

T.C.
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ BİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

ÇUVAŞÇANIN ŞEKİL BİLGİSİ

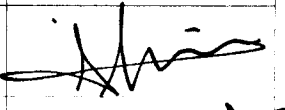
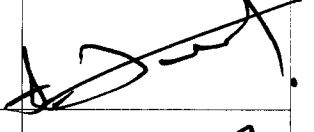

OĞUZHAN DURMUŞ

TEZ DANIŞMANI
YRD. DOÇ. DR. LEVENT DOĞAN

EDİRNE 2009

T.C.
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ BİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

OĞUZHAN DURMUŞ tarafından hazırlanan **ÇUVAŞCANIN ŞEKİL BİLGİSİ** Konulu **DOKTORA** Tezinin Sınavı, Trakya Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 23.-24. maddeleri uyarınca **29.05.2009 Cuma** günü saat **11.00**'de yapılmış olup, tezin Kabul Edilmesine **OYBİRLİĞİ** ile karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ	KANAAT	İMZA
Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN (Başkan)	Kabul edilmesine	
Prof. Dr. Recep DUYMAZ	Kabul edilmesine	
Doç. Dr. İbrahim SEZGİN	Kabul edilmesine	
Yrd. Doç. Dr. Levent DOĞAN (Danışman)	Kabul edilmesine	
Yrd. Doç. Dr. Nesrin GÜNAY	Kabul edilmesine	

T.C YÜKSEKÖĞRETİM KURULU TEZ MERKEZİ
TEZ VERİ GİRİŞ FORMU

Referans No **339124**
Yazar Adı / Soyadı **Oğuzhan DURMUŞ**
Uyuşu / T.C.Kimlik No **T.C. 16874913582**
Telefon / Cep Telefonu / **5326482125 oguzdur@gmail.com**
e-Posta
Tezin Dili **Türkçe**
Tezin Özgün Adı **Çuvaşçanın Şekil Bilgisi**
Tezin Tercümesi **Morphology of the Chuvash**
Konu Başlıkları **Türk Dili ve Edebiyatı**
Üniversite **Trakya Üniversitesi**
Enstitü / Hastane **Sosyal Bilimler Enstitüsü**
Anabilim Dalı
Bilim Dalı / Bölüm **Türk Dili Bilim Dalı**
Tez Türü **Doktora**
Yılı **2009**
Sayfa **566**
Tez Danışmanları **Yrd. Doç. Dr. Levent DOĞAN**
Dizin Terimleri **Çuvaş Türkçesi=Chuvashian**
TurkishTürkçe=TurkishBiçimbilim=Morphology
Önerilen Dizin Terimleri **Çekim=Conjugation**
Kısıtlama / Kısıt Süresi **Var 3 Yıl**

b. Tezimin Yükseköğretim Kurulu Tez Merkezi tarafından çoğaltılması veya yayımının 30.05.2012 tarihine kadar ertelenmesini talep ediyorum. Bu tarihten sonra (a) maddesindeki koşulların geçerli olacağını kabul ve beyan ederim. (Erteleme süresi formun imzalandığı tarihten itibaren en fazla 3 (üç) yıldır.)

18.06.2009

İmza:.....

ÖZET

Tezin Adı: ÇUVAŞÇANIN ŞEKİL BİLGİSİ

Hazırlayan: Oğuzhan DURMUŞ

Türkçe, Altay dil birliğinden ayrıldıktan sonra, kendi içinde Batı Türkçesi (Ana Bulgarca) ve Doğu Türkçesi (Ana Türkçe) şeklinde iki ana kola ayrılmıştır. Tez konumuz olan Çuvaş Türkçesi, Hazar diliyle de ilgili olduğu düşünülen Ana Bulgarcanın günümüzdeki yegâne temsilcisi durumundadır. Çuvaş Türkçesi, tarihsel gelişimine bağlı olarak Türk dili ailesinin en önemli kollarından birisidir. Çuvaş Türkçesinin şekil bilgisini konu edinen çalışmamız, bu dilin çekim sistemini eş zamanlı olarak tanımlamayı amaçlamaktadır. Tezimizin, *Giriş* bölümünde Çuvaş Türkleri ve Çuvaş Türkçesi hakkında bilgiler verildikten sonra çalışmamızın konusu ve sınırları ile yöntemi ortaya konmuştur. Bu bölümü takiben, çalışmamızın ana kısmını oluşturan *İsim, Sıfat, Zamir, Zarf, Fiil* ve *Edat* bölümleri ve değerlendirmemizi içeren *Sonuç* bölümleri yer almaktadır. Son olarak, çalışmamızı hazırlarken yararlandığımız kaynakları sıraladığımız *Kaynakça* bölümü gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, Çuvaş Türkçesi, Şekil Bilgisi, Çekim.

ABSTRACT

Name of Thesis: MORPHOLOGY OF THE CHUVASH

Prepared by: Oğuzhan DURMUŞ

Historically, after diverging from the Proto-Altaic, The Turkic language has been splitted into two types early on, Common Turkic (western Turkic) and Bolgar Turkic (Eastern Turkic). The language of the Proto-Bolgars, reportedly similar to the Khazar language, belonged to the latter type. Its unique modern representative is Chuvash Turkish. its historical development make Chuvash Turkish a very important branch of the Turkish language family. The aim of this thesis is, first, to make a synchronic description of the conjugation system of the Chuvash Turkish. The introduction chapter of the thesis deals with general informations regarding Chuvash Turks and their language. This chapter also includes subject, method and limit of the study. The following chapter analyses Nouns, Adjectives, Pronouns, Adverbials, Verbs and Prepositions of the Chuvash Turkish. Finally, the thesis includes summary and bibliography chapters.

Key words: Turkish, Chuvash Turkish, Morphology, Conjugation.

ÖN SÖZ

Çuvaş Türkçesi, Çuvaşça (Çuv. Чăваш чĕлхи, Чăвашла; Alm. Tschuwaschische Sprache / Tschuwaschisch; İng. Chuvash / Chuvash language; Rus. чувашский язык / чувашский) Rusya Federasyonu'nda, esas olarak Çuvaş Özerk Cumhuriyeti'nde olmak üzere İdil ve Kama nehirleri çevresinde, kullanılmakta olan bir Türk lehçesidir.

Çuvaş Türkçesi, Türk dilinin tarihî gelişim süreci içerisinde Eski Batı Türkçesinin günümüzdeki tek mirasçısı durumundadır. Bu özelliği dolayısıyla, Türk Dili araştırmalarının en önemli kollarından birini teşkil etmektedir.

Türklük araştırmalarının bilimsel olarak bir disiplin hâline gelmesinden bu yana Çuvaş Türkçesi özellikle Batı Türkolojisinin ilgisini çekmiş; Alman, Macar, Fin Türkologlar bu lehçe üzerine son derece değerli bilimsel çalışmalar ortaya çıkarmışlardır.

Türkiye'de ise, bu sahada her ne kadar son yıllarda değerli çalışmalar yayımlanmış olsa da, konunun önemine kıyasla bu çalışmaların yeterli olduğunu söylemek zordur.

Bu düşünceden hareketle, Türkolojinin bu en karmaşık, ama bir o kadar da önemli kolu üzerine çalışmaya karar verdik. Çalışmamızı henüz tam olarak Altay-Türk bakış açısı ile ele alınmamış olan Çuvaş Türkçesinin şekil bilgisi olarak tespit ettik.

Çalışma hazırlanırken, kaynak toplamak, bu lehçeyi daha iyi öğrenmek ve Çuvaş dilcilerinin fikirlerinden istifade etmek amacıyla ilki 8.06.2007-22.08.2007 tarihlerini, ikincisi ise 13.03.2008-23.08.2008 tarihlerini kapsayan süre içerisinde Çuvaşistan'da bulduk. Burada bulunduğumuz süre içerisinde İvan Yakovleviç Yakovlev Çuvaş Devlet Pedagoji Üniversitesi ile Çuvaş Devlet Üniversitesinin Çuvaş Filolojisi Fakültelerinde ve Çuvaş Devlet Sosyal Bilimler Enstitüsünde araştırmalar yaptık. Buralardaki meslektaşlarımızla tanışma ve onların görüşlerinden istifade etme imkânını bulduk. Kendileriyle Çuvaş Türkçesi üzerine değerli fikir alışverişlerinde bulduk. Hepsine şükran borçluyum.

Bu çalışmada pek çok kişinin katkısı olmuştur. Öncelikle çalışmanın hazırlanmasında yol göstericiliği ve çalışmanın şekillenmesindeki katkılarından dolayı

tez danışmanım Yrd. Doç. Dr. Levent DOĞAN hocama şükranlarımı sunarım. Kendisinin desteği olmasaydı, böylesine güç bir çalışmanın altından kalkmak çok zor olurdu. Çalışmaya başlarken, kütüphanesinde Çuvaşça kitapları kullanımına sunan ve ilgisini esirgemeyen değerli bilim adamı Prof. Dr. Hayati DEVELİ'ye; zengin kitaplığından ve Çuvaşça bilgisinden son derece istifade ettiğim dostum Dr. Bülent BAYRAM'a; her zaman yanımda desteğini hissettiğim hocam Yrd. Doç. Dr. Faruk GÖKÇE'ye; Çuvaşistan'daki araştırmalarımız esnasında bilimsel ve insanî manada yardımlarını esirgemeyen değerli Türkologlar Doç. Dr. Yevdokiya ANDREYEVA'ya, Alina SOSAYEVA'ya, Prof. Dr. Nikolay YEGOROV'a; Prof. Dr. Vitaliy RODİONOV'a ve adlarını anamayacağım değerli Çuvaş meslektaşlarıma; sıcak gönüllülükleri için Çuvaş Türklerine teşekkürlerimi sunuyorum.

Bu çalışma hazırlanırken, sürekli desteklerini hissettiğim meslektaşlarım Doç. Dr. Ali İhsan ÖBEK'e, Yrd. Doç. Dr. Yüksel TOPALOĞLU'na, Dr. Cumhur ÜN'e de teşekkür borçluyum.

Son olarak, eşim Nimet DURMUŞ'a sabrı için teşekkürlerimi sunuyorum.

Oğuzhan DURMUŞ

Edirne, 2009

İÇİNDEKİLER

Özet.....	i
Abstract.....	ii
Ön Söz.....	iii
İçindekiler.....	v
Çuvaş Türkçesinin Alfabe, Sesletim, Harf Çevirisi (Transliterasyon) ve Yazı Çevirimi (Transkripsiyon) Tablosu.....	ix
Kısaltmalar.....	x
GİRİŞ.....	1
1. ÇUVAŞ TÜRKLERİ.....	2
2. ÇUVAŞLARIN YAŞADIKLARI YERLER.....	2
3. ÇUVAŞLARIN NÜFUSU.....	3
4. ÇUVAŞİSTAN.....	5
5. ÇUVAŞLARIN TARİHİ.....	7
6. ÇUVAŞ YAZI DİLİNİN İLK KAYNAKLARI VE ÇUVAŞ EDEBİYATI.....	13
7. ÇUVAŞÇANIN YERİ VE KÖKENİ.....	15
8. KONUYLA İLGİLİ ÇALIŞMALAR.....	27
9. KONU VE SINIRLAMALAR.....	37
10. PLAN VE VERİ.....	37
1. İSİM.....	39
1.1. ÇOKLUK.....	39
1.2. CİNSLİK.....	47
1.3. HÂL.....	47
1.3.1. Asıl İsim Hâl Çekimi.....	49
1.3.1.1. Yalın Hâl.....	50
1.3.1.2. İlgî Hâli.....	51
1.3.1.3. Yönelme-Belirtme Hâli.....	70
1.3.1.3.1. Belirtme Hâli.....	81
1.3.1.3.2. Yönelme Hâli.....	82
1.3.1.4. Bulunma Hâli.....	88
1.3.1.5. Çıkma Hâli.....	101
1.3.2. Edatlı (Sentaktik) İsim Hâl Çekimi.....	114
1.3.2.1. Araç-Birliktelik Hâli.....	114
1.3.2.2. Sebep-Amaç Hâli.....	123
1.3.2.3. Sınırlama Hâli.....	128
1.3.2.4. Yön Hâli.....	132
1.3.2.5. Yineleme Hâli.....	137
1.3.2.6. Başlangıç Hâli.....	140
1.4. İYELİK.....	143
1.4.1. Teklik 1. Kişi.....	144
1.4.2. Teklik 2. Kişi.....	149
1.4.3. Teklik 3. Kişi.....	154
1.4.4. Çokluk 1. Kişi.....	160
1.4.5. Çokluk 2. Kişi.....	164
1.4.6. Çokluk 3. Kişi.....	167

1.5. AİTLİK EKİ	171
1.6. SORU	173
1.7. BİLDİRME	175
1.7.1. Şimdiki – Geniş Zaman	175
1.7.2. Belirli Geçmiş Zaman	179
1.7.3. Belirsiz Geçmiş Zaman	180
1.7.4. Şart Kipi	183
2. SIFAT	185
2.1. NİTELEME SIFATLARI	185
2.1.1. Niteleme Sıfatlarının Pekiştirilmesi ve Derecelendirilmesi	187
2.1.1.1. Niteleme Sıfatlarının Pekiştirilmesi	187
2.1.1.2. Niteleme Sıfatlarının Karşılaştırma Dereceleri	188
2.1.2. Niteleme Sıfatlarının Kısılması	189
2.1.3. Niteleme Sıfatlarının İsimleşmesi	190
2.2. BELİRTME SIFATLARI	192
2.2.1. İŞARET SIFATLARI	192
2.2.2. BELİRSİZLİK SIFATLARI	195
2.2.3. SORU SIFATLARI	197
2.2.4. SAYI SIFATLARI	199
2.2.4.1. Asıl Sayı Sıfatları	203
2.2.4.2. Sıra Sayı Sıfatları	205
2.2.4.3. Üleştirme Sayı Sıfatları	209
2.2.4.4. Kesir Sayı Sıfatları	214
2.2.4.4. Topluluk Sayı Sıfatları	215
3. ZAMİR	219
3.1. ŞAHİS ZAMİRLERİ	219
3.1.1. Kişi Zamirlerinin Hâl Biçimleri	225
3.1.2. Kişi Zamirlerinin Edatlara Bağlanması	236
3.2. DÖNÜŞLÜLÜK ZAMİRLERİ	236
3.3. İŞARET ZAMİRLERİ	241
3.4. AİTLİK ZAMİRLERİ	244
3.5. BELİRSİZLİK ZAMİRLERİ	248
3.5.1. Yokluk (Hiçlik) Zamirleri	248
3.5.2. Belgisizlik (Kimilik) Zamirleri	249
3.5.3. Varlık (Bütünlük) Zamirleri	253
3.6. SORU ZAMİRLERİ	255
4. ZARF	259
4.1. ZAMAN ZARFLARI	259
4.2. DURUM ZARFLARI	263
4.3. YER-YÖN ZARFLARI	266
4.4. MİKTAR ZARFLARI	268
4.5. SORU ZARFLARI	270

5. FİİL	273
5.1. BİTİMLİ FİİLLER	273
5.1.1. ŞAHIS VE SAYI	273
5.1.1.1. Birinci Tipteki Şahıs Ekleri (İyelik Kökenli Şahıs Ekleri)	273
5.1.1.2. İkinci Tipteki Şahıs Ekleri (Zamir Kökenli Şahıs Ekleri)	274
5.1.1.3. Üçüncü Tipteki Şahıs Ekleri (Emir Kökenli Şahıs Ekleri)	275
5.1.2. ŞEKİL VE ZAMAN	276
5.1.2.1. Bildirme Kipleri	276
5.1.2.1.1. Görülen Geçmiş Zaman	276
5.1.2.1.2. Öğrenilen Geçmiş Zaman	287
5.1.2.1.3. Şimdiki-Geniş Zaman	290
5.1.2.1.4. Gelecek Zaman	303
5.1.2.2. Tasarlama Kipleri	310
5.1.2.2.1. Emir Kipi	310
5.1.2.2.2. Gereklilik Kipi	320
5.1.2.2.2.1. {-mAllA} Eki	320
5.1.2.2.2.2. {-As} pulat' Biçimi	322
5.1.2.2.3. Şart Kipi	325
5.1.2.2.4. İstek Kipi	328
5.1.2.2.4.1. {-AssĪn} Eki	328
5.1.2.2.4.2. {-As kilet} Biçimi	332
5.1.2.2.4.3. {-As+İYE kilet ~ pur ~ şuk} Biçimi	334
5.1.2.2.4.4. {-As} Eki	335
5.1.2.2.4.5. Bırakım Kipi+{-(ç)çĭ} Biçimi	336
5.1.2.2.5. Bırakım Kipi	337
5.1.2.3. Birleşik Çekim	338
5.1.2.3.1. Hikâye Birleşik Zaman	338
5.1.2.3.2. Rivayet Birleşik Zaman	345
5.1.2.3.3. Şart Birleşik Zaman	347
5.1.3. SORU	349
5.2. BİTİMSİZ FİİLLER	351
5.2.1. İSİM-FİİLLER	351
5.2.2. SIFAT-FİİLLER	355
5.2.2.1. {-nĭ} Geçmiş Zaman Sıfat-Fiil Eki	359
5.2.2.2. {-AGAn} Şimdiki-Geniş Zaman Sıfat-Fiil Eki	357
5.2.2.3. {-An} Geniş Zaman Sıfat-Fiil Eki	379
5.2.2.4. {-As} Gelecek Zaman Sıfat-Fiil Eki	382
5.2.2.5. {-(m)i} Geniş Zaman Sıfat-Fiil Eki	391
5.2.2.6. {-mAn} Olumsuz Sıfat-Fiil Eki	394
5.2.2.7. {-mAllA} ~ {-mAlli} Gereklilik Sıfat-Fiil Eki	400
5.2.2.7.1. {-mAllA} Eki	400
5.2.2.7.2. {-mAlli} Eki	403
5.2.2.8. {-mAlĪH} Yetme Sıfat-Fiil Eki	410
5.2.3. ZARF-FİİLLER	414
5.2.3.1. Gerçek Zarf-Fiiller ve Bunlardan Gelişen Şekiller	415
5.2.3.1.1. {-A}	415
5.2.3.1.2. {-ArAH}	421
5.2.3.1.3. {-ArAHpa}	423
5.2.3.1.4. {-ArAHHĪn}	425
5.2.3.1.5. {-SA}	425

5.2.3.1.6-7. {-SAn}, {-Sassĭn}	432
5.2.3.1.8. {-SArAH}	440
5.2.3.1.9. {-Ujĭn}	441
5.2.3.1.10. {-iççen}	442
5.2.3.1.11. {-(m)i}	445
5.2.3.2. Sıfat-Fiil ve İsim-Fiil Ekleri ile Kurulan Zarf-Fiiller	447
5.2.3.2.1. {-Aspa}	447
5.2.3.2.2-3. {-Asşĭn}, {-Assijĭn}	448
5.2.3.2.4. {-AsrAn}	455
5.2.3.2.5. {-AslA}	458
5.2.3.2.6. {-Assĭn}	460
5.2.3.2.7. {-mAŞKĭn}	461
5.2.3.2.8. {-mAllA}	463
5.2.3.2.9. {-mA}	465
5.2.3.2.10. {-mAzĭr}	467
5.2.3.2.11. {-mAsseren}	470
5.2.3.2.12. {-nĭrAn}	473
5.2.3.2.13. {-nĭrAnba}	476
5.2.3.2.14. {-nĭjem(in)}	479
5.2.3.2.15. {-mAllibe}	483
5.2.3.2.16. {-nĭn}	484
5.2.3.2.17. {-nĭ}...{-mAn}	488
5.2.3.2.18. {-nibe}	491
5.2.3.2.19-20. {-nĭjĭn}, {-nijĭn}	492
5.2.3.2.21. {-mAnlA}	497
5.2.3.2.22-23. {-mAnĭĭn}, {-mannijĭn}	498
5.2.3.2.24. {-mAnnibe}	500
6. EDATLAR	503
6.1. ÜNLEMLER	503
6.1.1. Ünlemler	503
6.1.2. Seslenme Ünlemleri	506
6.1.3. Sorma Edatları	507
6.1.4. Gösterme Edatları	507
6.1.5. Cevap Edatları	509
6.1.6. Olumsuzluk Edatı	509
6.2. BAĞLAÇLAR	510
6.2.1. Sıralama Bağlaçları	510
6.2.2. Denkleştirme Bağlacı	511
6.2.3. Karşılaştırma Bağlaçları	511
6.2.4. Cümle Başı Bağlaçları	512
6.2.5. Sona Gelen Edatlar	515
6.2.6. Kuvvetlendirme Edatları	518
6.3. SON ÇEKİM EDATLARI	519
6.3.1. Durum Eki İstemlerine Göre	519
6.3.2. İşlevlerine Göre	520
7. SONUÇ	535
KAYNAKÇA	539

**ÇUVAŞ TÜRKÇESİNİN ALFABE, SESLETİM, HARF ÇEVİRİSİ
(TRANSLİTERASYON) VE YAZI ÇEVİRİMİ (TRANSKRİPSİYON) TABLOSU**

HARF	SESLETİM	HARF ÇEVİRİMİ	YAZI ÇEVİRİMİ	HARF	SESLETİM	HARF ÇEVİRİMİ	YAZI ÇEVİRİMİ
а	а	а	а	п	пă	p	p, b
ă	ă	ı	ı	р	рă	r	r
б	бă	b	b	с	сă	s	s, z
в	вă	v	v	ç	çă	ş	ş, j
г	гă	g	g	т	тă	t	t, d
д	дă	d	d	у	у	u	u
е	е	ye / e	ye / e	ÿ	ÿ	ü	ü
ё	ё	yo	yo	ф	фă	f	f
ё	ё	ı	ı	х	хă	h	h, ħ
ж	жă	j	j	ц	цă	ts	ts
з	зă	z	z	ш	шă	ş	ş, ĵ
и	и	i	i	щ	щă	şç	şç
й	йă	y	y	ъ	хытăлăх палли	‘	‘
к	кă	k	k, q, g, ğ	ы	ы	ı	ı
л	лă	l	l	ь	çемçелăх палли	’	’
м	мă	m	m	э	э	e	e
н	нă	n	n	ю	ю	yu	yu
о	о	o	o	я	я	ya	ya

KISALTMALAR

AB	Ana Bulgarca
AT	Ana Türkçe
Alm.	Almanca
Alt.	Altay Türkçesi (Oyrot Türkçesi)
Ar.	Arapça
Az.	Azeri Türkçesi
Bşk.	Başkurt Türkçesi
Bur.	Buryatça
Çag.	Çağatay Türkçesi
Çin.	Çince
Çuv.	Çuvaşça
Dag.	Dagurca
Dol.	Dolganca
EAT	Eski Anadolu Türkçesi
Eçuv.	Eski Çuvaşça
ET	Eski Türkçe
Erz.	Erzince
Far.	Farsça
Fin.	Fince
Fr.	Fransızca
Gag.	Gagavuz Türkçesi
GT	Genel Türkçe
Hak.	Hakas Türkçesi
Hal.	Halaçça
Har.	Harezmi Türkçesi
Hor.	Horasan Türkçesi
Hun.	Hunca
İT	İlk Türkçe
İng.	İngilizce
Kal.	Kalmukça
Kar-B.	Karaçay-Balkar Türkçesi
Karh.	Karahanlı Türkçesi
Kar.	Karaim Türkçesi ~ Karay Türkçesi
Kkal.	Karakalpak Türkçesi
Kaşg.	Kaşgay Türkçesi
Kaz.	Kazak Türkçesi
Kır.	Kırgız Türkçesi
Ktat.	Kırım Tatar Türkçesi
Kom.	Komice
Kökt.	Köktürk Türkçesi
Kum.	Kumuk Türkçesi
Mac.	Macarca
Mar.	Marice (Çeremisçe)
Mog.	Moğolca
Mord.	Mordvince
Muyg.	Modern Uygur Türkçesi

Nog.	Nogay Türkçesi
OMog.	Orta Moğolca
OT	Orta Türkçe
Özb.	Özbek Türkçesi
Perm.	Permce
Rus.	Rusça
Sal.	Salar Türkçesi
Suyg.	Sarı Uygur Türkçesi
Şor.	Şor Türkçesi
Tat.	Tatar Türkçesi
TB	Tuna Bulgarcası
Tuv.	Tuva Türkçesi
TT	Türkiye Türkçesi
Trkm.	Türkmen Türkçesi
VB	Volga Bulgarcası
Udm.	Udmurtça
Uyg.	Uygur Türkçesi
Yak.	Yakutça
Zir.	Ziryanca
BDE	Belirtme durumu eki
YDE	Yönelme durumu eki
Y-BDE	Yönelme-belirtme durumu eki
BUDE	Bulunma durumu eki
ÇKDZ	Çokluk kişi dönüşlülük zamiri
TKDZ	Teklik kişi dönüşlülük zamiri
ÇKZ	Çokluk kişi zamiri
TKZ	Teklik kişi zamiri
KZ	Kişi zamiri
İDE	İlgi durumu eki
İYE	İyelik eki
ÇK	Çokluk kişi
ÇE	Çokluk eki
SÇ	Saygı çokluğu
S	s, z
X	ı, i, u, ü
I	ı, i
U	u, ü
A	a, e
Ă	ă, ě
H	ħ, h
K	ünsüz, konsonant
V	ünlü, vokal

~	Denktir.
{ }	Üst biçim birimlerin yazımında kullanılır.
[]	Biçim birimlerin yazımında kullanılır.
/ses/	Ses birim ya da ses birliklerinin yazımında kullanılır.
/kelime; cümle/	Yazı çevirimi (transkripsiyon) yapılırken kullanılır.
<	(Bir biçimden) gelir.
>	(Bir biçime) gider.
*	Tasarlanan şekil; farazilik işareti

ay.	aynı
bkz.	bakınız
hh.	harfi harfine
msl.	mesela
ör.	örnek, örneğin
vb.	ve benzeri
vd.	ve diğerleri

AŞM	Slovar' Çuvaşskogo Yazıka – Çıvaş Sımañizen Kİnegi (Aşmarin 1994-2000)
PhTF	Philologica Turcicae Fundamenta, Berlin, 1959.
MGSCY	Materialı po Grammatike Sovremennogo Çuvaşskogo Yazıka, Çeboksarı 1957.
CM	Chuvash Manual (Krueger 1965)
ÇÇ	Çıvaş Çİlhi (Sergeyev-Kotleyev 1988)
ÇRS	Çuvaşsko-Russkiy Slovar' (Skvortsov 1982)
ÇR-RÇS	Çuvaşsko-Russkiy i Russko-Çuvaşskiy Slovar' (Skvortsov-Skvortsova 2002)
ÇTS	Çuvaş Türkçesi – Türkiye Türkçesi Sözlük (Bayram 2007)
HÇÇ-M	Hal'hi Çıvaş Çİlhi-Morfologi (Sergeyev 1992)
HÇLÇ-M	Hal'hi Çıvaş Literatürİ Çİlhi-Morfologi (Pavlov 1965)
İMÇYa	İstoriçeskaya Morfologiya Çuvaşskogo Yazıka (Levitskaya 1976)
OTG	Old Turkic Grammar (Erdal 2004)
Soçineniya	Soçineniya, prinadlejaşçiye k grammatike çuvaşskogo yazıka
TDB	Türk Dil Bilgisi (~ Ergin 1993)
TTG	Türkiye Türkçesi Grameri- Şekil Bilgisi (Korkmaz 2003a)

ÇGU	Çuvaş Devlet Üniversitesi
ÇGPU	Çuvaş Devlet Pedagoji Üniversitesi
ÇPGİİ	Çuvaş Devlet Sosyal Bilimler Enstitüsü
ÇKİ	Çıvaş Kİnege İzdatel'stvi
TDK	Türk Dil Kurumu
TKAE	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü

TARANAN ESERLER (KORPUS)

Çuvaş Türkçesi

- AÇ** Trubina Marhvi, *Aca Çuhnehi*, Şubaşkar: ÇKİ, 2003.
- APS** *Aça-Piça Sımahlıhı, Hrestomati*, Şupaşkar: ÇKİ, 1993.
- ÇS 10** N. G. İvanova; V. P. Nikitin, *Çıvaş Sımahlıhı (X Klasın Vırenüpe Vılav Kıneki) I Pay*, Şubaşkar: ÇKİ, 1993.
- İY** Gerorgiy Orlov, *İrhi Yirzem*, Şubaşkar: ÇKİ, 2004.
- İET** Hvedır Uyar, *İšta Es, Tinış?*, Şubaşkar: ÇKİ, 2007.
- KA** Tihın Pedırkki, *Kuşkı Acizem*, Şubaşkar: ÇKİ, 1992.
- MY** Mıtri Yuman, *Suylansa İlnisem*, Şupaşkar: ÇKİ, 1997.
- N** Konstantin İvanov, *Narspi*, Şubaşkar: ÇKİ, 1994.
- P** Denis Gordeyev, *Pışstaş*, Şubaşkar: ÇKİ, 2005.
- PIKE** *Pike, Çıvaş Hrarımışen Jurnalı*, S. 3-4, Şupaşkar: ÇKİ, 1996.
- PMK** Yeva Lisina, *Pırkka Muçi Kalavışem*, Şupaşkar: ÇKİ, 1991.
- S** Sergey Pavlov, *Sılgış*, Şubaşkar: ÇKİ, 2004.
- SA** Leonid Agakov, *Saldağ Acizem*, Şubaşkar: ÇKİ, 1990.
- ST** Valem Ahun, *Sıvaplı Turtım (Sıvısem, Poemısem, Legendısem)*, Şupaşkar: ÇKİ, 1990.
- SV** Nikolay Idaray, *Savık Vihıt (Sıvısempe Kalavsem, Yumahsempe Tuptarusem)*, Şupaşkar: ÇKİ, 1993.
- ŞP** Aleksandr Savel'yev-Sas, *Şingıravlı Pėgė*, Şubaşkar: ÇKİ, 1992.
- TL 7** Gennadiy Yakovleviç Hlebnikov, *Tıvan Literatura 7 (Uçebnik-Hrestomati: 7 Klass Valli)*, Şupaşkar: ÇKİ, 1993.
- TTÇ** N.A. Petrovskaya, *Tam Tivni Çun*, Şubaşkar: ÇKİ, 2006.
- UH** Yuriy Skvortsov, *Uğah Hurını*, Şubaşkar: ÇKİ, 1993.
- ULİP** Şuyın Hıvetiri, *Ulıp: Çıvaş Eposė*, Şupaşkar: ÇKİ, 1996.
- ÇHPH** İvan Yakovleviç Yakovlev, *Çıvaş Halıhne Panı Halal*, Şubaşkar: Çuvaşıya, 1992.
- Vs** Olga Terent'yeva, *Vattizen Sımahızem*, Şubaşkar: ÇKİ, 2007.
- VTŞ** Georgiy Orlov, *Vut-tıvallı Şulzem*, Şubaşkar: ÇKİ, 2004.
- VYV** Arkadiy Kazanov, *Vadı Yımra Vilimı*, Şubaşkar: ÇKİ, 2005.
- YŞP** Leonid Agakov, *Yumanlıhra Şapla Pulni*, Şubaşkar: ÇKİ, 1993.
- YUYU** Aleksandr Alga, *Yultajpa Yunağar*, Şupaşkar: ÇKİ, 1954.

Diğer Lehçelerden Alınan Örneklerde Kullanılan Eserler
Türkiye Türkçesi

- Vv** Orhan Kemal, *Vukuat Var*, İstanbul: 1958, Remzi Kitabevi.
MUR Orhan Kemal, *Murtaza*, İstanbul: 1957, Varlık Yayınevi.
DK Reşat Nuri Güntekin, *Dudaktan Kalbe*, İstanbul: 1964: İnkılâp ve Aka Kitabevleri.
KK Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Kiralık Konak*, İstanbul: 1970, Remzi Kitabevi.
Şi Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Şeytan İşi*, İstanbul: 1970, Atlas Kitabevi.
ÖG Samet Ağaoğlu, *Öğretmen Gafur*, İstanbul: 1953, Varlık Yayınevi.
BÇ Kemal Tahir, *Bozkırdaki Çekirdek*, İstanbul: 1967, Remzi Kitabevi.

Türkmen Türkçesi

- EH** A. Ulugberdiyev, G. Garriyev, *Edebiyatdan Hrestomatiya (8-inci Klas Üçin)*, Aşgabat: 1985, Magarif.

Tatar Türkçesi

- THA** M. H. Huzin, *Tatar Hikeyasě Antologiyasě*, Kazan: 2001, Tatarstan Kitap Neşriyatı.

Karaçay-Balkar Türkçesi

- A. A. Yangayeva, *Karaçay Halk Cırla*, Moskova: Nauka, 1969.

GİRİŞ

Bir dil, sesleri, şekilleri, dizimi, anlamı; standartlaşmış biçimi, tarihi biçimi, yöresel biçimi; yapısı, işlevi, kullanımı vb. çok çeşitli yönlerden incelenebilir.

Şekil Bilgisi (morfoloji), dilin yapısını ve işleyişini, bu işleyişle ilgili kuralları ortaya koymasından, nitelik bakımından dil incelemelerinin ana bölümünü oluşturmaktadır. Dilin diğer alanlarına (ses bilgisi, söz dizimi, anlam bilgisi, söz varlığı gibi) uzanan bağlantılar, kendileriyle ilgili dayanakları bu ana bölümden elde etmektedirler (Korkmaz 2003a: xxxii).

Türkçe, dünya dilleri içinde yazı dili olarak en çok dallanmaya uğramış (büyük oranda da uğratılmış) bir dildir. Kabaca, batıda Orta Avrupa'dan, doğuda Japon Denizi'ne; kuzeyde Kuzey Buz Denizi kıyılarına; güneyde Basra Körfezi noktalarına kadar uzanan bir coğrafya içinde pek çok yazı diline sahiptir.

Çuvaş Türkleri de bu Türk coğrafyası ve boyları içerisinde yer alan, ancak tarihi ayırıcı sebeplerden dolayı Türk dünyasından en uzakta kalan bir Türk boyudur. Çuvaşça, Türk dili grubu içerisinde coğrafi bakımdan bir kıyı dili konumundadır. Çuvaşların tarihsel bakımdan Türk dünyasından uzaklığının yanı sıra, bu halkın Hıristiyanlık dinine tâbi olması, uzunca bir müddet komşu olarak yaşadıkları Mari (Çeremis), Mordva gibi halklarla kültürel alışveriş neticelerinde, görece farklı bir etnografik kimliğe bürünmeleri ve tarihsel olarak dillerinin oldukça farklı bir gelişim yoluna sahip olması nedeniyle dillerinin anlaşılabilirlik oranlarının çok düşük olması, bu halkı Türk dünyasının bir kenarında, kendine has bir boy olarak kabul edilmesine yol açmıştır. Oysa, Çuvaş Türkleri, sadece Türk dili değil, Türk tarihi, edebiyatı, antropolojisi, kültürolojisi (müzik, folklor, vd.) açısından Türk dünyasının en ilgi çekici boylarından biridir.

Çuvaş Türklerinin dili üzerine yapılacak ilk çalışmalar, bu dilin ses ve şekil bilgisini ortaya koyar nitelikte olmalıdır. Çuvaş Türkçesi, her ne kadar geri kalan Türk dili gruplarından uzakta bulunsa da, Türk dilinin şekil bilgisi bakımından son derece sağlam bir yapıya sahip olması özelliği dolayısıyla Genel Türkçeden, en azından ses bilgisi kadar, büyük bir farklılığa sahip değildir.

Çuvaş Türkçesinin araştırılması, kendi içinde oldukça önemli bir bilimsel gereksinim olduğu kadar, Türk dili tarihi açısından da son derece büyük bir ehemmiyete sahiptir.

1. ÇUVAŞ TÜRKLERİ

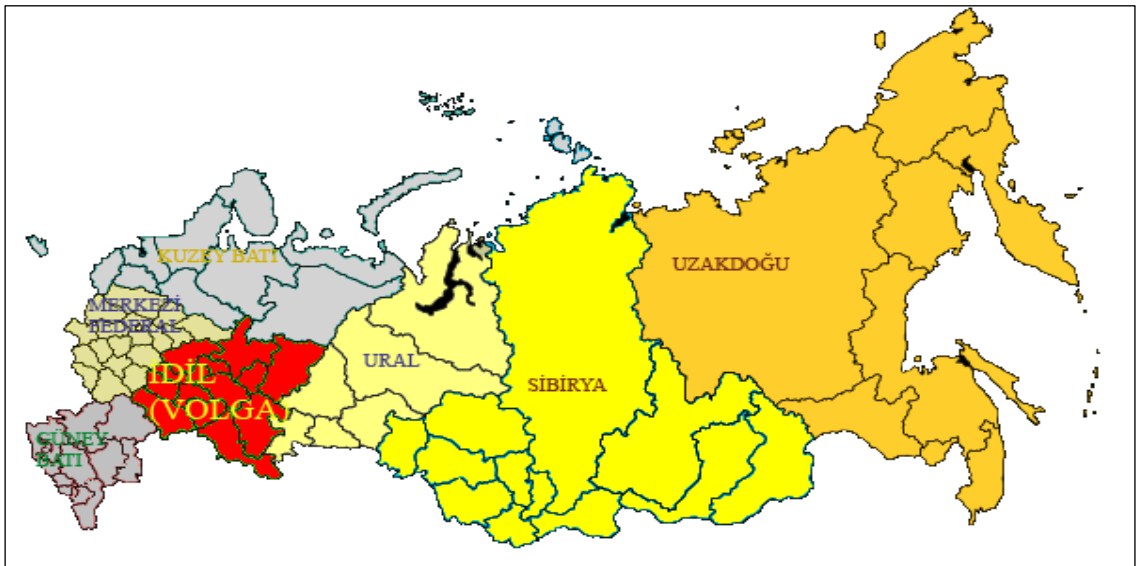
Çuvaşlar, coğrafi ve dinî olarak genel Türk dünyasının kıyısında yaşayan bir Türk boyudur. Çuvaşlar Fin-Ugor ve Türk coğrafyasının kesiştiği alanda, Fin-Ugor kavimlerinden Mari (Çeremis) ve Mordvinlerin, Türk boylarından Tatar ve Başkurtların yaşadıkları alanın tam ortasında kültürel anlamda bir geçiş görevini üstlenmişlerdir.

Çuvaş Türklerinin büyük bir kısmı, Türk dünyasında çok da iltifat görmemiş olan Hıristiyanlık dinine mensupturlar. Bununla birlikte, Eski Türk dinine inanan Çuvaşlar da vardır¹.

2. ÇUVAŞLARIN YAŞADIKLARI YERLER

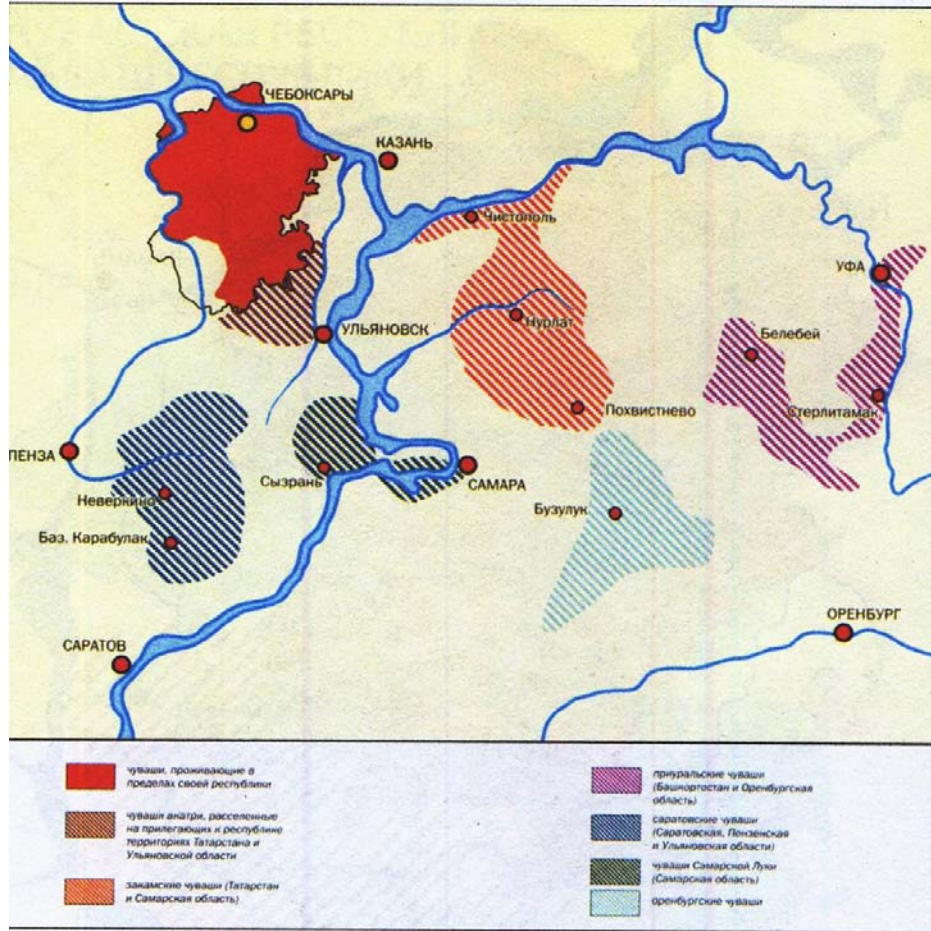
Çuvaş Türkleri, Rusya Federasyonu'nda esas olarak Çuvaş Özerk Cumhuriyeti'nde olmak üzere İdil ve Kama nehirleri çevresinde yaşamaktadırlar. Çuvaş Özerk Cumhuriyeti dışında, Tataristan, Başkurdistan, Mari El ve Komi Özerk Cumhuriyetleri ile Ulyanovsk (Simbirsk), Samara, Tümen, Orenburg, Krasnoyarsk, Saratov, Moskova, Kemerov, Hantı-Mansiskiy, Sverdloskiy, Çelyabinsk, Volgograd, İrkutsk, Penza, Perm bölgelerinde irili ufaklı Çuvaş toplulukları yaşamaktadır.

2002 yılındaki nüfus sayımı verilerine göre, Çuvaş Türklerinin yaklaşık 1.350.000'i Rus idari taksimatına göre İdil (Volga) bölgesinde yaşamaktadır.

Harita 1: Rusya Federasyonu'nun İdari Bölgeleri

¹ Konu hakkında bkz. Arık, Durmuş (2005) *Hıristiyanlaş(tırıl)an Türkler, Çuvaşlar*, Ankara: Aziz Andaç Yayınları.

Harita 2: Çuvaş Türklerinin İdil Bölgesindeki Yerleşim Bölgeleri

3. ÇUVAŞLARIN NÜFUSU

2002 yılında yapılan son sayıma göre, Çuvaş Türklerinin toplam nüfusu, 1.637.100 kişidir.

Daha önceki nüfus sayımlarına göre, Çuvaş Türklerinin ve Çuvaşistan'ın demografik yapısı şöyle gösterilebilir (Sergeyev 1994: 6):

YIL	TOPLAM	Çuvaşistan'da	Çuvaşistan dışında
1719-1723	217900	194000	23900
1795	352000	233900	118,100
1897	843800	542400	301400
1926	1117000	667700	449300
1979	1751400	887700	863700
1989	1842300	906900	935400

2002 yılındaki son nüfus sayımına göre, Çuvaş Türklerinin Rusya Federasyonunda, idarî taksimata göre bölgeler bazında sayıları şöyledir²:

BÖLGELER	Kişi
Çuvaş Özerk Cumhuriyeti	889300
Tatar Özerk Cumhuriyeti	126500
Başkurt Özerk Cumhuriyeti	117300
Ul'yanovsk Oblastı	111300
Samara Oblastı	101400
Tümen Oblastı	30200
Orenburg Oblastı	17200
Krasnoyarsk	16900
Saratov Oblastı	16000
Moskova (şehir)	16000
Kemerov Oblastı	15500
Hantı-Mansiskiy Otonom Bölgesi	15300
Moskova Oblastı	12500
Sverdlovskiy Oblastı	11500
Çelyabinsk Oblastı	9500
Volgograd Oblastı	8400
Komi Cumhuriyeti	7500
Mari Özerk Cumhuriyeti	7400
İrkutsk	7300
Perm Oblastı	7000
Penza Oblastı	6700
Diğer bölgeler ³	...
GENEL TOPLAM	1637100

1989 yılında yapılan bir önceki sayım SSCB döneminde yapılmıştır. Bu sayım bugünkü Rusya Federasyonu'nun dışında kalan bölgelerdeki Çuvaşları da göstermektedir. 1989 yılı sayımına göre, Çuvaş Türklerinin Rusya Federasyonu'ndaki sayıları 1.773.000'dir. 2002 yılındaki sayımla karşılaştırıldığında Çuvaş Türklerinin sayısının yaklaşık 100.000 kişi azaldığı görülmektedir.

² Ayrıntılı bilgi için bkz. İvanov, V. P. (2005) *Etničeskaya Geografiya Çuvaşskogo Naroda*, Çeboksarı: Çuvaşskoe Knijnoe İzdatel'stvo, s. 266-267.

³ Bu listede nüfusu 6000'den az olan yerleşim yerleri gösterilmemiştir.

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere, Çuvaş nüfusunun yarısı Çuvaş Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar.

1989 sayımına göre, genel olarak Çuvaşların yüzde 77,5'i ana dilleri olarak Çuvaşçayı kabul etmektedir. Bu oran Çuvaşistan'da yüzde 85'tir (şehir 69,4, köy 98,5). İlginç bir durum olarak şunu belirtmeliyiz ki, Tataristan'da ana dilini Çuvaşça olarak gösterenlerin sayısı Çuvaşistandaki orandan yüzde iki daha fazladır (İvanov 2005: 277-283).

4. ÇUVAŞİSTAN

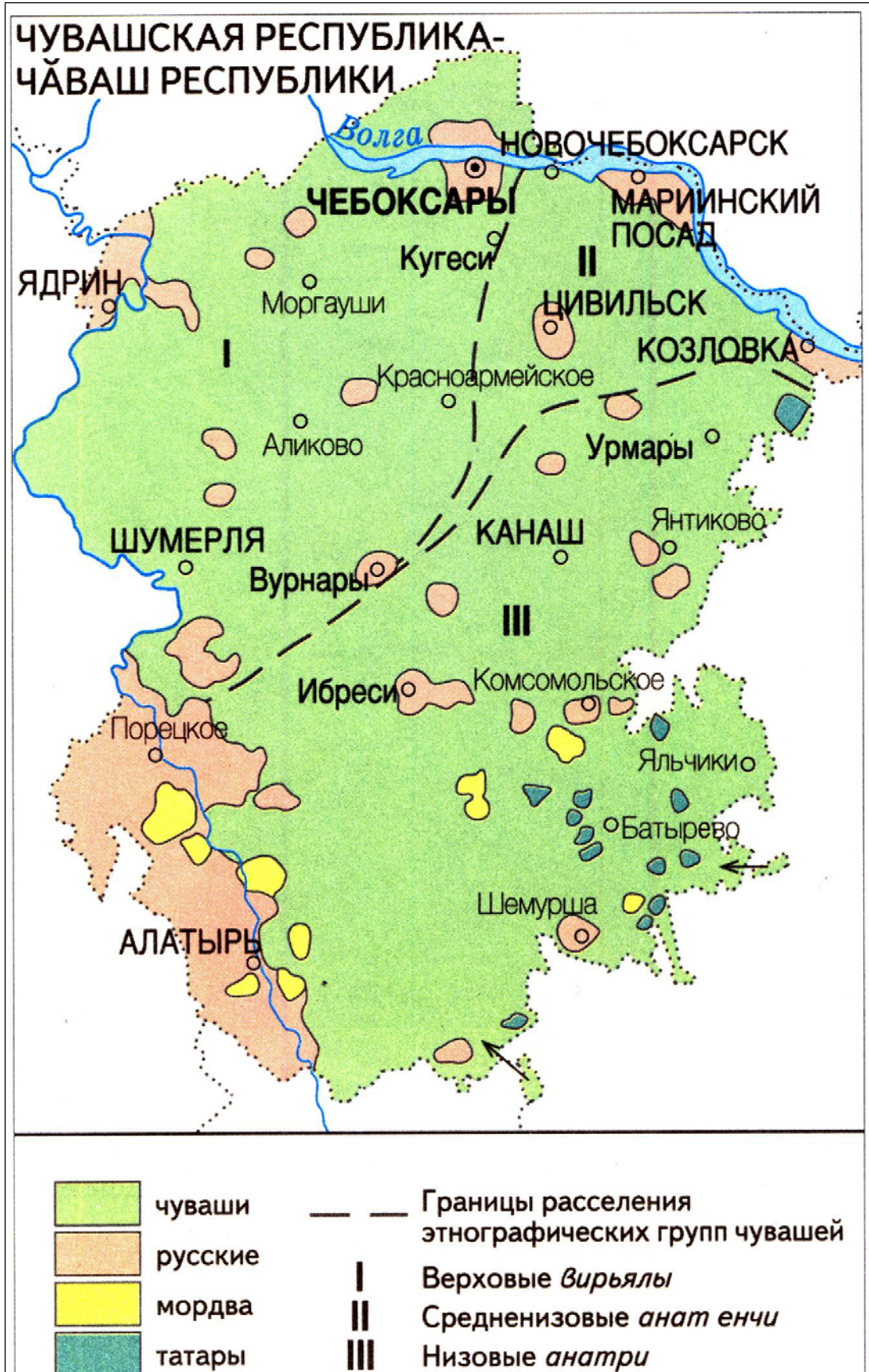
Çuvaş Cumhuriyeti, Doğu Avrupa'da Rusya topraklarının orta kesiminde, İdil ırmağı kenarında bulunmaktadır. Çuvaş Cumhuriyeti'nin kuzeyinde Mari El Cumhuriyeti, güneyinde ise Mordva Cumhuriyeti ve Ulyanovsk Eyaleti; batısında Nijniy Novgorod Eyaleti, doğusunda ise Tataristan Cumhuriyeti yer almaktadır. Çuvaşistan, 18. 300 km² lik yüzölçümüne sahiptir.

1917'deki devrimden sonra, Çuvaşistan 24 Haziran 1920'de önce özerk bölge ilan edilmiş, daha sonra 2 Nisan 1925'te Özerk Çuvaş Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dönüştürülmüştür. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bu özerk yönetim, Rusya Federasyonu içerisinde de özerk cumhuriyet statüsünde kalmıştır.

Çuvaşista'nın başkenti, Çeboksarı (Çuv. Şubaşkar) şehridir. Şehrin nüfusu, 2002 sayımına göre 452.200 kişidir (İvanov 2005: 227) . Çeboksarı, İdil ırmağının kıyısında yer almaktadır. Kazan-Nijniy Novgorov-Moskova yol güzergâhında bulunmaktadır. Şehrin Kazan'a uzaklığı 165; Moskova'ya uzaklığı ise 650 km civarındadır.

Çuvaşistan'da en kalabalık unsur Çuvaşlardır. Çuvaşların dışında Rus (348,500 kişi), Tatar (36.400 kişi), Mordvin (16.000 kişi), Ukrayn (6.400 kişi), Mari (3.800 kişi), Ermeni, Azeri, Yahudi ve başka halklardan insanlar da yaşamaktadır (İvanov 2005: 225).

Diğer bazı şehirleri şunlardır: Rus. Yadrin ~ Çuv. Yedërne; Rus. Morgauşi ~ Çuv. Murgaş; Rus. ~ Çuvaş Urmarı; Rus. Mariinskiy Posad ~ Çuv. Sindirvirri; Rus. Batirevo ~ Çuv. Batryel; Rus. Alikovo ~ Çuv. Elik; Rus. Tsivilsk ~ Çuv. Şirbü; Rus. ~ Çuv. Kanaş; Rus. Vurnarı ~ Çuv. Vırmır ...gibi.

Harita 3: Çuvaş Cumhuriyeti ve Burada Yaşayan Etnik Unsurları

5. ÇUVAŞLARIN TARİHİ

Çuvaş adı, tarihi kaynaklarda ilk kez 1502 tarihli Rus yıllıklarında tespit edilmiştir⁴. Bu etnonimin, nispeten yakın bir tarihte tanıklanmış olması, Çuvaşların daha önceki tarihleri hakkında kesin yargılar yapmayı güçleştirmektedir⁵.

Çuvaş kavim adının bölge dışında öğrenilmesi, Herberstein'in 1517 ve 1526 yıllarındaki Rusya ziyaretleri sonrası kaleme alıp 1549 yılında Viyana'da yayımladığı *Rerum Moscoviticarum Comenntarii* adlı eseri sayesinde olmuştur (Róna-Tas 1982: 124).

Çuvaşların kökeni hakkında ilk dikkatler, yaşadıkları bölgede Fin-Ugor halkları olan Mari (Çeremis), Mordva (Mokşa, Erza), Udmurt vb. halklarla akraba olduklarına yönelmiştir. Diğer bir komşuları olan Tatarlarla ne kültür ne de dil olarak yakın olmamaları bakımından bu halkın Türk olmadığı, zaten Slav olmasının mümkün olmadığı düşüncesi tek bir seçeneği zorunlu kılıyordu: Bu halk Fin-Ugor kökenli bir halktır.

İlerleyen araştırmalar, kültürel anlamda benzerlikler mevcut olsa da bu halkın konuştuğu dilin Fin-Ugor kökenli de olmadığını ortaya koymuştu.

Çuvaşların etnolojik kökenleri, dilbilimsel araştırmaların neticesinde ortaya çıkmıştır. Çuvaşça üzerine yapılan araştırmalar, bu dilin Türk kökenli olduğu gerçeğini gözler önüne sermiştir. Yine de ilk araştırmalar sağlıklı bir karar vermeyi sağlamamışlardır. Bang, Radloff⁶ gibi Türkologlar dahi, bu halkı Türk dillileşmiş Fin-Ugor halkı olarak kabul etmeye devam etmişlerdir. Nihayet Volga Bulgar mezar taşlarının keşfi ve bu yazıtların dilinin Çuvaşça karakterli olduğunun ortaya çıkması üzerine tartışmalar durulmuş ve bu halkın bir Türk boyu olduğu genel bir ittifakla kabul edilmiştir⁷.

Şurası muhakkak ki, Çuvaş Türklerinin tarihi, genel Türk tarihi içerisinde ivedilikle bağımsız olarak ele alınmalı ve konuyla ilgili olarak doyurucu bilgiler ortaya konmalıdır. Biz, bu bölümde çalışma alanımız olan dil biliminin (*linguistics*) eldeki mevcut malzemelerine göre Çuvaş Türklerinin tarihini şu bölümler altında değerlendirmeyi uygun görüyoruz:

⁴ Fedotov (1996b) *Etimologičeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka II*, Çeboksarı, s. 394.

⁵ “Çuvaş” adı hakkında oldukça geniş bir bibliyografya mevcuttur. Ancak, bu adın tam bir etimolojisini yapabilmek için Marice (Çeremis), Mordvince (Erza, Mokşa), Udmurtça gibi Fin-Ugor dillerine de müracaat edilmesinin gerektiğini düşünüyoruz. Bu konu, ayrıca ele alınıp, etraflıca değerlendirilmesi gereken bir husustur. Bu yüzden bu başlığı çalışmamıza dâhil etmedik. Bu konu, ayrıca ele alınıp değerlendirilmesi gereken bir husustur.

⁶ Radloff gibi önemli bir Türkolog, bu düşüncesini çalışmalarına da yansıtmış, Çuvaş Türkçesi üzerine herhangi bir ciddi araştırma gerçekleştirmemiştir.

⁷ Özellikle Sovyet döneminde, bilim adamlarına bu halkın Türk kökenli olmadığı şeklinde bir propaganda yaptırılrsa da, bilimsel gerçeklerin karşısında etkili olma imkânı bulamamışlardır.

1. Avrupa Hunlarına Kadarki Dönem
2. Avrupa Hunları Dönemi
3. Bulgar Dönemi
 - a) Büyük Bulgaristan
 - b) Tuna Bulgar Dönemi
 - c) İdil (Volga) Bulgar Dönemi (ve Altın Orda Dönemi)
4. Rus İdaresi Altındaki Dönem
 - a) 1551-1917 yılları arasındaki Çarlık Dönemi
 - b) 1917-1992 yılları arasındaki Sosyalist Dönem
 - c) SSCB'den sonraki Rusya Federasyonu Dönemi

Avrupa Hunlarının diline ait tek malzeme Grek (MS 472'de Priscus) ve Latin (MS 551'de Jordanes) kaynaklarında geçen Attila ve onun yakın akrabaları ile ilgili 25 civarında özel ad ve ünvardır. Bunun yanında yine aynı kaynaklarda tanıklanan ve Attila ile yakın ilişkileri oldukları varsayılan 8 özel ad ile ünvanı da eklersek 33 sözcüklük bir dil malzemesinin yardımı ile Hunların dili tasarlanmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte Grek ve Latin kaynaklarında Hun adı altında kaydedilen fakat Türkçe kökenli olmadıkları açık olan bir dizi özel ad bu sayıya dâhil değildir. Nitekim bünyesinde Alan, Slav, Germen vb. birçok unsuru barındıran bir konfederasyon olduğu düşünülen Avrupa Hun İmparatorluğunda birçok farklı dilin de konuşulduğu varsayılmaktadır.

Avrupa Hunları MS 375 yılında hükümdarları Balamber yönetiminde Volga Nehri'ni geçerek Alanlar ile Doğu Gotları Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlardan sürdükten sonra Tuna'ya yönelmiş, burada da Batı Gotlarını mağlup ederek bugünkü Macaristan ve çevresi yurt tutmuşlardır. Bu olay, dünya tarihinin dönüm noktalarından biri olan Kavimler Göçü'nün tetikleyicisi olmuştur. Avrupa Hunları, 395 yılında Roma İmparatorluğu'nun Tuna eyaletlerine defalarca akınlar düzenlemiş ve Orta Avrupa'daki birçok Alman topluluklarını hâkimiyetleri altına almışlardır. 434 yılında ise Avrupa Hunlarının başına Attila ve kardeşi Bleda geçmiş ve Worms'taki Burgonya Krallığını yıkmıştır.

452 yılında Attila yönetimindeki Hunlar İtalya'ya saldırdı ancak başarılı olamadılar. Roma İmparatoru Marcianus Attila arasındaki müzakere sonucunda Avrupa Hunları İtalya'dan çekildiler. Bu olaydan bir yıl sonra Attila ölmüş ve Avrupa tarihinin

bu önemli gücü parçalanma sürecine girmiştir (bkz. Rona-Tas 1999: 207, Golden 2002 71-72, Sinor 2000 245-251).

Buna rağmen İrnek'in önderliğindeki Hun konfederasyonu, bünyesine kattığı diğer unsurlarla birlikte varlığını sürdürmüştür. 461-465 yılları arasında Saragurlar, Ugorlar ve On-Ogurlar Bizans'a ilk kez elçi göndermişlerdir. Bu halklar doğrudan, Avarlar tarafından yurtlarından sürülen Sabirlerin kendilerini terketmeye zorlamaları neticesinde yerden, kısa bir süre önce gelmişlerdir. Saragurlar kendilerine yurt aramak üzere Akatzir Hunlarının ülkesine gelmişler ve onları egemenliklerine almayı başarmışlardır. Bu önemli göç hareketlerini tetikleyen olaylar hakkında bilgilerimiz az olsa da Bizans kaynaklarının Ουγούρ (Ugur), Ογώρ (Ogor), Ουιγούρ (Uigur) ya da Ουιγός (Uigor) şeklinde ve bu adların başında Türkçe on (10) rakamlı Ουτόουρ (On-Ogur), Ονουγούρ (On-Ugur), Ονογός (On-Ogor), Οουιγούρ (On-İgur), Οουιγός (Un-İgor), Οουνουγούρ (Un-Ugur), Οουννουγούρ (Unn-Ugur) şekli ile kaydettiği Ogur boylarının bu coğrafyada varlıklarını hemen hissettirdikleri bilinmektedir. Nitekim Şaragurlar (< *şara Ogur; krş. Çuv. şurā “beyaz”, OTü. sārīg, Mo. şira, Mac. sárğa “sarı”) MS 467'de Akatirler ve Hun birliğinin diğer unsurlarına saldırmakla kalmamış Bizans'ın da kışkırtması ile Sasanilerin elindeki Güney Kafkasya'ya akınlar düzenleyip Gürcistanı ve Ermenistanı yağmalamışlardı. Ortak Türkçeden farklı bugünkü Çuvaşça tipli bir Türkçeye sahip oldukları düşünülen Bizans tarihçilerinin kaydettikleri bu Hun boylarının İrnek başkanlığındaki konfederasyona bağlı oldukları düşünülmektedir (Golden 2002: 74-84; Zimonyi 2002: 203-220; Hamilton 1997: 206)

Şaragur, Ogur, Onogur boy adlarının kökeni ile ilgilenen araştırmacılara göre *Ogur* adı *Oğuz* adının Çuvaşça şeklidir. Renk ve sayı adlarından oluşan bileşik boy adlarının Türk dilinde sıklıkla görüldüğü ve renk adlarının genellikle yön ifade ettiği dikkate alınırsa Şaragur (< *şara Ogur “Ak Oğur”) ve Onogur < *on Ogur “On Ogur”) adlarının ifade ettiği anlam da kolaylıkla anlaşılacaktır. Nitekim yukarıda sözü edilen “ak” renk adı “batı” kavramını ifade eder. Sayılar ise federasyonu oluşturan boyların sayısını gösterir. Sayı adları ile oluşturulan boy adlarının ikinci kısmı ise boy teşkilatını yöneten topluluğun adını gösterir (Zimonyi 2002: 203)

Karadeniz'in kuzeyi ile Don Nehri'nin batısına düşen bölgelerde yaşayan Hun, Ogur ve daha başka unsurları da içerisinde barındıran Bulgarlarla ilgili ilk yazılı belge ise 480 yılına aittir. Bulgarların söz konusu bölgeye nereden geldikleri konusu tartışmalıdır. Bulgar halkının geri çekilmekte olan Hun ve oraya yeni gelmiş bulunan

Ogur halklarından oluştuğunu ileri süren Nemeth konu ile ilgili ilk yayınlarında Bulgar adının etimolojisini de bu tarihsel olay ile ilişkilendirmek istemiş ve Bulgar < *bulga-r “karışmış olanlar” gelişimini teklif etmişse de daha sonra bu görüşünden vazgeçmiştir. Buna rağmen sözü edilen kökenbilgisi teklifinin günümüzde de savunucuları bulunmaktadır. Soğd ülkesinde bulunan ve üzerindeki kitabenin Bulgar adıyla açıklandığı bir sikke ile İslam coğrafyacılarının eserlerinde aynı bölgede olduğu belirtilen Burgar yer adından yola çıkan Zimonyi’ye göre Bulgarlar İç Asya’dan batıya MS 480 tarihinden önce gelmiş olmalıdırlar (Zimonyi 2002: 204).

Golden’a göre ise Onogurların (ve onlardan unsurların) ne zaman ve nasıl Bulgarlara katıldığına dair elimizde doğrudan kanıtlar mevcut değildir. Golden’a göre bu birliğin Ogur ögeleri Doğu Avrupa’ya girmeden önce kuşkusuz Kazak bozkırlarında idi ve Hun boyları ile etkileşimleri de bu bölgede başlamış olabilir. Golden, Bulgarların yaşadıkları bölge olarak Karadeniz-Hazar bozkırlarının özellikle Hun devletinin çöküşünün ardından daha muhtemel bir çevre olduğunu yazar. Bulgar konfederasyonu, Don ve Dinyeper Irmakları arasındaki bölgede hüküm süren Kutrigurlar ile Azak Denizi civarında yaşayan Utrigurlardan oluşmakta idi. Bulgar ya da kimi kaynaklara göre Onogur adı da verilen bu yeni Hun-Bulgar konfederasyonunun merkezi Kuzey Kafkasya bozkırları ile Kuban Irmağı yakınlarıdır. Bizans kaynaklarında Kuturgur/Kutrigur/Kotragur ve Uturgur/Utrigur/Utriger şeklinde kaydedilen bu iki boy, birbirleri ile akraba olmalarına karşın, Bizans İmparatoru İustinianos, MS 538’de Balkan sınırlarını güvence altına almak için Utrigurların önderleri Sandilkhos’u o sıralarda ganimet zengini olan Kutrigurların üzerine sürmüştü. Bu iki boy arasında başlatılan karşılıklı mücadele her ikisinin de kırılmasına yol açmıştı. Bunun neticesinde Kutrigurlar İstanbul ile barış yapmış ve Bizans’ın hizmetine girerek Trakya’ya yerleştirilmişlerdi. Bu iki boyun kalıntıları Karadeniz bozkırlarında hakimiyetlerini kuran Avar birliğine dahil oldular. Moğol asıllı Avarlar (Juan-Juanlar) 576 yılında Göktürklerin de baskısı ile daha batıya, Balkanlara ve Avrupa içlerine giderken Kutrigur unsurlarını da yanlarında getirmişlerdi. Bu şekilde Kutrigurlar Tuna bölgesinin “Bulgar” unsurlarını oluşturmalarıdır. Bu sırada Utrigurlar ise Göktürklerin yönetimine girmişlerdi. Bu iki boyun mücadeleleri her ikisinin de bağımlı olmasına yol açarken diğer yanda diğer akraba boy birlikleri Onogur ve Bulgarlar daha güçlü devlet oluşumları içinde birleşiyorlardı (Golden 2002: 78-84)

Batı kaynaklarının Magna Bulgaria (Büyük Bulgaristan) şeklinde adlandırdığı ve Kuban Irmağı ile Azak Deniz'i arasında hüküm sürmüş olan bağımsız bir Bulgaristan'ın kurulması süreci ise Avar hakimiyeti altındaki On Ogurların başı konumundaki Organas'ın (Bulgar Hanları Listesine göre Gostun) yeğeni Kubrat'ın Avar kağanına başkaldırması ile başlamıştır. 635 yılındaki bu isyanın neticesinde kimi kaynaklarda Onogundur-Bulgar şeklinde de geçen ve altmış yıl ayakta kalacak olan bağımsız Büyük Bulgar devleti kurulmuştur. Bulgar Hanları Listesine göre, Kubrat hükümdarlığının ise 605-665 yılları olduğu düşünülmektedir. Kubrat'ın ölümünden sonra oğullarının en büyüğü olan (Bat) Bayan ve ikinci oğlu Kotrag Karadeniz bozkırlarında kaldılar ve genişleyen Hazar devletine dâhil oldular. Oğullarının biri Avar egemenliğinde bulunan Panonya'ya yerleşir. Diğeri ise Ravenna şehrine yerleşerek Romalıların reayası olur. (Golden 2002: 352-354)

Kubrat'ın oğulları arasında en kalıcı öneme sahip olanı ise Bulgar Hanları Listesinde adı Исперих şeklinde geçen Asparuh'tur. Asparuh, Dneper ve Dnester nehirlerini geçerek Aşağı Tuna'da önce Avar ileri karakollarıyla mücadele ettikten sonra Tuna deltasını hakimiyeti altına alır. 681 yılında yapılan barış antlaşması ile Bizans bu durumu kabullenir. Böylelikle Bizans, Tuna Bulgar Devleti'ni resmen tanımış oldu. Asparuh'un torunlarından Boris'in zamanında Bizans etkisi ile Tuna Bulgarlarının Hıristiyanlaşma sürecinin hızlandığı görülmektedir. 893-927 yılları arasında hükümdarlık yapan Boris'in oğlu Simeon döneminde Bulgar Türklerinin Slavlaşp Hıristiyanlaşması tamamlanmıştır. Esasında bu Slavlaşma sürecinde Hıristiyanlığın yanında siyasi yapı içindeki çoğunluğun Slav halkından oluşması da Bulgarların asimilasyonunda önemli bir etken olmuştur. Bütün bunlar Bulgarların Türkçe konuşan nüfusunun 10. yüzyılda tamamen asimile olmasına, Bulgar Türkçesinin de Güney Slavcası (Eski Kilise Slavcası) tarafından sömürülmesine ve nihayetinde yok olmasına neden olmuştur (bkz. Golden 2002: 204-209; Zimonyi 2002: 203-220)

Bulgarlar, 10. yüzyıl başlarından 1236'daki Moğol istilasına kadar İdil ve Kama nehirlerinin birleştiği bölgede bir devlet kurmuşlardır. Bulgarların bu bölgeye nasıl geldikleri konusu tartışmalıdır. İdil Bulgarlarının kökenlerinin Kubrat'ın kurduğu devletten arta kalan unsurlara dayandığı düşünülmektedir. Bulgar boylarının Orta İdil'e varış tarihleri hakkında kesin bilgiler mevcut değildir. Kimi araştırmacılar bunu Hazarların Karadeniz bozkırlarında Bulgar birliği üzerindeki zaferlerinin hemen

sonrasına karşılık gelen 680 yılına götürmektedirler. Volga Bulgar Devleti'nin sınırları kabaca kuzeyde Fin-Ugor Yugra ve Vepsi topraklarından İdil ve Perm'deki Fin halklarına (Mordva, Udmurt, Komi), doğuda Beleja nehri sınırına, güneyde ise Yayık nehrine kadar uzanmakta idi. Hazar hakimiyetinden kurtulmaya çalışan Volga Bulgarları 922'de İslamiyet'i resmen kabul etmiş ve böylelikle onlar Moğol istilasından önceki doğu Avrupa'nın tek Müslüman devleti niteliğini kazanmışlardır. İslamiyet'in kabulü Bulgar ve Suvar şehirlerinin ticari açıdan daha da zenginleşmesine ve Volga Bulgarlarının para basmasına önemli katkılar sağladığı düşünülmektedir.

1236 yılında Moğolların Avrupa içlerine başlattıkları saldırının ilk kurbanı Volga Bulgarları oldu. Volga Bulgarları bundan sonra Altın Ordu'nun bir parçası durumuna geldiler. Altın Ordu Devleti ise, 15. yüzyılın ilk yarısında yıkılmasından sonra yerini Hanlıklara bırakmıştır. (bkz. Zimonyi 1990, Zimonyi 2002: 203-220; Golden 2002: 209-214).

1551 yılında Çuvaşlar Ruslarla barış anlaşması imzalayıp Moskova'ya tâbi olmuşlardır. IV. İvan'ın 1552 yılında Kazan'ı işgalinden sonra dünya tarihi, yeni bir sürece girmiştir. Bu sayede Ortodoks dünyası İstanbul'un fethinin rövanşını yüz yıl sonra almış olacaktır.

1551 yılından başlayarak, Çuvaş Türkleri Rus hâkimiyeti altında yaşamaktadırlar. Bu süreç içerisinde Rus etkisi sonucu Çuvaşlar Hıristiyanlık dinine geçmişlerdir.

Çuvaşlar, 1917 yılındaki Sosyalist Devriminden sonra, 1920 yılında otonom bir Çuvaş bölgesine sahip olmuşlardır. 1990'lı yılların başında SSCB'nin dağılmasından sonra ise, bu idari yapılanma Rusya Federasyonu'nun içerisinde 18,300 kilometrekarelik yüz ölçümüne sahip Çuvaş Özerk Cumhuriyeti adını almıştır.

1552 yılında Kazan'ın Ruslar tarafından işgaliyle birlikte, sadece İdil-Ural bölgesinin değil, bütün Türk dünyasının kaderinin değiştiğini söylemek mümkündür. İdil-Ural bölgesindeki Rus hâkimiyeti bu tarihten itibaren sağlamlaşmaya başlamış ve Rusya Sibirya, Kafkasya ve Türkistan coğrafyasına yayılmaya başlamıştır.

6. ÇUVAŞ YAZI DİLİNİN İLK KAYNAKLARI VE ÇUVAŞ EDEBİYATI

Çuvaş Türkçesi üzerine ilk bilimsel kaydı, Orhun yazıtlarının kâşifi de olan *Strahlenberg*'in ünlü kitabı *Das nord-und östliche Theil von Europa und Asia*'nın (1730) sonunda diğer dillerle birlikte verdiği kelime listelerinde bulmaktayız. *Strahlenberg*, eserinde çeşitli dillerin yanında Çuvaşçaya ait 29 adet kelimeyi de kaydetmiştir. İşte bu malzeme Çuvaş dilinin ilk tanıkları olarak tarihsel bir değer kazanmıştır.

Çarıç II. Katerina'nın 1767 yılında Kazan'ı ziyareti sırasında, Çuvaş çocukları, altı dizeden oluşan bir şiir sunmuşlardır. Bu şiir, daha sonra 1769 yılında, *Duhovnaya tseremoniya proizvodivşayasya vo vremya vsevojdelenneyşego prisudstviya eyo imperatorskogo veličestva velikiya gosudarini premudreyşhiya monarhini i popeçitel'neyşhiya materi Ekaterini vtoriya v Kazan', s prilojennim pri tom slovom o nesravnennom velikoduşey avgusteyşey imperatritsi samoderjitsi' vserossiyskoy polučivşey blagopoluçnoe ot privivaniya ospı vızdorovleni* (Saint-Petersburg, Pri İmperatorskoy Akademi Nauk) adlı kitapta basılmıştır. İşte bu şiir, Çuvaş edebi dilinin miladı olarak kabul edilmektedir (Petrov 1978: 66).

Ruslar, Çuvaş Türklerini hıristiyanlaştırma faaliyetlerinde neticeye daha hızlı ve etkin bir şekilde varmak amacıyla, 1783 yılında Nijniy Novgorod'daki (Çuv. *Çulhula*) din okullarında Çuvaşça öğretmeye başladılar (Kononov 1972: 177). Bu merkezde, halkın dini öğrenmesi amacıyla bu dine ait metinlerin Çuvaşçaya tercümesi işine de girildi (Petrov 1978: 75).

Bu süreçte, yine çeşitli amaçlarla bu dile ait gramer ve sözlüklerin/söz listelerinin meydana getirildiği görülmektedir⁸.

18. yüzyılda, gerek el yazması olarak gerekse kitaplarda yer alan parçalarla Çuvaş Türkçesiyle ilgili ufaklı çok sayıda metnin ortaya konduğunu görmekteyiz⁹.

19. yüzyıla kadar idari olarak Nijniy Novgorod eyaletine bağlı olan Çuvaş bölgeleri, bu yüzyılda Kazan ve Simbirsk eyaletlerine bağlanmıştır. Bu yüzyılda Çuvaş Türkçesi ile ortaya konan metinlerin özellikle Kazan'da meydana getirildiği

⁸ Çuvaş ilk yazılı kaynaklarının bütünlüklü bir değerlendirmesi için bkz.: AGYAGÁSI, K. (1982) "On the Edition of Chuvash Literary Sources" *Chuvash Studies*, Budapeşte, s. 7-18.

⁹ 18. yüzyıldaki Çuvaş yazılı kaynakları için bkz. L. P. SERGEYEV (2004) *XVIII İmirdi Çıvaş Şırlılıñ Palıǵızem*, Şubaşkar, İvan Yakovleviç Yakovlev Çuvaş Devlet Pedagoji Üniversitesi.

görülmektedir. Misyonerlik faaliyetlerine bağlı olarak Çuvaşça çevirilerin Kazan'da da sürdüğü bilinmektedir. Bu çalışmaların sonucunda ilk Çuvaşça İncil 1820 yılında Kazan'da basılmıştır. 1803-1871 yılları arasında toplam 21 Çuvaşça kitap çıkmıştır. 30'lu yıllardan itibaren Çuvaşça şiirler, masallar ve eski dualar gün yüzüne çıkmaya başlamış, bazı resmi dokümanlar Çuvaş dili ile meydana getirilmiştir (Pavlov 1978: 79-82; 106)¹⁰. Başlangıcından 1871 yılına kadar ortaya konan Çuvaş metinleri, çok az istisnalarla, bugünkü edebi dilde değil; Çuvaşların merkezi konumundaki, Kazan-Nijniy Novgorod-Moskova kara ve nehir yolları üzerinde bulunan Çeboksarı (Çuv. Şubaşkar) civarındaki Çuvaşların diyalekti ile, yani Viryal ağzı ile oluşturulmuşlardır.

1871 yılında İvan Yakovleviç Yakovlev'in geliştirdiği Çuvaş alfabesi ile Çuvaş edebi dili Anatri ağzı temelinde gelişmeye başlamıştır. Bu tarihten itibaren ortaya konan metinlerin bu ağız temelinde şekillenmiş Standart Çuvaş Türkçesi ile verildiğini söylemeliyiz.

20. yüzyılda Çuvaşça artık tam bir edebi dil haline gelmiştir. Bu yüzyılda zengin bir Çuvaş edebiyatı meydana getirilmiştir. 1906 yılında, Nikolskiy tarafından ilk Çuvaşça gazete, **Хыпар /hıbar/** çıkarılmaya başlanmıştır. Bu gazete hâlen yayın hayatını sürdürmektedir. Konstantin İvanov'un dünyaca ünlü eseri **Narspi** 1908 yılında Simbirk'te basılmıştır.

Modern Çuvaş edebiyatı, oldukça zengin bir yazar ve eser kadrosuna sahiptir. Petr Huzangay, Mitta Vasiliy, Yuhma Mişşi, Leonid Agakov, İlbek Migulayi, Aleksandr Artemyev, Aleksandr Alga, Hvedir Uyar, Yuriy Skvortsov, Gennadiy Ayhi gibi velut edipler çok sayıda eser vücuda getirmişlerdir¹¹.

Türk dünyasında Çuvaş edebiyatının eser zenginliği bakımından önemli bir yere sahip olduğuna, Yeni Türk Edebiyatı araştırmacılarının bir an önce bu alana yönelmeleri gerekliliğine inanıyoruz¹².

¹⁰ 19. yüzyıldaki Çuvaş yazılı kaynakları için bkz. N. P. PETROV (1978) *Çıvaş literatura çilhin istoriyi*, Şubaşkar: İ. N. Ulyanov Çuvaş Devlet Üniversitesi, s. 79-103.

¹¹ Modern Çuvaş Edebiyatı üzerine bir değerlendirme için bkz.: Vladimirov, E, V. (1982) "Çuvaşskaya Literatura na Sovremennom Etape" *Chuvash Studies*, Budapeşte, s. 267-274.

¹² Çuvaş edebiyatı, her ne kadar nicelik bakımından zengin olsa da bu eserlerin bilimsel anlamda henüz bütünlüklü olarak ele alınmaması nedeniyle, bu edebiyatın niteliği konusunda söz söyleyemiyoruz. Maalesef, hâlen Çuvaş edebiyatının bütün bir tarihi kesin çizgilerle ortaya konmamıştır. Edebi dönemlerin belirlenmesinde son derece etkili olan ilginç siyasal ve toplumsal serüvenlere sahip olan Çuvaş Türklerinin, edebiyatlarının bu ve benzeri perspektiflerden derinlikli bir analize ihtiyacı açıktır. Halihazırda Çuvaş edebiyatı üzerine, Prof. Dr. Vitaliy Rodionov, Prof. Dr. Georgiy Feforov gibi

7. ÇUVAŞÇANIN YERİ VE KÖKENİ

Çuvaş Türkçesinin bilimsel anlamda keşfinden bu yana, bu lehçe ile ilgili çok sayıda araştırma meydana getirilmiştir. Çuvaşça bir Türk lehçesi olması bakımından Türkoloji disiplininin özgün bir kolu olmasının yanında, Ana Türkçeden ayrı bir gelişime sahip olduğu için Altayistik çalışmalarının da vazgeçilmez bir alanı durumundadır.

Çuvaşçanın bir Türk dili olduğunun kabulü zaman almıştır. Çuvaşçanın Türk kökenli olduğunun tespitinden sonra, bu dilin Genel Türkçe içerisindeki yeri tartışma konusu olmuştur. Bir kısım araştırmacılar, Çuvaşçanın Türk lehçelerinden biri olduğunu; diğer bir kısmı ise Moğolca ile Türkçe arasındaki bir geçiş dili olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Türk dili üzerine yapılan çalışmalarda Çuvaşçanın kökeni ve Türkçe içerisindeki yeri, araştırmacılar tarafından şu görüşlerle ele alınmıştır.

1730 yılında *Strahlenberg*'in *Das nord-und östliche Theil von Europa und Asia* adlı kitabının yayımlanmasına kadar Çuvaşça diye bir dilin mevcut olduğu bilinmemektedir. Strahlenberg, eserinin Asya ve Doğu Avrupa'daki dillerin tasnifli bir şekilde karşılaştırmalı kelimelerine yer verdiği *Harmonia Linguarum* bölümüne Çuvaşçayı da dâhil etmiş (Czuvasch) ve bu dilden 29 adet kelimeye yer vermiştir. Böylelikle ilim âlemi Çuvaşça adlı bir dilin varlığından haberdar olmuştur. Strahlenberg, bu listesinde Çuvaşçayı, oldukça isabetli bir tespitle, Türk dil grubu içerisinde değerlendirmiştir¹³.

Strahlenberg'in eserinden yaklaşık 40 yıl sonra, Saint-Petersburg'da ilk Çuvaş grameri, *Soçineniya, prinadlejaşçiye k grammatike çuvaşskogo yazıka* adlı 68 sayfalık bir kitap yayımlanır. İlk Çuvaş grameri, *Lomonosov* tarafından yazılmış olan ilk Rusça gramer esas alınarak yazılmıştır (Sergeyev 2003: 7)¹⁴. Bu eser, dilin kurallarını ortaya koyması ve diğer dillerle karşılaştırma yapmaya malzeme sunması bakımından oldukça

akademisyenler eserler verseler de, bu eserlerin daha çok öğretime yönelik olduğu, akademik bakış açısının tali planda kaldığı görülmektedir.

¹³ Strahlenberg, *Harmonia Linguarum* bölümünde Çuvaşça malzemeyi Türkçe başlığı altında değerlendirmiş olsa da eserin içerisindeki sınıflandırmadaki Türkçe bölümünde Çuvaşçayı zikretmemiştir (s. 28-72).

¹⁴ İlk Rus grameri, 1755 yılında, M. Lomonosov tarafından Çuvaş gramerinden henüz 14 yıl önce yayınlanmıştır. http://republic.cap.ru/2002_45-46/71.HTM 28.01.2009.

değerlidir. Çuvaş Türkçesi bilimsel olarak ilim âlemiyle bu eser sayesinde tanışmış, *A. L. Schlözer, Rasmus Rask, Günther Wahl* gibi araştırmacılar, bu eser sayesinde Çuvaşçayı bilimsel platformda tartışmışlardır (V. G. Yegorov 1951: 91-92). Fransız dilcisi *Levesque* bu eserden hareketle 1825 yılında “*Grammaire abrégée de la langue des Tchouvaches*”¹⁵ başlığıyla makale halinde kısa bir Çuvaş grameri yayınlamıştır¹⁶. Yazar, bu çalışmasında zaman zaman Türkçe malzemeyle karşılaştırmalara da yer vermiştir. Bu gramer özetinin yayınlanmasından üç yıl sonra *Klaproth*, yine aynı eserden hareketle, “*Comparaison de la Langue des Tchouvaches avec les Idiomes turks*”¹⁷ adlı Türk ve Çuvaş dilini karşılaştırdığı makalesini kaleme alır ve bu halkın dolayısıyla dillerinin Türk kökenli olduğunu söyler (1828: 238).

Ural-Altay diye bir dil grubunun olduğunu ortaya atan ilk dilbilimci olan Danimarkalı *Rasmus Rask*, bir tarihçi olan *Schlözer*'in görüşünü kabul ederek Çuvaşçanın Türk kökenli bir dil olduğunu söylemiştir (Poppe 1965: 125-126; Yegorov 1951: 92).

Konuya ilk kez dilbilimsel ölçütlerle yaklaşan ve bu şekilde Fin-Ugor, Samoyed, Türk, Moğol ve Mançu-Tunguz dillerini -kendi ifadesiyle- tek bir *Altay* dil birliği içerisinde değerlendiren Finli dilci *Castren* olmuştur. Hiç şüphesiz, araştırmacının *Altay* dilleri şeklinde adlandırdığı terim *Ural-Altay Dilleri*'ni karşılamaktaydı (Wickman 1988: 800). *Castren*'in, sınıflandırmasında kullandığı ölçüt, sözkonusu diller arasında ortaklaşan kişi zamirleri idi. O, bu tezini 1850 yılında kaleme aldığı “*De affixis personalibus linguarum Altaicarum*” adlı eserinde ele almıştı. Ancak *Castren*'in Çuvaşça üzerine fikirleri hakkında malumat sahibi değiliz (Poppe 1965: 126-127)

Castren'in çağdaşı *W. Schott*'un, Ural-Altay dilleri üzerine ilk ciddi karşılaştırmalı dilbilim araştırmalarının başlatıcısı olduğu söylenebilir. *Schott* gözlemlerini sadece yapısal benzerlikler üzerine yoğunlaştırmamış, söz konusu diller arasındaki şekil bilgisini de ihmal etmeden daha çok sözcük denklikleri üzerinde

¹⁵ Journal Asiatique, 1825, Tome V, s. 213-224; 267-276.

¹⁶ J. Benzing, *Levesque*'nin Çuvaşçanın kısa gramerini, ilk Çuvaş gramerinin 1775 yılında yapılan yeni bir baskısından yararlanarak hazırlandığını belirtmektedir (Benzing 2005: 303). Oysa *Levesque*'nin makalesinin girişinde bu nüshanın 1780 yılına ait olduğu açıkça gösterilmiştir (Levesque 1825: 213).

¹⁷ Nouveau Journal Asiatique, 1828, Tome I, s. 237-246.

durmuş ve bu yönüyle kendisinden öncekiler ve çağdaşlarından ayrılmıştır¹⁸. Schott'un sınıflandırmasının esas önemi, onun Çuvaşçayı bir Türk dili saymasından gelir. Schott, Çuvaşça üzerine yazdığı *De lingua tschuwaschorum* başlıklı 32 sayfalık teziyle (*dissertatio*) Çuvaşça ve Genel Türk dili arasındaki temel denklikleri ortaya koymaya çalışan ve Çuvaşçayı bilimsel metotlarla ele alıp, bunun kesin olarak bir Türk dili olduğunu delilleriyle tespit eden ilk araştırmacı unvanını taşır.

Araştırmacının Genel Türkçedeki söz içi ve sonu /z/ ve /ş/ ünsüzlerinin Çuvaşçada akıcı /l/ ve /r/ ünsüzleriyle denkleştiği yolundaki keşfi, sadece Çuvaşça araştırmalarında bir dönüm noktası olmakla kalmamış, Altay dillerinin en temel ses denkliği de henüz o dönemde tartışmaya açılmış oluyordu.

W. Radloff gibi ünlü bir Türkologun dahi eserlerinde bir Türk dili olan Çuvaşçaya yer vermediği dahası bu dili Türkçe saymadığı gözönünde bulundurulursa, Schott'un çalışmalarının Türk dili araştırmalarındaki özel yeri görülecektir (Schott 1841: Poppe 1965: 127-128).

F. Adlung Çuvaşçayı bir Türk dili olarak kabul etmiş ancak yanlış bir şekilde *Moğul-Tatar ırkı* başlığı altında Sibir grubu Türk dili içerisinde değerlendirmiştir (Arat 1953: 66).

J. Klaproth (1823) eserinde 14 Türk kavmi zikretmesine rağmen, ekteki atlasta 23 Türk şivesine ait malzemeye yer vermiştir. Araştırmacı, Çuvaşçayı Türk dili sistemi içerisinde sıralamıştır (Arat 1953: 66-67).

Adriano Balbi (1826) Çuvaşçayı, *Türk dili*, *Yakut dili* ile birlikte üçüncü bir grup olarak değerlendirmiştir (Arat 1953: 67-68).

W. F. Palmblad (1827) tasnifinde Çuvaşçaya yer vermemiştir (Arat 1953: 69-70).

J. Hammer 1825 ve 1827 yıllarındaki çalışmalarında Çuvaşçaya yer vermemiş, 1836 yılındaki tasnif denemesinde ise Yakutça ve Başkurtça ile birlikte *Sibirya* grubu içerisine dâhil etmiştir (Arat 1953: 70-72).

¹⁸ Schott, bu diller üzerine yaptığı isabetli dilbilimsel karşılaştırmayı bu grupları adlandırırken sürdürmemiş, Ural-Altay dilleri terimi yerine Fin-Ugor ve Samoyed dilleri için 'Çud' dilleri, Türk, Moğol ve Mançu-Tunguz dilleri için ise 'Tatar' dilleri terimini kullanmayı uygun görmüştür (Poppe 1965: 127-128)

Berezin (1848) her ne kadar Türk dilli sahada bizzat araştırmalar yapmış olmasına, Çuvaşların yaşadığı bölge sınırlarına yaklaşık 80 km uzaklıkta bulunan Kazan’da bir müddet yaşamasına rağmen tasnifine uvaşçayı (Yakutça ve Kazakça gibi başka lehçeleri de) dhil etmemiştir. (Arat 1953: 72-74).

Radloff kuzey grubu Türk lehçelerinin ses bilgisini ele aldığı *Phonetik der nördlichen Türksprachen* (Leipzig, 1882-1883) adlı eserinde oldukça doğru bir metotla fonetik hususiyetlere göre yaptığı tasnifinde (s. 280-291) uvaşçayı (ve Yakutça’yı) Türk dili içerisinde kabul etmemiştir. Radloff, aynı eserinde uvaşanın  aşamada *Trkleştiğini* (trkisirung) dile getirmektedir (1898: 89)

I. Aşama: Kelimeler oldukça tahrif edilerek alınmıştır; /a/ yerine /ı/, msl. Çuv. hırm = GT arın ... gibi.

II. Aşama: Kelimeler daha az tahrife uğrayarak alınmıştır; /a/ yerine /u/, msl. Çuv. hurndaş = GT arındaş; Çuv. puş = GT baş; Çuv. urba = GT arba; Çuv. uran = GT azan... gibi.

III. Aşama: Tamamen Trkeleşmiştir; /a/ denktir /a/, msl. Çuv. yuldaş = Tat. yuldaş ... gibi (Arat 1953: 74-87; Radloff 1882-1883: 280-291).

Bang, Radloff’un düşüncesine uyarak, uvaşanın (ve Yakutça’nın) “*hakiki Türk dilinden olmayıp sonradan trkeleşmiş şiveler olduğu*”nu düşünmektedir (1980: 30).

A. Vmbery (1885) Radloff’un tasnifini metot bakımından doğru bulmakla birlikte bu boyların etnolojik teşekkülünün de dikkate alınmasının gerekliliğini belirtmiş ve uvaşçayı *Volga Türkleri* başlığı altında Tatarca ve Başkurtça ile birlikte değerlendirmiştir (Arat 1953: 87-89).

N. Katanov (1894) Çuvaş bölgesine oldukça yakın Kazan’da profesörlük yapmış olsa da tasnifinde Çuvaşçaya yer vermemiştir (Arat 1953: 89-91).

N. A. Aristov (1896) tasnifinde Fin-Ugorlarla en çok temasın Nogaylar sonra Başkırtlar tarafından gerçekleştiğini belirterek, aslında bu teması en kuvvetli yaşayan uvaşlardan söz etmemiş, dahası Çuvaşçayı bir Türk dili olarak kabul etmemiştir (Arat 1953: 91-92) .

N. İ. Aşmarin 1898 yılında yayımladığı *Materialı dlya issledovaniya çuvaşskogo yazıka* adlı çalışmasında, Radloff'un görüşlerini alıntılıyarak, kendisinin de Çuvaşçanın Türkleşmiş bir Fin-Ugor dili olduğunu ifade etmiştir. İddiasına dayanak olarak, Çuvaşça çokluk eki {SEm}'in Marice {samıç} biçimiyle; Çuvaşçada emir kipinin olumsuzunda ortaya çıkan {an} ön edatının, Udmurtça'da yer almasını göstermektedir (1898: XIX-XXIV).

Araştırmacı yalnızca beş yıl sonra yayımladığı *Opıt issledovaniya çuvaşskogo sintaksisa* adlı diğer bir eserinde, daha önce dile getirdiği görüşünü reddetmiş; Çuvaşçanın özgün bir Türk dili kolu olduğunu söyleyerek, Fin-Ugor dilleriyle benzerliklerin aynı coğrafyada yaşamaya bağlı dil ilişkilerinden kaynaklandığını ortaya koymuştur.

Fin bilgini H. Paasonen'in 1908 yılında Budapeşte yayınladığı *Tschuwaschisches Wörterverzeichnis* adlı Çuvaşça sözlüğünün gerek önsözünden gerekse metodolojisinden, araştırmacının Çuvaşçayı bir Türk dili olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır¹⁹.

Radloff'un fonetik özellikleri esas alan tasnifine morfolojik ölçütleri de ekleyen F. Korş (1910), tasnifinde Türk dilini dört ana gruba ayırmış, Çuvaşçayı *Karışık Grup* şeklinde adlandırdığı son bölümü kendi içinde ikiye ayırarak Yakutça ile birlikte zikretmiştir. (Arat 1953: 98-99). Korş'un, tasnifinde Çuvaşçayı Yakutça ve Modern Uygurca gibi birbiriyle gelişim olarak hiçbir yakınlığı olmayan lehçelerle bir arada ele alması yanlış olmuştur.

Poppe'nin ifadesiyle, karşılaştırmalı Altay dilbiliminin kurucusu Ramstedt (1917), Schott tarafından keşfedilen Çuvaşça /r/, /l/ Türkçe /z/, /ş/ denkliğinin Moğolca ile Türkçe arasında da olduğunu tespit etmiş, bu anlamda Çuvaşça ile Moğolca'nın aynı safta yer aldığını ortaya koymuştur. Bunun yanı sıra Altay dilinin pek çok önemli denkliklerini ve morfolojik özelliklerini gün yüzüne çıkarmıştır. Türk dilini beş ana bölüme ayırmış, Çuvaşçayı ayrı bir bölüm olarak kabul etmiştir. Ramstedt, 1922 yılında Çuvaşçanın yerini konu edinen *Zur frage nach der stellung des tschuwassichen* adlı

¹⁹ Bu sözlük TDK tarafından Türkçeye tercüme ettirilip yayımlanmıştır. Paasonen, H. (1950) *Çuvaş Sözüğü*, İstanbul: Horoz Basımevi.

eserinde, bu yazı dilinin Türk kökenli olduğunu delilleriyle birlikte kesin bir şekilde ortaya koymuştur (Poppe 1965: 130-131; Arat 1953: 95-96).

J. Németh (1917), bütün Türk dili kollarının tek bir aile teşkil ettiğini ve bugünkü Türk dili kollarının *s- grubu* ve *y- grubu* şeklinde iki ana gruba ayırmanın mümkün olduğunu belirtir. Araştırmacı, Çuvaşçanın Yakutça ile birlikte *s- grubunu* oluşturduğunu, geri kalan bütün Türk dili kollarının eskilerden *Köktürk*, *Uygur* ve *Kumanca* ile birlikte *y- grubuna* dâhil olduğunu belirtmektedir (Arat 1953: 96-97). Németh'in tasnifinde *s- grubu* olarak Çuvaşça ile Yakutça'yı birleştirme fikri yerinde değildir. Ayrıca bir yöntem hatası olarak, Yakutça, (Çuvaşça gibi) ET'den bağımsız olarak gelişen bir lehçe olarak gösterilmiştir.

T. M. Mattheyev, 1919 yılında Simbirsk'te yayımladığı *Grammatika Çuvaşskogo Yazıka, Morfologiya* adlı eserinin ön sözünde Çuvaşçanın bir Türk dili olduğunu belirtmektedir.

A. Samoyloviç (1922) tarihsel tasnif denemesinde, Türk dilini beş ana bölüme ayırmış, Çuvaşçayı *R-Grubu (Bulgar)* bölümü içerisinde eskilerden Volga ve Tuna Bulgarları ile birlikte anmıştır (Arat 1953: 97-101).

V. A. Bogoroditskiy 1922 yılındaki bir çalışmasında Türk dilinin yedi gruba ayırıp Çuvaşçayı son grupta '*menşei henüz, sarih olarak tesbit edilmiş değildir*' ihtiyat kaydıyla Türk dili olarak kabul etmiş ama aynı araştırmacı 1934 yılındaki başka bir tasnifinde Türk dili ailesinden çıkararak, Moğol ve Mançu-Tunguz dillerinin sırasında Altay dilleri grubuna dâhil etmiştir (Arat 1953: 101-105).

Ramstedt'in, Çuvaşçayı ayrı bir Türk dili olarak kabul etmesinden sonra, Poppe, 1924-1925 yıllarında bir dizi makale yayımlayarak Ramstedt tarafından ileri sürülen görüşleri geliştirmiş ve bu dilin Çuvaşça ile Moğolca arasında ayrı bir dil olduğunu ileri sürmüştür²⁰.

²⁰ Poppe, N. N (1924) "Çuvaşskiy yazık i yego otnoşeniye k mongol'skomu i turetskim yazıkam" (I) *İzvestiya Rossiyskoy Akademii Nauk*, Tom XVIII, s. 289-314; Poppe, N. N (1925) "Çuvaşskiy yazık i yego otnoşeniye k mongol'skomu i turetskim yazıkam" (II) *İzvestiya Rossiyskoy Akademii Nauk*, Tom XIX, s. 23-42.; Poppe, N. N (1925) "Çuvaşskiy yazık i yego otnoşeniye k mongol'skomu i turetskim yazıkam" (III) *İzvestiya Rossiyskoy Akademii Nauk*, Tom XIX, s. 405-426. Poppe, N. N. (1925) *O rodivennih otnoşeniyah çuvaşskogo i tyurko-tatarskih yazıkov*, Çeboksarı: 31 s.; Poppe, N. (1925) "Türkisch-tschuwassische vergleichende studien" *Islamica I*, 409-427.

L. Ligeti (1941) Türkçeyi altı gruba ayırıp, Çuvaşçayı müstakil bir grup saymıştır (Arat 1953: 105-107) .

Kendisi de bir müddet Kazan'da bulunmuş olan ve bu sürede Çuvaşlar üzerine bizzat incelemelerde bulunan M. Räsänen²¹, 1949 yılında kaleme aldığı ve Türkçenin karşılaştırmalı bir ses bilgisi çalışması olan *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen* (Helsinki, 1949) adlı ünlü eserinde, Çuvaşçanın karışık bir dil olmayıp diğer Türk dili kollarında kaybolan birçok eski özellikleri koruyan, tam olarak, bir Türk dili alanı olduğunu ifade etmektedir. Räsänen, Poppe'nin yaptığı gibi Çuvaşçayı Altay dillerinin ayrı bir kolu olarak görmenin ya da Németh gibi Yakutça ile birlikte s- grubu içinde birleştirmek için bir sebep olmadığını söylemektedir (Räsänen 1949: 30; Arat 1953: 107-111).

N. A. Baskakov (1952) tasnifinde Türk dilini önce kendi içinde *Türk Dillerinin Garbi Hun Dalı* ve *Türk Dillerinin Şarki Hun Dalı* adlı iki ana kola ayırmakta; Çuvaşçayı kendi içinde dört alt gruba ayırdığı Batı Hun kolunda *Bulgar Grubu* başlığı altında eskilerden *Bulgar* ve *Hazar* kollarıyla birlikte değerlendirmektedir (Arat 1953: 111-125). Baskakov'un tasnifinde Çuvaşçanın, Oğuz, Kıpçak ve Karluk grubu lehçeleriyle bir üst *Batı Hun Grubu* içerisinde değerlendirilmesi Türk dilinin tarihi gelişimi bakımından yanlıştır.

Kendisine kadar yapılan tasnif denemelerinden çıkan sonuçları değerlendirdiği bölümde '*Yakut ve Çuvaş lehçeleri*' adlı bir başlık açan Reşit Rahmeti Arat (1953), Çuvaşçanın (ve Yakutçanın) tasnifinin nasıl yapılması gerektiğini şu satırlarla anlatmaktadır (1953: 129):

Türk dili âilesi içinde bulunmakla beraber, diğer şivelerinkine nisbetle daha farklı husûsiyetler gösteren ve bu husûsiyetlerin bir kısmı, diğer şivelerde olduğu gibi, türkçenin mevcûd eski mâlzemesiyle izah edilemeyen iki lehce (şive tâbiri ile kastedilen mefhûmu karıştırmamak için, şive yerine, bunların lehce tâbiri ile karşılanması daha münâsîp olacaktır) mevcûttur: Yakut ve Çuvaş lehçeleri. Bu iki lehce diğer şivelerle aynı hizada mütalea edilmeyip, bunlara tasnif cedvelinde husûsî bir yer ayrılması daha doğru olacaktır. Bu lehcelerde müşâhede edilen ve diğer şivelerinkinden farklı olan husûsiyetler türk dilinin «daha eski» bir devrinde mevcûd unsurların farklı bir inkişâfı ile izah edilmelidir. Buna göre, bugünkü şive husûsiyetlerini kendinde birleştiren «eski» bir devirden başka, Yakut ve Çuvaş lehçeleri ile diğer şivelerin «eski» devrini birleştiren «daha eski» bir devrenin kabûl edilmesi lâzımdır.

²¹ "Die tschuwassischen *Lehnwörter* im Tscherernissischen" Helsinki: 1923.

Arat, yazısının devamında *Türk lehçe gurupları* başlığı altında ayrı ayrı olarak Çuvaşçayı; *Türk şive gurupları* başlığı altında bu ikisinin dışında kalan bütün Türk dili kollarını değerlendirmiştir (1987: 138).

Arat'ın yapmış olduğu bu tasnif şu şekilde şemalaştırılabilir.

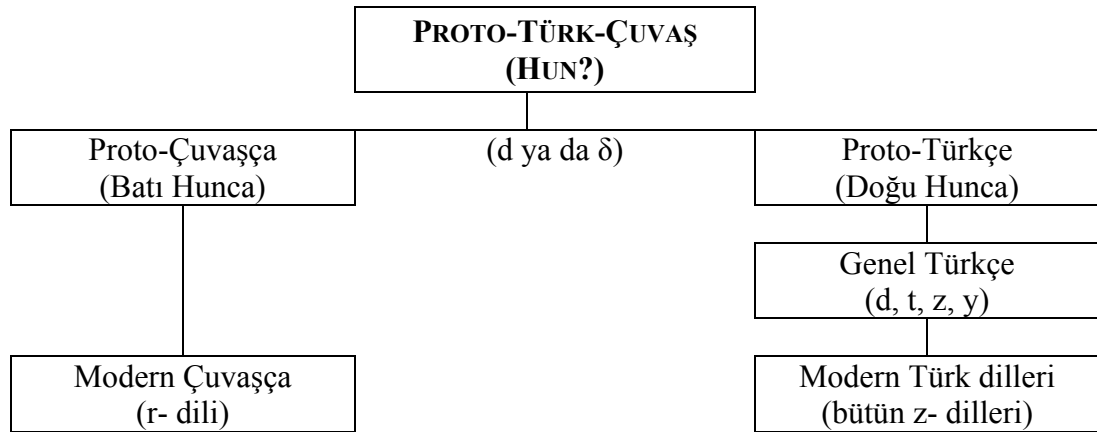

Arat'ın tasnifinde Çuvaşça ile Yakutça'nın aynı kefedede değerlendirilmesi isabetsiz olmuştur. Çuvaşça Türk dili ailesinden ilk ayrılan koldur. Gelişim olarak Yakutça ile artzamanlılık bakımından bir ortaklık söz konusu değildir.

Arat'ın tasnifinden sonra, *Fundamenta*'da Benzing ve Menges'in (1959) birer tasnif denemeleri yer almaktadır. Benzing, tasnifinde Türk dilini beş ana kola ayırmakta, Çuvaşçayı müstakil olarak *Bulgar Gurubu* içinde göstermektedir (1988: 1-7).

Menges, Türk dilini altı gruba ayırıp Çuvaşçayı ayrı olarak *Volga-Bulgar* veya *Hun-Bulgar bölümü* içinde değerlendirir. Araştırmacı, Çuvaşçayı değerlendirdiği bölümün aslında esaslı bir ana-Türkçe ünitesine dâhil edilmediğini, Ana-Türkçe ile Ana-Moğolca arasında bir geçiş sağladığını dile getirmektedir (1988: 10)

J. Krueger, bir el kitabı olarak hazırladığı *Chuvash Manual* (Bloomington, 1961) adlı eserinde önce *Genel Altayca*'yı (Common Altaic) *Proto-Moğolca*, *Proto-Mançuca-Tunguzca* ve *Proto-Türkçe-Çuvaşça (Hunca?)* şeklinde iki kola ayırmış, 'Proto-Türk-Çuvaş (Hun?)' kolunu aşağıdaki basitleştirilmiş şemada şöyle göstermiştir (Krueger 1961: 53-57).

Altayistik alanının en verimli araştırmacılarından ve Altay dil birliği iddiasının sıkı savunucusu Poppe, daha önce anılan çalışmalarında Çuvaşçayı Altay dil ailesi içinde oldukça ayrıntılı bir şekilde değerlendirmiştir. Poppe, kendi ifadesiyle, Çuvaş-Türk dillerinin kendi içindeki gelişimini şöyle şemalaştırmıştır (Poppe 1965: 33).

En Eski Türkçe					
Ön Çuvaşça	Ön Türkçe				
Çuvaşça	Modern Türk Dilleri				
	I ²²	II	III	IV	V

Şemadan da açıkça anlaşıldığı gibi, Poppe, modern Çuvaşçanın diğer bütün Türk lehçelerinden farklı bir gelişime sahip olduğunu düşünmektedir. Araştırmacıya göre, Türk dil tarihinde Çuvaşça terazinin bir kefesinde, geri kalan bütün Türk lehçeleri diğer kefesinde yer almaktadır. Ayrıca Poppe çalışmalarında Türk dilini *Çuvaş-Türk Dilleri* terimiyle adlandırmayı uygun görmektedir. Bizce, bu adlandırma Türkçeyi Mançu-Tunguz gibi iki dil grubundan oluşan bir birlik olarak işaret ettiğinden uygun değildir.

1968 yılında Orta İran'da arkaik bir Türk lehçesi olan *Halaççayı* keşfeden *Gerhard Doerfer*, bu keşfinin gereği olarak *Khalaj Materials* (Bloomington, 1971) adlı eserinde yeni bir tasnif önermiştir. Doerfer tasnifinde Türk dilini yedi gruba ayırmış, Çuvaşçayı (Yakutça ve Halaççayı da) *Çuvaş* veya *Bolgar Grubu* adında kendi başına bir bölüm olarak değerlendirmiştir.

Talat Tekin (1989), tasnifinde Türk dil ve diyalektlerini on iki gruba ayırır ve Çuvaşçayı bu bölümlerin ilk sırasında *r-l grubu: Çuvaşça* şeklinde adlandırır (2005:

²² Roma rakamlarıyla gösterilen bölümler, için bkz. Poppe 1965: 34.

381) . Tekin, Ölmez ile birlikte hazırladığı başka bir çalışmada *Türk Dillerinin Gelişim Şemasını* vermiş Çuvaşçayı *İlk Türkçeden* ayrılan bir **Ana Bulgarcaya* oradan da *Volga Bulgarcasına* bağlamıştır (2003: 168-169).

A. Róna-Tas, Poppe'nin Çuvaşçanın diğer Türk dili alanlarından müstakil bir gelişime sahip olduğu fikrine katılmakta, ancak görece yeni *Çuvaş* kelimesindense tarihsel bakımından önemi olan *Bulgar* terimini kullanmayı yeğlemektedir. Róna-Tas'ın Türkçe ve Çuvaş Türkçesinin dönemleşmesi hakkında düşüncelerini şu şekilde şemalaştırabiliriz.

ANA TÜRKÇE ERKEN ANA TÜRKÇE GEÇ ANA TÜRKÇE	
ANA STANDART TÜRKÇE	ANA BULGARCA
ESKİ TÜRKÇE Erken Eski Türkçe Geç Eski Türkçe	ESKİ BULGARCA Erken Eski Bulgarca Geç Eski Bulgarca <i>Geç Eski Bulgarca</i> <i>Geç Eski Bulgarca</i>
ORTA TÜRKÇE Erken Orta Türkçe Geç Orta Türkçe	ORTA BULGARCA Erken Orta Bulgarca Geç Orta Bulgarca
YENİ TÜRKÇE Erken Yeni Türkçe Geç Yeni Türkçe	YENİ BULGARCA <i>Erken Yeni Bulgarca</i> <i>Geç Yeni Bulgarca</i>
MODERN TÜRKÇE	MODERN BULGARCA

Buna göre, *Ana Bulgarca*, *Geç Ana Türkçe* birliği döneminde gelişmiştir. Bu süreç, MÖ ilk yıllardan başlayarak MS 4. yüzyılın başına değin sürmüştür.

Eski Bulgarca, kendi içinde *Erken Eski Bulgarca* ve *Geç Eski Bulgarca* şeklinde iki alt döneme ayrılır.

Erken Eski Bulgarca, MS 4. yüzyılın ortalarında Kazakistan'da *Onogur-Bulgar* kabilelerinin ortaya çıkmasından başlayarak Büyük Bulgar İmparatorluğunun dağıldığı 670 yıllarına kadar sürer.

Geç Eski Bulgarca ise, kendi arasında iki alt döneme daha ayrılabilir: *I. Geç Eski Bulgarca* ve *II. Geç Eski Bulgarca*. *I. Geç Eski Bulgarca* dönemi, Balkanlarda yaşayan Bulgarların Slavlaştığı 9. yüzyılın sonlarına kadar sürer. *II. Geç Eski Bulgarca* Dönemi

ise, 9. yüzyıl ile Moğol işgalinin gerçekleştiği 1235-1236 yılları arasındaki dönemi kapsamaktadır.

Orta Bulgarca dönemi, Volga (İdil) Bulgar Devleti'nin dağıldığı dönemden başlayarak Kazan'ın işgal edildiği 1551/1552 tarihlerine kadar sürmüştür. Bu bölüm kendi içinde *Erken Orta Bulgarca* ve *Geç Orta Bulgarca* şeklinde iki döneme ayrılır. Bu iki dönemin arasındaki ayrılma noktası 1430 yılında Kazan Hanlığı'nın kurulmasıdır.

Yeni Bulgarca dönemi 1552 yılından başlayarak 19. yüzyılın sonuna değin sürmüştür. Bu dönem de kendi içinde ikiye ayrılmaktadır: *Erken Yeni Bulgarca*, *Geç Yeni Bulgarca*. Bu iki dönemi birbirinden ilk Çuvaşça yazılı kaynakların ortaya çıkmaya başladığı 1730 yılı (Strahlenberg'in kelime listesi, derlenme yılı 1723) gösterilmektedir.

Modern Çuvaşça dönemi, 1917 yılındaki Bolşevik devriminden itibaren başlamıştır ve sürmektedir (A. Róna-Tas 1982: 118:125-126)

Türk dilinin ciddi manada en son tasnif denemesi olan C. Schönig'in (1997-1998) sınıflandırmasında Türkçeyi (Common Turkic), *Norm Türkçe* (Norm Turkic) ve *Norm Olmayan Türkçe* (non-Norm Turkic) şeklinde iki ana gruba ayırmış, Çuvaşçayı Yakutça ve Halaçça ile birlikte 'Norm Olmayan Türkçe'; diğer geri kalan Türk dili kollarını ise 'Norm Türkçe' bölümüne dâhil etmiştir. Araştırmacı Bulgar-Türk grubunun yegane temsilcisi olarak gösterdiği Çuvaşçayı 'Norm Türkçe'den en sapkın kol olarak değerlendirmiştir²³ (1997: 120-121).

Lars Johanson (1998) Türk dilini genetik ve tipolojik özelliklerine göre kaba bir tasnife tabi tutarak altı ana grup belirlemiş, Çuvaşçayı bağımsız bir grup olarak kabul etmiştir. (1998b: 82)

Rusya'da Türk dilinin karşılaştırmalı gramer külliyatı olan *Sravnitel'no-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov*²⁴ projesinin beşinci cildini oluşturan *Regional'niye Rekonstruksii* (Bölgesel Rekonstrüksiyonlar) (Moskova, 2002) adlı

²³ C. Schönig (1997) "An new attempt to classify the Turkic languages (1)" *Turkic Languages I*, s. 117-133; C. Schönig (1997) "An new attempt to classify the Turkic languages (2)" *Turkic Languages I*, s. 262-277; C. Schönig (1998) "An new attempt to classify the Turkic languages (3)" *Turkic Languages 2*, s. 130-151.

²⁴ *Sravnitel'no-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov* külliyatının ciltleri şöyledir: Fonetika (1984); Morfologiya (1988); Sintaksis (1986); Leksika (2001); Regional'niye Rekonstruksii (2002); Pratyurksiy Yazık-Osnova; Kartina Mira Pratyurkskogo Etnosa po Dannım Yazıka (2006)

çalışmada Türk dilinin morfolojik dil istatistikleri ile yapılan tasnifte, Çuvaşçanın Ana Türkçeden ilk ayrılan kol olduğu, bu ayrışmanın tarihinin de MÖ 120 yılı olduğu gösterilmektedir (Tenişev 2002: 734)²⁵.

Bugüne kadar ele alınan görüşlerden ve dil malzemesinin ortaya çıkardığı sonuçlardan anlaşıldığına göre, Çuvaşça Ana Türkçeden en önce ayrılan koldur. Ancak bu görüşler, oldukça açık bir şekilde görünen Çuvaş-Oğuz bağlantısını açıklama başarısını gösterememişlerdir. Nitekim, bu iki grubun bilinen çağlarda herhangi bir temasları söz konusu olmamıştır. Ancak mutlaka Çuvaşça ile Oğuzca'nın dil tarihi içerisinde bir yerde kesişmiş olmaları gerekmektedir.

Ayrıca, Çuvaşların tarihsel olarak *Ogur* boyundan gelmesi ve bu dilin en karakteristik özelliği olan GT /z/ yerine /r/ tercihi özelliğiyle, *Ogur* etnoniminin GT *Oguz* biçimiyle denk gelmesi oldukça şaşılabilecek bir durumdur.

Çuvaşçanın ve Oğuzcanın kökeni hakkında şimdiye kadar yapılan açıklamalarda bu kolların *Ana Türkçeden* ayrıldığı hususunda görüş birliğine varılmış olsa da bu sürecin nasıl geliştiği üzerine yapılan varsayımlar inandırıcı değildir. Biz dil verileri ışığında Çuvaşçanın tarihi gelişim sürecinde mutlak bir *Oğuz* süreci bulunduğunu düşünmekteyiz.

Bizce, Çuvaşça *Ana Türkçeden* ayrılan bir *Ana Oğuzcadan* ayrılmış olan bir Türk lehçesi olmalıdır. *Ana Batı Oğuz* (ya da *Ogur*) olarak adlandırabileceğimiz bu kolun bugün yegâne temsilcisi durumunda Çuvaşça yer almaktadır. Bugünkü Oğuz lehçelerinin atası olduğunu kabul edebileceğimiz *Ana Doğu Oğuz* kolunun uzunca bir müddet herhangi bir ayrışma uğramayıp daha sonra en azından takip edebildiğimiz süreç içerisinde bir gelişim gösterdiğini düşünebiliriz.

Elbette, dile getirdiğimiz bu düşünce şimdilik bir varsayım durumundadır. Oğuz-Çuvaş dil grupları hakkında yapılacak ayrıntılı araştırmaların bu konuyu açıklığa kavuşturacağı düşüncesini taşıyoruz.

²⁵ Eserin redaktörü Tenişev tarafından yazılan önsözden, söz konusu bölümün O. A. Mudrak tarafından kaleme alındığı anlıyoruz (Tenişev 2002: 6)

8. KONUYLA İLGİLİ ÇALIŞMALAR

Çuvaş Türkçesi, Türk dilinin en arkaik kolu olması dolayısıyla bu dil oldukça geniş bir yelpazede araştırmalara konu olmuştur. Konumuzla ilgili olarak, Çuvaş Türkçesinin şekil bilgisi de bu Türk lehçesinin en fazla incelenen alanlarından biri olarak, Rusya, Türkiye, Fransa, Almanya, Macaristan ve, doğal olarak, Çuvaşistan gibi ülkelerde kitap, kitapta bölüm ve makale düzeyinde pek çok yayında ele alınmıştır. Bu yayınlar, Rusça, Fransızca, Almanca, Macarca, İngilizce, Çuvaş Türkçesi ve Türkiye Türkçesi gibi çok çeşitli dillerle kaleme alınmıştır.

Bu bölümde tez konumuzla ilgili olarak bugüne kadar çıkan kitap ve kitapta bölümleri kronolojik olarak ele alıp değerlendireceğiz. Böylelikle araştırmaların tarihini ana hatlarıyla da olsa ortaya koymayı amaçlıyoruz. Konuyla ilgili çalışmaları ele alırken makale düzeyindeki çalışmalar amacımızı aşacağından sadece kitap ve kitapta bölüm olarak hazırlanmış çalışmaları değerlendirmeye katacağız.

Çuvaşçanın ilk grameri, *Soçineniya, prinadlejaşçiye k grammatike çuvaşskogo yazıka* (bundan sonra, *Soçineniya*) 1769 yılında Moskova’da yayımlanmıştır. 69 sayfa hacminde olan bu eserin 1775 yılında Petersburg’da ikinci baskısı yapılmıştır. Kitapta yazarın adı gösterilmemesine karşın araştırmacılar bu eserin Kazan Başpiskoposu *Veniamin Putsek-Grigoroviç* tarafından kaleme alındığını dile getirmektedirler²⁶.

İlk Çuvaş grameri, şekil bilgisi ve sözlük bölümleri içerir. Eserdeki şekil bilgisi bölümleri şöyledir: İsim 4-35; Sıfat 35-40; Sayı 40-41; Zamir 41-47; Fiil 47-62; Zarf 62-67; Ünlem 67; Öntakı (*predlog*) 67. Soçineniya’daki sözlük malzemesi kitapta ayrı bir bölümde değil, her bir kelime türünün kendi içinde gösterilmiştir. Buna göre, Soçineniya’da sözlüksel malzeme olarak toplam 1368 kelime vardır. Bunların 682’si isim, 138’i sıfat, 23’ü sayı, 22’si zamir, 350’si fiil, 150’si zarf, 13’ü ünlem ve 22’si öntakıdır. (Yegorov 1951: 85-92; L. P. Sergeyev 2003 6-21; Soçineniya 1769)

Fransız dilcisi *Levesque*, Soçineniya’dan hareketle 1825 yılında “*Grammaire abrégée de la langue des Tchouvaches*”²⁷ adlı, makale halinde kısa bir Çuvaş grameri

²⁶ Çuvaş Türkolojisinde ‘*İlk Gramer*’ şeklinde adlandırılan bu eser hakkında detaylı bilgi için bkz.: V. G. Yegorov (1951) “Pervaya Peçatnaya Grammatika Çuvaşskogo Yazıka 1769 g.” *Tyurkologičeskiy Sbornik 1951*, s. 85-92)

²⁷ *Journal Asiatique*, 1825, Tome V, s. 213-224; 267-276.

yayınlamıştır²⁸. Yazar, bu çalışmasında zaman zaman Türkçe malzemeyle karşılaştırmalara da yer vermiştir.

Soçineniya'dan 67 yıl sonra, 1836 yılında bu kez Kazan'da Çuvaş Türkçesinin ikinci grameri yayımlanır: *Naçertaniye pravil çuvaşskogo yazıka i slovar', sostavleniye dlya uçiliş Kazanskoy yeparhi*. Bu kitabın yazarı, Kazan'daki din seminerinde Çuvaşça öğretmeni Viktor Petroviç Vişnevskiy'dir. Kitap, adından da anlaşılacağı üzere, Kazan piskoposluğunun okulu için bir ders kitabı olarak hazırlanmıştır.

Eser, önsözden başka, şekil bilgisi (1-60), söz dizimi (61-67) ve sözlük (69-216) olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Sözlük kısmı da kendi içinde ikiye ayrılmaktadır. İlk bölümde Çuvaşça-Rusça (s. 69-216), sonrasında ise Çuvaşça, Tatarca ve Marice (Çeremisçe) kelimelerin karşılaştırıldığı bir sözlük (216-248) mevcuttur. (L. P. Sergejev 2003 21-37; Vişnevskiy 1836)

Rusya'da bu ilk iki gramerin yayımlanmasından sonra, Berlin'de W. Schott tarafından Çuvaş gramerini konu edinen Latince bir tez yazılır: *De Lingua Tschuwaschorum* (Berolini, 1840²⁹). Bu eser hazırlanılırken Vişnevskiy'in gramerinden ve 1820 yılında Kazan'da çıkan ilk Çuvaşça İncil'den yararlanılmıştır. Bu tez Çuvaşçanın bir Türk dili olduğunu açıkça ortaya koyan çalışma olarak kabul edilmektedir.

İlk iki gramerden farklı olarak Schott'un çalışmasında ses bilgisi bölümü de yer almaktadır. Toplam 32 sayfadan oluşan bu eser, önsöz ve girişten başka ses bilgisi (5-15) ve şekil bilgisi (15-32) bölümlerinden oluşmaktadır.

József Budenz, yukarıda andığımız gramerlerin yanında Antal Reguly'in derlediği metinlerden hareketle *Czuvas közlesek es tanulmányok* başlıklı üç serilik makale hâlinde, Peşte'de Macarca olarak bir Çuvaşça gramer yazmıştır. *Nyelvtudományi Közlemények* dergisinde ilk ikisi 1862, üçüncüsü ise 1863 yılında yayımlanmıştır³⁰. Bu

²⁸ J. Benzing, Levesque'nin Çuvaşçanın kısa gramerini, ilk Çuvaş gramerinin 1775 yılında yapılan yeni bir baskısından yararlanarak hazırladığını belirtmektedir (Benzing 2005: 303). Oysa Levesque'nin makalesinin girişinde bu nüshanın 1780 yılına ait olduğu açıkça gösterilmiştir (Levesque 1825: 213).

²⁹ Eserin kapağında yazılmadığı için tarih bilgisi kimi kaynaklarda 1840, 1841 gibi farklı gösterilmektedir. Biz Sergejev'in gösterdiği tarihi kabul ediyoruz (Sergejev 2003: 49).

³⁰ Budenz, J (1862) "Czuvas Közlesek és tanulmányok, I Czikk" *Nyelvtudományi Közlemények*, s. 200-268.; Budenz, J (1862) "Czuvas Közlesek és tanulmányok, II Czikk" *Nyelvtudományi Közlemények*, s.

üç makale toplamda hemen hemen bir kitap hacmindedir.

1879 yılında İ.A. Dobrolyubov, N. İ. Zolotnistkiy'in redaktörlüğünde Kazan'da *Oznakomleniye s fonetikoy i formami çuvaşskogo yazıka posredstvom razbora i perevoda original'nih çuvaşskih statey* adlı bir çalışma yayımlar. 60 sayfa hacmindeki bu eser, ses ve şekil bilgisi bölümlerinden oluşmaktadır.

1894 yılında yine Kazan'da N. A. Lebedev tarafından *Posobiye k İzüçeniyu Çuvaşskogo Yazıka* adlı bir gramer yayımlanır. Eserin alt başlığından bu gramerin N. İ. Zolotnitskiy tarafından derlenen materyaller esasında yazıldığı ortaya çıkmaktadır (po materialam N. İ. Zolotnitskogo).

Lebedev'in grameri şekil bilgisi (3-38) ve sözlük (39-76) olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Bu eser Çuvaş dili araştırmalarında 'üçüncü gramer' şeklinde anılmaktadır. (Sergeyev 2003 38-49; Lebedev 1894)

Lebedev'in grameri yayımlanmadan önce, 1893 yılında, el yazısı olarak hazırlanmış ancak basılma imkânını bulamamış bir diğer çalışma da *Materialı k izüçeniyu çuvaşskogo yazıka* adlı eserdir. N. Yefimov tarafından hazırlanan bu eser Çuvaş Devlet Sosyal Bilimler Enstitüsünün arşivinde (ot. IV, yed. hr. 11 kayıt numaralı defter içinde 1-321. sayfalar arasında yer almaktadır). Bu el yazması çalışmada Çuvaş ses ve şekil bilgisi konuları ele alınmıştır. (Sergeyev 2003: 83; Yefimov 1893)

N. İ. Aşmarin'in gramerinin yayımlanması Çuvaş Türkçesi araştırmalarının tarihinde bir dönüm noktasıdır. *Materialı dlya issledovaniya çuvaşskogo yazıka* adını taşıyan bu kitap 1898 yılında Kazan'da yayımlanmıştır. Eser, ses ve şekil bilgisi olarak iki bölümden oluşmaktadır: *Çast' pervaya, uçeniye o zvukah (fonetika), str. 1-102; Çast' vtoroya, uçeniye o formah (morfologiya), str. 103-392*. Aslen Rus olan ve 13 yaşından itibaren Çuvaşçayı ana dili gibi öğrenen Aşmarin'in yazmış olduğu bu eserle Çuvaş dili araştırmalarının kurucusu olarak haklı bir unvan kazanmıştır. Aşmarin'in, grameri çıktığında henüz 28 yaşında olduğu ve çalışmalarının hemen hepsini Çuvaşçaya hasrettiği göz önünde bulundurulursa, 'kurucu' sıfatının ne isabetli olduğu ortaya çıkacaktır.

353-433.; Budenz, J (1862) "Czuvas Közlések és tanulmányok, III Czikk" *Nyelvtudományi Közlemények*, s. 14-68.

Materialı dlya issledovaniya çuvaşskogo yazıka, standartlaşma aşamasında olan bir dilin gramer kurallarının tespiti açısından da önem taşımaktadır. Anatri diyalekti üzerine kurulmuş bu çalışmada yukarı Çuvaş diyalektleri (Viryal) de karşılaştırmaya konu olmuştur. Eserde Çuvaşça yer yer *Tatarca*, *Türkiye Türkçesi* gibi Türk lehçeleri ile mukayese edilmiştir. Bu yönüyle de karşılaştırmalı Türk lehçeleri araştırmaları alanına da katkısı vardır.

Eserin kapağında şekil bilgisi bölümü 103-392. sayfalar arasında gösterilmiştir. Ancak dizgide meydana gelen hata ile eserde sayfa numaraları eksik olarak gösterilmiştir. Gerçekte şekil bilgisi bölümü 434. sayfaya kadar sürmektedir. Kitapta ikinci bölüm her ne kadar ‘Şekil Bilgisi’ alt başlığıyla gösterilse de burada sadece şekil bilgisi yer almamaktadır. Sayfalar üzerinde yaptığımız tashihe göre, eserin 103-386. sayfaları şekil bilgisini; söz konusu bölümün bitiminden eserin sonuna kadar olan bölümde (s. 386-434) *Kozmodemyanskiy* bölgesinin ağız özellikleri ele alınmıştır.

Aşmarin’in grameri son derece iyi bir gözlemin ürünüdür. Eserde kimi morfolojik şekiller için etimolojik açıklamalar da yapılmış olmakla eser kısmen tarihi bir şekil bilgisi çalışması hüviyeti de kazanmaktadır. Aşmarin’in bu çalışması, hâlen temel başvuru kitaplarımızdan birisidir. (Fedotov 2000: 79-83; Aşmarin 1898)

Aşmarin’in gramerinin yayımından yaklaşık 20 yıl sonra, Simbirk’te 1919 yılında T. M. Mattheyev *Grammatika Çuvaşskogo Yazıka, Morfologiya* adlı bir gramer yayımlamıştır. Başlıkta her ne kadar ‘şekil bilgisi’ ifadesi yer alsada eserin girişinde 12 sayfalık (s. 9-21) bir ses bilgisi bölümü yer almaktadır. Toplam 126 sayfa olan bu gramerin ses bilgisi dışında kalan kısmı şekil bilgisine aittir.

Çuvaş Türkçesinin Çuvaşça olarak yazılmış ilk grameri Timuhha Hvediri (F. T. Timofeyev) tarafından yazılmıştır. İlk olarak 1924 yılında yayımlanan, daha sonra genişletilmiş ikinci baskısı 1928 yılında Şubaşkar’da çıkan bu eser *Бăваш Бăлхийĕн грамматтикĕ* /Çăvaş çĕlhiyĕn grammattikĕ/ adını taşımaktadır.

Eserde, ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz dizimi bahisleri yer almaktadır. 203 sayfalık eserin 54-166. sayfaları arasını şekil bilgisi bölümü kapsamaktadır.

Hvediri’nin bu eseri, Çuvaş diliyle ilk gramer olmasının yanında Çuvaş dil terminolojisinin de kurucusu sayılmaktadır. Bugün Çuvaşça kullanılan dilbilim ve

dilbilgisi terimlerinin büyük çoğunluğu Hvediri tarafından oluşturulmuştur. Timuhha Hvediri, bu çalışmasından başka bir de sadece Çuvaş morfolojisini konu edinen bir çalışma hazırlamıştır. Yayımlanma şansı bulamayan bu çalışma, 1937 yılında hazırlanmıştır, 437 sayfadan oluşmaktadır. *Posobiye po grammatike çuvaşskogo yazıka* adlı bu eser Çuvaş Devlet Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivinde (ot. IV, yed. hr. 130, inv. 212 numarada) bulunmaktadır.

V. G. Yegorov, 1936 yılında yayımladığı sözlükte bir de Çuvaş dilinin kısa bir gramer denemesi bölümü kaleme almıştır. *Kratkiy Oçerk Grammatiki Çuvaşskogo yazıka* (s. 674-727) başlığını taşıyan bu bölümün, 686-726 sayfaları arası şekil bilgisini ele almaktadır. Aynı bölüm sözlüğün ikinci baskısında da (Şubaşkar: 1954), kısmen geliştirilerek yer almıştır (s. 305-320).

Johannes Benzing, Berlin’de 1943 yılında *Kleine Einführung in die tschuwaschische Sprache* başlıklı Almanca bir gramer yayımlamıştır. Başlıktan da anlaşılacağı gibi, Çuvaşçaya küçük bir giriş amacı taşıyan bu eser ders kitabı özelliğindedir. Eser, toplam 20 dersten oluşmaktadır. Söz konusu derslerin büyük çoğunluğu şekil bilgisi üzerinedir. Kitap toplam 137 sayfadır. Sonunda kelimeleri ve biçimbirimleri gösteren bir dizin (133-137) vardır.

N. K. Dmitriyev’in redaktörlüğünde 1951 yılında Moskova’da yayınlanan Rusça-Çuvaşça sözlükte (*Russko-Çuvaşskiy Slovar’*) N. K. Dmitriyev ve S. P. Gorskiy tarafından *Kratkiy Grammatičeskiy Oçerk Çuvaşskogo Yazıka* (s. 872-896) başlıklı Çuvaş dili gramer özeti denemesi hazırlanmıştır. Bu bölümün 876-891. sayfaları arası şekil bilgisine ayrılmıştır.

1957 yılında Çuvaş Dil, Edebiyat ve Tarih Araştırma Enstitüsü, Çeboksarı’da Çuvaş Türkçesinin bilimsel bir gramerini yayımlar. *Materialı po grammatike sovremennogo Çuvaşskogo Yazıka, (Çast’ pervaya: morfologiya)*³¹ (MGSCY) taşıyan bu Rusça eser N. A. Andreyev, V. G. Yegorov ve İ. P. Pavlov tarafından oluşan bir ekip tarafından hazırlanmıştır. Çuvaş morfolojisini son derece ayrıntılı bir şekilde ele alan bu

³¹ Eserin adında gösterildiği gibi, bu projenin ilk bölümü şekil bilgisine ayrılmıştır. Ne var ki, daha sonra bu projenin ikinci ve/ya üçüncü ayağı olabilecek ses bilgisi, söz dizimi gibi bölümler hazırlanmamıştır.

çalışma, Çuvaş Türkçesinin şekil bilgisi üzerine bir standart getirmeyi de amaçlamaktadır.

360 sayfadan oluşan bu eserdeki bölümler ve yazarları şöyledir: *İsim* (s. 5-61), *Sıfat* (s. 62-106), *Sayı* (s. 107-123), *Zamir* (s.124-150) bölümleri N. A. Andreyev tarafından; *Fiil* (s. 151-239), *Zarf* (s. 273-295), *Bağlaç* (s. 324-330), *Edat* (s. 331-342), *Ünlem* (s. 343-351) ve *Yansıma Kelimeler* (s. 352-360) bölümleri V. G. Yegorov; *Zarf-Fiil* (s. 240-272) ile *Sontakı ve Sontakı Göreviyle Kullanılan Adlar* (s. 296-323) bölümleri İ. P. Pavlov tarafından yazılmıştır.

1961 yılında Moskova'da M. Ya. *Sirotkin*'in redaktörlüğünde çıkan Çuvaşsko-Russkiy Slovar''da N. A. Andreyev Çuvaşça bir gramer özeti kaleme almıştır. *Kratkiy Grammatičeskiy Oçerk Çuvaşskogo Yazıka*, (s. 599-630) adını taşıyan bu bölümün 604-626. sayfaları arasında şekil bilgisi bölümü yer almaktadır.

1965 yılında, Şubaşkar'da (Çeboksarı) İ. P. Pavlov, çağdaş Çuvaş edebi dilinin şekil bilgisini son derece başarılı bir şekilde ele alan *Хальхи чăваш литература чĕлхи. Морфологи /ħal'hi çăvaş literatura çĕlhi. morfologi/* adlı Çuvaşça çalışmasını yayımlar. 342 sayfadan oluşan bu eserde, yer yer art zamanlı/karşılaştırmalı metoda da başvurulmuş, Çuvaş Türkçesinin şekil bilgisi ayrıntılı bir şekilde ortaya konmuştur. Hâlen Çuvaşça olarak yazılmış en hacimli gramer olma unvanını elinde bulunduran bu eser, bu konudaki en önemli başvuru kaynaklarından biridir. (Pavlov 1965).

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği bünyesinde yaşayan halkların dillerini toplu bir halde göstermek amacıyla yayımlanan *Yazıki Narodov SSSR* adlı serinin ikinci cildi olarak N. A. Baskakov'un redaktörlüğünde 1966 yılında çıkan *Tyurkskiye Yazıki* (Türk dilleri) adlı kitapta da bir Çuvaş grameri yer almaktadır. İ. A. Andreyev tarafından yazılan bu bölüm, kitapta 43-63. sayfalar arasında yer almaktadır. Bu bölümün 47-59. sayfaları arasında şekil bilgisi bölümü yer almaktadır.

Benzing 1943'te yayımladığı küçük gramerden sonra *Philologiae Turcicae Fundamenta*'nın Çuvaşça bölümünü '*Das Tschuwasschisch*' (s. 695-751) kaleme almıştır. Çuvaşçanın tarihsel karşılaştırmalı bir gramer denemesi olan bu çalışmada

Çuvaşçanın ses ve şekil bilgisi son derece başarılı bir şekilde ele alınmıştır³². Benzing, bu çalışmasının daha kısa bir biçimini 1963 yılında yayımlanan *Handbuch der Orientalistik, Fünfter Band-ALTAISTIK, Erster Abschnitt Turkologie* (Leiden/Köln) adlı kitapta yayımlamıştır (61-72). Benzing'in bu son eseri, Zeki Kaymaz tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir³³.

J. R. Krueger, Amerika'da 1961 yılında *Chuvash Manual* adlı bir çalışma yayımlamıştır. Adından da anlaşılacağı gibi bir el kitabı olan bu çalışmada Çuvaşlar hakkındaki genel bilgilerden başka gramer, metin örnekleri ve Çuvaşça-İngilizce bir sözlük yer almaktadır. Krueger'in çalışmasının 89-181. sayfaları arası şekil bilgisine ayrılmıştır. Yazar, bu bölümü bir ders kitabı şeklinde 16 ünite hâlinde ele almıştır. (Krueger 1961)

Krueger'in çalışmasıyla aynı yılda İ. A. Andreyev, Çuvaşçanın sıfat-fiillerini konu edinen *Prıçastie v Çuvaşskom Yazıke* başlıklı bir monografi yayımlar. Çalışmada, bu morfolojik unsur oldukça ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Ne var ki, sıfat-fiiller Rus gramer sistemi çerçevesinde ele alınmıştır. Yalnızca, eklerin çeşitli işlevleri açısından yararlanılabilecek bir çalışmadır.

Çuvaş Türkçesinin tarihsel şekil bilgisine odaklanan *İstoriçeskaya morfologiya Çuvaşskogo Yazıka* adlı eser, L. S. Levitskaya tarafından 1976 yılında Moskova'da yayımlanmıştır. Levitskaya'nın bu eseri, her ne kadar 'tarihsel şekil bilgisi' adını taşısa da tarihi yöntemden ziyade modern lehçelerle karşılaştırmaları konu edinmiştir. Levitskaya, standart dilin yanında kimi önemli diyalektal şekilleri de çalışmasına dâhil etmiştir. Eserden yöntem olarak beklenen, Hunca, Tuna Bulgarcası, Volga Bulgarcası, Modern Çuvaşça çizgisine riayet edildiğini söylemek zordur. Ancak modern lehçelerle karşılaştırmalarda son derece başarılı olunmuştur. Modern lehçelerle karşılaştırmalar ise daha çok Kıpçak ve Sibirya grubu ağırlıklıdır. Buna rağmen, çalışma, Çuvaşça araştırmaları ve Türkoloji açısından anıtsal bir eserdir.

³² Benzing, Çuvaşça üzerine en çok yayın yapan yabancı Türkologların başında gelmektedir. Araştırmacının yukarıda andığımız üç yayımından başka, bu sahayla ilgili olarak çok sayıda makaleye de imza attığını görmekteyiz. Benzing'in bu makaleleri, öğrencisi *Claus Schönig* tarafından 1993 yılında toplanarak bir kitap hâlinde neşredilmiştir: *Bolgarisch-tschuwaschische Studien* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag)

³³ Benzing, Johannes (2005) "Çuvaşça" (Çev. Zeki Kaymaz), *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt V, Sayı 2, s. 303-309.

1978 yılında *Bevezetés a Csuvas Nyelv Ismeretébe* (480 s.) başlıklı ders notlarını yayımlayan A. Róna-Tas, 1987 yılında, Macarca olarak ders kitabı biçiminde *Csuvas Nyelv Vázlatos Nyelvtana* adlı küçük bir Çuvaşça gramer (71 s.) yayımlamıştır. Eserin ön sözünde de gösterildiği gibi bu çalışma MGŞÇY, Pavlov 1965 ve Levitskaya 1976 kullanılarak oluşturulmuştur. Ses bilgisini içeren bu eserin 15-68. sayfaları arasında şekil bilgisi bahsi bulunmaktadır.

1988 yılında Şubaşkar'da, L. P. Sergeyev ve V. İ. Kotleyev, Çuvaşça olarak öğretmen okulu öğrencilerine yönelik *Чăваш чĕлхи /çăvaş çĕlhi/* adlı bir kitap yayımlamışlardır. Bu eserin büyük bir bölümü (175-320) şekil bilgisine ayrılmıştır. Sergeyev tarafından kaleme alınmış olan bu çalışma oldukça kullanışlıdır.

Çuvaşça olarak bir diğer morfoloji çalışması 1992 yılında V. İ. Sergeyev tarafından yayımlanmıştır. *Хальхи чăваш чĕлхи, морфологи (вĕренÿ кĕнеки) /ħal'hi çăvaş çilĕ morfoloji (vĕrenÿ kĕnegi)/* adını taşıyan bu eser, başlıkta da gösterildiği gibi bir ders kitabı olarak hazırlanmıştır. Sergeyev eserinde Çuvaşçanın şekil bilgisini yapısal bir gözle ele almış, işlev gözardı edilmiştir. Konular ele alınırken terminoloji sorununa da değinilmiştir. Yöntem bakımından eleştirilse de sunduğu malzeme ve kimi şekiller üzerinde tarihi izah denemeleri içermesiyle, eserin kullanışlı bir çalışma olduğunu söyleyebiliriz.

Çuvaşça araştırmalarında M. R. Fetodov özel bir yer tutmaktadır. Fetodov'un Çuvaş şekil bilgisi üzerine ilk eseri, modal ifadeleri ele aldığı *Sredstva vırajeniya modal'nosti v çuvaşskom yazıke* adlı eseri 1963 yılında yayımlanmıştır. Yazar, daha sonra Çuvaşçayı daha çok GT ile karşılaştırdığı *Çuvaşskiy yazık v sem'ye altayskih yazıkov* adlı üç serilik bir çalışma yayımlar (I. 1980; II. 1983; III. 1986). Bu eserin, ilk cildi ses bilgisi, ikinci ve üçüncü ciltleri konumuzla ilgilidir. Bu çalışma daha sonra kısmen geliştirilerek 1996'da tek cilt halinde *Çuvaşskiy yazık, istoki otnoşeniye k altayskim i finno-ugorskim yazıkam, istoričeskaya grammatika* adıyla bir kez daha yayımlanmıştır. Fetodov'un çalışmalarının orijinalliğinin en önemli yönünü, onun bir Çuvaş Türkü olması, Tatarca, Marice ve, doğal olarak, Rusça gibi komşu dillere, Türkoloji eserlerinin büyük bir kısmının dili olan Almanca ile İngilizceye vakıf olması ve çalışmalarında bu dilleri etkin bir şekilde kullanabilmesi gelmektedir. Fetodov, Batı

Türkolojisi ile Rus Türkolojisinin geleneklerinden aldığı gözlem gücü ile Çuvaşçayı oldukça özgün bir şekilde ele alabilmiştir.

1998 yılında, L. Johanson ve É. Á. Csató'nun editörlüğünde Türk dilini bütünlüklü olarak temel özellikleri ile almak amacını taşıyan *The Turkic Languages* adlı bir eser yayımlanmıştır. Tarihi ve modern lehçelerin hemen hepsinin ayrı ayrı ya da grup şeklinde ele alındığı bu çalışmada her bölüm alanın uzmanı yabancı Türkologlar tarafından kaleme alınmıştır. Bu çalışma'da Çuvaşça bölümü Larry Clark tarafından işlenmiştir: *Chuvash* (434-452). Clark, 436-448. sayfalar arasında Çuvaşçanın şekil bilgisini ele almıştır. Bu bölümde, şekil bilgisi ana hatları ve GT'den ayırt edici özellikleri ile incelenmiştir.

Türkiye'de Çuvaş Türkçesinin şekil bilgisi, ilk kez 1987 yılında *Mehmet Ademoğlu* tarafından hazırlanan *Çuvaşçanın Türk Lehçeleri İçindeki Yeri* adlı doktora tezinde (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), bir bölüm hâlinde (s. 15-71) ele alınmıştır.

Çuvaşçanın şekil bilgisinin *fiil* kısmı, 1996 yılında Metin Yılmaz tarafından savunulan bir doktora tezine konu olmuştur: *Çuvaş Türkçesi'nde Fiil* (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).

2000 yılında Feyzi Ersoy, bu kez *isim* bahsini belirli bir metin ölçeğinde ele alan bir yüksek lisans tezi savunmuştur: *Ulip Halapisem Metni Esasında Çuvaşçada İsim* (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).

2002 yılında ise, Emine Yılmaz Çuvaşçanın şekil bilgisini artzamanlı olarak ele alan *Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji Bir Deneme* adlı çalışmasını yayımlamıştır. Türk lehçeleri karşılaştırmalarda, Levitskaya'nın Kıpçak ve Sibiryaya grubuna ağırlık vermesini eleştiren araştırmacı, kendi çalışmasında Oğuz grubuna ağırlık vermiştir. Bu yöntem, Çuvaş-Oğuz benzerlik/ortaklıklarının temellendirilmesi bakımından son derece isabetli olmuştur. Bu eserde, eleştirilebilecek yönlerden birisi kullanılan kaynak sayısının azlığıdır. Alan üzerine çok sayıda çalışma olmasına rağmen, araştırmada Rusya'da Rusça ve Çuvaşça çıkan kaynaklar ("Levitskaya 1976" hariç) hiç yer almamıştır. Bir diğer eksiklik de, Levitskaya'nın yaptığı gibi, Hun, Tuna Bulgar, Volga Bulgar, Modern Çuvaş gelişim çizgisine dikkat edilmemiş olmasıdır. Oysa ki, Çuvaşçanın artzamanlı bir

dil incelemesinde, yukarıda sözünü ettiğimiz dil alanlarına ilişkin malzemenin yanı sıra Strahlenberg (1730) ile başlayıp 20. yüzyıla kadar uzanan periyottaki Çuvaş dil malzemesi de araştırmaya dâhil edilmelidir. Eser, Türkiye Türkolojisinde, doğrudan Çuvaşçanın şekil bilgisini ele alması bakımından, büyük bir boşluğu doldurmaktadır. (Yılmaz 2002)

Türkiye Türkolojisinde Çuvaşçanın şekil bilgisi ile ilgili son yayın, 2008 yılında, *Ahmet Bican Ercilasun*'un editörlüğünde çıkan *Türk Lehçeleri Grameri* adlı modern Türk yazı dillerinin bütününün ayrı ayrı ele alındığı çalışmada yer almıştır. Bu kitapta Feyzi Ersoy tarafından kaleme alınan *Çuvaş Türkçesi* (1285-1339) bölümünde Çuvaş şekil bilgisi de (1295-1324) kısa ve öz biçimde ele alınmıştır.

Yukarıda sıraladığımız eserlerden de anlaşılacağı üzere, resmen 1769 yılından başlayan ve bugüne uzanan zaman diliminde Çuvaşçanın şekil bilgisi çok sayıda çalışmada ele alınmıştır. Her birisi, ciddi bir emeğin mahsulü olduğu anlaşılan bu çalışmalar, maalesef standart bir şekil bilgisi materyali vermeyi başaramamışlardır.

Yapılan bu çalışmalarda *Çuvaş ses sistemine* vakıf olunmadığı ya da Kiril harfli imlâya tabi olduğu için morfolojik şekiller dahi ortaya konamamıştır. Meselâ araştırmaların hepsinde Çuvaş Türkçesinin çokluk ekinin tek bir biçime sahip olduğu, ekin başka bir değişken biçiminin (*allomorf*) olmadığı gösterilmektedir. Oysa bu durum, oldukça önemli bir bilgi yanlışını meydana getirmektedir. Zira, Çuvaş Türkçesinde Kiril harfli /c/ işareti harf çevriminde (*transliteration*) /s/ olarak gösterilse de, bu işaretin sesletimdeki karşılığı olan yazı çevriminde (*transcription*) /s/ ve /z/'dir. Bu lehçeyi anadili olarak konuşan her Çuvaş, çokluk ekini **паша** /laʃa/ 'at' kelimesinden sonra [zem] (пашасем /laʃazem/ 'atlar'); **çамрăк** /şamrăk/ 'genç' kelimesinden sonra [sem] olarak (çамрăксем /şamrăksem/ 'gençler') telaffuz etmektedir. Bu örnekten de görüleceği üzere, çokluk ekinin *tek bir biçime sahip* olduğu; *allomorfu olmadığını* söylemek yanlıştır.

Bunun dışında araştırmaların büyük bir kısmı, Çuvaşçayı *Türk dilinin mantık sistemi* çerçevesinde ele almaktan uzaktır. Çuvaşçanın şekil bilgisini artzamanlı ve karşılaştırmalı olarak ele alabilmek için öncelikle bu lehçenin günümüz versiyonunun şekil bilgisini ayrıntılı bir şekilde *yapı* ve *işlev* özellikleri bakımından *tanımlamak* gerekmektedir. Şekil bilgisi üzerinde yapılacak bu işlem, *İndo-Avrupa dil sistemi* çerçevesinde değil, muhakkak surette *Altay-Türk dil sisteminde* ele alınmalıdır.

9. KONU VE SINIRLAMALAR

Bu tez, modern Çuvaş Türkçesinin çekim şekil bilgisini (*inflectional morphology*) işlevsel (*functional*) olarak tanımlamayı (*description*) amaçlamaktadır. Çalışmamız eş zamanlı dil inceleme yöntemlerine göre kurgulanmıştır; ancak zaman zaman dil malzemesinin daha net olarak kavranabilmesi için tarihsel ve karşılaştırmalı metotlara da başvurulmuştur. Çalışmada Standart Çuvaş Türkçesine odaklanılmış olsa da, Çuvaşçanın karakterini ortaya çıkaracak kimi bölümlerde, bu lehçenin tarihi dönemlerine ve modern ağızlarına da başvurulmuştur. Morfolojik unsurların GT ile ortaklık ve farklılıklarını tespit açısından eklerin kökenleri elden geldiğince açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışmada Çuvaş Türkçesinin henüz tam olarak ortaya konmamış olan morfolojik kadrosu tespit edilmeye çalışılmış, tanımlayıcı (*descriptive*) bir çerçeve çizilmiştir. Bu tespit esnasında Türk dilinin mantık sistemi belirleyici rol oynamıştır. Bu sayede, Çuvaş Türkçesinin bugüne değin ele alınmamış kimi şekilleri de ortaya konmuştur.

Şekil bilgisi incelemelerinin diğer bir kolu da yapım morfolojisidir (*derivational morphology*). Çuvaş Türkçesinin bütün bir şekil bilgisinin bir tez hacmini aşacağını göz önünde bulundurarak, daha çok etimoloji çalışmalarıyla paralel olan ve kanaatimizce bu özelliği dolayısıyla tarihsel-karşılaştırmalı dilbilim yöntemlerince ele alınması gereken yapım morfolojisini çalışmamıza dâhil etmedik. Çalışmamızın ana konusunu dilin canlı, işler kolu olan *çekim morfolojisi* olarak belirledik.

10. PLAN VE VERİ

Çalışma Türk dilinin mantık sistemi uyarınca *İsim* ve *Fiil* olarak iki ana bölümden oluşmaktadır. Her bir bölüm, kendi içinde Türk dil incelemelerinde genel kabul görmüş alt başlıklara ayrılp kendi içinde değerlendirilmiştir.

Çalışmada bölümler verilirken, terimlerin Çuvaş Türkçesinde karşılıkları da elden geldiğinde gösterilmeye çalışılmıştır³⁴.

³⁴ Çuvaş Türkçesindeki bu terimler, verilirken şu kaynaklar kullanılmıştır: HVEDİRİ, Timuhha (1928) *Çıvaş Çilhiyın Grammatiki*, Şupaşkar; PAVLOV, İ. P. (1965) *Hal'hi Çıvaş Literaturi Çilhi-Morfologi*, Şupaşkar; Çıvaş ASSR Kineke İzdatel'stvi; SERGEYEV, L. P.; KOTLEYEV, V. İ. (1988) *Çıvaş Çilhi*, Şupaşkar; Çıvaş Keneke İzdatel'stvi; SERGEYEV, V. İ. (1992) *Hal'hi Çıvaş Çilhi-Morfologi-Virenü Kineki*, Şupaşkar; Çıvaş Üniversiteçin İzdatel'stvi; ANDREYEV, V. V.; DANİLOVA, M. G. (2001) *Çıvaş Terminology: Pidiñişle İyduzem, Çilhe Piliñin Terminžem, Virenü Posobiyi*, Şupaşkar; İzdatel'stvo Çuvaşskogo Gosuniversiteta; İVANOVA, A. M., vd. (2008) *Çilhe terminışen çıvaşla-virişlanimışle-akilçanla slovarı*, Şupaşkar.

Çalışmada standart Çuvaş Türkçesinin yazılı dil verileri kullanılmıştır. Örnekler, roman, hikâye ve ders kitaplarından oluşturulmuş metin külliyyatından tarama metodu ile seçilmiştir. Örneklerin hangi eserden alındıkları, sayfa ve satır numaraları, örneğin sonunda parantez içinde gösterilmiştir. Konuyla ilgili açıklayıcı örneklerin bulunamaması ya da yetersiz olması durumunda, çok nadir olarak, orijinal Çuvaş gramerlerinden tanıklara başvurulmuştur.

Çuvaş Türkçesi alfabesinin, bu lehçenin ses düzenini yansıtmakta oldukça başarısız olduğu, dahası çalışmalarda kimi yanlışlıklara yol açmasından dolayı, örnekler sadece transkripsiyonları ile verilmemiştir. Örnekler verilirken önce Kiril harfleri ile **arial** yazı tipi kullanılarak yazılmış, daha sonra // işareti içinde bu dil malzemesinin sesletimi (yazıçevrimi, transkripsiyon) gösterilmiştir. En sonunda italik olarak Türkiye Türkçesine aktarma verilmektedir. Örneklerin gösterilirken şu düzen uygulanmıştır:

Kelimedeki örnekler:

Kiril harfli orijinal Çuvaşça örnek /sesletim/ '*Türkiye Türkçesine aktarım*' (Eser Adı sayfa numarası; satır numarası)

пачар+тан /pazardan/ '*pazardan*' (AÇ 49: 5)

Cümledeki örnekler:

Kiril harfli orijinal Çuvaşça örnek (Eser Adı sayfa numarası; satır numarası)

/sesletim/

'Türkiye Türkçesine aktarım'

Кӗрӳнне Штаппан пичче ялтан кайрӗ. (AÇ 21: 28)

/kӗrgunne ştappan piççe yaldan kayrӗ/

Güzün Ştappan abi köyden gitti.

Örnekler konunun anlaşılması ve özelliklerin daha net bir şekilde ortaya çıkması düşüncesiyle, elden geldiğince bol tutulmaya çalışılmıştır. Çuvaşçanın ses-biçim bilgisinin kendine has özellikleri nedeniyle kimi örnekler orijinali verildikten sonra parantez içinde biçimbirimlerine ayrılarak gösterilmiştir.

Cümle örneklerinde anlam olarak Türkiye Türkçesine aktarılmasında farklı kullanım gerektiren bölümler, parantez içinde harfi harfine (hh.) olarak gösterilmiştir.

Örneklerde geçen konuyla ilgili morfolojik unsuru belirginleştirmek üzere, ilgili kısımlar koyu olarak gösterilmiştir.

1. İSİM (Япала ячӹ /yabala yacӹ/)

(Alm. *Substantiv*; İng. *Substantive*; Rus. *Существительное*)

İsimler canlı, cansız bütün varlıkları ve mefhumları tek tek veya cins cins karşılayan; varlıkların ve mefhumların adları olan kelimelerdir. (Ergin 1993: 207)

Çuvaş Türkçesinde isimler, genel olarak, gerek yapım (derivation) gerekse çekim (inflection) bakımından GT'den ayrılmamaktadır. Çuvaş Türkçesinin tarih içerisinde Türkçeden ayrı bir şekilde takip ettiği seyir neticesinde, kendine has kimi özellikleri mevcuttur. Ancak bu özellikler şeklen GT'den farklı olsa da sistem olarak yine Türk dili mantığı içerisinde açıklanabilmektedir.

Çuvaş Türkçesinde isim gramer kategorileri şunlardır:

1.1. ÇOKLUK (Нумайӹ хӹсеп /numaylı hӹzep/)

(Alm. *Pluralendung*; İng. *Plurality*; Rus. *Множественность*)

Çuvaş Türkçesinde teklik herhangi bir morfemle işaretlenmemektedir. Çokluk eki, GT'den farklı olarak **{+cem}** şeklindedir ve ünlü uyumuna uymamaktadır. Ek, kalın ve ince sıralı isimlerden sonra daima ince ünlülü olarak gelmektedir. Ekin ağızlarda ünlü uyumuna tabi şekilleri görülmektedir: **[+сам]**³⁵; **{+сӹм}**³⁶.

Bugüne kadar yapılan çalışmalarda ekin yazımından hareketle çokluk durumu ekinin tek bir biçimi olduğu gösterilmiştir. Oysa bu ek, Çuvaş Türkçesinde ünsüz uyumuna tabi olarak tonlu ve tonsuz olarak iki şekilde kullanılmaktadır: **[+sem]** ve **[+zem]**.

Ekin, alt biçimlerinin kullanım kuralı şu şekildedir.

p, ç, t, k, k, f, s, ş, ş, h, h ünsüzlerinden sonra	+sem
a) Yukarıdakilerin dışında kalan ünsüzlerden sonra b) Ünlülerden sonra	+zem

³⁵ Bu biçim Viryal ağızında görülmektedir. Ek bu diyalekte ünlü uyumuna tabii olmaktadır. (Pavlov 1965: 71-72)

³⁶ Ekin bu biçimi Çuvaş Türkçesinin “orta diyalekt” şeklinde adlandırılan Tıvay, Kuzlavka ağızlarında mevcuttur. Ayrıca Sındırvırri ağızında da bu biçimi tespit ettik. Ek ağızlara göre ünlü uyumuna girebilmektedir.

A. [+sem]

турист+**сем** /turistsem/ 'turistler' (UH 34: 19)
 халап+**сем** /ħalapsem/ 'masallar' (KA 12: 26)
 мулкач+**сем** /mulğaçsem/ 'tavşanlar' (İY 21: 21)
 чечек+**сем** /çeceksem/ 'çiçekler' (AÇ 50: 38)
 җамрăк+**сем** /şamrıksem/ 'gençler' (P 4: 7)
 фотограф+**сем** /fotografsem/ 'fotoğraflar' (S 152: 7)
 тус+**сем** /tussem/ 'dostlar' (VYV 118: 41)
 сăмах+**сем** /sīmaħsem/ 'kelimeler' (SA 13: 33)
 эрех+**сем** /erehsem/ 'içkiler' (YŞP 73: 8)
 йывăç+**сем** /yivışsem/ 'ağaçlar' (VTŞ 77: 32)
 юлташ+**сем** /yultaşsem/ 'arkadaşlar' (İET 61: 26)

B) [+zem]**a) Ünsüzlerden sonra;**

җын+**сем** /şinzem/ 'insanlar' (TTÇ 245: 33)
 хыр+**сем** /ħırzem/ 'çamlar' (P 121: 26)
 сăлтав+**сем** /siltavzem/ 'sebepler, nedenler' (KA 360: 40)
 кăвакал+**сем** /ķivagalzem/ 'ördekler' (İY 40: 29)
 пўлём+**сем** /pülīmzem/ 'odalar' (ŞP 89: 7)
 еврей+**сем** /yevreyzem/ 'yahudiler' (S 342: 18)

b) Ünlülerden sonra;

ача+**сем** /acazem/ 'çocuklar' (ŞP 12: 21)
 парне+**сем** /parnezem/ 'hediyeler' (AÇ 46: 25)
 каччă+**сем** /қаççizem/ 'delikanlılar' (TTÇ 14: 6)
 кўлě+**сем** /külizem/ 'göller' (AÇ 211: 33)
 ыйту+**сем** /ıyduzem/ 'sorular' (KA 144: 13)
 чиркў+**сем** /çirgüzem/ 'kiliseler' (P 156: 10)
 фото+**сем** /fotozem/ 'hediyeler' (ŞP 167: 20)

Çokluk durum ekinin, hâl ekleriyle kullanımında;

a) İlgi, yönelme-belirtme, bulunma ve çıkma durumlarıyla kullanımında çokluk ekinin sonundaki /m/ sesi, /n/ ile nöbetleşmektedir:

HÂL	OLUŞUMU	ÇOKLUK EKİ+HÂL EKLi BİÇİM
İlgi	+Sem+ĭn	[+сенĕн] ³⁷ [+Senĭn] [+сен] [+Sen]
Yönelme-Belirtme	+Sen+e	[+сене] [+Sene]
Bulunma	+Sem+*te > +Sençe	[+сенче] [+Sence]
Çıkma	+Sem+*ten > +Sençen	[+сенчен] [+Sencen]

b) Araç-birliktelik ile sebep-amaç hâlleriyle kullanımında herhangi bir farklılaşma söz konusu değildir:

Araç-birliktelik hâli: [+семпе] (+Sem+be >) [+Sembe]

Sebeup-amaç hâli: [+семшĕн] (+Sem-ĭn >) [+Semĭn]

Buna göre, çokluk ekinin durum ekleriyle çekim paradigması şu şekilde olmaktadır:

HÂL	KULLANIM	TRANSKRİPSİYON	AKTARIM
Yalın	Ңынсем (ĬET 6: 10)	şinzem	<i>insanlar</i>
İlgi	Ңынсен ³⁸ (P 116: 18)	şinzen	<i>insanların</i>
Yönelme-Belirtme	Ңынсене (VTŞ 158: 32)	şinzene	<i>insanlara, insanları</i>
Bulunma	Ңынсенче (UH 491: 17)	şinzence	<i>insanlarda</i>
Çıkma	Ңынсенчен (YŞP 48: 21)	şinzencen	<i>insanlardan</i>
Araç-Birliktelik	Ңынсемпе (KA 138: 6)	şinzembe	<i>insanlarla</i>
Sebeup-Amaç	Ңынсемшĕн (S 301: 1)	şinzemĭn	<i>insanlar için</i>

Tabloda da görüldüğü üzere, çokluk eki temel kabul edilebilecek hâl ekleriyle çekimlenirken aynı morfolojik değişikliğe uğramaktadır. Bu durumun, çokluk ekinin henüz tatmin edici bir şekilde aydınlatılmayan kökenine ait bir özellik olabilmesi de muhtemeldir. Bu durum, ayrı bir araştırma konusu olarak ele alınıp incelenmelidir. Ancak bizce ekin VB'deki kullanımı söz konusu değişikliğin ikincil olduğunu göstermektedir.

³⁷ +Senĕn şeklindeki kullanım bugünkü dilde yerini +Sen biçimine bırakmıştır.

³⁸ Çuvaş morfolojisine göre, bu kullanımda Ңынсенĕн şeklinde bir kullanım olması gerekirken bir önceki dipnotta da belirtildiği gibi kısa biçim yaygınlık kazanmıştır.

Çokluk ekinin kullanımında ek dizilişi (morfofentaks) bakımından GT'den farklılaşan bir özellik söz konusudur. Bu özellik, Çuvaş Türkçesi ile GT arasındaki önemli bir farklılık olarak kabul edilebilir. GT'de çokluk eki ile iyelik ekinin birlikte kullanımında çokluk eki isim tabanından hemen sonra yer almaktayken, Çuvaş Türkçesinde tam tersine isim tabanı sonrasında ilk sıra iyelik ekine aittir; çokluk eki iyelik ekinden sonra gelmektedir.

GT: İSİM+ÇOKLUK EKİ+İYELİK EKİ(+HÂL EKİ)

ET kunçuy+lar+ım 'prenseslerim, kadınlarım' (Tekin 2000: 102)

TT kitap+lar+ımız+dan

Çuvaş Türkçesi: İSİM+İYELİK EKİ+ÇOKLUK EKİ+HÂL EKİ

ача+м+сем /acamzem/ 'çocuklarım' (ТТÇ 24: 11)

сăмах+y+сем+пе /sımaħuzembe/ 'kelimelerimle' (ŞP 77: 10)

вырăс çар+ě+сем /vırıs şarızem/ 'orduları' (SA 13: 25)

анне+мăр+сем /annemırzem/ 'annelerimiz' (P 68: 42)

витрăрсене (< витре+ěр+сем+е) /vitrırzene/ 'kovalarımızı' (ŞP 56: 18)

ET döneminde de Çuvaş Türkçesindeki bu dizilişe uygun örnekleri görebilmekteyiz. Ancak bu kullanımlar yalnızca çokluk 2. kişi iyelik ekiyle ortaya çıkmaktadır ve bir kurallılık arz etmez. Bu diziliş, muhtemelen iyelerin çokluğunu belirtmek için kullanılmıştır: ET **ăviñizlărkă** 'evlerinize', ET **sakınçñizlar** 'düşünceleriniz' ... gibi (Erdal 2004: 165).

Ekin hâl ekleriyle kullanımında GT'den herhangi bir farklılık söz konusu değildir.

Çokluk eki, [+eh] kuvvetlendirme edatı ile birlikte de kullanılabilir:

кушак+сем+ex /kuşaksemeh/ 'kediler' (VYV 83: 19)

çын+сем+ex /şınzemeh/ 'insanlar' (PMK 71: 22)

Тиркевлĕ сăмахсемех каламарĕ, хăй асăрханă хăш-пĕр кăлтăксене пĕтерме сĕнчĕ çеç. (VTŞ 110: 43-44)

/tirgevlĕ sımaħsemeh kalamarĕ, ħıy azırħanĕ ħış-pĕr kıldıksene pĕderme sĕncĕ şeş./

Kaprisli **sözler** söylemedi, sadece kendisinin hatırladığı bazı hataları ortadan kaldırmayı teklif etti.

Ekin anlam özellikleri, Aşmarin (1903: 50-81), Pavlov (1965: 71-76), N. A. Andreyev (1957: 7-10) gibi dilciler tarafından ayrıntılı olarak incelenmiştir. Biz burada ilgi çekici iki özelliği belirtmeyi uygun görüyoruz:

Türkiye Türkçesinde akrabalık, topluluk bildirmede daha eski +gil eki yerine, bir yapım eki görevinde çokluk eki kullanımı, Çuvaş Türkçesinde de geçerlidir:

Патраевсем киле таврăнса апатланма ёлкёрнеччё şeş, кўршё ачи, йётем шинче пёрле ёçленё Володя, пырса та çитрё. (ŞP 19: 22-24)

/patrayevzem kile tavrınza abatlanma ilğirniççi şeş, kürji aci, yidem şince pırle işleni volodya, pırza da şitri./

Patrayevler / Patrayevgil eve dönüp henüz yemeğe oturmuşlardı ki, sabanda birlikte çalıştıkları komşu çocuğu Volodya, geldi..

Лайăхах пурăнчёç Янсем ун патёнче... (SA 19: 31)

/layıħaħ purıncış yanzem un padınce.../

Yanlar / Yangil onun yanında iyi bir şekilde yaşadılar.

Çokluk eki, tam bir yapım eki işleviyle kelimeye ‘herhangi bir yerleşim biriminden olma; herhangi bir yerli olma’ anlamı da katmaktadır.

Кăтарт-ха, кăтарт! Ку таранччен пирён ялсем пёри те орден илсе килмен-ха... (SA 201: 31-32)

/kđdart-ħa, kđdart! ku daranccen pirin yalzem piri de orden ilze kilmen-ħa.../

‘Göster, göster! Bu zamana kadar bizim köylü hiç kimse madalya getirmemişti...’

Çuvaş Türkçesinde, çokluk eki GT’den farklı olarak çokluk 3. kişi fiil şahıs eki olarak *kullanılmamaktadır*. Çokluk 3. kişi ekleri bu sahada {-ş} ve {-şĭ} (**{-ç},{-çĕ}**) şeklinde karşımıza çıkmaktadır:

TT. var-ı-yor-**lar**

Tat. al-a-**lar** ‘*alıyorlar*’ (Zekiyev 2002:122)

Yak. bar-al-**lar** ‘*gidiyorlar*’ (Ubryatova 1982: 306) *fakat*;

Çuv. пыр-аç-**çĕ** (< pır-at-şĭ) /pıraşşı/ ‘*gidiyorlar*’ (S 21: 28)

TT var-dı-**lar**

Tat. al-dı-**lar** ‘*aldılar*’ (Zekiyev 2002:125)

Yak. bar-d-**lar** ‘*gittiler*’ (Ubryatova 1982: 308) *fakat*;

Çuv. пычĕ-**ç** (<*pır-tĭ-ş) /pıciş/ ‘*gittiler*’ (Aç 68: 14)

Bu kullanımın Yeni Uygur Türkçesinde işteşlik ekinin çokluk 3. kişi ifade etmesiyle paralel olması dikkat çekicidir.

Uyg. işli-di ~ işle-ş-ti ~ işli-di-ler ‘*çalıştılar*’ (Öztürk 1994: 74)

işli-vati-du ~ işli-ş-i-vati-du ‘*çalışıyorlar*’ (Öztürk 1994: 77)

Ekin kökeni hakkında görüşler:

Çuvaş Türkçesinin çokluk ekinin GT {+IAr} ekinden tamamen farklı bir biçimbirime sahip olması beraberinde birçok tartışmayı da getirmiştir. Grönbech'in de belirttiği gibi “*İster bu ek hiç yerleşmemiş, isterse yeni ek tarafından sökülüp atılmış olsun, -lar ekinden hiçbir iz kalmamıştır*” (1995: 61-62).

{+Sem} ekinin Modern Çuvaşça öncesinde kullanımının tespiti konusunda ortaya konulan iddialar da oldukça ilgi çekicidir.

Talât Tekin, 1988 yılında çıkan *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası* adlı kitabının inceleme kısmında ‘*Volga Bulgar kitabelerinde hiçbir çokluk eki geçmemektedir.*’ yargısını verdikten sonra sadece bu yazıtlarda bulunan **hırhūm** ‘*cariye*’ kelimesinde Orhun Türkçesindeki topluluk eki {+GUn} ekini görmenin mümkün olduğunu söylemiştir. Konu üzerine bu kadar net bir açıklama yapan Tekin, aynı eserde 1308 tarihli Uspaniye Kitabesi okumasındaki iki kelimeye düştüğü notta şu satırları yazmaktadır (bkz. Tekin: 37, 191):

‘*ulamāsemne, mescidsemne*: Bu kelimelerle Volga Bulgarcası çokluk eki *-sem* ve belirli nesne eki *-ne* ilk kez geçmiş olmaktadır. Çuvaşça çokluk eki *-sem*’in böylece 14. yüzyıl başlarında da *-sem* biçiminde olduğunu öğreniyoruz.

Tekin’in bu iki ifadesine bakınca, araştırmacının aynı eser içinde kendi içinde çelişkiye düştüğü görülmektedir. Tekin’in, üzerine ikinci açıklamasını yaptığı kitabedeki cümlenin kendisi tarafından yapılan okuması ve aktarımı şu şekildedir (Tekin 1988: 190-191):

‘**ulamāsemne** seven **mescidsemne** ‘amāret tanan ekil hayrätlu elüwi berekätlu mün suwār yäli [...] ‘alī hōwāce awli atrac hōwāce awli abū-beker hōwāce awli alıp hōwāce belüwi kü.

Bilginleri seven, mescitleri inşa eden, çok hayır sahibi, eli bereketli, Mun Suwar soyundan [...] Ali Hoca oğlu Atraç Hoca oğlu Abu-Bekir Hoca oğlu Alıp (Alp) Hoca(nın) mezar taşıdır.

Bu kitabede geçen VB ‘**ulamāsemne** ve VB **mescidsemne** ibarelerindeki [+sem] ekinin bir çokluk eki olduğu Erdal’ın adlandırması ile Volga bölgesinde bulunan fakat Harezmi Türkçesine ait kitabelerden de teyit edilebilir. Nitekim Hakimcanov’un 1987 yılında yayımladığı ve 1314 tarihli Harezmi kitabede şu cümle geçmektedir:

Har. ‘alımlarqa tärbiyā qılqan hām alarnı sävgän, mäscidlär ‘emārät qılqan, üküş xayr sähibi... tamyaçı İbrahīm äs-Suwārī.

Görüleceği üzere bu ibarede geçen Har. ‘**alımlarqa**, VB ‘**ulamāsemne** kelimesine; Har. **mäscidlär**, VB **mescidsemne** kelimesine tam olarak uyuşmaktadır.

Aktarmadaki bağlam bu kullanımlarda çokluk ekinin var olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Volga Bulgar Türkçesinde {+Sem} çokluk ekinin tanıklanması, bu dilin Çuvaş Türkçesi ile akrabalığını kanıtlayan en temel verilerden biri, belki de ilkidir.

Neticede Tekin, VB’de çokluk ekinin var olduğunu keşfetmiş, ancak bu keşif daha sonra kitabının inceleme bölümünde açıklamalar yapan Erdal ile anılır olmuştur (Erdal 1993: 87).

Gerek Tekin’in gerekse Erdal’ın çokluk ekini ‘**ulamā** ‘alimler’ kelimesinde ince sıralı olarak okumalarına katılmaktayız. Gerçi Erdal (1993:87) bu tercihinin imlâdaki *sin* (س)’den kaynaklandığını söylese de biz buna ilave olarak çokluk 3. kişi zamirinin yapısının ekin öteden beri ön ünlülü olduğunu gösterdiğini düşünüyoruz: *vīl+sem > vīsem.

Çuvaşçanın *çok zamanlı* morfolojisini ele aldığı çalışmasında Yılmaz (Ceylan), çokluk ekinin VB’de var olduğundan hiç söz etmemektedir. Oysa kendisi, Erdal’ın *Die Sprache der wolgabolarischen Inschriften* adlı kitabı üzerine yazdığı tanıtma yazısında çokluk ekinin var olduğunu göstermişti (Ceylan 1994: 231).

Bütün bu tartışmaların sonunda, Çuvaş Türkçesinin çokluk ekinin yeni bir biçim olmadığını, metinlerde tanıklanmasına bağlı olarak en azından 1308 yılından itibaren tarihsel olarak Çuvaş Türkçesinde kullanıldığını öğreniyoruz.

Ekin kökeni hakkında bunların dışında da oldukça ilginç izah denemeleri ortaya sürülmüştür.

Schott (1841: 15-16), bu ekin Türkçe, Moğolca ve Tunguzca’da ortak olarak bulunduğunu söylediği ET **ķamu**, **ķamuğ** (DTS 416), (Schoot’un yazımıyla, *chamuq*, *chamu*, *qamy*, *gemu*) kelimesinin ses değişimlerine uğrayarak ekleşmesi sonucunda oluştuğunu iddia eder. Fetodov ise (1996: 213-214), Schott’un bu açıklamasını ET kelime başı /ķ/’nin Çuvaşçada asla /s/ ile denkleşmediğini; ET’deki bu sesin Çuvaşçada çoğunlukla /h/ olduğunu (Mes. ET *ķara* ~ Çuv. *hura*), nadiren de /y/ ve /ş/ (Mes. ET *ķan* ~ Çuv. *yun*; ET *ķanat* ~ Çuv. *şunat*) ile denkleştiğini söyleyerek geçersiz kılmıştır. Yine, eğer Schott’un izahında ses denklikleri tutarlı olsaydı bile ekin ünlü uyumu dışında olmasının açıklanması mümkün olmazdı.

Ramstedt (1952: 58) bu ekin kaynağının, modern Türk lehçelerinde de bulunan, daha eski bir **sayın** (kendi transkripsiyonu ile, *sajyn*) eki olduğunu söylemektedir.

Räsänen de Ramstedt'in bu düşüncesini herhangi bir değerlendirmeye tabi tutmadan aynen alıntılamıştır (1957: 55).

V. G. Yegorov (1931: 133) Viryal ağzındaki [+san] biçiminden hareketle, ekin, GT **sayın** biçiminden çıktığını düşünmektedir.

Poppe (1952: 65-84), Altay dillerindeki çokluk eklerini konu edinen yazısında bu ekleri +*t, +*s, +*l, +*n, +*r şeklinde beş başlık altında değerlendirmiş, muhtemel görülebilecek +sem < +*s ilgisi üzerinde durmamıştır. Poppe, yazısında [+Sem] için Ramstedt'in görüşünü (+sem < *sayun) kabul etmiş görünmektedir.

O. Pritsak'a göre ek, iki adet çokluk ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir: *sa+in > *-sen > -sem (1957: § 40).

Benzing, ekin ***sām** 'sayı' kelimesinden oluştuğunu söylemektedir (1959: 722).

M. Adamovič ise (1983: 25), Çuvaşça çokluk ekini, Mordvince šém'b'ä ~ šém'ä 'bütün, hep' kelimesi ile ilgili görmektedir. Luutonen (1999: 86-87), Adamovič tarafından ileri sürülen bu tezin söz konusu kelimenin etkin bir biçimde çokluk bildirmemesi; Mordvin ve Bulgar ilişkisinin bu derece yakın olmaması vb. sebeplerden dolayı yanlış olduğunu belirtmiştir.

Fedotov (1996: 215) bu ekin Türkçe **sa-** 'saymak' filinden -n/-m yapım eki yardımıyla yapılmış ***sam** biçiminden kaynaklandığını ifade etmektedir.

Luutonen (1999: 88), Çuvaşça çokluk ekinin morfolojik tarzının görece daha geç bir köken olduğunu, fakat çokluk işaretçisinin tipolojik değişiminin erken bir dil ilişkisini gösterdiğini belirttikten sonra ekin kökenini Bulgarca ***sām** 'sayı' kelimesine bağlamıştır.

Yılmaz (2002: 4), ekin kökeniyle ilgili olarak, çokluk ekinin iyelik eklerinden sonra gelmesinin bu ekin sonradan ekleşmiş bağımsız bir sözcük olduğunu gösterdiğini belirtmekle yetinmiştir.

Konuyla ilgili olarak Pritsak, Adamovič, Doerfer gibi Türkologlar müstakil makaleler neşretmişlerdir. Ancak ekin kökeni hakkında bugüne kadar yapılan izah denemeleri, doyurucu olmaktan uzaktır. Bu alanda bulunacak yeni malzemeler GT ile Çuvaşça arasındaki en belirgin ayrılıklardan olan çokluk eki meselesini çözebilme ihtimalini kuvvetlendirecektir.

1.2. CİNSLİK (Несъл категорияһ /nezil ҡategoriһ/)

(Alm. *Genus*; İng. *Gender*; Rus. *Под*)

Cinslik, isimlerde erkeklik dişilik gösteren gramer kategorisidir. (Ergin 1993: 120).

Türkçede gramatikal bir cinslik yoktur. Çuvaş Türkçesinde, GT’de de olduğu gibi cinslik kategori mevcut değildir. Erkek ve dişisi olan tabii varlıkların erkeği ayrı, dişisi ayrı isim taşır. Fakat bunlar hiçbir cinslik ifadesi olamayan tamamıyla müstakil kelimelerdir. (Ergin 1993: 120).

хӗр /hër/ ‘kız’	ывӑл /ıvıl/ ‘oğul’
хӗрарӑм /hërarım/ ‘kadın’	арçын /arjın/ ‘erkek’
анне /anne/ ‘anne’	атте /atte/ ‘baba’
appa /appa/ ‘abla’	пичче /piççe/ ‘abi’
арӑм /arım/ ‘karı’	упӑшка /ubışka/ ‘koca’ ... gibi.

Çuvaş Türkçesinde herhangi bir kelimenin erkek ya da dişisi belirtilmesi gerekiyorsa, bu ifade sentaktik olarak sıfatlar yardımıyla yapılmaktadır (Pavlov 1965: 57).

ывӑл ача /ıvıl aca/ ‘erkek çocuk’	хӗрача /hëraca/ ‘kız çocuk’
аҫа хур /aşa hур/ ‘erkek kaz’	ама хур /ama hур/ ‘dişi kaz’ ... gibi.

Rusçada cinsiyet kategorisi gramatik bir şekil olduğu için, bu dilden Çuvaş Türkçesine geçen kimi kelimeler de cinslik gösterebilmektedir (Pavlov 1965: 57):

учитель /uçitel’/ ‘(erkek) öğretmen’
учительница /uçitel’nitsa/ ‘(bayan) öğretmen’ ... gibi.

1.3. HÂL (DURUM) KATEGORİSİ (Падѣж категорияһ /padej ҡategoriһ/)

(Alm. *Kasus*; İng. *Case*; Rus. *Падѣж*)

İsmin diğer kelimelerle münasebeti sırasında içinde bulunduğu durumlar, ismin hâlleridir (Ergin 1993: 215).

Çuvaş Türkçesinde ismin hâlleri, genelde, GT ile paralel biçimlerle kurulmaktadır. Bu paralellik gerek şekil gerekse oluşum bakımından olabilmektedir.

Çuvaş Türkçesindeki isim hâllerinin sayısı konusunda araştırmacılar bir uzlaşma içinde olamamışlardır.

İlk Çuvaş grameri olan *Soçineniya, prinadlejaşçiye k grammatike çuvaşskogo yazıka* /1769) adlı eserde beş isim hâli (yalın, ilgi, yönelme, belirtme ve araç-birliktelik) gösterilmektedir (Soçineniya, 4).

1836 yılında Kazan'da çıkan ve Çuvaş dilbiliminde *II. gramer* adıyla anılan *Naçertaniyah pravil çuvaşskogo yazıka, sostevlennih dlya duhovnih uçilişç Kazanskoy yeparhii* adlı kitapta Vişnevskiy, Çuvaş Türkçesinde altı isim hâli olduğunu belirtmektedir (yalın, ilgi, yönelme, belirtme, araç-birliktelik ve seslenme hâli) (s. 6-7).

Schott ise 1840 yılında savunduğu doktora tezi *Da lingua Tschuwaschorum*'da İlgi, yönelme, belirtme, bulunma ve çıkma hâllerini göstermiştir (s. 17-18). Bulunma ve çıkma durumlarını hâl sistemi içinde ilk gösteren Schott olmuştur.

Budenz, *Csuvas Közlések és Tanulmányok* adlı üç bölümlük makale serisinin ilkinde (1862) {+AllA} yön hâli (s. 217), {+(ç)çen} sınırlama hâli eklerini (s. 220) hâl sistemi içerisinde değerlendirmeyi önermektedir.

Timuhha Hvediri Çuvaşça çıkan gramerinde isim hâllerini dokuz olarak göstermektedir (yalın, ilgi, yönelme, belirtme, bulunma, çıkma, araç-birliktelik, sebep, yön hâlleri). (1928: III)

Benzing ise, Çuvaşçadaki isim hâl eklerinin sayısını ona kadar çıkarmıştır (yalın, ilgi, yönelme, belirtme, bulunma, çıkma, araç-birliktelik, sebep, sınırlama, modal ve adverbial hâlleri) (1959)

1957 yılında çıkan ve Çuvaş gramerinde bir standart oluşturmayı amaçlayan *Materialı po grammatike sovremennogo çuvaşskogo yazıka* adlı eserde isim hâllerinin sayısı sekiz olarak gösterilmiştir. Yalın, ilgi, yönelme-belirtme, bulunma, çıkma, araç-birliktelik, yokluk ve sebep-amaç hâli (s. 11-12). Bu tespitten sonra Çuvaş Türkçesi üzerine yapılmış çalışmaların hemen hepsinde bu görüş esas alınmıştır.

Biz, çalışmamızda Çuvaş Türkçesinin isim hâlleri olarak şunları kabul etmekteyiz:

Asıl İsim Hâl Çekimi

1) Yalın hâl: İsimlerin eksiz hâlidir.

2) İlgi hâli: GT {+(n)Xn} ekinin paralelinde {+Ĭn} ekiyle kurulur.

3) Yönelme-belirtme hâli:

a) Yönelme hâli: ET {+GA} ekinin paralelinde {+nA} ekiyle kurulur.

b) Belirtme hâli: ET {+G} ekinin paralelinde ses değişimleriyle oluşmuş {+nA} ekiyle kurulur.

4) Bulunma hâli: ET {+DA} ekiyle denk {+RA} ekiyle kurulur.

5) Çıkma hâli: GT {+DAn} ekiyle denk {+RAn} ekiyle kurulur.

Edatlı (Sentaktik) İsim Hâl Çekimi

6) Araç-Birliktelik Eki: Oğuz grubu dışındaki lehçelerde bu hâli ifade etmek için kullanılan ET **bilen** ‘ile’ edatından geliştiği düşünülen {+PA} (ve {+PAIA}, {+PAIAn}) ekleriyle kurulmaktadır.

7) Sebep-Amaç hâli: Türkçede kullanımı yaygın olan sebep-amaç edatı ET uçun ‘için’ edatının ekleşmesi neticesinde oluşmuş {+şİn} sentaktik bir çekimdir.

8) Yön hâli: GT’den farklı olarak yönelme durumu eki üzerine eklenen {+IIA} ekiyle kurulmaktadır.

9) Sınırlama hâli: Zaman anlamında sınırlandırma yapmak amacıyla {(ç)çen} ekiyle kurulmaktadır.

10) Yineleme Hâli: ET sayın ‘her’ edatıyla denk işlevde {+Seren} ekiyle kurulmaktadır.

11. Başlama Durumu: ET **berü** ekinin çıkma durumu ekiyle birlikte kalıplaşarak ekleşmesinden oluşan {+rAnba} ekiyle kurulmaktadır. Bu kullanım da sentaktik bir çekimdir.

Biz, Çuvaş gramerlerinde ‘yokluk hâli’ (çуклăх пăдeжĕ /şuklîḥ padejĕ/) olarak gösterilen {+Sİr} ekinin bir hâl olarak değerlendirilmesini uygun görmemekteyiz. Bu ek GT {+sXz} yapısıyla denk olmakla birlikte fonksiyon olarak bir farklılığa sahip değildir. Bu ekin, Türk dili incelemelerinde hiçbir zaman hâl eki olarak değerlendirilmemesi; yalnızca yapım eki olarak gösterilmesi böyle bir karar vermememize neden oldu.

Çuvaş Türkçesinin isim hâllerinin sayısı konusu hâla tartışmaya açıktır. Şimdi Çuvaş Türkçesinin isim hâllerini tek tek ele alalım:

13.1. ASIL İSİM HÂL ÇEKİMİ

Bunlar isimlerin temel (yalın, ilgi, belirtme, yönelme, çıkma) hâlleridir. Türkçenin bütün kollarında aynı biçimlerle ya da aynı biçimlerden gelişmiş eklerle işaretlenmektedirler.

13.1.1. YALIN HÂL (Тѐп падеж /tѐp padej/)

(Alm. *Nominativ*; İng. *Nominative*; Rus. *Именительный Падеж*)

Adların hâl eklerinden hiçbirini almadan kullanılan biçimleridir. Yalın hâldeki adlar, çokluk, iyelik ve soru eklerini alabilirler, bunları aldıklarında da yalın sayılırlar. Kimi Çuvaş gramerlerinde eksiz ilgi ve belirtme hâlleri de yalın durumda kabul edilmiştir ki bu dilbilimsel olarak yanlıştır.

Yalın hâldeki isimler şu fonksiyonlara sahiptirler:

a) Yalın hâldeki adlar cümlede özne görevi yaparlar.

Ачасем хайсен ашшĕсене, тăван ял ҫыннисене вăрҫа мĕнле ăсатса янине питĕ лайăх астăваҫĕ. (SA 32: 40-41)

/acazem hıyzen aşışzene, tıvan yal şinnizene vırja mınle ısatsa yanine pidı layıh astıvaşşı./

Çocuklar kendilerinin babalarını, köylerinin insanlarını savaşa nasıl uğurlayıp gönderdiklerini çok iyi hatırlıyorlar.

Чăвашсем унта Атăл тăрăхĕнчен XVII-XVIII ĕмĕрсенче куҫса пынă. (TL10: 10-11)

/çıvaşzem unda adıl tırıhıncen vun ulttı-vun şıççımiş imırzence kuşza pını./
Çuvaşlar oraya İdil boyundan XVII-XVII. asırlarda göçüp gelmişler.

b) Çekim edatları ile birleşerek edat grupları meydana getirebilirler:

кăвар пек /kıvar pek/ 'köz gibi' (TTÇ 84: 24)

хăна валли /hına valli/ 'konuk için' (İET 209: 7)

c) Bir kimseyi adı, unvanı ya da mesleği ile çağırmakta (seslenmede) kullanılır:

Юлташсем! Паян пирĕн нумай пысăк ыйтусене пăхса тухмаллачĕ. (MҮ 64: 19-20)

/yuldaşzem! Payan pırın numay pızık ıyduzene pıhısa tuhmallaççı./

Yoldaşlar! Bugün biz oldukça büyük sorunları ele almalydık.

— **Анне**, элĕ тăрăҫса, пĕтĕм халпа вăратăп! (KA 37: 4-5)

/—anne, ebı tırışsa, pıdım halba vıratıp!/
Anne, ben çabalayıp bütün gücümle biçiyorum!

d) İsim bildirmelerinde yüklem olur:

Эпĕ **хаҫатҫă**. (Degtyarev 1996: 52)

/Ebı hajatjı./

'Ben gazeteciyim.'

Манăн аттепе анне **чăваш**. (APS 75: 26)

/Manın attebe anne çıvaş/
Benim babamla annem Çuvaş(tır).

1.3.1.2. İLĞİ HÂLİ (Камәнлӓх падежӓ /қамінлӓх падежі/) (Alm. Genitiv; İng. genitive; Rus. родительный падеж)

Bu hâl ismin başka bir isimle münasebeti olduğunu ifade eden hâlidir. İlgî hâli ismin bir isimle ilgisi olduğunu, kendisinden sonra gelen bir isme tabi bulunduğunu gösterir. İsmın bu hâli bazen eksiz, çok defa da ekli olur. (Ergin 1993: 216).

Modern Çuvaş Türkçesinde ilgi durumu eki GT'nin {+(n)Xη} ekiyle aynıdır. Ekin Çuvaş Türkçesindeki üst yazımı **{+(Ă)η}** şeklindedir: Modern Çuvaş Türkçesinde ekin, [+ẵn], [+ě̃n], [+n] şeklinde üç değişik biçimi vardır.

İlgî durumu ekinin ses-biçim ilişkileri açısından görünümü şöyledir

ÜNLÜLERDEN SONRA

1) /a/, /e/ sesinden sonra:

Modern Çuvaş Türkçesinde /a/ ve /e/ ünlülerinden sonra ilgi durumu eki [+n] biçiminde eklenmektedir. Eski metinlerde, çok nadir olsa da, ekin [+n̄n̄], [+n̄n̄]³⁹ biçimi mevcuttur. Ancak bu şekil kullanımdan düşmüştür. Günümüz Çuvaş imlâsında da /a/ ve /e/ ile biten kelimelere ilgi durumu olarak kısa biçim olarak [+n] biçim biriminin eklenmesi salık verilmektedir⁴⁰.

[+n] / [+n̄n̄] /:

хула+n̄ йывăç питомникӓ /hulan yivış pitomnik̄/ 'şehrin ağaç fidanlığı' (UH 483: 26)

лаша+n̄ тарлă çурăмне /lašan tarlı şurımne/ 'atın terli yağırına / yağırını' (ŞP 81: 19)

карта+n̄ чул хапхинчен /kartan çul haphincen/ 'avlunun taş kapısından' (UH 32: 1)

кӓнеке+n̄ тăваттăмӓш странитсинчи /k̄negen t̄vatt̄m̄ış stranitsinci/ 'kitabın dördüncü sayfasındaki' (TL7 6: 14)

чӓрече+n̄ кантăкӓ /çürecen қандӓгӓ/ 'pencerenin camı' (AÇ 45: 10)

ӓне+n̄ ӓнсине /inen ĩnsine/ 'ineğin ensesine' (TTÇ 101: 31)

[+n̄ẵn̄] / [+n̄ĭn̄] /:

ача+n̄ẵn̄ /acan̄in̄/ (APS 70: 20) ~ ача+n̄ /acan̄/ (APS 250: 35) 'çocuğun'

лаша+n̄ẵn̄ /lašan̄in̄/ (HÇLÇ-M 98) ~ лаша+n̄ /lašan̄/ (ŞP 81: 19) 'atın'

çурла+n̄ẵn̄ /şurlan̄in̄/ ~ çурла+n̄ /şurlan̄/ 'orağın' (MiçY 120)

³⁹ Korpusumuzda yaptığımız taramaya göre [+n̄ẵn̄], [+n̄ĭn̄] biçimli kullanımı sadece iki kelimedede 7 kez tespit edebildik. Bu kullanımların dışında diğer örnekleri tarihi değerlerinden dolayı değişik gramer kitaplarından aldık. [+n̄ẵn̄]: YŞP 0; UH 0; KA 0; SA 0; ŞP 0; PMK 0; APS 1; ÇS10 6 (hepsi aynı kelimedede); TL7 0; MY 0. [+n̄ĭn̄]: YŞP 0; UH 0; KA 0; SA 0; ŞP 0; PMK 0; APS 0; ÇS10 0.

⁴⁰ ÇÇOS 384.

[+нӗн] / [+nӗn] /:

ӗне+нӗн /inenin/ (HÇLÇ-M 98) ~ ӗне+н /inen/ (TTÇ 101: 31) 'ineğin'
 çeçке+н(ӗн) /şeşken(in)/ 'çiçeğin' (ÇÇ 213)

Yukarıdaki görüldüğü gibi, kelime tabanı ünlüyle bittiği için [+in], [+in] biçimlerinden önce araya /n/ ses birimi yerleşerek yardımcı ses olarak görev yapmaktadır. laĵa+(n)in 'atın'; aca+(n)in 'çocuğun'...gibi.

Pavlov (1965: 95), bu biçimin modern Çuvaş Türkçesinde daha çok nazımda görüldüğünü, halk dilinde ve nesirde /in/, /in/ bölümünün kısaltıldığını, yardımcı sesin durum ekinin fonksiyonunu üstlendiğini belirtir. Araştırmacı ilgi durumu ekinin iki varyantlı olmasının sadece Çuvaşçanın fonetiğiyle ilgi olarak bu sahada görüldüğünü, diğer Türk lehçelerinde böyle bir durumun mevcut olmadığını ileri sürer. Oysa, Türkmen Türkçesinde ilgi durumu ekinin bu tür ikili kullanımını tespit edebiliyoruz: kakaĵ gızı 'babanın kızı'; eceĵ gızı 'annenin kızı' (Clark 1998: 121). Ancak, Türkmen Türkçesinde bu kullanım yazı dilinde Çuvaş Türkçesindeki gibi kurallılık arz edecek kadar yer bulamamış, daha çok konuşma dilinde kalmıştır.

Bu noktada belirtilmesi gereken önemli bir husus, böyle bir kısalma esnasında ortaya çıkması olası ikincil bir ünlü uzamasının Çuvaş Türkçesinde yer almamasıdır. Bu noktada ekin [+n] biçim biriminin Türk kökenli olmayan başka bir dilden *örnekseme yoluyla* kısaltıldığını düşünebiliyoruz. Nitekim Çuvaş Türkçesinin en çok etkileşime girdiği dillerden Marice'de ilgi durumu eki [+n] şeklindedir⁴¹.

Pavlov yine aynı yerde (ve s. 96) kimi araştırmacıların [+n] biçimine kısa biçim denmesinin doğru olmayacağı, aslında bunun ekin daha önceki biçimi olduğu, sadece ekin ünlüsünün düştüğü yolundaki iddialarına itiraz ederek, yönelme-belirtme hâlinde de araya /n/ sesinin girdiğini (лаша-на /laĵana/ 'atı, ata'); ayrıca çokluk ekinin de kısaltıldığını (лашасенӗн /laĵazenin/ > лашасен /laĵazen/ 'atların') belirterek bu olayın fonetik bir olay olduğu şeklindeki görüşünü kuvvetlendirir.

Yetirne (ve Murgaş) ağzında kelime tabanıyla ekin arasına /n/ sesinin değil, /y/ sesinin girdiğini görüyoruz (лаша+йӗн /laĵayin/ 'atın'). Bu kullanım edebi dilde de görülse de bir kural olarak sayılamaz. Burada önemli olan husus, /y/ yardımcı sesli biçimlerin /n/li biçimler gibi herhangi bir kısaltmaya uğramamasıdır (Pavlov 1965: 96).

⁴¹ İstoriçeskaya morfologiya mariyskogo yazıka, Çast' 2: Morfologiya, 1969, Yoşkar-ola.

Арәм пәхкалать те упан урине шәрпәк тәрәннине асәрхать. (APS 44: 24-25)
/arım pıḥkalat' te upan urine širbık tırinnine azırḥat' ./
Kadın bakar ve ayının ayağına kıymık battığını farkeder.

Хөвөл тухнә-тухман ачан мән еңә пултәр? (YŞP 131: 32)
/hıvel tuhnı-tuhman acan mın_ışı puldır?/
Güneş doğar doğmaz çocuğun ne işi olsun?

Vurgusuz /a/ ve /e/ ünlüleri ile sonlanan Rusçadan geçmiş kelimeler, ilgi durumu eki aldıklarında ekin [+n] biçim birimi eklenir ve sondaki ses /ı/, /ı/ ile nöbetleşir⁴².

кофён (< кофе+н) /kofın/ 'kahvenin' (HÇÇ-M 36)
алгебрән (< алгебра+н) /algebrın/ 'cebirin' (HÇÇ-M 36)
машинән (< машина+н) /maşının/ 'arabanın' (SA 211: 6)
ракетән (< ракета+н) /raketın/ 'roketin' (ÇÇ 213)
училицьён (< училище+н) /uçilişçın/ 'lisenin, okulun' (ÇÇ 213)
Андреевән (< Андреева+н) /andreyevın/ 'Andreyeva'nın' (HÇÇ-M 37)

Vurgulu olan /a/ ve /e/ ünlüsü ise herhangi bir değişime uğramaz ve ekin [+n] biçim birimini alır⁴³.

слюда+н (< слюда+н) /slyudan/ 'mikanın' (ÇÇOS 383)
кафе+н (< кафе+ н) /kafen/ 'kafenin' (ÇÇOS 383)
статья+н (< статья+ н) /stat'yan/ 'yazının, makalenin' (ÇÇOS 383)
Павловская+н (< Павловская+ н) /pavlovşkayan/ 'Pavlovskaya'nın' (HÇÇ-M 37)

2) /u/, /ü/ ünlüleri ile biten kelimelerden sonra

a) Bu seslerden sonra ilgi hâli eki geldiğinde **u+[ın]** > /**ıvın**/, **ü+[ın]** > /**ıvın**/ şeklinde ses değişmesi (nöbetleşme) meydana gelir. Fedotov, Pavlov'un -u > -ıv- ve ü > -ıv şeklindeki /v/ sesinin bir interfonem olduğu yönündeki görüşüne karşı çıkararak, u/ü'nin aslında ünlü +ğ/g kaynaşmasından meydana geldiğini, (-ğ/-g > v) /v/'nin genitiv eki geldiğinde, tekrar ortaya çıktığını söylemektedir: Çuv. **пәру** /pıru/ 'buzağı' (~ ET puzağ) → **пәрәвән** /pırıvın/ 'buzağının'; **ту** /tu/ 'dağ' (~ ET tağ) → **тәвән** /tıvın/ 'dağın'; **пәлү** /pılı/ 'bilgi' (~ ET bilig) → **пәлөвән** /pılıvın/ 'bilginin'; **Якку** /yakku/ 'Yakku, kişi adı' (< R. Yakov) → **Яккәвән** /yakkıvın/ 'Yakku'nun' (Fedotov 1996: 191⁴⁴).

⁴² ÇÇOS 382-383.

⁴³ Kruger (1961: 99) ve Yılmaz (2002: 7) bu değişimi, Çuvaş Türkçesine Rusçadan geçmiş kelimelere genellemişlerdir. Oysa ki, devamda belirttiğimiz gibi bu değişim /a/, /e/ ile biten bütün alıntı kelimeleri kapsamamaktadır. Belirttiğimiz gibi bu durumun başlıca etkeni vurgudur.

⁴⁴ Bu açıklamalarda Fedotov'un işaret kullanımına uyulmuştur.

тăвăн (< ту+ăн) мĕлки /tāvān mĕlgi/ ‘*dağın gölgesi*’ (UH 69: 8)
калаçăвăн (< калаçу+ăн) пĕлтерĕçĕ /kalaçivîn pĕlderijĭ/ ‘*konuşmanın önemi*’ (YŞP 229: 42)

ăрăвăн (< ару+ăн) çынни /rĭvîn ŝinni/ ‘*kabilenin/uruğun insanı*’ (APS 171: 12)

кĕрешĕвĕн (< кĕрешŭ+ĕн) пуçенче /kĕreŝivîn (<kĕreŝŭ+ĭn) puçince/ ‘*mücadelenin başında*’ (MY 354: 2)

чиркĕвĕн (< чиркŭ+ĕн) уçă алăкĕнчен /çirgĭvîn uçĭ alĭgĭncen/ ‘*kilisenin açık kapısından*’ (AÇ 79: 24)

Çакă вăл пирĕн **çĕнтерĕвĕн** пуçламăшĕ пулчĕ. (SA 204: 38)

/ŝağĭ vĭl pĭrĭn ŝĭnterĭvĭn puŝlamıŝĭ pulçĭ/

Bu bizim zaferimizin başlangıcı oldu.

Ancak **ку** /ku/ ‘*bu*’ işaret zamirinden sonra herhangi bir ses değişimi olmaksızın doğrudan ilgi durumu ekinin [+n] biçimi eklenir⁴⁵: **кун** (< ку+n) пирки /kun birki/ ‘*bunun hakkında, bunun için*’ (AÇH 5: 2); **кун пек** /kun bek/ ‘*bunun gibi*’ (PMK 18: 17)...gibi.⁴⁶

b) Teklik 2. kişi iyelik eki {+U}’dan sonra, bir önceki maddede olduğu gibi bir ses değişimi meydana gelmez; ek [+n] şeklinde eklenir.

аçун (< ачу⁴⁷+н) тăприне /açun tĭprine/ ‘(senin) *babanın toprağını / toprağına*’ (APS 167: 68)

лашун (< лаша+у+н) пĕр куçĕ /laŝun pĭr kuçĭ/ ‘(senin) *atının bir gözü*’ (APS 90: 34)

аппун (< аппа+у+н) хĕрĕ /appun hĭrĭ/ ‘(senin) *ablanın kızı*’ (S 173: 3)

сан упăшкун (< упăшка+у+н) аллисем /san ubıŝkun allizem/ ‘*senin kocanın elleri*’ (TTÇ 270: 33)

кинŭн (< кин+ŭ+н) упăшки /kinŭn ubıŝki/ ‘(senin) *gelininin kocası*’ (TL7 107: 22)

хваттерŭн (< хваттер+ŭ+н) уççине /hvatterin uşşine/ ‘(senin) *dairenin anahtarını/anahtarına*’ (S 144: 29)

аннŭн (< анне+ŭ+н) шăлĕсене /annŭn ŝĭlĭzene/ ‘(senin) *annenin dişlerini*’ (SA 163: 24)

пиччŭн (пичче+ŭ+н) /piççŭn/ ‘(senin) *kardeşinin*’ (AÇ 176: 35)

⁴⁵ Çeşitli kaynaklarda (Aşmarin 1898: 194; Andreyev 1956: 133; Benzing 1959: 737; Pavlov 1965: 190; Krueger 1961: 135; Yılmaz 2002: 36) *ku* işaret zamirinin ilgi durumunda *kun* biçimi yanında *kunân* olarak da kullanıldığı belirtilmektedir. Bazı kaynaklarda da (Clark 1998: 440; Yegorov 1954: 313) *kun* biçimi hiç verilmemiş, zamirin ilgi durumlu biçimi için sadece *kunân* olarak kaydedilmiştir. Yaptığımız taramalarda *kunân* şekliyle bir kullanım tespit edemedik. Buna göre, *kunân* biçiminin yerini tamamen *kun*’a bıraktığımızı söyleyebiliriz Adamović *kunân* yapsını *kâ-unân > ku-nân şeklinde açıklar (1984: 8).

⁴⁶ Ayrıca *Baku* ‘Bakü’ yer adının da ilgi durumu eki aldığındaki herhangi bir ses değişimine uğramadığını görüyoruz: Baku-n (Sergeyev, Kotleyev 1988: 216).

⁴⁷ *Açu* biçimi, атте /atte/ ‘*baba*’ kelimesinin teklik 2. kişi iyelik ekli özel biçimidir.

Эпѣ сан таван **аннўн** йамакѣ, сан таван аппу. (КА 154: 37)
 /ebĩ san tıvan annũn yĩmĩġĩ san tıvan appu/
*Ben senin öz **annenin** kardeşiyim, senin öz teyzenim.*

Эпѣ сан **ачун** амашѣ пулма хатѣрленетѣп... (ТТÇ 254: 41-42)
 /ebĩ san acun amĩġĩ pulma hadĩrlenedĩp/
*Ben senin **çocuġunun** annesi olmaya hazırlanıyorum.*

3) /i/, /ĩ/ sesinden sonra:

a) İki heceli kelimelerde son ses durumundaki /i/, /ĩ/den önce sadece bir ünsüz varsa, ilgi durumu eki geldiğinde bu ünsüz ikizleşir ve sondaki ünlü düşer. Bu durum Çuvaş morfonolojisinin en ilginç özelliklerinden birisidir.

туррән (< турă+ән) ячѣ /turrĩn yacĩ/ ‘tanrının adı’ (ÇS10 42: 13)

йыттән (< йытă+ән) кўлѣпи /yiddãn külebi/ ‘köpeġin gövdesi’ (ÇS10 22: 9)

сăввән (< сăвă+ән) кѣввипе /săvvãn kėvvibe/ ‘şarkının melodisiyle’ (ST 109: 25)

юррән (< юрă+ән) пѣтѣм сăмахѣсене /yurrãn pėdēm sãmaġėzene/ ‘şarkının bütün sözlerini / sözlerine’ (UH 446: 44-45)

кўллән (< кўлѣ+ән) пѣр çыранѣ /küllĩn pĩr řıranĩ/ ‘gölün bir kıyası’ (PMK 86: 11)

чѣппән (< чѣпѣ+ән) сарă сăмси /çėppėn sarã sãmzi/ ‘civcivin sarı gagası’ (UH 420: 7)

çėççĕn (< çėçĕ+ән) бритва пек çивѣч вѣçĕ /řĩřřĩn britva bek řivĩç vĩřĩ/ ‘biçaġın ustura gibi keskin ucu’ (YŞP 282: 24)

алă+ән > **аллән** /allĩn/ ‘elin’

пулă+ән > **пуллән** /pullĩn/ ‘balıġın’

вăйă+ән > **вăййән** /vĩyyĩn/ ‘oynunun’

сĕлĕ+ән > **сĕллән** /sĩllĩn/ ‘yulafın’

михĕ+ән > **миххĕн** /mihhĩn/ ‘torbanın’... gibi.

Levitskaya (1976: 18) bu olayın **alĩ** ‘el’ tipindeki (içseste titreşimliyle) kelimeye ilgi ekinin (ve belirtme-yönelme) gelerek, *alĩ+yĩn//-nĩn* > *alĩnĩn* > *alnĩn* > *allĩn* şeklinde benzeşmesi sonucu oluştuğunu, daha sonra **yıdĩ** ‘köpek’ tipindeki kelimelerde de genelleştiğini düşünmektedir.

Pavlov'a göre (1965: 96), söz konusu ikizleşme hadisesi, (Pavlov uzama terimini kullanıyor) eklenme sonucunda eşesli kelime oluşumunun önüne geçmek⁴⁸ ve bu kelimelerin sonundaki /i/, /ĩ/ seslerinin daimi olarak değil geçici olarak düştüğünü belirtmek için meydana gelir.

Ceylan (1997b: 134), /i/ ve /ĩ/ ünlüsü sonrasında ilgi durumu ekinin +n olarak eklendiğini dile getirmektedir. Ancak bu konuda Pavlov'un açıklamasının daha doğru olduğunu düşünüyoruz. Ona göre, bu tip kelimelerin sonundaki /i/, /ĩ/ ünsüzleri durum ekleri eklenmediği zamanlarda da düşebilmektedir⁴⁹, dolayısıyla burada ekin biçimbirimi [+n] değil, [+in], [+in] şeklinde olmalıdır (Pavlov 1965: 96).

Yılmaz'ın (2002: 5-6) bu konu hakkında ikizleşme durumu olarak ortaya koyduğu (ünsüz+İ) açıklaması üzerinde düzeltme yapmak gerekmektedir. Bu olay yukarıda değindiğimiz gibi, /i/, /ĩ/ sesleri önünde sadece bir ünsüz olduğunda (кѵкĭ+ĭn > кѵкĭn) meydana gelmektedir. /i/, /ĩ/ sesleri önünde iki ünsüz olduğu durumlarda ilgi durumu ekinin eklenmesi takip eden başlık altında ele alınmıştır. Buna göre, Yılmaz'ın vermiş olduğu *пуртă* /purti/ 'balta' kelimesinin ilgi durumu ekli biçimi için verdiği *пуртăн* /purtin/ 'baltanın' kaydı yanlıştır. Aynı örnek, Pavlov tarafından (1965: 96) *пуртăн* /purtin/ şeklinde kaydedilmiştir.

b) Yine iki heceli kelimelerde son ses durumunda olan /i/, /ĩ/ ünlülerinden önce iki ünsüz varsa, ilgi durumu eklendiğinde bir önceki maddedeki gibi bir ikizleşme söz konusu olmaz. Yalnızca ilgi durumunun morfemi eklenir⁵⁰.

пычка+н кашни шăлне /Pıçķin ķašni ŝılne/ 'testerenin her dişini / dişine' (YŞP 148: 39)

пыршă+н пѐр вѣңне /pırŝin pır vıŝne/ 'bağırsağın bir ucunu / ucuna' (PMK 41: 18)

кўршѐ+н кăмăлне /kürŝin ķimılne/ 'komşunun gönlünü / gönlüne' (ŞP 20: 14)

⁴⁸ *şerë* 'yüzük' ve *şerë* 'makara' kelimelerine ilgi durumu eki eklendiğinde uzama olmadığı takdirde **şerën* 'yüzüğün', **şerën* 'makaranın' biçimlerine girecekti ki bu şekilde *şer* 'yüz (100)', *şer* 'gece' ve *şer* 'yer, memleket' kelimelerinin ilgi durumu ekli biçimleri olan *şerën* 'yüzün', *şerën* 'gecenin' ve *şer* 'yerin, memleketin' ile eşesli olacaktı. *ķaš* 'gece' - *ķajăn* 'gecenin' → *ķajă* 'geçit' - *ķajăn* 'geçit'; *ħul* 'kol, koltuk' - *ħulăn* 'kolun, koltuğun' → *ħulă* 'çubuk, değnek' - *ħulăn* 'çubuğun, değneğin' vd.

⁴⁹ Bu kelimelerin sonundaki ünlülerin düşebildiği, sözlüklerde madde başı olarak büyük çoğunlukla iki biçimde de yazılmasından kolayca anlaşılabilir. Meselâ: ală, al 'el' → al armanë 'el değirmeni' Bkz. ÇRS vd. sözlükler

⁵⁰ Çuvaş Türkçesinin söz varlığında bu tür adların bir önceki başlıkta ele alınanlardan sayıca daha az olduğunu görmekteyiz.

Унән пушне икѣ алпа икѣ питрен тытса ҫөклемѣ хӑтланчѣ, анчах хӑр тата вӑйлӑрах тӑршӑнсе пушне **каччӑн** кӑкӑрӑнчен уйӑрмарӑ. (УН 156: 31-34)

/unın puşne ikı alpa ikı pitren tıtsa şıklemѣ hıtlancı, ancah hır tada vıylırah tırjınze puşne kaççın kığırınçen uyırmarı/

*Onun başını iki elle iki yanaktan tutup kaldırmaya çalıştı, ancak kız da daha güçlü büzülüp başını **delikanlının** göğsünden ayırmadı.*

пӑнчӑ+н /pıncın/ 'noktanın, beneğin';

пуртӑ+н /purdän/ 'baltanın';

кунтӑ+н /kundın/ 'sepetin';

ыйхӑ+н /ıyhın/ 'uykunun';

пӑрчӑ+н /pırcın/ 'saçın, zulfün';

шӑшкӑ+н /şışkın/ 'findığın';

елчӑ+н /yelcän/ 'elçinin';

ӗçкӑ+н /ışkın/ 'içkinin';

тенкӑ+н /tengın/ 'paranın, rublenin'

Pavlov bu yapıdaki adların dilde hiçbir eşseslisi olmadığını, bu yüzden bir önceki maddede ele aldığımız yapılardaki gibi ünsüzün ikizleşmesine gerek olmadığını dile getirmektedir(1965: 96).

Лешӑ /leşı/, **ҫакӑ** /şağı/, **ҫавӑ** /çavı/ gibi işaret zamirlerinin ilgi durumu eki aldıklarında kurala göre son ünsüzlerinin ikizleşmesi beklenirse de, bu zamirlerin ilgi durumu ekiyle kullanımı istisnai olarak bu başlık altındaki adlar gibidir.

лешӑн сӑмахне /leşın sımaħne/ 'onun/diğzerinin sözünü / sözüne' (ŞP 217: 9)

ҫавӑн пекех /şavän bekeh/ 'bunun~şunun gibi' (AÇH 28: 21)

ҫавӑн кӗввипе /çavın kıvvibe/ 'bunun~şunun melodisiyle' (ST 168: 21)

c) Sonu /ı/ ya da /ı/ ile biten üç ya da daha fazla heceli kelimelerde ilgi durumu ekinin ünlüsü düşerek [+n] biçiminde eklenir. İki heceli kelimelerdeki gibi bir ikizleşme söz konusu değildir.

атӑҫӑ+н тути /adıjın tudi/ 'ayakkabıcının dudağı' (УН 353: 14)

лавккаҫӑ+н мӑнпур таварӑ /lavkkaşın mınbur tavarı/ 'dükkancının bütün malı' (КА 133: 42)

пахчаҫӑ+н хӑвне 'bahçıvanın koynuna / koyununu' (ÇÇ 203)

d) Teklik 3. kişi iyelik eki, [+ı] biçim biriminden sonra [+n] olarak eklenir.

тусӑн (< тус+ӑ+н) аллинчен /tuzın allincen/ 'Dostunun elinden' (КА 12: 39)

чӑваш хресченӑн (< хресчен+ӑ+н) ачи /çavaş hresçenän aci/ 'Çuvaş köylüsünün oğlu' (ŞP 43: 34)

анне юратӑвӑн (< юрату+ӑ+н) хавалӑ /anne yuradıvın ħavalı/ 'Anne sevgisinin mutluluğı' (РМК 45: 14)

следователь пӑлӑмӑн (пӑлӑм+ӑ+н) алӑкне /sledovatel' pülımın alıgne/ 'hakim odasının kapısını/kapısına' (ŞP 113: 6-7)

Тантӓшӓн шухӓшӓпӓ Мишша килӓшрӓ: математика тетрадьне илчӓ те алӓк патнелле ыткӓнчӓ. (APS 251: 17-18)

/tantišin šuħiŋbe Mišša kilīšri: matematika tetrad'ne ilci de alik patnelle itginci/

Mişşa arkadaşının düşüncesiyle uyuştu: matematik defterini aldı ve kapı tarafına yöneldi.

Квасов хӓйӓн **помочникӓн** аллинчи чӓчӓе тутӓр чинчен илмесӓрех чавӓркаласа пӓхма тытӓнчӓ. (YŞP 18: 35-36)

/kvasov ħıyın pomoçnikin allinci ŧiŧŧe tudir ŧinven ilmezireh ŧavirgalaza piħma tiŧinci/

Kvasov kendisinin yardımcısının elindeki bıçağı mendilin üstünden, almadan çevirip incelemeye başladı.

Сурӓмпущ ялӓ те пӓр пысӓк вар пуçӓнче ларать. Сурӓм шывӓ çак ял патне çитнӓ çӓре çыв **арманӓн** çуначӓсене çавӓрмалӓх вӓй илет. (УН 129: 19-21)

/surımpuş yalı de pir pızık var puŧınce larat'. surım ŧivı ŧaħ yal patne ŧitni ŧire ŧiv armanın ŧunacızene ŧavirmalıħ vıy ilet/

*Surımpuş köyü bir büyük çay başında yer alır. Surım suyu bu köy tarafına ulaştığı sırada su **değirmenin** kanatlarını çevirecek güç alır.*

4. /i/ ünlüsünden sonra:

Çuvaşça üzerine yapılan araştırmalarda /i/ ünlüsü üzerine ilgi durumu eklenme biçimi üzerine araştırmacılar üç farklı görüşe sahiptir:

/i/ ünlüsünden sonra ilgi durumu eki geldiğinde araya yardımcı ses olarak /y/ sesi eklenir ve ek [+yın] biçiminde olur. (Aşmarin 1898: 119, Benzing 1993d: 51⁵¹)

/i/ ünlüsünden sonra ilgi durumu eki eklenmesi değişkenlik gösterir, ek bazen [+yın] bazen de sadece [+n] olur (Andreyev 1956: 17; Krueger 1961: 99; Clark 1998: 439; Yılmaz 2002: 6).

/i/'den sonra ilgi durumu eki [+n] şeklinde gelir. (Yegorov 1954: 306; Pavlov 1965: 97; V. İ. Sergeyev 1992: 37; Sergeyev-Kotleyev 1988: 203)

Sergeyev- Kotleyev'in (1988: 203) dile getirdiği gibi kelime tabanı ile ekin [+ın] biçim biriminin arasına /y/ yardımcı sesinin girmesi ile oluşmuş [+yın] biçimi eski bir durumdur. Ayrıca yaptığımız taramalar da bu görüşü desteklemektedir. Buna göre, modern Çuvaş Türkçesinde /i/ sesiyle biten bir addan sonra ilgi durumu eki [+n] şeklinde eklenmektedir.

Мӓтри+n арӓмӓне /miŧrin arımiŋbe/ 'Mitri'nin karısıyla' (AÇ 5: 3)

⁵¹ Bu araştırmacılar, aynı yerde yazı dilinin yanında ağızlara ilişkin +yın ve +n biçimlerini de vermişlerdir.

Эрхип **мучи+н** шур сухалё /erhip mucin šur suħalı/ ‘*Erhip amcanın beyaz sakalı*’ (İET 26: 26-27)

Упашкин (< упашка+и+н) аллинчен /ubışkin allincen/ ‘*kocasının elinden*’ (ŞP 15: 14)

Чаваш **чёлхин** (< чилхе+и+н) орфографи словарё /çıvaš çilhin orfoğrafi slovarı/ ‘*Çuvaş dilinin yazım sözlüğü*’ (ÇÇOS: kapak)

Парти+н хулари конференцийё /partin ħulari konferentsiyı/ ‘*Partinin şehirdeki konferansı*’ (MY 68: 33-34)

Çok nadir olsa da, özellikle şiir dilinde, [+n]’li biçimin yanında [+yın] biçimi de görülmektedir.

серсин (< серси+н) төпекё /şerjin tıbegı/ ‘*serçenin sorgucu*’ (APS 117: 30)

серсийён (< серси+йён) үчё /şerjiyın üçı/ ‘*serçenin bedeni, eti*’ (APS 117: 34)

Чаваш **литературин** (< литература+и+н) чи пысак әстисенчен пёри тетпёр ун шинчен. (УН 5: 3-4)

/çıvaš literaturin çı pızık ıstizencen pıri tetpır un şincen/

Onun hakkında Çuvaş Edebiyatının en büyük ustalarından biri diyebiliriz.

5. /o/ ünlüsünden sonra:

Çuvaş Türkçesinde /o/ ünlüsü Türkçe kelimelerde bulunmaktadır. Bu ünlüye sahip kelimelerin hepsi alıntıdır. /o/dan sonra ilgi durumu eki iki biçimde gelir;

a) /o/ ünlüsünden sonra ilgi durumu eki ünlüsü düşerek [+n] şeklinde gelir:

кино+н /kinon/ ‘*sinemanın*’

депо+н /depon/ ‘*deponun*’

пальто+н /pa’ton/ ‘*paltonun*’

фото+н /foton/ ‘*fotoğrafın, fotonun*’

бюро+н /byuron/ ‘*büronun*’⁵²

b) Sonu /ство/ (/stvo/) şeklinden biten Rusça alınma kelimelerde ise, sondaki /o/ ünlüsü /ı/ ile nöbetleşerek ilgi durumu eki [+n] biçiminde eklenir..

правительствән (< правительство+ән) асли ғыннисем /pravitel’stvın asli şinnizem/ ‘*hükümetin büyük adamları*’ (MY 268: 6)

земствән (< земство⁵³+ән) хайён шкулёсем /zemstvın ħıyın şkulızem/ ‘*zemstvonun kendisinin okulları*’ (KA 324: 10)

искусствән (< искусство+ән) чән саккунёсене /İşkusstvın çın saққunızene/ ‘*Sanatın gerçek kurallarına/ kurallarını*’ (УН 9: 12-13)

обществән (< общество+ән) социаллә-политикалла тытамне /obşçestvın sotsiallı-politiķilla tıdımne/ ‘*toplumun sosyal-politik yapısını / yapısına*’ (TL7 163: 38-39)

⁵² Örnekler ÇÇOS’in madde başlarından alınmıştır.

⁵³ Zemstvo: Çarlık Rusyasında mahalli idare organları (RTS 274)

ÜNSÜZLERDEN SONRA:

1) Çuvaş Türkçesinde ünsüz ile biten kelimelerden sonra ilgi durumu eki, ünlü uyumuna göre, [+ın], [+ın] biçimlerinde eklenmektedir.

карчăк+ăн лаши /*çarçığın laşi*/ ‘yaşlı kadının atı’ (AÇ 32: 30)

Иван+ăн урисем /*ivanın urizem*/ ‘İvan’ın ayakları’ (KA 6: 7)

Август+ăн 29-мешенче /*avğustın şırım tihhirmişince*/ ‘Ağustosun 29’unda’ (ŞP 21: 32)

Атăл+ăн сылтăм енене /*adılın sıldım yenne*/ ‘İdil’in sağ tarafına / tarafını’ (YŞP 142: 28-29)

хөрөнкĕ хĕрарăм+ăн кăмăлĕ /*hıringi hırarımın kımlı*/ ‘çakırkeyf kadının gönlü’ (S 21: 37)

Пурнăç+ăн çав тапхăрĕнче /*purnıjın şav tapıırince*/ ‘hayatın bu döneminde’ (Uh 371: 24)

тупмалли юмах+ăн тупсăмне /*tupmalli yumağın tupsımne*/ ‘bilmecenin cevabını/cevabına’ (S 218: 26)

йĕнерчĕк+ĕн кĕççисене /*yınerçığın kışşizene*/ ‘eğerin keçelerini/keçelerine’ (İY 38: 42)

XVI-мĕш ĕмĕр+ĕн пуçламăшĕнче /*vun ulttămĕş ĕmĕrĕn puçlamăşĕnce*/ ‘XVI. yüzyılın başlangıcında’ (MҮ 341: 31)

хĕвел+ĕн юлашки пайăркисем /*hıvelin yulaški payırkizem*/ ‘güneşin son demetleri’ (TÇ 223: 32)

чĕлĕм+ĕн тĕтĕмĕ /*çilimın tıdımi*/ ‘piponun dumanı’ (KA 76: 8)

хресчен+ĕн шăпи /*hresçenın şibi*/ ‘köylünün kaderi’ (UH 8: 37)

наштиç+ĕн савнине /*naştışın savnine*/ ‘Naştış’in sevgilisini/sevgilisine’ (AÇ 41: 14)

этемлĕх+ĕн тĕп тĕллевĕ /*edemliğin tıp tılevi*/ ‘insalığın esas amacı’ (İY 234: 26-27)

Çак халăхăн пурнăçĕ пит йывăр пулнă. (ÇНPH 10: 26)

/*şak halığın purnıjı pit yıvır pulnı*/

Bu halkın hayatı çok zor olmuştur.

Тăван халăхăрăн çуклăхĕнчен, начарлăхĕнчен, вăл тĕттĕмре пурăннинчен ан вăтанăр: эсир вĕсен хушшинчен тухнă. (ÇНPH 11: 27-30)

/*tıvan halığırın şuklıhıncen, naçarlıhıncen, vıl tıttımre purınnincen an vıdanır ezir vizen huşşincen tuğnı*/

Öz halkınızın fakirliğinden, bakımsızlığından, onun karanlıkta yaşamasından utanmayın; siz onların arasından çıktınız.

Çuvaş Türkçesinde çokluk eki üzerine ilgi durumu ekinin kullanım biçimi hakkında araştırmacılar farklı görüşlere sahiptir. Bir kısım araştırmacılar, ilgi

durumunda çokluk ekinin **[+сeн]** ([+Sen])⁵⁴ biçiminde kullanıldığını söylerken bir kısmı da **[+сeн]**'in yanı sıra **[+сeнĕн]** ([+Senĕn])⁵⁵ şeklinin de mevcut olduğunu ileri sürmektedirler⁵⁶. Yaptığımız taramalara göre, uzun biçimin, metinlerde çok daha nadir olarak yer alsa da, günümüzde yerini **[+сeн]** şekline bıraktığını görmekteyiz⁵⁷. **[+сeн]** biçim birimi **[+сeнĕн]** biçiminden kısalma yoluyla meydana gelmiştir: +Sen ~ +Senĕn < +Senĕn < *+Semĕn < +Sem +ĕn.

Pavlov (1965: 97) bu durum hakkında şöyle demektedir:

“Modern Çuvaş dilinde çoğu zaman çokluk sayıda ilgi durumu biçimi kısalır, daha çok *tĕvensen* [*akrabaların, arkadaşların*], *pattĕrsen* [*kahramanların*] denir. Burada doğrusu da ilgi durumunun kısa biçimi. Durum eki yok olsa da, bu biçime yalın durum biçimi demeyiz. Bir taraftan – o gibi zamanlarda ilgi durumunun anlamını çokluk sayı ekindeki **-n** sesi belirtir demek gerek, çünkü o ilgi durumu görüntüsünü akla getirir. Yazımda kısa biçim yazmak önerilmiştir.”

асаттесен çĕрĕнчен /asattezen ŧĕrĕncen/ ‘*ataların toprağından*’ (PMK 4: 18)

Ивансен пĕртне /ivanzen pĕrtne/ ‘*İvanların evini / evine*’ (KA 10: 41)

çынсен куççулĕ /ŧınzen kuççulĕ/ ‘*insanların gözyaşı*’ (SA 227: 4)

ачасен аллисeнче /acazen allizence/ ‘*çocukların ellerinde*’ (ŧP 35: 7)

Çuvaş Türkçesinde teklik kişi эп /ep/ ~ эпĕ /ebĕ/ ‘*ben*’ эс /es/ ~ эсĕ /ezĕ/ ‘*sen*’ ve вăл /vĕl/ ‘*o*’ zamirlerinin ilgi durumu ekiyle kullanımında ikilik söz konusudur. Bu zamirlerin ilgi durumu ekiyle kullanımı sırasıyla şu şekildedir: **ман** /man/ ~ **манĕн** /manĕn/; **сан** /san/ ~ **санĕн** /sanĕn/; **ун** /un/ ~ **унĕн** /unĕn/. **Man**, **san** ve **un** biçimleri çokluk ekinde olduğu gibi kısalma yoluyla oluşmuşlardır (Pavlov 1965: 189). Çokluk 3. kişi zamiri **вĕсен** /vĕsen/ ‘*onların*’, yapısındaki belirgin çokluk ekinden dolayı bir önceki başlık altında değerlendirilmelidir. (bkz. Kişi Zamirleri).

ман сăмахсем /man sĕmahsem/ ‘*benim kelimelerim*’ (YŧP 116: 30)

манĕн пичче /manĕn piççe/ ‘*benim ağabeyim*’ (SA 81: 10)

сан ачусене /san acuzene/ ‘*senin çocuklarını/çocuklarına*’ (PMK 58: 12)

санĕн ывăлу /sanĕn ıvĕlu/ ‘*senin oğlun*’ (SA 64: 9)

ун хăçĕнчен /un hĕçĕncen/ ‘*onun arkasından*’ (KA 8: 23)

унĕн кĕнекисем /unĕn kĕnegizem/ ‘*onun kitapları*’ (UH 5: 11)

⁵⁴ Sergejev 1992: 37;

⁵⁵ Aŧmarin 1898: 130; Andreyev 1956: 28; Krueger 1961: 112; Clark 1998: 439; Yılmaz 2002: 6; Yegorov 1954: 305; Pavlov 1965: 98; Sergejev-Kotleyev 1988: 214; Benzing 1959: 723-724; Levitskaya 1976: 10;

⁵⁶ Levesque (1825) çokluk ekinin ilgi durumunu *sirla zamin* ‘*des baies* (üzümlerin)’ (s. 216) ve *annia zemen* ‘*des mĕres* (annelerin)’ (s. 218) biçimlerinde herhangi bir kısaltmaya uğramamış olarak kaydetmiştir.

⁵⁷ [+senĕn] biçimi MY, YŧP, ŧP, SA, PMK, KA, AÇH’de hiç bulunmazken, TL7 ve UH’DE 1; ST ve ÇS10’da 7 defa yer almıştır.

сын /ʃɪn/ ‘adam, insan’ kelimesi ilgi durumu eki aldığı anda kökteki son ünsüzünün ikizleştiği görülmektedir.

сыннән (< сын+ән) ячәпә /ʃɪnnɪn yacɨbe/ ‘insanın adıyla’ (YŞP 63: 12)

арсыннән (< ар+сын+ән) чәркүçсинчен /arʃɪnnɪn çirgüçşincen/ ‘erkeğin dizinden’ (UH 463: 42)

Yine aynı şekilde **этем** /edem/ ‘adam, insan’ kelimesinin ilgi biçimi Aşmarin tarafından **этеммән** /edemmɪn/ şeklinde kaydedilmiştir (AŞM. III: 35)⁵⁸. Yaptığımız taramaya göre bu hadiseye başka bir örnek tespit edemedik. Buna göre, istisnai bir durum sergileyen iki örneğimizin birbirinin eşanlı olması nedeniyle hadisenin ses-biçim bir sebebinin olmadığını, ikizleşmenin vurgudan kaynaklanmış olabileceğini söyleyebiliriz⁵⁹.

этеммән (< этем+ән) әснә /edemmɪn ɨsne/ ‘adamın aklını / aklına’ (ÇPH 10: 7)

Kelime sonunda /l/, /n/, /r/ ünsüzleri ile birlikte /ʔ/ (ь) yumuşatıcısı yer alması hâlinde ilgi durumu eki geldiğinde /ʔ/ yumuşatıcısının düşerek ekin ön ünlülü olarak [+ɪn] biçiminde eklendiğini görmekteyiz.

июлән (< июль+ән) 12-мәшәнчә /iyulɪn vun ikkımışšince/ ‘temmuzun 12’sinde’ (UH 130: 34)

январән (< январь+ән) 14-мәшә /yanvarɪn vun tivattımışi/ ‘ocanın 14’ü’ (ŞP 237: 17)

июнән (< июнь+ән) 22-мәшәнчи /iyunɪn şirım ikkımışšinci/ ‘haziranın 22’sindeki’ (SA 242: 19-20)

кукәлән (< кукәль+ән) /kugɨlɪn/ ‘çöregın’ (ÇÇ 213)

супәнән (< супән+ән) /subɪnɪn/ ‘sabunun’ (ÇÇ 213)

мәкәнән (< мәкән+ән) /mɨgɪnɪn/ ‘haşhaşın’ (MGŞY 28)

словарән (< словарь+ән) /slovarɪn/ ‘sözlüğün’ (ÇÇ 100)

Ruşçadan alıntılarda, kelime sonunda bulunan /ss/, /ff/, /tt/⁶⁰ ya da /ll/ gibi ünsüz çiftlerinin üzerine ilgi durumu eklenmesi sırasında, kelime tabanındaki ünsüzlerin /s/, /f/, /t/ ve /l/ şeklinde tekleştiği görülmektedir⁶¹.

⁵⁸ *Etemmən* şekli günümüz metinlerinde yer almamaktadır. Sadece korpusumuzun en eski tarihli metinlerinden İ. Y. Yakovlev’in (1848-1930) ÇPH’da *Etemmən* (< etem+ән) әснә (10: 7) ‘adamın aklını / aklına’ şeklinde geçmektedir. *Etem* kelimesinde ikizleşme normale dönerken *şın* kelimesinde korunmuştur.

⁵⁹ Levesque (1825: 217) ilgi durumu ekinin /n/ sesinden sonra [nynn] (yani nən) şeklinde geldiğini belirterek örnek olarak *kon* (*kun*) ‘gün’ kelimesini vermiştir: *konnynn* (*kunən*) ‘günün’.

⁶⁰ Çuvaşçanın tersine sözlüğünde sonu /ff/ ve /tt/ ile biten kullanım mevcut değildir. Bu olay daha çok Çuvaşça kökenli olmayan (Ruşça, İngilizce, Fransızca vs.) kişi adlarında görülür.

⁶¹ ÇÇOS 383.

X класăн (< класс+ăн) вĕренўпе вулав кĕнеки (vun klasın vĕrenўbe vulav kĕneki/ '10. sınıfın öğrenim ve okuma kitabı' (ÇS10 iç kapak)

металăн (< металл+ăн) /metalın/ 'metalin' (ÇÇOS 383)

Вальтер **Скотăн** (< Скотт+ăн) /val'ter skotın/ 'Valter Skot'un' (ÇÇOS 383)

Кардифăн (< Кардифф+ăн) /kardifın/ 'Kardiff'in' (ÇÇOS 383)

Kelime sonu /st'/, /s'/, /z' / (сты/, /сы/, /зы/) ses birliklerinin ilgi durumu eki alması durumunda /ş'/ye (/ç/) dönüşerek, ünlü uyumuna göre, ekin [+ın] ya da [+ĭn] biçim birimini aldıklarını görmekteyiz⁶².

облаśăн (< область+ăн) /oblaşın/ 'bölgenin, mıntıkanın' (ÇÇOS 384)

повеśăн (< повесть+ăн) /poveşın/ 'uzun hikâyenin' (ÇÇOS 384)

промышленноśăн (< промышленность+ăн) /promişlennoşın/ 'sanayinin' (ÇÇOS 383)

переписăн (< перепись+ăн) /perepişın/ 'nüfus sayımın' (ÇÇOS 384)

извеśăн (< известь+ăн) /izveşın/ 'kirecin' (ÇÇOS 384)

ферśăн (< ферзь+ăн) /ferşın/ '(satrançta) vezirin' (ÇÇOS 384)

княśăн (< князь+ăн) /knyaşın/ 'prensın' (ÇÇ 215)

Rusça alıntı kelimelerden, - genellikle soyadlar- sonu /iy/ biçiminde bitenlere ilgi durumu ekinin eklenmesi sırasında sondaki /y/ ve ekin ünlüsü düşerek [+n] biçim birimi eklenir (Pavlov 1965: 97).

Горькин (< Горький+н) /gor'kin/ 'Gorki'nin' (ÇÇOS 382)

Анатолин (< Анатолий+н) /anatolin/ 'Anatoli'nin' (ÇÇOS 382)

Çuvaş Türkçesinde ilgi hâli esas olarak GT {(n)Xŋ} şeklinin paraleli, {ĭn} [+n, +ĭn, +ĭn, (+nĭn, +nĭn)] ekiyle yapılmaktadır⁶³. Orhon Türkçesinde ilgi hâli eki ünsüzle biten tabanlara {+nŋ}, ünlüyle bitenlere {+nĭŋ} biçiminde eklenmekteydi (Tekin 2000: 107). Orhon Türkçesinden sonraki dönemlerde me-niŋ, se-niŋ zamirlerinden hece bölünmesi ile alınmış (Ergin 1993: 218) {+nĭŋ} biçiminin ünsüzle biten kelimelere de eklenmek suretiyle genelleştiğini görüyoruz. Çuvaş Türkçesinin ilgi hâlinde Oğuz grubu lehçeleri ile birlikte bu genelleşmeye tabi olmayan, Orhon Türkçesiyle denk biçimleri kullandığı görülmektedir. Çuvaş Türkçesi ile Oğuzca arasındaki bu benzerlik Benzing

⁶² ÇÇOS 383-384.

⁶³ Ekin kökeni hakkında görüşler için bkz. Tekin, Talat (1996) "On the Origin of the Turkic Genitive Suffix" *Symbolae Turcologicae*, (Ed. Á. Berta, B. Brendemoen, C. Schönig), Swedish Research Institute in Istanbul, Transactions, Vol. 6, Uppsala, s. 227-230.

(1959: 723), Levitskaya (1976: 17) ve Fedotov (1996: 191) gibi araştırmacılar tarafından da dile getirilmiştir.

İlgi durumu ekinin Volga Bulgarcasındaki durumu tartışmalıdır. Talat Tekin, Volga Bulgarcasında kendisinden önceki araştırmacıların okuyuş ve izahlarından farklı olarak, ilgi hâlinde iki isim tespit ettiğini ileri sürmüştür:

يَعْقُوتُنْ □ لوى *ya^c kūt+m bel'w+i* “Yakut’un mezar taşı”
أحمد آغان العجيب *Aḥmad aḡa+n ilḡici+si* “Ahmet Aḡa’nın yılıkıcısı” (Tekin 1988: 38)

Marcel Erdal, Tekin’in yapmış olduğu bu iki izaha da itiraz ederek, ilk örnekte Tekin’in “*Ya^c kūt+m*” şeklinde okuduğu ibarenin aslında ‘Ya‘kunt’ olması gerektiğini; ikinci örnekteki “*ilḡicisi*” kelimesinin ise iyelik ekinde yer alan /s/ ünsüzü nedeniyle “*aḡan*” kelimesinin gerçek bir Volga Bulgar kelimesi olmadığını ileri sürmüştür. Neticede Erdal’ın Volga Bulgarcasında ilgi hâli ekinin varlığını şüphe ile karşıladığını anlıyoruz (Erdal 1993: 92-93). Hakimzyanov’un yapmış olduğu incelemede de ilgi hâli ekinden söz edilmemiştir (1978: 59-62). Eldeki mevcut malzemeye ve yapılan tartışmalara göre – şimdilik- VB’da ilgi hâli ekinin varlığından kesin olarak söz edemiyoruz.

Volga Bulgarcasında ilgi durumundaki örnekler şu şekildedir.

Balaḡ awlı **ḡasan** bel'yi kü (Tekin 1988: 114); **Bäläx** oulı **Xäsän** bälükü (Hakimzyanov 1978: 138) “(hh.) Balah(in) oğlu Hasan(in) mezar taşı bu”

Al-bulḡarī **ta-ṭar** awlı **ṣālīḡ** ziyāratī kü (Tekin 1988: 98); **Bolyari Ṣalar** oulı **Ṣalix** zérati (Hakimzyanov 1978: 152) “(hh.) Bulgarī Tatar [- Salar](in) oğlu Salih(in) ziyareti~[yeri].”

Yukarıda örneklerini verdiğimiz özellik doğrultusunda Çuvaş Türkçesinin atası Volga Bulgarcasında ilgi hâlinin –genel olarak (Tekin 1988: 37) – eksiz olarak kurulduğunu görüyoruz:

Çuvaş Türkçesinde ilgi durumu, **камәнлăх пăдежĕ** /kamĕnlĕḡ padejĕ/ terimiyle ifade edilmektedir. Bu terim Türkiye Türkçesine hh. *kiminlik hâli* şeklinde aktarılabilmektedir.

Çuvaş Türkçesinde ilgi durumunun işlevsel özellikleri şu şekillerde karşımıza çıkmaktadır:

1) İsim-İlgi Durumu Eki + İsim-İyelik Eki

Tamlayan adın sonuna ilgi durumu eki, tamlanan adının sonuna da teklik 3. kişi iyelik eki getirilmesi ile oluşturulan bağlantıdır. Bu bağlantı türü sözdiziminde ‘belirli

ad tamlaması' adını alır. Bu adların arasındaki anlam bağı belirli, kesin olmakla birlikte geçicidir.

арәм+ән упăшки /arımın ubıški/ 'kadının kocası' (APS 32: 29)

ача+н кăкрине /acan kıkrine/ 'çocuğun göğsünü/göğsüne' (UH 502: 2)

калаџăвăн (<калаџу+ăн) пѣлтерѣшѣ /kalađıvın pılderıđı/ 'konuşmanın önemi' (YŞP 229: 42)

çĕнтерĕвĕн (<çĕнтерŷ+ĕн) пуçламăшĕ /şinderıvın puşlamığı/ 'zaferin başlangıcı' (SA 106: 20)

Алюш+ăн лашине /alyuğın laşine/ 'Alyuş'un atını/atına' (ŞP 7: 81)

сын+нăн пурнăçĕ /şın+nın purnıđı/ 'insanın hayatı' (KA 146: 33)

сăмах+ăн пѣлтерѣшѣ /sımađın pılderıđı/ 'kelimenin anlamı' (UH 326: 10)

Аслă Пăлхарстан+ăн хулисемпе ялĕсем /aslı pılharstanın ħulizembe yalĕzem/ 'Büyük Bulgaristan'ın şehirleriyle köyleri' (AŞH 7: 12)

Çеşен хирĕн вĕçĕ çук, **сĕм вăрманăн хĕрри** çук. (Mŷ 38: 8-9)

/şeşen hirın vışı şuk, sım vırmanın ħirri şuk/

Bozkırın ucu yok, sık ormanın kıyısı yok.

Поетăн пултарулăхĕ анлăланса, аталанса пăрать. (TL7 196: 36-37)

/poetin puldarulığı anlılanza, adalanza pırat'/

Şairin yaratıcılığı artıp gelişir.

Октябр уйăхĕн вĕçĕнче çанталăк пуçĕпех пăсăлчĕ. (SA 5: 3-4)

/oğtyabr uyığın vışince şandalık puşıveh pısilci/

Ekim ayının sonunda hava tamamen bozuldu.

Bu tür tamlamalarda belirlilik anlamı değişik gramer yollarıyla (sıfat tamlaması, isim tamlaması vb.) daha da netleştirilebilir.

хĕрĕн тумтирĕ /ħırın tumdirı/ 'kızın elbisesi' (UH 491: 5)

çиччĕмĕш хĕрĕн пичĕ /şiççımış ħırın picı/ 'yedinci kızın yüzü' (APS 25: 17)

Акăшран пулса тăнă хĕрĕн çивĕчĕ /ađışran pulsa tını ħırın şivıci/ 'kuğudan meydana gelmiş kızın saç örgüsü' (KA 91: 7-8)

2) İsim-Ø + İsim+İyelik Eki

Ergin'in de belirttiği gibi, ilgi hâli "bazan eksiz, çok defa da ekli" olarak kurulmaktadır. (Ergin 1993: 228) Belirsiz ilgi diyebileceğimiz bu durum, tamlayan adın sıfır biçim birim {Ø}, tamlanan adın ise teklik 3. kişi iyelik eki aldığı ilgi durumudur. Adların arasında kurulan bu tür bağlantı, söz diziminde 'belirtisiz isim tamlaması' şeklinde adlandırılır. Belirli ilginin tersine iki adın arasındaki bağlantı belirsiz ancak

sürekli. Bu tür bağlantıda olan iki adın arasına herhangi bir gramer unsuru girmedikten birleşik adlar kurmaya son derece elverişlidir (Korkmaz 2003: 272).

Eksiz kullanımlara tarihi ve çağdaş lehçelerden aşağıdaki örnekleri gösterebiliriz:

ET. *kañım kağan süsi böri teg ermiş* “**Babam hakanın askeri** kurt gibi imiş.” (Kül Tigin Yazıtı, D. 12)

Kıp. **Ağaç körki** yemiş irniñ keremdür “**Ağacın güzelliği** meyve, insanın cömertliktir” (Gülistan Tercümesi 94a-11)

Hal. Bø söz **Hārūn kulāqiya** ĩrdi “Bu söz Harun’un kulağına erdi” (Doerfer 1988: 76)

Gag. *tuna suları, kardaş yardımı* (Pokrovskaya 1964: 114)

Türk. *kalem sapı, soba borusu, ağaç yaprağı*

Yakut Türkçesinde muhtemelen bu tür kullanımın genelleşmesi neticesinde bu sahada ilgi hâli eki mevcut değildir: *kihi ciete* “adamin evi”, *kolhoz ülelere* “kolhozun işleri” (Kirişçioglu 1999: 74).

°alī hīrī cewher belüi ‘Ali(–nin) kızı Cevher(in) mezartaşı’ (Tekin 1988: 127)

°uṣmān ecke ħūri ħusayn °ayāli mariḥūm ceker elti ziyāraṭi

‘Osman Ekçe (?) kızı Hüseyin ayāli merhum Çeker Elti(nin) ziyareti’ (Tekin 1988: 164-165)

İşte bu eğilim neticesinde modern Çuvaş Türkçesinde eksiz ilgi kullanım oranının diğer lehçelere göre daha yüksek olduğunu söyleyebiliriz.

Хветёр арәмё /hvedĭr arĭmĭ/ ‘Hveter’in hanımı’ (KA 143: 11)

Çулталăк хушшинче **ватă Пауль кил-йышĕ** ялти пурнăçа ханăхса çитрĕ. (SA 205: 8-9)

/şuldalĭk huşşince vadĭ paul’ kil-yĭşĭ yaldi purnĭja ħĭnĭḥsa şitri/

Bir yılın içinde yaşlı Paul’ün ailesi köydeki hayata alıştı.

Çuvaş Türkçesinde eksiz ilgi durumuna örnekler şu şekildedir:

пăлхар патши /pĭlḥar patši/ ‘Bulgar hükümdarı’ (AÇH 6: 19)

улма пахчи /ulma paḥçi/ ‘elma bahçesi’ (KA 143: 6)

апрель пуçламăшĕнче /aprel’ puşlamĭşĭnce/ ‘nisan başlangıcında’ (SA 254: 15)

хĕвел календарĕ /ḥĭvel kalendarĭ/ ‘güneş takvimi’ (ÇS10 85: 2)

шкул пуçлăхĕ /şkul puşlĭḥĭ/ ‘okul müdürü’ (KA 266: 24)

Часах вĕсем шоссе çулĕ çине туhrĕç, унтан **район центрне** пăрса кĕчĕç. (SA 71: 12-14)

/çasaḥ vĕsem şosse şulĭ şine tuhrĭş, undan rayon tsentrne pırza kĭciş/

Onlar hemen şose yola çıkıp, oradan rayon merkezine gidip girdiler.

Пёр чăваш арăмĕ ача кипкине типĕтме пĕлĕт сурăкне хĕстерсен, турă шилленĕ те пĕлĕте сўле улăхтарнă вара. (КА 13: 13-15)

/pĕr çıvaş arımı aca kipkine tibitme pilit şurıgne histerzen turı şillenni de pilde şüle ulıhtarnı vara/

Bir çuvaş kadını çocuk kundağını kuruması için bulut yarığına sıkıştırınca, tanrı sinirlenmiş ve sonra bulutu yukarıya yükseltmiş.

Хула ачисем - сўлла яла нумаййăн килсе тулаççĕ. (ŞP 14: 29-30)

/hula acizem – şulla yala numayuın kilze tulaşşı/

Şehir çocukları yazın köye çokça gelip dolarlar.

3) İsim-İlgi Durumu Eki + İsim+Ø

Çuvaş Türkçesinde GT'den farklı olarak tamlayan unsurun ekli; tamlanan unsurun ise eksiz olduğu bir tamlama çeşidinin var olduğunu görmekteyiz. Türkiye Türkçesinde'de bu şekilde 'genitif grubu' şeklinde adlandırılan yapıların var olduğu bilinse de bunlar daha çok şahıs zamirleri ve kişi adları ile oluşturulmaktadır (Ergin 1993: 393). Ancak Çuvaş Türkçesinde böyle bir sınırlama mevcut değildir (bkz. 5. başlık).

патшалăхăн укça /patřalıhın uqřa/ '(hh. devletin para) *devletin parası*' (ŞP 13: 21)

кушакăн кăкăра /kuřađın kıđıra/ '(hh. kedinin göğse/göğsü⁶⁴) *kedinin göğsünü/göğsüne*' (UH 79: 26)

Krş. Türk. Emre'nin çocuk... gibi.

Пĕр тăлăх карçăкăн сичĕ хĕр пулнă тет. (Аç 32: 16)

/pĕr tılıh qarçığın şiçi hir pulnı tet/

'Dul bir yaşlı kadının yedi kızı (hh. kız) *varmış*'

Хулан пурĕ тăватă хапха пулнă, кашни хапхаран аслă сўл пуçланнă - кăнтăралла, анăçалла, сўрçĕрелле, тухăçалла. (АçН 29: 16-18)

/hulan purı tivadı hapha pulnı, kaşni hapharan aslı şul puşlannı kindiralla, anıjalla, şurşirelle, tuğıjalla/

Şehrin hepsi dört kapısı (hh. kapı) *varmış, her kapıdan büyük yol başlarmış – güneye, batıya, kuzeye, doğuya doğru.*

4. Zamir-İlgi Durumu Eki + İsim+İyelik Eki⁶⁵

a) Kişi Zamiri

ман тусăм /man tuzım/ '*benim dostum*' (İЕТ 113: 23)

манăн чĕрем /manın çirem/ '*benim yüređim*' (VTŞ 3: 26)

⁶⁴ Buradaki ek belirtme ekidir.

⁶⁵ Bu kullanım bir öncekine göre oldukça nadirdir.

сан ханусем /san hīnuzem/ ‘*senin konukların*’ (UH 157: 20)

санан аллусем /sanīn alluzem/ ‘*senin ellerin*’ (VTŞ 43: 41)

унан алли /unīn alli/ ‘*onun eli*’ (AÇ 9: 24)

ун сасси /un sassi/ ‘*onun sesi*’ (TTÇ 6: 5)

пирен хисеплэ профессорамар /pirin hīseplī professorīmīr/ ‘*bizim değerli profesörümüz*’ (İET 224: 22)

сирен япаларсене /sirin yapalīrzene/ ‘*sizin eşyalarınızı/eşyalarınıza*’ (KA 194: 18)

вөсен куҷөсем /vīzen kuǰizem/ ‘*onların gözleri*’ (KA 6: 34)

Эй, мантаран кайаксем, эсир манан тавансем. Сирен чөлхе - ман чөлхе, **сирен чөрөр** - ман çөре, сирен асап - ман асап. (MY 38: 16-18)

/ey, mīndarīn ǰayǰzem, ezir manīn tīvanzem sirin çilhe – man çilhe, sirin çirir – man çire, sirin azap – man azap/

Ey zavallı kuşlar, siz benim dostlarımsınız. Sizin diliniz – benim dilim, sizin yüreğiniz – benim yüreğim, sizin derdiniz – benim derdim.

b) Dönüşlü Kişi Zamiri

хаман ываләма /hamīn ıvīlīma/ ‘(hh. kendimin oğluma/oğlumu) *kendi oğlumu, kendi oğluma*’ (ŞP 100: 12)

хаван еҷы /hīvīn iǰü/ ‘(hh. kendinin için) *kendi için*’ (ŞP 193: 27)

хайен чышки /hīyīn çışki/ ‘*kendisinin yumruğu*’ (TTÇ 176: 32)

хамаран паянхи пурнаҷамаршан /hamīrīn payanhi purnāǰīmīrşīn/ ‘*kendimizin bugünkü hayatımız için*’ (ŞP 244: 35-36)

хаваран еҷер /hīvīrīn iǰir/ ‘(hh. kendinizin içiniz) *kendi içiniz, kendinizin işi*’ (ŞP 87: 6)

хайсен ячөсене /hīyzen yacīzene/ ‘*kendilerinin adlarını/adlarına*’ (ŞP 194: 36)

5. Zamir-İlgi Durumu Eki + İsim+Ø

İlgi durumu eki Çuvaş Türkçesinde –daha çok şahıs zamirleri ve antroponimlerle-sözdizimi yoluyla iyelik ifade etmektedir. Buna göre, sahip olanı karşılayan ad ilgi durumu ekini alır, ancak sahip olunanı bildiren ad iyelik ekini almaz. Bu kullanım Çuvaş Türkçesinde iyelik ifadelerinde sıklıkla başvurulan yollardan biridir. Aynı şeklin Türkiye Türkçesi ve diğer Türk lehçelerinde de olmasına rağmen Çuvaş Türkçesinde sıklığının daha yüksek olması, söz konusu {[A+İlgi] [A+Ø]} yapısının Rusçanın da kurallı iyelik biçimi olmasından kaynaklanabilir.

a) Kişi Zamiri⁶⁶

манӑн автан /manın avdan/ 'benim horoz' (APS 214: 13)

ман чуна /man çuna/ '(hh. benim cana, canı) *canıma, canımı*' (UH 192: 19)

санӑн чун /sanın çun/ '(hh. senin can) *canın*' (UH 504: 37)

сан пит /san pit/ '(hh. senin yüz) *yüzün*' (VYV 108: 11)

пирӑн ялта /pirin yalda/ 'bizim köyde' (KA 18: 19)

сирӑн ташман /sirin tişman/ '(hh. sizin düşman) *düşmanınız*' (KA 281: 40)

Эй, мӑнтарӑн кайӑксем, эсир **манӑн тӑвансем. Сирӑн чӑлхе - ман чӑлхе**, сирӑн çӑрӑр - **ман çӑре, сирӑн асап - ман асап.** (MҮ 38: 16-18)

/ey, mındarın kayığzem, ezir manın tıvanzem sirin çilhe – man çilhe, sirin çirir – man çire, sirin azap – man azap/

Ey zavallı kuşlar, siz benim dostlarımsınız. Sizin diliniz – benim dilim, sizin yüreğiniz – benim yüreğim, sizin derdiniz – benim derdim.

b) Dönüşlü Kişi Zamiri⁶⁷

хамӑн чӑре /hamın çire/ '(hh. kendimin yürek) *kendimin yüreği ~ kendimin yüreği*' (AÇH 52: 26)

хамӑрӑн ачасем /hamırın acazem/ '(hh. kendimizin çocuklar) *kendi çocuklarımız ~ kendimizin çocukları*' (S 79: 35)

хӑвӑрӑн çынсене /hıvırın şınzene/ / '(hh. kendinizin adamlara/adamları) *kendi adamlarımızı/adamlarımıza ~ kendimizin adamlarını/adamlarına*' (YŞP 140: 1)

6. Zamir-İlgi Durumu Eki+Son Çekim Edatı

GT'de olduğu gibi Çuvaş Türkçesinde de ilgi durumu eki, bazı zamirleri, adlarla yalın durumda kullanılan bazı edatlara bağlar. Ergin (1993: 231), ilgi durumu ekinin bu tür kullanımda anlam bakımından değil, sadece biçim bakımından vazife gördüğünü; bu durumda kullanılan edatların isim kökenli olduğunu ve edatlaşmadan önce ekin aslında ismi isme bağlama fonksiyonuyla kullanıldığını dile getirir.

сан пек /san bek/ 'senin gibi' (S 88: 26)

ун тавра /un tavra/ 'onun civarı' (AÇ 183: 22-23)

ман евӑрех /man yevıreh/ 'benim gibi; bana benzer' (İY 134: 43)

çавӑн çинчен /şavın şincen/ 'bunun hakkında' (İET 100: 1)

вӑсен урӑ /vızen urlı/ 'onların yoluyla, onların aracılığıyla' (KA 72: 12)

Кун пирки манпа ан та тавлаш. (ŞP 44: 22)

/çun birki manpa an da tavlaş/

Bunun hakkında benimle tartışma.

⁶⁶ 3. kişi zamirleri ile kullanım tespit edilememiştir.

⁶⁷ Teklik 2. kişi kullanımı tespit edilememiştir.

Ак сан валли пыл илсе килтём. (УН 121: 38)

/ağ san valli pıl ilze kildım/

*İşte **senin için** bal alıp geldim.*

7. İsim-İlgi Durumu Eki+Fiil

Çuvaş Türkçesinde de TT’de olduğu gibi ilgi durumu eki ol- (Çuv. пул- /pul/) ve i- (Çuv. geçmiş zaman biçiminde [+ччĕ] ([+ççĭ]) fiillerine bağlanmaktadır.

Эпĕ санĕн пулĕп. (VTŞ 173: 44)

/ebĭ sanĭn pulĭp./

*Ben **senin olacağım.***

Кайран, ўссе җитĕнме пуҗласан, чи хаклă тумтирсем манĕнчĕ. (ТТҢ 243: 19-20)

/kayran ũsse ŗitĕnme puᗗlasan җi haqlĭ tumtirezem manĕnçĭ/

*Sonra büyüyüp gelişmeye başlayınca, en pahalı elbiseler **benim idi.***

8. Çuvaş Türkçesinde birtakım zamirlerin kimi durum eklerini alması esnasında bağlayıcılık görevi yapar:

пирĕнте (< пир+ĕн+те) /pirĕnde/ ‘bizde’ (SA 91: 15)

сирĕnten (< сир+ĕн+тен) /sirĕnden/ ‘sizden’ (< sir+ĭn+ten (YŞP 22: 1)

хĕйĕнчен (< хĕй+ĕн+чен) /hĕyĕncen/ ‘kendisinden’ (ST 180: 13)

1.3.1.3. YÖNELME-BELİRTME HÂLİ (Пару-тăву падежĕ /paru-tĭvu padejĭ/)

(Alm. *Akkusativ-Dativ*; İng. *Accusative – Dative*; Rus. *Дательно-Винительный падеж*)

Çuvaş Türkçesinde, Türk dilinin tarihi ve çağdaş yazı dilleri ve ağızlarından farklı olarak yönelme ve belirtme durumları tek bir biçimle kurulmaktadır. Çuvaş Türkçesinin yönelme-belirtme durumu eki olan {+(N)A}’nın ([+na], [+ne], [+a], [+e], [+ye] şeklinde 5 biçimbirimi vardır.

Çuvaş Türkçesinde bir kelimenin yönelme ya da belirtme hâlinde olması büyük ölçüde bağlandığı fiilin isteminden ortaya çıkmaktadır. Mesela, Çuv. **юлташа** /yuldaᗗa/ şeklinde bir biçim hem yönelme hem de belirtme hâli biçimine sahiptir. Bu yapı Türkiye Türkçesine hem ‘arkadaşa’ hem de ‘arkadaşı’ şeklinde aktarılabılır. Buna göre,

юлташа патăм /yuldaᗗa padăm/ ‘arkadaşa verdim’

юлташа куртăм /yuldaᗗa kurdăm/ ‘arkadaşı gördüm’

örneklerinde ilk biçimin yönelme hâlinde olduğu **пар-** /par/ ‘vermek’; ikinci biçimin belirtme hâlinde olduğu **кур-** /kur/ ‘görmek’ fiillerinin istemlerinden hareketle açıklığa kavuşmuştur.

Çuvaş Türkçesinde bu iki hâlin aynı biçim birimle işaretlenmesi, bu lehçenin konuşurlarının Türkiye Türkçesi ya da diğer Türk lehçelerini öğrenmeleri esnasında oldukça engelleyici olmaktadır.

Çuvaş Türkçesinde yönelme-belirtme durumu ekinin ses-biçim görünümleri şu şekildedir:

ÜNSÜZLERDEN SONRA

1. Çuvaş Türkçesinde yönelme-belirtme eki, ünlü uyumuna göre, [+a], [+e] şeklinde eklenir:

санталăк+а /şandalığa/ ‘havaya; havayı’ (AÇ 5: 16)

шкул+а /şkula/ ‘okula; okulu’ (İY 205: 10)

сурăх+а /surıħa/ ‘koyuna; koyunu’ (İЕТ 6: 2)

туя (< туй+а) /tuya/ ‘düğüne; düğünü’ (КА 156: 25)

пуп+а /puba/ ‘papaza; papazı’ (КА 101: 4)

каç+а /kaşa/ ‘akşama; akşamı’ (ТТÇ 6: 21)

шухăш+а /şuhıħa/ ‘düşünceye; düşüncüyü’ (S 12: 17)

врач+а /vraca/ ‘doktora; doktoru’ (P 17: 39)

Мускав+а /muskava/ ‘Moskova’ya; Moskova’yu’ (P 18: 9)

хыпар+а /ħıbara/ ‘habere; haberi’ (VTŞ 198: 11)

Хусан+а /ħuzana/ ‘Kazan’a; Kazan’ı’ (КА 181: 18)

вырман+а /vırmana/ ‘ormana, ormanı’ (P 6: 27)

çак хут+а /şak ħuda/ ‘bu kağıda; bu kağıdı’ (YŞP: 132: 10)

Шупашкар+а /şubaşķara/ ‘Çeboksarı’ya; Çeboksarı’ya (Şubaşķar’a; Şubaşķar’ı)’ (YŞP: 132: 10)

ещёк+е /yeşķıge/ ‘sandığa; sandığı’ (YŞP 149: 25)

кил+е /kile/ ‘eve; evi’ (AÇ 8: 1)

илемлăх+е /ilemlıħe/ ‘güzeliğe; güzelliği’ (İY 20: 34)

кинемее (< кинемей+е) /kinemeye/ ‘yengeye; yengeyi’ (P 305: 4)

нўхреп+е /nūħrebe/ ‘bodruma; bodrumu’ (P 314: 21)

ёçе /ışe/ ‘işe; işi’ (ŞP 10: 4)

тăшмăш+е /tışmıħe/ ‘batıl inanca; batıl inancı’ (UH 153: 8)

хăскăч+е /ħıskıçe/ ‘kıskaca; kıskacı’ (S 243: 25)

хисеп+е /hisebe/ ‘hesaba; hesabı’ (КА 122: 12)

йăвен+е /yıvene/ ‘yulara; yuları’ (ŞP 63: 24)

кăпер+е /ķıbere/ ‘köprüye; köprüyü’ (İY 186: 18)

кашни йёкёт+е /kašni yığite/ ‘her yiğide; her yiğidi’ (İET 238: 27)

сулçүрев+е /şulşüreve/ ‘seyahate;seyahati’ (S 375: 37)

Ңын /şın/ ‘adam, kişi, insan’ kelimesinin yönelme-belirtme durumu ekiyle kullanımında kurallara göre *Ңына şeklinde bir biçim alması gerekirken, istisnai olarak **Ңынна** /şınna/ ‘adama, kişiye, insana; adamı, kişiye, insanı;’ biçiminde karşımıza çıkmaktadır.

Çokluk eki {+Sem} yönelme-belirtme durumu ekiyle kullanıldığında ekin sonundaki /m/’nin /n/’ye dönüştüğünü görmekteyiz: +Sem+ne > +Sene. Bu durum tamamen fonetik bir hadise sonucudur. Nitekim Volga Bulgarcasında bu kullanımı ‘**ulamāsemne** ‘alimleri’ ve **mescidsemne** ‘mescitleri’ kullanımlarında açıkça görmekteyiz. Örneklerde görülen [+semne] biçimleri çokluk ekinin üzerine yönelme-belirtme durumu eklerinin gelmiş biçimleridir. Ancak burada ilgi çekici olan, Çuvaş morfolojisine göre bu eklerin *[seme] > +Sem+e şeklinde olması gerektiğidir. Bu durum etraflıca ele alınıp değerlendirilmesi gereken bir husustur.

сысна+сене /sısnazene/ ‘domuzları, domuzlara’ (PMK 11: 14)

вёренекен+сене /vırenegenzene/ ‘öğrencileri, öğrencilere’ (ŞP 131: 9)

хурән+сене /hurınzene/ ‘kayınları, kayınlara’ (UH 242: 27)

алли+сене /allizene/ ‘(onun) ellerini, ellerine’ (YŞP 6: 17)

хёрарәм+сене /hırarımzene/ ‘kadınları, kadınlara’ (SA 6: 2)

ăман+сене /ımanzene/ ‘solucanları, solucanlara’ (İET 3: 31)

куşçуль тумламё+сене /kuşşul’ tumlamızene/ ‘gözyaşı damlalarını/ damlalarına’ (VYV 47: 38-39)

Хуралçă хăй үсёрнипе хăй вăранса кайрё те çывăхра **тăракансене** тўрех асăрхарё. (ŞP 13: 30-31)

/hurālji hıy üşırnibe hıy vıranza kayrı de şıvıhra tırağanzene türeh azırharı/

Korucu kendi öksürmesiyle kendisi uyandı ve yakında **duranları** hemen hatırladı.

Kelime sonunda /l/, /n/, /r/, /d/ ünsüzleri ile birlikte /’/ (ь) yumuşatıcısı yer alması hâlinde ilgi durumu eki geldiğinde /’/ yumuşatıcısının düşerek ekin ön ünlülü olarak [+e] biçiminde eklendiğini görmekteyiz.

куşçуле (<куşçуль+е) /kuşşule/ ‘gözyaşına, gözyaşını’ (UH 99: 30)

ку **тетраде** (<тетрадь+е) /ku tetrade/ ‘bu deftere; bu defteri’ (ŞP 21: 26)

Rusçadan alıntılarda, kelime sonunda bulunan /ss/, /ff/, /tt/⁶⁸ ya da /ll/ gibi ünsüz çiftlerinin üzerine ilgi durumu eklenmesi sırasında, kelime tabanındaki ünsüzlerin /s/, /f/, /t/ ve /l/ şeklinde teklediği görülmektedir⁶⁹.

класа (<класс+а) /sɪnfi, sɪnfa/ (Ka 87: 20)

метала (<металл+а) /metala/ 'metale;metali' (ÇÇOS 383)

Кардифа (<Кардифф+а) /kardifa/ 'Kardiff'e; Kardiff'i' (ÇÇOS 383)

Вальтер Скота (<Скотт+а) /val'ter skota/ 'Valter Skot'a;Valter Skot'u' (ÇÇOS 383)

Kelime sonu /st'/ /сты/, /s'/ /сы/, /z'/ /зы/ ses birliklerinin yönelme-belirtme durumu eki alması durumunda /ş/'ye dönüşerek, ünlü uyumuna göre, ekin [+a] ya da [+e] biçim birimini aldıklarını görmekteyiz.

влаца (<власть+а) /vlaşa/ 'iktidara; iktidarı' (KA 374: 21)

ферцён (<ферзь+е) /ferşe/ '(satrançta) vezire; veziri' (ÇÇOS 384)

княца (<князь+а) /knyāşa/ 'prense; prensi' (ÇÇ 215)

повесе (<повесть+е) /poveşe/ 'uzun hikâyeye; uzun hikâyeyi' (UH 5: 31)

пирён **облаца** (<область+а) /oblaşa/ 'bizim bölgeye; bizim bölgeyi' (UH 205: 12)

перепице (<перепись+е) /perepişe/ 'nüfus sayımına; nüfus sayımını' (ÇÇOS 384)

ÜNLÜLERDEN SONRA

1. /a/, /e/ ünlülerinden sonra, yönelme-belirtme durumu eki, ünlü uyumuna göre, [+na], [+ne] ([+na], [+ne]) şeklinde gelir:

лаша+на /lašana/ 'ata; atı' (VTŞ 65: 27)

пахча+на /paḥšana/ 'bahçeye; bahçeyi' (TTÇ 4: 34)

хула+на /ḥulana/ 'şehir; şehri' (S 15: 1)

хълха+на /ḥılḥana/ 'kulağa; kulağı' (ŞP 11: 10)

уқса+на /uqšana/ 'paraya; parayı' (P 137: 1)

пўрне+не /pürnene/ 'parmağa; parmağı' (AÇ 153: 4)

чёлхе+не /çılhene/ 'dile; dili' (TTÇ 22: 43)

парне+не /parnene/ 'hediye; hediyeyi' (İET 77: 21)

пичке+не /piçkene/ 'fiçıya; fiçıyı' (UH 439: 30)

кёленче+не /kılencene/ 'şişeye; şişeyi' (P 29: 23)

⁶⁸ Çuvaşçanın tersine sözlüğünde sonu /ff/ ve /tt/ ile biten kullanım mevcut değildir. Bu olay daha çok Çuvaşça kökenli olmayan (Rusça, İngilizce, Fransızca vs.) kişi adlarında görülür.

⁶⁹ ÇÇOS 383.

Vurgusuz /a/, /e/ ünlüleri ve /ya/ ile sonlanan Rusçadan geçmiş kelimeler⁷⁰, yönelme-belirtme durumu eki aldıklarında sondaki ses /i/, /ï/ ile nöbetleşir⁷¹.

- трубка́на** (< трубка+на) /trubkǎna/ ‘ahizeye; ahizeye’ (ŞP 8: 3)
Катя́на (< Катя+на) /kǎtǎina/ ‘Katya’ya; Katya’yi’ (ŞP 8: 10)
сумка́на (< сумка+на) /sumkǎna/ ‘çantaya; çantayı’ (P 136: 40)
машина́на (< машина+на) /maşinǎna/ ‘arabaya; arabayı’ (ТТÇ 178: 2)
кофе́не (< кофе+не) /kofǎne/ ‘kahveye; kahveyi’ (ÇÇOS 121)
командировка́на (< командировка+на) /komandirovkǎna/ ‘göreve; görevi’ (S 14: 40)
медучилище́не (< медучище+не) /meduçilişçǎne/ ‘sağlık lisesini, sağlık lisesine’ (ŞP 37: 3)

Vurgulu olan /a/ ve /e/ ünlüsü ise herhangi bir değişime uğramaz ve ekin biçim birimini alır.

- Роза+на** /rozana/ ‘Roza’ya; Roza’yi’ (P 135: 29)
клава+на /kǎlavana/ ‘başkana; başkanı’ (KA 19: 35) (< R. голова)
статья+на /stat’yana/ ‘yaziya, makaleye; yaziyi, makaleyi’ (UH 298: 21)
кафе+не /kǎfene/ ‘kafeye; kafeyi’ (ÇÇOS 97)
тёрме+не /tǎrmene/ ‘hapishaneye; hapishaneyi’ (UH 312: 27) (< R. тюрьма)

Пётём хула **оборона́на** (< оборона+на) хатёрленет. (РМК 42: 20)
 /pǎdǎm hula oboronǎna hadǎrlenet./
*Bütün şehir **savunmaya** hazırlanıyor.*

Çuvaş Türkçesinde mastar eki [+mA]’dan sonra yönelme-belirtme eki şeklen sıfır biçim birim olarak [Ø] görülmektedir. Ancak bu durumun, burada mastar ekiyle yönelme-belirtme durumu ekinin kaynaşması sonucunda oluştuğunu düşünüyoruz: +mA+nA > mAA > mA.

Аттепе анне ирхине пасара кайна́ччэ, пичче — пула **ты́тма**, аппа — юлташэ патне тэрэ **ўкерме**. (AÇ 49: 2-3)

/attebe anne irhine pazara kaynıççı piççe pulı titma, appa yultaşǎ patne tǎrı ũkerme/
*Annemle babam sabahleyin pazara gitmişlerdi, abim balık **tutmaya**, ablam arkadaşının yanına nakış **çıkarmaya**.*

2) /u/, /ü/ ünlüleri ile biten kelimelerden sonra

a) Bu seslerden sonra yönelme-belirtme durumu eki geldiğinde [**u+a**] > /**iva**/, [**ü+e**] > /**ive**/ şeklinde ses değişmesi meydana gelir.

- пуха́ва** (< пуху+a) /puhǎva/ ‘toplantıya; toplantıyı’ (AÇ 77: 6)
ыйта́ва (< ыйту+a) /ıydǎva/ ‘soruya; soruyu’ (İY 15: 5)

⁷⁰ Örneklere yer alan kelimelerin vurgu özellikleri Rusça sözlüklerden doğrulanmıştır.

⁷¹ ÇÇOS 382-383.

калаџава (< калаџу+а) /kalaǰıva/ 'kokuşmaya; konuşmayı' (İET 52: 36)
тава (<ту+а) /tıva/ 'dağ; dağı' (KA 72: 32)
Яккăва (< Яккү+а) /yaǰǰıva/ 'Yakku'ya; Yakku'yu' (P 205: 9)
сырава (< сыру+а) /şırıva/ 'mektuba, yazıya; mektubu, yazıyı' (S 274: 23)
пăрава (< пăру+а) /pırıva/ 'buzacıya; buzacıya' (ŞP 56: 37)
џапăџава (< џапăџу+а) /şabıǰıva/ 'çarpışmaya; çarpışmayı' (YŞP 204: 17)

чиркёве (< чиркў+е) /çirǰıve/ 'kiliseye; kiliseyi' (TTÇ 145: 15)
пёве (<пў+е) /pıve/ 'boya; boyu' (UH 78: 3)
џёнтерёве (<џёнтерў+е) /şinderıve/ 'zafere; zaferi' (VTŞ 220)
кётёве (<кётў+е) /kıdıve/ 'sürüye; sürüyü' (ŞP 198: 20)
кёрёве (<кёрў+е) /kırıve/ 'güveyiye; güveyiyi' (S 368: 5)
суту-илёве (<суту-илў+е) /sudu ilıve/ 'alış-verişe; alış-verişi' (P 83: 26)
сёнёве (< сёнў+е) /şınıve/ 'öneriye; öneriyi' (SA 146: 15)
чёнёве (<чёнў+е) /çınıve/ 'davete, daveti' (İY 182: 44)

Ман шутпа, ку ёџре хамăр хушăра џмăртни сахал, пёр-пёр урăх ялти шкул ачисене **џмăртăва** (< џмăрту+а) чёнес пулатъ! (SA 90: 34-36)

/man şutpa ku işre ħamır huşıra imirtni saħal, pır-pır urıħ yaldi şkul acizene imirtıva çines pulat' terı vil ħittın ħalibir ulaħassi acizene/

Bence bu işte kendi aramızda yarışmak az, herhangi başka bir köydeki okul çocuklarını yarışmaya çağırarak gerek.

Ancak *ku* işaret zamirinden sonra herhangi bir ses değişimi olmaksızın doğrudan yönelme ve belirtme durumu ekinin [+na] biçimi eklenir: Çuv. куна (< ку+на) 'bunu, buna' (YŞP 55: 43). Yine /u/ ve /ü/ sesleri ile biten yer adları da söz konusu durum ekini alınca herhangi bir ses değişimi meydana gelmez. Meselâ: Çuv. Бакуна (< Баку+на) 'Bakü'yü, Bakü'ye' (ÇÇ 216).

b) Kelime tabanında var olan /u/, /ü/ sesleri teklik 2. kişi iyelik morfemi durumundaysa, karşımıza iki tür görünüm çıkmaktadır⁷²:

1) Teklik 2. kişi iyelik eki ünlü ile sona eren tabanlara eklenmişse, yönelme-belirtme durumu eki, ünlü uyumuna göre [+na], [+ne] ([+na], [+ne]) şekillerinde eklenir:

хăлхуна (< хăлха+у+на) /ħılhuna/ '(senin) kulağına; kulağını' (ŞP 6: 28)
уруна (< ура+у+на) /uruna/ '(senin) ayağına; ayağını' (AÇ 29: 13)

⁷² Pavlov (1965: 100-101), deęişimin olmamasının sebebi olarak /ăv/, /ěv/ seslerinin 2. kişiyi karşılayamadıklarını gösterir.

сәмсуна (< сәмса+у+на) /sĩmzuna/ ‘(senin) burnuna; burnunu’ (İY 12: 6)
лашуна (< лаша+у+на) /laʃuna/ ‘(senin) atına; atını’ (KA 10: 27)
вълтуна (< вълта+у+на) /vĩlduna/ ‘(senin) oltanı, oltana’ (İET 11: 20)
асуна (< асу⁷³+на) /ajuna/ ‘(senin) babanı, babana’ (SA 152: 39)
аллуна (< алă+у+на) /alluna/ ‘(senin) eline; elini’ (P 191: 34)
сан **сассуна** (< сасă+у+на) /sassuna/ ‘(senin) sesine; sesini’ (VYV 93: 8-9)

аннўне (< анне+ў+не) /annũne/ ‘(senin) annene; anneni’ (P 201: 22)
чѐлхўне (< чѐлхе+ў+не) /çĩlhũne/ ‘(senin) diline; dilini’ (S 12: 3),
чѐрўне (< чѐре+ў+не) /çĩrũne/ ‘(senin) yũređine; yũređini’ (TTC 19: 42)
ѐнсўне (< ѐнсе+ў+не) /ĩnsũne/ ‘(senin) enseni, ensene’ (İET 115: 30)
инкўне (< инке+ў+не) /ĩngũne/ ‘(senin) yengeni, yengene’ (UH 386: 41)
киммўне (< кимѐ+ў+не) /kimmũne/ ‘(senin) gemine; gemini’ (İET 11: 22)
чўречўне (< чўрече+ў+не) /çũrecũne/ ‘(senin) pencereni, pencerene’ (PMK 8: 17)
пўрнўне (< пўрне+ў+не) /pũrnũne/ ‘(senin) parmağına; parmağını’ (UH 281: 28)

... эфир Николай Ивановичпа сана ху **шăпуна** (< шăпа+у+на) суйлама ирѐк паратпăр. (KA 334: 12-14)

/ebir niçolay ivanoviçpa sana hu Ńibuna suylama irĩk paratpĩr/

... biz Nikolay İvanoviç ile sana kendi **kaderini** seçmeye izin veriyoruz.

Толя, кўр **кѐпўне** (< кѐпе+ў+не) çуса парам. (UH 433: 17)

/toyla kũr kĩbũne Ńuza param/

Tolya, getir elbiseni yıkayıvereyim.

2) Teklik 2. kişi iyelik eki ünsüz ile sona eren tabanlara eklenmişse, yönelme-belirtme durumu eki eklendiğinde bu iyelik eki düşer:

кусна (< куç+у+на) /kũsna/ ‘(senin) gözünü, gözüne’ (PMK 10: 30)

ятна (< ят+у+на) /yatna/ ‘(senin) adını, adına’ (UH 64: 10)

арăмна (< арăм+у+на) /arĩmna/ ‘(senin) karına; karını’ (P 165: 12)

пушмакна (< пушмак+у+на) /puŃmađna/ ‘(senin) ayakkabını, ayakkabına’ (UH 354: 38)

сан **кăкăрна** (< кăкăр+у+на) /san kĩđĩrna/ ‘senin göđsüne; göđsünü’ (TTC 4: 13)

юлташна (< юлташ+у+на) /yuldaʃna/ ‘(senin) arkadaŃını, arkadaŃına’ (İET 104: 13)

чăматанна (< чăматан+у+на) /çĩmadanna/ ‘(senin) bavulunu, bavuluna’ (KA 231: 41)

⁷³ Çuvaş Türkçesinde Атте “baba” kelimesi teklik 2. kişi iyelikli kullanımında kurallara göre *Аттў şeklinde olması gerekirken istisnai olarak Аçu “baban” biçimindedir.

сан килне (< кил+ў+не) /san kilne/ ‘*senin evini, senin evine*’ (KA 80: 41)

хавән ёчне (< ёч+ў+не) /hivın işne/ ‘*kendinin işini, kendinin işine*’ (UH 303: 31)

хавән ёметне (< ёмет+ў+не) /hivın imıtne/ ‘*kendinin ümidini, kendinin ümidine*’ (ST 77: 11)

сан велосипедна (< велосипед+у+на) /san velosipedna/ ‘*senin bisikletini, senin bisikletine*’ (ŞP 144: 27)

Пусна төрмене кайса чикес кәмәлу пулсан, пуләшма пултаратпәр ёнтё. (YŞP 115: 39-40)

/puşna tirmene қаyza çikes kımılı pulsan, pulışma puldaratpır indı/

Başını gidip hapishaneye sokma isteğın varsa, yardım edebiliriz.

Ывәлна та курас килмест-им вара? (P 231: 26-27)

/ıvılna da kuras kilmestim vara/

Oğlunu da görmek istemiyor musun?

Bu durumda, iyelik eki şeklen var olmasa da biçimin “teklik 2. kişi iyelik eki+yönelme-belirtme durumu eki” olduğu kalın sıralı kelimelerde kolay bir şekilde ayırt edilebilmektedir. Çünkü, ünsüz ile biten tabanlara hâl eki doğrudan {+A} şekliyle eklenmektedir. Oysa bu yapılarda iyelik eki düşse de ünsüz ile sonlanan tabanlara hâl eki {+A} değil, {+nA} şeklinde eklenmektedir.

Ancak aynı çözümlmeyi ince sıralı kelimeler için yapmak imkansızdır. Çünkü, inceli sıralı kelimelerde “teklik 2. kişi iyelik eki+yönelme-belirtme durumu eki” yapısı “teklik 3. kişi iyelik eki+yönelme-belirtme durumu eki” yapısıyla eşbiçimli olmaktadır. Bu durumda, varsa, iyelik grubunda yer alan сан /san/ ~ санән /sanın/ ‘*senin*’ ve хавән /hivın/ ‘*kendinin*’ zamirleri yardımcı olabilecektir. Eğer bu öğeler yer almıyorsa, fiilin kişisi ve bağlam biçimi tespit etmeye yardımcı olabilecektir.

3) /ı/, /i/ ünlüleri ile biten kelimelerden sonra

a) İki heceli kelimelerde son ses durumundaki /ı/, /i/den önce sadece bir ünsüz varsa, yönelme-belirtme durumu eki geldiğinde bu ünsüz ikizleşir ve sondaki ünlü düşerek ekin [+a], [+e] biçimleri gelir.

турра (< турă+a) /turra/ ‘*tanrıyı, tanrıya*’ (İET 97: 16)

пулла (< пулә+a) /pulla/ ‘*balığı, balığa*’ (KA 25: 22)

атта (< атă+a) /adda/ ‘*ayakkabıyı, ayakkabıya*’ (PMK 25: 30)

сыхха (< сыхă+a) /şıḥḥa/ ‘*demeti, demete*’ (YŞP 128: 30)

сәвва (< сәвă+a) /sıvva/ ‘*şiiri, šiire*’ (SA 113: 31)

ташша (< ташă+a) /taşša/ ‘*dansı, dansa*’ (ŞP 99: 15)

юрра (< юрă+a) /yurra/ ‘*şarkıyı, şarkıya*’ (UH 413: 27)

ватта (< ватă+a) /vadda/ ‘*yaşlıyı, yaşlıya*’ (ŞP 60: 20)

лаҫса (< лаҫă+a) /laʃsa/ 'yaz mutfağını, yaz mutfağına' (YŞP 245: 41)
тырра (< тырă+a) /tırta/ 'ekini, ekine' (KA 61: 45)

çёҫсе (< çёҫё+e) /ʃijje/ 'bıçağı, bıçağına' (İET 61: 15)
хўтте (< хўтё+e) /hüdde/ 'savunmayı, savunmaya' (UH 165: 21)
хўшше (< хўшё+e) /hüşşe/ 'mezbeleliğı, mezbeleliğıne' (ŞP 38: 28)
кўлле (< кўлё+e) /külle/ 'gölü, göle' (İET 10: 8)
тўрре (< тўрё+e) /türre/ 'doğruyu, doğruya' (P 180: 13)
сёлле (< сёлё+e) /sille/ 'yulafa; yulafı' (AÇ 5: 17)

b) Yine iki heceli kelimelerde son ses durumunda olan /i/, /ı/ ünlülerinden önce iki ünsüz varsa, durum eki eklendiğinde bir önceki maddedeki gibi bir ikizleşme söz konusu olmaz. Yalnızca sondaki ünlü düşer ve yönelme-belirtme durumunun morfemi [+a], [+e] şeklinde eklenir⁷⁴.

ыйха (< ыйхă+a) /ıyħa/ 'uykuyu, uykuya' (SA 65: 17)
шăрша (< шăршă+a) /ʃırʃa/ 'kokuyu, kokuya' (İET 5: 20)
качча (< каччă+a) /kaçça/ 'delikanlıyı, delikanlıya' (VYV 118: 13)
вăрҫа (< вăрҫă+a) /vırja/ 'savaşı, savaşa' (KA 38: 14)

кўрше (< кўршё+e) /kürje/ 'komşuyu, komşuya' (İET 171: 14)
475 тенке (< тенкё+e) /tivat ʃır ʃitmil pilik tenge/ '475 rubleye; rubleyi' (İY 202)
ёске (< ёскё+e) /işke/ 'ziyafete; ziyafeti' (AÇ 41: 13)
пёрче (< пёрчё+e) /pırce/ 'parçaya; parçayı' (UH 29: 36)

c) Sonu /ı/ ya da /i/ ile biten üç ya da daha fazla heceli kelimelerde yönelme-belirtme durumu eki geldiğinde bu sesler düşer ve ek [+a], [+e] biçiminde eklenir.

сутуҫа (< сутуҫă+a) /suduja/ 'satıcıya; satıcıyı' (İET 252: 25)
пулăҫа (< Пулăҫă+a) /pulıja/ 'balıkçıya; balıkçıyı' (UH 403: 45)
тимёрҫе (< тимёрҫё+e) /timırje/ 'demirciye; demirciyi' (AÇ 112: 10)

d) Kelime tabanında teklik 3. kişi iyelik eki olan [+ı] üzerine yönelme-belirtme durumu eki gelmesi durumunda iyelik eki düşer ve hâl eki zamir /n/si ile birlikte [+ne] biçiminde eklenir:

ывăлне (< ывăл+ne) /ıvılne/ 'oğluna; oğluna' (TTÇ 319: 12)

⁷⁴ Çuvaş Türkçesinin söz varlığında bu tür adların bir önceki başlıkta ele alınanlardan sayıca daha az olduğunu görmekteyiz.

куслăхне (< куслăх+ĕ+не) /kʊslɨħne/ 'gözlüğüne; gözlüğünü' (S 182: 18)

кусне (< куçĕ+не) /kʊʂne/ 'gözüne; gözünü' (VTŞ 200: 29)

чăваш **шкулне** (< шкул+ĕ+не) /çɨvaʂ ŝkʊlne/ 'Çuvaş okuluna; Çuvaş okulunu' (KA 265: 26)

Вышенко **ялне** (< ялĕ+не) /vɨʂençko jalne/ 'Vişenko köyüne; Vişenko köyünü' (AÇ 228: 18-19)

килне (< кил+ĕ+не) /kilne/ 'evine; evini' (UH 442: 22)

Катя **пўлĕмне** (< пўлĕм+ĕ+не) /kɨtɨya pʊlɨmne/ 'Katya'nın evine; Katya'nın evini' (KA 339: 8)

хĕрне (< хĕр+ĕ+не) /ħɨrne/ 'kızına; kızını' (P 54: 42)

çўçне (< çўç+ĕ+не) /ʂʊʂne/ 'saçına; saçını' (İY 44: 16)

питне (< пит+ĕ+не) /pitne/ 'yüzüne; yüzünü' (VTŞ 172: 5)

Bu özellik Volga Bulgar Türkçesi döneminde de tanıklanmaktadır:

Cerimsen **şivne** barsa weli "Cerimsen Nehri'ne giderken öldü". (bkz. Tekin 1988: 38, Erdal 1993: 94-98).

Buradaki örnekte yer alan **şivne** yapısı < şiv+ĭ+ne biçiminden gelişmiştir. Buradaki iyelik anlamı zamir /n/sinde gizlenmiştir.

Bu yapıların "teklik 3. kişi iyelik ek+yönelme-belirtme durumu eki" şeklinde olduğu kalın sıralı kelimelerde, yönelme-belirtme durumu ekinin /n/'li ve iyelik ekine bağlı olarak ince ünlülü olmasından anlaşılmaktadır. İnce sıralı kelimelerde ise, ilgi durumu ekinin ünlü ile sona eren tabanlara geldiği gibi /n/'li gelmesi açıklayıcı olmaktadır.

Sonu /t/, /d/, /d'/ sesleri ile biten kelimelerden sonra teklik 3. kişi iyelik eki [+ ĭ] gelmesi durumunda bu seslerin /c/ (/ç/) ile nöbetleşmesi Çuvaş Türkçesinin karakteristik özelliklerindedir. Ancak, bu yapıya yönelme-belirtme durumu eki gelmesi durumunda bu nöbetleşme hadisesi gerçekleşmemektedir. Teklik 3. kişi iyelik eki düşmekte ve hâl eki [+ne] şeklinde eklenmektedir.

хăйĕн **тетрачĕ** (< тетрадь+ĕ) /ħɨjɨ'n tetraçĭ/ 'kendisinin defteri' (YŞP 216: 27).

хăйĕн **тетрадьне** (< тетрадь+ĕ+не) /ħɨjɨ'n tetrad'ne/ 'kendisinin defterine; defterini' (İY 292: 9)

эрех **завочĕ** (< завод+ĕ) /ereħ zavocĭ/ 'içki fabrikası' (P 301: 15)

эрех **заводне** (< завод+ĕ+не) /ereħ zavodne/ 'içki fabrikasına; içki fabrikasını' (P 31: 14)

Çuvaş Türkçesindeki **лешӗ** /leʃi/, **çакă** /ʃaɡi/, **çавă** /çavi/ gibi işaret zamirleri yönelme-belirtme durumu eki aldıklarında, kurala göre son ünsüzlerinin ikizleşmesi beklenebilir. Ancak bu zamirlerin yönelme-belirtme durum ekiyle kullanımı istisnai olarak, kelime sonundaki ünlü düştükten sonra /n/’li biçimde olmaktadır.

лешне /leʃne/ ‘diğerine, ötekine, ona; diğerini, ötekini, onu’ (KA 102: 11)

çакна /ʃaɣna/ ‘buna; bunu’ (İY 334: 18)

çавна /ʃavna/ ‘buna; bunu’ (AÇ 51: 30)

4. /i/ ünlüsü ile biten kelimelerden sonra:

a) /i/ ünlüsü ile sona eren kelimelerden sonra yönelme-belirtme durumu eki ile kelime tabanı arasına /y/ sesi yerleşir ve yönelme-belirtme durumu eki [+ye] şeklini alır⁷⁵:

шăшие (< шăши+й+е) /ʃiʃiye/ ‘fareyi, fareye’ (İET 151: 27)

милицие (< милици+й+е) /militsiye/ ‘askeri, askere’ (ŞP 127: 20)

çерçие (< çерçи+й+е) /ʃerçiye/ ‘serçeyi, serçeye’ (KA 6: 19)

историе (< истори+й+е) /istoriye/ ‘tarihi, tarihe’ (KA 254: 22)

станциие (< станци+й+е) /stantsiye/ ‘istasyonu, istasyona’ (SA 18: 41)

делегацие (< делегаци+й+е) /delegatsiye/ ‘delegasyonu, delegasyona’ (İET 193: 29)

Микулай **мучие** (< мучи+й+е) /muciyе/ ‘Mikulay amcayı, Mikulay amcaya’ (VYV 43: 36-37)

b) Kelime tabanında yer alan /i/ ünlüsü teklik 3. kişi iyelik morfemi konumunda ise bağlayıcı ses olarak bu kez /n/ sesi görev yapmaktadır. Yönelme-belirtme durumu eki, [+ne] şeklinde olmaktadır.

ачине (< ача+и+не) /acine/ ‘(onun) çocuğunu, çocuğuna’ (SA 9: 14)

хăлхине (< хăлха+и+не) /hılhine/ ‘(onun) kulağını, kulağına’ (ŞP 45: 22)

кушак **аннине** (< анне+и+не) /annine/ ‘kedi(nin) annesini, kedi(nin) annesine’ (PMK 35: 20)

сулахай **аллине** (< алли [алă+ и]+н+е) /alline/ ‘sol elini, sol eline’ (UH 204: 28)

тутине (< тута+и+не) /tudine/ ‘(onun) dudağını, dudağına’ (VYV 25: 30)

унăн **çӗрине** (< çӗре+и+не) /çirine/ ‘onun yüreğini, onun yüreğine’ (İET 16: 23)

хăйӗн **уқсине** (< уқса+и+не) /uqşine/ ‘kendisinin parasını, kendisinin parasına’ (YŞP 42: 26)

урине (< ура+и+не) /urine/ ‘(onun) ayağını, ayağına’ (KA 218: 35)

⁷⁵ **çавнине** (< çавни+не) /savnine/ ‘sevgiliye; sevgiliyi’ (TÇ 4: 6) örneğinde yardımcı sesin /y/ olması gerekiyorken /n/ olduğunu görmekteyiz.

Burada bağlayıcı ünsüzün /y/'den /n/ şekline dönüşmesi GT'nin teklik 3. kişi iyelik eklerinden sonra kullanıma soktuğu zamir /n/si ile ilgilidir. Bu durum, GT ile bir tutarlılık açısından önemlidir.

Aitlik ekinden sonra yönelme-belirtme durumu eki bu başlık altındaki gibi [+ne] şeklinde olmaktadır:

килтине (< кил+ти+не) /kildine/ 'evdekine; evdekini' (İET 127: 21)

кунтине (< кун+ти+не) /kündine/ 'buradakine; buradakini' (YŞP 99: 21)

шыврине (< шыв+ри+не) /šivrine/ 'sudakine; sudakini' (KA 39: 33)

5. /o/ ünlüsünden sonra

Çuvaş edebi dilinde /o/ ünlüsü Türkçe kelimelerde bulunmaktadır. Bu ünlüye sahip kelimelerin hepsi alıntıdır. /o/dan sonra yönelme-belirtme durumu eki iki biçimde gelir.

a) /o/ ünlüsünden sonra yönelme-belirtme durumu eki ünlü uyumuna göre [+na] şeklinde gelir:

пальто+на /pal'tona/ 'paltoya; paltoyu' (İET 230: 19)

кино+на /kinona/ 'sinemaya; sinemayı' (KA 36: 21-22)

b) Sonu /stvo/ şeklinden biten Rusçadan alınma kelimelerde ise, sondaki /o/ ünlüsü /i/ sesi ile nöbetleşir. Bu olaydan sonra ek [+na] biçiminde eklenir..

искусствăна (< искусство+на) /isqusstvına/ 'sanata, sanatı' (KA 254: 22)

дежурствăна (< дежурство+на) /dejurstvına/ 'nöbete; nöbeti' (SA 148: 28)

министерствăна (< министерство+на) /ministerstvına/ 'bakanlığa, bakanlığı' (YŞP 13: 14)

обществăна (< общество+на) /obšestvına/ 'topluma, toplumu' (UH 47: 16)

христианствăна (< христианство+на) /hristianstvına/ 'Hıristiyanlığa, Hıristiyanlığı' (Ka 271: 10)

1.3.1.3.1. Belirtme Hâli

Fiilin bildirdiği eylemden ya da oluştan etkilenen varlık ya da kavramı belirten durumdur. Bu durumdaki adlar cümlede nesne konumundadır. Türk dilinde adlar eksiz ya da ekli olarak belirtme durumunda bulunabilirler.

a. Eksiz Belirtme

Cümle içinde nesne görevi yüklenmiş olmakla birlikte, belirtme durumu eki almamış olan yalın durumdaki adın karşılıdığı durumdur (Korkmaz 2003: 277).

Коля вут җутинче **кёнеке** вулать. (АҢ 182: 15)

/kolya vut ʃudince kenege vulat’/

*Kolya ateşin ışığında **kitap** okuyor.*

Вара виҗә-тәватә ача **лаша** кўлме чупса тухрәҗ. (ŞP 63: 24-25)

/vara vişî-tivadi aca laşa kümle ʃupsa tuhrîş/

*Sonra üç dört çocuk **at** koşumlamaya koşup çıktılar.*

Кёпе-тумтир җума хәнәхтарәп, **апат** пёҗерме вёрентёп. (S 367: 1-2)

/kibe tumdir ʃuma ħinġhtarġp abat pişerme vġrendġp/

***Çamaşır** yıkamaya alıştıracağım, **yemek** pişirmeyi öğreteceğim.*

b. Ekli Belirtme

Cümlede fiilin etkisi altında kalan adın bir belirti ögesi olarak belirtme durumu ekini almış biçimlidir. Dolayısıyla bu ad belirtili nesne görevindedir (Korkmaz 2003: 278).

Вәл **пуҗне** малти урисем җине хунә та **куҗне** илмесёр җури җине пәхса выртать, хәйён куҗёнчен шәпәртатса куҗҗуль юхать. (İET 9: 20-22)

/vġl puşne maldi urizem şine ħunġ da kuşne ilmezġr şuri şine piħsa vġrtat’ ħġyġn kuşġncen şġbirdatsa kuşşul’ yuħat’/

*O **başını** ön ayaklarının üzerine koymuş ve **gözünü** almadan yavrusuna doğru bakıp yatıyor, kendisinin gözünden sessizce göz yaşı akıyor.*

Çак вәхәтра **аләка** шаккарәҗ. (UH 60: 22)

/şaq vġħitra alġga şakķariş/

O anda kaptıyı vurdular.

1.3.1.3.2 Yönelme Hâli

Yönelme durumu, kelime gruplarında ve cümlelerde fildeki hareketin yöneldiği adın içinde bulunduğu durumdur. Bir başka anlatımla, adı yönelme-yaklaşma işlevi ile fiile bağlayan durumdur (Korkmaz 2003: 280).

1) Yer, yön gösteren adlar ile diğer bir kısım adlarla yönelme görevinde yer tamlayıcısı oluşturur. Yönelme durumundaki ad bir kelime grubu da olabilir.

Вара **вәрмана** кайрә те касченех җўрерә унта... (Uh 89: 32-33)

/vara vġrmana ķayri de kaşçeneħ şurerġ unda/

*Sonra **ormana** gitti ve geceye kadar orada dolaştı.*

Киле таврәнтәм та тўрех **шкүла**, Нина Васильевна **патне** кайрәм. (YŞP 168: 21-22)

/kile tavrġndġm da türeh şķula, nina vasil’yevna patne ķayrġm.

*Eve döndüm ve direk **okula**, Nina Vasilyeviç’in **yanına** gittim.*

Хусана е урӑх хулана кайсан хам чӑваш иккенне ниҳсан та палӑртмастӑп.
(Аҫ 156: 21)

/huzana ye urih hulana kayzan ham civaş ikkenne nihşan da palirtmastip/
Kazan'a ya da başka bir şehre gittiğimde Çuvaş olduğumu asla belli etmiyorum.

2) Adı fiile “zaman” ve “süre” işlevi ile bağlar.

Çав кун **кақхине** Касак Ваққин қухалнӑ шурӑ сурӑхӗ кӗтӱрен пирӗн сурӑхсемпе пӗрлех таврӑнчӗ. (Аҫ 36: 36-38)

/şav ğun kaşhine қазақ ваққин şuhalnı şurı surıhı kıtüren pirin surıhsembe pırleh tavrıncı)

O ğün akşam (hh. akşama) *Kazak Vaşii'nin kaybolan beyaz koyunu sürüden bizim koyunlarla birlikte döndü.*

Питӗ тӑрасшӑн марччӗ вӑл ирхине эпӗ. (ӀҮ 137: 37)

/pidı tırasşın marççı vıl irhine ebı/
O sabah (hh. sabaha) *ben hiç kalkmak istemiyordum.*

Ыран **миқене** килмеллине пӗлетӗр-и? (ŞP 38: 36)

/ıran mijene kilmelline pıletiri/
Yarın kaçta (hh. kaçta) *gelmek gerektiğini biliyor musunuz?*

3) Adı fiile “amaç, maksat bildirme” ilişkisi ile bağlar:

Вӗсен арқыннисем **сунара** ӑқта қўреққӗ-ши? (PMK 5: 15-16)

/vızen arjınnizem sunara ışda şüreşşı-şi?

Onların erkekleri ava nereye giderler ki?

Аттепе анне ирхине пасара кайнӑччӗ, пичче — пула **тытма**, аппа — юлташӗ патне тӗрӗ **ўкерме**. (Аҫ 49: 2-3)

/attebe anne irhine pazara kaynıççı piççe pulı titma, appa yultaşı patne tırı ũkerme/
Annemle babam sabahleyin pazara gitmişlerdi, abim balık tutmaya ablam arkadaşının yanına nakış çıkarmaya.

Хӑй, Левашов купса ачисене вӗрентсе, **уйӑха** қирӗм пилӗк тенкӗ илсе тӑрать. (Ка 252: 32)

/hıy levaşov kupsa acizene vırentse uyıha şirim pilık tenkı ilze tirat'/

Levaşov çocukları toplayıp ders vererek bir ay için / ayda yirmi beş ruble alıyor.

4) **Кура** /kura/ ‘göre’, **пула** /pula/ ‘yüzünden, sebebinden’, **қити** /řidi/ ‘kadar, dek’, **қитиччен** /şidiccen/ ‘kadar, dek’, **хирӗç** /hiriş/ ‘karşı’, **яхӑн** /yaşan/ ‘yakın’, **валли** /valli/ ‘için’, **тӑрӑх** /tărăh/ ‘boyunca, -den’, **урлӑ** /urlı/ ‘aracılığıyla, -den’, **май** /may/ ‘göre’⁷⁶ son çekim edatlarıyla, zarf görevinde edat grupları oluşturur:

⁷⁶ Bu son çekim edatları yalın durumdaki isimlerle de kullanılabilir (Pavlov 1965: 319)

...Вәрман касса пәтертәмәр те **киле валли** кучченең хатәрлеме тытәнтәмәр.
(Ттҗ 100: 31-32)

/vırman ҡassa pıterdımr de kile valli ҡuҗçeneş hadırleme tıdındımr/
... *Ormanda kesip bitirdik ve ev için hediyelek eşya hazırlamaya başladık.*

Лайәх җынна **ёҗне кура** дворянин ятне параҗҗә. (КА 209: 23)

/layıh şınna işne ҡura dvoryanın yatne paraşşı/
İyi insana işine göre asilzade unvanını veriyorlar.

Вөсем икә **сехете яхән** ларчәҗ. (ҮҗР 214: 36)

/vızem ikı sehete yahın larcış/
Onlar iki saate yakın oturdular.

Эпә, Шупашкара юлаканскер, а́на **пристане җити** әсатрәм. (УН 347: 8-9)

/ebı şubaşķara yulağansker ina pristane şidi isatrımr/
Çeboksarı'da kalan ben, onu iskeleye kadar geçirdim.

5) Adı, fiile “fiyat, miktar”, “yaş” ve “oran” bildirerek bağlar:

«Ёне тирне **виҗҗәр тенге** сутрәм!» — тет айван. (КА 81: 10-11)

/ine tirne vişşır tenge sutrımr tet ayvan”
“İnek derisini üç yüz rubleye sattım” der aptal.

Вәтәра пусрәм. (Р 88: 12)

/vidıra pusrımr/
Otuza bastım.

Вөреннә сын пәри вөренмен **җичә җынна** тәрать тесе ахаль каламан. (Аҗ 178: 14)

/vırennı şın pırı vırenmen şicı şınna tırat' teze ahâl' ҡalaman/
Bir eğitimli insan eğitimsiz yedi insana denk (hh. eğitimsiz yedi insana durur) diye boşa söylememişler.

6) Kalıplaşmış yalın ya da birleşik zarflar oluşturur:

Вәл урамалла пәхакан чўрече тәлне, сәтелән тәрәхла йенне, **аләка хирәҗле** ларать.

/vıl uramalla pıhağan çurece tilne şidelın tırıhla yenne aliğa hirişle larat'/. (УН 430: 39-40)

O sokağa doğru bakan pencere kenarına, masanın boylamasına tarafına, kapıya ters oturuyor.

7) Yönelme durumundaki bir ad, bir fiille birleşerek anlamca kaynaşmış veya deyimleşmiş birleşik fiiller oluşturur:

Эс чәнах та **ухмаха тухнә** пуль (Ттҗ 312: 9)

/es çınaḥ da uḥmaḥa tuḥnı pul'/
Sen gerçekten de aptallaşmışsın (hh. ahmağa çıkmışsın) galiba.

Çутта кăларăр тăван халăха, ун пурнăçне лайăхлатма пулăшăр! (КА 351: 13-15)

/şudda ilarir tivan alaha un purnişne layihlatma pulişir/

*Öz halkınızı **aydınlatın** (hh. ışığa çıkarın), onun hayatını iyileştirmeye yardım edin!*

Çuvaş dilbilim terminolojisinde bu durum *paru-tıvu*⁷⁷ *padejı*⁷⁸ şeklinde adlandırılmaktadır.

Belirtme Durumu Ekinin Gelişimi:

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Çuvaş Türkçesinin GT'den ayrıştığı en önemli hususiyetlerden birisi de yönelme ve belirtme hâllerinin tek bir morfemle işaretlenmesidir.

ET'de belirtme durumu, isimlerden sonra {+Ĝ}⁷⁹; iyelik ekli kelimelerden sonra {+n}; zamirlerden sonra ise {+nI} olmak üzere üç biçimle kurulmaktaydı (Ergin 1993: 220).

Çuvaş Türkçesindeki aslında iki ayrı morfem olan eşbiçimli yönelme ve belirtme durumu eklerinin kaynağı yine Türkçe kökenlidir.

Çuvaş Türkçesindeki belirtme durumu ekinin değişimi Levitskaya tarafından ekin fonetik gelişimine bağlanmıştır. Ona göre ek; -ıĝ > *-ı > *-ı/-ı şeklinde bir gelişim sergilemiştir⁸⁰. Fonetik gelişim sonunda oluşan bu *kararsız* biçim böylesine önemli bir gramatikal biçimi göstermekte başarısız kalmıştı. Bundan başka, bu biçim teklik 3. kişi iyelik ekiyle aynı forma sahip oluyordu. Bu yüzden, ekin daha belirgin bir hâl alması açısından yönelme durumu ekiyle aynı biçime sahip olduğunu iddia etmektedir (1976: 19).

Fedotov ise, Levitskaya'nın izahını da göz önünde bulundurarak, ekin köken gelişimi hakkındaki görüşlerin ortak bir karara varamadığını dile getirmektedir (1996: 196).

Erdal, (1993: 97) ET ve modern Çuvaşça ettirgenlik eklerini karşılaştırarak ilk hece dışında genişlemenin söz konusu olabildiğini göstermiştir: ET *äbläntir- ↔ Çuv. авлантар- /avlandar/ 'evlendirmek'. Buna göre, Erdal da ekin fonetik gelişme neticesinde *+ıĝ > +a şeklinde oluştuğunu dile getirmiştir.

⁷⁷ Paru 'verme'; tävu 'yapma'.

⁷⁸ HÇLÇ-M s. 99.

⁷⁹ Ekin ET içindeki kullanım seyri için bkz. Erdal (2004: 170-171).

⁸⁰ * işaretleri tarafımızdan eklenmiştir.

Yılmaz ise, bu olayı şöyle açıklamaktadır: “Bunun nedeni, Çuvaşça vurguya bağlı olarak ilk hece dışındaki dar ünlülerin genişleyebilmesidir: Ör. lar- “oturmak” < olur-, vëler- “öldürmek >⁸¹ -ölür- vb. Böylece belirtme ve yönelme ekleri Çuvaşçada birbirine karışmıştır ve bu görece yeni bir durumdur.” (2002: 8).

Volga Bulgar Türkçesi üzerine incelemesinde Tekin, belirtme durumunu göstermemiştir⁸². Erdal ise çalışmasında “Dativ-Akkusativ” başlığı altında bu ekin varlığını dile getirmiştir (1993: 93-97). Ancak, gördüğümüz kadarıyla belirtme fonksiyonu Erdal’ın çalışmasında gösterilmemektedir.

Oysa, VB’da geçen bir ibarede belirtme durumu iki kez çok net bir biçimde tanıklanmaktadır:

‘ulamāsemne seven mescidsemne ‘amāret t̄anan ekil hayrātlu elüwi berekātlu mün suwār yāli [...] ‘alī h̄owāce awli atrac h̄owāce awli abū-beker h̄owāce awli alıp h̄owāce belüwi kü.

Bilginleri seven, mescitleri inşa eden, çok hayır sahibi, eli bereketli, Mun Suwar soyundan [...] Ali Hoca oğlu Atraç Hoca oğlu Abu-Bekir Hoca oğlu Alıp (Alp) Hoca(nun) mezar taşıdır. (Tekin 1988: 190-191):

Sev- ve **‘amāret t̄a-** fiillerine bağlanan, sırasıyla, **‘ulamāsemne** ve **mescidsemne** biçimlerindeki [+ne] ekinin anlamsal olarak belirtme durumunda olduğu açıktır. Keza, Tekin de aktarmasını bu şekilde yapmaktadır. Bu kullanımların Çuvaş Türkçesi araştırmaları için iki büyük önemi vardır. İlki, belirtme durumu ekinin VB döneminde tanıklanmış olmasıdır. İkincisi ve daha önemlisi ise, belirtme durumu ekinin, Çuvaşçada da olduğu gibi yönelme durumuyla aynı ekle işaretlenmiş olmasıdır. Bu durumda Yılmaz’ın ekin gelişimi hakkındaki “*görece yeni bir durumdur*” yargısı muğlaktır. Bu durumda, örneklerde açıkça görüldüğü gibi Çuvaşçadaki yönelme ve belirtme durumun eşbiçimliliği en azından bu yazıtın dikildiği tarih olan 1308 tarihine kadar gelişmiş olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Yönelme Durumu Ekinin Gelişimi:

ET’de yönelme durumu, {+GA} ekiyle kurulmaktadır (Ergin 1993: 222).

Volga Bulgar kitabelerinde yönelme durumu ekinin oldukça işlek bir biçimde kullanıldığını görüyoruz. VB’da yönelme durumu {+A} eki ile kurulur. Ancak bu ek, 3. kişi iyelik eki almış adlara eklenince iyelik eki düşer ve durum eki, zamir /n/ si ile

⁸¹ Gelişim işaretleri aynen muhafaza edilmiştir.

⁸² Bkz. “Hâl kategorisi” 1988: 37-39.

birlikte +ne şeklini alır. Kitabelerde āxiret+e örneğinde yer, tārīx+a “tarihte, tarihinde?” ve cāl+a “yılıda, yılında?” örneklerinde ise zaman bildirme görevi ile kullanılmıştır. Yer bildirme görevinde şu cümlede tanıklanmaktadır:

Cerimsen şıvne barsa welti ‘*Cerimsen Nehri’ne giderken öldü*’.

Zaman ifadesi olarak bir de şu örnekte tanıklanmaktadır:

safar ayxı baçne ‘*Sefer ayı başında*’ (bkz. Tekin 1988: 38, Erdal 1993: 94-98).

Ekin başındaki ünsüz Oğuz grubu lehçelerinde ve Çuvaş Türkçesinde düşmüş ve ek, ünsüzlerden sonra, {+A} şeklini almıştır. Bu gelişim, her iki dil grubu için geçerlidir ve Oğuz-Çuvaş paralelliğinin tipik bir örneğidir.

		Ünsüzden sonra	Ünlüden sonra	
ET +GA >	EAT	+a, +e	+ya, +ye	Timurtaş 1994: 69
	Türkiye Türkçesi	+a, +e	+ya, +ye	
	Azeri Türkçesi	+a, +e	+ya, +ye	Rüstemov 1960: 23
	Türkmen Türkçesi	+a, +e	+ya, +ye	Tabaklar 1994: 54
	Gagavuz Türkçesi	+a, +e	+ya, +ye	Pokrovskaya 1964: 115
	Çuvaş Türkçesi	+a, +e	+na, +ne; +ye	

Tablodan da açıkça görüldüğü gibi, ünsüz ile biten tabanlardaki ortaklığın yanı sıra ünlü ile biten tabanlardan sonra yardımcı ses bakımından Çuvaşça ve Oğuz grubu lehçeleri arasında bir farklılık vardır. Oğuz gurubunda yardımcı ses /y/ iken, Çuvaşçada /n/ dir. Ancak /i/ ile sonlanan tabanlardan sonra ek her iki grupta da /y/li olarak gelmektedir. Çuvaş Türkçesinin Viryal diyalektine ait olan Murgaş ağzında yardımcı sesin kurallı olarak Oğuz grubundaki gibi /y/ şeklinde olduğunu görmekteyiz⁸³: Murgaş Ağzı: **holaya** ‘*şehre*’; Standart Çuvaş Türkçesi: **hulana** ‘*şehre*’.

Buna göre, Çuvaş Türkçesinin yönelme durumu ekinin ET {+GA} ekine denk olduğu açıkça görülmektedir.

⁸³ Bu kullanımı Çuvaşistan’da bulunduğumuz sırada gözlemledik.

1.3.1.4. BULUNMA HÂLİ (Вырӑн падежӗ /vırın padejı/) (Alm. *Lokativ*; İng. *Locative*; Rus. *Местный падеж*)

Fiilin gösterdiği oluş veya kılışın yeri gösteren, bu sebeple bulunma bildiren ad durumuna *bulunma durumu* adı verilmektedir.

Çuvaş Türkçesinde bulunma durumu GT {+DA} biçimiyle denk olan +RA ekiyle kurulmaktadır. Bulunma durumu ekinin [+ra], [+re], [+da], [+de] ve [+ce] ([+pa], [+pe], [+ta], [+te], [+çe]) şeklinde beş değişken biçimi vardır.

Ekin isimlere eklenmesi sırasında ses-biçim görünümleri şu şekildedir:

Ünsüzlerden Sonra:

1. /r/ ünsüzünden sonra:

Bulunma durumu eki /d /li şekiller ile [+da], [+de] ([+ta], [+te]) biçiminde gelir.

хир+те /hirde/ 'kırdada' (KA 29: 13)

ёмёр+те /ımırde/ 'hayatta' (KA 243: 16)

хваттер+те /hvatlerde/ 'dairede' (SA 13: 27)

кишёр+те /kişırde/ 'havuçta' (SA 275: 18)

кил+ёр+те /kilırde/ 'evinizde' (ŞP 89: 32)

номер+те /nomerde/ 'numarada; otel odasında' (UH 280: 30)

Чёмпёр+те /çimbırde/ 'Simbirsk'te' (APS 120: 36)

шкул+ӑр+та /şkulırda/ 'okulunuzda' (KA 280: 25)

тапхӑр+та /tapırda/ 'süreçte, devirde' (KA 310: 34)

пасар+та /pazarda/ 'pazarda' (KA 371: 15)

саккӑр+та /sakırda/ 'sekizde, sekiz yaşında' (PMK 65: 27)

Шупашкар+та /şubaşkırdada/ 'Şubaşkırdada, (Çeboksarı'da)' (PMK 74: 2)

коридор+та /koridortada/ 'koridordada' (SA 87: 19)

телевизор+та /televizordada/ 'televizyondada' (ŞP 170: 28)

çăвар+та /şıvardada/ 'ağızda' (UH 18: 25)

пирӑн хушӑ+мӑр+та /pirın huşımırda/ 'bizim aramızda' (UH 22: 11)

Пур çӑрте те сасӑсем илтӑнеççӑ. (KA 16: 9-10)

/pur şırde de sazızem iltıneşşı/

Her yerde de sesler duyuluyor.

2. /l/, /n/ ünsüzlerinden sonra:

Çuvaş Türkçesinde /l/, /n/ ünsüzlerinden sonra bulunma durumu eki ([+ta], [+te]) ya da ([+pa], [+pe]) biçimlerinde gelebilmektedir. Ekin bu ünsüzlerle biten kelimelerden

sonra hangi biçiminin kullanılacağı Çuvaşçanın yazım kılavuzunda şöyle belirtilmiştir⁸⁴:

“l, n sesleriyle biten isimleri bulunma ile çıkma durumlarında ne biçimde yazılacağı nasıl söylendiğinden gelir: Daha çok [+ta] ([+te]), -[+tan] ([+teñ]) ekleriyle söyleniyor ise yazımı da böyle olmalı: *yal – yalda, yaldan; kil – kilde, kilden*; daha çok [+pa] ([+pe]), [+pan] ([+peñ]) ekleriyle söyleniyor ise yazımı da olmalı: *tl – tilda, tildan; plan – planra, planran*; bir kelime iki biçimi de alabiliyor ise iki türlü de yazılabilir: *kilden kile* ya da *kilren kile*.”

Bu açıklamanın ışığında *Çıvaş Çılhin Orfografi Slovarı*’nda /l/ ve /n/ ünsüzleriyle biten adların bulunma durumu ekli biçimlerinin hangi ünsüzlü eki aldığı özel olarak gösterilmiştir. Meselâ, sonu /n/ ile biten kelimelerden *вăрман* /vırman/ ‘orman’, [+da] ([+ta]); *план* /plan/ ‘plân’ [+ra] ([+pa]) biçim birimi ile kullanıldığı belirtilmiştir. /l/ ile biten kelimeler için de aynı durum söz konusudur. Ancak, kesin bir sayım yapmamakla birlikte bu ünsüzlerle biten kelimelerin /d/’li biçim birimleri daha çok tercih ettiklerini söyleyebiliriz.

Kelime sonunda, /l/, /n/ ünsüzlerinden sonra /’/ (ь) yumuşatıcısı bulunması durumunda (-l’, -n’), bulunma durumu ekinin eklenişi, /l/, /n/ ünsüzlerinde geçerli olan kurala göre gerçekleşir: *каракульте* /karakül’de/ ~ *каракульре* /karakül’re/ ‘*karakulda*’, *карамельте* /karamel’de/ ~ *карамельре* /karamel’re/ ‘*karamelde*’ (ÇÇOS 92); *макăньте* /măğăñ’de/ ~ *макăньре* /măğăñ’re/ ‘*haşhaşa*’ (ÇÇOS 149) ... gibi.

Çuvaş Türkçesi üzerine Çuvaş olmayan araştırmacılar tarafından yapılmış çalışmalarda, /l/ ve /n/ ünsüzlerinden sonra bulunma durumu eki geldiğinde ekin biçim biriminin, /r/ ile biten gövdelere geldiği gibi, sadece ([+ra]) ya da ([+re]) olduğu gösterilmektedir⁸⁵. Bu çalışmalarda, söz konusu ünsüzlerden sonra [+ra], [+re] biçim birimlerinin gelebildiğinden hiç söz edilmemiş, bu ünsüzler /r/ ünsüzü ile biten kelimelerle birlikte değerlendirilmiştir. Oysa bu durum, büyük bir yanlışta taşımaktadır. Nitekim, Çuvaş araştırmacıların yazmış oldukları incelemelerin hemen hepsinde bu durum özellikle belirtilmiştir⁸⁶. Krueger (1961: 106), /r/’li biçimin *манра* /manra/ ‘bende’ gibi şahıs zamirlerinden sonra gelebildiğini söyleyerek buradaki birleşimi ünlem işareti ile vermiştir: “(note n+r!)”. Oysa, bu durum Çuvaş Türkçesi için hiçbir çelişki içermemektedir, bu kullanım morfolojik olarak normaldir. (Bu vb. yapılar için bkz. Kişi Zamirleri).

⁸⁴ ÇÇOS 385.

⁸⁵ Benzing (1959: 724); Krueger (1961: 105); Clark (1998: 439); Yılmaz (2002: 11);

⁸⁶ Aşmarin (1898: 120); Pavlov (1965:) vd.

Bulunma durumu eki ile kullanılan **cālta** ‘*yıl(in)da*’ ve **ahirinte** ‘*sonunda, ahirinde*’ kelimelerinden hareketle, Volga Bulgarcasında /l/, /n/ ünsüzlerinden sonra ekin /t/’li biçim birimlerinin kullanıldığını; Çuvaş Türkçesinde ise, /t/’li biçimlerin yanı sıra [+ra], [+re] eklerinin kullanılmasının VB’ndan daha sonraki bir dönemde, benzeşme sonucu ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Buna göre /l/, /n/ ünsüzlerinden sonra bulunma durumu ekinin /r/’li biçimleri asli değil, ikincildir.

/л/+т/

ял+та /yalda/ ‘*köyde*’ (AÇ 70: 14)
 школ+та /şkulda/ ‘*okulda*’ (İY 57: 41)
 тул+та /tulda/ ‘*dışarıda*’ (İЕТ 16: 23)
 виçе çул+та /vişī şulda/ ‘*üç yılda*’ (P 6: 4)

тәпел+те /tibelde/ ‘*mutfakta*’ (AÇ 14: 2)
 хәл+те /hilde/ ‘*kışta*’ (İY 145: 28)
 Пүркел+те /pürkelde/ ‘*Pürkel*’de (köy adı)’ (KA 104: 16)
 сәтел+те /sidelde/ ‘*masada*’ (YŞP 81: 20)

/н/+т/

вәрман+та /virmānda/ ‘*ormanda*’ (AÇ 76: 37)
 магазин+та /magazinda/ ‘*dükkānda*’ (YŞP 111: 22)
 вырән+та /virinda/ ‘*yerde*’ (S 199: 1)
 Хусан+та /huzanda/ ‘*Kazan*’da’ (ТТÇ 122: 15)

кәрмен+те /kermende/ ‘*sarayda*’ (KA 39: 38)
 Тимөрçен+те (KA 335: 7) /timirşende/ ‘*Timirşen*’de (köy adı)⁸⁷

/л/+р/

зал+ра /zalra/ ‘*salonda*’ (YŞP 202: 12)
 тыл+ра /tulra/ ‘*arkada*’ (İY 329: 21)
 чул+ра /çulra/ ‘*taştta*’ (UH 64: 17)

/н/+р/

стакан+ра /staқанra/ ‘*bardakta*’ (UH 37: 18)
 Казахстан+ра /қазақстанra/ ‘*Kazakistan*’da’ (ŞP 232: 12)
 тарән+ра /tarınra/ ‘*derinde*’ (ŞP 75: 36)
 ман йун+ра /man yunra/ ‘*benim kanımda*’ (MY 39: 12)

⁸⁷ /n/ ile sonlanan isim tabanlarından sonra bulunma durumu ekinin ön ünlülü ([+te]) biçimini sadece iki örnekte tespit edebildik.

Лондон+ра /londonra/ 'Londra'da' (MҮ 63: 32)

чун+ра /çunra/ 'canda' (Çs10 104: 18)

роман+ра /romanra/ 'romanda' (TL7 247: 10)

/н/+р/ ~ /н/+т/

çын+ра /şınra/ (UH 189: 36) ~ çын+та /şında/ (UH 233: 10) 'insanda'

ушкән+ра /uşkınra/ (SA 233: 35) ~ ушкән+та /uşkında/ (KA 256: 34) 'grupta, toplulukta'

район+ра /rayonra/ (SA 209: 36) ~ район+та /rayonda/ (İY 87: 36) 'rayonda'

кун+ра /kunra/ 'günde' (VTŞ 12: 37) ~ юн кун+та /yun gunda/ 'çarşamba gününde' (İY 216: 13)

/л/+р/ ~ /л/+т/

çул+ра /şulra/ (P 177: 25) ~ çул+та /şulda/ (KA 317: 10) 'yolda'

кил+ре /kilre/ (KA 80: 6) ~ кил+те /kilde/ (KA 14: 20) 'evde'⁸⁸

3. /l/, /n/, /r/ dışında kalan ünsüzlerden sonra:

Çuvaş Türkçesinde /l/, /n/, /r/ ünsüzlerinden sonra bulunma durumu ekinin [+da], [+de] biçiminde geldiği yukarıda belirtilmişti. Bu ünsüzlerin dışında kalan kelimelerden sonra (çokluk ve zamir n'si içeren teklik 3. kişi iyelik eki kelimeler hariç), bulunma durumu eki /r/'li olarak [+ra], [+re] biçimlerinde gelir.

çак вăхăт+ра /şak vıhıtra/ 'bu zamanda' (KA 10: 9)

салтак+ра /saltakra/ 'askerde' (KA 143: 37)

Мускав+ра /musşavra/ 'Moskova'da' (PMK 30: 9)

пурнăç+ра /purnışra/ 'hayatta' (SA 91: 18)

пўрт+ре /pürtre/ 'evde' (PMK 79: 26)

ёç+ре /işre/ 'işte' (SA 84: 10)

пўлём+ре /pülümre/ 'odada' (SA 87: 22)

Çuvaş Türkçesinde çokluk eki [+Sem]'den sonra, bulunma durumu eki [+ce] ([+че]) şeklinde gelir ve çokluk ekinin son ünsüzü /m/, /n/'ye dönüşür: [+Sence] ([+сенче]). Çokluk ekinin daima ön ünlülü olarak ünlü uyumu kuralını bozması neticesinde bulunma durumu eki ona tabi olur ve sürekli olarak ön ünlülü olarak kullanılır: +Sem+te > +Sence

⁸⁸ Verilen örneklerde metin külliyatımız esas alınmıştır. İzahlarda da belirttiğimiz gibi söz konusu durumda kullanım ikili olabilmektedir. Bu biçimlerden hiçbirisi doğru ya da yanlış şekil olarak değerlendirilemez.

- хөвөллө кун+сенче /hǐvellǐ kúnzence/ 'güneşli günlerde' (KA 7: 5)
 урам+сенче /uramzence/ 'sokaklarda' (KA 195: 28)
 ёџ+сенче /ǐşsence/ 'işlerde' (SA 31: 30)
 хаџат+сенче /ħaşatsence/ 'gazetelerde' (SA 40: 21)
 пўлём+сенче /pǔlǐmzence/ 'odalarda' (ŞP 20: 30)
 ачасен алли+сенче /acazen allizence/ 'çocukların ellerinde' (ŞP 35: 7)
 70-мёш сұл+сенче /şitmǐlmǐş şulzence/ '70'li yıllarda (hh. 70'inci yıllarda)' (UH 7: 29)
 институт+сенче /institutzence/ 'enstitülerde' (UH 410: 8)
 клас+сенче /klassesence/ 'sınıflarda' (YŞP 198: 12)
 ресторан+сенче /restoransence/ 'restoranlarda' (YŞP 73: 8)

Поляксем таван чёлхипе кёнекесем çараçĉ, **шкулёсенче** таван çёлхине вёренеçĉ, - шухаша кайрё Иван. (KA 190: 27-28)

/polyaksem tıvan çılhibe kǐnegezem şıraşşı, şkulǐzence tıvan çılhine vǐreneşşı, - şuħıĵa kayrı ivan/

Polonyalılar ana dilleriyle kitaplar yazıyorlar, okullarında ana dillerini öğreniyorlar, - düşünceye daldı İvan.

4. Rusçadan alıntılarda, kelime sonunda bulunan /ss/, /ff/, /tt/ ya da /ll/ gibi ünsüz çiftlerinin üzerine bulunma durumu eki getirilmesi sırasında, kelime tabanındaki ünsüzlerin /s/, /f/, /t/ ve /l/ şeklinde tekleştiği görülmektedir⁸⁹

- иккёмёш класра (< класс+ра) /ikkǐmǐş kłasra/ 'ikinci sınıfta' (KA 252: 17)
 процесра (< процесс+ра) /protsesra/ 'süreçte' (KA 384: 41)
 металта (< металл+та) /metalda/ ~ металра (< металл+ра) /metalra/ 'metalde' (ÇÇOS 153)
 кристалта (< кристалл+та) /kristalda/ ~ кристалра (< кристалл+ра) /kristalra/ 'kristalde' (ÇÇOS 122)
 Кардифра (< Кардифф+ра) /kardifra/ 'Kardif'te (kişi adı)' (ÇÇOS 383)

5. Kelime sonu /st'/, /s'/, /z'/ ses birlikleri bulunma durumu eki aldığına bunların /ş/'ye dönüşerek, ekin [+ra] ya da [+re] şekillerinde, ekin /r/ biçimlerini alırlar⁹⁰.

- перепиçре (< перепись+ре) /perepişre/ 'sayımda' (ÇÇOS 383)
 повеçре (< повесть+ре) /poveşre/ 'uzun hikâyede' (UH 5: 24)
 влаçра (< власть+ра) /vlaşra/ 'iktidarda' (HÇÇ-M 37)
 Ферçре (< ферзь+ре) /ferşre/ '(satrançta) vezirde'
 княçра (< князь+ра) /knyaşra/ 'prenste'

⁸⁹ ÇÇOS 383.

⁹⁰ ÇÇOS 383-384.

Ünlülerden sonra:

1. Çuvaş Türkçesinde ünlü ile biten kelimelerin üzerine bulunma durumu eki, ünlü uyumuna göre, [+ra], [+re] şeklinde gelir.

мунча+pa /muncara/ 'banyoda' (KA 116: 29)
хула+pa /hulara/ 'şehirde' (PMK 29: 27)
ыйхă+pa /ıyħıra/ 'uykuda' (ŞP 7: 28)
вăрçă+pa /vırjıra/ 'savaşta' (SA 91: 34)
сапăçу+pa /şabışura/ 'kavgada, savaşta' (SA 33: 12)
канашлу+pa /kanaşlura/ 'toplantıda' (SA 88: 2)
бюро+pa /byurora/ 'büroda' (UH 278: 24)
кино+pa /kinora/ 'sinemada' (YŞP 148: 12)

эрне+pe /ernere/ 'haftada' (PMK 39: 8)
тинче+pe /tınçere/ 'dünyada' (KA 145: 3)
ёşkё+pe /ışkire/ 'ziyafette' (YŞP 277: 24)
кўлё+pe /külire/ 'gölde' (ŞP 156: 7)
кётў+pe /kitüre/ 'sürüde' (UH 109: 17)
вёренў+pe /virenüre/ 'öğretimde, eğitimde' (ŞP 70: 16)
вёри+pe /vırire/ 'sıcakta' (İY 100: 37)
Германи+pe /germanire/ 'Almanya'da' (İY 129: 31)

2. Teklik 3. kişi iyelik ekinden sonra:

Çuvaş Türkçesinde, teklik 3. kişi iyelik eki [+ı], [+i]'den sonra bulunma durumu eki gelmesi durumunda, Yeni Uygurca ve Özbekçe dışında bütün Türk lehçelerinde olduğu gibi, iyelik eki ile durum eki arasına zamir /n/'si yerleşir. Durum ekinin ünsüzü, tarihsel şekillerden farklı olarak /c/ ile kullanılır. Bu farklılık benzeşme neticesinde ortaya çıkmış olmalıdır. Nitekim, Volga Bulgarcası 1324 tarihli bir mezar taşında yer alan [İK]+[3TİE]+[BDE] kuruluşundaki **ahırinte** 'sonunda' örneğinde ekin /t/'li biçimde eklenmesi, bu değişimin fonetik bir olay neticesinde olduğunu ortaya koymaktadır (Erdal 1993: 94).

Teklik 3. kişi iyelik ekinden sonra, bulunma durumu eki morfolojik dizimde kendisinden önce gelen iyelik ekine fonetik bakımdan da tabi olduğundan, iyelik ekinin daima ön ünlülü biçimlere sahip olması özelliği bulunma durumu ekine de sirayet eder. Ek, [+ (n)ce] ([+ (n)чe]) biçimindedir.

26) Крым вәрси **вәхәтәнче** /krım vırji vıhıtınce/ 'Kırım Savaşı zamanında' (KA 19:

хәйән **вырәнәнче** /hıyın vırınınce/ 'kendisinin yerinde' (KA 33: 38)

кўлө **төпәнче** /külı tıbınce/ 'göl dibinde' (PMK 4: 5)

кусәнче /quşınce/ '(onun) gözünde' (PMK 32: 19)

сөтел **пусәнче** /sıdel puşınce/ 'masa başında' (SA 78: 30)

хәй **пурнәсәнче** /hıy purnıjınce/ 'kendi hayatında' (SA 82: 39)

кашәлсен **вөсәнче** /kışılzen vışınce/ 'halkaların ucunda' (ŞP 12: 4)

вөсен **шкуләнче** /vızen şkulınce/ 'onların okulunda' (ŞP 65: 31)

иккәмөш **кунәнче** /ikkımış kunınce/ 'ikinci gününde' (YŞP 92: 10)

каратин **пүлөмәнче** /qaratın pülımınce/ 'karantina odasında' (YŞP 208: 37-38)

турккә **вәрсинче** /turqkı vırjince/ 'Türk savaşında' (KA 19: 25)

хөвел **сутинче** /hıvel şudince/ 'güneş ışığında' (PMK 91: 3)

Атәл **варринче** /adıl varrince/ 'İdil ortasında' (SA 26: 7)

колхоз **пахчинче** /kolhoz paşınce/ 'kolhoz bahçesinde' (SA 36: 39)

лаша **витинче** /laşa vidince/ 'at ahırında' (ŞP 70: 31)

35) лагерь **библиотекинче** /lager' bibliotekince/ 'kamp kütüphanesinde' (ŞP 360:

чәваш **литературинче** /çıvaş literaturince/ 'Çuvaş edebiyatında' (UH 8: 12)

витринче /vitrince/ '(onun) kovasında' (UH 265: 37)

унән **аллинче** /unın allince/ 'onun elinde' (YŞP 10: 21)

унән **хәлхинче** /unın hılhince/ 'onun kulağında' (YŞP 53: 36)

Ивансен **киләнче** çак сәмахсем ялан чилхе çинче. (KA 30: 24-25)

/ivansen kilınce şağ sımahsem yalan çilhe şince/

İvanların evinde bu sözler daima dilde.

4. Sonu /t/, /d/, /t'/, /d'/ ile biten adlar teklik üçüncü kişi ekini aldıklarında /ç/ (/ç/) ünsüzüne dönüşmesi Çuvaş Türkçesi için karakteristik bir özelliktir (bkz. İyelik ekleri):

вәхәт+ә > вәхәчә /vıhıtıçı/ '(onun) zamanı' (KA 108: 20)

апат+ә > апачә /abacı/ '(onun) yemeği' (TTÇ 25: 35)

пұрт+ә > пұрчә /pürçı/ '(onun) evi' (AÇ 21: 4)

тетрадь+ә > тетрачә /tetracı/ '(onun) defteri' (İY 292: 2)

(кирпөч) завод+ә > (кирпөч) завочә 'tuğla fabrikası' (S 25: 31)

Ancak aynı yapıdaki kelimeler bulunma durumu ekini aldığıında, /t/, /d/, /t'/, /d'/ ~ /ç/ nöbetleşmesi meydana gelmez, kelime ses yapısı bakımından yalın durumdaki gibi korunur. Pavlov, bu istisnai durumu Çuvaşçanın fonetik kurallarına bağlar. Ona göre,

kelimedeki eklerde aynı sesin birkaç tane olması uygun değildir. Ayrıca, durum ekinde de, kelime tabanında da, değişme neticesinde ortaya çıkmış /c/ sesi iyi işitilemez. Bu nedenle söz konusu /t/, /d/, /t'/, /d'/ ses birimleri, 3TK İYE+bulunma durumu eki kullanımında bu değişimin dışında kalmıştır (Pavlov 1965: 108-109).

пўртёнце /pürtince/ 'evinde' (KA 53: 40)

вәрçә вәхәтёнце /vırjı vıḫıdince/ 'savaş zamanında' (YŞP 28: 28)

кирпёч заводёнце /kirbiç zavodince/ 'tuğla fabrikasında' (YŞP 151: 20)

тетрадёнце /tetradince/ 'defterinde' (Aps 284: 3)

5. Teklik 2. kişi iyelik ekinden sonra:

Çuvaş Türkçesinde teklik ikinci kişi iyelik eki [+u], [+ü]'den sonra bulunma durumu eki **[+та]**, **[+те]** biçiminde eklenmektedir. Ancak, buradaki belirtilmesi gereken en önemli husus, iki ek arasında herhangi bir morfonetik gereksinim olmamasına rağmen, bu iki ek arasında /n/ ünsüzünün yer almasıdır (пуç [İK]+y[2TİE]+ та [BDE] değil, пуç+y+n+та > пуçунта /puşunda/ '(senin) başında').

хәвән чирўнте /ḫāvān çiründe/ 'kendi yüreğinde' (UH 29: 28)

килўнте /kilünde/ '(senin) evinde' (TTÇ 125: 21)

кёсийўнте /kisyünde/ '(senin) cebinde' (S 12: 7)

ёçўнте /ışünde/ '(senin) işinde' (P 177: 18)

сан аллунта /san allunda/ 'senin elinde' (UH 189: 22-23)

хәвән фермунта /ḫıvın fermunda/ 'kendi çiftliğinde' (YŞP 245: 10)

санән пуçунта /sanın puşunda/ 'senin başında' (YŞP 285: 2)

санән туйунта /sanın tuyunda/ 'senin düğününde' (SA 106: 41)

Pavlov, bu olayın fonetik kurallarla herhangi bir ilgisi olmadığını, bu sesin iyelik ekinin önceki şeklinden kalmış olabileceğini düşünmektedir. İyelik ekinin önceki biçiminin diğer Türk Dilleri ile karşılaştırılması sonucunda bulunabileceğini dile getiren araştırmacı, karşılaştırma sonucunda bulduğu /ng/ (ŋ) biçiminin yerine modern dilde [+u], [+ü] eklerinin kullanıldığını belirtmektedir.⁹¹ Teklik 2. kişi iyelik ekinden sonra /n/ foneminin yalın durumda ve yeni isim durumları dediği araç-birliktelik, sebep-amaç ve yokluk durumlarının da ortaya çıkmadığını, sadece ilgi, yönelme-belirtme, bulunma ve ayrılma durumlarında yer aldığını göstermektedir. Yazarın bu görüşü bulunma ve çıkma durumu için isabetli olsa da ilgi ve yönelme-belirtme durumu için yerinde olmadığı ileri

⁹¹ Acaba nu ilgi doğru mudur?

sürülebilir. Nitekim, /n/ fonemi ilgi durumunda morfolojik, yönelme-belirtme durumunda ise morfonolojik görevdedir. Pavlov'un iddiasında gibi iyelik ekinden sonra bu durumlarda /n/ sesi ortaya çıkmamaktadır, fonem zaten vardır (Pavlov 1965: 108).

Pavlov, bazı ağızlardaki özelliklerin ekin eski biçimini akla getirdiğini, bu örneklere kimi yazar ve şairlerin eserlerinde zaman zaman rastlandığını söyleyerek, **йулташанта** /yuldaşında/ (йулташунта /yuldaşunda/ yerine) '(senin) arkadaşında', **киленте** /kilinde/ (килүнте /kilünde/ yerine) '(senin) evinde' örneklerini verir. Araştırmacı devam verdiği örneklerdeki **сұртанта** /şurdında/ 'evinde, yurdunda' ve **сөренте** /şirinde/ 'yerinde' gibi yapıların diyalektizm arasına girip girmeyeceği hakkında net karar vermenin zor olduğunu, **суманта** /şumında/ '(senin) yanında', **хысанта** /hışında/ '(senin) arkanda', **уманта** /umında/ '(senin) önünde' gibi biçimlere diyalektizm demenin mümkün olmadığını belirterek, imlâ kurallarında bu biçimler hakkında kesin bir söz edilmediğini söylemektedir (Pavlov 1965: 108).

Sergeyev-Kotleyev, 2. ve 3. iyelik ekinden sonra ortaya çıkan /n/ sesi yoluyla iyelik formundaki kelimenin kolayca ayrılabilmediğini söyler (1988: 207).

6. Rusçadan geçmiş kelimelerin sonlarında bulunan vurgusuz /a/ ve /e/ ünlüleri, bulunma durumu eki aldıklarında /ĩ/, /ĩ/ ile nöbetleşir; ekin [+ra] ya da [+re] biçim birimi eklenir⁹²

алгебрәра (< алгебра+ра) /algebrära/ 'cebirde' (HÇÇ-М 36)

идейәра (< идея+ра) /ideyıra/ 'fikirde' (ÇÇ 216)

кофәре (< кофе+ре) 'kahvede' (ÇÇ 216)

ракетәра (< ракета+ра) /raketära/ 'rokette' (ÇÇ 213)

пирән **машинәра** (< машина+ра) /pirin mašinıra/ 'bizim arabada' (УН 224: 23)

Vurgulu olan /a/ ve /e/ ünlüsü ise herhangi bir değişime uğramaz ve ekin [+ra], [+re] biçim birimini alır.

кафере (< кафе+ре) /kafere/ 'kafede' (ÇÇОS 383)

статьяра (< статья+ра) 'yazıda, makalede' (ÇÇОS 383)

Павловскаяра (< Павловская+ра) /pavlovskayara/ 'Pavlovskaya'da' (HÇÇ-М 37)

7. Kelime sonunda /stvo/ (/ство/) birleşimi içerisinde yer alan /o/ ünlüsü, kendisinden sonra bulunma durumu eki geldiğinde /ĩ/ ile nöbetleşir.

⁹² ÇÇОS 382-383.

- обществăра** (< общество+ра) /obşcestvıra/ 'toplumda' (KA 230: 8-9)
искусствăра (< искусство+ра) /iskusstvıra/ 'sanatta' (UH 20: 35)
дежурствăра (< дежурство+ра) /dejurstvıra/ 'nöbette' (YŞP 229: 1)
министерствăра (< министерство+ра) /ministerstvıra/ 'bakanlıkta' (KA 224: 20)

Ünlü uyumu bakımından:

Çuvaş Türkçesinde bulunma durum eki, ünlü uyumu bakımından birkaç istisnai durum haricinde oldukça tutarlılık göstermektedir.

вăрман+та /vırmanta/ 'ormanda' **пĕлĕт+ре** /pĕltre/ 'bulutta'

Ancak Rusça kökenli ya da Rusça aracılığıyla geçmiş alıntı kelimelerde eklenme esnasında, daima ekin art ünlülü biçimlerinden yana olmak üzere, bu kuralın zaman zaman bozulduğu görülmektedir.

сквер+та /skverdta/ '(küçük) şehir bahçesinde' (ÇÇOS 226)
кубик+ра /kubikra/ '(mat.) küpte' (ÇÇOS 122)

Sonu /l'/, /n'/ şeklinde biten kelimeler kalın sıralı olsalar dahi bulunma durumu ekinin ön ünlülü biçimlerini alırlar:

каракуль+те /karakul'de/ ~ **каракуль+ре** /karakul're/ 'karakulda' (ÇÇOS 92)
мăкăнь+те /mĕğın'te/ ~ **мăкăнь+ре** /mĕğın're/ (ÇÇOS 149) 'haşhaşta'

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Çuvaş Türkçesinde bulunma durumu GT ile denk olarak {+DA} ekiyle kurulmaktadır.

Volga Bulgarcasında bulunma durumu eki yalnızca iki örnekte yer almaktadır⁹³:

cieti cūr ellū **cāлта** 'yedi yüz elli yıl(m)da';
 rabiy'u ewwel ayxı **axırinte** 'rebiyülevvel ayı sonunda' (Erdal 1993: 93-94).

Erdal bu örnekleri, modern Çuvaşça ile de karşılaştırarak VB'da bulunma durumu ekinin /l/, /n/, /r/ ünsüzlerinden sonra [+ta], [+te]; kitabelerde tanıklanamamasına rağmen, bunların dışında kalanlarda ise [+ra], [+re] biçiminde olması gerektiğini düşünmektedir (Erdal 1993: 93).

⁹³ Tekin bu morfemle işaretlenmiş bir bulunma durumunun varlığından söz etmemektedir. VB {+A} ekini *varma-bulunma hâli* başlığı altında bulunma durumu işaretçisi olarak da göstermiştir (1988: 38).

Yukarıda verdiğimiz kullanımlarda, ekin /l/, /n/ ile sona eren kelimelerden sonra /t/'li olarak eklenmesi, Volga Bulgarcası ile Orhun Türkçesi arasında bir paralellik olarak göze çarpmaktadır⁹⁴.

Yılmaz, *Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji-Bir Deneme* adlı çalışmasında bulunma durumu ekinin kullanımında /l/, /n/, /r/ ünsüzleri sonrası Orhon Türkçesi ile Çuvaşçanın karşılaştırmasını şu şekilde yapmaktadır:

*“İlk Türkçe *d fonemi ise, Çuvaşçada l, r, n ünsüzlerinden sonra ötümsüzleşerek t olmuş, ünlüler ve r, l, n dışındaki ünsüzlerden sonra r'ye değişmiştir. Bu açıdan Çuvaşça ile Orhon Türkçesi arasında tam bir uygunluk vardır. Ek başındaki d fonemi Orhon Türkçesinde r, l, n ünsüzlerinden sonra ötümsüzleşerek t olmuş, ünlüler ve r, l, n dışındaki ünsüzlerden sonra korunmuştur.” (Yılmaz 2002: 12)*

Yılmaz'ın bu yargısı iki bakımdan doğru değildir. İlki, yukarıda da belirttiğimiz ve örneklerde de görüldüğü gibi Çuvaş Türkçesinde bulunma durumu ekinin /t/li biçimleri mevcut değildir. Her ne kadar Çuvaş yazımında bu biçimler ([+ta], [+te]) şeklinde yazılsa da bunların sesletimi her zaman /d/lidir: [+da], [+de].

İkincisi, Çuvaş Türkçesinde /l/ ve /n/ ile biten isimlerden sonra bulunma durumu eki hem ([+ta], [+te]) hem de ([+pa], [+pe]) şeklinde gelebilmektedir. Yukarıda değindiğimiz gibi, Orhon Türkçesinde /l/, /n/, /r/ ile biten kelimelere bulunma durumu ekinin eklenme sistemi, Günümüz Çuvaşçasıyla değil, Volga Bulgarcası ile denklik gösterir.

Çuvaş dilbilim terminolojisinde bulunma durumu, *virin* ‘yer (= ET orın)’ *padeji* şeklinde adlandırılır⁹⁵.

Bulunma durumunun asıl görevi bulunma ve yer bildirmesinin yanında zaman, iş devamlılık, müddet, tarz, şekil, durum, karşılaştırma, kesir, konu, vasıta, gaye, sebep, vasıf, miktar, belirtme, kısım, parça, âitlik vs. (Ergin 1993: 223) gibi ifadeleri de içine aldığı bilinmektedir. Çuvaş Türkçesinde bulunma durumu ekinin başlıca görevleri şunlardır:

1. Bulunma durumunun asıl görevi yer bildirmektir. Adı, oluş ya da kılışın yerini bildirme görevi ile fiile bağlar. Söz diziminde yer tamlayıcısı olarak görev yapar.

Эпĕ пахчара хĕяр катмаклатăп. (AÇ 16: 33)
/ebĭ paħçara hĕyar katmaqladĭp/
Ben *bahçede* salatalık kazıyorum.

⁹⁴ Orhun Türkçesi örnekleri: **il+tä** ‘ülkede’; **türk sir bodun yerin+tä** ‘Türk Sir halkının ülkesinde’; **erig yer+tä** ‘kolayca erişilen yerde’ (Tekin 2000: 114-115).

⁹⁵ V. V. Andreyev; M.G. Danilova (2001) *Çavaş terminologiyë: pëtmëşle ıytusem, çelhe pëlëvën terminësem –Vërenü posobiyë*, İzd-vo Çuvaş. un-ta.; Şupaşkar, s. 54.

Уралта, Ҷәпәрте, Кавказра ёҗ шәрәса җүрекен хресченсем. (МҮ 57: 37-38)
 /uralda, şıbırde, kavkazra iş şıraza süregen hrescenzem/
Ural'da, Sibirya'da, Kafkasya'da iş arayıp duran çiftçiler.

Титанин шоссе **хёрринчех** икё хутлә **суртра** аялти хутри **хваттерте** пурәнәт'. (УН 267: 17-18)
 /titanin şosse hırrinceh ikı hutlı şurtra ayaldi hutri **hvatтерде** purınat'/
 Titanin şose **kenarında**, iki katlı **evde** alt kattaki **dairede** yaşıyor.

Урамра каллех машина сасси илтәнчө. (ŞP 4: 23)
 /uramra қаллеһ машина sassi iltıncı/
Sokakta tekrar araba sesi duyuldu.

Тўпере акәш тәкә евөрлө шурә пәлётсем чупаҗҗө. (КА 8: 31-32)
 /tübere ağış tıgı yevırlı şurı pılıtsem çubaşşı.
Gökte kuğu tüyü gibi beyaz bulutlar uçuşuyor (hh. koşuyorlar).

2. Adı, oluş ya da kılışın zamanını bildirme anlamıyla fiile bağlar.

Ҷак **хёлте** пирён паттәр Хёрлө Ҷар сахал мар җаплә җәнтерүсем турө. (SA 254: 13-14)
 /şak hilde pirın pattır hırlı şar sahal mar çaplı şınderezem turı/
 O **kış** (hh. kışta) *bizim kahraman Kızıl ordu çok ünlü zaferler kazandı.*

Виҗө **минутра** хатәр пултәр! (SA 64: 14)
 /vişı minutra hadır puldır/
 Üç **dakikada** hazır olsun!

Эпө 1871 **сультә** вөрөнсе тухрәм. (КА 391: 41)
 /Epı pin de sağır şır şitmıl pır şulta vırenze tuhrım/
 Ben 1871 **yılında** mezun oldum.

Ирхине **җиччөре** тәрәтән, зарядка тәватән, **саккәрта** апат җиетән, **тәххәрта** экскурсоводпа фотограф хәҗҗән тухса қаятән. (УН 37 29-32)
 /irhine şičçire tiradın, zaryadқа tivatın, saққırda abat şiyedın, tıhхırda ekskursovodpa fotograf hışşın tuhsa kayadın/
 Sabahleyin **yedide** kalkıyorsun, sabah jimnastiği yapıyorsun, **sekizde** yemek yiyorsun, **dokuzda** rehberle fotoğraflara göre (hh. fotoğraf arkasından) çıkıp gidiyorsun.

3. Bulunma durumundaki bir ad yalın durumdaki diğer bir adla birleşerek 'bulunma grubu' meydana getirebilir.

Уйәхра пёр-икё җыру килет. (SA 228: 1)
 /uyıhra pır-iki şıru kilet/
Ayda bir iki mektup gelir.

4. Sayı adlarına doğrudan gelerek yaş bildirir.

Çавăн пек чăваш ачи шăпи, **улттăра-сиччĕре** сурла тăтатъ, сухалатъ, сўрелет, въл туман ёç çук. (КА 75: 4-6)

/şavın pek çıvaş aci şibi, ultıra-şiççire şurla tıdat', suhalat', sürelet, vıl tuman iş şuk.

*Çuvaş çocuğunun talihi böyle, **altı, yedi yaşında** (hh. altıda-yedide) orak tutar, tarla sürer, tırmıklar, onun yapmadığı iş yok.*

Унăн икĕ ывăлĕ ёçе çыпçăнă ёнтĕ, пĕри **вунсаккăрта**, тепри **вунпиллĕкре**, хĕл каşиччен алписенчен пăчкă пăрахман. (МҮ 47: 14-16)

/unın iki ıvılı işe şışşını indı, piri vunsakķirta, tepri vunpillikre, hıl kaşičçen allizencen pıçķı pırahman/

*Onun iki oğlu işe girişmişler artık, biri **on sekiz yaşında** (hh. on sekizde), diğeri **on beş yalında** (hh. on beşte). Kışa kadar ellerinden testereyi bırakmamışlar.*

5. Mesafe bildirir:

Нимĕçсем кунтан **вăтăр-хĕрĕх километрта** кăна. (СА 21: 6)

/nimişsem kundan vıdır-hırh kilometrda kına/

*Almanlar buradan sadece **otuz kırk kilometre uzaklıkta**.*

Тусĕ хăйĕнчен **сирĕм утăмра** тăратъ пулин те, бинокльне ун çине тĕллерĕ. (ŞP 157: 20-21)

/Tuzı hıyınçen şirim utımra tırat' pulin de binokl'ne un şine tılleri/

*Dostu kendisinden **yirmi adım uzakta** olsa da, dürbünü onun üzerine çevirdi.*

6. İnsanın mesleki anlamda görevini ya da uzmanlığını belirtir.

Виктор Андреевич салтакран таврăннăранпах **шоферта** ёçлет. (ŞP 126: 36-37)

/victor andreyeviç saltakran tavrınnıranbağ şoferda işlet/

*Viktor Andreyeviç askerden döndüğünden beri **şöförlük yapıyor**. (hh. şöförde çalışıyor)*

Алексей Андреевич уес şкулĕнче **учительте** ёçлет, Ивана геометрипе алгебрăна укçасăрах вĕрентет. (КА 218: 28-29)

/aleksey andreyeviç uyes şkulınce uçitel'de işlet, ivana geometribe algebrına ukşazırağ vırendet/

*Aleksey Andreyeviç bölge okulunda **öğretmenlik yapıyor** (hh. öğretiliminde çalışıyor), İvan'a geometri ile cebiri ücretsiz öğretiyor.*

7. Durum bildirir:

Çĕртме уйăхĕ - çутă уйăхĕ: çĕрсем кĕске, пахчасемпе çарансем **çеçкере**. (ÇS10 115: 27-28)

/şirtme uyıhı şudı uyıhı şırzem kiske pahçazembe şaranzem şeşkere/

*Haziran ayı – ışık ayı: geceler kısa, bahçeler ile çayırliklar **çiçekte**.*

Харсәр Петька, лăпкă, тарăн **ыйхăра** ... (ŞP 77: 28-29)
/ħarzır Pet'ka, lıpkı, tarın ıyħıra/
Afacan Petka, sakin, derin uykuda...

8. Kimi kelimelerde dilbilgisel bir şekil olmaktan çıkıp sözlüksel değer kazanır.

пур 'var, bütün, hep, her'+те > **пурте** /purde/ 'herkes, hepsi, her şey'.

ку 'bu'+(н)та > **кунта** 'buraya; burada'

у 'o'+(н)та > **унта** 'oraya; orada'

Çuvaş Türkçesinde bulunma durumu ekine {АН} kuvvetlendirme edatı (<*ok(a) Räsänen 1969: 359.) eklenerek anlam kuvvetlendirilebilmektedir. Bu kullanım Kumuk Türkçesinde de karşımıza çıkmaktadır: **görgendok** 'gördüğünde' (Kaymaz 1999: 119): {+RA}+{АН} > [+daħ], [+deh], [+raħ], [+reh], [+ceh] .

вырăн+**тах** /vırındaħ/ 'yerde' (İY 150: 7)

шкул+**тах** /şkuldaħ/ 'okulda' (AÇ 215: 15)

кил+**тех** /kildeh/ 'evde' (ТТÇ 106: 23)

январь+**тех** /yanvar'teh/ 'ocakta (ay adı)' (VTŞ 85: 14)

колхоз+**рах** /kolhozraħ/ 'kolhozda' (ТТÇ 101: 14)

уй+**рах** /uyraħ/ 'kırdada' (İY 143: 15)

инçe+**рех** /inşereh/ 'uzakta' (S 380: 4)

эрне+**рех** /ernereh/ 'haftada' (İY 125: 39)

Эпĕ хамăр **ялтах** библиотекăра ёçлетĕп. (УН 52: 33-34)

/ebı ħamır yaldaħ bibliotekıra işledip/

Ben kendi köyümüzde kütüphanede çalışıyorum.

Bulunma durumu eki her zaman vurguludur.

1.3.1.5. ÇIKMA HÂLİ (Туху падежĕ /Tuħu Padejĭ/)

(Alm. *Ablativ*; İng. *Ablative*; Rus. *Исходный падеж*)

Kelime gruplarında ve cümlede fiilin gösterdiği hareketin kendisinden uzaklaştığını gösteren ad durumudur⁹⁶. (Ergin 1993: 223)

⁹⁶ Çıkma durumu sadece 'uzaklaşma' bildirme işlevi bildirmemektedir. Bu durumdaki isimler uzaklaşma ifadesinin yanı sıra "yer, ayrılma, menşe, cins, terkip, başlama, mahrumiyet, yokluk, vasıta, zaman, sebep, tarz, ölçü, değer, kıymet, bedel, parça, kısım, karşılaştırma, korku, ürküntü, hoşlanma, vazgeçme, aitlik, çeşit, vasıf, tercih, görüş, noktainazar v.s. v.s." gösterme işlevlerine de sahiptir. (Ergin 1993: 224)

Çuvaş Türkçesinde çıkma durumu GT {+DAn} biçimiyle denk olan {+RAn} ekiyle kurulmaktadır. Bulunma durumu ekinin [+ran], [+ren], [+dan], [+den] ve [+cen] ([+ран], [+рен], [+тан], [+тен], [+чен]) şeklinde beş değişken biçimi vardır.

Ekin isimlere eklenmesi sırasında ortaya çıkan ses-biçim görünümleri bulunma durumu ekiyle aynıdır.

Ünsüzlerden Sonra:

1. /r/ ünsüzünden sonra:

Çıkma durumu eki /d /li şekiller ile [+dan], [+den] ([+тан], [+тен]) biçiminde gelir.

пазар+тан /pazardan/ 'pazardan' (AÇ 49: 5)

Шупашкар+тан /şubaşkıardan/ 'Şubaşkar'dan (Çeboksarı'dan)' (İY 31: 43)

çар+тан /şardan/ 'askerden' (KA 74: 11)

çăвар+тан /şıvardan/ 'ağızdan' (P 187: 2)

çумăр+тан /şumırdan/ 'yağmurdan' (TTC 32: 22)

хваттер+тен /hvatтерden/ 'daireden' (YŞP 105: 15)

хёр+тен /hırden/ 'kızdан' (UH 23: 19)

тимёр+тен /timırden/ 'demirden' (VYV 79: 86)

çурçёр+тен /şurşırden/ 'kuzeyden' (ŞP 136: 9)

Çепёр+тен /şıbırden/ 'Sibirya'dan' (P 191: 23)

2. /l/, /n/ ünsüzlerinden sonra:

Çuvaş Türkçesinde /l/, /n/ ünsüzlerinden sonra çıkma durumu eki ([+тан], [+тен]) ya da ([+ран], [+рен]) biçimlerinde gelebilmektedir⁹⁷.

/л/+т/

ял+тан /yalдан/ 'köyden' (AÇ 21: 28)

шкул+тан /şkuldан/ 'okuldан' (ŞP 144: 32)

çăл+тан /şıldан/ 'gözedен; kaynakтан' (İY 138: 10)

тул+тан /tulдан/ 'dışarıdan' (İET 34: 15)

хёвел+тен /hıvelden/ 'güneşten' (Vyv 18: 38)

тёпел+тен /tibelden/ 'mutfaktan' (S 26: 13)

Пүркел+тен /pürkelden/ 'Pürkel'den (köy adı)' (KA 314: 31)

⁹⁷ Bu durum "Bulunma Durumu" başlığı altında ayrıntılarıyla ele alınmıştır.

/н/+т/

Хусан+**тан** /ħuzandan/ 'Kazan'dan' (КА 60: 36)
 ыраң+**тан** /vırından/ 'yerden' (ЇЕТ 61: 26)
 хуран+**тан** /ħurandan/ 'kazandan' (АÇ 121: 14)
 ресторан+**тан** /restorandan/ 'restorandan' (S 66: 19)

кин+**тен** /kinden/ 'gelinden' (ЇЕТ 29: 25)
 сир+ён+**тен** /sirinden/ 'sizden' (ŠP 231: 22)

/л/+р/

хул+**ран** /ħulran/ 'koldan' (АÇ 135: 24)
 усал+**ран** /uzalran/ 'kötüden; kötülükten' (S 382: 11)
 кәмәл+**ран** /ķimīlran/ 'gönülden' (КА 341: 26)
 мул+**ран** /mulran/ 'maldan' (ТТÇ 123: 3)

çекәл+**рен** /şegīlren/ 'çengelden' (İY 76: 14)
 çил+**рен** /şilren/ 'yelden' (P 212: 24)
 тәнәл+**рен** /tīnīlren/ 'dingilden' (İY 38: 37)

/н/+р/

сатин+**ран** /satinran/ 'satenden' (АÇ 69: 22)
 тусан+**ран** /tuzanran/ 'tozdan' (İY 38: 43)
 ушкән+**ран** /uşķınran/ 'gruptan' (İY 82: 19)
 вагон+**ран** /vağonran/ 'vagondan' (S 302: 32)

пин+**рен** /pinren/ 'binden' (YŞP 245: 17)
 витамин+**рен** /vitaminren/ 'vitaminden' (ŠP 248: 37)
 вёрентекен+**рен** /vırendegenren/ 'öğretmenden' (ŠP 201: 22)
 йёвен+**рен** /yıvenren/ 'dizginden' (SA 211: 9)

/н/+р/ ~ /н/+т/

кун+**ран** /ķunran/ (АÇ 228: 8) ~ кун+**тан** /ķundan/ (АÇ 19: 2) 'günden'
 çын+**ран** /şınran/ (КА 373: 30) ~ çын+**тан** /şından/ (SA 283: 42) 'kişiden'
 Иван+**ран** /ivanran/ (КА 328: 21) ~ Иван+**тан** /ivandan/ (КА 17: 5) 'İvan'dan'
 тәшман+**ран** /tīşmanran/ (АÇ 240: 33) ~ тәшман+**тан** /tīşmandan/ (UH 101: 13)
 'düşmandan'

мён+**тен** /mīnden/ (ЇЕТ 28: 33) ~ мён+**рен** /mīnren/ (YŞP 261: 4) 'neyden'

/л/+р/ ~ /л/+т/

авал+**ран** /avalran/ (İY 151: 14) ~ авал+**тан** /avalдан/ (КА 106: 4) 'evelden'
 çул+**ран** /şulran/ (ŠP 243: 20) ~ çул+**тан** /şulдан/ (КА 76: 34) 'yoldan'
 ывәл+**ран** /ıvīlran/ (ТТÇ 280: 23) ~ ывәл+**тан** /ıvīлдан/ (SA 200: 19) 'oğulдан'

кил+рен /kilren/ (КА 110: 41)⁹⁸ ~ кил+тен /kilden/ (АÇ 7: 8) 'evden'
 сөтел+рен /šidelren/ (АÇ 230: 2) ~ сөтел+тен /šidelden/ (YŞP 36: 29)
 'masadan'

3. /l/, /n/, /r/ dışında kalan ünsüzlerden sonra:

Çuvaş Türkçesinde /l/, /n/, /r/ ünsüzlerinden sonra çıkma durumu ekinin [+dan], [+den] biçiminde gel(ebil)diği yukarıda belirtilmişti. Bu ünsüzlerin dışında kalan seslerle sona eren isim tabanlarından sonra (çokluk ve zamir n'si içeren teklik 3. kişi iyelik eki kelimeler hariç), çıkma durumu eki /r/'li olarak [+ran], [+ren] biçimlerinde gelir.

институт+ран /institutran/ 'enstitüden' (YŞP 85: 1)
 алăк+ран /alıkran/ 'kapıdan, eşikten' (АÇ 37: 24)
 анăç+ран /anışran/ 'batıdan' (İY 11: 2)
 автобус+ран /avtobusran/ 'otobüsten' (S 112: 24)

пўлём+рен /pülümren/ 'odadan' (P 151: 12)
 Раççей+рен /raşşeyren/ 'Rusya'dan' (S 405: 15)
 пилёк+рен /pilükren/ 'belden' (P 246: 7)
 эрех+рен /erehren/ 'içkiden' (S 354: 4)

Çuvaş Türkçesinde çokluk eki [+Sem]'den sonra, çıkma durumu eki [+cen] ([+чен]) şeklinde gelir ve çokluk ekinin son ünsüzü /m/, /n/'ye dönüşür: [+Sencen] ([+сенчен]). Çokluk ekinin daima ön ünlülü olarak ünlü uyumu kuralını bozması neticesinde bulunma durumu eki ona tabi olur ve sürekli olarak ön ünlülü olarak kullanılır: +Sem+ten > +Sencen

йытă+сенчен /yıdızencen/ 'köpeklerden' (İY 25: 5)
 хёрарăм+сенчен /hırarımzencen/ 'kadınlardan' (İЕТ 38: 27)
 пуян+сенчен /puyanzenzen/ 'zenginlerden' (КА 79: 41)
 ача+сенчен /açazencen/ 'çocuklardan' (ŞP 22: 27)

нимёç+сенчен /nimışsencen/ 'Almanlardan' (ТТÇ 20: 28)
 пёлёт+сенчен /pilıtsencen/ 'bulutlardan' (АÇ 47: 20)
 пўрне+сенчен /pürnezencen/ 'parmaklardan' (VYV 62: 26)
 күршё+сенчен /kürjızencen/ 'komşulardan' (YŞP 248: 32)

⁹⁸ Verilen örneklerde metin külliyatımız esas alınmıştır. İzahlarda da belirttiğimiz gibi söz konusu durumda kullanım ikili olabilmektedir. Bu biçimlerden hiçbirisi doğru ya da yanlış şekil olarak değerlendirilemez.

4. Rusçadan alıntılarda, kelime sonunda bulunan /ss/, /ff/, /tt/ ya da /ll/ gibi ünsüz çiftlerinin üzerine bulunma durumu eki getirilmesi sırasında, kelime tabanındaki ünsüzlerin /s/, /f/, /t/ ve /l/ şeklinde tekleştiği görülmektedir⁹⁹.

вуннәмеш класран (< класс+ран) /vunnimış klasran/ 'onuncu sınıftan' (YŞP 260: 41-42)

металран (< металл+ран) /metalran/ 'metalden' (UH 224: 17)

5. Kelime sonu /st'/, /s'/, /z'/ ses birlikleri bulunma durumu eki aldığı bunların /s'/ye dönüşerek, ekin [+ra] ya da [+re] şekillerinde, ekin /r/ biçimlerini alırlar¹⁰⁰.

облаşран (< область+ран) /oblaşran/ 'bölgeden; oblasttan' (UH 198: 39)

переписрен (< перепись+рен) /perepişren/ 'sayımdan'

ферşрен (< ферзь+рен) /ferşren/ '(satrançta) vezirden'

княşран (< князь+ран) /knyaşra/ 'prenste' (ÇÇOS 383)

Ünlülerden sonra:

1. Çuvaş Türkçesinde ünlü ile biten kelimelerin üzerine bulunma durumu eki, ünlü uyumuna göre, [+ra], [+re] şeklinde gelir.

хапха+ран /hapħaran/ 'kapıdan' (AÇ 17: 19)

хула+ран /ħularan/ 'şehirden' (İЕТ 39: 2)

вăрçă+ран /vırşıran/ 'savaştan' (КА 18: 41)

ыйхă+ран /ıyħıran/ 'uykudan' (P 18: 42)

калаşу+ран /kalajuran/ 'konuşmadan' (VTŞ 4: 39)

юрату+ран /yuraduran/ 'sevgiden' (ТТÇ 76: 27)

кино+ран /kinoran/ 'sinemadan' (UH 338: 43)

радио+ран /radiatoran/ 'radyodan' (İY 131: 11)

чўрече+рен (çüreceren/ 'pencereden' (YŞP 17: 4)

тўпе+рен /tüberen/ 'gökten' (VTŞ 193: 9)

кўршĕ+рен /kürjiren/ 'komşudan' (AÇ 14: 9)

сивĕ+рен /siviren/ 'soğuktan' (İY 184: 45)

чиркў+рен /çirgüren/ 'kiliseden' (İЕТ 63: 13)

кĕтў+рен /kütüren/ 'sürüden' (S 384: 13)

Грузи+рен /ğruziren/ 'Gürcistan'dan' (P 32: 7)

хулпуşçi+рен /ħulpuşşiren/ 'omuzdan' (İY 224: 42)

⁹⁹ ÇÇOS 383.

¹⁰⁰ ÇÇOS 383-384.

2. Teklik 3. kişi iyelik ekinden sonra:

Çuvaş Türkçesinde, teklik 3. kişi iyelik eki [+İ], [+i]'den sonra çıkma durumu eki gelmesi durumunda, GT'de olduğu gibi, iyelik eki ile durum eki arasına zamir /n/'si yerleşir. Durum ekinin ünsüzü, tarihsel şekillerden farklı olarak /c/ (/ç/) ile kullanılır¹⁰¹.

Teklik 3. kişi iyelik ekinden sonra, çıkma durumu eki morfolojik dizimde kendisinden önce gelen iyelik ekine fonetik bakımdan da tabi olduğundan, iyelik ekinin daima ön ünlülü biçimlere sahip olması özelliği bulunma durumu ekine de sirayet eder. Ek, [(n)cen] ([+(n)чен]) biçimindedir.

куç+ĕ+нчен /kuşıncen/ 'gözünden' (AÇ 7: 31)
шăлавар+ĕ+нчен /şilavarıncen/ 'pantolonundan' (İY 65: 36)
чăматан+ĕ+нчен /çımadanıncen/ 'bavulundan' (İЕТ 37: 5)
çăвар+ĕ+нчен /şıvarıncen/ 'ağızından' (P 59: 33)
кил+ĕ+нчен /kilıncen/ 'evinden' (VTŞ 139: 25)
çўç+ĕ+нчен /şüşıncen/ 'saçından' (TTÇ 9: 40)
урапа йĕр+ĕ+нчен /uraba yışıncen/ 'araba izinden' (S 9: 13)
сĕтел+ĕ+нчен /şidelıncen/ 'masasından' (YŞP 139: 8)

уринчен (< ура+и+нчен) /urincen/ 'ayağından' (YŞP 124: 9)
ун сăмсинчен (< сăмса+и+нчен) /un sımzincen/ 'onun burnundan' (S 19: 16)
кĕсйинчен (< кĕсйе+и+нчен) /kĕsyincen/ 'cebinden' (AÇ 219: 22)
пўрнинчен (< пўрне+и+нчен) /pürnincen/ 'parmağından' (İY 55: 21)
Анюк хăлхинчен (хăлха+и+нчен) /anyuk ĥılĥincen/ 'Anyuk'un kulağından' (TTÇ 5: 26)
вырăс чĕлхинчен (< чĕлхе+и+нчен) /vırıs çĕlhincen/ 'Rus dilinden' (KA 388: 6)
граждан вăрşинчен (< вăрçă+и+нчен) /ğrajdan vırşincen/ 'vatandaş savaşıdan' (VTŞ 16: 8-9)
гараж чўречинчен (< чўрече+и+нчен) /ğaraj çürecincen/ 'garaj penceresinden' (ŞP 167: 2)

3. Sonu /t/, /d/, /t'/, /d'/ ile biten adlar teklik üçüncü kişi ekini aldıklarında /c/ (/ç/) ünsüzüne dönüşmesi Çuvaş Türkçesi için karakteristik bir özelliktir (bkz. İyelik ekleri):

университет+ĕ > **университечĕ** /universiteci/ 'üniversitesi' (ÇÇOS 296)
вăхăт+ĕ > **вăхăчĕ** /vıĥıci/ '(onun) zamanı' (KA 108: 20)
апат+ĕ > **апачĕ** /abaci/ '(onun) yemeği' (TTÇ 25: 35)
пўрт+ĕ > **пўрчĕ** /pürci/ '(onun) evi' (AÇ 21: 4)
тетрадь+ĕ > **тетрачĕ** /tetraci/ '(onun) defteri' (İY 292: 2)
(кирпĕч) завод+ĕ > **(кирпĕч) завочĕ** 'tuğla fabrikası' (S 25: 31)

¹⁰¹ Ayrıntılı açıklamalar için bkz. Bulunma Durumu.

Ancak aynı yapıdaki kelimeler çıkma durumu ekini aldığıında, /t/, /d/, /t'/, /d'/ ~ /c/ nöbetleşmesi meydana gelmez, kelime ses yapısı bakımından yalın durumdaki gibi korunur¹⁰².

пўртёнчен /pürtincen/ 'evinden' (İET 5: 35)

çu заводёнчен /şu zavodincen/ 'yağ fabrikasından' (VTŞ 38: 15)

тетрадёнчен /tetradincen/ 'defterinden' (YŞP 216: 13)

Питёр **университетёнчен** /pidır universitetincen/ 'St-Petersburg Üniversitesiinden' (KA 270: 14)

4. Teklik 2. kişi iyelik ekinden sonra:

Çuvaş Türkçesinde teklik ikinci kişi iyelik eki [+u], [+ü]'den sonra bulunma durumu ekinin Çuvaşçanın morfolojik kurallarına göre (**[+ран]**, **[+рен]**) biçiminde eklenmesi gerekmektedir. Ancak, bu kullanımda ilginç bir durum söz konusudur: iyelik eki ile çıkma durumu ekinin arasında, herhangi bir morfonetik gereksinim olmamasına rağmen, /n/ ünsüzü yer almaktadır; bu durumda çıkma durumu ekinin (**[+тан]**, **[+тен]**) şekli eklenir. (пуç [İK]+у[2TİE]+тан [BDE] değil, пуç+у+н+тан > пуçунтан /puşundan/ '(senin) başından' (AÇ 55: 13).

урунтан (< ура+у+н+тан) /urundan/ 'ayağından' (KA 128: 1)

арăмунтан (< арăм+у+н+тан) /arımundan/ 'karından' (P 122: 13)

ачунтан (< ача+у+н+тан) /acundan/ 'çocuğundan' (TTÇ 302: 23)

асунтан¹⁰³ (< асу+н+тан) /aşundan/ 'babandan' (YŞP 39: 13)

йăвунтан (< йăва+у+н+тан) /yivundan/ 'yuvandan' (YŞP 111: 21)

чёрўnten (< чёре+ў+н+тен) /çüründen/ 'yüreğinden' (VTŞ 175: 5)

сўсўnten (< сўс+ў+н+тен) /şüşünden/ 'saçından' (TTÇ 311: 44)

пиччўnten (< пичче+ў+н+тен) /piççünden/ 'abinden' (SA 104: 19-20)

ёсўnten (< ёс+ў+н+тен) /işünden/ 'işinden' (P 261: 9)

сан **кёресўnten** (< кёреце+ў+н+тен) /san kireşünden/ 'senin küreğinden' (ŞP 75: 19)

Çıkma durumu ekinin teklik 2. kişi ile kullanımında standart biçimin yanı sıra GT'ye denk biçimlerin de, istisnai olarak, kullanıldığı görülmektedir¹⁰⁴.

пуçантан /pujından/ 'başından' (KA 311: 45)

çăварăнтан /şivarından/ 'ağızından' (P 26: 9)¹⁰⁵

¹⁰² Ayrıntılı açıklama için bkz. Bulunma Durumu.

¹⁰³ Аtte /atte/ 'baba' kelimesi teklik 2. kişi iyelikte ачы /aşu/ 'baban' biçimindedir.

¹⁰⁴ Bu durum "Bulunma Durumu" bahsinde ayrıntılı olarak açıklanmıştır.

5. Rusçadan geçmiş kelimelerin sonlarında bulunan vurgusuz /a/ ve /e/ ünlüleri, bulunma durumu eki aldıklarında /i/, /i/ ile nöbetleşir; ekin [+ra] ya da [+re] biçim birimi eklenir¹⁰⁶.

больницяран (< больница+ран) /bolnitsıran/ 'hastaneden' (AÇ 73: 2)

программјран (< программа+ран) /programmıran/ 'programdan' (İY 295: 22)

кофјрен (< кофе+рен) /kofıren/ 'kahveden' (ÇÇOS 383)

республикјран (< республика+ран) /respublikıran/ 'cumhuriyetten; ülkeden' (UH 339: 9)

Vurgulu olan /a/ ve /e/ ünlüsü ise herhangi bir değişime uğramaz ve ekin [+ra], [+re] biçim birimini alır.

Марияран (< Мария+ран) /mariyaran/ 'Mariya'dan' (P 145: 5)

кафјрен (< кафе+ре) /kaferen/ 'kafeden' (Uh 212: 2)

6. Kelime sonunda /stvo/ (/ство/) birleşimi içerisinde yer alan /o/ ünlüsü, kendisinden sonra bulunma durumu eki geldiğinde /i/ ile nöbetleşir.

министерствјран (< министерство+ран) /ministerstvıran/ 'bakanlıktan' (KA 329: 25)

правительствјран (< правительство+ран) /pravitel'stvıran/ 'hükümetten; ' (SA 212: 39)

Ünlü uyumu bakımından:

Çuvaş Türkçesinde çıkma durumu eki, ünlü uyumu bakımından birkaç istisnai durum haricinde oldukça tutarlılık göstermektedir.

вјрман+тан /vırmantan/ 'ormandan' **пјлјт+рен** /pıltren/ 'buluttan'

Ancak Rusça kökenli ya da Rusça aracılığı ile geçmiş alıntı kelimelerle eklenme esnasında, daima ekin art ünlülü biçimlerinden yana olmak üzere, bu kuralın zaman zaman bozulduğu görülmektedir.

сквер+тан /skverdtan/ '(küçük) şehir bahçesinden' (ÇÇOS 226)

кубик+ран /kubikran/ '(mat.) küpten' (ÇÇOS 122)

Sonu /l'/, /n'/ şeklinde biten kelimeler kalın sıralı olsalar dahi, bulunma durumu ekinin ön ünlülü biçimlerini alırlar:

¹⁰⁵ Bu kullanım biçiminde, ön ünlülü sıradan örneklere metin külliyatımızda rastlanmamıştır.

¹⁰⁶ ÇÇOS 382-383.

- каракуль+тен /qaraqul'den/ ~ каракуль+рен /qaraqul'ren/ 'karakuldan' (ÇÇOS 92)
 маќањь+тен /miǰin'den/ ~ маќањь+рен /miǰin'ren/ (ÇÇOS 149) 'haşaştan'

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Çuvaş Türkçesinde bulunma durumu GT ile denk olarak {+RAn} ekiyle kurulmaktadır.

Volga Bulgarcasında çıkma durumu ekinin yalnızca[+ran] şekli tanıklanmaktadır.

dunyā+ran ~ dinyā+ran 'dünyadan'

hicrat+ran 'hicretten' (Tekin 1988: 39)

Tekin, çıkma durumu ekinin VB'daki kullanımı üzerine şu bilgileri vermektedir:

Volga Bulgarcasında çıkma hâli, bugünkü Çuvaşçada olduğu gibi, -ran/-ren ~ -tan/-ten eki ile kurulur. Ek, Çuvaşçada ünlülerden ve /r, l, n/ dışındaki ünsüzlerden sonra -ran/-ren, /r, l, n/ ünsüzlerinden sonra ise, -tan/-ten'dir. Her ne kadar kitabelerde örnek yoksa da ekin, Volga Bulgarcasında, /n/den sonra da -ran/-ren şeklinde olduğunu söyleyebiliriz (krş. tan-ruwi "eyledi"). (Tekin 1988: 38)

Tekin tarafından dile getirilen bu görüşlere Erdal da katılmaktadır¹⁰⁷ (1993: 94).

Bulunma durumu ekinin morfonolojisi üzerine yapmış olduğumuz açıklamalar çıkma durumu için de aynen geçerlidir (bkz. Bulunma Durumu).

Çuvaş dilbilim terminolojisinde bulunma durumu, *tuħu* 'çıkış (= ET taşıq-)' *padeji* şeklinde adlandırılır.

Çuvaş Türkçesinde çıkma durumu ekinin en önemli işlevleri şunlardır:

1. Bir oluş ya da kılışın çıkış noktasını, hareketin nereden başladığını bildirir.

Хапхаран анне тухрĕ. (AÇ 17: 19)

/ħapħaran anne tuħrĕ/

Капидан аннем çıktı.

Кĕркунне Ытаппан пичче ялтан кайрĕ. (AÇ 21: 28)

/kĕrĕgunne ştappan piççe yaldan ĩayrĕ/

Güzün ştappan abi köyden gitti.

Лешĕн арĕмĕ чăваш мар, Белоруссирен куçса килнĕ, халĕ вырĕсланнĕ хĕрарĕм. (P 58: 41-42)

/leşin arĕmĕ çıvaş mar belorussiren kuşsa kinli, ĩalı virĕslanni ĩrarĕm/

Onun karısı Çuvaş değil, Belarus'tan göçüp gelmiş, şimdi Ruslaşmış bir kadın.

¹⁰⁷ Erdal ve Tekin'in görüşlerinin kritiği için bkz. Bulunma Durumu.

Мунчаран тухсан Ольга Андреевна хура **сумкăран** сĕтел ҫине «Посольски» эрех кĕленчи кăларса лартрĕ. (P 121: 1-2)

/muncaran tuhsan ol'ga andrejevna ħura sumqaran sidel ŧine posol'ski ereħ kĕlenci qĭlarza lartrĭ/

***Munçadan** çıkınca Olga Andreyevna kara çantadan masanın üzerine Posolski marka bir vodka ŧiŧesi çıkarıp koydu.*

2. Eklendiği adı fiile, “-den dolayı, -dığı için” ifadesi ve sebep-sonuç iliŧkisi ile bağlar.

Усал хуйхă-**суйхăран** / Нарспи пуçĕ усăнать. (N 1216-1217)

/uzal ħuyħă suyħăran / narspi puŧĕ uzănat'/

Kötü düşünceleden / Narspi 'nin başı eğilir.

3. Zaman gösteren adlarla oluş ve kılışın zamanını bildirir:

a) Başlangıç durumundaki bir zaman noktasını gösterir. Bu durumda TT'deki 'beri; sonra' çekim edatıyla kullanıma denktir.:

Пĕрремĕш **класранах** «пиллĕк» паллăпа кăна вĕренет... (ТТÇ 202: 34-35)

/pĕrremiŧ klasranaħ pillĕk pallĕba kana vĕrenet'/

Birinci sınıftan beri sadece pekiyi alarak okuyor.

Çак кунтан эпĕ хамăр кил-йышпа пĕрле куллен ёçе тухнă. (AÇ 61: 10-11)

/ŧaħ kundan ebi ħamĕr kilyiŧpa pĕrle kullen iŧe tuħnĭ/

O günden sonra ben ailemle birlikte hergün işe gittim.

b) Bir noktadan sonraki zamanı gösterir. Bu kullanımıyla, TT'deki 'sonra' çekim edatıyla kullanıma denktir. Bu kullanım oldukça işlektir.

Тепĕр **икĕ эрнерен** пўрт умне каллех Чулхула номерĕллĕ «Волга» килсе чарăнчĕ. (P 309: 10-11)

/tebir iki erneren pürt umne qalleh çulħula nomerĕlli volga kilze çarĕncĭ/

İki hafta sonra yine evin önüne Nijniy Novgorod plakalı bir 'Volga' gelip durdu.

Уйăхран-уйăх çурăран Мерккур хайне руль умĕнче мар, сĕтел хушшинче лармах çуралнă çын тесе шутлама пуçларĕ. (P 4: 39-41)

/uyĭħ-uyĭħ ŧurĭran merqkur ħıyne rul' umĕnce mar, sidel huŧŧince larmaħ ŧuranĭ ŧın teze ŧutlama puŧlarĭ/

Bir, bir buçuk ay sonra Merkkur kendisinin direksiyon önünde değil, masa başında oturmak için doğmuş bir kişi olduğunu düşünmeye başladı.

Виçĕ кунтан Мултта кил-йышне, тăванĕ-хурăнташĕсене ачи-пăчи-мĕнĕпе Çĕпĕре яраççĕ. (AÇ 77: 10-12)

/viŧĕ gundan multta kilyiŧne tivani ħurĭndaŧizene aci pĕci minĭbe ŧĭbĕre yaraŧŧĭ/

Üç gün sonra Multta 'nın ailesini, akraba kardeşlerini, çoluk çocuğunu Sibiryaya gönderiyorlar.

4. Eklendiği adı fiile bir nesnenin hangi maddeden yapıldığını veya oluştuğunu gösterme ilişkisi ile bağlar:

Çуркунне күнә-күнәпә пир тәртеҗҗә вәсем, **тәве җәмәнчен** сурпан пуҗә җәкпесе тәртеҗҗә: арәм пуласси инҗе мар, сурпансәр арәм җаваш арәмә мар. (КА 7: 39)

/şurğunne ҡunıķunıpe pir tırteşşı vızem, tıve şımıncen surban puşı şikleze tırteşşı: arım pulassi inşe mar, surbanzır arım җıvaş arımı mar/

*İlkbaharda günlerce bez dokurlar, **deve yününden** başörtüsü başı kaldırıp örüyorlar: kadın olmaları uzak değil, başörtüsü kadın Çuvaş kadını değil..*

...**сысна шартәнчен** тунә щеткәпа тусанран тасатрә. (İY 38: 41-43)

/sısna şirtıncen tunı şçetķıba tuzanran tazatrı./

...domuz kılından yapılmış fırça ile tozu temizledi.

Вәл хура **сатинран** җәленә вәрәм кәпә тәхәнатчә. (АҢ 69: 21-22)

/vıl ħura satinran şılenı vırım kıbe tıĥınatçı/

*O kara **satenden** dikilmiş uzun bir elbise giyiniyordu.*

Кирпечрен кермен пек җурт лартса хәварнә Сәрежән ашшә. (ŞP 20: 21-22)

/kirbiçren kermen bek şurt lartsa ĥıvarnı serejın aşşı/

*Sereja 'nın babası **kerpiçten** saray gibi bir bina inşa etti.*

5. Eklendiği adı, başka bir ad veya fiile bir bütünün parçasını gösterme veya o bütünden gelme ilişkisi ile bağlar.

Анчах манән **виҗә ывәлтан** пәринчен те хыпар җук, шыва путнә пекех пулчәҗ... (SA 200: 19-20)

/ancaĥ manın vişı ivıldan pırincen de ĥıbar şuķ, şıva putnı pekeh pulçış/

*Ancak benim **üç oğlumun** / oğlumdan birinden de haber yok, suya batmış gibi (yok) oldular.*

Сакәр маршрутран пәри те пәрешкел мар. (УН 36: 37-38)

/saķır marşrutran pıri de pıreşkel mar/

***Sekiz güzergahtan** hiçbirisi aynı değil.*

Ачасенчен никам та кулмасть, вылямасть. (АҢ 151: 10)

/açazencen niķam da ķulmast' vılyamast'/

***Çocuklardan** / Çocukların hiçbirisi gülmüyor, oynamıyor.*

6. Çıkma durumu eki almış bir adı başka bir ad veya ad soylu kelime ile çıkma grubu oluşturabilir. Grubun öğeleri bir kelime grubu da oluşturabilir.

Каҗхине хам та еҗсе лартнә та паян мухмәр чәртме **арәмран** вәрттән илсе тухрәм. (ТТҢ 300: 7-8)

/ķaşhine ĥam da işse lartnı da payan muĥmır җirtme arımran vırttın ilse tuĥrım/

*Akşamleyin ben de içip kaldım ve bugün mahmurluğu gidermek için **karımdan gizli** alıp çıktım.*

7. Eklendiği adla daha sonra gelen sıfat ve zarf arasında karşılaştırma ilişkisi kurar:

Фашистран хәрушәраххи мән-ши пур?! (İY 329: 15-16)

/fašistran hıruşıraħhi mın-ŷi pur/

***Fašistten** daha korkunç ne var ki?!*

Вырăс **салтакәсенчен** паттәрри, вайли ашта пур урăх! (İY 271: 27-28)

/vırıs saltagısencen pattırri, vıyli işta pur urıh/

*Rus **askerlerinden** kahramanı, güçlüsü başka nerede var!*

8. Aynı kelimenin tekrarlanması yoluyla oluşturulan yapılarda ilk kelimeye eklenerek sıfatların ya da zarfların anlamını kuvvetlendirir:

«**Ырăран ырă** чунлә çав пирән анне», — шухăш-латăп эпë аннене ашра мухтаса. (VTŞ 60: 30-31)

/ırıran ırı çunli çav pirın anne şuħışladıp ebı annene işra muħtaza/

*Bizim annemiz **çok iyi ruhlu** (hh. iyiden iyi), diye içimden annemi överek düşünüyorum.*

9. Eklendiği adı fiile zarf ilişkisi ile bağlar:

Крым вәрçi вăхăтәнче **çенерен** çарта пулнă, паттăррăн çапăçнă. (КА 19: 26-27)

/krım vırji vıħıtınçe şınıren şarda pulnı, pattırın şabışnı/

*Kırım savaşı sırasında **yeniden** orduda bulunmuş, kahramanca çarpışmış.*

Эпë каялла çаврăнса пăхрăм та — **ăнсăртран** ман куçсем хамăr класри пěr хěr ача куçәсемпе тěl пулчәç... (UH 509: 8-10)

/ebı kayalla çavırınza pıħrım da ınsırtran man kuşsem ħamır klasri pır hır aca kuşızembe til pulçıç/

*Ben arkaya dönüp baktım ve **birden** gözlerim bizim sınıftaki bir kızın gözleriyle kesişti.*

10. Eklendiği ismi “bakımından, göre” anlamında diğer isimlere bağlar.

Мәнле **витамирен** пуян вара вăл? (ŞP 248: 37)

/mınle vitaminren puyan vara vıl/

*O hangi **vitamin bakımından** zengin?*

Кушкă хěrәсемпе каччисен тумәсем те хитререх, **тәсрен-питрен** те ыттисенчен ирттеречә пек туйăнать туссене. (КА 103: 23-25)

/kuşkı hırızembe kaççizen tumızem de hitrereh tisren pitren de ittizencen irttereşşı pek tuyınat' tussene/

*Kuşkı köyünün kızları ile delikanlılarının kıyafetleri de daha güzel, **güzellik** (hh. renkten-yüzden) **bakımından** da diğerlerinden ilerideler gibi geliyor dostlara.*

11. Aynı kelimenin art arda çıkma ve yönelme durumlarına girmiş biçimleriyle, zarf görevinde, eş veya zıt anlamlı ikilemeler kurar:

Пёринчен теприне, пўлёмрен пўлеме, суртран сурта җиҗём пек сарәлчә вәл. (YŞP 220: 19-20)
/p'irincen teprine, p'ulimren p'ulime, şurtran şurda şışim pek sarilci vil/
Birinden diğerine, odadan odaya, evden eve şimşek gibi yayıldı.

12. Eklendiği adla birlikte anlamca kaynaşmış ve deyimleşmiş birleşik fiiller oluştururlar.

Ҙапла хәй **халран кайса** җитнине пәхмасәрах Нина үчә хәреличченех сәтәрчә. (ТТҘ 301: 9)
/şapla hıy halran kayza şitnine p'ihmazırah nina üçi hıreliççeneh sıtırcı/
*Bu şekilde, **kendinden geçtiğine** aldırmadan, Nina'nın teni kızarıncaaya kadar ovdu.*

Мерккур мёне пёлтерет-ха ку тесе аптәраса тәнә хушәра җын **кусран сухалчә**. (P 42: 31-32)
/merkkur mine p'ilderetha ku teze aptırasa tını huşıra şın kuşran şuhalci/
*Merkkur bu ne demek, diye şaşıırıp kaldığı sırada **adam gözden kayboldu.***

Çuvaş Türkçesinde çıkma durumu ekine {AH} kuvvetlendirme edatı eklenerek anlam kuvvetlendirilebilmektedir.: {+RAn}+{AH} > [+danaḥ], [+deneḥ], [+ranaḥ], [+reneḥ], [+ceneḥ].

ман ум+**ранах** /man umranaḥ/ 'önümden' (ТТҘ 259: 30)
аяк+**ранах** /ayaḥranaḥ/ 'uzaktan' (ŞP 196: 33)
җав витре+**рөнех** /şav vitrereneḥ/ 'bu kovadan' (İY 100: 30)
Белорусси+**рөнех** /belorussireneḥ/ 'Belarus'tan' (VTŞ 233: 27)

тул+**танах** /tuldanaḥ/ 'dışarıdan' (УН 384: 1)
чун+**танах** /çundanaḥ/ 'candan' (YŞP 92: 22)
кил+**тенех** /kildeneḥ/ 'evden' (İY 201: 45)
госпиталь+**тенех** /gospital'teneḥ/ 'hastaneden' (КА 42: 32)

алли+нченех (< алә+и+(н)чен+ех) /allinceneḥ/ 'elinden' (S 26: 32)
шәнкәрав сасси+нченех (<сасә+и+(н)чен+ех) /şingarav sassinceneḥ/ 'zil sesinden' (P 198: 17)

1.3.2. EDATLI (SENTAKTİK) İSİM HÂL ÇEKİMİ

Türkçede hâl ekleri ile son çekim edatlarının işlev benzerlikleri oldukça ilgi çekicidir. İsim hâl ekleri ismin nominal hâllerini, isim hâllerini, son çekim edatları ise adverbial hallerini meydana getirirler. (Ergin 1993: 345-346).

Son çekim edatları, zaman içinde ekleşerek birer hâl eki görünümünü kazanırlar. Türkçenin hemen hemen her kolunda bu tür bir gramerleşme karşımıza çıkmaktadır (Ör. TT ile ~ {+(y)IA}¹⁰⁸. Çuvaş Türkçesinde de bu şekilde ekleşmiş son çekim edatları (ya da son çekim edatı olduğu kuvvetle muhtemel) çeşitli isim hâlleri meydana getirmişlerdir. Biz de, bu özelliklerinden dolayı, bu türden isim hâllerini, *asıl isim hâllerinden* ayırarak *edatlı (sentaktik) isim hâl çekimi*¹⁰⁹ başlığı altında ele almanın daha uygun olacağını düşünmekteyiz.

1.3.2.1. ARAÇ-BİRLİKTELİK HÂLİ (Пёрлелёх Падеж /p̄rl̄el̄ih padej̄/)

(Alm. *Kasus Instrumentalis*; İng. *Instrumental case*; Rus. *Творительный падеж*)

Adın belirttiği varlık ya da kavramın fiildeki oluş ve kılıfta “vasıta” olarak kullanıldığını veya “birliktelik” ifade ettiğini gösterme durumudur (Korkmaz 2003: 317).

Çuvaş Türkçesinde araç-birliktelik durumu eki üç şekilde karşımıza çıkmaktadır:

a) [+ba], [+be], [+pa], [+pe]: (**[+па], [+пе]**) = {+PA}

b) [+bala], [+bele], [+pala], [+pele]: (**[+пала], [+пеле]**) = {+PAIA}

c) [+balan], [+belen], [+palan], [+pelen]: (**[+палан], [+пелен]**)¹¹⁰ = {+PAIA_n}

Ekin her üç varyantı da, herhangi bir kural olmaksızın, birbirinin yerine kullanılabilir. Ancak konuşma ve nesir dilinde daha çok {+PA} şeklindeki kısa biçimi tercih edilmekte; arkaik ve diyalektal biçimler¹¹¹ olarak değerlendirilen {+PAIA}, {+PAIA_n} şeklindeki uzun biçimler ise daha çok şiirde ve folklor ürünü eserlerde kullanılmaktadır (Pavlov, 1965: 115).

¹⁰⁸ Detaylı bilgi için bkz. ÖNER, Mustafa (1999) “Türkçe’de Edatlı (Sentaktik) İsim Çekimi” *Türk Dili*, S. 565. s.10-18.

¹⁰⁹ Bu terim, bir önceki dipnotta gösterilen kaynaktan alınmıştır.

¹¹⁰ Ekin [+palan], [+pelen] biçimbirimleri Yılmaz’ın çalışmasında yer almamaktadır. Oysa, bu ek Çuvaş Türkçesi ile ilgili araştırmaların hepsinde kabul edilmekte ve metinlerde yer almaktadır.

¹¹¹ İ. A. Andreyev (1956: 22); J. R. Krueger (1961; 109) vd.

Ekin isimlere eklenmesi sırasında diğer durum eklerinde (ilgi, yönelme-belirtme, bulunma, çıkma) meydana gelen morfonolojik hadiseler araç-birliktelik ekinde görülmez. Ekin isimlere eklenmesindeki ses-biçim görünüşleri şu şekildedir:

1. Ünlülerden sonra, kalınlık-incelik uyumuna bağlı olarak [+ba], [+be]; [+bala], [+bele]; [+balan], [+belen] şekillerinde eklenir:

патша+па /patşaba/ 'kralla, padişahla' (AÇ 151: 28)
 лаша+па /laşaba/ 'atla' (İY 31: 43)
 урапа+па /urababa/ 'at arabasıyla' (ТТÇ 32: 20)
 тута+па /tudaba/ 'dudakla' (VTŞ 134: 35)
 укça+пала /uqşabala/ 'parayla' (TL7 190: 24)
 алса+палан /alsabalan/ 'eldivenle' (ÇS10 90: 26)

анне+пе /annebe/ 'anneyle' (SA 167: 28)
 кёпе+пе /kĭbebe/ 'gömlekle' (ŞP 184: 20)
 витре+пе /vitrebe/ 'kovayla' (VTŞ 140: 33)
 тёнче+пе /tĭncebe/ 'dünyayla' (UH 17: 21)
 кёнеке+пеле /kĭnegebele/ 'kitapla' (APS 81: 11)
 атте+пелен /attebelen/ 'babayla' (APS 87: 13)

хурләхлә сасә+па /ħurlĭħlĭ sazĭba/ 'üzüntülü sesle' (VYV 65: 4)
 пуртә+па /purdĭba/ 'baltayla' (KA 64: 32)
 ыйхә+па /ıyħĭba/ 'uykuyla' (ТТÇ 6: 16)
 вутә+па /vudĭba/ 'ateşle' (SA 41: 29)
 пәчкә+палан /pĭçkĭbalan/ 'testereyle' (TL7 207: 3)

çĕçĕ+пе /şĭjĭbe/ 'bıçakla' (UH 39: 26)
 кимĕ+пе /kimĭbe/ 'gemiyle' (S 238: 7)
 икерчĕ+пе /igerçĭbe/ 'igerciyle'¹¹², (SA 218: 40)
 амәшĕ+пе /amajĭbe/ 'annesiyile' (ТТÇ 249: 42)
 ёçĕ+пелен /ĭşĭbelen/ 'işiyle' (TL7 200: 26)

куçu+па /kujuba/ '(senin) gözünle' (SA 178: 39)
 ыйту+па /ıyduba/ 'soruyla; istekle' (KA 40: 12)
 çыру+па /şıruba/ 'mektupla' (ŞP 182: 14)
 юрату+па /yuraduba/ 'sevgiyle, aşkla' (ТТÇ 153: 11)
 яту+палан /yadubalan/ '(senin) adınla' (TL7 208: 18)

суту-илү+пе /sudu-ilübe/ 'alışverişle' (P 72: 23)
 кĕтү+пе /kĭdübe/ 'sürüyle' (İET 15: 8)
 иккĕленү+пе /ikkĭlenübe/ 'endişeyle' (VTŞ 69: 23)
 аннү+пе (< анне+ү+пе) /annübe/ 'annenle' (YŞP 39: 8)

чышки+пе (чышкә+и+пе) /çişkĭbe/ 'yumruğuyla' (YŞP 40: 40)
 пүрни+пе (< пүрне+и+пе) /pürnibe/ 'parmağıyla' (AÇ 12: 2)

¹¹² Bir çeşit pide.

варени+пе /varenibe/ 'reçelle' (ŞP 9: 24)
 чѣлхи+пе (< чѣлхе+и+пе) /çilhibe/ 'diliyle' (UH 5: 11)
 йѣрки+пелен (йѣрке+и+пелен) /yirgibelen/ 'sırasıyla' (PMK 77: 22)
 пальто+па /pal'toba/ 'paltıyla' (İY 65: 38)
 радио+па /radioba/ 'radyoyla' (S 331: 9)

Sonu /a/ ve /ya/¹¹³ ile biten kimi Rusça alıntı kelimeler araç-birliktelik ekiyle kullanıldıklarında bu sesler /i/ ile nöbetleşir. Bu hadise, diğer durum eklerinde de görülen ve sondaki seslerin vurgusuzluğuna bağlı olarak gerçekleşen bir hadisedir.

салфеткăпа (< салфетка+па) /salfetkiba/ 'peçeyetle' (KA 208: 29-30)
 машинăпа (< машина+па) /maşiniba/ 'arabayla' (SA 16: 3)
 больницăпа (< больница+па) /bol'nitsiba/ 'hastaneyle' (UH 27:16)
 Володьяпа (< Володя+па) /Volod'iba/ 'Volodya'yla' (ŞP 32: 19)

Araç-birliktelik ekinin teklik 3. kişi iyelik ekiyle kullanımında, diğer bazı hâl eklerinde olduğu gibi (bulunma, çıkma gibi) zamir /n/sine ihtiyaç yoktur (Pavlov 1965: 116).

этем тар+ѣ+пе /edem taribe/ 'adam teriyle' (TTÇ 76: 39)
 хăйѣн ячѣпе (< ят+ѣ+пе) /hıyın yacıbe/ 'kendisinin adıyla' (VTŞ 50: 22)
 аллипе (< алă+и+пе) /allibe/ 'eliyle' (P 27: 16)
 упăшкипе (< упăшка+и+пе) /ubişkibe/ 'kocasıyla' (S 30: 16)

Bu ek, ünlü uyumuna tam olarak tabi olsa da, kimi Rusça alıntılarda uyuma aykırı kullanımlar da tespit edilmektedir.

инженер+па /injenyerba/ 'mühendisle' (ŞP 7: 19-20)
 библиотекарь+пе /bibliotekar'ba/ 'kütüphaneciyle' (ŞP 360: 36)
 бинокль+пе /binokl'be/ 'dürbünle' (ŞP 168: 3)

2. Ünsüzlerden sonra:

а) Sert sessiz ünsüzlerden (p, ç, t, k, k, f, s, ş, ş, h, h) sonra, [+pa], [+pe]; [+pala], [+pele]; [+palan], [+pelen] şeklinde eklenir.

пуп+па /puppa/ 'papazla' (AÇ 27: 31)
 çип+пе /şippe/ 'iple' (VTŞ 173: 34)
 кулач+па /kulaçpa/ 'kulaşla' (KA 197: 32)
 хѣскѣч+пе /hıskıçpe/ 'kerpetenle' (KA 250: 28)
 мăлатук+па /mılatuqpa/ 'çekiçle' (YŞP 63: 1)
 кѣрѣк+пе /kırıkpe/ 'kürkle' (PMK 13: 16)
 хут+па /hutpa/ 'kağıtla' (ŞP 8: 37)
 пѣлѣт+пе /pilıtpe/ 'bulutla' (UH 53:14)

¹¹³ Bu sestem önceki ses bu hadise sırasında incelenir.

телеграф+па /telegrafpa/ 'telgrafla' (VTŞ 185: 7)
 ас+па /ispa/ 'akilla' (İET 128: 21)
 тѣс+пе /t̥ispe/ 'renkle' (İY 18: 15); тѣс+пеле /t̥ispele/ 'renkle' (APS 55: 14)
 савăнăç+па /sav̥in̥iʃpa/ 'sevinçle' (P 95: 12)
 апат-çимѣç+пе /abad-şim̥iʃpe/ 'yiycekler' (UH 385: 26)
 каç+палан /қаşpala/ 'geceleyin' (KA 77: 22); каç+пала /қаşpala/ 'geceleyin'
 (TL7 212: 56)
 кăранташ+па /қ̣irantaşpa/ 'kurşun kalemle' (SA 255: 5)
 саккăрмѣш+пе /saқ̣қ̣irmişpe/ 'sekizinciyle' (S 355: 18)
 эрех+пе /erehe/ 'votkayla' (TTÇ 17: 43)
 уйăх+па /uy̥iħpa/ 'ayla' (ŞP 79: 35)
 ырлăх+пала /ırl̥iħpala/ 'iyilikle' (KA 352: 2)

b) Diğєr ünsüzlerden sonra, [+ba], [+be]; [+bala], [+bele]; [+balan], [+belen]
 şeklinde dir.

юн+па /yunba/ 'kanla' (YŞP 282: 15)
 вѣрен+пе /v̥irenbe/ 'iple, sicimle' (İY 189: 31)
 вăрман+пала /v̥irmanbala/ 'ormanla' (APS 193: 26)
 пашал+па /p̥iʃalpa/ 'tüfikle' (SA 140: 34)
 хѣвел+пе /h̥ivelbe/ 'güneşle' (PMK 91: 28)
 şул+пала /şulbala/ 'yolla' (TL7 213: 15)
 куşşуль+пеле /kuşşul'bele/ 'gözyaşıyla' (ÇS10 211: 55)
 şумăр+па /şum̥ırba/ 'yağmurla' (ŞP 6: 19)
 пир+пе /pirbe/ 'bezle' (AÇ 167: 6)
 командир+палан /қ̣omandirbalan/ 'komutanla' (TL7 200: 33)
 утăм+па /ud̥ımba/ 'adımla' (VTŞ 188: 8)
 тѣтѣм+пе /t̥it̥imbe/ 'dumanla' (ŞP 237: 29)
 урам+палан /urambalan/ 'sokakla' (TL7 206: 44)
 кукамай+па /қ̣uğamayba/ 'büyükanneyle' (TTÇ 236: 20)
 чей+пе /çeybe/ 'çayla' (S 257: 23)
 обоз+па /obozba/ 'atlı araba katarıyla' (AÇ 240: 24)
 поезд+па /poyezdba/ 'trenle' (AÇ 243: 16)
 Олег+па /alegba/ 'Oleg'le' (S 237: 7)

Araç-birliktelik ekinin, çokluk ekiyle kullanımında herhangi bir değışiklik söz konusu değıldir. Çokluk eki kendisini koruyarak {+Sem} şeklinde kalır.

арşын+сем+пе /arşınzembe/ 'erkeklerle' (S 239: 31)
 хѣр+сем+пе /h̥ırzembe/ 'kızlarla' (VTŞ 5: 45)
 çăлтăр+сем+пе /şıldırzembe/ 'yıldızlarla' (TTÇ 6: 18)
 ўкерчѣк+сем+пе /ügerçiksembe/ 'resimlerle' (UH 9: 36)
 şын+сем+пе /şın+zem+pele/ 'insanlarla' (ÇS10 243: 20)
 вырăс+сем+пеле /vır̥issembele/ 'Ruslarla' (TL7 69: 7)
 сăмах+сем+пеле /s̥ımaħsembele/ 'kelimelerle' (APS 232: 27)

ET’de kullanılan arkaik instrumental eki {+(X)n} (Erdal 2004: 175) Çuvaş Türkçesinde de bulunmaktadır. Instrumental işlevini yitirmiş olan ek, Çuvaş Türkçesinde bir yapım eki olarak, işlek bir biçimde zarflar yapmaktadır:

йывăррăн (< йывăр+ăн) туртса /yivırrın turtsa/ ‘güçlülükle çekip’ (AÇ 6: 32)

уççăн (уçă+н) калаçма /uçşın қалаçма/ ‘açıkça konuşmak’ (S 129: 39)

Araç-birliktelik eki Volga Bulgar yazıtlarında yer almamaktadır. Eki ilk kez, 1769 tarihli ilk Çuvaş grameri olan *Soçineniya prinadlejaşçiye k grammatika çuvaşskogo yazıka* adlı eserde görmekteyiz: **сирла бá** (s. 6)(ҫырлапа /şırlaba/ ‘yemişle’)

Bu ek, Karaim ve Şor Türkçelerinde de aynıdır (Şçerbak 1977: 56)¹¹⁴:

Kar. Trokiy ağzı [+ba], [+bya]; Hâliç ağzı [+ba], [+be] (Musayev 1964: 158)

Şor. [+pa], [+pe]; [+ba], [+be] (ve [+pıla], [+pile]; [+bıla], [+bile]) (Direnkova 1941: 65-67).

Ekin kökeni üzerine araştırmacılar tarafından çeşitli görüşler ileri sürülmüştür:

Pavlov, bu eklerin nispeten daha yeni olduğunu ileri sürer. Bu görüşüne dayanak olarak da, kimi lehçelerde (örn. Tatarca) bu hâlin son çekim edatı aracılığı ile yapılmasını gösterir (1965: 114).

Ekin kökeni hakkındaki genel kanaat, *birlä* son çekim edatından geliştiği yönündedir (Matveyev 1919: 26; Hivediri 1928: 111; Gorskiy 1959: 146; Ramstedt 1952: 50-51 vd.) Levitskaya bu eklerin oluşumlarını şöyle görmektedir: *birlä* > *bäle* > *pele*; **ble* > *pe*; {+PAIA} biçiminin sonundaki /n/ eski instrumental ekidir (1976: 23).

Kotwicz, ekin uzun biçimlerinden olan [+pala], [+pele] biçiminin iki farklı ekin birleşmesinden meydana geldiğini iddia etmiştir. Ona göre, {+PA} ve {+IA} eklerinin birleşmesiyle oluşan bu yapı, *капла* /қарла/ ‘böyle’, *çапла* /şарла/ ‘şöyle’ zarflarının içinde kısalarak kalmıştır. (1962: 321)

Çuvaş dilcisi Pavlov ise, {+PA} biçimini tamamen Moğolca vasıta eki [+bar], [+ber]; [+ar], [+er] ile ilişkili görür. Ona göre de {+PAIA} ve {+PAIA} biçimleri, {+PA} ve {+IA} eklerinin birleşiminden oluşmuştur (1973: 329).

Bütün bu izah denemelerinden, bu ekin kaynağının GT *birlä* edatıyla ilgili olduğu görülmektedir. Ancak bu düşüncenin en zayıf noktası, modern Çuvaş

¹¹⁴ Belirtilen sahalarda yanında araç-birliktelik ekinin Kıpçak grubu Türk lehçeleri ile benzerliği dikkat çekicidir.

Türkçesinde bu ekin yanı sıra yine aynı kökten geliştiği açık olan пёрле /pırle/ 'ile' son çekim edatının var olmasıdır. Bu ikilik *gramerleşme* teorisi içerisinde izah edilebilirse, bize göre ekin kaynağının GT *birlä* edatıyla ilgili olduğu açık olarak ortaya çıkacaktır.

Araç-birliktelik ekinin Çuvaş Türkçesindeki başlıca işlevleri şunlardır:

1. Eklendiği ismi 'vasıta' ilişkisi ile fiile bağlar:

Юманләхри колхоз председателĕ ялта мĕн пулни çинчен **телефонпа** каласа пĕлтерсенех, Квасов ĕна çирĕп приказ пачĕ. (YŞP 12: 37-39)

/yumanlıhri kolhoz pedsedateli yalda min pulni çincen telefonba kalaza pilterzeneh, Kvasov ĩna Őirip prikaz paçĕ./

*Meşelikteki kolhoz müdürü köyde neler olduğu hakkında **telefonla** bilgi verince, Kvasov ona sert bir emir verdi:*

Кайран вара **çĕтĕкпе** витрĕм, **пушĕтпа** çыхрĕм. (PMK 25: 25-26)

/qayran vara Őitikpe vitrim, puŐitpa Őıhrim./

*Daha sonra ise **çaputla** örttüм, ağaç **kabuğuyla** bağladım.*

Эсир юратмастĕр-и **йĕлтĕрпе** çўреме? (UH 296: 9-10)

/Ezir yuratmastir-i yildirbe Őureme?/

*Siz **kayakla** kaymayı (hh. yürümeyi, dolaşmayı) **sevmiyor** musunuz?*

Хĕйне кĕтартрĕ кĕçал Вова. **Комбайнпа** иккĕмĕш çул анчах ĕçлет пулин те, райнти комбайнерсем хушшинче иккĕмĕш вырĕн йĕшĕнчĕ, район хаçатĕнче çырчĕç, **телевизорпа** та кĕтартрĕç. (ŞP 124: 34-37)

/hıyne kĕdartri kĕjal Vova. qombaynba ikkimiş Şul ançaq işlet pulin te, rayondi qombaynerzem huşŞince ikkimiş virin yiŐinci, rayon haŐatĩnce ŐirciŐ, televizorba da kĕdartriŐ./

*Vova bu yıl kendini gösterdi. **Biçerdöverle** henüz ikinci yılı çalışıyor olsa da, rayondaki biçerdöver operatörleri arasında ikinci sırayı aldı, rayon gazetesinde yazdılar, **televizyonda** (hh. televizyonla) da gösterdiler.*

Çырма хĕрринче уйĕх **çуттипе** лапчĕк пўрт çутĕлса тĕрать. (MY 45: 38-39)

/Şırma hĕrince uyih Őuttipe lapçik pürt Őudilza tirat'./

*Irmaк kıyısında ay **ışığıyla** yayvan ev aydınlanıyor.*

Лифтпа чиперех анса кайрĕмĕр. (PMK 31: 5)

/Liftpa çipereh anza qayrimir./

***Asansörle** güzelce inip gittik.*

2. Eklendiği ismi 'birliktelik, beraberlik' ilişkisi ile fiile bağlar:

Хĕрĕпе мар, **манпа** калаçрĕ хуньĕм. (PMK 16: 18-19)

/hĕribe mar, manba qalaŐri hun'im./

*Kaynanam **kızıyla** değil, **benimle** konuştu.*

Ил'минский Ивана **шул пуслăхёпе** паллаштарчĕ. (КА 266: 24-25)

/İl'minskiy İvana şul puşlıhıbe pallaştarcı./

İlminskiy İvan'ı okul müdürü ile tanıştırdı.

Çuvaş Türkçesinde bu işlevde kullanılan hâl ekinin, anlamı pekiştirmek için kendisinden sonra **пёрле** /pırle/ 'beraber, birlikte' edatıyla kullanıldığı görülmektedir.

Мён тери ыра вăл **аннепе пёрле** сĕтел хушшинче ларма! Анне пĕçернĕ апат-çимĕçпе хăналанма. (УН 385: 25-26)

/mın deri ırı vıl annebe birlе şidel huşşince larma! Anne pişerni abat-şimişpe hınalanma./

*Ne güzel **anneyle birlikte** masa başında oturmak! Annenin pişirdiği yiyeceklerle ağırlanma.*

3. İsmi kendisinden sonra gelen bir isme "bağlama" ilişkisi ile bağlar. Hâl eki burada, Türkiye Türkçesi 've, ile' bağlaçlarının işlevine denk görevdedir.

Тăваттăмĕшпе пиллĕкмĕш классенчи арçын ачасем ялти ача сачĕ валли пĕчĕк кĕреçесем тăваççĕ. (ŞР 131: 36-37)

/tívaddımışpe pillikmiş klassesenci arjın açazem yaldi aca sacı valli pıcık kirejezem tıvaşşı./

Dördüncü ve beşinci sınıflardaki erkek çocuklar köydeki çocuk bahçesi için küçük kürekler yapıyorlar.

Христофоровăн çемйи пысăк мар, **арăмĕпе** пиллĕкри Владимир ятлă ачи кăна. (КА 284: 11-12)

/hristoforovın şemyi pızık mar, arımıbe pillikri vladimir yatlı aci gına/.

*Hristoforov'un ailesi büyük değil, sadece **karısı ve beş yaşındaki Vladimir adlı çocuğu.***

4. İsmi fiile ya da başka bir cümle ögesine 'zaman bildirme' ilişkisi ile bağlar:

Пĕррехинче **каçпала** имение пар лаша кўлнĕ бричка килсе çитрĕ. (КА 191: 14-15)

/pırrehince kaşpala imeniye par laşa külni briçka kilze şitri./

*Bir keresinde **geceleyin** malikâneye çift at koşulmuş bir briçka¹¹⁵ geldi.*

Инçех мар, пĕр вунă километр. **Кăнтăрлапа** çитме пултаратăр. (СА 18: 31-32)

/injeh mar, pır vunı kilometr. kındırlapa şitme puldaradır./

*Uzak değil, yaklaşık on kilometre. **Öğlenleyin** ulaşabilirsiniz.*

Çуркуннепе пĕлĕт тăрăх юхатъ акăш кĕтĕвĕ, пуç пыракан, çул кăтартан - юр пек çурă акăшĕ. (МҮ 43: 5-7)

/şurgunnebe pilit tirih yuhat' ağış kitivi, puş pıragan, şul kıldardan – yur bek şuri ağıjı./

***Baharda** bulut boyunca akar kuğu sürüsü, önderlik eden (hh. baş giden), yol gösteren, kar gibi beyaz bir kuğu.*

¹¹⁵ Briçka: Ruslarda oturulacak yerleri iki yan sıradan ibaret yaylı at arabası. (BRIS 58)

Почтальон **ирпе** килсе пўлёмрен пўлёмех укça валеҗсе сўрерё. (УН 301: 30-31)

/poçtal'on irbe kilze pül'mren pül'meh uqşa valesse şüreri./
*Postacı **sabahleyin** gelip odadan odaya para dağıtıp dolaştı.*

5. İsmi fiile 'yer' bildirme ilişkisi ile bağlar.

Эпир вярман **сукмакёпе** васкамасяр юнашар утрәмяр. (УН 276: 14)
 /ebir vırman suqmagıbe vashkamazır yunaşar utrımır./
*Biz orman **patikasında** (hh. patikasıyla) acele etmeksizin yan yana gittik.*

6. Çeşitli anlam ve işlev nicelikleri taşıyan durum zarfları oluşturur:

Володя савәнәслә **кәмәлпа** хулана таврәнчё. (УН 387: 37)
 /volodya savınıjlı kımılba hulanana tavrıncı./
*Volodya sevinçli **kalple** şehre döndü.*

Йёркипелен каласа парәп ак. (РМК 13: 25)

/yırgibelen qalaza parıp aq./
***Sırayla** anlatacağım işte.*

Вунтәххәрти каччә **пётёмпех** хресченле шухәшлать. (КА 238: 38-39)

/vuntıhırdı kaççı pıtımbeh hresçenle şuşışlat'./
*On dokuzundaki delikanlı **tamamen** köylü gibi düşünüyor.*

7. İsimleri karşılaştırma ya da özellik belirtme anlamıyla diğer isimlere bağlar:

Вәл **әспуспа** кәна мар, **пёвё-сийёпе** те богатырь. (КА 279: 42-43)

/vıl işpuşpa kına mar, pıvı-siyıbe de boğatır'./
*O sadece **aklıyla** değil, **boy posuyla** da bahadır.*

Вёренес **енёпе** Палюкпа Игорь иккёшё те пёр шайра. (ŞP 76: 26)

/vırenes yenıbe palyuqpa igor' ikkişı se pır şayra./
***Öğrenim yönüyle** Palyukpa Igor'un ikisi de bir düzeyde.*

Çулёпе вәл Савандаевран кәшт кёсёнрех, анчах **сәнёпе** унран асләрах курәнать. (HÇLÇ-M 118)

/şulıbe vıl savandayevran kışt kışınreh, ançağ sınıbe unran aslırağ qurınat'./
*O **yaşça** Savandayev'den az küçük, ancak **simaca** ondan daha büyük görünüyor.*

8. İsmi fiile 'sebepler' bildirme anlamıyla bağlar.

Эпё сынсемпе пёрле тәрса ёсе тухрәм. Çан-сұрәм сивёпе чётренине пула пур вәйран лума хытәрах çапма тәрәшрәм. (ТТÇ 55: 3)

/ebı şınzembe bırlı tırza işe tuhrım. Şan-şurım sıvıbe çıtrennine pula pur vıyan luma hıtırağ şapma tırırım/

*Ben insanlarla birlikte kalkıp işe başladım. Sırtım **soğuktan** (hh. soğukla) titrediğinden bütün gücümle hurdaya sertçe vurmaya çalıştım.*

Ёспе хытнă аллисем чётренё. (Аç 7: 30)

/işpe hıtnı allizem çitrenı./

İšten (hh. işle) *katlaşmış elleri titredi.*

9. Eklendiği ismi başka bir isme bağlayarak ‘vasıta grubu’ meydana getirir:

Теміше кун хушши **юрпа хутăш сұмăр** сунă хыççăн Атăл çинче пăр муклашкисем пула пуçларёç. (SA 6: 7-8)

/temişe ğun huşşı yurba ħudış şumır şunı ħışşın adıl şince pır muħlaħkızem pula puşlarış.

*Birkaç gün boyunca **karla karışık yağmur** yağmasının ardından İdil’in üzerinde buz parçaları olmaya başladı.*

10. Kimi kelimelerde kalıplaşarak sözlüksel şekiller meydana getirir:

çитмөннипе /şitmennibe/ ‘üstelik, ilaveten, -den başka’ (SA 189: 28)

11. Teklik 3. kişi iyelik ekiyle birlikte kimi kullanımlarda mekan ve zaman ifadelerinde ‘bütünüyle, tamamen’ anlamında kullanılır.

Колхозёпех, колхозра кăна мар, **районёпех** «Ветерансен агрегачё» текен сăмах сарăлчё. (ŞP 9: 14-15)

/kolħozıbeh, kolħozra ğına mar, rayonıbeh “Veteranzen agregacı” tegeren sımaħ sarılcı./

Bütün kolhozda (hh. kolhozuyla), *sadece kolhozda değil, bütün rayonda* (hh. rayonuyla) “Veteranların birliği” *denen kelime yayıldı.*

Ян хёлёпех музыка шкулне сұрерё, сёрме купăс калама вёренчё. (SA 15: 15-16)

/Yan ħılıbeh muzıħa şkulne şüererı, şırme ħupız ħalama vırencı./

*Yan **kış boyunca** müzik okuluna gitti, keman çalmayı öğrendi.*

Çuvaş Türkçesinde araç-birliktelik eki {+PA}¹¹⁶ üzerine {+AH} kuvvetlendirme edatı eklenerek anlam pekiştirilir: +PA+AH > [+paħ], [+peħ]; [+baħ], [+beħ]

пăчка+пax /pıçķıbaħ/ ‘testereyle’ (ŞP 175: 11)

тимёр+пех /timırbeh/ ‘demirle’ (ŞP 132: 6)

ёмёт+пех /ımitpeħ/ ‘ümitle’ (UH 209: 30)

манăн ят+пax /manın yatpaħ/ ‘benim adıyla’ (UH 183: 34-35)

йёрки+пех /yırgıbeh/ ‘sırasıyla’ (YŞP 270: 22)

ик алли+пех /ik allıbeh/ ‘iki eliyle’ (SA 82: 13)

¹¹⁶ Yaptığımız taramalara göre bu edatın ekin {+pAlA} ve {+pAlAn} biçimlerinin üzerine getirildiğini tespit edemedik.

Вăл хĕрачана çатăрах ыталаса илчĕ, ăна çурăмĕнчен, пуçĕнчен ачашласа, **куçсулĕпех** макăрма тытăнчĕ. (YŞP 135: 6-7)

/vıl hıracana şatıraḥ ıdalaza ilcĭ, ına şurımĭncen, puşıncen açaşlaza, kuşşulĭbeh maḡırma tidĭncĭ./

*O, kız çocuğunu sımsıkı kucakladı, onu sırtından, başından okşayıp **gözyaşıyla** ağlamaya başladı.*

Araç-birliktelik hâli eki vurguyu üzerine çekmez, vurgu kendisinden önceki hecede kalır.

1.3.2.2. SEBER-AMAÇ HÂLİ (Сăлтав-тиллев падежĕ /sıldav-tıllev padejĭ/)

(Alm. *Kausalfall*; İng. *causative case*; Rus. *причинный падеж*)

Adın bildirdiği varlık ya da kavramın, fiildeki oluş ve kılıfta ‘sebeP’ ve ‘amaç’ ifade ettiğini gösterme durumudur.

ET’de sebeP-amaç bildiren *üçün* (Gabain 1995: 97) şeklinde karşımıza çıkan son çekim edatının Çuvaş Türkçesinde ekleşerek sebeP-amaç bildirme işlevinde ad durumu meydana getirdiğini görmekteyiz. Ekleşme durumunda edatın ilk ünlüsü düşmüş ve edat ünlü uyumuna göre iki ünlülü biçimler kazanmıştır. Ek yazımda [+şăḥ], [+şĕḥ] şeklinde iki biçimde görülse de, telaffuzda [+şĭḥ], [+şĭḥ], [+jĭḥ], [+jĭḥ] şeklinde dört değişken biçime sahiptir.

Ekin adlara eklenmesi sırasındaki ses-biçim görünüşleri şu şekildedir:

1. Ünlülerden sonra, kalınlık-incelik uyumuna bağlı olarak [+jĭḥ], [+jĭḥ] şekillerinde eklenir.

уқса+шăḥ /uqşajĭḥ/ ‘para için’ (YŞP 73: 35)

лаша+шăḥ /laşajĭḥ/ ‘at için’ (ŞP 52: 18)

ача+шăḥ /acaĭḥ/ ‘çocuk için’ (İY 20: 31)

патша+шăḥ /patşajĭḥ/ ‘kral için’ (KA 169: 17)

çемье+шĕḥ /şem’yejĭḥ/ ‘aile için’ (VTŞ 9: 20)

кĕнеке+шĕḥ /kĭnegeĭḥ/ ‘kitap için’ (P 301: 15)

черкке+шĕḥ /çerggeĭḥ/ ‘kadeh için’ (YŞP 22: 29)

атте+шĕḥ /atteĭḥ/ ‘baba için’ (AÇ 167: 16)

вăрă+шăḥ /vĭrĭĭjĭḥ/ ‘hırsız için’ (YŞP 210: 3)

пулă+шăḥ /pulĭĭjĭḥ/ ‘balık için’ (UH 454: 12)

турă+шăн /turĩjĩn/ 'tanrı için' (ТТÇ 273: 10)
 утă+шăн /udĩjĩn/ 'ot için' (ŞP 40: 14)
 тёрёслевçё+шён /tirĩslevjĩjĩn/ 'denetçi için' (S 176: 35)
 сехечё+шён (< сехет+ё+шён) /seheciĩjĩn/ 'saati için' (YŞP 226: 2)
 тенкё+шён /tengĩjĩn/ 'para için; kuruş için' (İET 168: 7)
 сăмавар+ё+шён /sĩmavarĩjĩn/ 'semaveri için' (İY 211: 31)

шăрши+шён /şĩrĩjĩn/ 'koku için' (ТТÇ 225: 34)
 кашни+шён /kaşniĩjĩn/ 'her biri için' (SA 168: 38)
 укşi+шён /ukşĩjĩn/ 'parası için' (KA 187: 23)
 Укахви+шён /uķahviĩjĩn/ 'Ukahvi için' (UH 184: 2)

юрату+шăн /yuraduĩjĩn/ 'aşk için, sevgi için' (UH 212: 23)
 пуху+шăн /puħuĩjĩn/ 'toplantı için' (UH 509: 1)
 тёлпулу+шăн /tĩlpuluĩjĩn/ 'buluşma için' (ТТÇ 271: 8)
 арăм+у+шăн /arĩmuĩjĩn/ 'karın için' (P 300: 22)

чиркў+шён /çirgũjĩn/ 'kilise için' (AÇ 105: 2)
 çёнтерў+шён /şĩnderũjĩn/ 'zafer için' (İY 253: 6)
 çёççў+шён (çёçё+ў+шён) /şĩjũjĩn/ 'bıçağın için' (YŞP 262: 3)
 кёрў+шён /kĩrũjĩn/ 'güveyi için' (AÇ 232: 5)

кино+шăн /kinoĩjĩn/ 'sinema için' (Sergeyev-Kotleyev 1988: 216)
 депо+шăн /depoĩjĩn/ 'depo için' (Sergeyev-Andreyeva 2007: 82)

Seber-Amaç durumu ekinin ekleşmesi sırasında Rusçadan alıntı kelimelerden sonunda vurgu bulunmayan /a/ sesinin /ĩ/ ile nöbetleştiğini görmekteyiz.

Тамарăшăн (< Тамара¹¹⁷+шăн) /tamarĩjĩn/ 'Tamara için' (VTŞ 57: 37)
 культурашăн (< культура+шăн) /kul'turĩjĩn/ 'kültür için' (İY 218: 29)
 искусствăшăн (< Искусства+шăн) /ĩşkusstvĩjĩn/ 'sanat için' (İY 218: 29)

Yine bu durum ekinin eklenmesi sırasında kelime tabanının sonunda bulunan vurgusuz /ya/ ses çiftinin /ĩ/ ile nöbetleştiğini görmekteyiz:

Лидăшăн (< Лидя¹¹⁸+шăн) /lidĩjĩn/ 'Lidya için' (ТТÇ 36: 39)
 Петьăшăн (< Петя¹¹⁹+шăн) /pet'ĩjĩn/ 'Petya için' (ŞP 22: 35)

¹¹⁷ VTŞ 58: 43

¹¹⁸ ТТÇ 68: 29

¹¹⁹ ŞP 23: 2

Seber-amaç hâli eki, kalınlık-incelik uyumuna tam olarak tabi olsa da, kimi Rusça kelimelerle kullanımda bu uyumun, artlık yönünde, bozulduğu da görülmektedir.

Иван Яковлевич+**шăн** /ivan yaqovleviçšîn/ '*İvan Yakovleviç için*' (KA 379: 6)
командир+**шăн** /qomandirjîn/ '*komutan için*' (VTŞ 70: 21)

2. Ünsüzlerden sonra:

a) Sert sessiz ünsüzlerden (p, ç, t, k, k, f, s, ş, ş, h, h) sonra, [+šîn], [+šîn] şeklinde eklenir.

сăвап+**шăн** /sıvapšîn/ '*sevap için*' (AÇ 108: 14)
чѣп+**шѣн** /çîpšîn/ '*civciv için*' (S 184: 19)
шăхлич+**шăн** /şîhliçšîn/ '*düdük için*' (İY 167: 21)
апат+**шăн** /abatšîn/ '*yemek için*' (ŞP 219: 18)
ѣмѣт+**шѣн** /îmitšîn/ '*ümit için*' (UH 15: 17)
салтак+**шăн** /saltakšîn/ '*asker için*' (VTŞ 59: 37)
старик+**шѣн** /starikšîn/ '*yaşlı adam için*' (SA 259: 24)
пиллѣкмѣш курс+**шăн** (< курс+шăн) /pillikmiş kursšîn/ '*(üniversite) beşinci sınıf için*' (TTÇ 22: 9)
пурнăç+**шăн** /purnişšîn/ '*hayat için*' (UH 129: 5)
ѣç+**шѣн** /işšîn/ '*iş için*' (AÇ 73: 8-9)
ялйыш+**шăн** /yalıışšîn/ '*aile için*' (KA 197: 34)
халăх+**шăн** /halîhšîn/ '*halk için*' (YŞP 198: 10)
сывлăх+**шăн** /sıvliḥšîn/ '*sağlık için*' (AÇ 9: 34)
эрех+**шѣн** /erehšîn/ '*içki için*' (AÇ 42: 36)

b) Diğer ünsüzlerden sonra, [+jîn], [+jîn] şeklindedir.

кил+**шѣн** /kiljîn/ '*ev için*' (TTÇ 116: 32)
ял+**шăн** /yaljîn/ '*köy için*' (İY 289: 6)
чун+**шăн** /çunjîn/ '*can için*' (İY 3: 34)
мѣн+**шѣн** /mînjîn/ '*niçin*' (VTŞ 24: 16)
çăкăр+**шăн** /şîğîrjîn/ '*ekmek için*' (VTŞ 45: 6)
хваттер+**шѣн** /hvatterjîn/ '*daire için*' (KA 106: 37)
хѣрарăм+**шăн** /hîrarîmjîn/ '*kadın için*' (S 48: 32)
илем+**шѣн** /ilemjîn/ '*güzellik için*' (İET 229: 18)
сăй+**шăн** /sıyjîn/ '*şeref için*' (İY 89: 32)
Элексей+**шѣн** /elekseyjîn/ '*Aleksey için*' (KA 239: 18)
колхоз+**шăн** /qolhozjîn/ '*kolhoz için*' (UH 285: 1)
Сталинград+**шăн** /stalingradjîn/ '*Stalingrad (Kiyev) için*' (VTŞ 78: 38)

велосипед+шән /velosipedjîn/ ‘bisiklet için’ (ŞP 144: 37)
 çěршыв+шән /şıršivjîn/ ‘memleket için’ (VTŞ 9: 28)

Ekin çokluk ekinden sonra kullanımında çokluk eki bünyesinde diğer bazı durum ekleriyle kullanımında (bulunma, çıkma vb.) olduğu gibi herhangi bir değişiklik söz konusu olmaz. Çokluk ekinin sebep-amaç durumu ile kullanımı ekin birincil şekli [+sem], [+zem] ile dir.

çын+сем+шән /şınzemjîn/ ‘insanlar için’ (İET 35: 29)
 хресчен+сем+шән /hresçenzemjîn/ ‘köylüler için’ (KA 85: 3)
 ачи+сем+шән (< ача+и+сем+шән) /acizemjîn/ ‘çocukları için’ (ŞP 116: 29)
 кам+сем+шән /kãmzemjîn/ ‘kimler için’ (İY 74: 1)

ET *üçün* edatı eski ve yeni hemen hemen bütün Türk lehçelerinde görülmektedir (Li 2004: 530). Diğer Türk Lehçeleri ile karşılaştırıldığında bu son çekim edatının *kurallı olarak* eklenmesinin sadece Çuvaş Türkçesinde meydana geldiği görülmektedir. Diğer bir deyişle, ET *üçün* edatı Çuvaş Türkçesinde son çekim edatlarının arasında yer almamaktadır. Ancak tarihi ve çağdaş bazı lehçelerde söz konusu biçimin edat ve –nadir olarak- ek olarak ikili kullanımlara sahip olduğu görülmektedir: EAT için, +çün, +çün; Hor. için, içinⁿ, için, için, için, için, +çün, +çün, +çün; Ktat. için, +çün (Li, 2004: 519-531); Gag. için, +çin (Pokrovskaya, 1964: 267).

GT /ç/ sesinin Çuvaş Türkçesinde /ç/ ile denk olduğu bilinmesine rağmen bu kelimedeki /ç/ sesinin /ш/ olarak yer alması, Yılmaz (2002: 17) tarafından ‘*bu ilgeç GT ç sesine karşılık Çuvaşçada ş bulunan iki kelimedenden biridir*’ şeklinde açıklanmıştır.

SebeP-Amaç hâli ekinin Çuvaş Türkçesindeki başlıca işlevleri şunlardır:

1. Eklendiği ismi ‘*sebeP*’ gösterme anlamıyla fiile bağlar:

Çěр-шыв **ирěкěшән**, этем **телейěшән** пуçне хунă çынсем çинчен, вёсен юнě çěре ўкмєнни çинчен, çак хальхи тăнăç **пурнăçшән** халăхăн мєнешкел илемлě çынсєне çухатма тивни çинчен калать çак хурăн... (UH 129: 3-6)

/şır-şiv irėğjîn, edem teleyjîn puşne ħunı şınzem şincen, vizen yunı şire ūkmenni şincen, şak ħal’ħi tinış purnışşin ħalıħin mineşgel ilemlı şinzene şuħatma tivni şincen kalat’ şak ħurın.../

Memleketin özgürlüğü için, insan mutluluğu için başını koymuş insanlar hakkında, onların kanının yere düşmediği hakkında, bu şimdiki rahat hayat için halkın ne gibi güzel insanları kaybettiği hakkında söyler bu kayın.

Баратынский пур енѣпе те тәрәшса вѣренеке Ивана **әсталәхшән** мухтатъ, анчах турә кѣнекисене пѣлес телѣшпе пирвайхи вырәна Николай Михайлов ятлә чаваш ачине хуратъ. (КА 107: 17-20)

/baratınskiy pur yenibe de tirışsa vırenegen ivana ıstalıhşın muhtat', ancah turı kinegizene pıles tilışpe pirvayhi vırına niçolay mihaylov yatlı çıvaş acine hurat'./

*Baratınskiy her yönüyle uğraşıp öğrenen İvan'ı **ustalığı için** takdir ediyor, ancak Tanrı kitabını bilme yönüyle ilk yere Nikolay Mihaylov adlı Çuvaş çocuğunu koyar.*

Пѣтнѣ **ѣмѣтсемшѣн** хуйхәрса ларнә чухне пирѣн пата аппа пычѣ. (АҢ 58: 35)

/pıtñı ımıtsemşın huıhırza larnı çuhne pirın pada appa pıçı./

*Kaybolan **ümitlerim için** ağladığım zaman ablam bize geldi.*

2. Eklendiği ismi 'amaç' gösterme anlamıyla fiile bağlar:

Эрехшѣн черет тәрәтпәр. (ŞP 43: 28)

/erehşın çeret tıratpır./

***İçki için** sıra duruyoruz.*

Асту, Аттус, ѣце **чапшән** мар, **ѣцѣшѣн** ту! (РМК 35: 23)

/astu, attus, işe çapşın mar, işşın tu!./

*Dikkat et Attus, işi **nam için** değil, işi(n kendisi) için yap!*

Усалшән, ташманшән вәл кирек хәсан та хаяр, **чәнләхшән** та **тәрәсләхшән** пур çәрте те çирѣп тәрәтъ. (İY 30: 41-43)

/uzalşın, taşmanşın vıl kirek hışan da hayar, çınlıhşın da tırışlıhşın pur şırde de şırp tırat'./

*O, her zaman, **kötü için, düşman için** sert, doğruluk ve **dürüstlük için** her zaman sağlam durur.*

3. Türkiye Türkçesindeki 'göre' edatının işleviyle denk görevde kullanılabilir.

Пѣриншѣн тѣнче упа йѣнни пек тәвәр, **теприншѣн** кәвак тўпе пек аслә. (İET 59: 8-9)

/pırınşın tınce uba yınni pek tivır, teprinşın kıvaқ tübe pek aslı./

***Bize göre** dünya ayı ini gibi dar, **diğerlerine göre** ise mavi gök gibi büyük.*

Меслетсене пѣлекен **çыншән** çав йывәрләх йывәрах мар, çәмәлах та мар. (КА 63: 30-31)

/mesletsene pılegen şınşın şav yıvırlıh yıvırah mar, şımılaş ta mar./

*Yolları bilen **insana göre** bu zorluk zor değil, kolay da değil.*

4. Türkiye Türkçesindeki 'adına' ifadesiyle denk olarak kullanılabilir.

Ку кун **Мерккуршән** çав тери әнәçлә пулчѣ. (P 32: 16)

/ku gun merğğurşın şav deri inıçlı pulçı./

*Bu gün **Merkkur'un adına** / **Merkkur için** çok başarı oldu.*

Хѣлѣх хўре хәйѣн тәватә **чѣппишѣн** калама çук савәнчѣ. (УН 395: 17-18)

/hılıh hüre hıyın tivadı çıppışın қalama şuқ savıncı./

*Kıl kuyruk kendisinin dört **yavrusu için** tarifsiz sevindi.*

5. Tahsis bildirme işlevinde kullanılabilir.

Пахумсем **хваттершён** уйăха икĕ пăт çанăх тўлеççĕ. (КА 106: 37-38)

/paħumzem h̄vatterj̄n uyıħa iki p̄id řinaħ t̄uleşşĭ./
*Pahumgil **daire için** ayda iki pud¹²⁰ un ödiyorlar.*

Вăл япаласем улăштарма юрататъ, кашни **япалишёнех** вара сĕтев илет.
 (ЇЕТ 6: 25-26)

/v̄il yabalazem ulıştarma yuradat', şaşni yabaliĵineh vara řĭtev ilet./
*O eşyaları değiştirmeyi seviyor, her **eşya için** kâr alıyor.*

Bu hâl eki çeşitli zamirlerle kullanıldığında ilgi durumu ekine gereksinim duyar:

пури+**н+шён** /purinĵin/ 'hepsi için' (P 40: 25)

сир+**ён+шён** /sirinĵin/ 'sizin için' (İY 156: 2)

кашни+**н+шён** /řařninĵin/ 'her biri için' (S 404: 37)

çavă+**н+шăн** /řavınĵin/ 'bunun için; řunun için' (ЇЕТ 172: 32)

ку+**н+шăн** /kunĵin/ 'bunun için' (AÇ 21: 37)

çakă+**н+шăн** /řaęinĵin/ 'bunun için; řunun için' (UH 117: 33)

Çuvaşça {+АН} kuvvetlendirme edatı, sebep-amaç durumu eki üzerine ünlü uyumuna bağlı olarak [+aħ], [+eh] şekillerinde eklenmektedir:

укçа+**шăн+ах** /ukřařinăħ/ 'para için' (ŞP 252: 11)

Лисук+**шăн+ах** /lisukřinăħ/ 'Lisuk için' (S 359: 10)

çĕр-шыв+**шăн+ах** /řĭr-řĭvĵinăħ/ 'ülke için' (UH 128: 31)

ывăл+**ё+шён+ех** /ıv̄ılĵineh/ 'oęlu için' (P 34: 21)

ырлăх+**ё+шён+ех** /ırlıħĵineh/ 'iyilięi için' (P 61: 30)

уççi+**шён+ех** (<уçă+и+шён+ех) /uřřĵineh/ 'anahtarı için' (S 216: 25)

Sebeup-amaç hâli eki vurguyu üzerine çekmez, vurgu kendisinden önceki hecede kalır.

1.3.2.3. SINIRLAMA HÂLİ

(Alm. *Limitativus*; İng. *Limitative*; Rus. *Лимитатив*)

Zamanda sınırlama gösterme durumudur. Çuvaş Türkçesinde sınırlama durumu eki {+(ç)çен} ({+(ч)чен}) şeklindedir. Ek, tek şekilli olması dolayısıyla ünlü uyumuna aykırı bir görünüm sergilemektedir.

¹²⁰ Yaklaşık 16 kilogramlık bir ağırlık ölçüsü (ÇTS 153)

Çuvaş Türkçesinin sınırlama durumu eki, Türkiye Türkçesinde “+A kadar”, “+A dek”, “+A değin” şeklinde son çekim edatlarıyla kurulan yapılara denk gelmektedir.

Sınırlama durumu ekinin iki değişken biçimi vardır: [+çen] ([+чен]); [+ççen] ([+ччен]). Ekin isimlere eklenmesindeki ses-biçim görünümleri şu şekildedir:

1. Sert sessizlerden (ç, f, ħ, h, k, p, s, ş, ş, t) sonra, ek [+çen] ([+чен]) şeklindedir:

апат+чен /abatçen/ ‘yemeğe kadar; yemek vaktine kadar’ (UH 342: 35)

пиллĕк+чен /pillĕkçen/ ‘(saat) beşe kadar’ (S 23: 4)

каç+чен /kaççen/ ‘akşama kadar’ (SA 158: 11)

вăрах+чен /vırahçen/ ‘uzun süre’ (YŞP 72: 42)

пайтах+чен /paytaħçen/ ‘çok uzun süredir’ (KA 90: 4)

срок+чен /sroqçen/ ‘süreye kadar’ (YŞP 230: 11)

2. Ünlülerden ve geri kalan ünsüzlerden sonra ekin ilk ünsüzü ikiz olarak [+ççen] ([+ччен]) şeklinde kullanılır:

a) Ünlülerden sonra:

кăнтăрла+ччен /kındırlačçen/ ‘öğlene kadar’ (UH 51: 34)

кĕркунне+ччен /kĕrgunneççen/ ‘güze kadar’ (KA 350: 21)

çуркунне+ччен /şurgunneççen/ ‘ilkbahara kadar’ (UH 123: 1)

хĕллехи сивĕ+ччен /hĭllehi siviççen/ ‘kışki soğuğa kadar’ (TTÇ 140: 14)

çав калаçу+ччен /şav қalajuççen/ ‘bu konuşmaya kadar’ (TTÇ 244: 35)

вăтăрмĕш çулсен варри+ччен /vıdırmĭş şulzen varriççen/ ‘otuzlu (hh. otuzuncu) yılların ortasına kadar’ (VTŞ 43: 3)

июлĕн 22-мĕшĕ+ччен /iyulĭn şirim ikkĭmişĭççen/ ‘temmuzun 22’sine kadar’ (VTŞ 52: 1-2)

хĕлле+ччен /hĭlleççen/ ‘kışa kadar’ (AÇ 107: 13)

b) Ünsüzlerden sonra:

тепĕр çул+ччен /tebĭr şulççen/ ‘gelecek yıla kadar’ (KA 103: 15)

ир+ччен /irççen/ ‘sabaha kadar’ (UH 377: 11)

тĕттĕм+ччен /tĭttĭmççen/ ‘karanlığa kadar’ (TTÇ 9: 11)

ыран+ччен /ıranççen/ ‘yarına kadar’ (SA 120: 9)

сентябрь+ччен /sentyabr’ççen/ ‘eylüle kadar’ (VTŞ 30:4)

хĕвел+ччен /hĭvelççen/ ‘(hh. güneşe kadar) güneş doğuncaya kadar’ (VTŞ 54:

Sınırlama ekinin, kuvvetlendirme edatıyla da kullanılır; edat, ünlü uyumuna göre [-eh] ([-ex]) biçimiyle eklenir:

каç+чен+ех /kaşçeneh/ ‘akşama kadar’ (Aç 187: 20)

хәлле+чен+ех /hilleççeneh/ ‘kışa kadar’ (ТТÇ 84: 27)

пуху+чен+ех /puhuççeneh/ ‘toplantıya kadar’ (İY 123: 32)

көркүнне+чен+ех /kırğunneççeneh/ ‘güze kadar’ (P 82: 1)

çур çөр+чен+ех /şur şırççeneh/ ‘gece yarısına kadar’ (S 294: 21)

Эпә кәнтәрлачченех питә ывәнтәм. (Aç 209: 22)

/ebî kındırılacçeneh pidî ivındım./

Ben öğlene kadar çok yorulдум.

Z. Korkmaz (1992: 191) bu durumu “mekânda ve zamanda sınırlama gösteren durum” şeklinde tanımlamaktadır. GT’de de kimi lehçelerde kurallı olarak var olan ve Çuvaş Türkçesinden farklı morfemlerle işaretlenen bu durum, gerçekten de isimlerde ya zaman ya da mekân bakımından bir sınırlanmayı gösterebilmektedir.

Mekânda sınırlama

Özb. Mâskvâ+gäçä ‘Moskova’ya kadar’

Uyg. Hoten+giçe ‘Hoten’e kadar’

Zamanda sınırlama

keç+gäçä ‘akşama kadar’ (Coşkun 2000: 79)

iyon+giçe ‘hazirana kadar’ (Kaşgarlı 1992: 87)

Çuvaş Türkçesinde ise, GT’deki kullanımlardan farklı olarak sınırlama fonksiyonunun sadece zamanı kapsadığını görmekteyiz.

Хәрәх кунччен вилнә сын килтех апат çиет, хәй çeç курәнмасть тет. (Aç 167: 30)

/hırh günççen vilnî şın kilteh abat şiyet, hıy çeş kırınmast’ tet./

Ölmüş insan kırk güne kadar evde yemek yer, ancak kendisi görünmezmiş.

Тәван çөр-шивән аслә вәрçиччен çак ял варринчи çырма икә енәпе улма пахчисем тәсәлнә. (УН 129: 27-28)

/tivan şır-şivın aslı vırşicçen şağ yal varrinçi şırma ikî yenibe ulma paççizem tizilnî./

Ana vatanın büyük savaşına kadar (II. Dünya savaşına kadar) bu köyün ortasındaki derenin iki yanıyla elma bahçeleri uzanmış.

Ирччен пәрахут Атәл варринчех шәнса ларать. (SA 6: 31-32)

/ırççen pırahut adıl varrinceh şınza larat’./

Sabaha kadar gemi İdil’in ortasında donup kalır.

Колхозра васкаса тумалли ёçсем нумай пулнипе вёренү те вәхәтра пуçланаймарё, ана октябрьччен хәвармалла пулчё. (SA 36: 24-26)

/kolhozra vaşkaza tumalli işsem numay pulnibe vırenü de vıhıtra puşlanaymarı, ina oktyabr’ççen hıvarmalla pulcı./

Kolhozda acilen yapılması gereken işlerin çok olması nedeniyle, öğretim de zamanında başlayamadı, ekime kadar ertelemek gerekti.

Пирён шулсенче **пёлтөрчен** ыра́сла вё́рентмен, нимё́сле şeş вё́рентнё.
(SA 77: 7-8)

/pirin şkulzence pıldırççen vırısla vırentmen, nimişle şeş vırentni./

Bizim okullarda geçen yıla kadar Rusça öğretilmemiş, sadece Almanca öğretilmiş.

— Хашё ми́се шу́лта, **ва́рçа́ччен** хаш класра вё́реннё, şавна пёлмелле манён. — Çамрăк учительница, тетрадьпе кáранташ кáларса, çырма хатёрленчё.
(SA 79: 38-36)

/hıjı mişe şulda, vırşıççen hış klasra vırenni, şavna pılmelle manın. şamrıķ uçitel'nitsa, tetrad'be kırandaş kılarza, şırma hadırlenci./

Hangisi kaç yaşında, savaşa kadar hangi sınıfta okumuş, bunu bilmeliyim. – Genç öğretmen bayan, defterle kurşunkalem çıkarıp yazmaya hazırlandı.

...**Çөнё шу́лччен** ва́хат нума́й юлмарё, çавáнпа та пур ё́çсемпе те пите́ васкамалла пулчё. (SA 109: 1-2)

/şını şulççen vıhıt numay yulmarı, şavınba da pur işsembe de pidı vasqamalla pulcı./

Yeni yıla kadar zaman çok zaman kalmadı, bu yüzden bütün işlerde acele etmek gerekti.

Хăşанччен пáшáрханса пурáнмалла пирён капла? Чёре çурáлсах тухать ё́нтё... (SA 228: 7-9)

/hışanççen pişırhanza purınmalla pirin qapla? Çire şurılzaķ tuhat' indı./

Ne zamana kadar böyle endişelenerek yaşamalısınız? Artık yürek yarılıp çıkıyor.

Сана кун çинчен калама **паянхи кунччен** те хáюлáх çитереймерём, иментём. (ТТÇ 157: 8-9)

/sana qun şincen qalama payanhi qunççen de hıyulıh şitereymerım, imendım./

Sana bunun hakkında bugüne kadar (hh. bugünkü güne kadar) söylemeye cesaret edemedim, utandım.

Колхоз электро-станцийё **вун икё сехетчен** şeş çутá парать. (АÇ 217: 26-27)

/qolhoz elektro-stantsiyı vun iki sehetçen şeş şudı parat'./

Kolhoz elektrik istasyonu sadece saat on ikiye kadar ışık (elektrik) veriyor.

Mekân bakımından sınırlamanın ise, **таран** /taran/, **çити** /şidi/, **çитиех** /şidiyeh/,
(ve **çитиччен** /şitiççen/) “kadar, dek” edatlarıyla ile yapıldığını görmekteyiz.

Кáкáрё **таран** утиялпа витённё. Эпир кё́нине те сисмерё. (ІҮ 180: 7-8)

/kığırı taran utiyalpa vidınnı. Ebir kınine de sizmerı./

Göğsüne kadar battaniye ile örtünmüş. Bizim girdiğimizi de sezmedi.

Эпё, Шупашкара юлаканскер, áна пристане **çити** áсатрám. (УН 347: 8-9)

/ebı, şubaşğara yulağansker, ina pristane şidi isatrım./

Ben, Çeboksarı'da kalan, onu iskeleye kadar geçirdim.

Килѣнче, икѣ чўрече хушшинче, мацчаран урайне **ЏИТИЕХ** Ленин портречѣ џакѣнса тѣрать; џуллѣ сѣрсемпе сѣрласа турѣ ѣна вѣл. (ЇУ 238: 10-12)

/kilĩnce, iki ğurece huşşince, mağğaran urayne şidiyeh lenin portreci řağĩnza tĩrat': řullĩ řĩrzembe řĩrlaza turĩ ģna vĩl./

*Evinde, iki pencere arasında, tavandan yere **kadar** Lenin portresi asılı duruyor; yağlı boylarla boyayıp yapmış onu.*

Çuvaş Tũrkęesi ũzerine yapılan araştırmaların genelinde, bu biçimin bir durum eki olarak kabul edilmediği gũrũlmektedir. Eki bir hȃl biçimi olarak dikkatlere ilk kez Budenz sunmuştur (1862a: 220)¹²¹.

Pavlov (1965: 325) {+(ğ)ğen} biçimini mũstakil bir ek olarak kabul etmez; ona gũre ek, son ğekim edatı kũkenlidir. Bu formu, son ğekim edatları başlığı altında incelemiş ve bunun (aynı şekilde {+seren} biçiminin) “son ğekim edatı-ek” (Çuv. хыğсѣмах-аффикс (Pavlov 1965: 325); Rus. послелог-аффикс (Pavlov 1957: 316) terimiyle adlandırılması gerektiğini dile getirmiştir.

Sergeyev bu formu, sũrme biçimi (тѣсѣмлѣх форми /tȃzȃmlȃh formi/) şeklinde adlandırır (1992: 43).

Ekin kũkeni hakkında ağıklamalar tatmin edici olmaktan uzaktır. Benzing (1959), Rȃsȃnen (1957: 72) ve Levitskaya (1976: 119) Tũrkmence **ğenli** ‘+e kadar’ yapısı ile benzerliğe dikkat ğekmiştir.

1.3.2.4. YŖN HȃLİ (Сулȃну форми /Sulĩnu formi/)

(Alm. *Direktiv*; Ĥng. *Directive*; Rus. *Направительный Падеж*)

Çuvaş Tũrkęesinde yŖn durumu {+(n)AllA} eki ile kurulmaktadır. Araştırmacıların bũyũk bir ğoğunluğu bu ekin yŖnelme-belirtme durumu eki ile {*+IIA} unsurunun birleşmesinden meydana geldiğini dũřũnmektedirler (Levitskaya 1976: 26 vd.).

Çuvaş Tũrkęesinin yŖn durumu eki, Tũrkiye Tũrkęesinde “+A doğru” şeklinde son ğekim edatıyla kurulan yapıya denk gelmektedir.

Ekin ũnlũ uyumuna gũre iki biçim birimi [+alla] ([+алла]), [+elle] ([+елле]) vardır. ũnlũ ile biten adlara eklendiğinde araya /n/ sesi girer: [+nalla] ([+налла]), [+nelle] ([+нелле]).

¹²¹ Gũrebildięimiz kadarıyla {+(ğ)ğen} biçimini sadece Benzing ve ondan naklen Rȃsȃnen (1957: 72) bir hȃl olarak kabul etmiştir.

Ekin isimlere eklenmesindeki ses-biçim ilişkileri şu şekildedir:

1. Ünsüzlerden sonra:

фронт+алла /frontalla/ ‘*cepheye doğru*’ (SA 177: 13)

пәлтәр+алла /pıldıralla/ ‘*küçük odaya doğru*’ (KA 291: 30)

урам+алла /uramalla/ ‘*sokağa doğru*’ (KA 150: 1)

ял+алла /yalalla/ ‘*köye doğru*’ (KA 354: 44)

Шупашкар+алла /şubaşgaralla/ ‘*Çeboksarı’ya doğru*’ (P 37: 10)

кил+елле /kilelle/ ‘*eve doğru*’ (UH 100: 20)

çёр+елле /şirelle/ ‘*yere doğru*’ (SA 208: 8)

тёпел+елле /tibeelle/ ‘*mutfağa doğru*’ (AÇ 8: 14)

çурçёр+елле /şurşirelle/ ‘*kuzeye doğru*’ (VTŞ 193: 6)

тинёс+елле /tinizelle/ ‘*denize doğru*’ (VTŞ 225: 28-29)

Sonu /u/ sesiyle biten ты /tu/ ‘*dağ*’ kelimesinin yön durumu ekiyle kullanımında sondaki sesin /iv/ ile nöbetleştiği görülmektedir¹²²:

тәвалла (< ту+алла) /tīvalla/ ‘*dağa doğru; yukarı*’ (YŞP 56: 38)

2. Ünlülerden sonra:

түпе+нелле /tübenelle/ ‘*göğe doğru*’ (UH 75: 40-42)

кил+нелле (кил+ё+нелле) /kilnelle/ ‘*evine doğru*’ (AÇ 217: 3-4)

ун çывăх+нелле (< çывăх+ё+нелле) /un şivıñnelle/ ‘*onun yakınına doğru*’ (İY 173: 34) (SA 243: 22)

Ржев хули+нелле (хула+и+нелле) /Rjev ħulinelle/ ‘*Rjev şehrine doğru*’ (VTŞ 74: 17)

ўпле+нелле /üplenelle/ ‘*küçük kulübeye doğru*’ (İY 308: 39)

хапха+налла /ħapħanalla/ ‘*kapıya doğru*’ (VTŞ 88: 8)

хула+налла /ħulanalla/ ‘*şehre doğru*’ (S 51: 17)

кăмака+налла /ķīmağanalla/ ‘*ocağa doğru*’ (İY 214: 24)

тайга+налла /tayğanalla/ ‘*taygaya doğru*’ (İET 131: 5)

çырма+налла /şırmanalla/ ‘*ırmağa doğru*’ (VTŞ 234: 3)

карта+налла /ķartanalla/ ‘*avluya doğru*’ (İET 81: 1)

¹²² Bu hadiseye metinlerimizde tek örnek tespit edebildik. Bunun gibi bu kurala göre son ses durumundaki /ü/’nün de /ёv/ ile nöbetleşmesi gerekmektedir. Ancak bu kullanım da metinlerimiz de tespit edilemedi.

Sonu vurgusuz /a/ sesiyle biten Rusçadan alınma kelimeler, yön ekiyle kullanımda söz konusu seslerin /i/ ile nöbetleştiği görülmektedir.

кухняналла (<кухня+налла) /kuħnʹınalla/ ‘*mutfağa doğru*’ (S 49: 27)

ферманалла (< ферма+налла) /fermınalla/ ‘*çiftliğe doğru*’ (ŞP 123: 25)

Bu ekin, işlevi ismi fiile yön bildirme anlamıyla bağlamaktır. Pavlov’un bildirdiğine göre, yön anlamında iki tür bildirme söz konusudur: Mekân ve zaman (1965: 125). Ancak, Sergeyev’in de belirttiği gibi bu ek esas olarak mekân göstermektedir (1992: 45). Zaman gösterme anlamı ise son derece dar ve sınırlı bir kullanıma sahiptir.

a) Mekân bakımından yön bildirir:

Пёри Илмекке **катинелле** анчë, иккëн-виççëн пëç кăкë таран юр ашса çакăнтах **вăрманалла** кërсе кайрëç. (İET 4: 8-10)

/pîri ilmegge katinelle ancî, ikkîn-vişşîn pîş kığî taran yur aşsa şaķındaħ vîrmanalla kırze қайрîş./

Biri İlmekke korusuna doğru indi, ikisi-üçü birlikte bacak boyu kadar kardan geçerek burada ormana doğru girip gittiler.

Унтан каллех лăпланса **тулалла** пăхрë. (UH 24: 5-6)

/undan қаллех ліпланза тулалла пîħrî.

Sonra tekrar sakinleşip dışarı baktı.

Вëсем виççëмëш **класалла** пăрăнса кëчëç. (SA 9: 8)

/vîzem vişşîmiş kılasalla pîrınza kîçîş./

Onlar dönüp üçüncü sınıfa doğru girdiler.

Ларионов тарăхса кайрë те **алăкалла** утрë. (UH 26: 16)

/larionov tarîħsa қайрî de alîқалла utrî./

Larionov üzüldü ve kapıya doğru gitti.

Сурăм ку тълтен **кăнтăралла** юхать. (UH 130: 3)

/surım қu tîlden қîndîralla yuħat’./

Surım nehri bu yerden güneye doğru akıyor.

— Евгени лашана пëррех туртса çапрë, темиçe самантранах вëсем, **тăкăрлăкалла** пăрăнса, çил-тăман ашëнче çухалчëç. (SA 65: 3-5)

/yevgeni laşana pîrreh turtsa şaprî, temiçe samantranaħ vîzem, tîğîrlîğalla pîrınza, şil-tîman îşince şuħalcîş.

Yevgeni atı bir kez çekip vurdu, bir süre sonra onlar ara sokağa doğru dönüp, sis pus içinde kayboldular.

Лаша хăех **сылтăмалла** пăрăнса ютрë. (SA 67: 27)

/laşa ħÿeh sıldîmalla pîrınza yurtrî./

At kendisi saġa doġru dönüp tırıs gitti.

Лисук пёр хушă **маччаналла** пăхса вытрё. (S 41: 7)

/lisuġ p̄ir huġi maĉĉanalla p̄iĥsa vıtr̄i./

*Lisuk bir süre **tavana doġru** bakarak yattı.*

Халь акă каллех йёлтёресем şине тăнă та **ĉăтлăхалла** кёрсе кайнă. (SA 166: 7-8)

/ħal' aġi ħalleh yild̄ir̄izem şine t̄in̄i da ĉit̄lih̄alla k̄irze ħayn̄i./

*İşte şimdi yeniden kayakları üzerine kalktı ve **ĉalılıġa doġru** girip gitti.*

Кайран **ăĉсталла** кайрёĉ-ха вёсем? — ыйтрё милици начальникё. (SA 174: 27: 31).

/ħayran iştalla ħayriř-ħa v̄izem? – ıytr̄i milisti naĉal' niki./

*“Sonra **nereye doġru** gittiler onlar?” diye sordu askerlerin başkanı.*

— Ав **ĉавăнталла**... — Евгени, аллине **малалла** тăсса, şултан **аяккалла**, йывăĉсем **хушшинелле**, чупрё. Ыттисем ун хыĉĉăн пыĉёĉ. (SA 174: 29-31)

/av şav̄ındalla... - Yevgeni, alline malalla t̄ıssa, şuldan ayaċħalla, yıv̄işsem huşşinelle, ĉupr̄i. ittizem un ħıřřin p̄ic̄iş./

*İşte **şu tarafa doġru**, Yevgeni elini ileri uzatıp, yoldan **kenara doġru**, aġaĉların arasına **doġru** koçtu. Diġerleri de onun ardından gittiler.*

Вăл **пўртелле** утрё, Назар Егорĉĉă та ун хыĉĉăн кёĉё. (SA 180: 4-5)

/v̄il p̄urtelle utr̄i, nazar Yegorĉĉi da un ħıřřin k̄ic̄i./

*O eve **doġru** yürüdü, Nazar Yegoroviĉ de onun ardından girdi.*

—Anne, эсё-и ку? — тесе хăраса ыйтрё вăл **коридоралла** шиклён пăхса. (İET 34: 13-14)

/anne, ez̄i-i ħu?- teze ħıraza ıytr̄i v̄il koridoralla şikl̄in p̄iĥsa./

*O, “Anne, sen misin?” diye **koridora doġru** endişeli bir şekilde bakıp korkarak sordu.*

Хулан пурё тăватă хапха пулнă, кашни хапхаран аслă şул пуşланнă **кăнтăралла**, **анăĉалла**, **ĉурĉёрелле**, **тухăĉалла**. (AĉH 29: 16-18)

/ħulan pur̄i t̄ıvad̄i ħapħa puln̄i, kaşni ħapħaran asl̄i şul puşlann̄i k̄ind̄iralla, an̄iġalla, şurşirelle, tuġiġalla/

Şehrin hepsi dört kapısı varmış, her kapıdan büyük yol başlarmış – güneye, batıya, kuzeye, doġuya doġru.

b) Zaman bakımından yön bildirir.

Юманлăха вёсем кăнтăрла **тёлнелле** ĉитрёĉ. (SA 217: 28)

/yumanl̄iħa v̄izem ħind̄ir̄la t̄ilnelle şitriş./

*Onlar meřeliġe **öġlene doġru** ulaştilar.*

Кăнтăрла, хёвел пăхнă чух, сивех марччĕ, анчах **каçалла** сулăнсан, çанталăк сивĕтрĕ, çил те тухрĕ те, лавсем тăрринче ларса пынă Евгенипе Аркаш самаях шăнчĕç. (SA 110: 43-45; 111: 1)

/çindirla, hıvel pıhñı çuh, siveh marççı, ancah қаçалла sulınzan, şandalık sivıtrı, şil de tuhrı de, lavzem tırrince larza pını yevgenibe arqaş samayağ şincış./

*Gündüzün, güneş görüldüğü zaman, soğuk değildi, ancak **akşama doğru** vakit geçince, hava serinledi, yel de çıktı, yük arabasının üstünde oturup giden Yevgeni ile Arkaş bayağı üşüdüler.*

Yön eki, {АН} kuvvetlendirme edatıyla da birlikte kullanılabilir:

урам+**аллах** (< урам+алла+ах) /uramallah/ ‘sokağa doğru’ (İY 83: 4)

хула+**наллах** (хула+налла+ах) /hulanallah/ ‘şehir doğru’ (VYV 15: 7)

кил+**еллех** (< кил+елле+ех) /kilelleh/ ‘eve doğru’ (İY 32: 11)

Горьки+**неллех** (< Горьки+нелле+ех) /gor’kinelleh/ ‘Nijniy Novgorod¹²³’a doğru’ (İY 319: 42)

Çuvaş Türkçesi üzerine Çuvaş Türkologlar tarafından yapılan araştırmalarda bu durum bir dilbilgisel hâl olarak kabul edilmemiştir. Araştırmacılar bu hâli yöneliş formu (сулăну форми /sulınu formi/) olarak adlandırmışlardır (Pavlov 1965: 125; V. Sergeyev 1992: 45).

Türkiye Türkçesinin tarihsel gelişimi içerisinde yön durumu, kimi kelimelerde (*yukarı, taşra, ileri ...gibi.*) kalıplaşarak kalmış ve yerini yönelme durumu ekiyle birlikte kullanılan *doğru* edatına bırakmıştır. Bu durum, iki lehçe hariç, diğer lehçeler için de geçerlidir. Hakas Türkçesi ve Tuva Türkçesinde yön durumu ekleşmiş son çekim edatlarının yardımıyla kurulmaktadır.

Tuv.: +tıva, +tive, +tuva, +tüve; +dıva, +dive, +duva, +düve < ET *tapa* ‘+e doğru’. *kiji+dive* ‘insana doğru’, *dag+dıva* ‘dağa doğru’ (İshakov, Pal’mbah 1961: 140).

Hak.¹²⁴: +sar, +ser; +zar, +zer, (diy. +za, +ze, +sa, +se; +zarı, +zeri, +sarı, +seri) < ?? *sarı* ‘+e doğru’. *stol+zar* ‘masaya doğru’; *hap+sar* ‘torbaya doğru’ (Baskakov 1975: 74)¹²⁵.

Çuvaş Türkçesinde ise, bilinen herhangi bir yön bildiren son çekim edatı mevcut değildir. Bu hâl, sadece ek yoluyla kurulmaktadır. Böyle bir son çekim edatının var

¹²³ Gorki, bugünkü Nijniy Novgorod şehrinin eski adıdır. Aslında bu şehir Çuvaşça **Чул хула** /çul hula/ olarak adlandırılmaktadır.

¹²⁴ Bu lehçede anılan yapının yanında +gar, +ger şeklindeki eski biçime de -daha çok kalıplaşmış olarak rastlamak mümkündür: *küs+ker* ‘güze doğru’ (Baskakov 1975: 74)

¹²⁵ Dikkat edileceği üzere, her iki lehçede de edatlar ekleşirken *yönelme durumu* ekine ihtiyaç duymamışlardır.

olmayışı, mevcut ekin kökeninin daha önceleri yön gösteren bir son çekim edatına dayanabileceği ihtimalini akla getirmektedir.

Ramstedt (1952: 52), bu ekin yönelme durumu ekiyle *alw* ‘el’ kelimesinden müteşekkil olduğunu ileri sürmüştür.

Levitskaya ekin, Marice’de ve Perm dillerinde mevcut olduğunu gösterdikten sonra, Çuvaşçadaki yapının bu dillerden analogi yönüyle alınmış olabileceğini öne sürmüştür (1976: 26-27).

1.3.2.5. YİNELEME HÂLİ

Çuvaş Türkçesinde yineleme durumu {+Seren} (**{+серен}**) ekiyle kurulmaktadır. İşlek bir kullanıma sahip değildir.

Türkiye Türkçesinde bu şekilde bir isim hâli bulunmamaktadır. Bu yapı Türkiye Türkçesine “*her*” kelimesinin sıfat fonksiyonunda kullanılmasıyla karşılanmaktadır.

Bu ek sürekli olarak ön ünlülü kullanıldığından ünlü uyumunu tabi değildir¹²⁶. Ekin ünsüz uyumuna göre [+zeren] ([+серен]) ve [+seren] ([+серен]) şeklinde iki değişken biçimi vardır: ünsüz uyumuna göre, sert sessizlerle (p, ç, t, k, k, f, s, ş, h, h) sona eren isim tabanlarına ekin [+seren] ([+серен]); yumuşak ünsüzler ve ünlülerden sonra ise [+zeren] ([+серен]) şeklinde eklenmektedir.

уйăх+серен /uyıhseren/ ‘*her ay*’ (ŞP 52: 11)
 минут+серен /minutseren/ ‘*her dakika*’ (UH 43: 17-18)
 kaç+серен /kaşseren/ ‘*her akşam*’ (AÇ 21: 3)
 çул+серен /şulzeren/ ‘*her yıl*’ (PMK 10: 30)
 ир+серен /irzeren/ ‘*her sabah*’ (UH 84: 12-13)
 эрне+серен /ernezeren/ ‘*her hafta*’ (VTŞ 140: 42)

Bu ek daha çok zaman bildiren kelimelerde kullanılmaktadır:

Каçсерен школа çүреме тытăнчĕ Иван. (KA 136: 23)

/kaşseren şķula şüreme tıdıncĕ İvan./
İvan her akşam okula gitmeye başladı.

Эп унта **çулсерен** кайса тăратăп. (PMK 10: 30)

/eb unda şulzeren kayza tıradıp/
Ben her yıl oraya gidip duruyorum.

¹²⁶ A. Róna-Tas (1987: 20) ve E. Yılmaz (2002: 19) bu ekin [-saran] şeklinde art ünlülü bir allomorfu olduğunu söylemektedirler. Bu bilgi yanlıştır. Ekin sadece ön ünlülü biçimleri mevcuttur.

Çавна пула акнă тырăсем тип-тикĕс шăтса тухрĕç те ешĕл кавир пек курăнкан калчасем **кунсерен** мар, **сехетсерен** ўсрĕç темелле. (SA 229: 14-17)

/şavna pula aknı tirizem tip-tikiş şitsa tuhrış de yeşil kavir pek kurınağan qalçazem kunzeren mar, sehetseren üsrış temelle/

*Böylelikle ekilmiş ekinler dümdüz filizlenip çıktılar ve yeşil hâli gibi görünen filizler **her gün** değil, **her saat** büyüdüler denebilir.*

Чи малти партăра ларакан Саша (япăх вĕреннĕрен мала лартнă хăйне) **минутсерен** çаврăнать Степа енне. (ŞP 246: 27-29)

/çi maldı partıra larağan saşa (yabıh vırenniren mala lartnı hıyne) minutseren şavrınat' stepa yene./

*En öndeki sırada oturan Saşa (kendisi iyi öğrenmediğinden öne oturtulmuş) **her dakika** Степа'ya doğru dönüyor.*

Çакна тума **самантсерен** пўлĕмри çутта сўнтере-сўнтере çутаççĕ. (UH 62: 32-33)

/şakna tuma samantseren pülümri şutta sündere-sündere şutaşşı.

*Bunu yapmak için odadaki **her vakit** ışığı söndürüp söndürüp yakıyorlar.*

Калери **ирсерен** çырмари çăл патне шыва анать. (P 218: 32-33)

/qaleri irzeren şırmari şıl patne şıva anat'/

*Kaleri **her sabah** çataktaki kaynağa suya gidiyor.*

Спидометр йĕппи **çеккунтсерен** хăпарса пырать, вăл çĕр километртан та irtсе кайрĕ. (UH 238: 23-24)

/spidometr yippi şekquntseren hıbarza pırat', vıl şır kilometrdan da irtse qayı./

*Hız sayacının iğnesi **her saniye** yükselip gidiyor, o yüz kilometreden de geçip gitti.*

Пăртакран тин пĕрин хыççăн тепри аса илме тытăнчĕç: старик **çĕрлесерен** путвала темĕнле япаласем çĕкле-çĕкле кĕнине куркаланă. (VYV 22: 14-16)

/pirdakran tin pırin hışşın tepri aza ilme titıncış: starik şırlezeren putvala temınle yabalazem şikle-şikle kınine qurğalanı/

*Biraz sonradan birbiri ardına hatırlamaya başladılar: ihtiyar adamın **her gece** mahzene çeşitli eşyalar taşıya taşıya girdiğini görmüşlerdi.*

Каçсерен Çтаппан пичче кĕсле калатчĕ. (AÇ 21: 3)

/qaşsere ştappan piççe kisle qalatçı./

***Her akşam** ştappan piççe kisle çalardı.*

Парти шкулĕн акт залĕнче **уйăхсерен** Огородников парти активĕ валли тўлевсĕр лекци вулать. (P 19: 41)

/parti şkulın aqt zalınce uyıhseren Ogorodnikov parti aktive valli tülevşır lektisi vulat'./

*Parti okulunun faaliyet salonunda Ogorodnikov **her ay** parti faaliyeti olarak ücretsiz konferans veriyor.*

Кунта чух эпир эрнесерен мунча хутса кѣнѣ. (VTŞ 140: 42)
/kunda çuħ ebir erneseren munca ħutsa kĭnĭ./
Biz buradayken her hafta munça yakıp girdik.

Zaman anlamı taşımayan kelimelerle de kullanılabilir. Bu kullanım TT'ye aktarılırken bulunma durumu eki de gerektirmektedir.

Сăмахсерен сана асăнать. Ах, Укахви кинѣм... Қаşар, эп сана кинѣм тесех чѣнѣп ўлѣм. (UH 122: 36-37)

/sĭmaħseren sana asĭnat'. aħ, ukaħvi kinĭm... qaşar, eb sana kinĭm tezeh çĭnĭp ũlĭm./

Her kelimedede seni anıyor. Ah, ukahvi gelinim... Bağışla, bundan sonra gelinim diye çağıracağım.

Килсерен паранкă сахал. (TTŞ 128: 13)

/kilzeren parangĭ saħal/

Her evde patates az.

Yineleme durumu eki, kuvvetlendirme edatının [+eh] biçimiyle de kullanılabilir:

çул+серен+ех /şulzereneħ/ 'her yıl' (İY 18: 36)

кун+серен+ех /kunsereħ/ 'her gün' (İY 188: 9)

уйăх+серен+ех /uyĭħsereneħ/ 'her ay' (İY 342: 31)

Bu ek de başlangıç hâlinde olduğu gibi bir hâl eki olarak değil, “son çekim edatı-ek” (Çuv. хыçсăмах-аффикс (Pavlov 1965: 325); Rus. послелог-аффикс (Pavlov 1957: 316) terimiyle adlandırılmaktadır.

Levitsakaya'ya göre bu ek, **say-** (sa:y-) 'say-' fiili ile çıkma durumu ekinin [+ran] birleşmesinden meydana gelmiştir. Levitskaya, aynı yerde bu ekin bazı çağdaş Türk lehçelerindeki denklemlerini vermiştir (1976: 119). Yong-Söng Li, Türkçede son çekim edatlarını konu edinen çalışmasında¹²⁷ bu edatın (Çuvaşçada ekin) Türk dilindeki dökümünü yapmıştır (s. 390-400). Buna göre, edat ET'den başlayarak (Türkmence'den başka) Oğuz lehçeleri hariç bütün lehçelerde kullanılmıştır. Levitskaya'nın yaptığı etimoloji denemesi açıklayıcı olmaktan uzaktır. Bu izaha göre ekin ön ünlülü olarak [+seren] şeklini alması açıklanamamaktadır. Yine, ekin (edatın) kök unsuru olan **say-** fiilinin Çuvaş Türkçesinde bu biçimiyle yer almaması (Çuvaşça **su-**) bu etimolojik izahı yanlışlamaktadır. Levitskaya'nın yaptığı açıklama doğru olsaydı ekin (edatın) bugünkü Çuvaşçada *+suran/+süren biçimlerinde olması gerekecekti.

¹²⁷ Li, Yong-Söng (2004) *Türk Dillerinde Sontakılar*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 40: (Yayımlayan: Mehmet Ölmez), İstanbul, 912 s.

1.3.2.6. BAŞLANGIÇ HÂLİ

Zaman gösteren isimleri fiillere ismin gösterdiği zaman noktasından başlayarak süreyi gösterme işleviyle bağlayan isim hâlidir.

Başlangıç durumu Türkiye Türkçesinde çıkma durumu ekli *beri* son çekim edatıyla kurulmaktadır: dün+**den beri**; akşam+**dan beri** ...gibi.

Çuvaş Türkçesinde ise başlangıç durumu {+RAnba} ekiyle oluşturulmaktadır. Ekin ses uyumlarına göre dört değişken biçimi vardır: [+ranba] ([+ранпа]); [+renbe] ([+ренпе]); [+danba], ([+танпа]); [+denbe] ([+тенпе]). Bu ekle kuvvetlendirme edatı {AḦ}’ın çok işlek bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Bu edatla birlikte ekin şu değişken biçimleri de karşımıza çıkmaktadır: [+ranbaḦ] ([+ранпах]); [+renbeh] ([+ренпех]); [+danbaḦ], ([+танпах]); [+denbeh] ([+тенпех]).

Ekin ses-biçim ilişkileri bulunma durumundaki gibidir.

[+ranba] ([+ранпа]); [+ranbaḦ] ([+ранпах]):

самай+ранпа /samayranba/ ‘çoktan beri’ (İY 199: 39)

çав kaç+ранпа /şav kaçranba/ ‘o gecedan beri’ (VTŞ 192: 20)

çамрăк+ранпах /şamrıkranbaḦ/ ‘gençlikten beri (hh. gençten beri)’ (İET 248: 1)

авал+ранпах /aval+ranbaḦ/ (İY 12: 37); авал+танпа /aval+danba/ (AÇ 176: 30-31) ‘önceden beri’

тахçан+ранпах /taḥşanranbaḦ/ ‘öteden beri; çoktan beri’ (İY 112: 24)

çав вăхăт+ранпах /şav vıḥıtranbaḦ/ ‘bu zamandan beri’ (İY 213: 29)

улттăмеш клас+ранпах /ulttımış klasranbaḦ/ ‘altıncı sınıftan beri’ (İY 255: 44)

август+ранпа /avgustranba/ (VTŞ 139: 25); август+ранпах /avgustranbaḦ/ ‘ağustostan beri’ (İY 309: 38)

ача+ранпах /acaranbaḦ/ ‘çocukluktan beri (hh. çocuktan beri)’ (TTÇ 223: 17)

[+renbe] ([+ренпе]); [+renbeh] ([+ренпех]):

виçĕ эрне+ренпе /vişĕ ernerenbe/ ‘üç haftadan beri’ (AÇ 116: 3)

çĕрле+ренпех /şırlerenbeh/ ‘gecedan beri’ (İY 320: 11)

пĕçĕк+ренпех /pıçıkrenbeh/ ‘küçüklikten beri (hh. küçüktan beri)’ (VTŞ 15: 19)

тăватă сехет+ренпех /tıvadı sehetrenbeh/ ‘saat dörtten beri’ (İY 249: 28)

хĕлле+ренпех /hıllerenbeh/ ‘kıştan beri’ (VTŞ 25: 15)

[+danba], ([+танпа]); [+danbaḦ], ([+танпах]):

хăçан+танпа /ḥışandanba/ (SA 154: 12); хăçан+танпах /ḥışandanbaḦ/ ‘ne zamandan beri’ (YŞP 33: 7)

ун+танпа /undanba/ 'o zamandan beri' (YŞP 12: 22)

пёр-икё кун+танпа /pır-ikı ğundanba/ 'bir iki günden beri' (AÇ 116: 33)

[+denbe] ([+тенпе]); [+denbeh] ([+тенпех]):

ёнер+тенпех /ınerdenpeh/ 'dünden beri' (İY 202: 14)

çур çёр+тенпех /şur şırdenpeh/ 'gece yarısından beri' (YŞP 5: 33)

ир+тенпе /irdenbe/ (İy 96: 29); ир+тенпех /irdenbeh/ 'sabahtan beri' (İY 348: 33)

Картиш варрине лартнă урапа умёнче лаша утă çисе тăрать. Иван тихаранпах пелет ана. (КА 197: 11-13)

/kartiş varrine lartnı uraba umınce laşa udı şize tırat'. İvan tiħaranbaħ pılet ina./

*Avlunun ortasına konmuş arabanın önünde at ot yiyip duruyor. İvan **taylıktan beri** biliyor onu.*

— Эсир кăтартнă çынна эп мён пёчёкренпех пелетёп: чи таса, чи тўрё çын вăл. Çаванпа вăхăта сая ан ярăр, ураххине шырăр. (РМК 56: 8-10)

/ezır kıtartnı şınna ep mın piçıkrenbeh pıletip: çı taza, çı tırı şın vıl. Şavınba vıħıta saya an yarır, urıħıhıne şırır./

*Sizin gösterdiğiniz kişiyi ben ta **küçüklükten beri** tanıyorum: en temiz, en doğru insandır. Bu yüzden zamanı boşa geçirmeyin, başkasını arayın.*

Пурнăç вăл çаван пек, ёлёкренпех ухмахсем аслисене тăрантарса пурăннă. (ТЛ7 271: 14-15)

/purnış vıl şavın bek, ilıkrenbeh uħmaħsen islizene tırandarza purınnı./

*Hayat böyle, **eskiden beri** ahmaklar akılları doyurarak yaşamışlar.*

Ася паçăртанпа Мерккура кăтартмасăр аллинче тытса тăракан пёчёк савăта сётел хёррине лартрё. (Р 295: 37-38)

/asya paçırdanba merkkura kідartmazır allince tıtsa tırağan piçık savıda sıdel hırrine lartrı./

*Asya **deminden beri** Merkkur'a göstermeden elinde tutup durduğu küçük kabı masanın kenarına koydu.*

Иван пёлтёртенпе Мушкеевсем патёнче питё лайăх пурăнать. (КА 124: 38-39)

/ivan pıldırdenbe muşkeyevzem pağınce pidı layıħ purınat'./

İvan geçen yıldan beri/ bir yıldan beri Muşkeyevlerin yanında çok iyi yaşıyor.

Лисук чылайранпа савă çырманччё. (S 297: 17)

/lisuħ çılayranba sıvı şırmanççı./

*Lisuk **çoktan beri** şiir yazmamıştı.*

Çuvaş Türkçesi üzerine yapılan araştırmalarda böyle bir dilbilgisel hâlin varlığından söz edilmemektedir.

Başlangıç durumu ekinin, geçmiş zaman sıfat-fiil {-nĭ} ile birleşerek {-nĭrAnbA} şeklinde bir zarf-fiil teşkil etmektedir. Bu zarf-fiil üzerine yaptığı açıklamada Pavlov, {+RAnbA} unsurunun çıkma durumu eki {+RAn} ile araç-birliktelik durumu eki {+BA}'nın birleşmesinden oluştuğunu iddia etmektedir (1965: 296). Bize göre bu izah yanlıştır. Zirâ, anlam olarak araç-birliktelik ekinin hiçbir yakınlığı yoktur. Bunun yanı sıra, araç-birliktelik ekinin (GT *birle edatının) hâl eki istemi hiçbir zaman çıkma durumu olmamıştır.

ET *bärü* son çekim edatı, çıkma durumu ekli isteminde, tarihi ve çağdaş lehçelerin hemen hepsinde kullanılmaktadır (Li 2004: 146-153). Ancak Li'nin Türkçedeki son çekim edatları ele alan oylumlu çalışmasında bu kelimenin Çuvaşçada bulunmadığı görülmektedir. Buna göre, başlangıç durumu ekinin çıkma eki içermesi, ekin GT *beri* edatının işleviyle denkleşmesi ve söz konusu edatın müstakil olarak Çuvaş Türkçesinde mevcut bulunmayışından dolayı biz başlangıç durumu ekinin çıkma durumu eki ile ET *berü* edatının kaynaşması sonucu oluştuğunu düşünmekteyiz.

1.4. İYELİK KATEGORİSİ (Камӓнлӓх категорийӓ /қамӓнлӓх қатегорийӓ/)

(Alm. *Possesiv*; İng. *possesive*; Rus. *притяжательный*)

Çuvaş Türkçesinde iyelik kategorisinin GTde olduğu gibi ekleri mevcuttur. Bu ekler şu şekildedir:

1. ТК	+İ̇m
2. ТК	+U
3. ТК	+Ė
1. ÇК	+İ̇mĭr
2. ÇК	+ĭr
3. ÇК	+İ̇sem

Çuvaş Türkçesinde, GT’de olduğu gibi, iyelik yukarıdaki eklerle beraber ekler kullanılmadan sentaktik yolla da ifade edilebilmektedir:

1. ТК	ман(ӓн) İSİM
2. ТК	сан(ӓн) İSİM
3. ТК	ун(ӓн) İSİM+İYE
1. ÇК	пирӓн İSİM
2. ÇК	сирӓн İSİM
3. ÇК	вӓсен İSİM+İYE

Yukarıda belirtilen her iki yolun birlikte kullanılması oluşan sentaktik-morfolojik yol da Çuvaş Türkçesinde iyelik ifade biçimlerinden biridir:

1. ТК	ман(ӓн) İSİM+(İ̇)m
2. ТК	сан(ӓн) İSİM+U
3. ТК	ун(ӓн) İSİM+Ė
1. ÇК	пирӓн İSİM+(İ̇)mĭr
2. ÇК	сирӓн İSİM+ĭr
3. ÇК	вӓсен İSİM+Ėsem

Çuvaş Türkçesi ile GT arasında iyelik kategorisi bakımından en göze çarpan farklılıklardan biri, çokluk ekiyle iyelik eklerinin kullanımında ortaya çıkan biçim-dizim farklılığıdır. (bkz. Çokluk)

1.4.1. TEKLİK 1. KİŞİ

Genel Türk dilinde teklik 1. kişi iyelik ifadesi, çok büyük bir çoğunlukla, iyelik ekleri aracılığı ile yapılmaktadır. Çuvaş Türkçesinde de ekle yapılan iyelik ifadesi geçerliliğini sürdürmektedir. Ancak, yine GT’de de yer alan, ilgi durumu ekli zamir ile yalın durumdaki ismin {[KZ+İDE]+[AD]} birleşmesi ile yapılan iyelik ifadesi Çuvaş Türkçesinde en işlek olarak kullanılan yoldur.

Çuvaş Türkçesindeki iyelik ifade etme biçimleri şöyledir:

MORFOLOJİK YOL

1) [AD+1TKİYE]

Çuvaş Türkçesinde teklik 1. kişi iyelik eki, GTile denk olarak [+m] şeklindedir. Ünsüz seslerle biten tabanlardan sonra ise yardımcı sesli biçimleri, ünlü uyumuna göre, [+ım], [+ïm] şeklindedir. Ekin üst yazımı şu şekildedir: {+(İ)m}

Çuvaş Türkçesinde teklik 1. kişi iyelik ifadesinde bu yol diğer Türk lehçeleri ile karşılaştırıldığında çok seyrek olarak kullanılmaktadır. Pavlov’un da belirttiği gibi, bu biçim daha çok, nesneyi çok sahiplenildiği ya da ona saygı duyulduğunu belirtmek amacıyla kullanılmaktadır (1965: 78).

Teklik 1. kişi iyelik ekinin adlara eklenmesi sırasındaki ses-biçim görünümleri şu şekildedir:

A. Ünsüzlerden sonra;

Teklik 1. kişi iyelik eki ünsüz sesle biten adlardan sonra ünlü uyumuna bağlı olarak [+ım], [+ïm] şeklinde eklenir:

юлташ+ăм /yuldaïm/ ‘arkadaşım’ (İЕТ 111: 16)

мăнук+ăм /mïnuğïm/ ‘torunum’ (KA 155: 36)

сывлăх+ăм /sıvlïhïm/ ‘sağlığım’ (KA 155: 36)

вăй+ăм /vïyïm/ ‘gücüm’ (KA 177: 15)

кăмăл+ăм /kïmïlïm/ ‘gönlüm’ (PMK 24: 3-4)

чун+ăм /çunïm/ ‘canım’ (PMK 48: 1)

пуç+ăм /puşïm/ ‘başım’ (SA 227: 22)

юн+**әм** /yunım/ 'kanım' (UH 8: 26)
 шухәш+**әм** /šuhıjım/ 'düşüncem' (UH 90: 12)
 сул+**әм** /şulım/ 'yolum' (VYV 101: 5)

ирәк+**әм** /irigım/ 'erkim' (UH 228: 12)
 үкәт+**әм** /ügıdım/ 'öğüdüm' (KA 161: 2)
 кин+**әм** /kinım/ 'gelinim' (UH 122: 37)
 мехел+**әм** /mehelım/ 'yeteneğim; imkanım' (KA 108: 37)

17) Эп вөрнеймерәм, ухмаһ пултәм, ун ырәнне **ывәләм** вөрентәр. (İET 32: 16-

/eb vıreneymerım uħmaħ puldım un vırınne ıvılım vırendır/
*Ben okuyamadım, ahmak oldum, onun yerine **oğlum** okusun.*

B. Ünlülerden sonra;

1. Sonunda /a/, /e/ ünlüleri bulunan ünlülerden sonra teklik 1. kişi iyelik eki [+m] şeklinde eklenmektedir.

упәшка+**м** /ubışkam/ 'kocam' (UH 16: 12)
 ача+**м** /acam/ 'çocuğum' (VTŞ 49: 9)
 хәлха+**м** /ħılħam/ 'kulağım' (P 212: 31)

кәнеке+**м** /kınegem/ 'kitabım' (VTŞ 76: 26)
 ёне+**м** /enem/ 'ineğim' (HÇLÇ 77)
 чәре+**м** /çırem/ 'yüreğim' (UH 112: 7)

2. Sonunda /ı/, /ı̄/ ünlüleri bulunan adlardan sonra;

a) İki heceli kelimelerin sonunda /ı/, /ı̄/ ünlüleri bulunması ve bu ünsüzden önce tek ünsüz bulunması durumunda söz konusu ünlü sesler düşer, önünde bulunan ünsüz ikizleşir ve ek [+ım], [+ı̄ım] şeklinde gelir.

юррәм+па (< юрә+әм) 'türküm, şarkım' (UH 488: 13)
 сассәм (< сасә+әм) /sassım/ 'sesim' (HÇLÇ 78)
 пулләм (< пулә+әм) /pullım/ 'balığım' (ÇÇ 193)

көввәм (< көвә+әм) /kėvvēm/ 'meldoim, ezgim' (HÇLÇ 78)
 сәлләм (< сәлә+әм) /sėllēm/ 'yulağım' (ÇÇ 193)

b) İki heceli kelimelerin sonunda /ı/, /ı̄/ ünlüleri bulunan ve bu ünsüzden önce iki ünsüz bulunması durumunda bir önceki başlıkta olduğu gibi bir ikizleşme gerçekleşmez, sondaki ünlüler düştükten sonra iyelik eki [+m] şeklinde gelir.

пуртă+м /purdım/ 'baltam' (HÇLÇ 78)
пăчка+м /pıçķım/ 'testerem' (ÇÇ 193)

кўршĕ+м /kürjım/ 'komşum' (HÇLÇ 78)
тенкĕ+м /tengĕm/ 'param' (ÇÇ 193)

c) Üç ya da daha fazla heceli kelimelerden sonunda /i/, /ĩ/ ünlüleri bulunması durumunda iyelik ekleri [+m] şeklinde eklenir.

пахчаçă+м /paħçajım/ 'bahçivanım' (ÇÇ 194)

3. Sonu /i/ ile biten adlardan sonra teklik birinci kişi iyelik eki gelmesi durumunda ek [+ım] olarak eklenir; kelime tabanı ile ekin arasına /y/ sesi yerleşir.

тăри+йĕм /tĩriyım/ 'toygarım' (ÇÇ 193)
парти+йĕм /partiyĕm/ 'partim' (HÇLÇ 78)

4. Sonu /u/, /ü/ ile biten adlardan sonra teklik 1. kişi iyelik eki geldiğinde sondaki /u/ ünlüsü /ĩv/ ile; /ü/ ünlüsü ise /ĩv/ ile nöbetleşir, ek kelimenin bu formu üzerine [+ım], [+ım] biçimlerinde eklenir.

юратăвăм (юрату+ăм) /yuradĩvım/ 'sevgim, aşkım' (S 295: 14)
çырăвăм (< çыру+ăм) /şırĩvım/ 'mektubum, yazım' (HÇLÇ 78)
пĕвĕм (< пў+ĕм) /pĩvım/ 'boyum' (KA 151: 9)
кĕрĕвĕм (< кĕрў+ĕм) /kĕrĕvĕm/ 'güveyim' (ÇÇ 193)

5. Sonu /o/ ünlüsü ile biten kelimelere¹²⁸ teklik 1. kişi iyelik eklenmesi sırasında ekle kelime tabanı arasına /v/ sesi girmektedir. (Sergeyev-Kotleyev 1988: 194)

пальтовăм+а (< пальто+ăм+а) /pal'tovıma/ 'paltoma' (ÇÇ 194)

2) [AD+Ø]

Çuvaş Türkçesinin teklik 1. kişi iyelik kavramı içerisinde ilginç bir kullanım söz konusudur. Buna göre ad yalın durumda olabilse de kategori bakımından iyelik kategorisi içinde 1. kişi olarak değerlendirilmelidir (Pavlov 1965: 78).

Пуç ыратма пуçларĕ. (Aç 191: 7)
/puş ıratma puşlarĩ/
Başım ağrımaya başladı.

¹²⁸ Sonu /o/ ünlüsü ile biten bütün kelimeler alıntıdır.

Yukarıdaki örnekte de görüldüğü gibi, *пуч* 'baş' kelimesi herhangi bir ekle işaretlenmemiştir, ancak anlamı teklik 1. kişi olarak ortaya çıkmaktadır.

SÖZDİZİMİ YOLU

Çuvaş Türkçesinde teklik 1. kişi iyeliğini belirtmek için kullanılan yolların en işleği budur.

A. Kişi ZAMİRLERİ İLE {[1TKZ+İDE] + [AD]}

a) İlgili Durumu ekli teklik 1. kişi zamirinin kısa biçimi (*man*) ile:

ман хушамат /man huʃamat/ '(hh. benim soyad) *soyadım, benim soyadım*' (İET 86: 35-36)

ман пурнăçри ėмĕт /man purnıʃri ėmit/ '(hh. benim hayattaki ümit) *benim hayattaki ümidim*' (İET 172: 21)

ман кăкăр /man kăgır/ '(hh. benim göğüs) *göğsüm*' (KA 92: 38)

ман вучах /man vucaħ/ '(hh. benim ocak) *ocağım*' (KA 199: 6)

ман чăтăмлăх /man çıdımlıħ/ '(hh. benim sabır) *sabrım*' (PMK 25: 5)

ман сăмаха /man sımaħa/ (PMK 57: 16) '(hh. benim söze, sözü) *sözüme, sözümü*'

ман алăра /man alıra/ '(hh. benim elde) *elimde*' (SA 38: 28)

ман упăшка /man ubıʃka/ '(hh. benim koca) *kocam*' (SA 16: 7)

ман ėнсене /man ėnsene/ '(hh. benim enseyi, enseye) *enseme, ensemi*' (ŞP 218: 32)

ман ятпа /man yatpa/ '(hh. benim adla) *adımla*' (UH 183: 27)

ман чуна /man çuna/ '(hh. benim cana, canı) *canıma, canımı*' (UH 192: 19)

ман айăп /man ayıp/ '(hh. benim ayıp) *suçum; ayıbım*' (VYV 50: 17)

ман пулăшу /man pulıʃu/ '(hh. benim yardım) *yardıмым*' (VYV 55. 4)

b) İlgili Durumu ekli teklik 1. kişi zamirinin uzun biçimi (*manın*) ile:

манăн пуç /manın puʃ/ '(hh. benim baş) *başım*' (İET 182: 9)

манăн сывлăх /manın sıvlıħ/ '(hh. benim sağlık) *sağlığım*' (İET 207: 35)

манăн пĕр идея /manın pır ideya/ '(hh. benim bir fikir) *bir fikrim*' (KA 263: 18)

манăн чĕре /manın çire/ '(hh. benim yürek) *yüreğim*' (KA 347: 35)

манăн фронтри пурнăç /manın frontri purnıʃ/ '(hh. benim cephedeki hayat) *cephedeki hayatım*' (SA 134: 16)

манăн пичче /manın piççe/ '(hh. benim ağabey) *benim ağabey, ağabeyim*' (ŞP 65: 29)

манăн юратнă професси /manın yuratnı professi/ '(hh. benim sevdiğim meslek) *benim sevdiğim meslek*' (ŞP 135: 1)

манăн тухтăр /manın tuħtır/ '(hh. benim doktor) *benim doktor, doktorum*' (UH 60: 26)

манăн алла /manın alla/ '(hh. benim eli, ele) *elime, elimi*' (UH 127: 22)

манән сәмаха /manın sımaħa/ '(hh. benim söze, sözü) *sözüme, sözümü*' (UH 177: 26)

манән хушаматах /manın ħuřamataħ/ '(hh. benim soyad; soyada/soyadı) *soyadım; soyadıma/soyadımı*' (UH 178: 6)

манән вәхәт /manın vıħıt/ '(hh. benim zaman) *zamanım*' (VYV 137: 24-25)

B. DÖNÜŞLÜ KİŞİ ZAMİRİ İLE {[1TKDZ+İDE] + [AD]}

хамән әс /ħamın iş/ '(hh. kendimin iş) *kendi işim; benim işim*' (ŞP 206: 19)

хамән пусләхсемпе /ħamın puřlıħsembe/ '(hh. kendimin başkanlarla) *kendi başkanlarımla; benim başkanlarımla*' (UH 241: 30-31)

хамән ачасем /ħamın acazem/ '(hh. kendimin çocuklar) *kendi çocuklarım; benim çocuklarım*' (VYV 65: 37)

хамән шухәшсене /ħamın řuħıřsene/ '(hh. kendimin düşüncelere/düşünceleri) *'kendi düşüncelerime/düşüncelerimi; benim düşüncelerime/düşüncelerimi*' (İET 166: 31-32)

хамән идея /ħamın ideya/ '(hh. kendimin ideal) *kendi idealim; benim idealim*' (İET 100: 7)

Çавәнпа та сана кунта **хамән хушаматпа** Хведоров тесе ҫыртартәм. (YŞP 65: 28-29)

/şavınba da sana ħunda ħamın ħuřamatpa ħvedorov teze şırdardım./
Bu yüzden de seni burada kendi soyadımla Hvedorov diye yazdırdım.

SÖZ DİZİMİ+MORFOLOJİK YOL İLE

A. KİŞİ ZAMİRLERİ İLE {[1TKZ+İDE] + [AD+İYE]}

a) İlgili Durumu ekli teklik 1. kişi zamirinin kısa biçimi (*man*) ile:

ман калавәм /manın ħalavım/ '*benim öyküm*' (İET 167: 9)

ман юмахәм /man yumaħım/ '*benim masalım*' (SA 132: 13)

ман ывәләм /man ıvıläım/ '*benim oğlum*' (SA 222: 8)

ман асәмри сәнара /man azımri sınara/ '*benim hafızamdaki simayı, simaya*' (UH 189: 1)

b) İlgili Durumu ekli teklik 1. kişi zamirinin uzun biçimi (*manın*) ile:

манән әмәтәм /manın imıdım/ '*benim ümidim*' (İET 185: 9)

манән чәрем /manın ħırem/ '*benim yüreğim*' (UH 112: 7)

Вәл ҫапәҫусенче **манән ҫәршер те пиншер туссем** пуҫәсене хучәс,— әмәр-әмәр ҫамәл пултәр вәсен тәпри,— вәсем халә те **манән куҫам умәнче**... (YŞP 204: 17-19)

/vıl şabıjuzence manın şırşer de pinşer tussem puşızene ħuııř, — imır-imır şımıl puldır vızen tıpri, — vısem ħalı de manın kuşım umınce.../

O ҫarpıřmalarda benim yüzlerce, binlerce dostlarım başlarını verdiler, - onların toprakları yüzyıllarca hafif olsun, - onlar hâlen de benim gözümün önündeler...

B. DÖNÜŞLÜ KİŞİ ZAMİRİ İLE

{[1TKDZ+İDE] + [AD+İYE]}

хаман малтанхи вѣрентекенѣме /ħamĩn maldanhi vĕrendegenĕme/ ‘hh. kendimin önceki öğretmenime/öğretmenimi’ (ŞP 47: 17-18)

хаман ывăлăма /ħamĩn ıvĭlĭma/ ‘(hh. kendimin oğluma/oğlumu) kendi oğlumu, kendi oğluma’ (ŞP 100: 12)

хаман айванлăхăма пула /ħamĩn ayvanlĭħăma pula/ ‘(hh. kendimin aptallığıma göre) kendim aptallığım yüzünden’ (UH 200: 30)

{[1TKDZ] + [AD]}

хам чунăн пѣр пайѣ /ħam ĉunĩn pĭr payĭ/ ‘(hh. kendim can bir parçası) kendi canımın bir parçası’ (UH 340: 28)

хам хăлхапа /ħam ħĭlħaba/ ‘(hh. kendim kulakla) kendi kulağımla’ (UH 427: 44)

хам суртрах /ħam ŝurtraħ/ ‘(hh. kendim evde) kendi evimde’ (KA 164: 2)

Эп хам алăри вѣрен вѣсне кухня чўречи айѣнчи батарейăран ыхса хурап та ыав хушăра кўршѣсемпе чей-кофе ѣсе ларап! (Pmk 34: 17-19)

/eb ħam alĭri vĕren vĭŝne ħuhnya ĉüreci ayĩnci batareyĭna ŝĭħsa ħurap ta şav ħuĭĭra kũrĭizembe ĉey-kofo ĭŝse larap!/
Ben **kendi elimdeki** ipin ucunu mutfak penceresi altındaki bataryaya bağlayıp koyayım ve bu arada komşularla çay kahve içi oturayım!

{[1TKDZ] + [AD+İYE]}

хам ѣмѣрѣмре /ħam ĭmĩrimde / ‘kendi ömrümde’ (KA 367: 8)

1.4.2. TEKLİK 2. KİŞİ

Genel Türk dilinde teklik 2. kişi iyelik ifadesi, çok büyük bir çoğunlukla, iyelik ekleri aracılığı ile yapılmaktadır. Çuvaş Türkçesinde de ekli yapılan iyelik ifadesi geçerliliğini sürdürmektedir. Ancak, yine GT’de de yer alan, ilgi durumu ekli zamir ile yalın durumdaki ismin {[KZ+İDE]+[AD]} birleşmesi ile yapılan iyelik ifadesi, teklik 1. kişideki kadar olmasa da, Çuvaş Türkçesinde en işlek olarak kullanılan yoldur.

Çuvaş Türkçesindeki iyelik ifade etme biçimleri şöyledir:

MORFOLOJİK YOL [AD+1TKİYE]}

GT{(X)ŋ} ekinden farklı olarak, Çuvaş Türkçesinde teklik 2. kişi iyelik eki ünlü uyumuna göre [+u], [+ü] şeklindedir. Bu husus, Çuvaş Türkçesinin GT’den morfolojik bakımdan ayrıştığı bir durumdur.

Her ne kadar şeklen farklı bir yapıya sahip olsa da, bu ek Türkçe kökenlidir. Araştırmacıların hemen hepsinin üzerinde uzlaştığı gibi, {+U} eki, ET'deki +(X)ŋ biçiminin yanında var olan +(X)g¹²⁹ teklik 2. kişi iyelik ekinin (Erdal 2004: 160) Çuvaş ses tarihi içerisinde aldığı durumdur (Levitskaya 1976; Räsänen 1957; Fetodov 1996 vd.).

Teklik 2. kişi iyelik ekinin adlara eklenmesi sırasındaki ses-biçim görünümleri şu şekildedir:

A. ÜNSÜZLERDEN SONRA

Teklik 2. kişi iyelik eki geldiğinde herhangi bir değişim meydana gelmez, ek adlara [+u], [+ü] şeklinde eklenir:

- куч+y /kuju/ 'gözün' (KA 70: 10)
 кăмăл+y /kımılu/ 'gönlün' (KA 75: 40)
 вăхăт+y /vıhıtu/ 'vaktin' (ŠP 19: 6)
 пуç+y /puju/ 'başın' (UH 40: 45)
 юлташ+y /yuldaşu/ 'arkadaşın' (S 69: 26)
 хырăм+y /hırımu/ 'karnın' (YŞP 98: 31)
 пурнăç+y /purnıju/ 'hayatın' (YŞP 99: 1)
 арăм+y /arımu/ 'karın' (VYV 57: 11)
 çăвар+y /şıvaru/ 'ağzın' (ŠP 142: 12)
 шăл+y /şılı/ 'dişin' (ŠP 142: 13)
 сывлăх+y /sıvlıhu/ 'sağlığın' (İET 53: 1)
 велосипед+y /velosipedu/ 'bisikletin' (ŠP 144: 28-29)
- сехет+ỵ /sehedü/ 'saatin' (UH 419: 1)
 телей+ỵ /teleyü/ 'talihin' (PMK 20: 16)
 кил+ỵ /kilü/ 'evin' (PMK 44: 23)
 кĕрĕк+ỵ /kırıgü/ 'kürkün; montun' (KA 218: 6-7)
 ĕмĕт+ỵ /ımıdü/ 'ümidin' (KA 206: 36)
 пит+ỵ /pidü/ 'yüzün' (KA 91: 32)
 хĕр+ỵ /hırü/ 'kızın' (AÇ 32: 29)
 ĕç+ỵ /ışü/ 'işin' (P 127: 9)
 хваттер+ỵ /hvatterü/ 'dairen, evin' (S 112: 38)

Сурану час тўрленчĕ-ши çавăн чух? (PMK 52: 11)

/suranu ças türleñci-şi şavın çuh?/

O zaman yaran çabuk iyileşti miki?

¹²⁹ Kültigin Güney 8. satır: **буŋ-ug** 'sıkuntın' gibi.

B. ÜNLÜLERDEN SONRA

1. Sonunda /a/, /e/ ünlüleri bulunan adlardan sonra teklik 2. kişi iyelik eki gelmesi durumunda bu sesler düşer ve ek [+u], [+ü] şekillerinde gelir.

ачу (< ача+у) /acu/ 'çocuğun' (AÇ 12: 5)
урапу (< урапа+у) /urabu/ 'araban' (ŞP 57: 26)
упăшкү (< упăшка+у) /ubışku/ 'kocan' (S 300: 25)
уксу (< укса+у) /uqsu/ 'paran' (İET 88: 14)
лашу (< лаша+у) /laʃu/ 'atın' (ŞP 57: 26)
машину (< машина+у) /maşinu/ 'araban' (İET 202: 31)
уру (< ура+у) 'ayağın' (PMK 26: 30)

чёрў (< чѐре+ў) /çirü/ 'yüreğin' (KA 97: 37)
чѐлхў (< чѐлхе+ў) /çilhu/ 'dilin' (SA 274: 25)
аннў (< анне+ў) /annü/ 'annen' (P 146: 41)
ўпкў (< ўпке+ў) /üpkü/ 'ciğerin' (YŞP 62: 30)
ѐнсў (< ѐнсе+ў) /ĩnsü/ 'ensen' (YŞP 184: 31)
семйў (< семье+ў) /şemyü/ 'ailen' (UH 246: 8)
кѐпў (< кѐпе+ў) /kĩbü/ 'gömleğin' (AÇ 55: 13)

2. Sonunda /i/, /ĩ/ ünlüleri bulunan adlardan sonra;

a) Sonunda /ĩ/, /ĩ/ ünlüleri bulunan ve bu ünsüzden sonra tek ünsüz bulunması durumunda söz konusu ünlü sesler düşer, önünde bulunan ünsüz ikizleşir ve ek [+u], [+ü] şekillerinde gelir.

аллу (< алă+у) /allu/ 'elin' (İET 135: 32)
пуллу (< пулă+у) /pullu/ 'balığın' (KA 353: 13)
тырру (< тырă+у) /tırru/ 'ekinin' (KA 165: 32)
юрру (< юрă+у) /yurru/ 'şarkın' (APS 167: 32)
сѐллў (< сѐлѐ+ў) /sëllü/ 'yulafın' (HÇÇ 30)
кѐввў (< кѐвѐ+ў) /këvvü/ 'melodin; ezgin' (HÇLÇ 78)

b) Sonunda /i/, /ĩ/ ünlüleri bulunan ve bu ünsüzden sonra iki ünsüz bulunması durumunda bir önceki başlıkta olduğu gibi bir ikizleşme gerçekleşmez, sondaki ünlüler düştükten sonra iyelik eki [+u], [+ü] şekillerinde gelir.

ыйху (< ыйхă+у) 'uykun' (UH 36: 33)
каччу (< каччă+у) 'delikanlın' (KA 123: 15)

пѣрчѹ (< пѣрчѣ+ѹ) '*tohumun, parçan*' (SA 182: 20)

кѹршѹ (< кѹршѣ+ѹ) /kürjü/ '*komşun*' (HÇLÇ 78)

3. Sonu /i/ ile biten adlardan sonra teklik ikinci kişi iyelik eki gelmesi durumunda gövde ile ekin arasına /y/ yardımcı sesi girer ve ek ünlü uyumuna göre [+ü] biçiminde eklenir¹³⁰.

чѣркуѡсийѹ (< чѣркуѡси+ийѹ) /çırkuşşiyü/ (AÇ 55: 13)

савнийѹ (< савни+ийѹ) /savniyü/ '*sevgilin*' (P 17: 25)

4. Sonu /u/, /ü/ ile biten adlardan sonra teklik 2. kişi iyelik eki geldiğinde sondaki /u/ ünlüsü /їв/ ile; /ü/ ünlüsü ise /їв/ ile nöbetleşir, ek kelimenin bu formu üzerine [+u], [+ü] biçimlerinde eklenir.

хусканăву (< хускану+у) /huskanıvu/ '*hareketin*' (UH 250: 43)

сырăву (< сыру+у) /şırıvu/ '*mektubun, yazın*' (APS 250: 5)

пѣлѣвѹ (< пѣлѹ+ѹ) /pılıvü/ '*bilgin*' (Çs10 18: 7)

ѹт-пѣвѹ (< пѹ+ѹ) /üt-pıvü/ '*bedenin*' (TTC 77: 20)

SÖZDİZİMİ YOLU

A. KİŞİ ZAMİRLERİ İLE {[2TKZ+İDE] + [AD]}

a) İlgi Durumu ekli teklik 2. kişi zamirinin kısa biçimi сан /san/ ile:

сан ѣѡ /san iş/ '(hh. senin iş) *işin*' (İET 228: 31)

сан вырăн /san vırın/ '(hh. senin yer) *yerin*' (KA 352: 38)

сан пурнăѡ (san purnış/ '(hh. senin hayat) *hayatın*' (SA 180: 9)

сан ачасем /san acazem/ '(hh. senin çocuklar) *çocukların*' (UH 387: 3)

сан хыпар /san hıpar/ '(hh. senin haber) *haberin*' (VYV 46: 27)

сан пит /san pit/ '(hh. senin yüz) *yüzün*' (VYV 108: 11)

сан мучи /san mucı/ '(hh. senin amca) *amcan*' (VYV 47: 5)

b) İlgi Durumu ekli teklik 2. kişi zamirinin uzun biçimi санăн /sanın/ ile:

санăн машина /sanın maşına/ '(hh. senin araba) *araban*' (İET 205: 36)

санăн ѣѡ /sanın iş/ '(hh. senin iş) *işin*' (UH 166: 32)

санăн телей /sanın teley/ '(hh. senin talih) *talih*' (UH 209: 12)

¹³⁰ E. Yılmaz (2002: 28) tarafından sonu /i/ sesiyle biten adlar için verilmiş iyelik çekim paradigmasında Şaşü '*faren*' şeklinde verilmiş kayıt yanlışdır.

санӑн чун /sanın çun/ '(hh. senin can) *canın*' (UH 504: 37)

санӑн пуç /sanın puş/ '(hh. senin baş) *başın*' (SA 91: 25)

B. DÖNÜŞLÜ KİŞİ ZAMİRİ İLE {[2TKDZ+İDE] + [AD]}

Dildeki iyelik ifade yolları bakımından bu kullanım işlek değildir¹³¹. Teklik 1. kişide bu kullanım yolu nispeten daha işlektir.

хӑвӑн пур документусене /hıvın pur doqumentsene/ '(hh. kendinin bütün belgelere/belgeleri) *'kendinin bütün belgelerini'* (SA 253: 36)

хӑвӑн хурӑнташ /hıvın hurındaş/ '(hh. kendinin kardeş) *'kendi kardeşin'* (TTC 116: 40)

SÖZ DİZİMİ+MORFOLOJİK YOL İLE

a) İlgili Durumu ekli teklik 2. kişi zamirinin kısa biçimi (*san*) ile:

сан кӑкӑру /san kığıru/ '*senin göğsün*' (İET 24: 10-11)

сан хурӑнташу /san hurındaşu/ '*senin kardeşin*' (İET 93: 17)

сан ӓмӓтӓ /san imıdü/ '*senin ümidin*' (KA 357: 22)

сан сӑмаху /san şımaħu/ '*senin sözün*' (KA 143: 14)

сан урапуна (< урапа+у+на) /san urabuna/ '*senin arabana/arabanı*' (ŞP 75: 19)

сан велосипедна (< велосипед+у+на) '*senin bisikletine/bisikletini*' (ŞP 144: 27)

сан хӑнусем (< хӑна+у+сем) /san hınuzem/ '*senin konukların*' (UH 157: 20)

сан хӓрӓ /san hırü/ '*senin kızın*' (VYV 132: 42)

b) İlgili Durumu ekli teklik 2. kişi zamirinin uzun biçimi (*sanın*) ile:

санӑн сассуна (< сасӑ+у+на) /san sassuna/ '*senin sesini, sesine*' (KA 147: 7)

санӑн ывӑлу /san ıvılu/ '*senin oğlun*' (SA 64: 9)

санӑн тусу /sanın tuzu/ '*senin dostun*' (SA 77: 27)

B. DÖNÜŞLÜ KİŞİ ZAMİRİ İLE

{[2TKDZ+İDE] + [AD+İYE]}

хӑвӑн ятна (< ят+у+на) /hıvın yatna/ '(hh. kendinin adını) *'kendi adını*' (İY 263: 6-7)

хӑвӑн ачу (< ача+у) /hıvın acu/ '(hh. kendinin çocuğun) *'kendi çocuğun*' (İET 48: 32)

хӑвӑн укçупа (< укça+у+па) /hıvın uqşuba/ '(hh. kendinin paranla) *'kendi paranla*' (P 153: 29)

¹³¹ Korpusumuzda yaptığımız taramada sadece iki kullanım örneği bulabildik.

хăвăн арăмы /hiv̄n arımu/ '(hh. kendinin karın) *'kendi karın'* (S 32: 28)

хăвăн чĕрÿнте (< чĕре+ÿ+(н)те) /hiv̄n çiründe/ '(hh. kendinin yüreğinde) *'kendi yüreğinde'* (Uh 29: 28)

{[2TKDZ] + [AD]}

{[2TKDZ] + [AD+iYE]}

a) Dönüşlü Kişi Zamirinin Teklik 2. kişininin ху /hu/ biçimiyle:

ху уру (< ура+у) /hu uru/ '(hh. kendin ayağın) *kendi ayağın'* (TTC 171: 35)

ху ирĕкÿпе /hu irekübe/ '(hh. kendin isteğinle) *kendi isteğinle'* (İY 125: 29)

ху курпуну /hu kırbunu/ '(hh. kendin kamburun) *kendi kamburun'* (İET 103: 32)

ху ĕçне (<ĕç+ÿ+не) /hu işne/ '(hh. kendin işine; kendin işini) *kendi işine; kendi işini'* (PMK 59: 1)

b) Dönüşlü Kişi Zamirinin Teklik 2. kişininin хăв /hiv̄/ biçimiyle:

хăв упăшку (< упăшка+у) '(hh. kendin kocan) *kendi kocan'* (Vyv 116: 1)

хăв ирĕкÿпе /hiv̄ irigübe/ '(hh. kendin isteğinle' *kendi isteğinle'* (Ka 132: 1)

хăв заказусен /hiv̄ zaqazuzen/ '(hh. kendin siparişlerin) *kendi siparişlerinin'* (S 79: 29)

хăв ывăлна (< ывăл+у+на) /hiv̄ ivılna/ '(hh. kendin oğluna; kendin oğlunu) *kendi oğluna; kendi oğlunu'* (TTC 280: 22)

1.4.3. TEKLİK 3. KİŞİ

1. ve 2. kişide iyeliği sentaktik olarak sağlayan {[KZ+İLGİ] + [AD]} formu uyarınca (ilgi durumu eki almış şahıs zamirinin yalın bir adla birleşmesi) bir iyelik ifadesinin 3. kişide geçerli olmadığını; diğerlerinden farklı olarak bu şahısta ilgi durumundaki zamirden sonra adın da iyelik eki alması {[3TKZ+İDE] + [AD+iYE]} şeklinde kullanımın geçerli olduğu görülmektedir.

MORFOLOJİK YOL [AD+3TKİYE]}

Çuvaş Türkçesinde teklik 3. kişi iyelik ekinin [+i] ve [+ĩ] şeklinde iki biçim birimi vardır; bu ek GT ile denktir. Bu sahada 3. kişi iyelik ekinin GT'den en temel farkı /s/ yardımcı sesinin kullanılmamakta olmasıdır. Yine GT'den önemli bir fark olarak, bu sahada bu ekin kalınlık-incelik uyumunu bozmasını belirtmeliyiz. Türkçenin genel bir

özelliği olan teklik 3. kişi iyelik ekinden sonra zamir (pronominal) /n/'sinin varlığı bu sahada da geçerliliğini sürdürmektedir.

Levitskaya, asıl şeklin [+i] biçimi olduğunu; [+ı] şeklinin ise ikincil olduğunu ileri sürmüştür. Ünlü ile sona eren kelime tabanı ile iyelik arasında */y/ yardımcı sesi tasarlamış, bu durumda gelişimi şu şekilde göstermiştir: *yi > -yı > i. (1976: 15)

Çuvaş Türkçesinde bağlayıcı ünsüz olarak /s/'nin var olmaması genel bir kuraldır. Ancak GT/s/li biçimleri akrabalık adlarında görülebilmektedir¹³². (Pavlov 1965: 88) Çuvaş ses tarihine göre ET /si/ ses birleşimindeki /s/, Çuv. /š/ olmaktadır.

пичче /piççe/ 'abi; amca' – пиччешĕ /piççĕşĕ/ 'abisi; amcası'
 аппа /appa/ 'abla' – аппашĕ /appăşĕ/ /appĭşĕ/ 'ablası'
 инке /inge/ – инкешĕ /ingĕşĕ/ 'yengesi'
 йăсна /yısna/ - йăснăшĕ /yısňĕşĕ/ 'eniştesi'

Aşmarin, bu olayın akrabalık terimlerin yanlışlığı ile açıklamaktadır (1898: 136). N. A. Andreyev, Aşmarin'in bu görüşüne karşı çıkarak bu olayın başka türlü iyelik anlamını belirten, başka bir aşamada kurallaşmış bir olay olduğunu ileri sürmektedir (1957: 39). Pritsak ise, bu kullanımın, yaş bakımından büyük akrabalık terimlerinde kullanıldığını tespit etmiştir (1957: 141). Pavlov, bu biçimlerin GT'de {(s)İ} biçimlerini denk geldiğini belirterek, GT'deki biçimin sadece ünlü ile sonlanan tabanlara geldiği belirtmiş; Çuvaş Türkçesinde de söz konusu {+İşĕ} biçiminin GT'deki olduğu gibi sadece ünlülerle sonlanan kelimelere geldiğini belirtmektedir.

Pritsak'ın görüşünü de değerlendiren araştırmacı, Pritsak'ın görüşü doğru kabul edilirse **кĕрŷ** /kĕrŷ/ 'güveyi; damat' kelimesinin **кĕрŷшĕ** /kĕrŷşĕ/ 'güveyisi; damadı' şeklinde değil, **кĕрĕвĕ** /kĕrĕvĕ/ şeklinde olması gerektiğini; ancak halk arasında **кĕрŷшĕ** şeklinin kabul gördüğünü belirtmiştir (1965: 89).

Teklik 3. kişi iyelik ekinin adlara eklenmesi sırasındaki ses-biçim görünümleri şu şekildedir:

1. Ünsüzlerden sonra;

a) Çuvaş Türkçesinde teklik 3. kişi iyelik eki, ünsüzlerden sonra, sadece ön ünlülü olarak, [+ı] olarak gelir. Ekin tek şekilli olması nedeniyle kalın sıralı kelimelerden sonra kullanımında kalınlık-incelik uyumu bozulur.

ывăлĕ (< ывăл+ĕ) /ıvĭlĕ/ 'oğlu' (İET 89: 33)
ача кăмăлĕ (< кăмăл+ĕ) /aca kımĭlĕ/ 'çocuk gönlü' (İET 110: 16-17)

¹³² Ekin bu biçimini almayan kelimeler ve iyelik ekli biçimleri şöyledir: ывăл+ĕ /ıvălĕ/ 'oğlu'; хĕр+ĕ /hĕrĕ/ 'kızı'; йăмăк+ĕ /yămăgĕ/ 'kızkardeşi'; шăлл+ĕ /šăllĕ/ 'erkek kardeşi'; кин+ĕ /kinĕ/ 'gelini' (Pavlov 1965: 89)

хура **кусё** (< куç+ё) /hura ɣujĩ/ 'kara gözü' (KA 6: 28)
чунё (< чун+ё) /ɕuni/ 'canı' (SA 45: 29)
вэйё (< вэй+ё) /v̥iŷi/ 'gücü' (ŞP 22: 9)
 шкул **участокё** (< участок+ё) /ʃkʉl uɕastokĩ/ 'okul alanı' (ŞP 130: 31)
 октябрь **уйăхё** (< уйăх+ё) /oɣtyabr' uyĩhi/ 'ekim ayı' (ŞP 136: 11)

хёрлэ **сўсё** (< сўс+ё) /hĩrlĩ ŷujĩ/ 'kızıl saçı' (SA 129: 8)
 колхоз **председателё** (< председател+ё) /ɕolhoz predsedateli/ 'kolhoz başkanı' (UH 82: 10)
 пуп **хёрё** /ɣup hĩri/ 'Papaz(in) kızı' (KA 311: 42)
 этем **телейё** /edem teleyĩ/ 'İnsan(in) talihi' (KA 331: 21)
 Чăваш арăмё /ɕivaŝ arĩmi/ 'Çuvaş kadını' (KA 13: 13)

b) Sonu /t/, /d/, /t'/, /d'/ünsüzleri biten adlardan sonra teklik üçüncü kişi iyelik eki geldiğinde bu sesler /ç/ sesi ile nöbetleşirler.

унăн **пичё** (< пит+ё) /unĩn picĩ/ 'onun yüzü' (İET 12: 13)
 йывăç **турачё** (< турат+ё) /yivĩŝ turaci/ 'ağaç dalı' (KA 9: 10)
вăхăчё (< вăхăт+ё) /vĩhĩci/ 'zamanı' (ŞP 36: 22)
ёмёчё (< ёмёт+ё) /ĩmĩci/ 'ümidi' (ŞP 135: 9)
 кăнтăр **апачё** (< апат+ё) /ɕĩndĩr apaci/ 'öğle yemeği' (UH 81: 8)
 ача **сачё** (< сад+ё) /aca sacĩ/ 'çocuk bahçesi' (ŞP 131: 37)
 хăйён **велосипечё** (< велосипед+ё) /h̥iŷiŷĩn velosipeci/ 'kendisinin bisikleti' (ŞP 163: 22)

пионер **отрячён** (< отряд+ё+н) представителё /pioner otriyaciŷĩn predstaviteli/ 'Öncü birliğinin temsilcisi' (SA 279: 15)

нимёçсен бензин **склачё** (< склад+ё) /nimĩŝsen benzin ŷklaci/ 'Almanların benzin deposu' (ŞP 238: 25)

хăйён **тетрачё** (< тетрадь+ё) /h̥iŷiŷĩn tetraci/ 'kendisinin defteri' (YŞP 216: 27)

Ancak bu yapıdaki kelimelere yönelme-belirtme, bulunma ve çıkma durumu ekleri eklendiğinde söz konusu nöbetleşme hadisesi ortadan kaybolmaktadır:

хăйён **тетрадьне** (< тетрадь+ё+не) /h̥iŷiŷĩn tetrad'ne/ 'kendisinin defterine; defterini' (İy 292: 9)

эрех заводне (< завод+ё+не) /ereh zavodne/ 'içki fabrikasına; içki fabrikasını' (P 31: 14)

тетрадёнче (< тетрадь+ё+нче) /tetradĩnce/ 'defterinde' (APS 284: 3)

пўртёнче (< пўрт+ё+нче) /pürtĩnce/ 'evinde' (KA 53: 40)

пўртёнчен (< пўрт+ё+нчен) /pürtĩncen/ 'evinden' (İET 5: 35)

çу **заводёнчен** (< завод+ё+нчен) /ŷu zavodĩncen/ 'yağ fabrikasından' (VTŞ 38: 15)

c) Sonu /st'/ (**ИСТЬ/**) şeklinde biten adlardan sonra ise, bu ses kümesi /ş/ sesi ile nöbetleşir.

Горский **облащӑ** (< область+ӑ) /gorskiy oblaşı/ 'Gorskiy bölgesi' (ÇRS 1982: 260)

патша **влащӑ** (< власть+ӑ) /patša vlašı/ 'krallık idaresi' (İY 167: 38)

d) Çuvaş Türkçesinde ünsüzle sonlanan kelimelerden sonra gelen teklik 3. kişi iyelik eki [+ı]’den sonra yönelme-belirtme durumu eki gelmesi durumunda, söz konusu iyelik eki düşer. Bu kullanımlarda iyelik kavramının var olduğu, ünsüzlerden sonra ekin [+e] şeklinde gelmesi gerekirken [+ne] olarak eklenmesinden anlaşılabilir.

чунне (< чун+ӑ+не) /çunne/ 'canına; canını' (İY 168: 27)

щӑне (< щӑ+ӑ+не) /şüşne/ 'saçına; saçını' (AÇ 5: 24)

кильне (< кил+ӑ+не) /kilne/ 'evine; evini' (ТТÇ 5: 15)

пилӑкне (< пилӑк+ӑ+не) /pilıkne/ 'beline; belini' (VTŞ 7: 29)

e) Çuvaş Türkçesinde **çын** /şın/ 'insan; kişi; adam' kelimesi teklik 3. kişi iyelik ekini alması durumunda kelime tabanındaki /n/ sesinin ikizleştiği görülmektedir. Bunun yanı sıra iyelik ekinin [+i] şeklinde eklendiği göze çarpmaktadır. Modern Çuvaş morfonolojisine göre bu kelimenin teklik 3. kişi iyelik ekli biçiminin ***çынӑ** şeklinde olması gerekirken bu biçim **çынни** /şinni/ şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

патшалӑх **çынни** /patşalıḡ şinni/ 'devlet kişisi; devlet adamı' (S 12: 10)

2) Ünlülerden sonra;

a) /a/, /e/ ünlüleri ile biten adlardan sonra teklik 3. kişi iyelik eki geldiğinde adın sonunda yer alan ünlüler düşer, tek biçimli olan [+i] eki bu seslerin yerine geçer.

/a/ ünlüsünden sonra;

ури (< ура+и) /uri/ 'ayağı' (PMK 7: 18)

панулми **пахчи** (< пахча+и) /panulmi paḡçi/ 'elma bahçesi' (KA 149: 32)

укши (< укча+и) /uḡşi/ 'parası' (KA 238: 2)

кил **хуши** (< хуца+и) /kil ḡuji/ 'ev sahibi' (KA 287: 2)

вырӑс **азбуки** (< азбука+и) /vırıs azbugi/ 'Rus alfabesi' (KA 326: 8)

Хветут **хӑлхи** (< хӑлха+и) /ḡvetut ḡlhi/ 'Hvetut'un kulağı' (İET 12: 31)

пӑру **тuti** (< тутa+и) /pıru tudi/ 'buzağı dudağı' (UH 328: 24-25)

хур **çӑмарти** (< çӑмарта+и) /ḡur şımarti/ 'kaz yumurtası' (UH 280: 20)

/e/ ünlüsünden sonra;

автан хўри (< хўре+и) /avdan hūri/ 'horoz kuyruğu' (UH 423: 23)

асаттен чёри (< чёре+и) /azattezen çiri/ 'büyükbabanın (< büyükbaba+nın) yüreği' (PMK 10: 20)

чăваш чёлхи (< чёлхе+и) /çıvaş çilhi/ 'Çuvaş dili, Çuvaşça' (ŞP 193: 11)

унан виçе пўрни (< пўрне+и) /unın viş pürni/ 'onun üç parmağı' (YŞP 96: 6)

вәрман пёви (< пёве+и) /vırman pıvi/ 'orman göleti' (UH 400: 42)

тăвăн мёлки (< мёлке+и) /tívın mılgi/ 'dağın gölgesi' (UH 69: 7)

аслăклă улача кёпи (< кёпе+и) /aşlıklı ulaca kibi/ 'astarlı alaca gömleği' (KA 11: 8)

b) /i/, /ı/ ünlülerinden sonra;

1. İki heceli olup sonu /i/, /ı/ ünlüleri ile biten ve bu ünlülerden önce tek ünsüz olması durumunda teklik 3. kişi iyelik eki geldiğinde sondaki ünsüzler düşer, önündeki ünsüzler ikizleşir ve iyelik eki [+i] biçiminde eklenir.

кўршёсен хура йытти (< йытă+и) /kürşizen hura yıddi/ 'komşuların kara köpeği' (VTŞ 112: 38)

Кёркури сасси (< сасă+и) /kırkuri sassi/ 'Kirkuri'nin sesi' (İET 11: 24)

чăх чёппи (< чёпё+и) /çıh çıppi/ 'tavuk civcivi' (İET 22: 33)

алли (< алă+и) /alli/ '(onun) eli' (PMK 30: 11)

натуралистсен юрри (< юрă+и) /naturlalistsen yurri/ 'naturalistlerin şarkısı' (ŞP 257: 7)

çёçси (< çёçё+и) /şıjji/ '(onun) bıçağı' (UH 86: 34)

2. İki heceli olup sonu /i/, /ı/ ünlüleri ile biten ve bu ünlülerden önce iki ünsüz olması durumunda teklik 3. kişi iyelik eki geldiğinde sondaki ünsüzler düşer, önündeki ünsüz aynen korunarak iyelik eki [+i] biçiminde eklenir.

эмел шәрши (< шәршă+и) /emel şırşı/ 'ilaç kokusu' (İET 196: 27-28)

Иван Петровичăн ыхи (< ыхă+и) /ivan petrovicın yıhi/ 'İvan Petroviç'in uykusu' (İET 211: 4)

пăр пёрчи (< пёрчё+и) /pıt pırci/ 'buz parçası' (UH 220: 41-42)

чечек сыххи (< сыхă+и) /çecek şıhhi/ 'çiçek demeti' (UH 115: 17)

Тутар каччи (< каччă+и) /tudar kaççı/ 'Tatar delikanlısı' (UH 408: 42)

c) /u/, /ü/ ünlüsü ile biten adlardan sonra teklik 3. kişi iyelik eki geldiğinde bu ünlüler /iv/, /iv/ sesleri nöbetleşirler ve iyelik eki [+ı] biçiminde eklenir.

туссен калаçăвё (< калаçу+ё) /tussen қалајıvı/ (SA 126: 13)

Урал тăвё (< ту+ё) /ural tıvı/ 'Ural Dağı' (ŞP 158: 23)

алсырăвĕ (< алсыру+ĕ) /alşırıvĭ/ 'el yazısı' (KA 216: 22)
 хресчен **ыйтăвĕ** (< ыйту+ĕ) /hresçen ıyđıvĭ/ 'çiftçi sorunu' (KA 275: 30)
 пурăш **çăвĕ** (< çу+ĕ) /purış şıvĭ/ 'porsuk yağı' (İET 162: 17)

класс **кĕрешĕвĕ** (< кĕрешĕ+ĕ) /klass kĕreşĕvĭ/ 'sınıf mücadelesi' (UH 12: 37-38)
 автан **кĕтĕвĕ** (< кĕтĕ+ĕ) /avdan kĕtĕvĭ/ 'horoz sürüsü' (UH 423: 24)
 Троица **чиркĕвĕ** (< чиркĕ+ĕ) /troitsa çirgĕvĭ/ 'Troitsa Kilisesi' (KA 165: 4)
 кăмăл **чĕнĕвĕ** (< чĕнĕ+ĕ) /kımıl çĕnĕvĭ/ 'gönül çağrısı' (VYV 135: 31)
 юлташĕсен **сĕнĕвĕсене** (< сĕнĕ+ĕ+сене) /yuldaşizen şĕnĕvĕzene/
 'arkadaşlarının önerilerini, önerilerine' (VYV 85: 25-26)

d) /i/ sesi ile biten adlardan sonra teklik 3. kişi iyelik eki geldiğinde kelime tabanı ile ek arasına /y/ yardımcı sesi girer ve iyelik eki [+ĭ] şeklinde eklenir.

колхоз **правлени+йĕ** /kolhoz pravleniyĭ/ 'kolhoz idaresi' (İET 6: 18)
чĕркуçси+йĕ+сене /çirguşşiyĕzene/ 'dizlerini, dizlerine' (KA 74: 5)
 хăйĕн **хулпуçси+йĕ** /hĕyĕn hulpuşşiyĭ/ 'kendisinin omzu' (SA 25: 15)
 Эстони **дивизи+йĕ** /estoni diviziyĭ/ 'Estonya tümeni' (SA 206: 33)
 наукапа техника **революци+йĕ** /nauka tehnika revolyutsiyĭ/ 'bilim ve teknoloji devrimi' (ŞP 108: 34-35)
 уй **çерçи+йĕ+сем** /uy şerçiyĕzem/ 'kar serçeleri' (UH 118: 32)
 лавкка **заведующийĕ** /lavkka zaveduyuşçiyĭ/ 'mağaza yöneticisi' (YŞP 16: 18)

e) Sonu /o/ ünlüsü ile biten isimlerden sonra teklik 3. kişi iyelik eki geldiğinde kelime tabanı ile ek arasına /v/ yardımcı sesi girer ve iyelik eki [+ĭ] şeklinde eklenir.

машина **бюровĕ** (< бюро+ĕ) /maşına byurovĭ/ 'araba bürosu' (UH 264: 13)
пальтовĕ (< пальто+ĕ) /pal'tovĭ/ 'paltosu' (İET 202: 4)
 Христофоровăн **çемйи** пыçăк мар, **арăмĕпе** пиллĕкри Владимир ятлă **ачи**
 кăна. (KA 284: 10-11)
 /hristoforovĕn şemyi pıçık mar, arımĕbe pillĕkri vladimir yatlı aci çina/
 Hristoforov'un **ailesi** büyük değil, sadece **karısıyla** beş yaşındaki (hh. beşteki)
 Vladimir adlı **çocuğu**.

Ĕни ўксе вилет, **пўрчĕ-çурчĕ** çунса каять. (İET 192: 9-10)
 /ĕni ũkse vilet, pŕrcĕ-seurcĕ şunza қayat'/
İneği düşüp ölür, **evi barkı** yanıp gider.

SÖZ DİZİMİ+MORFOLOJİK YOL İLE

A. KİŞİ ZAMİRLERİ İLE {[3TKZ+İDE] + [AD+İYE]}

a) İlgili Durumu ekli teklik 3. kişi zamirinin kısa biçimi ун /un/ ile:

ун вайё /un vıyı/ 'onun gücü' (İET 22: 28)

ун сассипе (< сасă+и+пе) /un sassibe/ 'onun sesiyle' (İET 209: 3)

ун ачисем (< ача+и+сем) /un acizem/ 'onun çocukları' (PMK 72: 11)

ун куşёнче (< куş+ё+(н)че) /un kuşjince/ 'onun gözünde' (PMK 78: 20)

ун шăлаварне (< шăлавар+ё+не) /un şilavarne/ 'onun pantolonunu, pantolonuna' (VYV 81: 15)

ун пуşёнче (< пуş+ё+(н)че) /un puşjince/ 'onun başında' (ŞP 16: 18)

b) İlgili Durumu ekli teklik 3. kişi zamirinin uzun biçimi унăн /unın/ ile:

унăн пичё (< пит+ё) /unın picı/ 'onun yüzü' (İET 12: 13)

унăн ячё (< ят+ё) /unın yacı/ 'onun adı' (VYV 75: 14)

унăн сўşё /unın şüjı/ 'onun saçı' (ŞP 38: 5)

унăн чёлхине (<чёлхе+и+не) /unın çilhine/ 'onun dilini, diline' (İET 111: 7)

B. DÖNÜŞLÜ KİŞİ ZAMİRİ İLE

{[3TKDZ+İDE] + [AD+İYE]}

хайён кăкрине (< кăкăр+и+не) /hıyın kıgrine/ 'kendisinin göğsüne, göğsünü' (YŞP 165: 20)

хайён хырăмё /hıyın hırimı/ 'kendisinin karnı' (İET 17: 25)

хайён икё аллипе (< алă+и+пе) /hıyın iki allibe/ 'kendisinin iki eliyle' (PMK 81: 28)

хайён сывлăхё /hıyın sıvlıhı/ 'kendisinin sağlığı' (KA 89: 8)

{[3TKDZ] + [AD+İYE]}

хайăşёнче (< аш+ё+(н)че) /hıyı şjince/ 'kendi içinde' (YŞP 9: 19)

хайăпурнăşёнче (< пурнăş+ё+(н)че) /hıyı purnışjince/ 'kendi hayatında' (YŞP 161: 14)

хайăсёпе (< ас+ё+пе) /hıyı azıbe/ 'kendi aklıyla' (İET 146: 13)

хайăтракторне (< трактор+ё+не) 'kendi traktörüne, traktörünü' (PMK 46: 21)

1.4.4. ÇOKLUK 1. KİŞİ

Genel Türk dilinde çokluk 1. kişi iyelik ifadesi, çok büyük bir çoğunlukla, iyelik ekleri aracılığı ile yapılmaktadır. Çuvaş Türkçesinde de ekle yapılan iyelik ifadesi

geçerliliğini sürdürmektedir. Ancak, yine GT'de de yer alan, ilgi durumu ekli zamir ile yalın durumdaki ismin {[KZ+İDE]+[AD]} birleşmesi ile yapılan iyelik ifadesi, Çuvaş Türkçesinde en işlek olarak kullanılan yoldur.

MORFOLOJİK YOL [AD+1TKİYE]}

Çuvaş Türkçesinde çokluk 1. kişi iyelik eki, GT{+(X)mXz} ekiyle denk olarak {+(İ)mİr} şeklindedir. Aradaki dikkat çeken ilk farklılık GTile Çuvaşça arasındaki /r/ /z/ denkliğidir. Bu ekin, [+mİr], [+mİr]; [+İmİr], [+İmİr] şeklinde dört değişken biçimi vardır.

A) Ünsüzlerden sonra;

Ünsüz ile sona eren bir addan sonra ek, yardımcı ses ile birlikte [+ämăp] ([+İmİr]), [+ëmëp] ([+İmİr]) şeklinde eklenmektedir:

тус+ämăp /tuzİmİr/ 'dostumuz' (KA 366: 8)

сăлтав+ämăp /sİldavİmİr/ 'sebebiz' (KA 300: 5-6)

хăюлăх+ämăp /hİyulİhİmİr/ 'cesaretimiz' (KA 338: 23)

çĕршыв+ämăp /şİrşİvİmİr/ 'ülkemiz' (SA 39: 22)

тăван+ämăp /tİvanİmİr/ 'akrabamız' (ŞP 58: 5)

тăван халăх+ämăp /tİvan hălİhİmİr/ 'öz halkımız' (TL7 147: 21)

ĕмĕт+ëmëp /İmİdİmİr/ 'ümidimiz' (ÇS10 49: 23)

ĕç+ëmëp+e /İşİmİre/ 'işimizi; işimize' (Ka 8: 16)

инçетрен таврăнă ентеш+ëmëp /inşetren tavrİnnİ yendeşİmİr/ 'uzaktan dönmüş hemşehrimiz' (ÇS10 3: 9-10)

тăван çĕр+ëmëp+e /tİvan şİrİmİre/ 'ana yurdumuzu; ana yurdumuza' (SA 198: 5)

B) Ünlülerden sonra, iyelik eki genel olarak [+măp], [+mëp] şeklinde eklenir.

1. /a/, /e/ ünlüleri ile sonra eren kelimelerden sonra çokluk 1. kişi iyelik eki ünlü uyumuna göre, [+măp] ([+mİr]), [+mëp] ([+mİr]) olarak eklenir:

качака+măp /kăçakăgămİr/ 'keçimiz' (APS 14: 20)

патша+măp+a /patşamİra/ 'kralımıza; kralımızı' (KA 220: 19)

хула+măp+a /hulamİra/ 'şehrimize; şehrimizi' (VTŞ 68: 24)

ача+măp+ăн /acamİrİn/ 'çocuğumuzun' (P 34: 9)

чĕлхе+mëp /çİlhemİr/ 'dilimiz' (ÇS10 4: 11)

çĕр-анне+mëp /şİr-annemİr/ 'yer annemiz, dünyamız' (ÇS10 112: 1)

тĕнче+mëp /tİncemİr/ 'dünyamız' (ТТÇ 132: 33)

2. Sonunda /i/, /ĩ/ ünlüleri bulunan adlardan sonra;

a) İki heceli kelimelerin sonunda /i/, /ĩ/ ünlüleri bulunması ve bu ünsüzden önce tek ünsüz bulunması durumunda söz konusu ünlü sesler düşer, önünde bulunan ünsüz ikizleşir ve ek [+ĩmĩr], [+ĩmĩr] şeklinde gelir.

пуллăмăр (< пулă+ăмăр) /pullĩmĩr/ 'balığımız' (ÇÇ 193)

сĕллĕмĕр (< сĕлĕ+ĕмĕр) /sellĕmĕr/ 'yulafımız' (ÇÇ 193)

b) İki heceli kelimelerin sonunda /i/, /ĩ/ ünlüleri bulunan ve bu ünsüzden önce iki ünsüz bulunması durumunda bir önceki başlıkta olduğu gibi bir ikizleşme gerçekleşmez, sondaki ünlüler düştükten sonra iyelik eki [+mĩr], [+mĩr] şeklinde gelir.

пăчка+мăр /pĩçķĩmĩr/ 'testeremiz' (ÇÇ 193)

тенкĕ+мĕр /tengĕmĕr/ 'paramız' (ÇÇ 193)

3. Sonu /i/ ile biten adlardan sonra çokluk birinci kişi iyelik eki gelmesi durumunda ek [+ĩmĩr] olarak eklenir; kelime tabanı ile ekin arasına /y/ sesi yerleşir.

тăри+йĕмĕр /tĩriyĩmĩr/ 'toygarımız' (ÇÇ 193)

4. Sonu /u/, /ũ/ ile biten adlardan sonra çokluk 1. kişi iyelik eki geldiğinde sondaki /u/ ünlüsü /ĩv/ ile; /ũ/ ünlüsü ise /ĩv/ ile nöbetleşir, ek kelimenin bu formu üzerine [+ĩmĩr], [+ĩmĩr] biçimlerinde eklenir.

сырăвăмăр (< сыру+ăмăр) /şĩrĩvĩmĩr/ 'mektubumuz, yazımız' (ÇÇ 193)

кĕрĕвĕмĕр (< кĕрű+ĕмĕр) /kĕrĕvĕmĕr/ 'güveyimiz' (ÇÇ 193)

5. Sonu /o/ ünlüsü ile biten kelimelere¹³³ çokluk 1. kişi iyelik eklenmesi sırasında ekle kelime tabanı arasına /v/ sesi girmektedir. (Sergeyev-Kotleyev 1988: 194)

пальтовăмăр (< пальто+ăмăр) /pal'tovĩma/ 'paltoma' (ÇÇ 193)

SÖZDİZİMİ YOLU

A. KİŞİ ZAMİRLERİ İLE {[1ÇKZ+İDE] + [AD]}

пирĕн ĕненű /pirĩn ĩnenű/ '(hh. bizim inanç) *bizim inancımız*' (İЕТ 96: 13)

пирĕн сĕршывпа /pirĩn şĩrşĩvpa/ '*bizim memleketle*' (İЕТ 100: 35)

пирĕн килте /pirĩn kilde/ '*bizim evde*' (КА 36: 22)

пирĕн чĕре /pirĩn çĩre/ '(hh. bizim yürek) *bizim yüreğimiz*' (КА 75: 2)

¹³³ Sonu /o/ ünlüsü ile biten bütün kelimeler alıntıdır.

пирён арәмсем /pirin arımezem/ 'bizim kadınlar' (PMK 5: 6)

пирён күлө /pirin küli/ 'bizim göl' (PMK 6: 23-24)

пирён пурнаç /pirin purnış/ '(hh. bizim hayat) *bizim hayatımız*' (SA 24: 37)

пирён çарсен /pirin şarzen/ 'bizim orduların' (SA 197: 33-34)

пирён күршөре /pirin kürşire/ (ŞP 24: 1) 'bizim komşuda'

B. DÖNÜŞLÜ Kişi ZAMİRİ İLE

{[1ÇKDZ+İDE] + [AD]}

хамәрән йәла-йөркесем /ħamirın yıla-yırgezem/ 'kendimizin gelenek-görenekler' (KA 209: 17)

хамәрән шул çурчө /ħamirın şul şurçı/ 'kendimizin okul binası' (KA 319: 36)

хамәрән пурнаç /ħamirın purnış/ '(hh. kendimizin hayat) *kendi hayatımız*' (PMK 70: 16)

хамәрән учительницапа /ħamirın uçitel'nitsıba/ '(hh. kendimizin öğretmenle) *kendi öğretmenimizle* (bayan)' (SA 157: 19)

хамәрән чөлхе /ħamirın çılhe/ '(hh. kendimizin dil) *kendi dilimiz*' (VYV 21: 43)

хамәрән пурләха /ħamirın purlıħa/ '(hh. kendimizin serveti/servete)' *kendi servetimizi/servetimize*' (YŞP 37: 5)

хамәрән хөрачасене /ħamirın ħıracazene/ 'kendimizin kızlara; kendimizin kızları) *kendi kızlarımızı*' (SA 148: 28)

{[1ÇKDZ] + [AD]}

хамәр ялтах /ħamir yaldaħ/ '(hh. kendimiz köyde) *kendimizin köyünde, kendi köyümüzde*' (UH 52: 33)

хамәр çын /ħamir şın/ '(hh. kendimiz adam) *kendimizin adamı*' (YŞP 37: 8)

хамәр ята /ħamir yada/ '(hh. kendimiz adı/ada) *kendimizin adını/adına*' (VYV 43: 44)

хамәр вәя /ħamirın vıya/ '(hh. kendimiz gücü/güce' *kendi gücümüzü*' (VYV 95: 32)

SÖZ DİZİMİ+MORFOLOJİK YOL İLE

A. Kişi ZAMİRLERİ İLE {[1ÇKZ+İDE] + [AD+İYE]}

пирён хисеплө профессорәмәр /pirin hizebli professorımır/ 'bizim değerli profesörümüz' (İET 224: 22)

B. DÖNÜŞLÜ Kişi ZAMİRİ İLE

хамәрән паянхи пурнаçамәршән /ħamirın payanhi purnıjımırşın/ (ŞP 244: 35-36) 'kendimizin *bugünkü hayatımız için*'

хамәрән телейөмере /ħamirın teleyımıre/ '(hh. kendimizin talihimize; kendimizin talihimizi) *kendi talihimize; kendi talihimizi*' (SA 198: 6)

1.4.5. ÇOKLUK 2. KİŞİ

Genel Türk dilinde çokluk 2. kişi iyelik ifadesi, çok büyük bir çoğunlukla, iyelik ekleri aracılığı ile yapılmaktadır. Çuvaş Türkçesinde de ekle yapılan iyelik ifadesi geçerliliğini sürdürmektedir. Ancak, yine GT’de de yer alan, ilgi durumu ekli zamir ile yalın durumdaki ismin {[KZ+İDE]+[AD]} birleşmesi ile yapılan iyelik ifadesi, çokluk 1. kişideki kadar olmasa da, Çuvaş Türkçesinde en işlek olarak kullanılan yoldur.

Çuvaş Türkçesindeki iyelik ifade etme biçimleri şöyledir:

MORFOLOJİK YOL {[AD+2ÇK-İYE]}

GT’deki {+(X)ηXz} ekinin dengi olarak Çuvaş Türkçesinde çokluk 2. kişi iyelik eki {+İr} şeklindedir ve ünlü uyumuna bağlı olarak [+İr] ve [+İr] olarak iki değişken biçime sahiptir. Bu ek, şeklen GT’den oldukça farklı görünse de kökeni bakımından Türkçedir ve ET’deki {+(X)gXz} ekiyle denktir. Ek, ET’de de tanıklanan bu şekilden ses değişimleri neticesinde gelişmiş olmalıdır. Arada dikkat çeken diğer bir farklılık da GTile Çuvaşça arasındaki /r/ ~ /z/ denkliğidir.

Çokluk 2. kişi iyelik ekinin adlara eklenmesi sırasındaki ses-biçim görünüşleri şu şekildedir:

A. Ünsüzlerden sonra;

Ünsüz ile sona eren bir addan sonra çokluk 2. kişi iyelik eki, ünlü uyumuna göre [+ăp] ([+İr]), [+ĕp] ([+İr]) şeklinde eklenmektedir:

арăмăр (< арăм+ăр) /arĭmĭr/ ‘*karınız* (SÇ)’ (PMK 71: 30)

пĕтĕм **вăйăра** (<вăй+ăр+a) /pĭdĭm vĭyĭra/ ‘*bütün gücünüzü/gücünüze*’ (KA 216: 12)

шкулăра (< шкул+ăр+a) /şkulĭra/ ‘*okulunuzu/okulunuz*’ (KA 323: 12)

пуçăра (< пуç+ăр+a) /puçĭra/ ‘*başınızı/başınıza*’ (KA 328: 42-43)

çамрăк **вăхăтăра** (<вăхăт+ăр+a) /şamrĭk vĭhĭtĭra/ ‘*genç zamanınızı/ zamanınıza*’ (KA 330: 15)

апатăр (< апат+ăр) /abadĭr/ ‘*yemeğiniz*’ (AÇ 169: 13)

ятăрсем (< ят+ăр+сем) /yadĭrsem/ ‘*isimleriniz*’ (ŞP 193: 38)

юлташăрсем (< юлташ+ăр+сем) /yultaşĭrsem/ ‘*arkadaşlarınız*’ (UH 317: 15-16)

хĕрĕр (< хĕр+ĕр) /hĭrĭr/ ‘*kızınız*’ (PMK 204: 16: 30)

килĕрте (< кил+ĕр+те) /kilĭrte/ ‘*evinizde*’ (ŞP 89: 32)

Маншăн кăна **ĕçĕре** ан пăрахăр, Алексей Андреевич. (KA 223: 22-23)

/manşĭn gĭna ĕşĕre an pĭraşĭr, aleksey andrejeviç/

Aleksey Andreyeviç, sadece benim için işinizi bırakmayın.

B) Ünlülerden sonra;

1) /a/, /e/ ünlüleri sonra eren kelimelerden sonra çokluk 2. kişi iyelik eki gelmesi durumunda söz konusu ünlüler düşer ve ek ünlü uyumuna göre [+ǎp] ([+ǎr]), [+ǣp] ([+ǣr]) olarak eklenir:

вitrǣрсене (< витре+ǣр+сене) /vitǣrǣzene/ ‘kovalarınızı; kovalarınıza’ (ŞP 56: 18)

урǎра (< ура+ǎр+а) /urǎra/ ‘ayağınızı, ayağınıza’ (SÇ) (ŞP 268: 11)

чǣлхǣре (< чǣлхе+ǣр+е) /çǣlhǣre/ ‘dilinizi/dilinize’ (KA 160: 18)

2. Sonunda /i/, /ǎ/ ünlüleri bulunan adlardan sonra;

a) İki heceli kelimelerin sonunda /i/, /ǎ/ ünlüleri bulunması ve bu ünsüzden önce tek ünsüz bulunması durumunda söz konusu ünlü sesler düşer, önünde bulunan ünsüz ikizleşir ve ek [+ǎp] ([+ǎr]), [+ǣp] ([+ǣr]) şeklinde gelir.

пуллǎр (< пулǎ+ǎр) /pullǎr/ ‘balığınızı’ (ÇÇ 193)

сǣллǣр (< сǣлǣ+ǣр) /sǣllǣr/ ‘yulafınızı’ (ÇÇ 193)

b) İki heceli kelimelerin sonunda /i/, /ǎ/ ünlüleri bulunan ve bu ünsüzden önce iki ünsüz bulunması durumunda bir önceki başlıkta olduğu gibi bir ikizleşme gerçekleşmez, sondaki ünlüler düştükten sonra iyelik eki [+ǎp] ([+ǎr]), [+ǣp] ([+ǣr]) şeklinde gelir.

пǎчкǎр (< пǎчкǎ+ǎр) /pǎçkǎr/ ‘testereniz’ (ÇÇ 193)

тенкǣр (< тенкǣ+ǣр) /tengǣr/ ‘paranız’ (ÇÇ 193)

3. Sonu /i/ ile biten adlardan sonra çokluk ikinci kişi iyelik eki gelmesi durumunda ek [+ǣp] ([+ǣr]) olarak eklenir; kelime tabanı ile ekin arasına /y/ sesi yerleşir.

тǎрийǣр (< тǎри+(й)ǣр) /tǎriyǣr/ ‘toygarınız’ (ÇÇ 193)

4. Sonu /u/, /ü/ ile biten adlardan sonra çokluk ikinci kişi iyelik eki geldiğinde sondaki /u/ ünlüsü /ǎv/ ile; /ü/ ünlüsü ise /ǎv/ ile nöbetleşir, ek kelimenin bu formu üzerine [+ǎp] ([+ǎr]), [+ǣp] ([+ǣr]) biçimlerinde eklenir.

сырǎвǎр (< сыру+ǎр) /şırǎvǎr/ ‘mektubunuz; yazınız’ (ÇÇ 193)

кǣрǣвǣр (< кǣрǣ+ǣр) /kǣrǣvǣr/ ‘güveyiniz’ (ÇÇ 193)

5. Sonu /o/ ünlüsü ile biten kelimelere¹³⁴ çokluk 2. kişi iyelik eklenmesi sırasında ekle kelime tabanı arasına /v/ sesi girmektedir. (Sergeyev-Kotleyev 1988: 194)

пальтовǎр (< пальто+ǎр) /pal’tovǎr/ ‘paltonuz’ (ÇÇ 193)

¹³⁴ Sonu /o/ ünlüsü ile biten bütün kelimeler alıntıdır.

SÖZDİZİMİ YOLU

A. KİŞİ ZAMİRLERİ İLE {[2ÇKZ+İDE] + [AD]}

сирён ташман /sirîn tişman/ '(hh. sizin düşman) *düşmanınız*' (KA 281: 40)

сирён лаша+сем /sirîn laşazem/ '(hh. sizin atlar) *atlarınız*' (SA 209: 43)

сирён хёр+шён /sirîn hırjîn/ '*sizin kız için*' (KA 209: 12)

сирён пахча+ра /sirîn paḥçara/ '*sizin bahçede*' (UH 115: 14)

сирён чёре /sirîn çire/ '(hh. sizin yürek) *yüreğiniz*' (UH 192: 36)

B. DÖNÜŞLÜ KİŞİ ZAMİRİ İLE {[2ÇKDZ+İDE] + [AD]}

хăвăрăн вай+пах /hıvırîn vıpaḥ/ (hh. kendinizin güçle) *kendi gücünüzle*' (SA 209: 43)

хăвăрăн сын+сене /hıvırîn şınzene/ '(hh. kendinizin adamlara; kendinizin adamları) *kendi adamlarınızı; kendi adamlarınıza*' (SA 209: 43)

хăвăрăн килти пурнăç /hıvırîn kildi purnış/ / (hh. kendinizin evdeki hayat) *kendinizin evdeki hayatınız; kendinizin evdeki hayatı*' (SA 209: 43)

хăвăрăн чыс+а /hıvırîn çısa/ '(hh. kendinizin şerefi/şerefe) *kendi şerefınızı / şerefinize*' (YŞP 191: 40)

SÖZ DİZİMİ+MORFOLOJİK YOL İLE

A. KİŞİ ZAMİRLERİ İLE {[2ÇKZ+İDE] + [AD+İYE]}

сирён сăмахăртан (< сăмах+ър+тан) /hıvır sımahırdan/ '*sizin sözünüzden*' (KA 172: 42)

сирён япалăрсене (< япала+ър+сене) /sirîn yabalırzene/ '*sizin eşyalarınızı / eşyalarınıza*' (KA 194: 18)

сирён халăхăрăн (< халăх+ър+ăн) /sirîn ḥalıḥırîn/ '*sizin halkınızın*' (KA 228: 19)

сирён шухăшăра (< шухăш+ър+а) /sirîn şuḥıjıra/ '*sizin düşüncenizi / düşüncenize*' (ŞP 230: 33)

сирён шанăçăра (< шанăç+ър+а) /sirîn şanıjıra/ (UH 82: 21)

сирён парнёрсем (< парне+ёр+сем) /sirîn parnırzem/ '*sizin hediyeleriniz*' (UH 82: 20)

сирён сырăвăра (< сыру+ър+а) /sirîn sırvıra/ '*sizin mektubunuzu / mektubunuza*' (KA 275: 10)

Эп **сирён** кашни **сăмахăра** ёненетёп. (PMK 66: 14)

/eb sirîn kaşni sımahıra inenedip/

Ben sizin her sözünüze inanıyorum.

B. DÖNÜŞLÜ KİŞİ ZAMİRİ İLE

a) {[2ÇKDZ+İDE] + [AD+İYE]}

хăвăрăн кăмăлăра (< кăмăл+ър+а) /hıvırîn kımılıra/ '(hh. kendinizin gönlünüzü/gönlünüze' *kendi gönlünüzü/gönlünüze*' (ŞP 164:7)

хăвăрăн ăмĕт-тĕллевĕрсем (< тĕллев+ĕр+сем) /hĭvĭrĭn ĭmit-tĭllevĭrzem/ '(hh. kendinizin ümit-dilekleriniz) *'kendi ümit, dilekleriniz'* (ŞP 117: 13)

хăвăрăн курортăрта (< курорта+ăр+та) /hĭvĭrĭn ħurortĭra/ '(hh. kendinizin sađlık ocađınızda' *'kendi sađlık ocađınızda'* (YŞP 174: 17)

хăвăрăн ăçĕр (< ăç+ĕр) /hĭvĭrĭn ĭřir/ '(hh. kendinizin ĭřiniz) *'kendi ĭřiniz, kendinizin ĭři'* (ŞP 87: 6)

хăвăрăн документăрсене /hĭvĭrĭn dokumentĭrzene/ '(hh. kendinizin belgelerinizi, belgelerinizi' *'kendi belgelerinizi/belgelerinize'* (YŞP 25: 18)

b) {[2ÇKDZ] + [AD+İYE]}

хăвăр ăçĕре (< ăç+ĕр+е) /hĭvĭr ĭřire/ *'kendi ĭřinizi; ĭřinize'* (KA 182: 41)

хăвăр çŷĕре (< çŷ+ĕр+е) /hĭvĭr řŷjĕre/ *'kendi saçınızı; saçınıza'* (PMK 37: 27)

1.4.6. ÇOKLUK 3. KİŞİ

Çuvaş Türkçesi üzerine yapılmış araştırmalarda, çokluk 3. kişi iyelik eki, teklik 3. kişi iyelik eki ile aynı olarak [+i], [+ĭ] olarak gösterilmiřtir¹³⁵. Bu durum ister istemez Çuvaş Türkçesinin GT'den bu anlamda farklılaştığı şeklinde bir sonucu ortaya çikarmıştır.

GT'de çokluk 3. kişinin çokluğunda iyelik ekinin kuruluşunun [ÇE+3TK-İYE] (lEr+ĭ) şeklinde olduğunu görmekteyiz. Ergin, bu ekin oluşumu ve sahiplik bildirme anlamı hakkında şöyle demektedir:

“Çokluk üçüncü şahıs iyelik eki eskiden beri hep *-ları, -leri* olarak kullanıla gelmiştir. Tabii burada asıl iyelik eki *-i, -i* olup *-lar, -ler* çokluk eki ile birleşmiştir. Bu çokluk şekli esas itibariyle iyelik ekini alan ismin çokluğunu karşilar. İfade ettiği şahısın teklik veya çokluk olduğunu göstermez. şahıs teklik de, çokluk da olabilir: *onun ĭřleri, onların ĭřleri* misallerinde olduğu gibi. Aynı şekilde teklik üçüncü şahıs iyelik eki de yalnız, getirildiği ismin teklik olduğunu gösterir. şahısın teklik veya çokluk olduğunu ifade etmez: *onun ĭři, onların ĭři* misallerinde olduğu gibi. Hülâsa, *-i, -i* iyelik eki çokluk eki ile birleşerek çokluk üçüncü şahıs iyelik ekini teşkil eder. Bu birleşmede *-lar, -ler -i, -i*'den önce gelir. (TDB, 223)

Yukarıdaki açıklamadan da görüldüğu gibi çokluk ve teklik 3. kişi iyelik ekleri arasında gerek kullanım gerekse anlam ilişkisi bakımından bir ortaklık söz konusudur ve bu ortaklık GT için geçerlidir.

Bilindiği gibi Çuvaş Türkçesinin isim çekim eklerinin dizilişinde GT'nin aksine iyelik ekleri çokluk ekinden sonra gelmektedir. Bu durum aşağıdaki örneklerle karşılaştırmalı olarak görülebilir:

Çuv. [AD+İYE+ÇE+DE]		GT [AD+ ÇE+İYE+ DE]	
алләмсене (РМК 66: 8) 'ellerimi/ellerime'	< алă+м+сен+е AD+1TK-İYE+ÇE+Y-BDE	ellerimi	< el+ler+im+i AD+ÇE+1TK-İYE+BDE
япалусене (УН 322: 33) 'eşyalarını/eşyalarına'	< япала+у+сен+е AD+2TK-İYE+ÇE+Y-BDE	eşyalarına	< eşya+lar+ın+a AD+ÇE+2TK-İYE+YDE
килёрсенче (SA 149:38) 'evlerinizde'	< кил+ёр+сен+че AD+2ÇK-İYE+ÇE+BUDE	evlerinizde	ev+ler+iniz+de AD+ÇE+2ÇK-İYE+BUDE

Bu örnekler ve açıklamalara göre, çokluk 3. kişi iyelik ekinin kuruluşu ve biçimi bakımından GT ile Çuvaşça arasında şöyle bir denklik ortaya çıkmaktadır.

GT	~	Çuv.
{+İErİ} (ÇE+3TK-İYE)		{+İSem} (3TK-İYE+ÇE)

Teklik 3. kişi iyelik çekiminde de olduğu gibi, çokluk 1. ve 2. kişide iyeliği sentaktik olarak sağlayan {[KZ+İLGİ] + [AD]} formu uyarınca (ilgi durumu eki almış şahıs zamirinin yalın bir adla birleşmesi) bir iyelik ifadesinin 3. kişide geçerli olmadığı; diğerlerinden farklı olarak bu şahısta ilgi durumundaki zamirden sonra adın da iyelik eki alması {[3ÇKZ+İDE] + [AD+İYE]} şeklinde kullanımın geçerli olduğu görülmektedir.

MORFOLOJİK YOL

Yukarıda yaptığımız açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, bugüne kadar iddia edildiğinin aksine Çuvaş Türkçesinin çokluk 3. kişi iyelik eki [+İcem] ([+İZEM]), [+иcem] ([+izem]) şeklinde iki biçimbirime sahiptir.

Çokluk 3. kişi iyelik ekinin adlara eklenmesi sırasındaki ses-biçim görünümleri, yapısındaki özelliğinden dolayı, teklik 3. kişidekinden farklı değildir.

A) Ünsüzlerden sonra;

Ünsüzlerden sonra çokluk 3. kişi iyelik eki, [+ёcem] ([+İZEM]) şeklinde gelmektedir.

алăкёсем (< алăк+ёсем) /alġġizem/ 'kapıları' (P 13: 38)

кăмăлёсем (< кăмăл+ёсем) /ġimġizem/ 'gönülleri' (P 47: 31)

юлташёсем (< юлташ+ёсем) /yuldaġizem/ 'arkadaşları' (ŞP 28: 25)

чăваш хёрапăмёсем (< хёрапăм+ёсем) /çuvaş ġırarimġizem/ (İET 235: 14)
'Çuvaşların kadınları'

хула меҗенёсен **автанёсем** (< автан+ёсем) /hula meşčenizen avdanizem/ (KA 50: 26) '*şehir küçük burjuvalarının horozları*'

арфын ачасен **шәлаварёсем** (< шәлавар+ёсем) /arjın acazen şalavarizem/ '*erkek çocukların pantolonları*' (İY 120: 34)

хәрёсем (< хәр+ёсем) /hırizem/ '*kızları*' (ТТÇ 123: 31)

ўкерчөкёсем (< ўкерчөк+ёсем) /ügerçigizem/ '*resimleri*' (S 360: 5)

/t/, /d/ sonrasında, teklik 3. kişi iyelik ekinde olduğu gibi, [+ёсем] ([+izem]) eki gelmesi durumunda söz konusu ünzüler /ч/ (/c/) ile nöbetleşir:

мусульмансен **минаречёсем** (< минарет+ёсем) /musul'manzen minarecizem/ '*müslümanların minareleri*' (İET 63: 10)

чăвашсен **ячёсем** (< ят+ёсем) /çivaşsen yacizem/ '*Çuvaşların adları*' (İET 219: 34-35)

B) Ünlülerden sonra;

1) /a/, /e/ sonrasında çokluk 3. kişi iyelik eki gelmesi durumunda söz konusu ünlüler düşer ve iyelik eki [+исем] ([+izem]) şeklinde eklenir.

извозчиксен йывăр **ураписем** (< урапа+исем) /izvozçikzen yivır urabizem/ '*faytoncuların ağır arabaları*' (KA 268: 5-6)

1) малтисен **урисем** (< ура+исем) /maltizen urizem/ '*öndekilerin ayakları*' (SA 8: 1)

фынсен **ачисем** (< ача+исем) /şınzen acizem/ '*insanların çocukları*' (SA 31: 13)

хулисем (< хула+исем) /hulizem/ '*şehirleri*' (AÇ 228: 21)

упăшкисем (< упăшка+исем) /ubişkizem/ '*kocaları*' (P 83: 36)

пёчөк мәнука́мсен **пўрнисем** (< пўрне+исем) /pıçık mınugımzen purnizem/ '*küçük torunlarının parmakları*' (PMK 93: 18)

вырăс классикёсен **кёнекисене** (< кёнеке+исен+е) /vırıs klassesigizen kınegisene/ '*Rus klasiklerinin kitaplarına / kitaplarına*' (İY 183: 14)

чёлхисем (< чөлхе+исем) /çılhizem/ '*dilleri*' (P 280: 36)

Икшер-виşшер хутлә җуртсен **чўречисем** пурте җап-җутă, юпасем җинчи хунарсем ялкăшса җунаҗҗё. (P 92: 6)

/ikşer-vişşer hutli şurtsen çürecizem purte şap-şudı, yubazem şinci hunarzem yalkışsa şunaşşı/.

İkişer üçer katlı binaların pencerelerinin hepsi parıl parıl, direklerin üzerindeki fenerler parıdayarak yanıyorlar.

2. Sonunda /i/, /ı/ ünlüleri bulunan adlardan sonra;

a) İki heceli kelimelerin sonunda /i/, /ı/ ünlüleri bulunması ve bu ünsüzden önce tek ünsüz bulunması durumunda söz konusu ünlü sesler düşer, önünde bulunan ünsüz ikizleşir ve ek [+исем] ([+izem]) şeklinde gelir.

пуйансен **йыттисем** (< йытă+исем) /puyanzen yiddizem/ 'zenginlerin köpekleri' (AÇ 92: 28)

сассисем (< сасă+исем) /sassizem/ 'sesleri' (İY 39: 17)

аллисем (< алă+исем) /allizem/ 'elleri' (S 7: 16)

юррисем (< юрă+исем) /yurrizem/ 'şarkıları' (UH 167: 46)

пуллисем (< пулă+исем) /pullizem/ 'balıkları' (UH 254: 8)

чĕпписем (< чĕпĕ+исем) /çĕppizem/ 'civcivleri' (İY 203: 26)

b) İki heceli kelimelerin sonunda /i/, /ï/ ünlüleri bulunan ve bu ünsüzden önce iki ünsüz bulunması durumunda bir önceki başlıkta olduğu gibi bir ikizleşme gerçekleşmez, sondaki ünlüler düştükten sonra iyelik eki **[+исем]** ([+izem]) şeklinde gelir.

çулçисем (< çулçă+исем) /şuljizem/ 'yaprakları' (S 401: 10)

шăршисем (< шăршă+исем) /şirjizem/ 'kokuları' (UH 374: 4)

пĕрчисем (< пĕрчĕ+исем) /pĕrcizem/ 'parçaları' (UH 159: 21)

кўршисем (< кўршĕ+исем) /kürjizem/ 'komşuları' (S 14: 3)

c) İki ya da daha fazla heceli kelimelerin sonunda /i/, /ï/ ünlüleri olması durumunda bu ünlü düşerek, çokluk 3. kişi iyelik eki **[+исем]** ([+izem]) şeklinde eklenir:

хуралçисем (< хуралçă+исем) /huraljizem/ 'muhafızları' (UH 256: 13)

3. Sonu /i/ ile biten adlardan sonra teklik ikinci kişi iyelik eki gelmesi durumunda kelime tabanı ile ekin arasına /y/ sesi yerleşir; ek **[+йсем]** ([+izem]) şeklinde eklenir.

хулпуçсийĕсем (< хулпуççi+(й)ĕсем) /hulpuşşiyizem/ 'omuzları' (İY 79: 3)

чĕркуçсийĕсем (< чĕркуççi+(й)ĕсем) /çirguşşiyizem/ 'dizleri' (İY 45: 10)

копийĕсем (< копи+(й)ĕсем) /kopiyizem/ (P 153: 18)

4. Sonu /u/, /ü/ ile biten adlardan sonra çokluk 3. kişi iyelik eki geldiğinde sondaki /u/ ünlüsü /iv/ ile; /ü/ ünlüsü ise /iv/ ile nöbetleşir, ek kelimenin bu formu üzerine tek şekilli olarak **[+ĕсем]** ([+izem]) biçimlerinde eklenir.

пăрăвĕсем (< пăру+ĕсем) /pĕrvizem/ 'buzağuları' (S 53: 4)

çынсен **хутшăнăвĕсем** (< хутшăну+ĕсем) /şınzen hutşĭnĭvizem/ 'insanların ilişkileri' (UH 12: 22)

хресченсемпе рабочисен **пăлханăвĕсем** (< пăлхану+ĕсем) /hresçenzempe raboçizen pĕlhanĭvizem/ 'çiftçilerle işçilerin çalkantıları' (KA 348: 1)

пĕвĕсем (< пŷ+ĕсем) /pĕvizem/ 'boyları' (SA 194: 41)

çĕнтерĕвĕсем (< çĕнтерŷ+ĕсем) /şĭnderĭvizem/ 'zaferleri' (VTŞ 74: 28)

христиан тѣнне ӕненекенсен **чиркѣвѣсем** (< чиркѣ+ӕсем) /hristian t̄inne ʔinenegenzen ʧirkiv̄izem/ 'hristiyan dinine inananların kiliseleri' (İET 247: 2-3)

5. Sonu /o/ ünlüsü ile biten kelimelere¹³⁶ teklik 1. kişi iyelik eklenmesi sırasında ekle kelime tabanı arasına /v/ sesi girmektedir. (Sergeyev-Kotleyev 1988: 194)

пальтовѣсем (< пальто+ӕсем) /pal'tov̄icem/ 'paltoları' (İET 202: 4)

SÖZ DİZİMİ+MORFOLOJİK YOL İLE

A. KİŞİ ZAMİRLERİ İLE {[3ÇKZ+İDE] + [AD+İYE]}

вѣсен чѣлхисем (< чѣлхе+исем) /v̄izen ʧilhezem/ 'onların dilleri' (S 105: 34)

вѣсен арçыннисем (< арçын+исем) /v̄izen arçinnizem/ 'onların erkekleri' (PMK 5: 26-27)

вѣсен куçѣсем (< куç+ӕсем) /v̄izen kuçizem/ 'onların gözleri' (KA 6: 34)

вѣсен профессорѣсем (< профессор+ӕсем) /v̄izen professorizem/ 'onların profesörleri' (ŞP 67: 10)

вѣсен кăмăлѣсем (< кăмăл+ӕсем) /v̄izen ʧimilizem/ 'onların gönülleri' (UH 122: 19)

B. DÖNÜŞLÜ KİŞİ ZAMİRİ İLE {[3TKDZ+İDE] + [AD+İYE]}

хăйсен инкекѣсем (< инкек+ӕсем) /h̄iyzen ingegizem/ 'kendilerinin sıkıntıları' (KA 240: 14)

хăйсен кăмăлѣсем (< кăмăл+ӕсем) /h̄iyzen ʧimilizem/ 'kendilerinin gönülleri' (İET 200: 3)

хăйсен ячѣсене (<ят+ӕсен+е) /h̄iyzen yacizene/ 'kendilerinin adlarını/adlarına' (ŞP 194: 36)

хăйсен тракторѣсем (< трактор+ӕсем) /h̄iyzen traكتورizem/ 'kendilerinin traktörleri' (P 77: 16)

хăйсен ҫыравҫисене (< ҫыравҫă+исен+е) /h̄iyzen ŧravjizene/ 'kendilerinin yazarlarını/yazarlarına' (S 284: 37)

1.5. AİTLİK EKİ

Bir yapım eki karakteri de taşıyan bu ek, aitlik gibi bir çeşit iyelik fonksiyonu taşıması, iyelik eki gibi yardımcı ses alması ve çekim eklerinden sonra gelmesi bakımlarından çekim ekleri arasında değerlendirilmektedir (Ergin 2005: 226).

¹³⁶ Sonu /o/ ünlüsü ile biten bütün kelimeler alıntıdır.

Çuvaş Türkçesinde aitlik eki, ekin geldiği isim tabanlarına göre değişiklik göstermektedir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, bu ek, TT’de de olduğu gibi, ünlü uyumuna tabi değildir.

a) Yalın hâldeki isimlerden sonra, [+h̥i] ([+хи]):

Кăнтăрлахи апата тăварлă хăяр ил! (АÇ 5: 28-29)

/kındırlahi abada tıvarlı hıyar il!/
‘*Öğlenki yemeğe salata turşusu al.*’

сурхи /şurhi/ ‘baharki (bahardaki)’ (КА 6: 40)

паянхи /payanhi/ ‘bugünkü’ (КА 9: 1)

яланхи /yalanhi/ ‘her zamanki’ (ТТÇ 10: 28)

авалхи /avalhi/ ‘evelki (eski)’ (VTŞ 3-8)

хальхи /hal’hi/ ‘şimdiki (modern)’ (İЕТ 109: 29)

b) İlgi hâlin eki almış kelimelerden sonra [+ni] ([+ни]):

сыннăнни /şinnınni/ ‘insaninki’ (Uh 66: 13)

ялсенни /yalzenni/ ‘köylerinki’ (Ттç 7: 7)

манăнни /manınni/ ‘benimki’ (Ттç 11: 23)

c) Bulunma hâlli kullanımlarda, hâl ekiyle birlikte [+ri], [+di], [(n)ci] ([+ри], [+ти], [(n)чи])¹³⁷

кўршĕри /kürşiri/ ‘komşudaki’ (S 3: 25)

вăрçăри /vırşiri/ ‘savaştaki’ (ТТÇ 6: 35)

ялти /yaldi/ ‘köydeki’ (İY 5: 22)

кăмака умĕнчи /kımağa umınci/ ‘ocak önündeki’ (İY 8: 24)

Ура **айĕнчи** /ura ayınci/ ‘ayak altındaki’ (VTŞ 10: 4)

Тĕнчери чи аслă, туйăмлă чĕр чунсем эфир. (АÇ 13: 30)

/tincerı çı isli, tuyımlı çır çunzem ebir./

‘*Dünyadaki en akıllı, duygulu hayvanlar biziz.*’

Aitlik ekinden sonra hâl eklerinin kullanılması durumunda zamir /n/si ortaya çıkmaktadır.

ялан+хи+н+чен /yalanhincen/ ‘her zamankinden’ (ŞP 144: 32)

ĕнер+хи+н+чен /ınerhincen/ ‘dünkünden’ (ТТÇ 76: 25)

пўрт+ри+н+чен /pürtrincen/ ‘evdekenden’ (İY 10: 42)

Bize göre, bu ek GT {+KI} biçimiyle denktir. Ekin yalın hâldeki [+hi] biçimindeki kullanımı bunu doğrulamaktadır. Zira ET ile Çuvaşça arasında bir k~h denkliği söz konusudur.

¹³⁷ Eklerin hangi biçiminin kullanılacağı, bulunma durumu ekinin eklenme kurallarına bağlı olarak gerçekleşmektedir (Bkz. Bulunma Durumu).

İlgi hâliyle kullanımda, aitlik ekin bünyesindeki ünsüzün hâl ekiyle benzeşme sonucu /n/’ye dönüştüğünü düşünmekteyiz. Şçerbak da (1977: 97), modern lehçelerdeki ilgi hâli+aitlik eki biçimindeki kullanımında bu tür morfonolojik istisnalara dikkat çekmiştir.

Bulunma hâli ile kullanım bize göre asli şekil değil, ses hadiseleri sonucu oluşmuş daha yeni bir görünümdür. Biz de bu formun Tekin’in gösterdiği gibi Proto-Çuvaşça *-dayi/-degi şeklinden geliştiğini düşünmekteyiz (2005: 291).

1.6. SORU

“Soru, isimlerin soru ifade eden gramer kategorisidir. Soru dillerde umumiyetle ya kelime dışı bir unsurla ya değişik bir kelime sırasıyla ya ses tonu ve vurgu ile veya bir çekim şekli ile ifade edilir. Türkçede soru kategorisinin bir çekim şekli vardır. Soru göstermek için isimler bir çekim eki alarak bu şekle girerler. İsimleri soru şekline sokan ek soru ekidir.” (Ergin 1993: 122)

Çuvaş Türkçesinde de isimler soru şekline soru ekleri ile sokulurlar. GT’de soru eki {+mX} şeklinde tek bir morfeme sahipken, Çuvaş Türkçesinde soru ekleri birden fazla morfeme sahiptir. Bu sahada soru eki olarak kullanılan biçimler şunlardır: [-и] ([+i]); {-ши} ([-ši], [+ji]); [-им] ([-im]), {-шим} ([-šim], [+jim]); (ağızlarda) [-a], [-e] (Pavlov 1965: 331; Yegorov 1957: 334). Soru eki kelimelere getirilirken kelime tabanı ile arasına tire (-) işareti konmaktadır. Çuvaş Türkçesinde, GT olduğu gibi fiiller de aynı eklerle soru hâline sokulurlar.

1. [-и] ([-i]) Eki:

Çuvaş Türkçesinde en yaygın olarak kullanılan soru eki budur. Bu ek soru anlamının tamamını kapsayıcı bir işlevdedir:

Ачасем **кунтах-и** сирĕн?— ыйтрĕ следователь учительницăран. (ŞP 115: 22)
/acazem kundaḡ-i sirĕn?/ ıytrĕ sledovatel’ učitelnitsĕran.
“Sizin çocuklar **burada mı?**” diye sorgu hakimi öğretmene sordu.

Ултав мар-и çав? (AÇ 18: 5)
/uldav mar-i çav?/
Hile değil mi bu?

Хыпарсем **пур-и**, Тиек? — ыйтрĕ Энтри. (КА 94: 40)
/ḡıbarzem pur-i, Tıyek? — ıytrĕ Entri.
“Haberler **var mı**, Tıyek? diye soru Entri.

Эс-и ку? (S 8: 36)

/ez-i ɣu?/

Bu sen misin?

2. {-ши} ([-ši], [-ji]) Eki:

Bu ek, şüphe, ikilenme, tereddüt bildiren sorularda kullanılır (Yegorov 1957: 334).

Ҷав Пәрккан чәнахах суккәра куҗлә тәвакан эмел **пур-ши** вара? (КА 64: 8-9)

/ʃav pırqқан çınaһаһ suqқıra ɣuʃlı tıvaған emel pur-ji vара?/

Bu Pırkka'nın gerçekten körü iyileştiren ilacı var mı acaba?

Тәләнмелле, пит җәмәл-ши вара вал ертүҗә пуласси? (S 227: 40)

/tılınmelle, pit ʃımıl-ji vара vıl yertüji pulassi?/

Şaşılacak şey, yönetici olmak çok kolay mı?

Аса килеймест-ха... **Пурчә-ши** вәл хушаматлә салтак? (S 131: 20-21)

/aza kileymest-ha... purçı-ji vıl huşamatlı saldak?/

Aklıma gelmiyor ya... O soyadlı bir asker var mıydı ki?

Калери тенине амәшәнчен вал темиҗе те илтнә. Ҷав **сынах-ши** ку? (P 216: 25-26)

/qaleri tenine amışincen vıl temişe de iltnı. şav şınaһ-ji ɣu?/

Kaleri diye annesinden çok kere duymuştu. Bu adam mı ki o?

3. [-им] ([-im]) Eki:

Bu ek, şaşırma, garipseme bildiren sorularda kullanılır:

Эй, **сахал-им** ун пеккисем? (КА 38: 39-40)

/ey, sahal-im un pekkizem?/

Ey, onun gibiler az mı ki?

Урәхла май **сук-им**? (S 254: 3)

/urıhla may suq-im?/

Başka bir imkan yok mu?

Ҷакә-им пирән Ванюш әсран кайса мухтакан япала? (ŞP 132: 27-28)

/şağı-im pirән Vanyuş isran қayza muhtaған yapala?/

Bizim Vanyuş'un aklını kaybederek övdüğü şey bu mu?

Araştırmacılara göre, bu biçim soru eki [i] ile soru zamiri mın 'ne'nin birleşmesi ve kısalması sonucunda oluşmuştur: im < i+mән. (Fedotov 1963: 67; Yegorov 1957: 334). Köken olarak ileri sürülen bu yapı Türkiye Türkçesindeki "+mı ne" biçimiyle denkleşmektedir. Ancak bu görüşe ihtiyatla yaklaşmak gerektiğini düşünmekteyiz.

Çünkü Çuvaş Türkçesinde “-i-mән” şeklindeki yapı günümüzde de geçerliliğini sürdürmektedir.

«Ялта каччăсем **çук-и-мән** пирән?» — тесе ятлаçать амăшĕ. (ЇЕТ 28: 29-30)
/’yalda kaççızem şuk-i-mın pirin?’ — teze yatlatat’ amıjı./
*Annesi “bizim köyde delikanlılar **yok mu ki** (hh. yok mu ne)?” diye kızıyor.*

4. {-шим} ([-şim], [+jım]) Eki:

{-ши} ekinde bildirilen şüphe, tereddüt, ikilenme ifadelerini daha yoğun olarak bildiren bir soru ekidir (Fedotov 1963: 69).

Аслашĕ кашни хулара тĕрме пур тет. Хурахсем ытла **нумай-шим**? (КА 111: 4-5)

/aslaşşı kaçni ĥulara tırme our tet. ĥuraşsem ıtla numay-jım?/

*Büyükbabam her şehirde hapishane var diyor. Soyguncular çok **fazla mı ki**?*

Пирĕншĕн ништа та лăпкăлăх **çук-шим** вара? (ТТÇ 299: 32)

/pirinşin ništa da lıpķılıĥ şuk-şim vara?/

*Bizim için hiçbir yerde huzur **yok mudur ki**?*

Fedotov’a göre bu ek, tıpkı [-im] ekinde olduğu gibi **mın** ‘ne’ soru kelimesinin birleşmesi ile oluşmuştur: **шим** < **ши+мән** (1963: 69)¹³⁸.

1.7. BİLDİRME

Adların bir durum bildirme ifadesi ile yüklem hâline getirilmesine bildirme denir. Çuvaş Türkçesinde bildirme GTözellikleri devam ettirmesinin yanı sıra kimi farklılıklar da içermektedir. ET er- ‘imek’ fiilinin ekleşmiş bir biçimde varlığını devam ettirdiğini görmekteyiz. Bunun yanı sıra, ET bol- ‘ol-’ fiilinin Çuvaşça biçimi olan **пул-** fiilinin de ek-fiil çekiminde kullanıldığı görülmektedir. Çuvaş Türkçesindeki isim bildirmeleri zamanlara ve yapılarına göre şu şekilde incelenebilir:

1.7.1. ŞİMDİKİ – GENİŞ ZAMAN

Çuvaş Türkçesinde isim bildirmesinin, şimdiki-geniş zamanda iki biçimde yapıldığını görmekteyiz.

¹³⁸“-и-мән” şeklinde soru yapısını, “-ши-мән” şeklinde tespit edemedik.

a) {Ø} ile

Çuvaş Türkçesinde şimdiki-geniş zaman isim bildirmesi sıfır biçimbirimle, eksiz olarak yapılır. Kişi kavramı ise, teklik ve çokluk 3. kişi hariç, zamirlerle sağlanır. Şimdiki-Geniş zaman morfeminin sıfır olarak kullanılmasının Rusçadan kopyalandığını düşünebiliriz. Nitekim Rusçada bu şekildeki bir bildirme sıfır biçimbirimle kurulmaktadır¹³⁹. Sıfır-biçim birimle şimdiki-geniş zaman isim bildirmesini, GT'deki şeklin yanında, Tatar Türkçesinde de tespit ediyoruz:

Мин сезнең укытучыгыз. (Hisamova 2006: 73)

/min sēznēŋ ukıtuçıgız./

Ben sizin öğretmeninizim. (hh. ben sizin öğretmeniniz)

Çuvaş Türkçesinin şimdiki-geniş zaman isim bildirme kurgusu ve Türkiye Türkçesi ile karşılığı şu şekilde gösterilebilir:

Kişi	ÇUVAŞ TÜRKÇESİ	TÜRKİYE TÜRKÇESİ
1. ТК	Эпӗ {İSİM}+Ø	(Ben) {İSİM}+{{(y)Xm}}
2. ТК	Эсӗ {İSİM}+Ø	(Sen) {İSİM}+{SXn}
3. ТК	Вӑл/İSİM {İSİM}+Ø	(O)/İSİM {İSİM}+Ø/{DXr}
1. ÇК	Эпир {İSİM}+Ø	(Biz) {İSİM}+{{(y)Xz}}
2. ÇК	Эсир {İSİM}+Ø	(Siz) {İSİM}+{SXnXz}
3. ÇК	Вӗсем/İSİM {İSİM}+Ø	(Onlar)/İSİM {İSİM}+Ø/{DXr}

Эпӗ ӗнтӗ сӗтелтен кӑшт сӗллӗрех. (Aç 12: 11)

/ebī ĩndī sīdelden kıšt šüllīreh/

Ben artık masadan biraz uzunum.

Эсӗ телейлӗ. (İY 3: 20)

/ezī teleylī/

Sen talihlisin.

Сенкер тӱпе тӑп-тӑрӑ. (Aç 5: 13)

/senger tūbe tīp-tīrī./

Mavi gök dupduru.

Общежитире утыг пӗлӗмӗ пӗрре кӑна, иккӗмӗш хутра. (P 9: 8-9)

/obşcejitire utyug pülīmī pīrre ğana, ikkīmiş hutra/

Yurtta ütü odası sadece bir tane, ikinci katta.

¹³⁹ я учитель (hh. ben öğretmen) '(ben) öğretmenim'; ты учитель (hh. sen öğretmen) '(sen) öğretmensin'; он учитель (hh. o (erkek) öğretmen) '(o) öğretmendir'; мы учитель (hh. biz öğretmen) '(biz) öğretmeniz'; вы учитель (hh. siz öğretmen) '(siz) öğretmensiniz'; они учитель (hh. onlar öğretmen) '(onlar) öğretmen(dirler)'

Маркел Павлович техникәна тытма пәлекен сын. (ŞP 7: 5)

/markel pavloviç tehniķına tıtma p̄legen şın/

Markel Pavloviç tekniği kullanmayı bilen bir kişidir.

Төнчери чи әслә, туйәмлә чәр чунсем эфир. (ТТҫ 13: 30)

/t̄nceri çi aslı, tuyımlı çır cunzem ebir/

Dünyadaki en akıllı, duygulu hayvanlar bizim; Biz dünyadaki en akıllı, duygulu hayvanlarız.

Әсир әстан? (VTŞ 190: 6)

/ezir işdan?/

Neredensiniz

Вәсем кивә вырәнтах. (VTŞ 95: 17)

/v̄zem kivi vırındaḥ/

Onlar eski yerdeler.

Şimdiki-Geniş zamanının olumsuz bildirmesi ise, isimden sonra **мар** /mar/ 'değil' (GT er-mez ~ TT değil) yardımıyla {**мар+Ø**} biçimiyle kurulur.

Кіші	ÇUVAŞ TÜRKÇESİ	TÜRKİYE TÜRKÇESİ
1. ТК	Әпә {İSİM} мар+Ø	(Ben) {İSİM} değilim
2. ТК	Әсә {İSİM} мар+Ø	(Sen) {İSİM} değilsin
3. ТК	Вәл/İSİM {İSİM} мар+Ø	(O)/İSİM {İSİM} değil(dir)
1. ÇК	Эфир {İSİM} мар+Ø	(Biz) {İSİM} değiliz
2. ÇК	Әсир {İSİM} мар+Ø	(Siz) {İSİM} değilsiniz
3. ÇК	Вәсем/İSİM {İSİM} мар+Ø	(Onlar)/İSİM {İSİM} değil(dir)/ değil(dir)ler

Әпә халәха пәлхатас шухәшлә сын мар. (AÇ 79: 8)

/ebı ḥalıḥa p̄lḥadas şuḥışlı şın mar./

Ben halkı karıştıracak düşüncede bir adam değilim.

Әсә ют сын мар. (KA 71: 12)

/ezi yut şın mar./

Sen yabancı değilsin.

Чәмпәр сулә кәске мар. (Ka 249: 15)

/çimbır şulı k̄iske mar./

Simbirsk yolu kısa değil.

Эфир вәйсәр сынсем мар. (ТТҫ 20: 3)

/ebir v̄yzır şınzem mar./

Biz güçsüz insanlar değiliz.

Пӑрусем аякра мар. (ŠP 20: 2)

/pĩruzem ayaқra mar./

Buzağılar uzakta değıller.

b) Пул-ŞİMDİKİ-GENİŞ ZAMAN EKİ+ŞAHİS EKİ (ET bol- ~ TT ol-)

Çuvaş Türkçesinde şimdiki-geniş zaman isim bildirmesi kurmanın bir diğеr biçimi de **пул-** 'ol-' fiili ile yapılmaktadır. Tam bir çekimli fiil şeklinde, zaman ekinden sonra şahıs eklerinin getirilmesi ile oluşturulan bu kullanım, işlev değışikliği ile ek-fiil görevinde (*copula*) de kullanılmaktadır. Bu özelliğın tarihi kullanımı hakkında herhangi bir şey söylemek henüz zor olsa da, çağdaş Türk lehçelerinde bu kullanımı görüyoruz.

Караçай-Balkar Türkçesi

Къарачайлыланы саны 85 минг чакълы адам **болады.** (Караçай Hâlk Cırla 7)

/қараçайлыланы саны 85 ming çаклы адам болadı/

Karaçaylıların sayısı 85 bin kadar kişidir.

Tatar Türkçesi

Мин сезнең укытучыгыз булам. (Hisamova 2006: 73)

/min sēznēŋ ukıtuçıgız bulam./

Ben sizin öğretmeninizim.

Türkiye Türkçesi

Sen onun **nesi oluyorsun? Oğlu oluyorum.**

Kişi	ÇUVAŞ TÜRKÇESİ	TÜRKİYE TÜRKÇESİ
1. ТК	(Эпӗ) {isim} пулатӑп	(Ben) {isim}+{(y)Xm}
2. ТК	(Эсӗ) {isim} пулатӑн	(Sen) {isim}+{SXn}
3. ТК	(Бӑл/isim) {isim} пулать	(O)/isim {isim}+Ø/{DXr}
1. ÇК	(Эпир) {isim} пулатпӑр	(Biz) {isim}+{(y)Xz}
2. ÇК	(Эсир) {isim} пулатӑр	(Siz) {isim}+{SXnXz}
3. ÇК	(Бӗсем/isim) {isim} пулаççӗ	(Onlar)/isim {isim}+Ø/{DXr}

Эпӗ Çтаппан пиччӗ **пулатӑп.** (Аç 20: 10).

/ebĩ ştappan piççü pulatĩp/

Ben Ştappan amcanım.

Эпӗ Яковлев **пулатӑп.** (КА 180: 5)

/ebĩ yaқovlev puladĩp/

Ben Yakovlev'im.

Çавăнти учитель пулатăп. Эсĕ аҫтисем пулатăн? (КА 308: 2)
/şavı̄ndi uҫitel' puladı̄p. ezi işdzem pulatın?
Oradaki öğretmenim. Sen nerelisin?

Туслә пурăнатпăр унпа, шахматла вылятпăр, пирĕн Володьăн хреснашшĕ
пулать. (КА 281 44-45; 282: 1)
/tuslĭ purınatpĭr unba, şahmatla vilyatpĭr, pirĭn volod'ın hresnaşşı pulat'/
Dostça yaşıyoruz onla, satranç oynuyoruz, Volodya'nın vaftiz babasıdır / oluyor.

Розăпа тăванлă та пулатпăр. (Р 56: 32)
/rozĭba tĭvanlĭ da pulatpĭr/
Roza ile akrabayız da.

Эсир кам пулатăр-ҫак? (КА 182: 36)
/esir ҫam puladı̄r-şak?/
Siz kimsiniz ki?

Çапах та чи кăмăл туртакан, асра юлакан халăх ун пурнăҫенче чăвашсем
пулаҫсĕ. (İET 55: 16-17)
/şabaḫ da ҫi ҫimil turdağan,asra yulağan ḫalıḫ un purnıjince ҫıvaşsem pulaşşı./
Yine de onun hayatında en gönül verdiği, aklında kalan halk Çuvaşlardır.

1.7.2. BELİRLİ GEÇMİŞ ZAMAN

Çuvaş Türkçesinde belirli geçmiş zaman isim bildirmesi **{+(ч)чĕ}** ({+(ç)çĭ}) ekiyle kurulmaktadır. Bu yapı, ET *erti* (TT *idi*) yapısı ile denktir. Ancak, Çuvaş Türkçesinde GT'den farklı olarak şahıs ekleri ile kullanılmamaktadır. Şahıs kavramı, kişi zamirleri ve (3. kişide) isimlerle karşılanmaktadır.

Volga Bulgar kitabelerinde, iki yerde tanıklanan belirli geçmiş zaman ekinin gelişimi şu şekilde gösterilebilir. Çuv. **{+(ч)чĕ}** < VB *eti* (Tekin 1988: 41); *eci* (Tekin 1988: 41) < **erti*.

Ekin [+чĕ] ve [+ччĕ] şeklinde iki biçim birimi vardır. Sert sessiz ünsüzlerle sonlanan isim tabanlarından sonra ekin [+чĕ] biçimi eklenirken, diğer durumlarda [+ччĕ] gelmektedir.

Kişi	ÇUVAŞ TÜRKÇESİ	TÜRKİYE TÜRKÇESİ
1. ТК	Энĕ {isim}+(ч)чĕ	(Ben) {isim}+{DXm}/ idim
2. ТК	Эсĕ {isim}+ (ч)чĕ	(Sen) {isim}+{DXn} /idin
3. ТК	Бăл/isim {isim}+(ч)чĕ	(O)/isim {isim}+{DX}/idi
1. ÇК	Эпир {isim}+(ч)чĕ	(Biz) {isim}+{DXK} /idik
2. ÇК	Эсир {isim}+(ч)чĕ	(Siz) {isim}+{DXnXz} /idiniz
3. ÇК	Бĕсем/isim {isim}+(ч)чĕ	(Onlar)/isim {isim}+{DXlAr} /idiler

Уншӑн эпӗ тем тума та хатӑрчӗ. (VTŞ 173: 40)

/unŋin ebī tem tuma da hadīrççi./

Ben onun için bir çok yapmaya da hazırdım.

Чи хаяр тӑшманӑм хура такачӗ. (İY 9: 14)

/çi hayar tışmanım hura takaççi/

En kötü düşmanım kara koçtu.

Чӑвашсем эфир кунта саккӑрӑнчӗ. (APS 106: 33)

/çivaşsem ebir kunda sakķırınççi./

Biz Çuvaşlar burada sekiz kişiydik.

Belirli Geçmiş zamanın olumsuzluğu, **mar** (ET *ermes* ~ TT *değil*) yapısı üzerine zaman ekinin getirilmesi ile oluşan **марчӗ** /marççi/ biçimiyle yapılmaktadır. Şahıs kavramı olumlu biçimde olduğu gibi sağlanmaktadır.

Kişi	ÇUVAŞ TÜRKÇESİ	TÜRKİYE TÜRKÇESİ
1. ТК	Эпӗ {İSİM}+ марчӗ	(Ben) {İSİM} değildim
2. ТК	Эсӗ {İSİM}+ марчӗ	(Sen) {İSİM} değildin
3. ТК	Вӑл/İSİM {İSİM}+ марчӗ	(O)/İSİM {İSİM} değildi
1. ÇК	Эфир {İSİM}+ марчӗ	(Biz) {İSİM} değildik
2. ÇК	Эсир {İSİM}+ марчӗ	(Siz) {İSİM} değildiniz
3. ÇК	Вӗсем/İSİM {İSİM}+ марчӗ	(Onlar)/İSİM {İSİM} değildiler

Вӗренекенсем йышлӑ марчӗ. (S 405: 25)

/virenegenzem yişli marççi./

Öğrenciler kalabalık değildiler.

22) Çулса пӑрахнӑ курӑка салатасси пӗртте йывӑр марчӗ маншӑн. (İY 102: 21-22)

/şulza pırahni ķurıĝa salatassi pırte yivır marççi manŋin./

Yolunup bırakılmış otu yaymak benim için hiç zor değildi.

1.7.3. BELİRSİZ GEÇMİŞ ZAMAN

Çuvaş Türkçesinde ismin belirsiz geçmiş zaman bildirmesi çeşitli yollarla yapılmaktadır.

a) **иккен** /ikken/

Geçmiş zaman sıfat-fiilinin, ET er- fiiliyle birleşmesinden oluşan bu yapı çeşitli ses değişiklikleri neticesinde Tatar Türkçesinde **iken** biçimini almıştır. Bize göre, bu yapı Çuvaş Türkçesine Tatar Türkçesinden girmiştir. Çünkü –GAn sıfat-fiilinin geçmiş

zaman anlamında kullanılması Tatarca'da mevcuttur; Çuvaşçada ise bu ekin türevi TT'deki gibi şimdiki zaman sıfat-fiili işlevindedir. Tatarca'dan alınan **iken** yapısının Çuvaş Türkçesinde ikizleşme sonucunda **иккен** şeklinde olduğunu görmekteyiz.

Bu zamanda, geçmiş zaman anlamının yanı sıra 'farkına varma' anlamı da vardır.

Kişi	ÇUVAŞ TÜRKÇESİ	TÜRKİYE TÜRKÇESİ
1. ТК	Эпӗ {İSİM} иккен	(Ben) {İSİM}+{mXşXm}/ imişim
2. ТК	Эсӗ {İSİM} иккен	(Sen) {İSİM}+{mXşsXn} / imişsin
3. ТК	Вӑл/İSİM {İSİM} иккен	(O)/İSİM {İSİM} /{mXş}/ imiş
1. ÇК	Эпир {İSİM} иккен	(Biz) {İSİM}+{mXşXz} / imişiz
2. ÇК	Эсир {İSİM} иккен	(Siz) {İSİM}+{mXşsXnXz} / imişsiniz
3. ÇК	Вӗсем/İSİM {İSİM} иккен	(Onlar)/İSİM {İSİM}+{mXşlAr} / imişler

Ильхам Алиевич Мерккуртан пилӗк ҫул **аслӑрах иккен**. (P 8: 11)

/il'ham aliyeviç merkkurdan pilik şul aslırah ikken/

İlham Aliyeviç Merkkur'dan beş yaş daha büyük imiş.

Питӗ хитре те уҫӑ сасӑллӑ **иккен** Иванӑн тӑван аппӑшӗ. (КА 151: 25-26)

/pidi hitre de uji sazilli iken ivanın tıvan appişi./

İvan'ın öz ablası çok güzel ve yumuşak sesli imiş.

Ав мӑн ҫухлӗ **иккен** вӗсем! (КА 185: 1-2)

/av mın çuhlı iken vızem!/
İşte, onlar ne kadarlarmış!

Иккен /ikken/ yapısının olumsuzu, isimle kendisinin arasına **mar** yapısının getirilmesiyle sağlanmaktadır.

Килнӗ ҫын тухтӑр **мар иккен**. (КА 189: 39)

/kilni şın tuhtır mar ikken/

Gelen adam doktor değilmiş.

b) тет /tet/

Bu yapı, **те-** 'demek' fiiline geniş zaman ekinin teklik 3. kişideki biçimi olan **[+т]** ekinin getirilmesiyle oluşmuş ve gramatikal bir işlev yüklenerek öğrenilen geçmiş zaman ifade eder bir hâl almıştır (TT. hh. *der*). Düzenli bir kullanıma sahip olmayan bu yapı, daha çok atasözleri ve masallarda kullanılmaktadır¹⁴⁰.

Вӗсен пӗр качака **пур, тет**. (ÇY 9/1)

/vizen pır kaçaka pur tet./

Onların bir koçu varmış.

¹⁴⁰ Aktarmalarda bu yapının gramatikalleşmemiş biçimlerinin kullanıldığı göz önünde bulundurulmalıdır.

c) теҗҗә /teʃʃə/

Bir önceki başlıkla ele alınan **тет** gibi gramatikalleşmiş bir çekimli fiildir. **те-** ‘demek’ fiiline geniş zaman ekinin çokluk 3. kişideki biçimi olan [+җҗә] ekinin getirilmesiyle oluşturulmuştur. Bu yapı daha çok atasözlerinde kullanılmaktadır.

Пыл сывләхшән сипләхлә теҗҗә. (Аҗ 9: 34)

/pɪl sɪvlɪħʃɪn sɪplɪħlɪ teʃʃɪ/

Bal sağlık için faydalıymış (hh. faydalı derler ~ diyorlar)

d) имёш /imış/

Çuvaş Türkçesinde belirsiz geçmiş zaman bildirmede kullanılan diğer bir yapı da **имёш /imış/**’tir. Bu yapının Türkiye Türkçesindeki yapıyla birebir denk olduğu görülmektedir. Yapının kökeni açıktır: ET *er-miş*.

Bu yapının Tatar Türkçesi aracılığı ile Çuvaşçaya geçtiğini düşünebiliriz. Nitekim, Çuvaş Türkçesinde -miş ekinin geçmiş zaman sıfat-fiil ya da zaman morfemi olarak kullanılmadığı bilinmektedir. Günümüz Tatar Türkçesinde, **иміш** yapısı, belirsiz geçmiş zaman işaretleyen bir yapı yaygın olarak kullanılmamaktadır; sadece belli kullanımlarda mevcuttur¹⁴¹. Yapı, işlev değiştirerek cümle başı bağlacı olarak TT ‘*sanki*’, ‘*güya*’ işlevinde kullanılmaya başlamıştır.

Поляксем усал җынсем имёш. (КА 190: 40)

/polyaksem uzal ʃɪnzem imiʃ./

Lehler kötü insanlarmış.

Анчах хулара культура́ллә җынсем сахалтарах имёш. (Ка 216: 24)

/ancaħ ħulara ħul’turɪllɪ ʃɪnzem saħaldaraħ imiʃ./

Ancak şehirde kültürlü insanlar daha az imiş.

Хәй җавантах шалти кёсийнчен хёрлө хуплашкәллә пёчөк кёнеке кәларса кәтартрё. Вәл унән службәри докуменчө имёш. (ҮҗР 82: 37-39)

/ħɪy ʃavɪndaħ ʃaldi kɪsyincen ħɪrlɪ ħublaʃkəllɪ pɪçɪk kɪnege ħɪlarza kɪtartrɪ. Vɪl unɪn slujbɪri dokumenci imiʃ./

O, orada iç cebinden kırmızı kaplı küçük bir defter çıkartıp gösterdi. Bu, onun memuriyet kimliği imiş.

e) пулнә /pulnɪ/

пул- ‘ol-’ fiiline, geçmiş zaman sıfat-fiil ekinin zaman morfemi işlevi kazanmış {-nɪ} eklenmesiyle oluşan bu yapı, gramerleşme neticesinde isimlerde belirsiz geçmiş zaman bildirme işleviyle kullanılmaktadır. Bu biçimde şahıs kavramı kişi zamirleri ve

¹⁴¹ бар имёш ‘varmış’ (Tatarsko-Russkiy Slovar’, 167).

(3. kişilerde) isimlerle sağlanmaktadır. Harfi harfine aktarımlarda bu yapı TT ‘olmuş’ biçimiyle denktir; ancak gramerleşme neticesinde ‘*imiş*’ yapısıyla denkleştirmektedir.

Анне каланă тăрăх, эпĕ ун чухне **улттăра пулнă**. (Аç 17: 16)

/anne қаланı tırır, ebı un çuħne ulttıra pulnı./

*Annemin dediğine göre, ben o zaman **altı yaşındaymışım**.*

Вăл вăхăтра больницăра ыртакан ғын **сахал пулнă**. (Аç 71: 12)

/vıl vıħıtra bol'nitsıra ırtağan ғыn saħal pulnı./

*O sırada hastanede yatan kişi **azmış**.*

Эпĕ кичемленсе ларнине асăрхаса тухтăр мана пĕр кивĕ кенеке пачĕ. Вăл ырасла **букварь пулнă**. (Аç 71: 22)

/ebı kicemleze larnine asırħaza tuħtır mana pır kivı kinege paçı. Vıl ırısla buķvar' pulnı./

*Doktor, benim sıkılıp oturduğumu fark ederek bana eski bir kitap verdi. Bu, Rusça alfabeye **kitabıymış**.*

1.7.4. ŞART KİPİ

Çuvaş Türkçesinde isimlerin şartı **пул** /pul-/ ‘ol-’ fiiline [+сан] ([+zan]) zarf-fiil ekinin getirilmesiyle oluşturulan **пулсан** /pulzan/ ‘ise’ yapısıyla kurulmaktadır. Bir gramerleşme sürecinin neticesinde oluşmuş olan bu yapı morfolojik biçimiyle de anlamlandırmaya açıktır. Bu durumda, **пулсан** biçimi ‘*olunca*’ ve ‘*olsa*’ işlevleriyle de kullanılabilir. Ayrıca fiillerin basit ve birleşik şart çekimleri de aynı yapı ile kurulmaktadır.

Bildirmede şahıs kavramı, kişi zamirleri (3. kişide isimlerle de) ile kurulmaktadır.

Kişi	ÇUVAŞ TÜRKÇESİ	TÜRKİYE TÜRKÇESİ
1. ТК	Эпĕ {iSiM} пулсан	(Ben) {iSiM}+{sAm}/ isem
2. ТК	Эсĕ {iSiM} пулсан	(Sen) {iSiM}+{sAn} / isen
3. ТК	Вăл/iSiM {iSiM} пулсан	(O)/iSiM {iSiM} /{SA}/ ise
1. ÇК	Эпир {iSiM} пулсан	(Biz) {iSiM}+{sAk} / isek
2. ÇК	Эсир {iSiM} пулсан	(Siz) {iSiM}+{sAnIz} / iseniz
3. ÇК	Вĕсем/iSiM {iSiM} пулсан	(Onlar)/iSiM {iSiM}+{sAlAr}~{lArsA} / iseler

Хуца хĕрĕ пулсан укша шутне пĕлни кирлĕ. (Аç 156: 38)

/ħuħa ħırı pulzan uķša ŗutne pılni kirli./

Zengin kızı ise, para hesabını bilmesi gerekli.

Хырăму выçă пулсан си,— сѣтел шинчи апат юлашкисем шине кăтартрĕ
Матрос. (ҮҫР 98: 31-32)

/ħırımu vıĭı pulzan ŧi — ŧidel ŧinci abat yulaŧkizem ŧine ħıdartrı Matros./

***Karnın açsa** ye, masanın üzerindeki yemek artıklarını gösterdi Matros.*

Пур пулсан каласа хăвар. (S 186: 5)

/pur pulzan ħalaza ħıvar/

***Varsa** söyle.*

2. SIFAT (Паллә ячә /pallı yacı/)

(Alm. *Adjektiv*; İng. *adjective*; Rus. *имя прилагательное*)

Somut ve soyut ad ve kavramları niteleme, belirtme, yer gösterme, sayı gösterme, sorma gibi çeşitli yönlerden vasıflandıran, sınırlayan kelime türüdür (Korkmaz 2003b: 188).

Çuvaş Türkçesindeki sıfatları aşağıdaki başlıklar altında ele alabiliriz:

2.1. NİTELEME SIFATLARI

Nesnelerin vasıflarını bildiren sıfatlardır. Nesnelerin ne kadar vasfı varsa o kadar da vasıflandırma sıfatı vardır. Bu sıfatların çeşitleri de renk, biçim, boy, yapı, ağırlık v.s. gibi vasıf çeşitleri kadardır. Fonksiyonları arasında hiçbir fark olmadığı, hepsi aynı şekilde nesne vasfı bildirdiği için bu sıfatları karşıladıkları vasıf çeşitlerine göre çeşitlere ayırmağa lüzum da imkân da yoktur (Ergin 1993: 234).

Ergin sıfatların anlam bakımından genel olarak iki çeşit vasıf bildirdiklerini işaret eder. Bir kısmı *nesnenin vasfını*, diğer bir kısmı da *nesnenin hareket vasfını* ifade ederler. Nesnenin nesne vasfını işaret edenler, tek başlarına kalıcı isimler olarak kullanılan isim asıllı kelimelerdir. Nesnenin hareket vasfını ifade edenler ise, tek başlarına kalıcı nesne ismi olarak kullanılmayan, genellikle geçici isimler olarak kullanılan sıfat-fiillerdir. (Ergin 1993: 235)

Nesnenin Vasfını Gösteren Sıfat Görevli (Kalıcı) Adlar:

кивçен укça /kivşen uqşa/ 'borç para' (AÇ 83: 37)

чухән çынсене /çuḥin şınzene/ 'fakir insanlara/insanları' (KA 22: 8)

виçе сұлхи мәнтар сысна /viş şulhi mındır sısna/ 'üç yaşındaki şişman domuz' (РМК 7: 21)

тискер кайăксем /tisker қауıқsem/ 'yurtcu hayvanlar' (İЕТ 3: 5)

пёчёк ачапа /pıçık асaba/ 'küçük çocukla' (ТТÇ 244: 21)

пысăк хула пурăнăçе /pıziқ хула purnıjı/ 'büyük şehir hayatı' (KA 292: 1)

сил-тăманлă кунсенче /şil-tımanlı kunzence/ 'puslu günlerde' (ТТÇ 250: 4)

суранлă аллипе /suranlı allibe/ 'yaralı eliyle' (ŞP 263: 22)

чăматанлă арсын /çımadanlı arşın/ 'bavullu adam' (İЕТ 36: 5)

Роман ятлă вырăс /roman yatlı vırıs/ 'Roman adlı Rus' (ŞP 208: 22)

тёттём кётесре /tıtım kıtesre/ 'karanlık köşede' (ТТÇ 3: 9)

хура хапхи /хура ҳaphi/ 'kara kapısı' (KA 51: 6)

хăмър хуплашкаллă хулăн тетрадь /ҳımır hublaşқallı hulın tetrad'/ 'kahverengi kapaklı kalın defter' (ŞP 21: 3-4)

хёрлэ кёпе /hırlı kıbe/ 'kırmızı elbise' (P 11: 3)

- шурă** пелётсем /šurī pīlītsem/ *'beyaz buutlar'* (ŠP 136: 15)
кăвак, сарă, кёрен чечексем /kīvaq, sarī, kīren çeceksem/ *'mavi, sarı, pembe çiçekler'* (KA 175: 33)
симёс пустава /simīs pustavba/ *'yeşil çuhayla'* (YŞP 201: 32)
хитре хёр /hitre hīr/ *'güzel kız'* (S 363: 28)
лайăх ёçсем /layīḥ işsem/ *'iyi işler'* (ŠP 183: 6-7)
япăх ачасем /yabīḥ acazem/ *'kötü çocuklar'* (ŠP 184: 11)
кахал çын /kaḥal şın/ *'tembel insan'* (TТÇ 313: 38)
йывăр ёç /yivīr iş/ *'ağır iş'* (TТÇ 135: 38)
хўхём хёр /hühīm hīr/ *'güzel, zarif kız'* (KA 105: 1)
тискер хыпар /tisker ḥıbar/ *'kötü haber'* (S 163: 9)
тарăн шухăша /tarīn šuḥīḥa/ *'derin düşünceye/düşünceyi'* (ŠP 208: 7)
çамрăк лейтенанта /şamrīk leytenanta/ *'genç teğmeni/teğmene'* (VTŞ 212: 25)
ватă çын /vadī şın/ *'yaşlı insan'* (KA 141: 16)
самёр ача /samīr aca/ *'semiz çocuk'* (ŠP 108: 6)
лутра сётел /lutra sīdel/ *'alçak masa'* (İET 30: 22)
суккёр старик /sukqīr starik/ *'kör yaşlı adam'* (İET 25: 29)
хăлхасёр-чёлхесёр çын /ḥīlhazīr-çīlhezīr şın/ *'sağır, dilsiz adam'* (UH 464: 33-34)
сухаллă арçын /suḥallī arşın/ *'sakallı adam'* (S 113: 32)
çухаллă пальто /şuḥallī pal'to/ *'yakalı palto'* (P 114: 28)
кёске вăхăтра /kīske vīḥītra/ *'kısa zamanda'* (KA 294: 9)
вăрăм каçа /vīrīm kaça/ *'uzun geceyi/geceye'* (VTŞ 141: 4)
сарлака кровать /sarlağa kravat/ *'geniş yatak'* (S 123: 22-23)
ансёр çулпа /ansīr şulba/ *'dar yolda'* (S 180: 18)
анлă çаран /anlī şaran/ *'geniş çayır'* (VTŞ 36: 1)
юман алăк /yuman alīq/ *'meşe kapı'* (S 122: 36)
йўçё чуста /yüjī çusta/ *'ekşi hamur'* (KA 69: 24)
пылак улма /pīlaq ulma/ *'tatlı elma'* (İY 48: 13)
тутлă кăмпа /tutlī kīmba/ *'lezzetli mantar'* (İET 106: 8)
ăшă яшкана /ījī yaşkana/ *'sıcak çorbayı/çorbaya'* (VTŞ 48: 28)
сивё шыв /sivī şiv/ *'soğuk su'* (P 119: 39)

Nesnenin Hareket Vasfını Gösteren Sıfat Görevli Geçici İsimler:

- пушатнă** пўлёмсем /puşatnī pūlīmzem/ *'boşaltılmış odalar, boşalttığı odalar'* (P 7: 35)
вăраннă хурсем /vīrannī ḥurzem/ *'uyanık kazlar'* (KA 107: 42)
вăрланă япаласем /vīrlanī yabalazem/ *'çalınmış eşyalar'* (SA 178: 3-4)
сивённё чейне /sivīnnī çeyne/ *'soğumuş çayını/çayına'* (KA 79: 30)

- васкамалла ёҗ** /vasqamalla iş/ ‘*acele edilecek / edilmesi gereken iş*’ (İY 247: 12)
пуля тытмалли вырйн /pulı tıtmalli vırın/ ‘*balık tutulacak yer*’ (İET 10: 21-22)
лармалли вырән /larmalli vırın/ ‘*oturacak yer*’ (İET 148: 16)
канас вәхәтра /qanas vıhıtra/ ‘*dinlenilecek vakitte*’ (İY 114: 1)
хай җиес җакәра /hıy şıyes şıgıra/ ‘*kendi yiyeceği ekmeği/ekmeğe*’ (İET 70: 24)
вёҗес кайәк /vişes qayıq/ ‘*uçacak kuş*’ (ТТҢ 215: 29)
шыракан җын /şırağan şın/ ‘*arayan kişi*’ (КА 323: 32)
ташлакан упа /taşlağan uba/ ‘*dans eden ayı*’ (İY 38: 6)
йёр йёрлекен йытә /yır yırlegen uba/ ‘*iz takibi yapan köpek*’ (YŞP 13: 15)
хёвел кёрекен җүрече /hıvel kıregen çürece/ ‘*güneş giren pencere*’ (АҢ 10: 17)
чөчө ёмекен пәру /çıçı imegen pıru/ ‘*meme emen buzağı*’ (UH 125: 25)
җәвакан җумәр /şıvağan şumır/ ‘*yağan yağmur*’ (UH 165: 20)
лармаләх вырән /larmalıh vırın/ ‘*oturma / oturulacak yer*’ (VTŞ 81: 11)
пурәнмаләх пүлём /purınmalıh pülüm/ ‘*yaşamalık / yaşayacak oda*’ (S 257: 17-18)
акмаләх вәрләх /aqlmalıh vırlıh/ ‘*ekmelik / ekecek tohum*’ (SA 209: 27)
чёртмеләх ләсә /çırtmelıh lızı/ ‘*tutuşturma / tutuşturacak çam yaprağı*’ (VTŞ 126: 40)
сутән илмеләх укҗа /sudın ilmelih uqşa/ ‘*satın alma / alacak para*’ (ТТҢ 280: 28)

2.1.1. Niteleme Sıfatlarının Pekiştirilmesi ve Derecelendirilmesi

Çuvaş Türkçesinde sıfatların pekiştirilmesi ve derecelendirilmesi Türk dil sistemi çerçevesinde gerçekleşmektedir. Bu yolları şöyle gösterebiliriz:

2.1.1.1. Niteleme Sıfatlarının Pekiştirilmesi

Çuvaş Türkçesinde niteleme sıfatları çeşitli yollarla kuvvetlendirilmektedir.

a. Niteleme sıfatlarının ilk hecesinin sonuna /p/, /m/, /n/¹⁴² seslerinden birinin getirilerek oluşturulan hece, sıfatın başına eklenir. (Ergin 1965: 155-156)

- сип-симёс** /sip-simıs/ ‘*yemyeşil*’ (КА 11: 17)
чип-чипер /çip-çiber/ ‘*güpgüzel*’ (PMK 36: 13)
хуп-хура /hup-hura/ ‘*kapkara*’ (YŞP 24: 19)
йёп-йёпе /yıp-yıbe/ ‘*ıyıslak*’ (YŞP 59: 1)
тәп-тәрә /tıp-tırı/ ‘*dupduru*’ (АҢ 5: 13)
җёп-җёнё /şıp-şını/ ‘*yepyeni*’ (VTŞ 19: 11)
ем-ешёл /yem-yeşıl/ ‘*yemyeşil*’ (VTŞ 149: 3)
кән-кәвак /kın-kıvaq/ ‘*masmavi*’ (UH 32: 39)

¹⁴² Bu ünsüzlerden en çok /p/ kullanılmaktadır; /m/ ve /n/ ünsüzleri ise seyrek görülmektedir. (Pavlov 1965: 155-156)

Kimi durumlarda ilk hecenin ünlüsü değişebilir:

шап-шурă /ʃap-ʃurı/ 'bembeyaz' (KA 16: 27)

çап-çутă /ʃap-ʃudı/ 'apaydınlık' (KA 84: 16)

Атте **хёп-хёрлё** пулса кайнă. (AÇ 157: 3)

/atte hı-hırlı pulza kaynı./

Babam kıpkırmızı olmuş.

Сап-сарă улам витнё вăрăм та сарлака сарай пуçенче тăратчё вăл. (İY 178: 5-6)

/sap-sarı ulım vitni vırım da sarlağa saray puçince tıratçı vıl./

O, sapsarı saman örtülmüş uzun ve geniş ahırın başında duruyordu.

b. Sıfatın ikilenmesi yoluyla:

пёчёк-пёчёк минтер /pıçık-pıçık minder/ 'küçük yastık' (İY 85: 30-31)

ăшă-ăшă çумăр /ıjı-ıjı şumır/ 'sıcacık yağmur' (UH 118: 22)

c. Aynı sıfatın çıkma durumu ekiyle kendi içinde karşılaştırma biçiminde kullanılmasıyla:

«**Ырăран ырă** чунлă çав пирён анне», — шухăш-латăп эпё аннене ашра мухтаса. (VTŞ 60: 30-31)

/ırıran ırı çunlı çav pirın anne şuhışladıp ebı annene işra muhtaza/

Bizim annemiz çok iyi ruhlu (hh. iyiden iyi), *diye içimden annemi överek düşünüyorum.*

Yukarıda gösterilen yollardan başka çeşitli miktar zarfları da sıfatların etkileyecek şekilde kullanılmaktadır (bkz. Miktar Zarfları).

2.1.1.2. Niteleme Sıfatlarının Karşılaştırma Dereceleri

Çuvaş Türkçesinde üstünlük derecesi morfolojik olarak **{+rAH}** ~ **{-dArAH}** ekleriyle kurulmaktadır.

Bu eklerden **{+rAH}**, **[+рах]** ([+rah]) ve **[+рех]** ([+reh]) şeklinde iki değişken biçime sahiptir. GT **{+rAK}** ekinin dengidir. **{+rAH}** eki, /r/ ünlüsü hariç, bütün seslerle sonlanan kelimelerden sonra gelmektedir.

[+таррах] ([+darah]) ve **[+терех]** ([+dereh]) şeklinde kullanılan ek ise esas olarak, /r/ ünsüzü ile sonlanan kelimelerden sonra kullanılmaktadır. Ancak, /r/'nin yanı sıra /l/, /n/, /y/ ve /m/ ünsüzleri ile sonlanan kelimeler de diğer **{+rAH}** biçiminin yanında bu biçimle de kullanılabilirler (Pavlov 1965: 154-155).

асләрах ачисене /aslıraḥ acizene/ ‘*daha büyük çocuklarını / çocuklarına*’ (İY 12: 36)

пысакрах кәпшанка /pızıḳraḥ ḳıpšanḡa/ ‘*daha büyük tespîh böceğini / böceğine*’ (İY 41: 43)

вѣрирех чей /vı̄ıreḥ çey/ ‘*daha sıcak çay*’ (S 26: 27)

тăвăртарах алăкран /tı̄vı̄rdaḥ alıḳran/ ‘*daha dar kapıdan*’ (AÇ 106: 10)

кѣрентерех пиншакпа /kı̄renreḥ pinḡaḳpa/ ‘*daha pembe ceketle*’ (YŞP 74: 1)

Bu eki almış kelimededen önce **тата** /tada/ ‘*daha*’ zarfı da kullanılabilir.

тата хăрушăрах нушана /tada ḡıruḡıraḥ nuḡana/ ‘*daha korkunç sıkıntıyı / sıkıntıya*’ (VTŞ 220: 4)

Yukarıda sözünü ettiğimiz {+rAH}, {+dArAH} ekli biçimlerin yanı sıra, çıkma durumu ekli şekiller de üstünlük derecesini belirtmek üzere kullanılmaktadırlar.

Аркашран çўллѣрех Евгени /arḡaşran şüllı̄reḥ yevgeni/ ‘*Arkaş’tan daha uzun (olan) Yevgeni*’ (SA 130: 35)

Ėнтѣ **кунтан ырăрах** хыпар пулма та пултараймасть! (PMK 94: 13-14)

/İndı̄ kundan ırıḡaḥ ḡıbar pulma da pudaraymast’./

Şimdi **bundan daha güzel bir haber** olamaz.

Çuvaş Türkçesinde sıfatların en üstünlük derecesi, esas olarak **чи** /çi/ ‘*en*’ miktar zarfıyla kurulmaktadır¹⁴³.

чи пысăк çитменлѣх /çi pızıḳ şitmenlı̄ḡ/ ‘*en büyük eksiklik*’ (Ka 394: 2)

чи кивѣ хуласенчен пѣри /çi pızıḳ ḡulazencen pı̄ri/ ‘*en büyük şehirlerden biri*’ (İet 243: 22)

2.1.2. Niteleme Sıfatlarının Kısalması

Çuvaş Türkçesinde /i/ ve /ı̄/ sesleri ile sona eren iki heceli sıfatlarda bu seslerin düşerek de kullanıldığı görülmektedir. Söz konusu hadise, iki heceli ve KVKİ düzenindeki kelimelerde gerçekleşmektedir.

сар кушак /sar ḡuḡaḳ/ ‘*sarı kedi*’ (PMK 36: 13)

шап-шур кѣпе /şap-şur kı̄be/ ‘*bembeyaz elbise*’ (ŞP 145: 12)

çĕн çĕре /şın şı̄re/ ĩre/ ‘*yeni yere / yeri*’ (İET 225: 18)

кив капан /kiv ḡaban/ ‘*eski ot yığını*’ (KA 121: 19)

сив сăмах /siv sı̄maḡ/ ‘*soğuk söz*’ (İET 22.-30)

ват хѣрарăм /vat ḡırarı̄m/ ‘*yaşlı kadın*’ (S 172: 29-30)

¹⁴³ Bu unsurun dışında **чăн** /çăn/ vb. zarflar da en üstünlük derecesi oluşturmakta kullanılırsalar da, bunlar /çi/ zarfı kadar işlek değildirler (bkz. Miktar Zarfları).

2.1.3. Niteleme Sıfatlarının İsimleşmesi

TT’de sıfat olarak herhangi bir ismi niteleyen kelimelerin teklik 3. kişi iyelik eki eklenecek, nitelediği kelimenin yerini de tutarak isimleştirildiği görülmektedir.

Yeni kağıt al ~ yenisini al gibi.

Çuvaş Türkçesinde söz konusu dil olayı iki şekilde gerçekleştirilmektedir. Bunlar {+i} ve {+sker} ekleridir. Şimdi bu ekleri ayrı ayrı ele alalım.

[+i] ([+и]) eki aslında Çuvaş Türkçesinin ünlü ile sonlanan tabanlardan sonra kullanılan teklik 3. kişi iyelik ekidir (bkz. Teklik 3. Kişi). Ancak bu hadisede teklik 3. kişi iyelik ekinin [+i] biçimi de mevcut olmasına rağmen kullanılmamaktadır. {+i} eki, bu kullanımda özel bir işlev yüklenmiş olmaktadır. Böylelikle teklik 3. kişi iyelik eki kullanımındaki ses-biçim görünümleri, ünlü ile biten tabanlar hariç, geçerliliğini yitirmiştir.

Nitelediği ismin yerini tutma işlevini sağlayan [+i] ekinin ses-biçim görünümleri şöyledir (Pavlov 1965: 169-170)

Ünlülerden sonra;

1) /a/, /e/ ünlüleri ile sona eren sıfatlardan sonra, ek geldiğinde iyelik fonksiyonunda olduğu gibi söz konusu ünlüler düşer ve yerini {+i} ekine bırakırlar.

хури (< хура+и) /ħuri/ ‘karası, kara olan’ (İY 110: 32)

çемçине (< çемçe+и+не) /şemçine/ ‘yumuşacağını; yumuşağına; yumuşak olanı, yumuşak olana’ (TTÇ 165: 6)

Çутçанталăқран **хитри** (< хитре+и) мĕн пур? (КА 167: 22)

/şutşandalıķran hitri mĕn pur?/

*Tabiattan **güzeli** ne var?*

2) /i/, /ĩ/ ünlüleri ile sonlanan sıfatlardan sonra;

a) Sondaki ünlüden önce tek ünsüz varsa, /i/, /ĩ/ düşüp yerini {+i} eki alır ve kendisinden önceki ünsüz ikizleşir.

кивви (< кивĕ+и) /kivvĩ/ ‘eskisi’ (ŞP 268: 2)

шурри (< шурă+и) /şurri/ ‘beyazı’ (КА 291: 28)

Лиза хăйĕн уринчи аттине хыврĕ те **çĕннине** (< çĕнĕ+и+не) тăхăнса ячĕ. (P 251: 40-41)

/liza ĥiyĕn urinci attine ĥivrĕ de şĕnnine tĥĕnsa yacĕ./

*Liza ayağındaki çizmeleri çıkardı ve **yenisini** giydi.*

b) Sondaki ünlüden önce iki ünsüz varsa, herhangi bir ikizleşme söz konusu olmadan sondaki ünlüler düşerek yerini {+i} ekine bırakır.

хĕрли (< хĕрлĕ+и) /ħĩrli/ ‘kırmızısı’ (S 105: 4)

Çäkärtan **асли** (< аслă+и) çук теççё. (VTŞ 232: 15)
/şığırdan asli şuқ теşşі./
Ekmekten büyüğü yok derler / yokmuş.

c) Pavlov'un belirttiğine göre, yapı, /i/, /ü/ sesleriyle sonlanan kelimelerle kullanılmamaktadır (Pavlov 1965: 170)

2. Ünlülerle sona eren kelimelerden sonra {+i} eki getirildiğinde sondaki ünsüz ikizleşmektedir.

лайăххи (<лайăх+и) /layıḥḥi/ 'iyisi' (Ka 324: 3)
симёсси (<симёс+и) /simıssi/ 'yeşili' (Uh 464: 12)
япăххине (< япăх+и+не) /yabıḥḥine/ 'kötüsünü, kötüsüne' (İy 97: 34)

Асли хушнине **кёçённи** хирёçлемест. Çарта çакăн пек йёрке, Федоров юлташ. (VTŞ 110: 17-18)
/asli huşnine kişinni hirişlemest. şarda şağın bek yırge, fedorov yuldaş./
Бüyüğü(nün) söylediğine **küçüğü** karşı gelmez. Askerde düzen böyledir, Fedorov yoldaş.

Bu ekle, isimleştirme geçici sıfat teşkilinde kullanılan sıfat-fiil biçimleri de isimleştirilmektedir (bkz. Sıfat-fiiller).

{+скер}{+sker} eki tek bir biçime sahiptir. Eklenmesi sırasında herhangi bir ses-biçim değişimi görülmez.

илемлё **сасăллă+скер** /ilemlı sazıllısker/ 'güzel sesli (olan kişi)' (KA 23: 27)
çамрăк+скер /şamrıksker/ 'genç (olan kişi)' (P 27: 30)
ăслă+скер /ıslısker/ 'akıllı (olan kişi)' (S 14: 6)

Bu eklerle isimleşmiş biçimler, çokluk ekini alabilmekte, isim hâl ekleri ile de çekimlenebilmektedir.

	ТЕКЛІК		ÇOKLUK	
Yalın	пёчёкки	пёчёкскер	пёчёккисем	пёчёкскерсем
İlgi	пёчёккин	пёчёкскерён	пёчёккисен	пёчёкскерсен
Yönelme-Belirtme	пёчёккине	пёчёкскере	пёчёккисене	пёчёкскерсене
Bulunma	пёчёккинче	пёчёкскерте	пёчёккисенче	пёчёкскерсенче
Çıkma	пёчёккинчен	пёчёкскертен	пёчёккисенчен	пёчёкскерсенчен
Araç	пёчёккипе	пёчёкскерпе	пёчёккисемпе	пёчёкскерсемпе
Seber	пёчёккишён	пёчёкскершён	пёчёккисемшён	пёчёкскерсемшён

2.2. BELİRTME SIFATLARI

Belirtme sıfatları nesnelere belirten sıfatlardır. Bu sıfatlar nesnenin kendisine ait, kendi içinde bir vasıfını belirtmezler. Yalnızca çeşitlik sayı, yer, soru ya da belirsizlik gibi yönlerden belirtirler.

Çuvaş Türkçesinde belirtme sıfatları şunlardır:

2.2.1. İŞARET SIFATLARI

(Alm. *Demonstrativum*; İng. *demonstrative adjectives*; Rus. *указательное слово*)

İşaret sıfatları varlık ya da kavramları yerlerini işaret etmek suretiyle belirten sıfatlardır. Çuvaş Türkçesinde de, işaret zamirleri bir ismin önüne gelerek onu belirttikleri zaman işaret sıfatı olarak görev yapmaktadır.

Çuvaş Türkçesindeki işaret sıfatları şunlardır:

Ку /ku/ 'bu'

Çак /şak/ 'bu'

Çав /şav/ 'şu, o'

Леш /leš/ 'o, öteki'

Вăл /vıl/ 'o'

Хай /hay/ '(sözü edilen) o'

Хайхи /hayhi/ '(sözü edilen) o'

İ. P. Pavlov (1965: 185) Çuvaş Türkçesindeki işaret sıfatlarının anlam özellikleri hakkında şunları söylemektedir:

“**Ку, şak** (sağı) zamirleri¹⁴⁴ konuşan için yakındakileri bildirir, **leş, şav** (şavâ) zamirleri konuşan için uzaktakileri. **Ку** kelimesinin zıt anlamlısı, **leş, vıl; şak** kelimesinin zıt anlamlısı **şav**'dir. /.../ **Ку** zamiriyle **şak** zamiri arasındaki farklılık büyük değildir, sadece şu farklılık var. Krş. “*Ku kēnegene ašda tuyannā esir?*”¹⁴⁵ diyerek ilk defa görüldüğünde sorarlar. “*Şak kēnegene ašda tuyannā esir?*”¹⁴⁶ diyerek o ana değin kitabı görmüş olunca sorarlar. *Xay* zamiri önceden (o ana değin) anılmış olan nesneyi gösterir: - *Şepovalov yuldaš, ağă hay ofitsera tutsa kēldēmēr, - teze pēldercē Uskov*¹⁴⁷ (Dan.-Ç. Pěr kaşhine).

Buna göre zamirlerin anlam çizelgesi şöyle olabilir:

¹⁴⁴ Çuvaş gramerciler tarafından yapılmış çalışmalarda, Rus gramerciliğinin etkisiyle, işaret kelimeleri sıfat ve zamir ayrımına tabi tutulmamaktadır, hepsi zamir olarak değerlendirilmektedir. Alıntı yapılan kitabın zamir bahsinde yapılan bu açıklamada verilen örneklerin aslında sıfat olarak kullanıldığı görülmektedir.

¹⁴⁵ TT. *Bu kitabı nereden satın aldınız?*

¹⁴⁶ TT. *Bu kitabı nereden satın aldınız?*

¹⁴⁷ TT. *Şepovalov yoldaš, işte o subayı tutup getirdik, diye bildirdi Uskov.*

	Yakındaki (nesne)	Biraz uzaktaki (nesne)	Uzaktaki (nesne)
Bilinen nesne	Çак(ă)	Çав(ă)	Хай, Хайхи
Bilinmeyen nesne	Ку		Леш, Вăл

Асту, **ку пўлём** пирки нихсан та никампа та калаҗса ан җўре. Чёлхўне җырт.
(S 123: 28-29)

/astu, ƙu pўlīm birgi niħšan da niġamba da ƙalaħsa an ğўre. ƙīlhўne ğırt./

Dikkat et, bu oda hakkında hiçbir zaman, hiç kimseyle konuşma. Dilini tut (hh. 1S1R).

Каҗхи тўлек сывләшра Наҗтиҗ аппа сасси хурләхлән илтөнет. **Çак юрра** илтсен мана анса ларакан хёвел җути те, анкарти хыҗёнчи пёччен хурән та ытла кичем, ытла хурләхлә пек курәнса кайрёҗ. (Aҗ 41: 1-4)

/ƙaħhi tўlek sıvlıħra naħtiħ appa sassi ħurlıħlīn iltīnet. řaħ yurra iltsen mana anza laraġan ħīvel şudi de, anġarti ħıřıncı pīĉçen ħurīn da itla kicem, itla ħurlīħlī pek ƙurīnza ƙayrıř./

Akşamki dingin havada Naħtiħ Abla'nın sesi üzüntülü duyuluyor. Bu türküyü dinleyince, bana batan güneşin ışığı da, evin bahçesinin ardındaki yalnız kayın da çok mahzun, çok üzüntülü gibi görünüyor.

Илемлө пулнă Мултта пахчи. Карта хёррипе шурă хурәнсем симёс турачёсене ярăмән-ярăмән усантарса ларнă. Ытти җёрте лаптăкашпе улмуҗсисем пулнă. **Çакă пахча** пуппа чиновниксен кăмăлне кайнă. (Aҗ 76: 29-32)

/ilemlī pulnī multta paħçi. ƙarta ħırrıpe řurī ħurīnzem simīs turacızene yarīmīn-yarīmīn usīndarza larnī. Itti şırde laptıġiřpe ulmuşşizem pulnī. řaġī paħça puppa ƙınoviksen ƙīmīlne ƙaynī./

Güzelmiş Multta'nın bahçesi. Alanın kenarı boyunca beyaz kayınlar yeşil dallarını salkım salkım sarkıtmişlar. Diğer yerde alanla elma ağaçları varmış. Bu bahçe papaz ile memurların hoşuna gitmiş.

— Славик,— илтёнчө кухнăран амăшён сасси,— тăхăнса пăх-ха **çав кёпипе** шăлаварне. Ятуллах-и? Тўмисене куҗармалла мар-и? (ŞP 145: 12-18)

/— slavik, — iltīncī ƙuħn'īran amīřīn sassi, — tīħınza pīħ-ħa şav ƙībibe řīlavarne. yatullaħ-i? Tўmizene ƙuřarmalla mar-i?/

— “Slavik!”, annesinin sesi mutfaktan duyuldu. *Şu gömlekle pantolonu giyip bak. Uyuyor mu? Düğmelerini yer değiştirmek gerekli değil mi?*

— Ывăл вуннă тултарать, **çав кун çак япалана** туянса парса савантарас тетёп, - хăй тёллён пек калаҗать арҗын. - Хакне пăхса тăрассам җук. Ывăлăм кăна савантăр. (P 310: 41-43)

/— ıvīl vunnī tuldarat', şav ġun řaħ yabalana tuyanza parza savīndaras tedīp, - ħıy tīllīn pek ƙalajat' arġın. -ħakne pīħsa tīrassīm şuk. ıvīlīm ġına savīndır./

— *Oğlum on yaşını dolduruyor, o gün bu şeyi satın alarak verip sevindereyim diyorum, kendi kendine konuşuyor gibi adam. Fiyatına bakasım yok. Oğlum sevinsin sadece.*

Ганг мана Атала аса илтерчѣ. Атл пекех сарлака вѣл. Юхѣмѣ те **ку тѣлте** лѣпкѣ. Шывѣ те џав тѣслех. Бынсем **хула енчи џыранра** шыва кѣнѣрен эпѣ алла шыва чиксе пѣхасшѣнчѣ те — чарчѣџ мана. «Чирлес килет-им?» — терѣџ. Ганг варринче дебаркадер пекки ларатчѣ. Кимѣсем сахал. Моторлѣ кимѣ вара пѣрре те курѣнмасть. **Леш џыранра** хѣйѣрлѣ айлѣм тѣсѣлать. (ЇЕТ 245: 9-15)

/gang mana adila aza ilderci. Adil bekeh sarlağa vil. Yuhimѣ de қu tѣlde lipgi. Şivѣ de şav tѣsleh. Şinzem ҳula yenci şıranra şıva кѣnѣren epѣ alla şıva çıkse pıhasşınççѣ de – çarcѣş mana. “çirles kilet-im?” — teriş. gang varrine debarқader pekki laratçı. Kimizem sahal. motorli kimi vара pırre de қurınmast’. Leş şıranra ҳıyırli aylım tizilat’./

*Ganj bana İdil’i hatırlattı. İdil gibi geniş o. Akımı da **bu yerde** dingin. Suyu da o renkte. İnsanlar **şehir tarafındaki kıyıda** suya girdiğinden ben elimi suya sokup bakmak istemiştim, beni engellediler. “Hasta olmak istiyor musun?” dediler. Ganj’ın ortasında iskele gibi bir şey duruyordu. Gemiler az. Bir tane bile motorlu gemi görünmüyor. **Öteki/o kenarda** kumlu düzlük uzanıyor.*

Бичѣ пин центнер ытла тырѣ џапса илчѣ Патраевсен агрегачѣ. Вуншар пинрен ирттерекенсем те пулчѣџ **вѣл џул**. (ŞP 9: 16-18)

/şiçi pin tsentner itla tırı şapsa ilci patrayevzen agregacı. vunşar pinren irtteregensem de pulciş vil şul./

Patrayevlerin agregası yedi bin kentalden fazla ekin hasat yaptılar. O yıl on bini geçenler de oldu.

Хитре инке џаплах пирѣн патра ейкеленсе ларать-ха. Така пытанса тѣмасть-ши тесе атте џенѣк умне пѣхсан тин вѣл шикленкелесе картишне тухрѣ, хапха еннелле йѣпѣртаттарчѣ.

Нумаи иртрѣ-и вѣхѣт, сахал-и, **хайхи** така сасартѣк тислѣк купи леш енчен сиксе тухрѣ те хапха алѣкне уџакан Хитре инкене хыџалтан тепре пырса тѣрслаттарчѣ. (ЇЕТ 8: 14-22)

/hitre inge şaplağ pirin patra yeygeleneze larat’-ha. Tağa pıdanza tımast’-ji teze atte şenik umne pıhsan tin vil şiklenkeleze қartışne tuğrı, ҳapға yennelle yıbirtattarcı.

Numay irtri-i vilhit, sahal-i, ҳayhi tağa sazartik tislѣk қubi leş yencen sikse tuğrѣ de ҳapға alıgne uşağan hitre ingene ҳıjaldan tepre pırza tırslattarcѣ./

Hitre yenge öyle bizim yanımızda cilvelenip oturuyor. Koç ortadan kayboluyor mu diye babam otluğın önüne bakınca ancak endişelenip avluya çıkıp kapıya doğru kısa adımlarla yürüdü.

Vakit çok mu geçti az mı, o koç birden gübre yığınının öteki yanından çıktı ve kapıyı açan Hitre yengeyi arkadan gidip küt diye yere düşürdü.

Бѣџѣллѣ нимѣџ Аля џине пѣхса темѣн пакѣлтатрѣ, мѣшлатрѣ, џѣџџипе хѣмсарчѣ. Аля џаплах ѣне мѣйѣ џинчен аллине вѣџертмерѣ. **Хай** фашист тискеррѣн, хаяррѣн кѣшкѣрса џѣџџине тѣрех ача мѣйѣ џинелле сулчѣ. (АБ 226: 10-14)

/şijillı nimiş alya şine pıhsa temin pağılatrı, mişlatrı, şışşibe himzarcı. Alya şaplağ ine miyi şincen alline vişertmeri. ҳay faşist tiskerrin, ҳayarrin қışқırza şışşine türeh aca miyi şinelle sulci./

***Bıçaklı Alman** Alya’ya bakıp bir şeyler mırıldandı, soludu, bıçağıyla korkuttu. Alya öylece ineğin boynundan elini kaldırmadı. **O** faşist vahşice, kötü bir şekilde bağırarak bıçağını doğrudan çocuğun boynuna doğru uzattı.*

2.2.2. BELİRSİZLİK SIFATLARI

Belirsizlik sıfatları, varlık ya da kavramların özelliklerini belirsiz olarak bildiren sıfatlardır. Bu sıfatlar, nesnelere dış vasıflarını, bilhassa sayılarını, miktarlarını belirsiz olarak bildirirler (Ergin 1993: 254).

Çuvaş Türkçesinde belirsizlik sıfatı olarak kullanılan başlıca isimler şunlardır:

- кашни** утăмрах /қағни удімрах/ '**her** (adımda)' (UH 153: 31) (< R. *каждый*)
кашт шимелли /қішт шимелли/ '**biraz** (yiyecek)' (UH 380: 37)
темице пўлеме /temije pülime/ '**birkaç** (odayı/odaya)' (P 7: 31)
нименле еç /niminle iş/ '**hiçbir** (iş)' (SA 247: 44)
мёнпур ача /mınbur aca/ '**bütün** (çocuklar)' (ŞP 180: 30)
колхозри пур еçсене /kolhozri pur işsene/ '**kolhozdaki bütün** (işleri/işlere)' (SA 235: 44)
тёрлэ сăтăрçăсенчен /tirlı sđirjizencen/ '**çeşitli** (haşeratlardan)' (İY 275: 18-19)
ытти чёр чунсемпе /itti çir cunzembe/ '**diğer** (hayvanlarla)' (İET 3: 4)
хăшпёр журналистсене /hışbir/ '**bazı gazetecileri/gazetecilere?**' (KA 221: 5)
темёнле хура пёлётсем /teminle хура pilitsem/ '**birkaç** (kara bulut)' (AÇ 48: 36)
тепёр хёрарăм /tebir hırarım/ '**diğer** (kadın), **sonraki** (kadın)' (S 187: 22)
пётэм шухăшэ /pidim şuşji/ '**bütün** (düşüncesi)' (S 197: 8)
урăх сăмах /urih simah/ '**başka** (kelime)' (VTŞ 57: 7-8)
чылай шыв /çılay şiv/ '**çok** (su)' (AÇ 113: 28)
нумай çын /numay şın/ '**çok** (insan)' (AÇ 11: 2)
нумай-нумай семье /numay-numay şem'ye/ '**çoğu** (aile)' (VTŞ 55: 9)
сахал мар карчăк /saħal mar çarcık/ '**çoğu** (hh. az değil) (yaşlı kadın)' (KA 18: 31)
унашкал улма /unaşkal ulma/ '**öyle** (elma)' (İY 172: 36)
çакнашкал хăрушă сăмахсем /şaknaşkal hıruşı simahsem/ '**şöyle / böyle** (korkunç kelimeler)' (YŞP 118: 5)
кунашкал (музей /қунаşkal muzey/ '**böyle** (müze)' (P 153: 10-11)
кун пек темăсем /kun bek temizem/ '**böyle** (temalar)' (S 396: 32-33)
ун пек хăрушлăхран /un bek hıruşlıħran/ '**öyle** (felaketten)' (S 392: 3)
çакăн пек ыйтусем /şakın vek ıduzem/ '**böyle** (sorunlar)' (S 332: 5)

Малайзи мусульманла çёршыв. Пуç пулса тăракан тён вёсен — ислам. Коран, мусульмансен тён кёнеки, вёсене **темице** арăмпа пурăнма ирёк парать. Кам **темице** арăмпа пурăнма пултарать? Паллах ёнтё, чухăнсем мар. (İET 252: 21-24)

/malayzi musul'manla şırşiv. puş pulza tırağan tın vizen – islam. қoran, musul'manzen tın kinegi, vızene temije arımba purınma irik parat'. қam temije arımba purınma puldarat'? pallaħ indı, çuħınzem mar.

Malezya Müslüman ülke. Onların baş dini İslam. Kuran, Müslümanların din kitabı, onlara birkaç kadınla yaşamaya izin veriyor. Kim birkaç kadınla yaşayabilir? Tabii ki, fakirler değil.

Ав, хăшпĕр ачасем, уйрăмах хĕрачасем, альбомсем тăваççĕ, унта хăйсене килĕшекен юрă-сăвăсене, артистсен сăнĕсене çырса тата çыпăçтарса тултараççĕ. (ŞP 210: 24-26)

/av, hışbır acazem, uyrımağ hıracazem, al' bomzem tıvaşşı, unda hıyzene kilışegen yurı-sıvızene, artistsen sınızene şırza tada şıbıştarza tul daraşşı./

İşte, bazı çocuklar, özellikle kız çocuklar, albümler oluşturuyorlar, oraya beğendikleri şarkı türküleri, sanatçıların resimleri yazıp ve yapıştırıp dolduruyorlar.

Чăваш халăхĕн те аслă çыннисем пуласса шанатпăр эфир, пĕтĕм ача-пăча шукула çўрессине ĕненетпĕр. (КА 351: 11-12)

/çıvaş halihın de aslı şinnizem pulassa şanatpır ebir, pıdım aca-pıca şkula şüressine ĩnenetpır./

Biz, Çuvaş halkının da büyük adamları olacağını ümit ediyoruz, bütün çocukların okula gideceğine inanıyoruz.

Калаçăва ытти кушаксем те хутшăнчĕç. (VYV 69: 7)

/kalaşıva itti kuşaksem de hutşıncıç./

Konuşmaya diğer kediler de katıldılar.

Ман шутпа, ку ёçре хамăр хушăра амăртни сахал, пĕр-пĕр урăх ялти шукул ачисене амăртăва чĕнес пулать! — терĕ вăл хыттăн. (SA 90: 34-36)

/man şutpa, ku işre hamır huşıra imirtni sahal, pır-pır urıh yaldi şkul acizene imirtıva çenes pulat?! – terė vıl hıttın./

Bana göre, bu işte kendi aramızda müsabaka az, herhangi bir başka köydeki okul çocuklarını müsabakaya davet etmeliyiz!- dedi o sertçe.

Кунашкал сăвă Иван ку таранччен илтменчĕ-ха. (КА 204: 14)

/kunaşkal sıvı ivan ku taranççen iltmenççi-ħa/

İvan bu zamana kadar böyle şiir duymamıştı. (hh. böyle şiir, İvan bu zamana kadar duymamıştı.)

Кун пек çырла эпĕ курманчĕ-ха. Хамăр пахçара та çырла пур, хурăн çырли теççĕ ана, вăл вĕтĕрех. (İY 17: 19-20)

/kun bek şırla ebı kurmanççi-ħa. hamır paħçara da şırla pur, hurın şırlı teşşı ina, vıl vıdıreh/

Böyle çilek görmemiştim. Bizim bahçede de yemiş var, kayın çileği diyorlar ona, o daha küçük.

Никама та, никама та кансĕрлемен, хур кăтартман вăл, сăмахпа кўрентермен. Кашнинех пулăшма, ырă тума тăрăшнă кăна. Çавăн пек лайăх сынна та усрамасан, туррăн кама усрамалла тата?!. (İY 181: 3-6)

/niğama da, niğama da kansırleme, ĥur kıtartman vıl, sımaħpa kürendermen. kaşnıneh pulışma, ırı tuma tırışnı ĝına. şavın bek layıh şınna da usraman, turrın kama usramalla tada?!./

O kimseleri rahatsız etmemiş, rezillik göstermemiş, sözle incitmemiş. Sadece herkese yardım etmeye, iyilik yapmaya çabalamış. Böyle iyi insanı da korumazsa, tanrı kimi korumalı?!.

Asıl sayı sıfatı olarak kullanılan “bir” adı, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi bu sahada da *belirsizlik sıfatı* olarak kullanılabilir (Pavlov 1965: 177). Bu kullanım ikileme biçiminde olabilir, ‘пӓр’ kelimesinin kattığı ‘*herhangi bir*’ belirsizlik anlamını kuvvetlendirir. Ancak “bir” kelimesinin belirsizlik sıfatı olarak kullanımının Türkiye Türkçesindeki gibi işlek olduğunu söyleyemeyiz.

Муskавран таврӓннӓ чухне, пуйӓс җинче, Ласӓр пӓр хӓрпе паллашнӓччӓ. (S 31: 9-10)

/muşkavran tavrınnı çühne, puyıs җince, lazır pır hırbe pallaşniççi./
Moskova'dan dönerken, trende, Lazır **bir** kızla tanıştı.

Директор җук җав, анчах ун вырӓнне эп калаҗма пултаратӓп сирӓнпе, — терӓ пӓр җамрӓк учительници, симӓс пусма витнӓ сӓтел хушшинчен тӓрса. (SA 87: 8-10)

/direktor şuk җav, ancağ un vırınne ep kalaşma puldaradıp sirınbe, - terı pır şamrıқ uçitel'nitsi, simıs puma vitni şidel huşşincen tırza./

Direktör yok, ancak onun yerine sizinle ben konuşabilirim, dedi genç **bir** öğretmen, yeşil basma örtülmüş masadan kalkarak.

Тархасшӓн, Ильмара кайса курма пӓр-пӓр лаша пар... (SA 243: 3-4)

/tarhasşın, İl'mara ҡayza ҡurma pır-pır laşa par.../
Lütfen, gidip İl'mar'ı görmeye (*herhangi*) bir at ver.

2.2.3. SORU SIFATLARI

Soru sıfatları, varlık ya da kavramları soru yoluyla belirten sıfatlardır. Çuvaş Türkçesinde soru sıfatı olarak kullanılan belli başlı kelimeler şunlardır:

миҗе /mişе/ ‘kaç’

миҗешер /mişеşer/ ‘kaçar’

миҗемӓш /mişemış/ ‘kaçıncı’

епле /yeple/ ‘nasıl, hangi’

мӓнле /mınle/ ‘nasıl, hangi’

хӓш /hış/ ‘hangi’

хӓсанхи /hışanhi/ ‘ne zamanki’

ӓҗти /ışdi/ ‘neredeki’

мӓн /mın/ ‘ne’

мӓн чухлӓ /mın çuhlı/ ‘ne kadar’

Мана **миşe тенкё** тивмеллине, хăвна şул укşi кăларсан **мён чухлё** юлмаллине, **мён хакпа** сутсан **мён чухлё тупăш** пулмаллине юпаласа ғырнă. (P 237: 26-29)

/mana mişe tengi tivmelline, hıvna şul uqşı kılardan mın çuhlı yulmalline, mın haqpa sutsan mın çuhle tubış pulmalline yubalaza şırnı./

*Bana kaç para düşeceğini, yol parasını çıkarsan kendisine **ne kadar** kalacağını, **ne fiyata** satılsa **ne kadar kâr** olacağını kabaca yazdı.*

Тарье çак путевка **мёнле тертпе** тупăнни çинчен çeç пёр сăмах та шарламарё. (UH 124: 3-4)

/tar'ye şağ putevka mınle tertpe tubınni şincen çeş pır şımağ da şarlamarı./

*Tar'ye bu tedavi seyahatinin **nasıl bir hastalıkla** temin edildiği hakkında bir kelime bile söylemedi.*

Вёсем иккёшё ақта тата **епле** майпа паллашнине пёлес килчё унăн, анчах ыйтма хăюлăхё çитеймерё. (S 127: 29-31)

/vızem ikkişı işda tada yeple mayba pallaşnıne pıles kilci unın, ancağ ıytma hıyulıhı şiteymeri./

*Onların ikisinin nerede ve **nasıl bir sebeple** tanıştığını öğrenmek istedi, ancak sormaya cesaret edemedi.*

Уйкасран шоссе çине тухиччен нимёнле ғырма та пулмалла мар. Анчах **ăшти ғырма** ку? (SA 67: 23-24)

/uykasran şosse şine tuhiççen nimınle şırma da pulmalla mar. Ancağ işdi şırma ku?/

*Uykas'ran şose yola çıkıncaya kadar hiç ırmak olmamalı. Ancak **neredeki ırmak** bu?*

Анне, Петя **хăш спальнăйра** çывăрать? (ŞP 20: 31)

/anne, petya hış spal'nıyra şıvırat'/?/

*Anne, Petya **hangi yatakta** uyuyor?*

Земствăсем те чăваш учителёсем çитменни çинчен пёлтереççё. Çавăнпа çёнёрен чăваш şкулёсем уşма тёллев лартни ырăнлă-ши? Ир мар-и? Ыйтнă пособисене **мёнле şкулсене** валеçесшён, **миçешер тенкё**, ялан парса тăмалла-и е вăхăтлăха кăна-и? (KA 324: 32-37)

/zemstvizem de çıvaş uçitelizem şitmenni şincen pıldereşşı. Şavınba şınıren çıvaş şkulizem uşma tillev lartni vırınlı-şi? ir mar-i? İytnı posobizene mınle şkulzene valesesşın, mişeser tengi, yalan parza timalla-i ye vihitliha gına-i?

*İdare organları da Çuvaş öğretmenlerin eksikliği hakkında bildiriyorlar. Bu nedenle yeniden Çuvaş okulu açmayı hedeflemek yerinde mi ki? Erken değil mi? İstenilen ödeneği **hangi okullara** paylaştıracaksınız, **kaçar para**, sürekli mi vermek gerekli yoksa sadece bir zaman için mi?*

— Эсир **миçемёш класра** вёренетёр-ха? — Ыйтрё, чăматанне аллине илсе. (ŞP 193: 37-38)

/ezir mişemiş klasra vırenedir-ha? — çımadanne alline ilze.

— *Siz **kaçıncı sınıfta** okuyorsunuz? Bavulunu eline alıp sordu.*

2.2.4. SAYI SIFATLARI

Sayı sıfatları nesnelere sayılarını bildirmek suretiyle belirten kelimelerdir. Bunlar aslında ve tek başlarına sayı isimleridir. (Ergin 1993: 237)

Çuvaş Türkçesindeki sayı adları Genel Türkçeye denktir¹⁴⁸. Temel kelimelerin olmaları nedeniyle karşılaştırmalı fonetik incelemelerinde de karakteristik özellikler göstermeleri bakımından sık sık başvurulan verilerdendir.

Çuv. tihhır	TT dokuz	: /z/ ~ /r/ denkligi; /-k-/ ~ /-h-/ denkligi ...
Çuv. şır	TT yüz	: /z/ ~ /r/ denkligi; /y-/ ~ /ş-/ denkligi ...
Çuv. hırh	TT kırk	: /k-/ ~ /h-/ denkligi; /-k-/ ~ /-h-/ denkligi ...
Çuv. utmıl	TT altmış	: /a-/ ~ /u-/ denkligi; /l/ ~ /ş/ denkligi... gibi.

Çuvaş Türkçesinde sayı ifadelerinin oluşturulma yolu genel Türkçe ile aynıdır. Sayı ifadeleri oluşturulurken şu yollar kullanılmaktadır:

a) Sayı Kelimeleri:

(20) **çирĕм** /şirĕm/; (100) **çĕр** /şĕr/; (60) **утмĕл** /utmıl/ ... gibi.

b) Sayı Grupları:

(17) **вун çичĕ** /vun şicĕ/ ~ **вун çичĕĕ** /vun şicĕĕ/;

(43) **хĕрĕх виçĕ** /hĕrĕh vişĕ/ ~ **хĕрĕх виçĕĕ** /hĕrĕh vişĕĕ/;

(29) **çирĕм тăхăр** /şirĕm tihhır/ ~ **çирĕм тăхăр** /şirĕm tihhır/ ... gibi.

c) Sıfat Tamlamaları

(500) **пилĕк çĕр** /pilĕk şır/

(300000) **виç çĕр пин** /viş şır bin/

(40000) **хĕрĕх пин** /hĕrĕh bin/

Çuvaş Türkçesinin sayı sistemi Genel Türkçede olduğu gibi onluk (desimal) düzene sahiptir.

Çuvaş Türkçesinde kimi sayı adlarının, Genel Türkçeden farklı olarak uzun ve kısa biçimleri mevcuttur. Çuvaş Türkçesinin asıl (cardinal) sayılarının adları bütün olarak şu şekildedir:

¹⁴⁸ Çuvaş Türkçesinde, Genel Türk dilinde olduğu gibi milyon ve milyar kavramları, (Rusça aracılığı ile) Fransızca'dan geçmiş kelimeler ile karşılanmaktadır. **Milyon**: **миллион** (< R миллион < Fr. million). **пĕр миллион çын** 'bir milyon kişi' (SA 232: 26). **Milyar**: **миллиард** (< R миллиард < Fr. milliard); **биллион** (< R биллион < Fr. billion).

Çuvaş Türkçesinin Asıl Sayıları

	KISA BİÇİM		UZUN BİÇİM
	I.	II.	
1	пёр /për/		пёрре /përre/
2	икё /igǐ/	ик /ik/	иккё /ikkǐ/
3	виçё /vişǐ/	виç /viş/	виççё /vişşǐ/
4	тăватă /tǐvadǐ/	тăват /tǐvat/	тăваттă /tǐvattǐ/
5	пилёк /pilǫk/		пиллёк /pillǫk/
6	ултă /uldǐ/	улт /uld/	улттă /ulttǐ/
7	çичё /şicǐ/	çич /şic/	çиччё /şicçǐ/
8	сакăр /sağır/		саккăр /saqqır/
9	тăхăр /tǐħǐr/		тăххăр /tǐħħǐr/
10	вунă /vunǐ/	вун /vun/	вуннă /vunnǐ/
20	çирём /şirēm/		
30	вăтăр /vǐdǐr/		
40	хёрёх /hērēh/		
50	алă /alǐ/	ал /al/	аллă /allǐ/
60	утмăл /utmǐl/		
70	çитмёл /şitměl/		
80	сакăр вунă /sağır vunǐ/	сакăр вун /sağır vun/	сакăр вуннă /sağır vunnǐ/
90	тăхăр вунă /tǐħǐr vunǐ/	тăхăр вун /tǐħǐr vun/	тăхăр вуннă /tǐħǐr vunnǐ/
100	çёр /şēr/		
1000	пин /pin/		

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı (20) **џирѐм** /ʃirĕm/; (30) **вѧтѧр** /vĭdĭr/; (40) **хѐрѐх** /hĕrĕh/; (60) **утмѧл** /utmĭl/; (70) **џитмѧл** /ʃitmĕl/; (100) **џѐр** /ʃĕr/; (1000) **пин** /pin/ asıl sayı adları tek şekillidir; bu sayı adların uzun ya da kısa biçimi yoktur.

Yukarıdaki asıl sayı adlarının dışında kalan sayı adlarının hepsinin uzun ve kısa biçimleri vardır. Sonu indirgenmiş /ĕ/, /ĭ/ ile biten sayı adlarında ise bu ünlülerin düşmesi neticesinde ikişer tane kısa biçim olduğunu görmekteyiz: (3) **виџѐ** /viʃĭ/ ~ **виџ** /viʃ/; (10) **вунѧ** /vunĭ/ ~ **вун** /vun/ ...gibi.

Sayı adlarının kısa, biçimleri sayı grubu ve sıfat tamlaması şeklinde sayı ifadeleri oluştururken; asıl sayı sıfatı olarak bir kelimeyi belirtirken, üleştirme sayı sıfatları oluşturulurken, topluluk sayı sıfatları kurulurken kullanılmaktadır.

Uzun biçimleri ise, sayı adları isim olarak kullanılırken; sıra sayı sıfatı oluşturulurken, kesir sayı sıfatında parça adını belirtirken kullanılmaktadır.

Çuvaş Türkçesinin ilginç özelliklerinden birisi de kelime grubu şeklindeki sayı ifadelerinin arasına **[та], [те]** ([da], [de]) edatının girmesidir. Pavlov'un bildirdiğine göre, **миллион** /million/ /milyon/; **миллиард** /milliard/ 'milyar' ve **пин** /pin/ 'bin' sayı adlarının kendisinden sonra sayı kelimeleri olması durumunda her zaman bu edat kullanılmaktadır (1965: 174)

(1935) пин **те** тѧхѧр џѐр вѧтѧр пиллѧкмѧш џулта /pin de tĭħĭr ʃĭr vĭdĭr pillĭkmĭʃ Ńulda/ 'hh. bin dokuz yüz otuz beşinci yılda' *bin dokuz otuz beş yılında*' (İY 156: 43)

(1500) пин **те** пилѧк џѐр /pin de pilĭk ʃĭr/ (İЕТ 247: 25)

(7600190000) џичѐ миллиард **та** утмѧл миллион **та** џѐр тѧхѧр вунѧ пин /ʃicĕ milliard da utmĭl million da ʃĕr tĭħĭr vunĭ bin/ (Pavlov 1965: 174)

(2400685) икѐ миллион **та** тѧват џѐр пин **те** улт џѐр сакѧр вун пилѧк /igĕ million da tĭvat ʃĕr bin de ult ʃĕr saĝĭr vun pilĕk/ (Pavlov 1965: 174)

Çuvaş Türkçesinde sayı ifadelerinin *net, kesin* olamaması durumunda, bu ifadeleri yaklaşık olarak belirtmek için N. A. Andreyev tarafından aşağıdaki dört yol gösterilmiştir (1957: 123).

1. Sayı kelimesinin önüne **пѐр** /pĕr/ 'bir' sayı adının getirilmesi ile;

Европѧри малта пыракан патшалѧхсенчен эпир сахалтан **та пѐр** 300 џул юлса пыратпѧр. (КА 218: 42-43)

/yevropĭri malda pĭraĝan patʃalĭhsencen epir saħaldan da pĭr viʃ ʃĭr Ńul yulza pĭratpĭr./

Biz Avrupa'nın önde gelen devletlerinden en azından yaklaşık 300 yıl geriden geliyoruz.

2. Yakın anlamı sayı adlarının ikileme biçiminde bir araya getirilmesiyle;

Эс кайнӳранпа **ик-виç** ача çуралчӳ ёнтӳ, **тӳват-пилӳк** çын çӳре кӳчӳ пуль, тепӳр **улттӳш-çиччӳшне** тӳрмене лартрӳç... (S 10: 40-42)

/es kaynıranba ik-viç aca şuralcı ındı, tıvat-pilık şın şıre kıcı pul', tebır ulttış-şıççışne tırnene lartrış.

*Sen gittiğinden beri **iki üç** çocuk doğdu, **dört beş** kişi toprağa girdi galiba, diğer **altı yedisini** hapse koydular.*

3. {+Sem} çokluk eki getirilmesiyle;

вуниккӳсенчи ача /vunikkızenci aca/ 'On iki yaşlarındaki (hh. on ikilerdeki) çocuk' (KA 234: 6)

4. {+(n)AllA} yön durumu ekinin getirilmesiyle;

хӳрӳхелле çитсе пыракан арçын /hırıhelle şitse pırağan arjın/ 'kırklarına (hh. kırklara) *doğru varan adam*' (S 253: 19)

саккӳрсенелле /saķķıralla/ '(saat) *sekize doğru* (hh. sekizlere doğru)' (ŞP 123: 21)

Andreyev'in gösterdiği bu yollardan başka Fetodov da tahmin sayı ifadesi için diğer lehçelerde kullanılan ve {+lA-} ekiyle {-p} zarf-fiil ekinin birleşip kalıplaşmasıyla oluşan {+lAp} biçiminin Çuvaş Türkçesindeki {+lAzA} ([+ласа], [+лесә]) biçiminin var olduğunu göstermektedir (1996: 276-277). Ancak bu kullanım sadece *bin, yüz* gibi birkaç asıl sayı adıyla kullanılmaktadır. Ek, diğer lehçelerdeki gibi işlek bir kullanım sıklığına sahip değildir: **пинлесе** /pinleze/ 'binlerce'¹⁴⁹,

Çuvaş Türkçesinde bir diğer ifade yolu da üleştirme sayı adı formunda yapıların kullanılmasıdır.

Аркашӳн тата ытти **çӳршер, пиншер, миллионшар** ачасен ашшӳсем ак çак самантра фронтра, сивӳ окопсенче, вут-çулӳм айӳнче... (SA 171: 17-19)

/arkaşın tada itti şırjer, pinşer, millionşar acazen aşşızem aķ şaķ samantra frontra, sivi oķopsence, vut-şulım ayınce.../

Arkaş'ın ve daha yüzlerce, binlerce, milyonlarca çocukların işte bu anda cephede, soğuk siperlerde, ateş altında...

Türkçede ad soylu kelimeler içinde yer alan sayı adları çoğu zaman sıfat olarak kullanılmaktadırlar. Ancak bu kelimeler, bu işlevinin yanı sıra isim, zarf, zamir olarak da kullanılabilirler. Araştırmaların büyük çoğunluğunda sayı adları işlevsel

¹⁴⁹ M. Fetodov, bu yapının karşılıklarını 'civarında; yaklaşık' olarak vermiştir. Ancak, bağlamda ekin bizim aktardığımız gibi TT [+lArcA] yapısıyla örtüştüğü görülmektedir.

sıklığı bakımından sıfatlar içerisinde değerlendirilmektedir. Türkoloji disiplininde henüz sayı adlarının leksikolojik olarak net bir tasnifi yapılmamıştır. Biz de çalışmamızda, geleneksel tasnife uygun olarak sayı adlarını *sıfatların* içinde değerlendirmeyi uygun görüyoruz.

Çuvaş Türkçesinde sayı sıfatları işlevlerine göre şu başlıklara ayrılırlar:

2.2.4.1. ASIL SAYI SIFATI

Bunlar nesnelere sayısını gösteren sıfatlardır. (Ergin 1993: 237). Türk dilinin en önemli morfolojik özelliklerinden birisi de *bir* kelimesinden sonra asıl sayı sıfatları ile belirtilen ismin teklik halinde tutulmasıdır. Türk gramerinde nesnedeki çokluk ifadesi sayı sıfatı ile sağlanmış sayıldığı için nesne, diğer dillerde olduğu gibi, çokluk eki almamaktadır. Çuvaş Türkçesinin de Türkçenin bu sistematik özelliğini korumuş olduğunu görmekteyiz.

Çuvaş Türkçesinde asıl sayı sıfatı olarak kullanılan sayı adları, sayı adlarının *kısa biçimleri* ile kullanılmaktadır.

1	пёр пус /pır pus/ ‘ <i>bir pus</i> ¹⁵⁰ ’ (AÇ 108: 13)
2	икĕ арçын /igĕ arçın/ ‘ <i>iki adam</i> ’ (YŞP 201: 39-40)
ик çунат /ik çunat/ ‘ <i>iki kanat</i> ’ (İY 134: 22)
3	виçĕ пўлĕмлĕ хваттерте /vişĕ pülmlĕ hvarterde/ ‘ <i>üç odalı dairede</i> ’ (S 21: 12)
виç тенкĕ /viş tengĕ/ ‘ <i>üç ruble</i> ’ (KA 211: 2)
4	тăватă рабочиe /tĕvadĕ raboçiyey/ ‘ <i>dört işçiyi/işçiyeye</i> ’ (AÇ 109: 11)
тăват кашкăр /tĕvat kaşķır/ ‘ <i>dört kurt</i> ’ (SA 176: 43)
5	пилĕк ылтăн çĕрĕ /pilĕk ıldĕn şĕrĕ/ ‘ <i>beş altın yüzük</i> ’ (P 141: 39)
6	ултă уйăх /uldĕ uyĕh/ ‘ <i>altı ay</i> ’ (TÇ 119: 22)
улт уйăх /ult uyĕh/ ‘ <i>altı ay</i> ’ (UH 391: 2)
7	çичĕ фашиста /şicĕ faşista/ ‘ <i>yedi faşisti/faşiste</i> ’ (VTŞ 152: 39-40)
çич сывлăш /siç sıvlĕş/ ‘ <i>yedi soluk</i> ’ (UH 359: 28)
8	сакăр пăру /sağĕr pĕru/ ‘ <i>sekiz buzağı</i> ’ (KA 27: 8)
9	тăхăр хутлă çурт /tĕhĕr hutlĕ şurt/ ‘ <i>dokuz katlı bina</i> ’ (S 355: 24)
10	вунă çухрăм /vunĕ şuhrĕm/ ‘ <i>on şuhrım</i> ¹⁵¹ ’ (VTŞ 12: 9)
вун çул /vun şul/ ‘ <i>on yıl</i> ’ (S 248: 36)
20	çирĕм туристран /şĕrĕm turistran/ ‘ <i>yirmi turistten</i> ’ (UH 44: 33)

¹⁵⁰ **Pus**: 1 rublenin yüzde biri.

¹⁵¹ Bir uzunluk ölçüsü, yaklaşık 1 kilometre.

- 30 **вӑтӑр** утӑм /vɨdɨr udɨm/ 'otuz adım' (ŠP 243: 33)
 40 **хӗрӗх** ача /hɨrɨh aca/ 'kırk çocuk' (KA 242: 21-22)
 50 **алӑ** библиотека /alɨ biblioteka/ 'elli kütüphane' (İET 247: 26-27)
 60 **утмӑл** сұхрӑм /utmɨl şuħrɨm/ 'altmış şuhrım' (İY 345: 1)
 70 **ситмӗл** хӗр /ʃitmɨl hɨr/ 'yetmiş kız' (KA 18: 18)
 80 **сакӑр вунӑ** лашаран /sağɨr vunɨ laʃaran/ 'seksen attan' (İY 308: 6)
 90 **тӑхӑр вунӑ** пӗрме /tɨħɨr vunɨ pɨrme/ 'doksan deri (parçası)' (ÇS10 94:
 9)
 100 **çӗр** этем /ʃɨr edem/ 'yüz adam' (ТТÇ 76: 39)
 1000 **пин** пӑт /pin pɨt/ 'bin çuval' (ТТÇ 137: 31)

- вуннӗ** фашиста /vunikɨ faʃista/ 'on iki faşisti/faşiste' (SA 96: 41)
хӗрӗх виçӗ çамарта /hɨrɨh viʃɨ şımarda/ 'kırk üç yumurta' (VTŞ 29: 18)
вун çичӗ салтак /vun Ńiçɨ saldaħ/ 'on yedi asker' (VTŞ 213: 16)
сакӑр вун икӗ çамрӑк /sağɨr vun iki şamrɨħ/ 'seksen iki genç' (VTŞ 90: 19)
çирӗм икӗ ял /ʃirɨm iki yal/ 'yirmi iki köy' (UH 273: 25)
çирӗм тӑхӑр килтен /ʃirɨm tɨħɨr kilden/ 'yirmi dokuz evden' (UH 382: 40-41)
тӑхӑр вунӑ тӑхӑр кӗсье /tɨħɨr vunɨ tɨħɨr kɨs'ye/ 'doksan dokuz cep' (Ттç 279:
 35)

Байдеряковӑри училищӗре **хӗрӗх виçӗ** çаваш ачи вӗренет, анчах **пӗр** çавашла кӗнеке те çук. (KA 364: 34-36)

/bayderyakovıri uçilişçire hırh viş çıvaş aci vırenet, ancak pır çıvaşla kinege de şuk./

Bayderyakova'daki okulda kırk üç Çuvaş çocuğu eğitim görüyor, ancak bir Çuvaşça kitap bile yok.

Пин те пилӗк **çӗр** шул хуларӑ, **çӗр çирӗм пилӗк** колледж, университет, планетарий, **алӑ** библиотека, **çӗр утмӑл** кинотеатр; **çитмӗл пилӗк** хаçатпа журнал тухса тӑрать Бомбейра; **вун çичӗ** киностуди çулсерен **çӗр çитмӗл** кинокартина ўкерет. (İET 247: 25-29)

/pin de pilik şır şul ħulara, şır şirım pilik kolledj, universitet, planetariy, alı biblioteka, şır utmıl kinoteatr; şitmıl pilik ħaşatpa jurnal tuħsa tırat' bombeyra; vun Ńiçı kinostudi şulzeren şır şitmıl kinokartina uğeret./

Şehirde bin beş yüz okul, yüz yirmi beş kolej, üniversite, rasathane, elli kütüphane, yüz altmış sinema var; yetmiş beş gazete ve dergi çıkıyor Bombay'da; on yedi sinema stüdyosu her yıl yüz yetmiş film çekiyor.

Икӗ шура лӗпӗш чечексем çине лара-лара малалла вӗçсе кайрӗç. (Aç 51: 1-2)

/iğı şurı lıbiş çeceksem şine lara-lara malalla vişse kayrış./

İki beyaz kelebek çiçeklerin üzerine kona kona ileriye doğru gittiler.

Калькутта **утмӓл тӓватӓ** тӓрлӓ чӓлхепе калаҗать. Чи нумайисем бенгалсем, индуссем, китаецсем... **Хӓрӓх пин** рикша унта, **виҗ җӓр пин** автомобиль. Хулари **вунӓ-вун пӓр миллион** җынран утмӓл проценчӓ вегетарианецсем. (IET 246: 9-12)

/җал'kutta utmӓl tӓvadӓ tӓrlӓ җӓlхеbe җалајат'. җi numayyizem bengalzem, indussem, kitayetsem... hӓrӓh bin rikša unda, viҗ ŗir bin avtomobil'. Һulari vunӓ-vunpӓr million ŗınran utmӓl prosencӓ vegetarianzem./

*Kalkutta'da **altmӓŗ dӓrt** җeŗit dil konuŗuluyor. En җok olanlar Bengalliler, Hindular, Ғinliler... Orada **kirk bin** җekmeli araba, **ӓҗ yӓz bin** otomobil var. Œehirdeki on, on bir milyon kiŗiden yӓzde altmӓŗi vejetaryen.*

Бичуринӓра **җӓр җитмӓл тӓватӓ** ача вӓренет, вӓсен шутенче **җирӓм тӓватӓ** хӓрача! Тӓрлемесре — **утмӓл ача!** (КА 365: 18-19)

/biҗurina ŗir ŗitmӓl tӓvadӓ aca vӓrenet, vӓzen ŗudӓnce ŗirim tӓvadӓ hӓraca! tӓrlemesre,utmӓl aca!/
*Biҗurina'da **yӓz yetmiŗ dӓrt** җocuk okuyor, onların iҗinde **yirmi dӓrt** kız var! Tirlemes'te **atmӓŗ җocuk!***

Кунта пирӓн **тӓватӓ** кунлӓх ӓҗ пур. Ғанталӓк пӓсӓлма та пултарать. (ŒP 34: 4-5)

/җunda pirӓn tӓvadӓ ցunliӓ ӓŗ pur. ŗandalӓk pӓzӓlma da puldarat'./
*Bizim burada **dӓrt** gӓnlӓk iŗimiz var. Hava bozulabilir de.*

Паян пирӓн фермӓри пӓр чӓх **җӓр сакӓр вун икӓ** грамм таякан җӓмарта тунӓ,— пӓлтерчӓ пӓри. (VTŒ 31-3)

/payan pirӓn firmiri pӓr җiӓ saցir vun iki ցramm tayaցan ŗimarda tunӓ, pӓldercӓ pӓri./

*Bugӓn bizim җiftlikteki bir tavuk **yӓz seksen iki** gram җeken bir yumurta yaptı, diye biri sӓyledi.*

Шкула җӓрекен ачасем нумай. Авӓ Елчӓкре **сакӓрвунӓ тӓхӓр** ача вӓренет. (КА 363: 43-45)

/ŗkula ŗuregen acazem numay. Avӓ yelҗikre saցirvunӓ tӓӓir aca vӓrenet./
*Okula giden җocuklar җok. Iŗte Yelҗik'te **sixsen dokuz** җocuk okuyor.*

Поселокран пӓтӓмпе вӓрҗа **вунвнҗӓ җын** хутшӓннӓ, каялла вара пиллӓкӓшӓ кӓна җаврӓнса җитнӓ. (ŒP 210: 10-12)

/poseloqrان pӓdimbe vӓrҗa vunviŗi ŗın hutŗinnӓ, җayalla vara pillӓkiŗi ցina ŗavrӓnza ŗitnӓ./

*Kasabadan savaŗa toplam **on ӓҗ** kiŗi katıldı, geriye ise sadece beŗi dӓnӓp geldi.*

2.2.4.2. SIRA SAYI SIFATI (Йӓрке хӓсеп ячӓсем /Yӓrge hӓzep yacӓzem)

(Alm. Ordinalzahl; İng. Ordinal numeral; Rus. Порядковое числительное)

Bunlar nesnelerin derecelerinin sayısı gösteren sıfatlardır. (Ergin 1993: 238)

Ғуваŗ Tӓrkҗesinde sıra sayı sıfatları, asıl sayı adlarının *uzun biҗimi* ӓzerine {+мӓш} ({+miŗ}) ekinin getirilmesiyle yapılmaktadır:

пёрре+мёш /pırremış/ 'birinci'
 иккё+мёш /ikkı̄mı̄ş/ 'ikinci'
 виççё+мёш /vişşımı̄ş/ 'üçüncü'
 таваттă+мёш /tívaddımı̄ş/ 'dördüncü'
 пиллĕк+мёш /pillikmı̄ş/ 'beşinci'
 улттă+мёш /ulttımı̄ş/ 'altıncı'
 çиччĕ+мёш /şıççımı̄ş/ 'yedinci'
 саккăр+мёш /saqqı̄rmı̄ş/ 'sekizinci'
 тăххăр+мёш /tı̄hı̄rmı̄ş/ 'dokuzuncu'
 вуннă+мёш /vunnımı̄ş/ 'onuncu'
 çирĕм+мёш /şirı̄mmı̄ş/ 'yirminci'
 вăтăр+мёш /vı̄dı̄rmı̄ş/ 'otuzuncu'
 хĕрĕх+мёш /hı̄rı̄hmı̄ş/ 'kırkıncı'
 аллă+мёш /allımı̄ş/ 'ellinci'
 ултмăл+мёш /ultmı̄lmı̄ş/ 'altmışıncı'
 çитмĕл+мёш /şitmı̄lmı̄ş/ 'yetmişinci'
 сакăрвуннă+мёш /sağı̄rvunnımı̄ş/ 'sekseninci'
 тăхăрвуннă+мёш /tı̄hı̄rvunnımı̄ş/ 'doksanıncı'
 çĕр+мёш /şı̄rmı̄ş/ 'yüzüncü'
 пин+мёш /pınmı̄ş/ 'bininci'

Yukarıdaki biçimlerde de görüldüğü gibi sayı kelimelerinden sıra sayı sıfatı anlamında isimler türeten yapım ekinin sadece ön vokalli [+МЁШ] biçimi mevcuttur, dolayısıyla bu biçimbirim artlık-önlük uyumu kuralını bozmaktadır¹⁵².

Ильминский вара çапла а̀нлантарса пачё: вырăс мар халăхсене çутта кăларас ёçре виçё идея пулмалла. **Пёрремёш идея** — чăваша вырăс халăхёпе туслаштарасси, чăваш халăхне вырăс культуриие паллаштарса, унăнне те вырăс культурина çити хăпартасси. **Иккёмёш идея** — çак ёçре хай лайăх а̀нланакан тăван чёлхепе усă курасси, çак тёллеве пурăнăçа кёртес шутпа чăваш хресченёсем хушшинчен тухнă, вёсен кăмăлне, чёлхине пёлекен учительсем вёрентсе хатёрлесси. **Виççёмёш идея** — чăваш халăхё хушшинче христос тённе сарасси. (КА 270: 38-45; 271: 1-2)

/İ' minskiy vara şapla ınlandarza paci: virıs mar ħalıĥzene şutta kı̄laras işre vişı̄ ideya pulmalla. Pırremı̄ş ideya — çıvaĵa virıs ħalı̄hibe tuslaştarassi, çıvaş ħalı̄hne virıs kul'turine pallaştarza, uninne de virıs kul'turine şidi ħı̄bartassi. ikkımı̄ş ideya — şaĥ işre ħı̄y layıĥ ınlanaġan tıvan çılhebe uzı kurassi, şaĥ tı̄lleve purnı̄ja kı̄rtes şutpa çıvaş hresçenizem ħuşşincen tuĥnı, vızen kı̄mılne, çılhine pı̄legen uçitel'sem vırentse ħadı̄rlessi. vişşımı̄ş ideya — çıvaş ħalı̄hi ħuşşince ħristos tınne sarassi./

*İlminskiy sonra şöyle açıkladı: Rus olmayan halkları aydınlatma işinde üç amaç olmalı. **Birinci** amaç, Çuvaşları Rus halkı dostlaştırmak, Çuvaş halkını Rus kültürü ile tanıştırap onunkini de Rus kültürü kadar geliştirmek. **İkinci** amaç, bu işte kolay*

¹⁵² Diyalektlerde bu ek ünlü uyumuna tabi olabilmektedir.

anlayabilecekleri ana dilini kullanmak, bu düşünceyi gerçekleştirmek amacıyla Çuvaş köylülerinin arasından çıkmış, onların gönlünü, dilini bilen öğretmenler eğitip yetiştirmek. Üçüncü amaç, Çuvaş halkının arasında Hıristiyanlığı yaymak.

...Bärçän таваттамёш хелёнче Хёрлэ Çар ташмана куллен-кун аркатрë. (SA 266: 21-22)

/...vırjın tivattımış hılince hırlı şar tişmana қullen-ğun arқatrı./

...Savaşın dördüncü kışında Kızıl Ordu düşmanı günden güne bozguna uğrattı.

Конверт şине şапларах şыраççë вëсем: «Шăнкăрчкасси школë, **şиччёмёш** пўлём, **пиллёмёш** парттă, сулахай енчи ачана». (ŞP 49: 9-11)

/қонvert şine şапларақ şыраşşı vızem: “şingırққassi şkulı, şičçımış pülım, pillıkmış partı, sulağay yenci асана”.

*Onlar zarfın üzerine şöyle yazıyorlar: “Şingırққassi okulu, **yedinci oda, beşinci sıra, sol taraftaki çocuğa”.***

Саккăрмёш класра вëреннë чухне пëррехинче вырăс чёлхи вëрентекен учитель «телей» şинчен калаşу ирттерчë. (ТТÇ 203: 10-11)

/saққırmış қласра vırenni çuhne pırrehince vırıs çılhi vırendegen uçitel’ “teley” şincen қалажу ирттерці./

Sekizinci sınıfta okurken bir keresinde Rusça öğretmeni “mutluluk” hakkında bir konuşma yaptı.

Юрату вучë мана ир şунтарчë. **Тăххăрмёш** класра кăначчë эп ун чухне. (ТТÇ 243: 23-24)

/yuradu vucı mana ir şundarcı. tıhхırmış қласра қınaççı eb un çuhne./

*Aşk ateşi beni erken yaktı. O zaman daha **dokuzuncu sınıftaydım.***

Вунă кун пëр кун пек иртрë. Меркурий Даниловичşан Карлови-Вари хулинчи **вуннăмёш** кун манăçми кун пулчë. (P 153: 7-8)

/vunı ğun pır ğun pek ırtı. merkuriy daniloviçşın karlovi-vari ğulinci vunnımış ğun manışmi ğun pulcı./

*On gün bir gün gibi geçti. Merkuriy Daniloviç için Karlovi-Vari şehrindeki **onuncu gün unutulmaz bir gün oldu.***

Çuvaş Türkçesinde yıl adları, sıra sayı ekiyle kullanılmaktadır:

Вăтăрмёш şулсен варриччен пирën ял халăхë çуран та, урапапа та Шупашкар еннелле Кўкеş шыв арманë пëви урлă çўретчë. (YŞP 131: 31)

/vidırmış şulzen varriççen pırın yal ğalıhı şuran da, urababa da şubaşkar yennelle kügeş şıv armanı pıvi urlı şüretçi./

***Otuзlu** (hh. otuzuncu) yılların ortasına kadar bizim köy halkı yayan da olsa, arabayla da olsa Çeboksarı'ya tarafa Kügeş su değirmeninin göletinden geçerek giderlerdi.*

Пин те тӕхӕрцӕр хӕрӕх таваттӕмӕш ҫулхи март уйӕхӕнче эпӕ пӕр районта ялхуҫалӕх ӕҫӕнче, малта пыракансен канашлӕвӕнче пултӕм. (SA 279: 2-4)

/pin de t̪iħ̪iʃiʃ h̪iʃiħ̪ t̪ivatt̪im̪iʃ ūlhi mart uy̪iħ̪ince eb̪i p̪iʃ rayonda yalħ̪ujaliħ̪ iʃiħ̪ince, malda p̪iraŋanzen kanaʃliħ̪ince puld̪im̪./

Ben, bin dokuz yüz kırk dört (hh. bin dokuz yüz kırk dördüncü) *yılının mart ayında bir rayonda çiftçilik işinde, temsilcilerin toplantısında bulundum.*

{+мӕш} ekinin rakamların yanına getirilmesi suretiyle de sıra sayı sıfatları teşkil edilmektedir. Ek, rakama getirilirken aralarına tire (-) işareti yerleştirilmektedir.

Карл Маркс урамӕнчи **1-мӕш** номерлӕ ҫурта /karl marks uram̪inci p̪irrem̪iʃ nomerliʃ ūrta/ ‘Karl Marks sokağındaki 1. numaralı binaya/binayı’ (İY 299: 14)

2-мӕш Белорусси фронтӕ /ikk̪im̪iʃ belorussi fronc̪i/ ‘2. Belorus cephesi’ (VTŞ 140: 3)

Майӕн **9-мӕш** кунӕ /may̪in t̪iħ̪iħ̪im̪iʃ ħ̪un̪i/ ‘mayıs ayının dokuzuncu günü’ (UH 98: 36)

704-мӕш пехота дивизийӕнчи **222-мӕш** пехота полкӕн салтакӕ Альфред Дискон /ʃic̪i ʃirm̪iʃ peħota diviziy̪inci iki ʃiʃ ūrim̪ ikk̪im̪iʃ peħota polk̪in saldak̪i al’fred diskov/ ‘704. piyade taburunun 222. piyade alayının askeri Alfred Diskov’ (İY 245: 34-36)

1888-мӕш ҫулта /pin de saŋiʃ ūr saŋiʃ vun̪i saħ̪ħ̪im̪iʃ ūlda/ ‘1888 yılında’ (AÇ 10: 9)

Акӕ вӕл тетрадь купи ҫинчен расписани илсе пӕхрӕ. Тунти кун **6-мӕш** класра пӕрремӕш урок вырӕс чӕлхи пулать. «Имя числительное». **272-мӕш** хӕнӕхтару парса янӕччӕ. Нина ку урока паҫӕр школтах хатӕрленӕ, халӕ тепӕр хут пӕхса тухма тытӕнчӕ. Вырӕс чӕлхи — Нинӕн чи юратакан урок. Нина малалла **273, 274-мӕш** хӕнӕхтарусене вуласа-ҫырса хучӕ. (AÇ 215: 12-17)

/aŋi v̪il tetrad’ ħ̪ubi ūincen raspisani ilze p̪iħ̪ri. tundi ħ̪un ult̪im̪iʃ ħ̪lasra p̪irrem̪iʃ uroħ̪ v̪iriʃ ħ̪ilhi pulat’. “imyа ħ̪islitel’noe”. iki ūr ūitm̪il ikk̪im̪iʃ ħ̪iniħ̪taru parsa yan̪iħ̪ħ̪i. Nina ħ̪u uroŋa paŋiʃ ūħ̪uldaħ̪ had̪irlen̪i, ħ̪al̪i teb̪iʃ ħ̪ut p̪iħ̪sa tuħ̪ma t̪id̪inci. v̪iriʃ ħ̪ilhi – nin̪in ħ̪i yuradaŋan urok. Nina malalla iki ūr ūitm̪il viʃūi, iki ūr ūitm̪il t̪ivatt̪im̪iʃ ħ̪iniħ̪taruzene de vulaza-ūirza ħ̪uci./

İşte o defter yığını üzerinden ders programını alıp baktı. Pazartesi günü 6. sınıfta birinci ders Rus dili oluyor. “imyа ħ̪islitel’noe”¹⁵³. 272. alıştırma verilmişti. Nina bu ödevi hemen okulda hazırlamıştı, şimdi tekrar kontrol etmeye başladı. Rus dili, Nina’nın en sevdiği ders. Nina, ilave olarak 273 ve 274. alıştırmaları da yaptı.

Sıra sayı sıfatlarının sayı adlarından morfolojik yolla teşkili yanında, dilde sıra anlamı taşıyan başka kelimeler de bu görevde kullanılabilir.

“Birinci, ilk” anlamında:

пуҫламӕш: İlk; başlangıç.

пуҫламӕш классенче /puʃlam̪iʃ ħ̪lassence/ ‘ilk sınıflarda’ (KA 319: 13)

¹⁵³ Rusça: sayı adları.

малтанхи: ilk; önceki.

малтанхи кунсенчех /maldanhi kunzenceh/ ‘ilk günlerde’ (P 8: 17)

пирвайхи: ilk; birinci.

Пирвайхи ачине җуратсан Ваҗҗа арәмне ачана пёчккё җуратрән тесе вәрҗрә тет (Аҗ 41: 26-27).

/pirvayhi acine ʃuratsan vaʃʃa arımne acana pıçıkki ʃuratrın teze vırşı tet./

İlk çocuğunu doğurduğunda Vaşşa karısına çocuğu küçük doğurdun diye kızmış.

“İkinci, diğer” anlamında:

тепёр: ikinci; diğer; sonraki.

Мерккур баул текен сумкәна уҗса **тепёр** кёленче кәларса лартрә. (P 17: 21-22)

/merkqur baul tegan sumkına uʃsa tebır kılence ʃılarza lartrı./

Merkkur bavul denen ʃantayı açıp ikinci bir şişe çıkarıp koydu.

“Son” anlamında:

юлашки: son

Юлашки курсра вёреннё май гоекзамена хатёрленсе хәш-пёр чухне манән җөрөпех кёнекесемпе ларма тиветчё. (ТТҗ 214: 28-29)

/yulaški kursra vırenni may gosekzamena hadırlenze hış-bır ʃuħne manın ʃırıbeh kınegezembe larma tivetçi./

Son sınıfta okumam sebebiyle devlet sınavına hazırlanıp bazen ağır kitaplarla çalışmam gerekiyordu.

2.2.4.3. ÜLEŞTİRME SAYI SIFATLARI (Валеҗү Хёсеп Ячёсем /Valejü Hёzep Yacёzem)

(Alm. *Distributive Zahl*; İng. *Distributive numeral adjective*; Rus. *Числительные разделительные*)

Bunlar bir bölme, bir ayırma, bir paylaşırma, bir dağıtma ifade eden, nesnelere sayısını bölük bölük gösteren sıfatlardır (Ergin 1993: 238).

Çuvaş Türkçesinde üleştirme sayı sıfatları, asıl sayı kelimelerinin kısa biçimlerinin II. biçimi üzerine [+шар], [+шер], [+ер] ([+şar], [+şer], [+jar], [+jer], [+er]) eklerinin getirilmesi ile yapılmaktadır.

пёр+ер /pırer/ ‘bırer’

ик+шер /ikşer/ ‘ikişer’

виҗ+шер /vişşer/ ‘üçer’

тәват+шар /tıvatşar/ ‘dörder’

пилёк+шер /pilıkşer/ ‘beşer’

улт+шар /ultšar/ 'altışar'
 сич+шер /şiçšer/ 'yedişer'
 сакәр+шар /sağırjar/ 'sekizer'
 тәхәр+шар /tīḥırjar/ 'dokuzar'
 вун+шар /vunjar/ 'onar'
 сирәм+шер /širimjer/ 'yirmişer'
 вәтәр+шар /vidırjar/ 'otuzar'
 хәрәх+ шер /hırhšer/ 'kırkar'
 ал+шар /aljar/ 'ellişer'
 ултмәл+шар /ultmıljar/ 'altmışar'
 ситмәл+шер /šitmıljer/ 'yetmişer'
 сакәрвун+шар /sağırvunjar/ 'seksener'
 тәхәрвун+шар /tīḥırvunjar/ 'doksananar'
 çәр+шер /šırjer/ 'yüzer'
 пин+шер /pınjer/ 'biner'

Ekin, [+er] biçimi sadece pır 'bir' kelimesine eklenmektedir. Ancak bu sayı kelimesi herhangi bir sayı grubunda bulunduğu takdirde ek bu kez [+шер] ([+jer]) biçiminde eklenir.

сирәм пәршер /širim pırjer/ 'yirmi birer' (Pavlov 1965: 180)

Вишшер сосискәпа **пәрер** булка тата **пәрер** стакан чей илчәс те васкамасәр апатланчәс. (P 14: 32-34)

/viššer sosiskāpa pırer bulka tata pırer staқан çey ilciş de vaşkamazır abatlançış./

Üçer sosisle birer francala ve birer çay bardak çay aldılar ve acele etmeksizin yediler.

Кашни турист пушне **тәватшар** кәленче «Экстра» туянмалла. (P 138: 33)

/kaşni turist puşne tivatšar kilence "ekstra" tuyanmalla./

Her turist başına dörder şişe "Ekstra" satın almalı.

Кашни ротәран **ултшар** çын пуштарчәс, занятисем пушланчәс. (ŞP 237: 10-13)

/kaşni rotıran ultšar şın puštarcış, zanyatizem puşlançış./

Her bölükten altılar kişi topladılar, dersler başladı.

Кукашипе Иван пичче пүртрен тухрәс, лаş умәнчи сак çинчен **пәрер** витре илчәс. Кукамай пүртрен çип илсе тухса витре хәләпә çине **вишшер** сөвем çакрә. (Aç 162: 3-5)

/kuğajibe ivan piççe pürtren tuhrış, laş umınci saқ şincen pırer vitre ilciş. kuğamay pürtren şip ilze tuhsa vitre ḥılıbı şine viššer sivem şaқrı./

Büyük babası ile İvan amca evden çıktılar, yaz mutfağının önündeki divanın üzerinden birer kova aldılar. Anneanesi evden ip alıp çıkarak kulbuna üçer sicim astı.

Билет (şav vāḫātri ḫakpa) 20 пус şeç tāratçē. Şапах та хāш-пёрисем кинона кёмелёх укşa тупайман пирки **икшер** şамарта чиксе пынā, чёррисене. (ЇҮ 185: 5-7)

/bilet (şav vāḫātri ḫakpa) şırım pus tīratçī. şabaḫ da ḫīş-pīrizem kinona kīmelīḫ ukşa tubayman bikri ikşer şimarda çikse pīnī, çīrrizene./

*Bilet (o zamanki değerle) sadece 20 kapikti. Yine de bazıları sinemaya girecek parayı bulamadıklarından **ikişer** yumurta koyup gelmişlerdi, irilerini.*

Авāн şапса пётернё хыçşāн кашни ялтанах **çёршер** şын чугун şул транспорчё валли, фронт валли вāрман каснā. (ЇҮ 307: 35-37)

/avān şapsa pīternī ḫışşān kaşni yaldanaḫ şırşer şın çuğun şul tranporçī valli, front valli vīрман kasnī./

*Harman bitirdikten sonra her köyden **yüzer** kişi demir yolu ulaşımı için, cephe için orman kesti.*

Шухāшлāр-ха, чāх ферминчи чāхсенчен **хёрёх виçшер** şамарта анчах пуşтарнā. Şулталāкра пётёмпе те хёрёх виçё şамарта анчах тавать-и чāх? (VTŞ 29: 16-18)

/şuḫāşlār-ḫa, çāḫ ferminci çāḫsencen ḫīrīḫ vişşer şimarda ancaḫ puştarñī. şuldalīkra pīdīmbe de ḫīrīḫ vişī şimarda ancaḫ tīvat'-i çāḫ?

*Düşünün bir, tavuk çiftliğindeki tavuklardan yalnızca **kırk üçer** yumurta toplanmış. Bir tavuk yılda toplamda sadece kırk üç yumurta mı yapar?*

Türkiye Türkçesinde sıfat tamlaması şeklindeki sayı adları, üleştirme eki almaları bakımından iki biçimde karşımıza çıkmaktadır: TT. *beşer yüz – beş yüzer; ellişer bin – elli biner* gibi (Ergin 1993: 239). Çuvaş Türkçesinde bu durumla karşılaşıyoruz. Pavlov Çuvaş Türkçesindeki durumu şöyle açıklamaktadır: “sayı ifadesi sıfat tamlaması şeklinde ise, [+шар], [+шер] eki sonda duran **şёр** ‘yüz’, **pin** ‘bin’, **million** ‘milyon’ kelimelerine değil, onları belirten sayı adına eklenir (**ултшар çёр** /ultşar şёр/ ‘altışar yüz; altı yüzer’; **çёршер пин** /şёрşer bin/ ‘yüzer bin; yüz biner’)”. Pavlov devamda şunları söylemektedir: “Yazı dilinde, yüzleri gösteren sayı ifadeleri sıfat tamlaması biçiminde olsa da [+шар], [+шер] ekinin en sona geldiği görülmektedir.”: **ик çёршер** /ik şёрşer/ ‘iki yüzer/ ikişer yüz’ gibi. Pavlov, bu ikinci durumu dil içi bir özelliğe değil, 1940-1950’li yıllarda *iki yüz, üç yüz* gibi ifadelerin birleşik yazılmaları nedeniyle imla kurallarının etkisine bağlar (Pavlov 1965: 180). Bize göre, bu açıklama inandırıcı olmaktan uzaktır. Nitekim aynı ikilik sadece Çuvaşçada değil, diğer Türk lehçelerinde de mevcuttur.

çёршер пин салтаклā армийёсене /şırşer pin saldaḫlī armiyīzene/ ‘yüzer bin/ yüz biner askerli ordularını/ ordularına (VTŞ 157: 11-12)

вуншар пин герцран /vunşar bin gertsran/ ‘on biner / onar bin hertzden’ (UH 188: 5)

Ёшён Коссинский Иванпа Соболева **виççёршер** тенкё укça тўлерё, çитес çул тата çенё ёç тупса пама пулчё. (КА 204: 22-24)

/İşşin kossinskiy ivanba soboleva vişşırjer tengi uqşa tüleri, şides şul tada şini iş tupsa pama pulcı./

Kossinskiy, iş için İvan ile Sobolev'e üçer yüz ruble para ödedi, gelecek yıl için daha yeni iş bulmak mümkün oldu.

Bu sayı ekinin sayı adlarından başka, sayı (**мәшәр** /mıjır/ 'çift'; **темиçe** /temije/ 'birkaç') ve üleştirme ifadeli (**çур[ă]** /şur(i)/ 'yarım'; **чёрёк** /çırık/ 'çeyrek') kimi kelimelerle de kullanılıp üleştirme sıfatları yaptığı görülmektedir:

Варвари а́на самантлắха та канăç памарё. Виçё хутчен лавккана çитсе килчё, виçё хутчен пусăран **мәшәршар** витре шыв курсе пачё. (P 204: 32-34)

/varvari ina samantlıha da kanış pamarı. viş hutçen lavkkanaya şitse kilcı, viş hutçen puşıran mişırşar vitre şiv kürse paçı./

Varvari ona bir an bile rahat vermedi. Üç kez dükkana gidip geldi, üç kez çeşmeden çiftler kova su taşıyıp verdi.

Çитес эрнерен пуçласа тунти кунсенче **çуршар** сехетлөх канашлусем ирттерме шуҳашласа хучё. (P 112: 15-18)

/şides erneren puşlaza tundi ğunzence şurşar sehetliş kanaşluzem irtterme şuħıjlaza ğucı./

Gelecek haftadan başlayarak pazartesi günlerinde yarımşar saatlik istişareler düzenlemeye karar verdi.

Эпё больницăран тухас вăхăта тăшман Чернигов çывăхнелле çитрё. Черниговри халăх тылалла куçса кайма тытăннă. Кунне **темиçешер** эшелон каять. (АÇ 228: 10-13)

/ebı bol'nitsıran tuhas vıhıda tışman çernigov şıvıhnelle şitrı. Çernigovri ğalıħ tılalla kuşsa kayma tıtınnı. ğunne temijejer eşelon kayat?./

Benim hastaneden çıkacağı́m vakitte, düşman Çernigov yakınlarına ulaştı. Çernigovdaki insanlar geriye doğru göç etmeye başladılar. Günde bir kaçар kafile gidiyor.

Ek, çeşitli isimlerden zarf işlevinde kelimeler de türetebilmektedir:

Батальон командирёсемпе **уйрăмшар** калаçнă хыççăн Гринь полковник Гусев генералпа тепёр хут çыхăнчё. (VTŞ 218: 40-42)

Batal'on qomandirizembe uyrımşar qalaşni hişşin grin' polkovnik gusev generalpa tebır ğut şıħıncı.

Albay Gusev tabur komutanlarıyla ayrı ayrı konuştuktan sonra, General Gusev ile ikinci kez irtibat kurdu.

Ekin, rakamlar sonra kullanım örnekleri de mevcuttur. Bu kullanımda, ekle rakamın arasına tire (-) şareti yerleştirilmektedir:

Кăшалхи пек тырă пухса курман. Пёччен хурăн патёнчи ыраш гектартан 41 центнер тухрĕ. Пăрча **27-шер** центнер илтĕмĕр. (S 21: 14-16)

/kışalhi pek tırı puhsa kurman. Pıççen hurın padıncı ıraş gektardan hırh pır tsentner tuhrı. Pırja şırēm şıçşer tsentner ildēmĕr.

Bu yılki gibi ekin toplamadık. Sadece kayının yanındaki çavdar bir hektardan 41 kental çıktı. Bezelye yirmi yedişer kental aldık.

Bütünde bir parçayı bildirme işlevinde Türkiye Türkçesinde “isim+de sayı” şeklinde olan (msl. günde iki saat) ifadelerde sayı unsurunda üleştirme sayı sıfatları yapan ekin kullanıldığı görülmektedir.

Çав хĕрŷ тапхăрта талăкне **икшер** сехет кăна çывăрса пурăнтăм. Кунĕн-çĕрĕн вуларăм, задаçасем шутларăм. (ТТÇ 22: 14-16)

/şav hırü tapırtı talıkne ikşer sehet gına şıvırza purındım. kunın-şırın vularım, zadaçizem şutlarım./

Bu sıcak dönemde günde sadece iki saat uyuyarak yaşadım. Gece gündüz okudum, problemler çözdüm.

«Çырмастап та, вуламастаи та, сехетне **çирĕм пилĕкшер** тенкĕ ўкеретĕп!» (КА 81: 16-20)

/şırmastıp da, vulamastıp da, sehetne şırım pilıkşer tengi ўgeretip./

Yazmıyorum da, okumuyorum da, saatine yirmi beş ruble düşürüyorum.

Sıra sayı ekinin, üleştirme fonksiyonun yanında asıl sayı kelimeleri ile *tahmin ve abartma* ifadeli sayı sıfatları yaptığını görmekteyiz:

Хальхи вăхăтра **миллионшар** çын фронтра çапăçать... Пĕр пирĕн ялтан кăна аллă çын ытла вăрçăра. Тăваттăшĕ пирки вилнĕ хутсем килчĕç. (SA 143: 5-7)

/hal'hi vıhıtra millionşar şın frontra şabıjat'... pır pırın yaldan gına allı şın itla vırııra. tivattışı pirki vilni hutsem kilciş. /

Şimdi milyonlarca insan cepheye çarpıyor. Sadece bizim köyden elliden fazla kişi cephe. Dördü hakkında ölüm kağıtları geldi.

Çĕрле те илемлĕ çав пирĕн аслă Атăл, тĕттĕмре те унăн хăватне пĕтĕм чун-çĕрепе туютăн! Ахальтен мар ăна пирĕн халăх **çĕршер** юрă-сăвăра мухтанă. (YŞP 234: 38-41)

/şirle de ilemlı şav pırın aslı adil, tıtımre de unın hıvatne pıdım çun-çirebe tuyadın! Ahal'ten mar ina pırın halih şerşer yurı-sıvıra muhtanı./

Geceleyin de güzel bizim şu büyük İdil, karanlıkta da onun kuvvetini bütün canıgönülünden hissediyorsun! Boşuna değil, onu bizim halk yüzlerce şarkıda, türküde övmüş.

Аркашăн тата ытти **çĕршер, пиншер, миллионшар** ачасен ашшĕсем ак çак самантра фронтра, сивĕ окопсенче, вут-çулăм айĕнче... (SA 171: 17-19)

/arkaşın tada itti şırşer, pinşer, millionşar acazen aşışizem ak şak samantra frontra, sıvı oқopsence, vut-şulım ayınce.../

Arkaş'ın ve daha yüzlerce, binlerce, milyonlarca çocukların işte bu anda cepheye, soğuk siperlerde, ateş altında...

{+ŠAr} eki, zaman bildiren kimi kelimelerle birlikte kullanılarak TT. [+lArcA] biçimiyle yapılan (msl. günlerce, aylarca) zamanda süreklilik ifadesini sağlamaktadır.

Талăкшар ăшă хĕлхем ямасăр та çÿрерĕ пуль. (УН 103: 15)

/Talıķšar ĩĵi hĭlhem yamazır da ŗureri pul’/

Günlerce sıcak parıltı vermeden yürüdü herhalde.

Заводсенчи рабочисем цехсенчен **эрнешер** тухмасăр хĕспăшал туса кăларнă, ял халăхĕ çăкăр, аш-какай, тумтир валли çăм, тир-сăран туса панă. (SA 198: 9-12)

/zavodzenci raboçizem tsehsencen erneşer tuħmazır hĭşpiĵal tuza ĵilarni, yal ĵalıhi ŗiĵir, aş-kağay, tumtir valli ŗim, tir-sıran panı./

Fabrikalardaki işçiler atölyelerden haftalarca çıkmadan silah üretti, köylüler ekmek, et, elbise için yün, deri verdi.

2.2.4.4. KESİR SAYI SIFATLARI (Вак хĕсеп ячĕсем /Vaķ hĕzer yacĕzem)

(Alm. *Bruchzahl*; İng. *fractional numeral*; Rus. *Дробное числительное*)

Bunlar nesnelerin parçalarını gösteren sıfatlardır. (Ergin 1993: 239)

Kesir sayı sıfatları, Çuvaş Türkçesinde de tek kelime halinde değil, kelime grubu şeklinde bulunurlar. Çuvaş Türkçesinde kesir sayı sıfatlarının oluşturulma sistemi şu şekildedir:

Çuv. {Parça Sayı (+Ø)} + {Bütün Sayı+mĭş (sıra sayı adı yapan ek)}.

TT. {Bütün Sayı+DA (Bulunma Durumu Eki)}+{Parça Sayı (+Ø)}.

иккĕ пиллĕкмĕш /ikkĭ pillĭkmĭş/ ‘beşte iki’

тăваттă çиччĕмĕш /tĭvattĭ ŗiççĭmĭş/ ‘yedide dört’ (Pavlov 1965: 183)

Yukarıdaki örneklerden de görüldüğü gibi kesir sayı ifadeleri kurulurken sayı adları *uzun biçimler* ile kullanılmaktadır.

Pavlov’a göre, Çuvaş Türkçesindeki kesir sayı sıfatlarının biçimi Rusçanın etkisiyle oluşmuştur (1965: 183).

Çuvaş Türkçesinde bir diğer kesir sayı ifade yolu *yüzdellik* ifadelerde görülmektedir. Rusçadan alınan **процент** /protsent/ ‘yüzde, yüzdellik; faiz’ kelimesinin önüne parçayı gösteren sayı ifadesi getirilmesiyle kesir sayı ifadesi oluşturulur:

Калькутта утмӓл тӓватӓ тӓрлӓ чӓлхепе калаҫать. Чи нумайисем бенгалсем, индуссем, китаецсем... Хӓрӓх пин рикша унта, виҫ ҫӓр пин автомобиль. Хулари вунӓ-вун пӓр миллион ҫынран **утмӓл проценчӓ** вегетарианецсем. (ӀЕТ 246: 9-12)

/ҫal'kutta utmӓl tӓvadӓ tӓrlӓ ҫӓlhebe ҫalajat'. ҫi numayizem bengalzem, indussem, kitayetsem... hӓrh bin rikša unda, viҫ Ńir bin avtomobil'. hulari vunӓ-vunpӓr million Ńınran utmӓl prosencӓ vegetarianzem./

*Kalkutta'da altmıŃ dӓrt ҫeŃit dil konuŃuluyor. En ҫok olanlar Bengalliler, Hindular, Ҷinliler... orada kırk bin ҫekmeli araba, yӓz otuz bin otomobil var. Ńehirdeki on, on bir milyon kiŃiden **yӓzde altmıŃı** vejetaryen.*

Ergin'in de TT iҫin belirttiği "Parҫa ifadesi iҫin bunarin isim gibi kullanılması sıfat gibi kullanılmasına tercih edilir: (ekmeğin) ӓҫte biri..." ifadesi ҶuvaŃ Tӓrkҫesi iҫin de geҫerlidir.

республика территорийӓн утмӓл процентне /respublika territoriyn utmӓl protsentne/ 'ӓlke topraklarının yӓzde altmıŃını/almıŃına' (VTŃ 178: 37)

ҶuvaŃ Tӓrkҫesinde **ҫур(ӓ)** /Ńur(ӓ)/ 'yarı', **ҫӓрӓк** /ҫirӓk/ 'ҫeyrek' (< Far. ҫar+yek), **уҫмухха** /uŃmuħħa/ ~ **уҫмушкӓ** /uŃmuŃkӓ/ 'sekizde bir' (< Rus. осьмушка) kelimeleri de kesir sayı ifadeleri sađlamaktadır (N. A. Andreyev 1957: 122)

2.2.4.5. TOPLULUK SAYI SIFATLARI (Пӓтӓмлетӓ хӓсеп яҫӓсем /Pӓdӓmletӓ hӓzеп yacӓzem/)

(Alm. *Kollektiv*; İng. *Collective*; Rus. *Собирательные числительные*)

Bunlar belirttikleri nesnelер arasında bir yakınlık, bir birlik olduğunu gӓsteren, bir nesne topluluğu ifade eden sayı sıfatlarıdır. (Ergin 1993: 239)

ҶuvaŃ Tӓrkҫesinde topluluk sayı adları iki yolla yapılmaktadır:

1) Sayı kelimelerinden sonra, sayı adlarının *uzun biҫimi* ӓzerine {+(Ӏ)n} ET vasıta ekinin kalıplaŃmasıyla oluŃturulmuŃtur.

иккӓн /ikkӓn/ 'iki kiŃi (olarak); ikimiz; ikiniz; ikisi; ikili olarak' (VYV 19: 16)

виҫӓн /viŃŃin/ 'ӓҫ kiŃi (olarak); ӓҫӓmӓz; ӓҫӓnӓz; ӓҫӓ; ӓҫlӓ olarak' (ӀY 316: 30)

тӓваттӓн /tӓvattӓn/ 'dӓrt kiŃi (olarak); dӓrdӓmӓz; dӓrdӓnӓz; dӓrdӓ; dӓrtlӓ olarak' (S 49: 35)

пиллӓкӓн /pillӓđin/ 'beŃ kiŃi (olarak); beŃimiz; beŃiniz; beŃi; beŃli olarak' (TTҶ 79: 7)

улттӓн /ulttӓn/ 'altı kiŃi (olarak); altımız; altınız; altısı; altılı olarak' (S 97: 13)

җиччән /ʃiççɨn/ 'yedi kişi (olarak); yedimiz; yediniz; yedisi; yedili olarak' (ŞP 91: 14)

саккәрән /saççırɨn/ 'sekiz kişi (olarak); sekizimiz; sekiziniz; sekizi; sekizli olarak' (İY 277: 35)

тәххәрән /tɨhçırɨn/ 'dokuz kişi (olarak); dokuzumuz; dokunuz; dokuzu; dokuzlu olarak' (İY 104: 28)

вуннән /vunnɨn/ 'on kişi (olarak); onumuz; onunuz, onu; onlu olarak' (ŞP 69: 10)

вун иккән /vun ikkɨn/ 'on iki kişi (olarak); on ikimiz; on ikiniz; on ikisi; on ikili olarak' (İY 277: 35)

вун җиччән /vun ʃiççɨn/ 'on yedi kişi (olarak); on yedimiz; on yediniz; on yedisi; on yedili olarak' (VTŞ 212: 40)

сакәр вун иккән /sağır vun ikkɨn/ 'seksen iki kişi (olarak); seksen ikimiz; seksen ikiniz; seksen ikisi; seksen ikili olarak' (VTŞ 90: 18)

Атя-ха **иккән** каяр. (ТТÇ 136: 35)

/atya-ça ikkɨn çayar/

Haydi **ikimiz** gidelim.

Хыҗа **иккән** пырса тәчәҗ. Арҗынпа хәрарәм. (S 363: 26-27)

/çija ikkɨn pırça tıçıç. arçınba çırarım./

Arkaya gidip **ikisi** gidip durdular. Erkekke kadın.

Тукаевсем **улттән** пурәнаҗҗә: карчакпа старик, весен ывәлөпә кинә тата икә пөчөк ача, ывәлөпә кинән ачисем. (İET 231: 32-33)

/tuçayevzem ulttɨn purınaççı: çarçıkba starik, vızen ıvılıbe kinı tada ikı pıçık aça, ıvılıbe kinin acizem/

Tuçayevler **altı kişi** (olarak) yaşıyorlar: yaşlı kadınla adam, onların oğluyla gelini ve iki küçük çocuk, oğluyla gelininin çocukları.

Bu biçimdeki sayı adları, **миҗе** /mije/ 'kaç' soru kelimesine **{+(İ)n}** ekinin getirilmesiyle oluşturulan **миҗен** /mijen/ 'kaçlı olarak; kaç kişi (olarak)' sorusuna cevap verirler.

Миҗен йәтаҗҗә вәсене? (İET 18: 19)

/mijen yıdaççı vızene?/

Каç kişi taşıyorlar onları?

2) Çokluk 1. ve 2. ile teklik 3. kişi iyelik eklerini içerdiği açık olan bu yapı *belgisiz zamir* olarak görev yapmaktadır. Çokluk formları sayı adlarının *kısa biçimlerinin II. biçimi* ile; teklik formu ise sayı adlarının *uzun biçimi* ile kurulmaktadır. Sayı adlarına çokluk birinci kişide **{+Sİmİr}**; çokluk ikinci kişide **{+Sİr}**; teklik üçüncü kişide **{+(İ)jİ}** ekleri getirilmektedir. Pavlov bu şekilde oluşturulan topluluk sayıları, daha çok iki ve yedi arasındaki sayılarla oluşturulduğunu söylemektedir. (1965: 181)

ÇOKLUK 1. KİŞİ	ÇOKLUK 2. KİŞİ	TEKLIK 3. KİŞİ
иксәмәр /iksəmər/ 'ikimiz'	иксәр /iksər/ 'ikiniz'	иккәшә /ikkəjšə/ 'ikisi'
виçсәмәр /vişsəmər/ 'üçümüz'	виçсәр /vişsər/ 'üçünüz'	виçсәшә /vişsəjšə/ 'üçü'
тәватсәмәр /tävatsəmər/ 'dördümüz'	тәватсәр /tävatsər/ 'dördünüz'	тәваттәшә /tävattəjšə/ 'dördü'
пиләксәмәр /piləksəmər/ 'beşimiz'	пиләксәмәр /piləksəmər/ 'beşiniz'	пилләкәшә /pilləgəjšə/ 'beşi'
ултсәмәр /ultsəmər/ 'altımız'	ултсәр /ultsər/ 'altınız'	улттәшә /ulttəjšə/ 'altısı'
çичсәмәр /şıçsəmər/ 'yedimiz'	çичсәр /şıçsər/ 'yediniz'	çиччәшә /şıççəjšə/ 'yedisi'

Айта **иксәмәр** Плаки аппасем патне кайса пәхар. (AÇ 236: 33)

/ayda iksimır plaki appazem patne qayza pıhar./

*Haydi **ikimiz** Plaki Ablaların tarafa gidip bakalım.*

Эсир вара **виçсәр** те ыран ирхине саккәра ман пата çитәр. (ŞP 111: 18-19)

/ezir vara vişsir de iran irhine saqqıra man pata şitır./

*Siz **üçünüz** de yarın sabahdan benim yanına gelin.*

Çав тутар арәмә пөччен пилөк ывәл пәхса үстернә. **Пилләкәшән** те вилнә хучә килнә. (ТТÇ 113: 21-22)

/şav tudar arımı piççen pilik ivıl pıhsa üsternı. Pillikişin de vilni hucı kilni./

*O tatar kadın tek başına beş oğul bakıp büyüttü. **Beşinin** de ölüm kağıdı geldi.*

Çokluk 1. ve 2. kişide iyelik eklerinin var olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Ancak sayı adı ile iyelik ekinin arasındaki [s] unsurunun ne olduğu belirsizdir. Räsänen, Benzing, Fetodov, Levitskaya gibi araştırmacılar bu unsur hakkında açıklamalarda bulunsalar da bunlar inandırıcı olmak uzaktır.

Teklik 3. kişide bulunan iyelik eki, akrabalık adlarında da kurallı denebilecek şekilde kullanılan GT {+sX(n)} biçiminin dengidir ve arkaik bir kullanım kabul edilmektedir.

Çuvaş Türkçesi üzerine yapılmış kimi araştırmalarda, topluluk sayıları kuran üçüncü bir yol olarak Tatarca'dan alıntılandığı düşünülen {+(E)v} ekinden söz edilmektedir (Fedotov 1996: 271; Yılmaz 2002: 59 vd.). Ancak bu ekle oluşan yapılar örnek olarak verilen **пөрев** /pərev/, **тепрев** /teprev/ gibi örneklerin sayısının bir iki ile sınırlı olması, metin külliyatımızda ve Çuvaşçanın sözlüklerinde yer almaması bakımından bir topluluk sayı ifade yolu olarak kabul edilemez.

3. ZAMİR (Местоимени /mestoimeni/ ~ Ятылмашё /yadılmaşё/

Zamirler adların yerini tutan, kişileri ve nesnelere temsil ve işaret ederek karşılayan bir gramer kategorisidir¹⁵⁴.

Çuvaşça üzerine yazılmış gramerlerde zamirler işlevleri bakımından farklı farklı başlıklar altında incelenmiştir¹⁵⁵. Biz, Çuvaşçadaki zamirleri işlevlerine göre: 1. Şahıs Zamirleri, 2. Dönüşlülük Zamirleri, 3. İşaret Zamirleri, 4. Aitlik Zamirleri, 5. Belirsizlik Zamirleri, 6. Soru Zamirleri olmak üzere altı alt gruba ayıracağız.

3.1. ŞAHIS ZAMİRİ

(Alm. *Personelpronomen*; İng. *Personal pronoun*; Rus. *Личное местоимение*)

“Şahıs zamirleri, varlıkları kişi olarak temsil eden ve kişi adlarının yerine geçen zamirlerdir.” (Korkmaz 2003: 405)

Genel Türkçede şahıs zamirleri altı tanedir¹⁵⁶, diğer bir ifadeyle Türkçede cinsiyet kategorisi olmadığından şahıs zamirleri konuşan, dinleyen ve adı geçen kişi ile bunların çokluklarından ibarettir¹⁵⁷. Çuvaş Türkçesinde de durum Genel Türkçeden farklı değildir.

Çuvaş Türkçesinin kişi zamirleri yalın hâlde şu şekildedir:

¹⁵⁴ TTG: 399. “Zamir” terimi ve kapsamı ile ilgili tartışma için bkz.: Kocasavaş, Y. (2004) *Türkçede Şahıs Zamirleri*, Ankara: TDK, s. 27-29.

¹⁵⁵ CM 132-140: *Şahıs zamirleri, dönüşlülük zamirleri, işaret zamirleri, soru zamirleri, belirsizlik zamirleri, olumsuz zamirler, iyelik zamirleri, diğer zamir kelimeleri*; ÇÇM 30-45: “*Kişi zamirleri, dönüşlülük zamirleri, gösterme zamirleri, soru zamirleri, belirsizlik zamirleri, olumsuz zamirler, iyelik zamirleri*”; İMÇYa 29-38: *Şahıs, dönüşlü şahıs, işaret, soru, niteleyici*; MGŞÇYa 124-150: *Şahıs, dönüşlü şahıs, işaret, soru, olumsuz, belirsiz, niteleyici, iyelik*; HÇLÇ-M 184-192: *Şahıs zamirleri, dönüşlü-şahıs zamirleri, işaret zamirleri, soru-bağlama zamirleri, olumsuz zamirler, belirsiz zamirler, belirli zamirler*; HÇÇ-M 68-87: *Şahıs zamirleri, dönüşlülük zamirleri, işaret zamirleri, soru zamirleri, olumsuzluk zamirleri, belirsiz zamirler, belirli zamirler*; ÇÇ 238-251: *Şahıs zamirleri, dönüşlülük zamirleri, işaret zamirleri, soru zamirleri, olumsuzluk zamirleri, belirsiz zamirler, belirli zamirler*; PhTF 734-738: *Şahıs zamiri, iyelik zamirleri, dönüşlü zamirler, işaret zamirleri, soru zamirleri, belirsiz zamir*; TL-C 439-441 *Şahıs zamirleri, işaret zamirleri, dönüşlü zamirler, iyelik zamirleri, soru zamirleri, topluluk zamirleri, belirsiz zamirler, olumsuz zamirler*.

¹⁵⁶ Ancak *saygı çokluğu (majesty of plural)* ifadesi için kimi lehçelerde zamirlerin sayısı altıyı geçebilmektedir: Örn. Kır. **men, sen ~ siz, al, biz, siler ~ sizder, alar** (Kasapoğlu Çengel 2005: 193); Muvg. **men, sen ~ siz ~ sili (özli)**, **u, biz, siler ~ senler, ular** (Kaşgarlı 1992: 134).

¹⁵⁷ İngilizce, cinsiyet kategorisine sahip olmamasına rağmen **I** “ben”, **thou** “sen”, **he** “o (erkek)”, **she** “o (dişi)”, **it** “o (insan dışı varlıklar)”, **we** “biz”, **you** “siz”, **they** “onlar” olmak üzere 8 şahıs zamirine sahiptir. Rusça cinsiyete kategorisine sahip bir dildir ve onun şahıs zamirleri de 8 tanedir: **я** “ben”, **ты** “sen”, **он** “o (erkek)”, **она** “o (dişi)”, **оно** “o (insan dışı varlıklar)”, **мы** “biz”, **вы** “siz”, **они** “onlar”.

ŞAHIS	TEKLİK	ÇOKLUK
Konuşan : 1. Şahıs	Энэ /ebĩ/ ~ Эн /ep/	Энэр /ebĩr/ ~ Эпир /ebir/
Dinleyen: 2. Şahıs	Эсэ /ezĩ/ ~ Эс /es/	Эсэр /ezĩr/ ~ Эсир /ezir/
Adı geçen : 3. Şahıs	Бэл /vĩl/	Бөсөм /vĩzem/

Genel Türkçe ile karşılaştırıldığında, ilk bakışta teklik ve çokluk 1. ve 2. kişilerin önünde e- ünlüsünün varlığı dikkat çekmektedir¹⁵⁸.

Araştırmacıların büyük çoğunluğu bu ünlünün işaret edici (*deictic*) bir öge olduğunu öne sürmektedir (Clark 1998: 439; Yılmaz 2002: 30; Levitskaya 1976: 29; Andreev 1956: 125). Aşmarin ise, bu biçimin *ev* (*av* “işte”) kelimesinin zamirle birleşerek ünlüsünü kaybetmesiyle oluştuğunu düşünmektedir. Johanson (1998: 112) da e-'nin *vurgusuz sözcük* (*proclitic*) olduğunu söyler. Levitskaya (1976: 29), 2. kişi zamirindeki e- unsurunun **ebĩ** şeklindeki 1. kişi zamirinden örnekseme yoluyla teşkil edilmiş olduğunu belirtir. (Menges 1968: 119

Böyle bir yapının diğer Türk lehçelerinin kişi zamirlerinde mevcut olmayışı, araştırmacıların e- unsurunun Fin-Ugor dillerinden kopyalanmış olabileceğini düşünmelerine neden olmuştur (Schönig 1995: 45; Andreev 1956: 125; Levitskaya 1976: 29). Fedotov ise, (1996: 120) e- işaret edici unsurunun Moğolcadan getirdiği *e-ne* (*bu*), *e-de* (*bunlar*) örnekleriyle Altay kökenli olduğunu iddia etmiş, ayrıca Fin-Ogur dilleriyle olan paralellige de dikkat çekmiştir.

İşaret edici unsurun Altay veya Fin-Ogur kökenli olduğu hakkında ileri sürülen görüşlerde yapılan karşılaştırmaların hepsinin işaret zamirleriyle yapıldığı dikkat çekmektedir. İşaret zamirlerinde bu tür kullanım Türk lehçelerinde de rastlanılabilen bir durumdur: Çag. *uşbu*, *uşol* ~ *uşal*; Kaz. *osı*, *mına*; Uyg. *avu*, *eşu*; Türk. *işbu*; Kır. *oşo*, *uşul*. Gösterme işlevinde, anlamı kuvvetlendirmek kaygısıyla bu tür işaret edici unsurların yer alması hemen hemen her dil için mümkündür. Burada esas üzerinde durulması husus, bu tür işaret ediciliğin kişi zamirlerinde yer alıp alamayacağıdır, yoksa bu durum analogi yoluyla mı ortaya çıkmıştır.

¹⁵⁸ Söz konusu zamirlerin ağızlardaki biçimlerinde bu unsur *y-*, *ye-* ve *i-* biçimlerinde de görülebilmektedir.

Zamirlerin çokluk teşkili sistem bakımından Genel Türkçe ile aynıdır. Çuvaş Türkçesinde zamirlerin çokluk biçimleri 1. ve 2. kişide {+r}; 3. kişide {+Sem} ekiyle yapılmaktadır (Krş. TT *bi-z, *si-z; o(n)lar; Kum.~ Nog. *bi-z, *si-z, o-lar ↔ Çuv. эпĕ-р (ebĭ-r) эсĕ-р (ezi-p), вĕсем < вăл+сем, (vĭzem < vĭl+sem). 1. ve 2. kişideki çokluk biçimi, Çuvaş Türkçesi ile Genel Türkçe arasında r~z denkliğinin bir sonucudur.

Çuvaş Türkçesi, Ana Altayca'daki teklik kişi zamirlerinin yalın ve çekimli hâllerde farklı biçimlere sahip olması özelliğini korumaktadır (ebĭ, ep ↔ man+ ; ezi, es ↔ san+ ; vĭl ↔ un+). Çuvaş Türkçesinde bu zamirlerin yalın hâllerinde /n/ unsuru bulunmaz (Krş. ET bān ~ mān; Hal. mān; Yak. min; TT ben; Hak. min ↔ Çuv. ebĭ, ep). Genel Türkçede ise, zamirler her durumda tek biçime sahiptir. Poppe'ye göre (1965: 194), bu durum zamirin ekli çekiminin genelleşmesi ve yalın hâlin yerini alması sonucu olmuştur.

Yukarıda söz edilen özelliklerden sonra, teklik kişi zamirlerinde -n olmaması (yalın hâl ve çekimli hâl farklılığı), teklik 1. ve 2. kişilerde zamirin ünlüsünün -i şeklinde korunması nedenleriyle, Çuvaş Türkçesinin Genel Türkçeye kıyasla kişi zamirlerinin Ana Altayca biçimlerini daha sağlam yansıttıklarını söyleyebiliriz.

Türkiye Türkçesi için karakteristik olan *küçüksenme* (Banguoğlu 1998: 359) maksadıyla teklik *ben* yerine çokluk 1. kişi zamiri *biz* kullanımı; nezaket maksadıyla *sen* yerine *siz* kullanımı Çuvaş Türkçesinde 'son zamanlarda' (Pavlov 1965: 184-185) ortaya çıkmış bir durumdur. (Krş. Kır. ~ Kaz. *sen* tk. 2. kişi, *siz* tk. 2. kişi nezaket şekli; *siler* (Kır.) ~ *sender* (Kaz.) çk. 2. kişi, *sizder* çk. 2. kişi nezaket şekli). Kimi Çuvaş dilcileri (V. İ. Sergejev 1992: 69) bu kullanımın Rusçanın etkisiyle meydana geldiğini düşünmektedir.

Анчах эфир лайăх терминсем тупассине хирĕç мар. (Pavlov 1965: 92)

/Ancah ebir layĭh terminzem tupassine hirĭş mar./

Ançak **biz** uygun terimler bulunmasına karşı değiliz.

Сирĕн мĕн ыратать? (ÇTR-R 35)

/sirĭn mĭn ıradat'?!/

Sizin nereniz ağrıyor?

Grönbech (1995: 69), Türk Dilinde 1. çokluk biçimlerinin sık sık teklik olarak kullanılınca çokluk ifadesinde bir katkı gerektiğini ve **bizler** şeklinde bir kullanımın gün yüzüne çıktığını; Kuzey Türkçesi, Yakutça ve Çuvaşçanın bu duruma istisna teşkil

ettiğini söyler. Gerçekten de yaptığımız taramalara göre, Çuvaş Türkçesinde ne Grönbech'in işaret ettiği tarzda çokluk 1. kişi zamirinin, ne de TT ve diğer lehçelerdeki *sizler* gibi çokluk 2. zamirinin çokluk eki ile genişletilmiş biçimlere rastlanılmamaktadır¹⁵⁹.

Kişi zamirlerinin anlamı kuvvetlendirme amacıyla dönüşlülük zamiriyle birlikte kullanıldığını da görüyoruz¹⁶⁰:

Кампа тӗл пулнине эпӗ хам куртӑм. (УН 56: 22)
/kamba t̄il pulnine eb̄i ham kurd̄im./
Kimle karşılaştığını ben kendim gördüm.

Krş. TT Kız, **ben kendim** kaçtım, dediği halde, oğlanı gene de tevkif etmişlerdi. (Vv 171)

Яланах җапла пул эс. Чунна таса упра. Сана хӗвна та җак тӗнчере пӗсӗк тасалӑх җеҗ тивӗҗ. (УН 504: 37-39)
/yalanaḡ ṣapla pul es. çunna taza upra. sana ḡvna da ṣak t̄nçere p̄z̄ik tazal̄iḡ ṣeṣ tiv̄iṣ./
Sen daima böyle ol. Ruhunu temiz koru. Senin kendine (hh. sana kendine) *şu dünyada sadece ulu bir temizlik uygun.*

Yalın Hâlde Kişi Zamirleri:

Teklik 1. Şahıs : эпӗ /eb̄i/ ~ эп /ep/ (Çekimli Hâller: Man+)

Çuvaş Türkçesinin teklik 1. şahıs zamiri yalın hâlde iki biçimbirime sahiptir: **eb̄i** ~ **ep**¹⁶¹ (< e-p, e-p̄i); Çekimli hâllerde aynı zamir Ana Altayca biçime paralel olarak **man** biçimindedir.

Ep biçimi **eb̄i**'den kısalma sonucu oluşmuştur. Bu olayın gerçekleşmesinde diğer muhtemel sebeplerin yanında konuşma ve şiir dilinin etkisinin en önemli paya sahip olduğunu düşünüyoruz. Gerek zamirin diğer Altay dillerindeki biçimleri (bkz. tablo) gerekse korpusumuz temelinde yaptığımız sayımlarda bu biçimin daha çok şiir dilinde kullanılmakta olduğu sonucunun ortaya çıkması, bu görüşü destekler mahiyettedir¹⁶².

Эпӗ санран хӗрамӑп, эпӗ сана парӑнмӑп. (МҮ 39: 4-5)
/eb̄i sanran ḡram̄p, eb̄i sana par̄n̄m̄p./
Ben senden korkmayacağım, ben sana teslim olmayacağım"

¹⁵⁹ 3. kişi nezaket şekli, sadece kadının kocasının akrabalarının önünde, onun küçük erkek ve kız kardeşinden söz ederken **iv̄ilzem**, **h̄irzem**; kardeşlerin sayısı birden çok olursa ikili çoklukla **iv̄ilzemzem**, **h̄irzemzem** kullanımlarında görülmektedir (Aşmarin 1898: 152). Ancak Aşmarin'in belirlediği bu kullanımın bugünkü dilde var olduğu söylemek zordur.

¹⁶⁰ Banguoğlu (1998: 359) bu tür zamirlere *pekiştirme zamiri* adını vermektedir.

¹⁶¹ Ağızlarda yazı dilindeki biçimlerin yanında **yeṗ** ve **yeṗi** biçimleri de vardır (Fedotov 1996: 127).

¹⁶² Manzum eserler: **ULIP** eb̄i: 122 ~ ep: 193, **ST** eb̄i: 49 ~ ep: 161; Mensur eserler: **MY** eb̄i: 616 ~ ep: 7.

Хёлле **эпё** вәрман тәрәх йёлтөрпе сўреме юрататәп... (УН 296: 1-2)

hülle ebī vırman tırıḡ yıldırbe şüreme yuradadır.../

*Kışın **ben** orman boyunca kayakla kaymayı severim...*

Пёрре **эп** ярәнәп, тепре эсә, унтан каллех **эпё**, каллех эсә... (ІҮ 154: 19-20)

/pırre ep yarınır, tepre ezı, undan қаллеһ ebı, қаллеһ esı./

*Bir **ben** kayacağım, bir sen, sonra tekrar **ben**, tekrar sen...*

Teklik 2. Şahıs: эсё /ezı/ ~ эс /es/ (Çekimli Hâller: San+)

Çuvaş Türkçesinde teklik 2. kişi zamiri **эсё** /ezı/ ~ **эс** /es/ (< e-s, e-sı) şeklindedir.

Yine 1. kişi de olduğu gibi bu kişi zamirinde de bir kısalma söz konusudur. Çekimli biçimde Ana Altaycadaki gibi *sän zamiri, **san** şeklinde kullanılmaktadır.

Мёншён пытән **эсё** шыв хёрне! (АÇ 17: 1)

/mınşın pıdın ezı şıv hırne!/
Niçin gittin sen şu kenarına!

Эс велосипедпа та сўреме пёлместён. (ŞP 118: 17)

/es velosipedpa da şüreme pılmestın.

Sen bisiklet kullanmayı da bilmiyorsun.

Teklik 3. Kişi: вёл /vıl/ (Çekimli Hâller: Un+ ~ İn+a)

Çuvaş Türkçesinde teklik 3. kişi zamiri **вёл** /vıl/ biçiminde kullanılmaktadır. 3. kişi zamirlerine has olan insan dışında varlıkların adları yerine kullanılabilme özelliklerinden dolayı kimi dilciler (Pavlov 1965: 184) bu zamiri kişi-işaret zamirleri (сăпат-кăтарту местоименийёсем /sıbat-kıdardu mestoimeniyzem/) şeklinde adlandırmaktadırlar.

Vıl, Türk lehçelerindeki şeklin ses değişimine uğramış biçimidir¹⁶³. ET’de kelime başında uzun dudak ünlüsü olan pek çok kelime Çuvaş Türkçesinin seslik özelliği neticesinde, v- türemesine uğramıştır¹⁶⁴. Aynı ses olayı Salar Türkçesinde *vu* (Tenişev 1976: 128), Özb. ağızlarında *vu(l)* (Şçerbak 1977: 127) örneklerinde de görülebilmektedir. Zamirin sonundaki -l (Levitskaya’ya göre, [1976: 30] deiktik unsur), Türk lehçelerindeki yaygın olan *ol* biçiminin paralelindedir.

¹⁶³ Çuvaş ağızlarında bu zamir yazı dilindeki biçimin yanı sıra ô, ôlı; o, u; ul, ulı; vo, vu; vılı (Fedotov 1996: 217) biçimleri de görülmektedir. V- protezi almamış biçimler Genel Türkçe ile birebir örtüşmektedir.

¹⁶⁴ ET *ôn = VB wän (Tekin 1988: 39) = Çuv. vun

Вӓл ялта ҫуралса ўснӓ. (ЅР 10: 32-33)

/vıl yalda ʃuralza ўsnı./

O, köyde doğup büyümiş.

Сехет йӓпписене **вӓл** виҫсӓ ҫинчен иккӓ ҫине куҫарса лартрӓ те — ӓнтӓ Ҷурҫӓр Кавказ вӓхӓчӓпе пурӓна пуҫларӓ. (УН 30: 5-7)

/sehet yıbbizene vıl vişşı ʃincen ikki ʃine kuşarza lartrı de — ındı şurjır kavkaz vıhıçibe purına puşları./

O, saatin iğnelerini üçün üzerinden ikiye getirdi ve artık Kuzey Kavkaz vaktiyle yaşamaya başladı.

Çokluk 1. Kişi: ӓпӓр /ebır/ ~ **ӓпир** /ebir/ (Çekimli Hâller: Pir+, Pirın+)

Çuvaş Türkçesinin çokluk 1. kişi zamiri, **ӓпӓр (ebır)** ve **ӓпир (epir)** şeklinde iki biçime sahiptir¹⁶⁵. Andreev'e göre (1956: 217) **ebır** (aynı zamanda **ezır**) varyantı, ağızlara ve şiir diline has biçimlerdir¹⁶⁶. Çekimli biçimlerde e- ünlüsü düştükten sonra ***pir** biçiminin değil de **pir**'in kullanılması, temel tercihin **ebir**'den yana olduğunu gösterir. Çekimli hâllerde **pir**, yanında **pirın** tabanı da kullanılır.

ӓпир лагере ӓҫлеме мар, канма килнӓ. (ЅР 169: 30)

/ebir lagere işleme mar, kanma kilni./

Biz kampa çalışmaya değil, dinlenmeye geldik.

ӓпӓр ӓлӓкхи пекех пурӓнатпӓр та халӓ... (МҮ 189: 4)

/ebır ıllıkhı pekeh purınatpır da halı.../

Biz şimdi önceki gibi yaşıyoruz...

Çokluk 2. Kişi: ӓцӓр /ezır/ ~ **ӓцир** /ezir/ (Çekimli Hâller: Sir+, Sirın+)

Çuvaş Türkçesinde çokluk 2. kişi zamiri **ӓцӓр /ezır/** ve **ӓцир /ezir/** biçimlerindedir. Bunların yanında ağızlarda **ser** biçiminde de kullanılır (Fedotov 1996: 217).

Andreev'in **ebır** için yaptığı tespit **ezır** biçimi için de geçerlidir¹⁶⁷. Yine çokluk 1. kişi biçiminde olduğu gibi çekimli biçimde sadece /i'/li varyantın kullanılması **ezir** biçiminin baskınlığının bir göstergesidir. Çekimli hâllerde (çokluk 1. kişideki gibi) **sir**, **sirın** tabanları kullanılır.

¹⁶⁵ Ağızlarda ayrıca **ipir**, **yepır** ve **per** biçimleri de mevcuttur (Fedotov 1996: 127)

¹⁶⁶ Yaptığımız taramalar sonucunda *epir* biçiminin sıklık değerinin *epır* biçiminden daha fazla olduğunu söyleyebiliriz (MҮ **ebir**: 217 ↔ **ebır**: 93; SA **ebir**: 185 ↔ **ebır**: 0; YŞP **ebir**: 130 ↔ **ebır**: 1; УН **ebir**: 174 ↔ **ebır**: 1). MҮ'deki sayının diğerlerine nispetle fazla çıkmasının bir idiolekt özelliği olabileceğini belirtmekte yarar görüyoruz.

¹⁶⁷ **Ezır** ve **ezir** biçimlerinin sıklık değerleri şu şekilde karşımıza çıkmaktadır: (MҮ **ezir**: 34 ↔ **ezır**: 36; SA **ezir**: 87 ↔ **ezır**: 0; YŞP **ezir**: 69 ↔ **ezır**: 0; УН **ezir**: 86 ↔ **ezır**: 5). **Ebır**'deki gibi MҮ'de belirtilen sayının fazlalığı idiolekt özelliği olabilir.

Вырăс халăхĕ пит пысăк халăх. Вăл ыра кăмăлла, аслă: **эсир** ăна итлĕр, юратса пурăнăр. (ÇНРН 10: 17-18)

/vırıs ħalıĥı pit pızık ħalıĥ. vıl ırı ğımıllı, ıslı: ezir ına itlır, yuratsa purınır./

Rus halkı çok büyük bir halk. O iyi kalpli, akıllı: siz onu dinleyin, sevip yaşayın.

Мĕнле пулăшма пултаратăр-ха **эсир** мана? (ҮҖР 99: 30)

/mĕnle pulăšma puldaradăr-ĥa ezir mana?/

Siz bana nasıl yardım edebilirsiniz?

Эсĕр асаттен дневникне вуламан пуль-ха? (ЅР 47: 4-5)

/ezır azatten dnevnikne vulaman pul'-ĥa?/

Siz büyükbabanın günlüğünü okumamışsınız galiba?

Çokluk 3. Kişi: vēcem /vīzem/ (Çekimli Hâller: vīzen+, vīzem+)

Çuvaş Türkçesinin çokluk 3. kişi zamir olan **vēcem /vīzem/**, teklik 3. kişi zamiri olan **vīl** ile çokluk eki {+Sem}'in birleşmesinden meydana gelmiştir: vīl+sem > **vīzem**¹⁶⁸. Bu zamir, oluşum bakımından diğer Türk lehçeleri ile denktir: [Teklik 3. kişi zamiri+Çokluk eki]. Meselâ, TT. o+(n)lar, Alt. o+lor, Tuv. ~ Hak. o+lar, Uyg. u+lar ... gibi. Zamirin çekimli biçimi ilgi, belirtme-yönelme, bulunma ve çıkma hâllerinde **vīzen**; diğer hâllerde ise yalın hâldeki gibi **vīzem** olarak kullanılır.

Вĕсем икĕ сехете яхăн ларчĕç. (ҮҖР 214: 37)

/vīzem ikı sehete yaĥın larcıš./

Onlar iki saate yakın oturdular.

Паян **вĕсем** ыраш акма каяççĕ. (АÇ 34: 35)

/payan vīzem ıraš aĥma ħayaššı./

Bugün onlar çavdar ekmeye gidiyorlar.

3.1.1. Kişi Zamirlerinin Hâl Biçimleri:

Çuvaş Türkçesinde teklik kişi zamirleri hâl ekleri ile kullanılırken yalın hâldekinden farklı biçimlere sahiptir¹⁶⁹, çoklukta ise böyle bir ikilik söz konusu değildir. Pavlov (1965: 189) ve Sergeev-Kotleev'in (1988: 240-241) bu ikiliğin fonetik kurallar neticesinde oluştuğu şeklindeki izahı doğru değildir.

¹⁶⁸ Çuvaş ağızlarında bu zamir *osam, osım; usam, usem; isem, isem; vilsam, vilsem; vīsem, vīsem* biçimlerinde görülür. (Fedotov 1996: 127)

¹⁶⁹ Ana Altayca'nın kişi zamirleri şu şekildedir (Poppe 1972: 39):

	Yalın ↔ Çekimli Hâl			Yalın ↔ Çekimli Hâl	
Teklik	1. kişi	*bi ↔ *mān	Çokluk	1. kişi	*bir = *bir
	2. kişi	*si ↔ *sān		2. kişi	*sir = *sir
	3. kişi	*i ↔ *ān		3. kişi	*ir = *ir

Kişi		YALIN HÂL		ÇEKİMLİ HÂLLER
TEKLİK	1	эпĕ ~ эп	↔	ман(+)
	2	эсĕ ~ эс		сан(+)
	3	вăл		ун(+); (ăна)
ÇOKLUK	1	эпĕр ~ эфир		пир(+) ~ пирĕн(+)
	2	эсĕр ~ эсир		сир(+) ~ сирĕн(+)
	3	вĕсем		вĕсен(+) ~ вĕсем(+)

İlgi Hâli: Çuvaş Türkçesinin kişi zamirleri ilgi hâlindeyken sırasıyla şu şekildedir: **ман** /man/ ~ **манăн** /manĭn/ ‘benim’; **сан** /san/ ~ **санăн** /sanĭn/ ‘senin’; **ун** /un/ ~ **унăн** /unĭn/ ‘onun’; **пирĕн** /pirĭn/ ‘bizim’; **сирĕн** /sirĭn/ ‘sizin’; **вĕсен** /vĕzen/ ‘onların’

Teklik kişi zamirleri bu hâlde iki biçimde (*man~manĭn, san~sanĭn, un~unĭn*) kullanılmaktadır: **Man, san, un** biçimleri, **manĭn, sanĭn, unĭn** şekillerinden kısalma yoluyla meydana gelmiştir (Pavlov 1965: 189)¹⁷⁰. Ancak bu şekilde bir ikilik diğer Türk lehçelerinin hiçbirinde görülmemektedir. Şüphesiz burada Genel Türkçenin, çekimli gövdeleri (*oblique stem*) genelleştirmesinin büyük önemi vardır. Aynı olay Türk lehçelerinde de olsaydı zamirin yalın hâlli ile ilgi hâlli biçimleri birbirleriyle karışacaktı. Çuvaş Türkçesinin Ana Altayca biçime sadık kalıp çekimli biçimi genelleştirmemesi böyle bir karışıklığın önüne geçmiştir (Krş. Çuv. **ebĭ, ep ~ man, manĭn** ↔ Trkm. men ~ meniñ; ET bān, mān ~ bāniñ, māniñ, miniñ; Tuv. men ~ meeñ; Özb. men ~ mening; Kır. men ~ meniñ).

İki biçim sıklık (*frequency*) bakımından karşılaştırıldığında, büyük ihtimalle “az çaba kuralı” sonucu, kısa biçimin daha fazla kullanıma sahip olduğu ortaya çıkmaktadır¹⁷¹.

¹⁷⁰ Trkm.’de bu şekilde bir kısalma söz konusudur: *meniñ* ↔ *meñ, seniñ* ↔ *señ, onuñ* ↔ *oñ* (Clark 1998: 188-189).

¹⁷¹ UH man: 246 ↔ manĭn 65, san: 97 ↔ sanĭn: 1, un: 409 ↔ unĭn: 183; YŞP man: 73 ↔ manĭn: 38, san: 68 ↔ sanĭn: 0, un: 448 ↔ unĭn: 255; SA man: 48 ↔ manĭn: 34, san: 29 ↔ sanĭn: 0, un: 257 ↔ 148; ULİP man: 222 ↔ manĭn: 13, san: 0 ↔ sanĭn: 0, un: 188 ↔ unĭn: 15; ST man: 167 ↔ manĭn: 10, san: 143 ↔ sanĭn: 14, un: 77 ↔ unĭn: 31)

Çokluk 1. ve 2. kişi zamirleri hâl eklerini alırken başlarındaki e- ünlüsünü düşürerek **pir**, **sir** şekillerinde, dolayısıyla ilgi hâli ekiyle **pirin**, **sirin** olarak kullanılırlar.

Çokluk 3. kişide zamirin ilgi hâl ekini (ve belirtme-yönelme, bulunma, çıkma hâl eklerini) alması, isimlerin bu hâldeki çekimlerinin aynısıdır. Zira, çokluk 3. kişi zamiri teşkili +sem çokluk ekiyle meydana getirilmektedir. Çokluk eki üzerine ilgi, belirtme-yönelme, bulunma ve çıkma hâli eklerinden herhangi biri geldiğinde ekin son ünsüzü *-n* olur (çıvaş+sem+e > **çıvaşsene** ‘Çuvaşları, Çuvaşlara’, yultaş+im+sem+te > **yultaşimzence** ‘arkadaşlarımda’ ...gibi.). İlgi halindeki çokluk 3. kişi zamiri, artık kullanımdan düşmüş sayılabilecek **vizenin**¹⁷² (< vıl+sem+in) yapısından kısaltılmış **vizen** şeklinde kullanılmaktadır.

Çутă тѣнче **манăн** кил-йышăм, çўлти пѣлѣт **манăн** çурт-хўшѣм, шурăмпұç çути **манăн** хăйă... (MҮ 38: 9-11)

/şudi tince manın kil-yıjım, şöldi pılıt manın şurt-hüjım, şurımpuş şudi manın hiyi...

Aydınlık dünya benim ailem, yukarıdaki bulut benim evim barkım, tanyeri ağartısı benim çıram...

Эй, мăнтарăн кайăксем, эсир **манăн** тăвансем. **Сирѣн** чѣлхе - **ман** чѣлхе, **сирѣн** чѣрѣр - **ман** чѣре, **сирѣн** асап - **ман** асап. (MҮ 38: 16-18)

/ey, mındarın kayıksem, ezir manın tıvanzem. sirin çilhe – man çilhe, sirin çırır – man çire, sirin azap – man azap./

Ey zavallı kuşlar, siz benim dostlarımsınız. Sizin diliniz – benim dilim, sizin yüreğiniz – benim yüreğim, sizin derdiniz – benim derdim.

— Анне, эсѣ мѣншѣн яланах салхуллă, мѣншѣн **санăн** куçусем куççуллѣ?, тет хѣр. (APS 25: 26-27)

— Anne, ezı mınjın yalanağ salhullı, mınjın sanın kuşuzem kuşşullı?, tet hır.

“Anne, sen niçin sürekli kederlisin, niçin **senin** gözlerin yaşlı?”, der kız.

Ак **сан** валли пыл илсе килтѣм... (UH 122: 35)

/ağ san valli pıl ilze kildım...

*İşte **senin** için bal alıp geldim.*

Мѣн тума килнѣ ку хѣрарăм? Мѣн ѣç пур **унăн** манпа? (YŞP 64: 40-41)

/mın tuma kilnı ku hırarım? mın iş pur unın manpa?/

Ne yapmaya gelmiş bu kadın? Ne işi var onun benle?

¹⁷² Çuvaş Türkçesi üzerine yapılan çalışmalarda çokluk 3. kişi zamirinin ilgi hâlli biçimi verilirken **вѣсен** /**vizen**/ yanında **вѣсенѣн** /**vizenin**/ yapısı Aşmarin (1898: 190), Sergeev-Kotleev (1988:240), Pavlov (1965: 189), Andreev (1956: 127), Benzing (1959: 735), Krueger (1961: 133), Clark 1998: 439, Yılmaz'da (2002: 33) (Aşmarin hariç diğerlerinde –*ın*, ayrıç içinde) yer alırken, V. İ. Sergeev'de (1992: 72 ~ 2002: 207) sadece **vizen** biçimi görülür. Korpusumuzda yaptığımız taramaya göre **vizenin** şeklinde hiç bir kullanım tespit edemedik.

Ун аппăшĕн упăшки Шупашкарта ёшлет, Советсен çуртĕнче, пысăк çын, республикпе паллă... (VTŞ 8: 40-42)

/Un appıĥın ubıŝki ŝubaŝkarda ŝlet, sovetzen ŝurdınce, pızıĥ şın, respublikibe pallı.../

Onun ablasının kocası Çeboksarı'da çalışıyor, konseyler binasında, büyük bir adam, bütün cumhuriyet çapında meşhur...

Каç пулсан вёсем пирён хапха умёнче Любăпа çумăн ларатчё. (ТТÇ 14: 41-42)

/kaş pulzan vızem pirin hapħa umince lyubıba ŝumın laratçıŝ./

Akşam olunca, onlar **bizim** kapının önünde Lyuba ile birlikte otururlardı.

Пăлхавçăсем утлă çарпа вёсен ялне пăрса çитеççё. (ТЛ7 71: 4)

/Pılħavjızem utlı ŝarba vizen yalne pırza ŝiteŝŝı./

İsyancılar süvari birlikte **onların** köyüne gidip ulaşıyorlar.

Belirtme-Yönelme Hâli: Çuvaş Türkçesinde yönelme ve belirtme hâllerinin aynı morfemle yapılması şahıs zamirlerinin bu hâllerinin tek bir biçimde karşımıza çıkmasına neden olmuştur. **мана** /mana/ 'bana; beni', **сана** /sana/ 'sana; seni', **ăна** /ına/ 'ona; onu', **пире** /pire/ 'bize; bizi', **сире** /sire/ 'size; sizi', **вёсене** /vëzene/ 'onlara; onları'. Zamirin yönelme mi ya da belirtme mi anlamında kullanıldığı ancak bağlamdan (fiilin hâl ekli tamlayıcısından) tespit edilebilir.

Zamirlerin belirtme-yönelme hâli, zamirlerin çekimli biçimlerde kullanılan köklerinin üzerine söz konusu hâlin ekinin getirilmesiyle oluşur. Ancak burada istisnai bir durum ortaya çıkmaktadır. Teşkil sistemine göre, teklik 3. kişide belirtme-yönelme hâli ***una** şeklinde olması gerekirken karşımıza **ina** olarak çıkmaktadır. Araştırmacıların içinde bu konuda görüş bildiren tek kişi olan Levitskaya (1976: 30), **ina** biçiminin ***una**'dan geliştiğini düşünmektedir. Levitskaya'nın yaptığı izâha göre, böyle bir değişimin neden sadece belirtme-yönelme hâlinde olup diğer hâllerde kurallı teşkilin korunduğu sorunu cevapsız kalmaktadır. Benzing'in (1959: 735) zamirin çekim paradigmasında bu durum için verdiği **una** verisi muhtemelen ağızlara has bir kullanımdır. Zira ağızlarda bu durum **una** ~ **ona** biçimlerinde kaydedilmiştir (Levitskaya 1976: 30).

Yönelme anlamında:

Мана чăвашла Улька теççё, вăрăсла вăл Ольга пулать, атте ячёпе каласан - Павловна, анчах ку кирлех те мар. (SA 57: 29-31)

/mana çıvaşla Ul'ğa teşşı, vırısla vıl ol'ğa pulat', atte yacıbe kalazan – Pavlovna, ancaħ ku kirleh te mar./

Bana Çuvaşça Ulga diyorlar, Rusça o Olga olur, baba adıyla söyleyince – Pavlovna, ancak bu gerekli de değil.

Эс те ан хăра, пирѐнпе пурăнна чух вѐсем **сана** нимѐн те тăваймаççѐ. (YŞP 122: 39-40)

/es te an ħıra, pirinbe purinnı çuĥ vızem sana nimin de tıvaymaşşı./

*Sen korkma, bizimle yaşadığın zaman onlar **sana** hiçbir şey yapamazlar.*

Мерчен хулинче чăваш патши пурăнна. **Ана** ун чухне «хан» тенѐ. (AŞH 45: 18-19)

/mercen ħulince çıvaş patşi purinnı. İna un çuĥne «ħan» tenı.

*Mercen şehirinde Çuvaş hükümdarı yaşamış. **Ona** o zaman “han” denirmiş.*

Учитель **пире** чăвашла аңлантаратчѐ. (APS 107: 3)

/uçitel' pire çıvaşla ĩnlandaratçı./

Öğretmen (dersi) bize Çuvaşça anlatıyordu.

Кам ирѐк панă **сире** кунта кѐме? (S 162: 40)

/kām irik panı sire kunda kime?/

*Buraya girmeye **size** kim izin verdi?*

Белорус ачисем вырăсла аңланаççѐ, анчах естонецсен ачисем вара пѐр сăмах та пѐлмеççѐ. Мѐнле вѐрентмелле **вѐсене**? (SA 85: 43-45)

/belarus acizem virısla ĩnlanası, ancaĥ estonetssen acizem vara pır sımaĥ ta pılmeşşı. Mınle vırentmelle vısene?/

*Belarus çocukları Rusça anlıyorlar, ancak Estonyalıların çocukları ise bir kelime dahi bilmiyorlar. **Onlara** nasıl öğretmeli?*

Belirtme Anlamında:

Мана кѐтсе ан ларăр, тухăр кухнăран, вырнаçăр сѐтел хушшине. (S 173: 17-18)

/mana kıtse an larır, tuĥır kuĥn'ıran, vırnaĥır sıdel ĥuşşine./

***Beni** bekleyip oturmayın, mutfaktan çıkın, masanın başına oturun.*

Сана тѐрмерен миçе хут çăлса хăвартăм-ха эп? (VYV 33: 25)

/sana tırmeren mişe ĥut şalza ĥıvardım-ħa ep?/

Seni hapisten kaç kere kurtardım ben?

Çенѐ амăшѐ юратмасть **а́на**, çавна лайăх тують Иван, анчах уншăн çилленмест, мѐн хушшине пѐтѐм вăйран туса пыма тăрăшать, паян та вăл тăрăшса вăрать. (KA 37: 1-3)

/şinı amışı yuratmast' İna, şavna layıĥ tuyat' ivan, ancaĥ unşın şillenmest, mın ĥuşşine pıdım vııran tuza pıma tırışat', payan da vıl tırışsa vırat'./

*Yeni annesi, **onu** sevmiyor, bunu iyi hissediyor İvan, ancak onun için öfkelenmiyor, ne buyuruyorsa bütün gücüyle yapmaya çabalıyor, bugün de çabalayıp orak biçiyor.*

Çакă **пире**, ачасене савăнтаратчѐ. (Çs10 289: 31-32)

/şagı pire, acazene savındaratçı./

*Bu **bizi**, çocukları sevindiriyordu.*

Халь эсир киле кайса кăштах канăр, ирхине вара, ну, пĕр пиллĕк çурă-ултă сехетсенче эфир **сире** кунта кĕтетпĕр. (YŞP 86: 37-39)

/ħal' ezir kile kayza kıştaħ ħanır, irhine vara, nu, pır pillik şurı-ultı sehetsence ebir sire ħunda kĕtetpır./

*Şimdi siz eve gidip biraz dinlenin, sonra erkenden, yani, yaklaşık saat beş buçuk-altıda biz **sizi** burada bekliyoruz.*

Евгени тĕлĕнсех кайрĕ: аċтан палларĕ-ха вĕсене ку сын? (SA 71: 27-28)

/yevgeni tĕlĕnseh ħayrı: iştan palları-ħa vĕsene ħu şın?/

Yevgeni şaşırıp kaldı: bu adam onları nereden tanıdı?

Bulunma Hâli: Kişi zamirleri, bulunma hâlinde **manra**, **sanra**, **unra** ~ **unda** , **pirte** ~ **pirĕnte**, **sirte** ~ **sirĕnte**, **vĕzenĕ** şeklinde kullanılmaktadır.

Çuvaş Türkçesinin bulunma hali ekinin (aynı zamanda çıkma hâli) eklenme kurallarına göre, kelime -n (veya -l) ünsüzü ile bitiyorsa ekin her iki biçimbirimini de alabilir¹⁷³: **kil-de** 'evde' ↔ **al-ra** 'elde', **şkul-da** ↔ **şkul-ra** 'okulda'; **vırman-ra** ↔ **vırman-da** 'ormanda'. Buna göre, Çuvaş Türkçesinde teklik kişi zamirleri, bulunma hâlinde **манра** /manra/, **санра** /sanra/'nın yanısıra **манта** /manda/, **санта** /sanda/ biçimlerine de sahip olmalıdır. Nitekim, Aşmarin'in (1898: 189) vermiş olduğu çekim paradigmasında manra ~ manda, sanra ~ santa şekilleri karşımıza çıkmaktadır, Modern Çuvaş Türkçesinin teklik 1. ve 2. kişi zamirlerinde /t/'li biçimler kullanımını kaybederek manra ~ sanra şeklinde (Benzing 1959: 735, Pavlov 1965: 188, Sergeev 1992: 70, Sergeev 2002: 207) tek biçim haline gelmişlerdir.

Aşmarin, aynı eserinde (s. 190) 3. kişi zamiri için sadece -t'li olarak **унта** /unda/ biçimini (ve ağız kullanımı **onda**) kaydetmiştir. Çoğu incelemede bu zamirin **unra** ile **unta** şekillerinde nöbetleşe olarak kullanıldığı söylenmektedir¹⁷⁴. Biz metinlerimizde her iki biçimdeki kullanımı da tanımlayabildik. Ancak, bu ikilik hakkında görüş alışverişinde bulunduğumuz kimi Çuvaş dilcileri **unra** biçiminin asli şekil olduğunu söylemektedirler. Teklik 3. kişi zamiri kişi kavramının yanında gösterme özelliği de

¹⁷³ Detaylı açıklama için bkz. Bulunma Durumu

¹⁷⁴ Çuvaş Türkçesi üzerine yapılmış çalışmalarda, bulunma hâlindeki 3. kişi zamiri için kullanımlar şu şekilde gösterilmiştir: Aşmarin (1898: 190) **unda**; Mattayev (1919: 56) **unda** ~ **unra** Andreev (1956: 127) **unra (unda)**; Benzing (1959: 735) **unra** ~ **unda** (orada); Krueger (1961: 133) **unra (unda)**; Pavlov (1965: 188) **unra**; Levitskaya (1976: 30) **unra** ~ **unta**; L. P. Sergeev-Kotleev (1988: 240) **unra** ~ **unta**; V. İ. Sergeev (1992: 70) **unra**; Clark (1998: 439) **unda**; Yılmaz (2002: 32) **unra** ~ **unda**.

taşıdığından **unda**¹⁷⁵ ‘onda’ nın yanı sıra ‘orada’ anlamında da kullanılmaktadır¹⁷⁶. Bu konunun müstakil olarak ele alınıp etraflıca değerlendirilmesi daha yerinde olacaktır.

Çokluk 1. ve 2. kişi zamirleri bulunma hâlinde iki biçimde karşımıza çıkar. İlki, yalın hâldeki biçiminin başındaki e- unsurunun atılması sonucu ortaya çıkan ***pir** ve ***sir**’in üzerine {+de} ekinin getirilmesi suretiyle oluşan **пирте** /pirte/, **сирте** /sirte/; ikincisi ise, bu iki biçimbirimin arasına [+ın] ilgi hâli eki yerleşmesiyle (V. İ. Segeyev 1992: 72;) oluşan **пирѐнте** /pirĩnte/, **сирѐнте** /sirĩnte/ biçimleri¹⁷⁷. Aşmarin (1898: 190) çekim paradigmasında sadece **pirte** ve **sirte** biçimlerini vermektedir.

ET kişi zamirlerin çekim paradigmasında (Erdal 2004: 192) **bizintä** / **biznitä** / **biznidä** yapılarını görmekteyiz. Talat Tekin Türkçe ilgi hâli ekinin kökeni üzerine yazdığı makalesinde (2003: 349), ET’deki **bizintä** biçimini Çuvaşça bu yapılarla denk görmektedir, ancak ET denk yapılardaki ilgi hâlinin “arkaik genitiv biçimi” olduğunu kaydeder. Poppe (1976: 60), [ilgi+bulunma], [ilgi+yönelme], [ilgi+çıkma] şeklindeki bu tür ikili çekimleri (*double declension*) ET’de ilgi hâli eki /+*n/’in dönüştürücü etkisine bağlar.

Çokluk 3. kişi zamiri bulunma hâlinde kullanıldığında, bünyesindeki çokluk ekinin sonundaki -m ünsüzü n ile değişir ve çokluk eki ardından, adlarda olduğu gibi, ekin [+ce] varyantı eklenir: **вӗсенче** /vĩzenche/.

Анчах **манра** ним айӑп та ҫук. (YŞP 226: 17-78)
/ancaḥ manra nim ayĩp da ūuḥ./
Ancak **bende** hiç kusur yok.

Кӗреҫи **санра** та пур-ха, сенӗкӗ ҫук. (ТТҪ 137: 1)
/kĩreḥi sanra da pur-ḥa, senĩḡĩ ūuḥ./
Kürek **sende** de var, ama yaba yok.

Унра та урӑх халӑх юнӗ ҫӳрет. (P 40: 28-29)
/unra da urĩḥ ḥalĩḥ yunĩ ūuret./
Onda başka halkın kanı var. (hh. dolaşıyor)

¹⁷⁵ Çuvaş Devlet Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından 2002 yılında çıkarılan Çuvaş Türkçesinin en son Yazım Kılavuzu’nda (*Çıvaş Çilhin Orfografi Slovarı*, Çıvaş Kĩneke İzd.: Şupaşkar) sadece **unda** biçimi kaydedilmiştir.

¹⁷⁶ ÇRS’de **unra** 3. kişi zamirinin bulunma hâli; **unda** “orada” olarak anlamlandırılmıştır. Yine ÇR-RÇS’de **unra** zamir; **unda** “zarf” olarak gösterilmiştir.

¹⁷⁷ Levitskaya (1976: 30), -*n* unsurunu *iyelik durumu* ifadesiyle soru işaretli olarak belirtir. Pavlov (1965: 189) ise, bu unsurun kökeninin belli olmadığını söylemektedir. Buna ilave olarak bu iki yapı arasında anlam farklılığı olduğunu da kaydeder. Ona göre, *pirĩnte*, *pirĩnten* gibi biçimler sadece nesne anlamında kullanılırken, *pirte*, *pirten* şeklindeki yapılar nesne anlamının yanında yer anlamına da sahiptir.

- Пёр ача çаванталла тарçе... - тёллесе катартрё Илюк.
 — Чуп еппин, часрах ун хыççан! Граждансем пулăшар! **Унта** манан пётём документсем, укça... (YŞP 52: 36-39)
 /— pîr aca şavîndalla tarçî... – tîlleze kıdartrî İlyuq.
 — çup еppin, çasrah un hıçşın! ğrajdanzem pulîjîr! Unda manîn pîdîm doqumentsem, uqşa.../
 — *Bir çocuk şu tarafa doğru kaçtı, diye İlyuk işaret edip gösterdi.*
 — *O hâlde çabucak arkasından koş! Vatandaşlar yardım edin! Benim bütün dökümanlarım, param onda...*

Пирте ялсем питё пысăк. (ÇRS 297)

/pirde yalzem pidi pızık./

Bizde köyler çok büyük.

Пирёнте йывăр туйăм хăварчёç. (İY 328: 32)

/pirinde yivir tuyim hıvarciş./

Bizde kötü bir duygu bıraktılar.

Сирте айăп çук. (S 272: 29)

/sirde ayip şuq/

Sizde ayıp yok.

Эпё мён тăвайăп сире? Влаç сирёнте. (İY 145: 24-25)

/ebî mîn tivayip sire? vlaš sirinde./

Ben size ne yapabileceğim? Güç sizde.

Вёсенче манан кёнекесем пур. (ÇRS 1985: 76)

/vîzence manîn kînegezem pur./

Onlarda benim kitaplarım var.

Çыкма Нâли: Kişi zamirleri çыкма hâlinde **манран** /manran/ ‘benden’, **санран** /sanran/ ‘senden’, **унран** /unran/ ~ **унтан** /undan/, **пирёnten** /pirinden/ ~ **пиртен** /piriden/ ‘bizden’, **сирёnten** /sirinden/ ~ **сиртен** /sirden/ ‘sizden’, **вёсенчен** /vêzencen/ ‘onlardan’ şekillerinde kullanılır.

Bulunma hâlinde olduğu gibi teklik 1. ve 2. kişi zamirlerinin **manran** ve **sanran** (*mandan* ~ *sandan değil*) şekillerinin tercih edildiği görülür¹⁷⁸.

Эпё çынсене улталама äста, эсё вара вёсен тарçи. Ку çёр-шывра **манран** äсли çук! (APS 49: 39-40)

/ebî şinzene uldalama İsta, ezî vara vîzen tarşi. қu şîr-şivra manran İsli şuq!/
Ben insanları aldatmakta ustayım, sen ise onların hizmetçisin. Bu memlekette

benden akıllısı yok.

¹⁷⁸ Aşmarin (1898: 189) bu durum için, **manran~mandan**; **sanran~sandan** verilerini kaydetmiştir.

Сунара кәна сүремелле санән ку сипушпа. Упа курсан, вәл та хәраса тарә **санран!**.. (SA 138: 28-29)

/sunara ğına süremelle sanın ƙu şipuşpa. uba ƙurzan, vıl da ĥıraza tarı sanran!./
*Senin bu kıyafetinle sadece ava gitmek gerekir. Ayı görse, o da **senden** korkup kaçacak.*

Әпә **унран** асләрах. (ÇRS 1985: 513)

/ebı **unran** aslıraƙ./
Ben ondan daha büyüğüm.

Тутарсем **пиртен** хәвәтрах әрчеççә. (MY 318: 16)

/tudarzem pirden ĥivıtraƙ ĩrçeşşı./
*Tatarlar **bizden** daha hızlı ürerler.*

Әсә **пирәнтен** укша, çамарта, пир улталаса илтән. (AÇ 103: 19)

/ezı pirından uƙşa, şımarıda, pir ultalaza ildın./
*Sen kandırarak **bizden** para, yumurta, bez aldın.*

Сирәнтен ирәк ытма хушрә. (S 325: 2)

/sirından irik ıytma ĥuşrı./
***Sizden** izin almamı istedi.*

Ыран кун пирки **сиртен** информация кәтетәп. (S 208: 2)

/ıran ƙun birgi sirden informatsi kitedıp./
*Yarın bunun hakkında **sizden** bilgi bekliyorum.*

Пәри **вәсенчен** чәваш, тепри вырәс... (İET 59: 10)

/pıri vızencen çıvaş, tepri viris.../
***Onlardan** biri Çuvaş, diğeri Rus...*

Араç-Birliktelik Hâli: Kişi zamirleri araç-birliktelik hâlinde şu şekillerde kullanılır: **манпа** /manba/ ~ **манпала** /manbala/ ‘benimle’; **санпа** /sanba/ ~ **санпала** /sanbala/ ‘seninle’; **унпа** /unba/ ~ **унпала** /unbala/ ‘onunla’; **пирәнпе** /pirınbe/ ~ **пирәнпеле** /pirınbele/ ‘bizimle’; **сирәнпе** /sirınbe/ ~ **сирәнпеле** /sirınbele/ ‘sizinle’; **вәсемпе** /vızembe/ ~ **вәсемпеле** /vızembele/ ‘onlarla’. Kişi zamirleri hâl ekinin {+PA} veya {+PAIA} varyantlarını alırken, diğer varyant olan {+pAIAn} ekinin bu durumda kullanımı görülmez. Ancak zamirlerin {+PAIA} ekiyle kullanımı oldukça seyrek, ekin kısa biçimiyle kullanımın genel olduğunu söylemeliyiz.

Анча хәрәм **манпа** мар, амәшә патәнче пурәнать. (S 273: 9-10)

/ancaƙ ĥırım manba mar, amışı padınce purınat’./
*Ancak kızım **benimle** değil, annesi ile yaşıyor.*

Ўста кайсан та эс | Халь пулән манпала /İşta қayzan da es | /ħal' pulĩn manpala/ *Nereye gitsen de sen | Ŗimdi **benimle** olacaksın* (ST 37: 4-5)

Кунти йёркесене санпа иксёмёр туман, санпа иксёмёр улаштараймастпәр.
(P 18: 25-26)

/қundi yĩrgezene sanba iksĩmĩr tuman, sanba iksĩmĩr ulĩŝtaraymastpĩr./
*Buradaki dũzeni **seninle** ikimiz yapmadık, **seninle** ikimiz deęiŝtiremeyiz.*

Мён курмарәмәр санпала? (MҮ 124: 12)

/mĩn қurmarĩmĩr sanbala?/
*Ne gormedik **seninle**?*

Эпир унпа кил-қурт қинчен, выльәх-чёрлөх қинчен, ача-пәча қинчен
калақатпәр. (UH 171: 22-23)

/ebir unba kil-şurt şincen, vıl'ĩħ-çĩrlĩħ şincen, aca-pĩca şincen kalajatpĩr./
*Biz **onunla** ev bark hakkında, mal davar hakkında, çoluk çocuk hakkında konuşuyoruz.*

Упәшкуна ан пәрах, | Аван пурән унпала. /ubĩŝқuna an pĩraħ, | avan purĩn unbala./ *Kocanı bırakma, | Güzel yaşa **onunla**.* (Narspi)

Санька пирёнпе нумай лармарё. (TҮҢ 6: 2)

/san'қа pirĩnbe numay larmarĩ./
*Sanka **bizimle** çok oturmadı.*

Кашни қун сирёнпе калақатәп. (S 272: 14)

/қаŝni ğun sirĩnbe қalajadĩp./
*Hergũn **sizinle** konuşuyorum.*

... вёсемпе ялан вырәсла калақчәр. Ку вәл хәйсемшён те усәллә пулать.
(SA 79: 21-22)

/... vĩsempe yalan virĩsla kalaŝçĩr. Ku vĩl hĩysemŝĩn te usillĩ pulat'./
***Onlarla** sürekli Rusça konuşunlar. Bu kendileri için de faydalı olur.*

Sebeb Hâli: Kiŝi zamirleri sebep hâlinde ŝu ŝekilde kullanılmaktadır: **маншән** /maŋjĩn/ 'benim için'; **саншән** /saŋjĩn/ 'senin için'; **уншән** /unjĩn/ 'onun için'; **пирёншён** /pirẽnjẽn/ 'bizim için'; **сирёншён** /sirẽnjẽn/ 'sizin için'; **вёсемшён** /vẽzemjẽn/ 'onlar için'.

"**Маншән** чи хакли - Ленина қурни, ун сәмахне итлени" тенё вәл амәшне.
(TL7 151: 25-26)

/“maŋjĩn çĩ ħakli – lenina қurni, un sĩmaħne itleni” tenĩ vĩl amĩŝne./
O, "**Benim için en önemlisi – Lenini gördüğüm, onun konuşmasını dinlediğim**" demiş annesine.

Анчах, анне, эпё пёрмаях **саншән** кулянатәп. (Ун 388: 19)
 /ancaḥ, anne, ebī pīrmayaḥ saṅjīn ḫulyanatīp./
*Ancak anne, ben sürekli **senin için** üzülüyorum.*

Ку **уншән** хәнәхнә та лайәх пәлнә ёç пулчә. (P 28: 22-23)
 /ḫu unjīn ḫīnīḫnī da layīḥ pīlnī iṣ pulcī./
*Bu **onun için** aldığı ve iyi bildiği bir iş oldu.*

Унта сывләш самаях уçә, **сирәншән** усәллә пулә. (YŞP 218: 44-45)
 /unda sıvliš samayaḥ uḫī, sirīnjīn uzıllī pulī./
*Orada hava oldukça temiz, **sizin için** faydalı olacak.*

Вёсем унта **пирәншән**, пире хўтәлесә, юн тәкаççә. (SA 144: 13-14)
 /vīzem unda pīrīnjīn, pīre ḫūdīleze, yun tīḫaṣṣī./
*Onlar orada **bizim için**, bizi savunarak kan döküyorlar.*

Yapılan açıklamalardan sonra Çuvaş Türkçesinin kişi zamirlerinin isim hal ekleriyle çekim tablosu şu şekilde olmaktadır:

HAL	TEKLİK		
	1. Kişi	2. Kişi	3. kişi
Yalın	эпё ~ эп	эсё ~ эс	вәл
İlgi	ман ~ манән	сан ~ санән	ун ~ унән
Yönelme-Belirtme	мана	сана	әна
Bulunma	манра	санра	унра ~ унта
Çıkma	манран	санран	унран
Araç-Birliktelik	манпа	санпа	унпа
Sebep-Amaç	маншән	саншән	уншән

HAL	ÇOKLUK		
	1. Kişi	2. Kişi	3. kişi
Yalın	эпёр ~ эпир	эсёр ~ эсир	вёсем
İlgi	пирён	сирён	вёсен
Yönelme-Belirtme	пире	сире	вёсене
Bulunma	пирте~ пирёнте	сирте ~ сирёнте	вёсенче
Çıkma	пиртен~ пирёnten	сиртен~ сирёnten	вёсенчен
Araç-Birliktelik	пирёнпе	сирёнпе	вёсемпе
Sebep-Amaç	пирёншён	сирёншён	вёсемшён

3.1.2. Kişi Zamirlerinin Edatlara Bağlanması:

Diğer Türk lehçelerinde de olduğu gibi¹⁷⁹, Çuvaş Türkçesinde de edatların isimlere ve edatların kişi zamirlerine (ayrıca *çu*, *şağ(ĩ)*, *şav(ĩ)* gibi işaret zamirlerine) bağlanmaları arasında farklılık vardır. Meselâ:

валли /valli/ ‘için’ edatı isimlerde ve çokluk 3. kişide yalın hâl ile kullanılırken diğer kişi zamirlerinde ilgi halinde kullanılmaktadır¹⁸⁰. **ачасем валли** /acazem valli/ ‘çocuklar için’ (MY 83: 9) ↔ **пирĕн валли** /pirĕn valli/ ‘bizim için’ (MY 87: 38); **ман валли** /man valli/ ‘benim için’ (ТТÇ 214: 11); **сан валли** /san valli/ ‘senin için’ (YŞP 116: 2).

пек /pek/ ‘gibi’ edatı isimlerde ve çokluk 3. kişide yalın hâl ile; diğer kişi zamirlerinde ilgi halinde kullanılmaktadır : **лĕпĕш пек** /lĕbĕš pek/ ‘kelebek gibi’ (AÇ 15: 3) ↔ **ман пек** /man bek/ ‘benim gibi’ (KA 265: 20); **сирĕн пек** /san bek/ ‘sizin gibi’ (ŞP 263).

пирки /pirgi/ “-den dolayı; hakkında, konusunda” edatı isimlerde ve çokluk 3. kişide yalın hâl ile kullanılırken diğer kişi zamirlerinde ilgi halinde kullanılmaktadır: **Мĕн пирки** /mĕn pirgi/ ‘ne hakkında’ (ŞP 270: 17) ↔ **ман пирки** /man pirgi/ ‘benim hakkımda’ (AÇ 120: 17); **пирĕн пирки** /pirĕn pirgi/ ‘benim hakkımda’ (VTŞ 231: 39).

3.2. DÖNÜŞLÜLÜK ZAMİRLERİ

(Alm. *Reflexivpronomen*; İng. *Reflexive pronoun*; Rus. *Возвратное местоимение*)

Genel Türk dilinde dönüşlülük zamiri olarak üç değişik kelimenin kullanıldığını görmekteyiz. Tarihi ve çağdaş Türk lehçeleri ET *öz*, *kāntü*, *bod* ‘TT. boy’ kelimelerini dönüşlülük zamiri olarak tercih etmişler ve ilgili şahıstaki iyelik ekleriyle birlikte her şahıs için ayrı formda dönüşlülük zamirleri meydana getirmişlerdir¹⁸¹.

¹⁷⁹ Karş. Ttü. *para için* ↔ *ben-im için*; *araba ile* ~ *arabayla* ↔ *sen-in ile* ~ *sen-in-le*; *hamur gibi* ~ *on-un gibi*; Trkm. *8-inci klas için* ‘8’inci sınıf için’ (EH kapak) ↔ *biziñ için* ‘bizim için’ (Tabaklar 1994: 75); *iki sam köz yalı* (EH 283) ‘iki tane göz gibi’ ↔ *siziñ yalı* ‘sizin gibi’ (Tabaklar 1994: 76) vb.

¹⁸⁰ Bu edat aynı zamanda isimlerde ve kişi zamirlerinde belirtme-yönelme halinde de kullanılabilir: *mana valli* ‘benim için’, *sana valli* ‘senin için’, *ına valli* ‘onun için’, *pire valli* ‘bizim için’, *sire valli* ‘sizin için’, *všene valli* ‘onlar için’.

¹⁸¹ Kimi lehçelerde dönüşlülük zamirleri fonetik bakımdan çok farklılaşmış, ayrı bir leksemde gelişmiş olduğu izlenimi yaratmaktadırlar. Meselâ Karaçay-Balkar Türkçesindeki *kes* ‘kendi’ zamirinin Eski Kıpçakça ile de karşılaştırınca ET *kāntü* zamirinden gelişmiş olduğunu görmekteyiz (Räsänen 1957: 38-39). Räsänen aynı eserinde

Çuvaş Türkçesi dönüşlülük zamiri tercihi bakımından GT'den büsbütün ayrılmaktadır. Bu lehçede dönüşlülük zamiri olarak hiçbir tarihi ve çağdaş lehçede görülmeyen bir **ha* biçimi kullanılmaktadır. Zamirin kişilere göre biçimleri, söz konusu biçimin üzerine iyelik eklerinin getirilmesiyle oluşturulmaktadır.

Çuvaş Türkçesinde yalın durumdaki dönüşlülük zamirinin şahıslara göre çekimi ve oluşumu şu şekildedir:

KİŞİ	ZAMİR	TRANSKRİPSİYON	OLUŞUMU
1TK	хам	ħam	< xa+m
2TK	ху~ хăв	ħu ¹⁸² ~ ħiv	< xa+y
3TK	хăй	ħiy	< xa+(y)i
1ÇK	хамăр	ħamir	< xa+mip
2ÇK	хăвăр	ħivir	< xy+ip
3ÇK	хăйсем	ħiyzem	< xa+(y)i+zem

Сывăр, Иван, лашăрсене **хам** хураллăп. (КА 75:6-7)

/şivir, ivan, laşırzene ħam ħurallip./

*Uyu Ivan, atlarınızı **kendim** koruyacağım.*

Пирĕн таврара тырă начар пулнине **ху** та пĕлетĕн. (АÇ 54: 2-3)

/pirin tavrara tirı nacıar pulnine ħu da piletin./

*Bizim civarda ekinin verimsiz olduğunu **kendin** de biliyorsun.*

Хăй пĕрмай масар еннелле şavrăна-şavrăна пăхрĕ. (ТТÇ 291: 19-20)

/ħiy pirmai mazar yennelle şavrina-şavrina pıhrı./

***Kendisi** sürekli döne döne mezar tarafına baktı.*

Хамăр куртăмăр (ŞP 252: 23)

/ħamir kurdimar./

***Kendimiz** gördük.*

Хăвăр пырса каламастăр. (ŞP 102: 14)

/ħivir pirsa қalamastır./

***Kendiniz** gidip söylemiyorsunuz..*

Хăйсем сана тăрантарчăр. (VTŞ 6: 28)

/ħiyzem sana tirandarçır./

***Kendileri** seni doyursunlar.*

bizim Çuvaşça hariç, GT için üç olarak verdiğimiz dönüşlülük zamiri sayısını Yak. *beye* 'kendi' kelimesini de ekleyerek dörde çıkarıyor. Bize göre Yak. *beye* kelimesi ET *bod* kelimesinden gelişmiştir.

¹⁸² Teklik 2. kişide zamir **ħu** şeklinde olsa da **ħiv** biçimi de zama zaman karşımıza çıkmaktadır.

Мән хәвпа хәв калашатән? (ТТÇ 282: 9)

/mɪn ɣivba ɣiv ɣalaʃadɪn?/

Ne kendi kendine (hh. kendinle kendin) konuşuyorsun?

Dönüşlülük zamirinin durum ekleriyle çekim paradigması şu şekildedir:

Teklik Biçimler;

HÂL	ХАМ 'kendim'	Ху ~ ХӀВ 'kendin'	ХӀЙ 'kendisi ~ kendi'
Yalın	хам /ɣam/	ху /ɣu/~ хӀв /ɣiv/	хӀй /ɣiy/
İlgi	хамӀн /ɣamɪn/	хӀвӀн /ɣivɪn/	хӀйӀн /ɣiyɪn/
Yönelme- Belirtme	хама /ɣama/	хӀвна /ɣivna/	хӀйне /ɣiyne/
Bulunma	хамра /ɣamra/	хӀвӀнта /ɣivɪnda/	хӀйӀнче /ɣiyince/
Çıkma	хамран /ɣamran/	хӀвӀнтан /ɣivɪndan/	хӀйӀнчен /ɣiyincen/
Araç	хампа /ɣamba/	хупа /ɣuba/ ~ хӀвпа /ɣivba/	хӀйпе /ɣiybe/
SebeP	хамшӀн /ɣamʃɪn/	хушӀн /ɣuʃɪn/ ~ хӀвшӀн /ɣivʃɪn/	хӀйшӀн /ɣiyʃɪn/

Çokluk biçimleri;

HÂL	ХАМӀР 'kendimiz'	ХӀВӀР 'kendiniz'	ХӀЙСЕМ 'kendileri'
Yalın	хамӀр /ɣamɪr/	хӀвӀр /ɣivɪr/	хӀйсем /ɣiyzem/
İlgi	хамӀрӀн /ɣamɪrɪn/	хӀвӀрӀн /ɣivɪrɪn/	хӀйсен /ɣiyzen/
Yönelme- Belirtme	хамӀра /ɣamɪra/	хӀвӀра /ɣivɪra/	хӀйсене /ɣiyzene/
Bulunma	хамӀрта /ɣamɪrda/	хӀвӀрта /ɣivɪrda/	хӀйсенче /ɣiyzence/
Çıkma	хамӀртан /ɣamɪrdan/	хӀвӀртан /ɣivɪrdan/	хӀйсенчен /ɣiyzencen/
Araç	хамӀрпа /ɣamɪrba/	хӀвӀрпа /ɣivɪrba/	хӀйсемпе /ɣiyzembe/
SebeP	хамӀршӀн /ɣamɪrʃɪn/	хӀвӀршӀн /ɣivɪrʃɪn/	хӀйсемшӀн /ɣiyzemʃɪn/

Dönüştürülük zamirinin durum ekleri ile kullanımının genel olarak Çuvaş Türkçesinin şekil bilgisine uygun olduğu görülse de kimi formlar ilginç özellikler göstermektedir.

Meselâ teklik 3. kişi zamirine yönelme-belirtme durumu eki getirildiğinde eş zamanlı olarak ***хӑйа** (<хӑй+а) şeklinde bir yapı beklerken karşımıza хӑйне biçimi çıkmaktadır. Aslında bu form, teklik 3. kişi dönüştürülük zamirinin kökenine dair belirleme yapmamıza da imkan vermektedir. Bilindiği gibi Çuvaş Türkçesinde teklik 3. kişi iyelik eki almış ünsüz sonlu bir ada yönelme-belirtme durumu eki getirildiğinde iyelik eki düşmekte ve ad ünsüz ile sona erse bile ad ile durum eki arasında ihtiyaç olmadığı halde /n/ sesi girmektedir (daha doğrusu kalmaktadır). Ayrıca yine iyelik ekinin sadece ön ünlülü olması nedeniyle kalın sıradan kelimelerde [AD+3TKIYE+Y-BDE) birleşiminde söz konusu durum eki kendisinden önceki iyelik ekine tabi olarak ön ünlülü olmaktadır. Bu durumda teklik üçüncü kişi dönüştürülük zamirinin **хӑйӗ** biçiminden geliştiğini (хӑй < хӑйӗ); bu durumun kalıntısının en iyi şekilde belirtme-yönelme durumu ekiyle kullanımında görüldüğünü söyleyebiliriz.

Çuvaş Türkçesinin dönüştürülük zamirlerinin, diğer lehçelerde olduğu gibi, anlamı pekiştirmek için kişi zamirleriyle birlikte kullanıldığı da görülmektedir:

эпӗ хам /ebɨ ɣam/ 'ben kendim' (İЕТ 76: 14)

эсӗ ху /ezɨ ɣu/ (КА 170: 6) ~ **эсӗ хӑв** /ezɨ ɣiv/ (ТТÇ 294: 39) 'sen kendin'

вӑл хӑй /vɨl ɣij/ 'o kendisi' (SA 77: 39)

эпир хамӑр /ebir ɣamɨr/ 'biz kendimiz' (PMK 5: 13)

эсир хӑвӑр /ezir ɣivɨr/ 'siz kendiniz' (UH 47: 37)

вӗсем хӑйсем /vizesem ɣijzem/ 'onlar kendileri' (YŞP 101: 7)

Эсӗ ху вӗсен тӑванӗ мар-и? (UH 250: 5)

/ezɨ ɣu vizesen tɨvanɨ mar-i?/

Sen kendin onların akrabası değil misin?

ТТ **Sen kendin** anlatmadın mıydı ki, vazife sırasında uyuyor diye kızını öldürüyordu az daha diye? (MUR 152)

Gerek yalın halde gerekse durum ekleriyle kullanımlarda dönüştürülük zamirinin {AH} kuvvetlendirme edatıyla birlikte kullanıldığını görmekteyiz. Bu edat zamirinin anlamında herhangi bir değişiklik yapmaz; sadece anlamı kuvvetlendirir. Örnekler:

Yalın durumdaki dönüştürülük zamirleriyle:

хамӑх (< хам+ах) /ɣamah/ 'kendim' (İЕТ 195: 24)

хӑвах (< ху+ах) /ɣivah/ 'kendin' (КА 315: 33)

хӕех (хӕй+ех) /h̥iye/ 'kendisi' (VYV 4: 21)

хамӕрах (< хамӕр+ах) /h̥am̥iɾa/ 'kendimiz' (UH 385: 17)

хӕвӕрах (< хӕвӕр+ах) /h̥iʋiɾa/ 'kendiniz' (ŞP 25: 31)

хӕйсемех (< хӕйсем+ех) /h̥iɣzem/ 'kendileri' (PMK 28: 9)

Durum ekleri almış dönüşlülük zamirleriyle kullanım örnekleri:

хамӕнах (< хам+ӕн+ах) /h̥am̥iɾna/ 'kendimin' (UH 312: 19)

хӕвӕнах (< ху+ӕн+ах) /h̥iʋiɾna/ 'kendinin' (KA 143: 24)

Бӕсем вылянине эп **хамах** (< **хам-ах**) куртӕм. Чӕнах куртӕм! (UH 42: 9-10)

/v̥izem v̥ilyanine ep h̥amaɾ ɣurd̥im. ɕinaɾ ɣurd̥im./

Onların oynadıklarını ben kendim gördüm. Gerçekten gördüm!

— Эсир пӕлетӕр вӕт-ха, эпӕ пысӕк специалист, таса ӕӕсемпе ӕӕ ɕыхланатӕп, ɕавӕнпа та пули-пулми шӕкӕр-макӕрсем ɕыхлансан, манӕн хамӕн туссем умӕнче авторитет пӕтет, **хамах** (< **хама+ах**) намӕс пулат. Пирӕн те ɕыс пур. (YŞP 191: 33-37)

/ezir p̥led̥ir v̥it-ɾa, eb̥i p̥ɣiɕ spetsialist, taza işsembe şeş ŝɣlanad̥ip, şav̥inba da puli-pulmi ŝiɕir-maɕirzem ŝɣlanzan, man̥in h̥amin tussem um̥ince avtoritet p̥itet, h̥amaɾ nam̥is pulat'. p̥ir̥in de ɕis pur./

— *Siz biliyorsunuz, ben büyük uzmanım. Sadece temiz işlerle ilişki kuruyorum, bu nedenle olur olmaz saçma sapan işlerle ilişkim olsa, benim kendimin dostlarım önünde otoritem biter, **kendime** ayıp etmiş olurum. Bizim de şerefimiz var.*

Yukarıdaki iki örneğe dikkat edildiğinde ikisinin de **хамах** şeklinde aynı biçime sahip olduğu, ancak ilkinin yalın durumdaki teklik 1. kişi dönüşlülük zahirine [-ах], diğerrinin ise yönelme-belirtme durumu eki teklik 1. kişi dönüşlülük zahirine [-ах] edatının gelmesiyle oluştuğu görülmektedir. Aynı formdaki bu kelimelerin anlam farklılıkları, ancak bağlamdan hareketle tespit edilebilir.

Dönüşlülük zahirlerine [AH] kuvvetlendirme edatının eklenmesi sırasında temelde bir morfonetik olay olmamasına rağmen, iki kelimedede bu kuralın dışına çıkılmıştır:

Yönelme-belirtme durumunda teklik 3. kişi dönüşlülük zahirine kuvvetlendirme edatı ile **хӕйӕннех** biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Oysaki eşzamanlı bakış açısıyla bu formun ***хӕйнех** şeklini alması beklenirdi.

Yine yalın durumdaki teklik 2. kişi dönüşlülük zahirine kuvvetlendirme edatı ile kullanıldığındaki biçimi **хӕвах** olarak tespit ediyoruz. Bu zahirin de eşzamanlı biçiminin ***хух** (<**ху+х**) olması düşünülürdü. Ele aldığımız bu iki kullanımın da tarihsel karşılaştırma metoduyla ayrıca ele alınıp değerlendirilmesi gerekmektedir.

3.3. İŞARET ZAMİRLERİ (Къарту местоименийс ем /қідарду местомениѳзем/)

(Alm. *Demonstrativpronomen*, *zeigefürwort*; İng. *Demonstrative pronoun*; Rus. *Указательное местоимение*)

İşaret etmek, göstermek suretiyle nesnelere karşılایan kelimelerdir (Ergin 1993: 259)

Çuvaş Türkçesindeki işaret zamirleri şunlardır:

Ку /қu/ ‘bu’

Çакă /şagă/ ‘bu’

Çавă /şavă/ ‘şu, o’

Лешă /leşă/ ‘o, öteki’

Вăл /vıl/ ‘o’

Хайхи /hayhi/ ‘(sözü edilen) o’

İ. P. Pavlov (1965: 185) Çuvaş Türkçesindeki işaret sıfatlarının anlam özellikleri hakkında şunları söylemektedir:

“**Ку**, **şак** (sağı) zamirleri¹⁸³ konuşan için yakındakileri bildirir, **leş**, **şav** (şavı) zamirleri konuşan için uzaktakileri. **Ку** kelimesinin zıt anlamlısı, **leş**, **vıl**; **şак** kelimesinin zıt anlamlısı **şav**’dır. /.../ **Ку** zamiriyle **şак** zamiri arasındaki farklılık büyük değildir, sadece şu farklılık var. Krş. “*Ku kinegene işda tuyannı esir?*”¹⁸⁴ diyerek ilk defa görüldüğünde sorarlar. “*Şак kinegene işda tuyannı esir?*”¹⁸⁵ diyerek o ana değin kitabı görmüş olunca sorarlar. *hay* zamiri önceden (o ana değin) anılmış olan nesneyi gösterir: - *Şepovalov yuldaş, ağı hay ofitsera tutsa kıldımır*, - *teze pıldercı Uskov*¹⁸⁶ (Dan.-Ç. Pır kaşhine).

Buna göre zamirlerin anlam çizelgesi şöyle olabilir:

	Yakındaki (nesne)	Biraz uzaktaki (nesne)	Uzaktaki (nesne)
Bilinen nesne	Çак(ă)	Çав(ă)	Хай, Хайхи
Bilinmeyen nesne	Ку		Леш, Вăл

¹⁸³ Çuvaş gramerciler tarafından yapılmış çalışmalarda, Rus gramerciliğinin etkisiyle, işaret kelimeleri sıfat ve zamir ayrımına tabi tutulmamaktadır, hepsi zamir olarak değerlendirilmektedir. Alıntı yapılan kitabın zamir bahsinde yapılan bu açıklamada verilen örneklerin aslında sıfat olarak kullanıldığı görülmektedir.

¹⁸⁴ TT. *Bu kitabı nereden satın aldınız?*

¹⁸⁵ TT. *Bu kitabı nereden satın aldınız?*

¹⁸⁶ TT. *Şepovalov yoldaş, işte o subayı tutup getirdik, diye bildirdi Uskov.*

İşaret zamirlerinin hal ekleriyle çekimleri şöyledir:

	КУ	ҢАКӒ	ҢАВӒ	ВӒЛ	ЛЕШӒ	ХАЙХИ
Yalın	ку /ʃu/	ҢакӒ /ʃaǵı/	ҢавӒ /ʃavı/	вӒл /vıl/	лешӒ /leʃı/	хайхи /ʃayhi/
İlgi	кун /ʃun/	ҢакӒн /ʃaǵın/	ҢавӒн /ʃavın/	ун /un/	лешӒн /leʃın/	хайхин /ʃayhin/
Yönelme- Belirtme	куна /ʃuna/	Ңакна /ʃaʃna/	Ңавна /ʃavna/	Ӓна /ına/	лешне /leʃne/	хайхине /ʃayhine/
Bulunma	кунра /ʃunra/	ҢакӒнта /ʃaǵında/	ҢавӒнта /ʃavında/	унра /unra/	лешӒнче /leʃınce/	хайхинче /ʃayhince/
Çıkma	кунран /ʃunran/	ҢакӒнтан /ʃaǵından/	ҢавӒнтан /ʃavından/	унран /unran/	лешӒнчен /leʃıncen/	хайхинчен /ʃayhincen/
Araç	кунпа /ʃunba/	ҢакӒнпа /ʃaǵınba/	ҢавӒнпа /ʃavınba/	унпа /unba/	лешӒнпе /leʃınbe/	хайхипе /ʃayhibe/
SebeP	куншӒн /kunʃın/	ҢакӒншӒн /ʃaǵınʃın/	ҢавӒншӒн /ʃavınʃın/	уншӒн /unʃın/	лешӒншӒн /leʃınʃın/	хайхиншӒн /ʃayhinʃın/

Çuvaş Türkçesinin işaret zamirlerinin Genel Türkçeden farklı olduğu görölmektedir. Ancak söz konusu işaret zamirlerinin kökeni konusunda yapılacak izah denemelerinde dikkatli olmak gerekmektedir. Kimi Türkologlar (Adamoviç:1984) bu zamirlerin Fin-Ugor dillerinden alınma olduğunu düşünse de gerek tarihi gerekse eş zamanlı veriler bu düşünceleri imkansız kılmaktadır. Şöyle ki, Adamoviç (1984: 8-9) işaret zamiri olarak GT ‘bu’ ‘nun dengi olan **ku** zamirinin Fin-Ugor dillerinden geçtiğini düşünmektedir. Oysa biz bu zamiri Volga Bulgar kitabelerinde de tanımlayabilmekteyiz¹⁸⁷. VB’da tanımlanan diğer bir işaret zamiri, de ET *ol* zamirinin dengi olan *wal* biçimidir.

İşaret zamirlerinin çokluk biçimlerinin hal ekleriyle çekimleri şöyledir:

¹⁸⁷ Erdal, Tekin ve Rona-Tas’ın bu edatı kü şeklinde okumalarına katılmamakta ve Thomsen Hansen gibi kö şeklinde okumaktadır. Erdal bu okuyuş biçimini sözkonusu işaret zamirinin Çuvaş Türkçesinde ku şeklinde tanımlanması ile açıklar. Çuvaş Türkçesinde ilk /ö/ ünlüsünün /u/ ünlüsüne değiştii örnekler elimizde mevcuttur: Çuv. kur- “gör”- < *kör- vb. (bkz. Erdal 1993: 142, 154). Erdal, öte yandan VB kö gösterme zamirini Moğolca kü zamiri ile olan ilişkisi üzerinde de durmuştur. Aynı ilişki üzerinde Benzing de durmuştur; Mo. ene kü “bu (hemen yakındaki)” (bkz. Benzing 1959: 736). Rona-Tas ise *kö zamirinin sözdizimsel işlevlerinin Eski Türkçe ve Modern Türk dillerinde görölen oğ/ök edatı ile ortaklıklar sergilediğini düşünmektedir. Ona göre oğ/ök edatı ikincil şekillerdir, dolayısı art ünlülü olanın uzağı, ön ünlülü olanın ise yakını gösterdiği metateze uğramış bir *kü/*ku edatı tasarlamak gerekmektedir (bkz. Rona-Tas 1986: 161). Nitekim Çuvaşça ku yakını işaret eden bir zamirdir. Ancak bu görüş Erdal tarafından reddedilmiştir (bkz. Erdal 1993: 99).

	КУ	ҢАКӒ	ҢАВӒ	ЛЕШӒ	ХАЙХИ
Yalın	кусем /kuzem/	Ңаксем /ʃaqsəm/	Ңавсем /ʃavzəm/	лешсем /lešsem/	хайхисем /ħayhi/
İlgi	кусен /kuzen/	Ңаксен /ʃaqsən/	Ңавсен /ʃavzən/	лешсен /lešsen/	хайхисен /ħayhin/
Yönelme-Belirtme	кусене /kuzene/	Ңаксене /ʃaqsene/	Ңавсене /ʃavzene/	лешсене /lešsene/	хайхисене /ħayhine/
Bulunma	кусенче /kuzence/	Ңаксенче /ʃaqsence/	Ңавсенче /ʃavzence/	лешсенче /lešsence/	хайхисенче /ħayhince/
Çıkma	кусенчен /kuzencen/	Ңаксенчен /ʃaqsencen/	Ңавсенчен /ʃavzencen/	лешсенчен /lešsencen/	хайхисенчен /ħayhincen/
Araç	кусемпе /kuzempe/	Ңаксемпе /ʃaqsempe/	Ңавсемпе /ʃavzempe/	лешсемпе /lešsempe/	хайхисемпе /ħayhibe/
SebeP	кунсемшӗн /kuzemj̄en/	Ңаксемшӗн /ʃaqsəm̄j̄en/	Ңавсемшӗн /ʃavzem̄j̄in/	лешсемшӗн /lešem̄j̄en/	хайхисемшӗн /ħayhin̄j̄en/

— Шкул турӑпа патшана юратма вӑрентмелле,— терӗ вӑл пӑррехинче, учитель җине пӑхса.— **Ку** пирӗн пирвайхи тивӗҗ. (КА 201: 29-31)

/— şkul turıba patşana yuratma vırentmelle — teŕi vıl pırrehince, uçitel’ şine pıhsa. — ku pirin pirvayhi tivış./

Bir keresinde öğretime bakarak “Okul tanrı ile kralı sevmeyi öğretmeli” dedi. “Bu bizim ilk ödevimiz”

— **ҢакӒ** пуль ӗнтӗ экзамен тӑваканни, — терӗ Коля. (АҢ 198: 17)

/—şağı pul’ indı ekzamen tıvağanni, teŕi kolya./

Kolya “Sınavı yapan kişi bu galiba” dedi.

Ваҗсана асархаса ун җинелле җаврӑнса пӑхрӗ. **Лешӗ**, ним пулман пек, хапха юпи җумнелле тӑрса чӗлӗмне чӗртсе ячӗ. (АҢ 118: 33-34)

/vaşşana asırhaza un şinelle şavırınza pıhıŕı. Lejı, nim pulman pek, ħapħa yubi şumnelle tırza çilimne çirtse yacı./

Vaşşa’yı fark edip ona doğru dönüp baktı. O, hiç bir şey olmamış gibi, kapı direğinin yanına doğru durup sigarasını yaktı.

Председателӗн ӗҗӗ **җавӒ** җеҗ-им? (УН 369: 1-2)

/predsedatelin işi şavı şeş-im?/

Yöneticinin işi sadece bu mu ki?

Куҗӗн тӗсӗ улшӑннине хӑй җеҗ пӗлет Елюк инке. Унччен **вӑл** уяр кунхи таса тӑпӗ евӑр кӑвак та тарӑнчӗ. (ŞP 3: 21-22)

/kuşın tışi ulşinnine ħıy şeş pilet yelyuk inge. unççen vıl uyar kunhi taza tübe yevır kıvağ ta tarınççı./

Gözünün renginin değıştiğini sadece Yelyuk yengenin kendisi biliyor. O zamana dek o açık günlerdeki temiz gök gibi mavi ve derindi.

Ңаксене **мӗнрен** тунине эсир хӑвӑрах пӗлетӑр. (SA 90: 6)

/ʃaqsene mınren tunine ezir ħıvırağ pıledır./

Bunları, neyden yaptıklarını siz kendiniz de biliyorsunuz.

Çак вӑхӑтра Нина ларакан хура юпа патӑнчен, çӗр çурӑлнӑ вырӑнтан, тем пысӑкӑш вут çӑмха тухрӗ те Уртемей патнелле касса пыма тытӑнчӗ. **Хайхи** такӑна-такӑна масар çинчен чупса тухрӗ, пур вӑйне пуçтарса, чӗркуççi таран юра ашса ял еннелле чупрӗ. (ТТÇ 316: 3-7)

/şak vıhıtra nina larağan hura yuba pağıncen, şır şuralnı vırıندان, tem pızıkış vut şımha tuhrı de urtemey patnelle şussa pıma tıdıncı. ħayhi tağına-tağına mazar şincen çupsa tuhrı, pur vıyne puştarza, çıręuřçi taran yura aşsa yal yennelle çuprı.

O sırada Nina'nın oturduğu kara direğin yanından, yerin yarıldığı yerden, çok büyük bir ateş topu çıktı ve Urtemey'e doğru gelmeye başladı. O tókezleye-tókezleye mezarlıktan koşup çıktı, bütün gücünü toplayıp, dize kadar karı yarararak köye doğru koşmaya başladı.

Хайхи edatının {-скер} isimleştirme unsuru ile birlikte kullanımı Çuvaşçada yaygındır. Bu kullanım bize zamirin kökenine dair bir ipucu vermektedir. Buna göre, zamirin bünyesindeki [+hi] unsurunun aitlik eki olduğunu düşünebiliriz. **Хай** unsuru hakkında çeşitli izahlar yapılmıştır. Ancak biz, çalışmamızın sınırları gereğince bunun üzerinde durmuyoruz.

— Суня йӑмӑкӑм, эсӗ-и ку? — ыйтрӗ **хайхискер**. (ТТÇ 39: 33)

/— sunya yımığım, ezı-i ku? — ıytrı ħayhisker.

“Sonya kardeşim sen misin bu” sordu o.

Çuvaş Türkçesinde işaret zamirleri, Genel Türkçede olduğu gibi, edatlara bağlanması sırasında ilgi durumunda bulunmaktadır.

3.4. AİTLİK ZAMİRİ

(Alm. *Relativpronomen*; İng. *Relative pronun*; Rus. *Относительное местоимение*)

“Şahıs ve işaret zamirleriyle kurulan ad tamlamalarında tamlanan ögesinin kaldırılarak yerine aitlik ekinin getirilmesiyle oluşturulan zamirler, aitlik zamirleridir. Bu zamirler aitlik ekinin yardımıyla, bir varlığı “ilgili bulunma, ait olma” anlamı ve işlevi ile temsil etme görevi yüklenmişlerdir.” (Korkmaz 2003: 430)

Çuvaş Türkçesinde aitlik zamirinin görünümü şeklen Genel Türkçeden farklı gibi görünse de tamamen denktir. (bkz. Aitlik Eki)

Hâl	МАНЎНИ 'benimki'	САНЎНИ 'seninki'	УЎНИ 'onunki'
Yalın	манўни /manınni/	санўни /sanınni/	уўни /unınni/
İlgi	манўнин /manınnin/	санўнин /sanınnin/	уўнин /unınnin/
Yönelme-Belirtme	манўнине /manınnine/	санўнине /sanınnine/	уўнине /unınnine/
Bulunma	манўнинче /manınnince/	санўнинче /sanınnince/	уўнинче /unınnince/
Çıkma	манўнинчен /manınnincen/	санўнинчен /sanınnincen/	уўнинчен /unınnincen/
Araç	манўнипе /manınnibe/	санўнипе /sanınnibe/	уўнипе /unınnibe/
Sebeप	манўниншён /manınnişen/	санўниншён /sanınnişen/	уўниншён /unınnişen/

Hâl	Пирёни 'bizimki'	Сирёни 'sizinki'	Вёсенни 'onlarunki'
Yalın	пирёни /pirınni/	сирёни /sirınni/	вёсенни /vizenni/
İlgi	пирёнин /pirınnin/	сирёнин /sirınnin/	вёсеннин /vizennin/
Yönelme-Belirtme	пирёнине /pirınnine/	сирёнине /sirınnine/	вёсеннине /vizennine/
Bulunma	пирёнинче /pirınnince/	сирёнинче /sirınnince/	вёсеннинче /vizennince/
Çıkma	пирёнинчен /pirınnincen/	сирёнинчен /sirınnincen/	вёсеннинчен /vizennincen/
Araç	пирёнипе /pirınnibe/	сирёнипе /sirınnibe/	вёсеннипе /vizennibe/
Sebeप	пирёнишён /pirınnişin/	сирёнишён /sirınnişin/	вёсеннишён /vizennişin/

Паян эп сан ачупа ларăп, ыран эс - **манўнипе**. (S 266: 25-26)

/payan ep san acuba larıp, ıran es – manınnibe./

Bugün ben senin çocuğunla kalacağım, yarın sen benimkiyle.

Манўн аттен те укşa нумай пулнă пулсан, — шухăш-ларăм эпё, — эп те ун пекех, тутлă канфет, шуşkă, пёремёк тăраничченех şийёттём; **уўни** пекех хитре, тен, **уўнинчен** те хитре-хитре шăлавар тăханса çўрёттём (İY 51: 12-15)

/manın atten de uqşa numay pulnı pulzan, — şuhışlarım ebı, — ep te un bekeh, tutlı kanfet, şuşkı, pıremik tiraniççeneş şiyıttım; unınni pek hitre, ten, unınnincen de hitre-hitre şılavar tıhınza şırettım./

Düşündüm, benim babamın parası çok olmuş olsaydı, ben de onunki gibi lezzetli çikolata, küçük simit, kurabiye yerdim; onunki gibi güzel, belki onunkinden daha da güzel pantolon giyip dolanırdım.

Санәни пек селәм маҳорқа ништа туртман... (ІҮ 341: 23-24)

/sanīni pek selīm maḥorqa ništa turtman.../

Seninki gibi harika bir tütünü hiçbir yerde içmedim...

Индире салтаксен, **пирәни** пек, служба йәрки сук иккен. (ЇТ 238: 29)

/indire saldaḡsen, pirīni pek, slujba yırǵı şuḡ ikken./

Hindistan'da askerlerin, bizimki gibi askerlik sistemi yokmuş.

Сирәннисене салам қалп. Ҷитсенех сыру ярап. (КА 181: 10)

/sirīnnizene salam ḡalıp. şitseneh şıru yarıp./

Sizinkilere selam söyleyeceğim. Varınca mektup göndereceğim.

Пирән җемье **вәсеннинчен** те пысак, ав чее те витрепех вәретепәр. (ТҢ 86: 1-2)

/pirīn şem'ye vīzennincen de pızık, av çeye de vitrebeh vīredetpır./

Bizim aile onlarınkinden daha büyük; işte çayı bile kovayla kaynatıyoruz.

Bu yapının çokluk biçimleri, aitlik zamiri tabanı üzerine çokluk ekinin getirilmesiyle oluşturulur:

НÂЛ	МАНӘННИСЕМ 'benimkiler'	САНӘННИСЕМ 'seninkiler'	УНӘННИСЕМ 'onunkiler'
Yalın	манәннисем /manīnnizem/	санәннисем /sanīnnizem/	унәннисем /unīnnizem/
İlgi	манәннисен /manīnnizen/	санәннисен /sanīnnizen/	унәннисен /unīnnizen/
Yönelme-Belirtme	манәннисене /manīnnizene/	санәннисене /sanīnnizene/	унәннисене /unīnnizene/
Bulunma	манәннисенче /manīnnizence/	санәннисенче /sanīnnizence/	унәннисенче /unīnnizence/
Çıkma	манәннисенчен /manīnnizencen/	санәннисенчен /sanīnnizencen/	унәннисенчен /unīnnizencen/
Araç	манәннисемпе /manīnnizembe/	санәннисемпе /sanīnnizembe/	унәннисемпе /unīnnizembe/
SebeP	манәннисемшән /manīnnizemşin/	санәннисемшән /sanīnnizemşin/	унәннисемшән /unīnnizemşin/

НÂЛ	ПІРӘННИСЕМ 'bizimkiler'	СІРӘННИСЕМ 'sizinkiler'	ВӘСЕННИСЕМ 'onlarkiler'
Yalın	пирәннисем /pirīnnizem/	сирәннисем /sirīnnizem/	вәсеннисем /vīzennizem/
İlgi	пирәннисен /pirīnnizen/	сирәннисен /sirīnnizen/	вәсеннисен /vīzennizen/
Yönelme-Belirtme	пирәннисене /pirīnnizene/	сирәннисене /sirīnnizene/	вәсеннисене /vīzennizene/
Bulunma	пирәннисенче /pirīnnizence/	сирәннисенче /sirīnnizence/	вәсеннисенче /vīzennizence/
Çıkma	пирәннисенчен /pirīnnizencen/	сирәннисенчен /sirīnnizencen/	вәсеннисенчен /vīzennizencen/
Araç	пирәннисемпе /pirīnnizembe/	сирәннисемпе /sirīnnizembe/	вәсеннисемпе /vīzennizembe/
SebeP	пирәннисемшән /pirīnnizemşin/	сирәннисемшән /sirīnnizemşin/	вәсеннисемшән /vīzennizemşin/

Сирённисене салам калăп. Çитсенех сыру ярап. (КА 181: 10)
/sirǝnnizene salam alǝp. itseneh sǝru yarǝp./
Sizinkilere selam sǝyleyeceęim. Varınca mektup gǝndereceęim.

Aitlik zamirleri dǝnüşlü kiři zamirleriyle de kurulmaktadır: **хамăнни** /amǝnni/ 'kendiminki'; **хăвăнни** /ivǝnni/ 'kendininki'; **хăйĕнни** /iyĕnni/ 'kendininki'; **хамăрăнни** /amǝrǝnni/ 'kendimizinki'; **хăвăрăнни** /ivǝrǝnni/ 'kendinizinki'; **хăйсенни** /iyzenni/ 'kendilerinki'.

— Ан пăшăрханăр, пике, кунта пурте **хамăрăннисем**, — терĕ унпа ташлакан лутака качă. (ТТÇ 176: 18-19)
/— an pǝřiranǝr, pige, unda purte amǝrǝnnizem, — terĕ unba taşlağan ludağa aǝ./
*Onunla dans eden kısa delikanlı, endişelenmeyin kũuuk hanım, buradakilerin hepsi **bizimkiler** (hh. kendimizinkiler), dedi.*

Aitlik zamirleri, zamirlerin yanı sıra, adlar ve yer, yǝn, zaman gǝsteren ad sınıfından ǝteki kelimelerle kurulmuş sıfat ve belirtili ad tamlamalarındaki tamlanan ǝge yerine aitlik ekinin getirilmesiyle de oluşturulur. (Korkmaz 2003: 431)

Ак тепĕр икĕ улталăк иртсен Ути урама ешĕл курăк ине **Яккунни** пек хура кăтра ўлĕ мăнтăрקה ывăлне авăтса тухрĕ. (ТТÇ 15: 32-34)
/A tebĕr iki şuldalı irsten udi urama yeşil urĕ şine yakunni pek ura ĕtra řuřlĕ mĕndiręęa ıvĕlne řavĕdza turĕ./
*İki yıl geince, Udi sokağa, yeşil otlara **Yakku'nunki** gibi kara, kıvırcık salı, şişman oğlunu elinden tutarak ıktı.*

Кустăрмасем те **машинăнни** пек. (ŠP 85: 8)
/usdĕrmazem de mařinǝnni pek./
*Tekerlekler, **arabanınki** gibi.*

Пичĕ хăйĕн тĕмпĕл-тĕмпĕл хĕрлĕ, куçĕ **урнă ыннăнни** пек. (ĬET 89: 30)
/pĕci iyĕn tĕmbĕl-tĕmbĕl ĕrlĕ, uřĕ urnĕ şinninni pek./
*Kendisinin yũzũ tamamen kırmızı, gǝzũ **kudurmuş adamınki** gibi.*

3.5. BELİRSİZLİK ZAMİRLERİ

(Alm. *Unbestimmtes fürwort*; İng. *Indefinite pronoun*; Rus. *Неопределённое местоимение*)

Nesneleri belirsiz bir şekilde temsil eden zamirlerdir. Çuvaş Türkçesindeki belirsizlik zamirlerini anlam farklılıkları çerçevesinde üç başlık altında ele almak uygundur.

3.5.1. Yokluk (Hiçlik) Zamirleri

Bunlar varlıkların ya da kavramların var olmadıkları gösterip onların yerini tutan zamirlerdir.

Çuvaş Türkçesinde *yokluk* anlamı gösteren belirsizlik zamirlerinin, tıpkı Türkiye Türkçesindeki gibi, Türk dili dışı bir unsurun yardımıyla oluşturulduğu görülmektedir¹⁸⁸. Bunlar, soru zamirlerinin önüne Rusça **ni-** ön ekinin; soru zamirinden sonra da **ta / te** (da, de, ta, te) edatlarının getirilmesiyle oluşturulmuştur¹⁸⁹.

Olumsuzluk unsuru + soru zamiri

Rusça: ни 'hiç, yok, değil'+кто 'kim': **НИКТО / НИКОГО** 'hiçkimse'

ни 'hiç, yok, değil'+кто 'ne': **НИЧТО / НИЧЕГО** 'hiçbirşey'

TT: hiç+kim(se); hiç(bir)şey

Çuv.: ни+кам та: **НИКАМ ТА** /niğam da/ 'hiçkimse'

ни+мён те: **НИМЁН ТЕ** /nimin de/~ **НИМ ТЕ** /nim de/ 'hiçbirşey'

ни+хăшĕ те: **НИХĂШĖ ТЕ** /niħiĵĕ de/ 'hiçbirisi'

Чир-чĕртен тухтăрсăр пуçне çынна **НИКАМ ТА** сыватма пултараймасть. (Aç 72: 21-22)

/çir-çirten tuhtırsır puşne şınna niğam da sıvatma pultaraymast'./

*İnsanı doktordan başka **hiç kimse** hastalıktan kurtaramaz.* (hh. hastalıktan doktordan başka insanı hiç kimse iyileştiremez.)

Кун пирки **НИМЁН ТЕ** калаймастăп. (S 155: 9)

/kun birgi nimin de çalaymastıp./

*Bunun hakkında **hiçbir şey** söyleyemiyorum.*

Пуп Коссинские хирĕç **НИМ ТЕ** калаймарĕ. (КА 202: 13)

/pup çossinskiye hiriş **nim de** çalamarı./

*Papaz Kossinskiye karşı **hiçbir şey** söyleyemedi.*

¹⁸⁸ Günümüz Türk lehçelerinin büyük çoğunluğu bu zamiri, Farsça **hiç** kelimesiyle yapmaktadırlar.

¹⁸⁹ Aynı sistem, Çuvaşça ile komşu olan Fin-Ugor dillerinde de görülmektedir: Mar. **ni+kö**; Zir. **ne+kod**; Perm. **ne+kin**; Udm. **no+kin** 'hiç kimse'; Mar. **ni+mo**; Zir. **ne+nöm**; Perm. **ne+mıy**; Udm. **no+mır** 'hiçbir şey' (Fedotov 1996: 237).

Урăх **нимех** те каламарĕ. (ŠP 46: 27)

/urıĥ nimeh te ƣalamarı./

Başka hiçbir şey söylemedi.

Учительсем те вăл кун, ăна тытса кайнă кун, хурлăхлă ƣўрерĕƣ. **Нихăшĕ** те урок ыйтмарĕ. (İY 222: 8-9)

/uĉitel' zem de vıl ğun, ına tıtsa ğaynı ğun, hurlıĥlı ŃureriŃ. niĥıŃi de uroĥ ıytmarı.

Öğretmenler de o ğun, onu tutup gittikleri ğun, üzüntülü dolaŃtılar. Hiçbirisi ders sormadı.

Yokluk bildiren belirsizlik zamirlerinin hâl ekleriyle çekimi Ńu Ńekildedir:

HÂL	Никам та 'hiçkimse'	Нимĕн те 'hiçbir şey'	Ним те 'hiçbir şey'	Нихăшĕ те 'hiçbirisi'
Yalın	никам та /niĝam da/	нимĕн те /nimĕn de/	ним те /nim de/	нихăшĕ те /niĥıŃĕ de/
İlgi	никамăн та /niĝamın da/	нимĕнĕн те /nimĕnĕn de/	нимĕн те /nimĕn de/	нихăшĕн те /niĥıŃĕn de/
Yönelme-Belirtme	никама та /niĝama da/	нимĕне те /nimĕne de/	ниме те /nime de/	нихăшне те /niĥıŃne de/
Bulunma	никамра та /niĝamra da/	нимĕнре те /nimĕnre de/	нимре те /nimre de/	нихăшĕнче те /niĥıŃĕnce de/
Çıkma	никамран та /niĝamran da/	нимĕнрен те /nimĕnren de/	нимрен те /nimren de/	нихăшĕнчен те /niĥıŃĕncen de/
Araç	никампа та /niĝamba da/	нимĕнпе те /nimenbe de/	нимпе те /nimbe de/	нихăшĕнпе те /niĥıŃĕnbe de/
Sebepl	никамшăн та /niĝamŃın da/	нимĕншĕн те /nimĕnŃĕn de/	нимшĕн те /nimŃĕn de/	нихăшĕншĕн те /niĥıŃĕnŃĕn de/

Tek başına belgisizlik (kimilik) zamiri görevinde bulunan **пĕри** kelimesinden sonra **те** /de/ edatının getirilmesi ile yokluk ifade eder. Bu kullanımda fiil olumsuz görünümündedir.

Ыран мĕн тумаллине **пĕри** те пĕлмерĕ. (P 50: 7)

/ıran mın tumalline piri de pılmerı./

Yarın ne yapılacağını hiçbirini (hh. biri de) bilmedi.

3.5.2. Belgisiz (Kimilik) Zamirleri

N. A. Andreyev, Çuvaş Türkçesinde belgisiz zamirlerin soru zamirlerinden çeŃitli kelime ve özel unsurlarla üç yolla teşkil edildiđini belirtmektedir (1957: 139):

1. Soru zamirlerinden önce {tA+} ön ekinin getirilmesiyle;

та+кам > **такам** /taĝam/ 'herhangi biri; birisi'

те+мән > **темән** /temən/ ~ **тем** /tem/ ~ **темскер** /temsker/ 'herhangibir şey; bir şey'

та+хәшә > **тахәшә** /taħiǰi/ 'birisi; bazısı'

Bu şekilde oluşturulan belirsizlik zamirlerinin hâl ekleri ile çekimi şu şekildedir:

	такам	темән	тем	тахәшә
Yalın	такам /tağam/	темән /temən/	тем ~ темскер /tem ~ temsker/	тахәшә /taħiǰe/
İlgi	такамән /tağamın/	темәнән /temənən/	темән /temin/	тахәшән /taħiǰen/
Yönelme-Belirtme	такама /tağama/	темәне /temene/	теме ~ темскере /teme~temskere/	тахәшне /taħiǰne/
Bulunma	такамра /tağamra/	темәнре /temənre/	--- ¹⁹⁰	тахәшәнче /taħiǰence/
Çıkma	такамран /tağamran/	темәнрен /temənren/	темрен ~ темскертен /temren~temskerden/	тахәшәнчен /taħiǰencen/
Araç	такампа /tağamba/	темәнпе /temenbe/	темпе ~ темскерпе /tempe ~ temskerpe/	тахәшәнпе /taħiǰenbe/
Sebepl	такамшән /tağamǰin/	темәншән /temənǰen/	темшән /temǰin/	тахәшәншән /taħiǰenǰen/

2. Soru zamirlerinden sonra {DA} edatı daha sonrasında da **пул-** 'ol-' fiilinden gelişmiş **пулин** ve **пулсан** kelimesinin getirilmesiyle:

кам та пулин (пулсан) /qam da pulin (pulzan)/ 'herhangi biri; birisi'

мән те пулин (пулсан) /mın de pulin (pulzan) 'herhangi bir şey; bir şey'

хәшә те пулин (пулсан) /ħiǰi de pulin/ 'herhangi biri; herhangi bir şey'

Bu şekilde oluşturulan belirsizlik zamirlerinin hâl ekleri ile çekimi şu şekildedir:

	кам та пулин	мән те пулин	хәшә те пулин
Yalın	кам та пулин /qam da pulin/	мән те пулин /mın de pulin/	хәшә те пулин /ħiǰi de pulin/
İlgi	камән та пулин /qamın da pulin/	мәнән те пулин /mının de pulin/	хәшән те пулин /ħiǰin de pulin/
Yönelme-Belirtme	кама та пулин /qama da pulin/	мәне те пулин /mine de pulin/	хәшне те пулин /ħiǰne de pulin/
Bulunma	камра та пулин /qamra da pulin/	мәнре те пулин /mınren de pulin/	хәшәнче те пулин /ħiǰince de pulin/
Çıkma	камран та пулин /qamran da pulin/	мәнрен те пулин /mınren de pulin/	хәшәнчен те пулин /ħiǰincen de pulin/
Araç	кампа та пулин /qamba da pulin/	мәнпе те пулин /mınbe de pulin/	хәшәнпе те пулин /ħiǰinbe de pulin/
Sebepl	камшән та пулин /qamǰin da pulin/	мәншән те пулин /mınǰin de pulin/	хәшәншән те пулин /ħiǰinǰin de pulin/

¹⁹⁰ Bu kullanımı metinlerimizde tanıklayamadık.

3. Soru zamirlerinden önce **кирек** kelimesinin getirilmesiyle;

кирек кам /kirek ɣam/ 'herhangi birisi'

кирек мән /kirek mән/ 'herhangi bir şey'

кирек хәшә /k'irek h'iʃi/ 'herhangi biri'

	КИРЕК КАМ	КИРЕК МӘН	КИРЕК ХӘШӘ
Yalın	кирек кама /kirek ɣam/	кирек мән /kirek mән/	кирек хәшә /kirek h'iʃin/
İlgi	кирек камән /kirek ɣamән/	кирек мәнән /kirek mәнән/	кирек хәшән /kirek h'iʃin/
Yönelme-Belirtme	кирек кама /kirek ɣama/	кирек мәне /kirek mәне/	кирек хәшне /kirek h'iʃne/
Bulunma	кирек камра /kirek ɣamra/	кирек мәнре /kirek mәнre/	кирек хәшәнче /kirek h'iʃince/
Çıkma	кирек камран /kirek ɣamran/	кирек мәнрен /kirek mәнren/	кирек хәшәнчен /kirek h'iʃincen/
Araç	кирек кампа /kirek ɣamba/	кирек мәнпе /kirek mәнpe/	кирек хәшәнпе /kirek h'iʃinpe/
Sebepl	кирек камшән /kirek ɣamʃin/	кирек мәншән /kirek mәнʃin/	кирек хәшәншән /kirek h'iʃinʃin/

Bu yolların dışında belirsizlik sıfatı görevinde kullanılabilen adlara teklik 3. kişi iyelik ekleri getirilmesi ise, bu kelimeler belirsiz zamir işlevinde kullanılırlar: **тепри** /tepri/ 'diğeri'; **урәххи** /ur'iħhi/ 'başkası; diğeri'; **ытти** /itti/ 'diğeri(i)'; **нумайәшә** /numay'iʃi/ 'çoğu'; **сахаләшә** /saħal'iʃi/ 'birazı; azı'; **пәри** /p'iri/ 'birisi; biri'; **чылайәшә** /çilay'iʃi/ 'çoğu; birçoğu'; **хәшә-пәри** /h'iʃe-p'eri/ ~ **хәш-пәри** /h'iʃ-p'eri/ 'bazısı; kimisi'

Пәри кәтесре хут курупка выртнине асәр-харә те мән-ха ку тесе ура пуçәпе тәртсе пәхрә. (P 312: 7-8)

/p'iri k'itesre ĥut ɣurupɣa v'irtnine az'irħari de mән-ħa ɣu teze ura piʃibe t'irtse piħri./

Birisi köşede kağıt bir zarf durduğunu fark etti ve bu nedir diye ayak ucuyla dokunup baktı.

Билет (çав вәхәтри хакпа) 20 пус çеç тәратчә. Çапах та **хәш-пәрисем** кинона кәмеләх укça тупайман пирки икшер çамарта чиксе пынә, чәррисене. (İY 185: 5-7)

/bilet (ʃav v'ix'tri ĥaɣpa) Ńirim pus t'iratç'i. Ńabaħ da h'iʃ-p'irizem kinona k'imeliħ ukça tubayman bikri ikŃer Ńimarda çikse p'ini, ç'irrizene./

Bilet (o zamanki değerle) sadece 20 kapikti. Yine de bazıları sinemaya girecek parayı bulamadıklarından ikişer yumurta koyup gelmişlerdi, irilerini.

Хәшә-пәри çарамасах пүртрен чупа-чупа тухрә. (ТТÇ 84: 3-4)

/h'iʃi-p'iri Ńaramasaħ p'ürtren çuba-çuba tuħri./

Bazısı çıplak olarak evden koşu koşu çıktılar.

Хәшә-пәрисем тулли витрисене таса симәс җерем җине йәтса лартаҗҗә те шыва курак җине майәпен юхтараҗҗә. (АҢ 88: 25-27)

/ħiʃi-pirizem tullı vitrizene taza simıs ʃerem ʃine yıtsa lartaʃʃı de ʃıva ʃurıq ʃine mayıben yuħtaraʃʃı./

***Bazıları** dolu kovaları temiz yeşil çayırılığa götürüp koyuyorlar ve suyu yavaşça ota döküyorlar.*

Унән пәр хәлхинчен кәрет те вәл **тепринчен** тухса тарать, тытәнса тәмасть. (İY 54: 41-43)

/unın pır ħılhincen kiret te vıl teprincen tuħsa tarat', tıdınza tımast'./
Onun bir kulağından girer, diğ erinden çıkıp gider, takılıp kalmaz.

Меркурий Данилович хыҗҗән **ыттисем** те хускалчәҗ. (P 319: 3)

/merçuriy daniloviç ħıʃʃın ittizem de ħuʃkalçıʃ./

*Merkuriy Daniloviç'in arkasından **diğ erleri** de hareketlendiler.*

Чәринче **урәххи** пур пулмалла. (КА 331: 10-11)

/çirince urıħħi pur pulmalla./

*Kalbinde **başkası** var olmalı.*

— Уншән **урәххисем** шутлаччәр, — терә те вәл аләка шаклаттарса хупса ферма еннелле утрә. (ТТҢ 122: 41-42)

/—unʃın urıħħizem ʃutlaççır, — terı de vıl alıga ʃaqlattarza ħupsa ferma yennelle utrı./

*O, “Onun için **başkaları** (diğ erleri) düşünsün.” dedi ve kapıyı çarpıp kapatarak çiftliği tarafına doğru yürüdü.*

Нумайәшә тав тунә әна җавәншән! (YŞP 138: 7-8)

/numayıʃı tav tunı ina ʃavınʃın!./

***Çoğ u** ona bunun için teşekkür etmiş.*

Әна илтнә-илтменех **чылайәшә** җиллессән пәшәлтатрә. (VTŞ 103: 30-31)

/ına iltni-iltmeneh çılayıʃı ʃillessın pıʃiltatrı./

*Onu işitir işitmez **çoğ u** sinirlenerek fısılдаştılar.*

Халь акә ун җинчен **сахаләшә** пәлет. Шупашкарта ун йәрә-палли те җукпа пәрех, театр та хәй вәхәтәнче ун ятәнчен хәранә. (İY 219: 24-26)

/ħal' ağı un ʃincen saħalıʃı pılet. ʃubaʃqarda un yırı-palli de ʃuqpa pıreh, teatr da ħıy vıħıdıncı un yadıncın ħıranı./

*Şimdi onun hakkında **birazı** bilgiye sahip. Çeboksarı'da onun izi mizi hemen hemen yok, tiyatroya da zamanında onun adından korkmuş.*

Belgisizlik ifade eden kimi belirsizlik zamirlerinin hâl ekleriyle çekimi şu şekildedir:

HÂL	хăш-пĕри ¹⁹¹	хăшĕ-пĕри	тепри	ЫТТИ ¹⁹²	урăххи
Yalın	хăш-пĕри ¹⁹³ /ħiʃ-pĕri/	хăшĕ-пĕри /ħiʃĕ-pĕri/	тепри /tepri/	ЫТТИ /itti/	урăххи /urıħħi/
İlgi	хăш-пĕрин /ħiʃ-pĕrin/	хăшĕн-пĕрин /ħiʃĕn-pĕrin/	теприн /teprin/	ЫТТИН /ittin/	урăххин /urıħħin/
Yönelme-Belirtme	хăш-пĕрне /ħiʃ-pĕrne/	хăшне-пĕрне /ħiʃne-pĕrne/	теприне /teprine/	ЫТТИНЕ /ittine/	урăххине /urıħħine/
Bulunma	хăш-пĕринче /ħiʃ-pĕrinçe/	хăшĕ-пĕринче /ħiʃĕ-pĕrinçe/	тепринче /teprinçe/	ЫТТИНЧЕ /ittinçe/	урăххинче /urıħħinçe/
Çıkma	хăш-пĕринчен /ħiʃ-pĕrincen/	хăшĕ-пĕринчен /ħiʃĕ-pĕrincen/	тепринчен /teprincen/	ЫТТИНЧЕН /ittincen/	урăххинчен /urıħħincen/
Araç	хăш-пĕринпе /ħiʃ-pĕrinbe/	хăшĕ-пĕринпе /ħiʃĕ-pĕrinbe/	тепринпе /teprinbe/	ЫТТИПЕ /ittibe/	урăххипе /urıħħibe/
Sebep	хăш-пĕриншĕн /ħiʃ-pĕrinʃĕn/	хăшĕ-пĕриншĕн /ħiʃĕ-pĕrinʃĕn/	теприншĕн /teprinʃĕn/	ЫТТИШĕН /ittiʃĕn/	урăххишĕн /urıħħiʃĕn/

3.5.3. Varlık (Bütünlük) Zamirleri

Bunlar varlıkların ya da kavramların bütününi gösterip onların yerini tutan zamirlerdir. Çuvaş Türkçesinde **pur** (ET *bar*) kelimesinin iyelik ekli biçimleri oldukça işlek bir şekilde belirsizlik zamiri teşkil ederler: **пурсăмăр** /pursımir/ ‘hepimiz’; **пурсăр** /pursır/ ‘hepiniz’; **пурте** /hepsi/ ‘hepsi’; **кашни** ‘herbiri; hepsi’.

{tA+} ön eklerinin soru zamirlerine getirilmesiyle oluşturulan **такам, темĕн, тем, тахăшĕ** gibi belgisizlik zamirlerinden sonra {DA} edatının getirilmesiyle bu zamirler *bütünlük* gösteren zamirler haline döner: **такам та** /tağam da/ ‘herkes’; **темĕн те** /temĕn de/ ‘herşey’, **тем те** /tem de/ ‘herşey’, **тахăшĕ те** /taħiʃĕ de/ ‘herbiri’.

Çакна **такам та** пĕлет. (ŞP 148: 36-37)
/şağna tağam da pilet./
Bunu herkes biliyor.

Эрех — шуйттан вăл, ɟынна **темĕн те** тутарать. (КА 27: 44-45)
/ereh — şuyttan vıl, şınna temĕn de tutarat’./
İçki şeytandır, insana her şey yaptırır.

Шкул алăкне мамак ниҳсан та уɟса курман. Тĕлĕнеттĕм: хăй **тем те** пĕлетчĕ. (İY 15: 10-11)

/şkul alıqne mamağ niħsan da uşsa qurman. Tĕlĕnettĕm: ħıy tem de piletçĕ./
Ananem okul kapısını hiç açtamış. Şaşıryordum, o her şeyi biliyordu.

¹⁹¹ Bu şeklin teklik kullanımı metinlerde tespit edilemedi, zamir hemen hemen her zaman çokluk biçimde kullanılmaktadır.

¹⁹² **ЫТТИ** /itti/ ‘diğer’ kelimesi çalışmalarda belirsizlik zamiri olarak gösterilmesine karşın, yaptığımız taramalara göre kelimenin bu işlevde kullanılmadığını tespit ettik. Bu kelimenin zamir olarak kullanımı, çokluk ekli biçimleriyle görülmektedir.

¹⁹³ Zamir, bu şeklinin yanında tiresiz olarak **хăшпĕри** şeklinde de yazılabilmektedir.

Yine **kirek** kelimesinin soru zamirlerinin önüne getirilmesiyle oluşturulan **кирек кам**, **кирек мән**, **кирек хәшә** belgisizlik zamirlerinden sonra {DA} edatının getirilmesiyle bu zamirler *bütünlük* gösteren zamirler haline döner: **кирек кам та** /kirek ɕam da/ 'herkes; hepsi'; **кирек мән те** /kirek mән de/ 'herşey; hepsi'; **кирек хәшә** /kirek ɕıjı/ 'herbiri; hepsi'

Йывәр чухне **кирек кам та** таван ялне те ашшә-амәшне аса илет. (P 174: 24)
/yivär ɕuhne kirek ɕam da tivän yalne de aššı-amışne aza ilet./
Zor zamanda herkes köyünü ve anne babasını hatırlar.

Кирек мәне те пәр тусан вәхәтләх мар, әмәрләх тумалла... (P 126: 22)
/kirek mäne de pır tuzan vıɕıtlıɕ mar, imirlıɕ tumalla.../
Herşeyi bir kere yapınca geçici değil, kalıcı yapmalı...

HÂL	ПУРСĂМĂР 'hepimiz'	ПУРСĂР 'hepiniz'	ПУРТЕ 'hepsi'	КАШНИ 'herbiri;hepsi'
Yalın	пурсăмăр (та) /purzımır (da/	пурсăр (та) /purzır (da/	пурте /purde/	кашни /ɕašni/
İlgi	пурсăмăрăн (та) /purzımırın (da/	пурсăрăн (та) /purzırın (da/	пурин те /purin de/	кашнин /ɕašnin/
Yönelme- Belirtme	пурсăмăра (та) /purzımıra (da/	пурсăра (та) /purzıra (da/	пурне те /purne de/	кашнине /ɕašnine/
Bulunma	пурсăмăрта (та) /purzımırda (da/	пурсăрта (та) /purzırda (da/	пуринче те /purince de/	кашнинче /ɕašnince/
Çıkma	пурсăмăртан (та) /purzımırdan (da/	пурсăртан (та) /purzırdan (da/	пуринчен те /purincen de/	кашнинчен /ɕašnincen/
Araç- Birliktelik	пурсăмăрпа (та) /purzımırba (da/	пурсăрпа (та) /purzırba (da/	пуринпе те /purinbe de/	кашнинпе /ɕašninbe/
Sebep- Amaç	пурсăмăршăн (та) /purzımırşın (da/	пурсăршăн (та) /purzırşın (da/	пуриншән те /purinşen de/	кашниншән /ɕašninşen/

Кашни хайне киләшекен лашана тытса утланать. (ŞP 93: 11-12)
/ɕašni ɕıyne kilışegen lašana tıtsta utlanat'./
Her biri beğendiği atı tutup biniyor.

Пурсăмăр та җисе тәрәннә әнтә. (İY 161: 13)
/pursımır da şize tırannı indı./
Hepimiz (de) yiyip doyduk artık.

Пурсăр та тәрәс пурәнәр, пәр-пәрне усал ан тавәр, пәр-пәрне пуләшса пурәнәр! (KA 82: 18-20)
/pursır da tırıs purınır, pır-pırne uzal an tivär, pır-pırne pulışsa purınır!/
Hepiniz düzgün yaşayın, birbirinize kötülük yapmayın, birbirinize yardım ederek yaşayın!

Кәнтәрлахи апат умән, **пурте** пухәнсан, пуртре пысак кукка кашнинех парне пачә (İY 175: 14-15)
/kındırlahi abat umın, purte puɕınzan, pürtre pızık ɕuɕka ɕašnineh parne paçı./
Öğle yemeğinden önce, herkes toplandığında, büyük dayı evde herkese hediye verdi.

3.6. SORU ZAMİRLERİ (Ыйту местоименийсем /Iydu mestoimeniyězem/)

(Alm. *Fragefůrwort*; İng. *Interrogative pronouns*; Rus. *Вопросительное местоимение*)

Nesneleri soru şeklinde temsil eden, onların soru şeklindeki karşılıkları olan, onları soru halinde ifade eden, onarı sormak için kullanılan zamirlerdir (Ergin 1993: 262)

Çuvaş Türkçesindeki soru zamirleri şunlardır:

кам /çam/ '*kim*': İnsanlar için kullanılan soru zamiridir. Zamir Genel Türkçe aynıdır; Eski Türkçedeki biçimi Erdal tarafından **kām** ve **kim** biçimlerinde gösterilmiştir¹⁹⁴ (2004: 211). Yılmaz'a göre, zamirin asli biçimini Türk lehçeleri içinde en iyi Çuvaşça korumuştur. Ancak, şor ve Hakas Türkçesinde de zamirin geniş ünlülerle kullanıldığı görölmektedir¹⁹⁵.

Genel Türkçede *kim* soru zamiri, son çekim edatlarıyla kullanılırken ilgi durumunda bulunmaktadır. Çuvaş Türkçesinde bu durum, muhtemelen ET *ne*'nin Çuvaş Türkçesindeki dengi **mĭn** soru zamirinin edatlarla kullanılırken GT temayüle uygun olarak yalın halde bulunmasından örneksene ile, ilgi durumunda bulunmamaktadır.

кам валли /çam valli/ '*kimin için*' (Aç 221: 15)

кам пирки /çam pirgi/ '*kimin hakkında*' (S 116: 23)

Zamirin teklik ve çokluk biçimlerinin hâl ekleriyle çekimi şu şekildedir:

	TEKLİK	ÇOKLUK
Yalın	кам /şim/	камсем /şamzem/
İlgi	камĭн /řamĭn/	камсен /şamzen/
Yönelme- Belirtme	кама /şama/	камсене /şamzene/
Bulunma	камра /şamra/	камсенче /şamzence/
Çıkma	камран /şamran/	камсенчен /şamzencen/
Araç	кампа /şamba/	камсемпе /şamzembe/
Sebepl	камшĭн /řamřĭn/	камсемшĭн /řamzemřĭn/

¹⁹⁴ Zamirin Eski Türkçedeki isim hallerine göre çekimi şöyle gösterilmiştir: *kimin/kimniĭ* '*kimin*'; *kāmka/kimka* '*kime*'; *kimni* '*kimi*'; *kimtādā* '*kimde*' (OTG 211).

¹⁹⁵ Bkz. Baskakov 1975; Drenkova 1946.

Эпир вилсен **кам** тӱрантарса усрӕ сана? (АҢ 66: 22-23)

/ebir vilzen ʒam tırandarza usrı sana?/

*Biz ölünce/ölürsek seni **kim** doyurup bakacak?*

Камран пулӕшу ыйтмалла-ши? (S 200: 25-26)

/ʒamran pulıʒu ıytmalla-ʒi?/

***Kimden** yardım istemeli acaba?*

Камсене, миӕе ʒулхисене илеӕӕ-ха унта? (SA 189: 9)

/ʒamzene, miʒe ʒulhizene ileʒʒi-ʒa unda?/

*Oraya **kimleri**, kaç yaşındakileri alıyorlar ki?*

мӕн /mın/ 'ne': İnsan dışında kalan canlı, cansız varlıklar için kullanılan soru zamiridir. ET'de bu soru zamiri çoğu çağdaş Türk lehçesinde de kullanılan *nä* şeklindeydi (Erdal 2004: 211)¹⁹⁶. Türk lehçelerinin bu soru zamirinin kullanımında, ET **käm** ve **kim** zamirindeki gibi tutucu olmadıkları, özellikle Sibir grubu lehçelerde GT'den farklı şekillerin soru zamiri olarak kullanımda bulunduğu görülmektedir. Tuvaca **çü**, Tofalar **çu**, Şor **nō**, Yakut **tuoh** (Şçerbak 1977: 132). Şçerbak, GT'den farklı biçimlerin diğer dillerle ilişkiler neticesinde oluştuğunu düşünmektedir (Şçerbak 1977: 132). Kökeni konusunda yapılabilecek tartışmalar bir yana, Çuvaş Türkçesinde bu soru zamiri, ET biçimden farklı olarak **мӕн** /mın/ şeklinde kullanılmaktadır.

Мӕн soru zamiri, {+sker} ekiyle birlikte olarak da aynı görevde kullanılabilir. Bu kullanımda zamirin sonundaki /n/ sesi düşerek, yapı **мӕскер** /mısker/ şeklini almaktadır. Bu biçim, daha somut bir soru anlamını sağlamaktadır (MGŞY 135).

Zamirin teklik ve çokluk biçimlerinin hâl ekleriyle çekimi şu şekildedir:

Hâl	Мӕн 'ne'	Мӕскер 'ne'	Мӕнсем 'neler'
Yalın	мӕн /mın/	мӕскер /mısker/	мӕнсем /mınzem/
İlgi	мӕнӕн /mının/	--- ¹⁹⁷	мӕнсен /mınzen/
Yönelme- Belirtme	мӕне /mıne/	---	мӕнсене /mınzene/
Bulunma	мӕнре /mınre/	---	мӕнсенче /mınzence/
Çıkma	мӕнрен /mınren/	мӕскертен /mıskerden/	мӕнсенчен /mınzencen/
Araç	мӕнпе /mınbe/	---	мӕнсемпе /mınzembe/
Sebep	мӕншӕн /mınʒın/	мӕскершӕн /mıskerʒın/	мӕнсемшӕн /mınzemʒın/

¹⁹⁶ Zamirin Eski Türkçedeki isim hallerine göre çekimi şöyle gösterilmiştir: nän 'neyin'; näkä 'neye'; nädä 'neyde'; näçä 'nice' (OTG 211).

¹⁹⁷ Zamirin bu hâllerdeki kullanımlarını metinlerimizde tanımlayamadık.

Хәр мән каламаллине пәлмерә. (S 48: 26)

/h̄ir m̄in ɣalamalline p̄lmeri./

Kız ne söyleyeceğini bilmedi.

Çаксене мәнрен тунине эсир хәвәрах пәлетәр. (Sa 90: 6)

/ʃaqsene m̄inren tunine ezir h̄iviraɣ p̄ledir./

Bunları, neyden yaptıklarını siz kendiniz de biliyorsunuz.

Мәскер пулчә? (ŞP 118: 25)

/m̄isker pulci?/

Ne oldu?

Çuvaş Türkçesinde soru zamiri olarak kullanılan diğеr bir kelime de, **хәш** /h̄iʃ/ 'hangisi' soru sıfatının teklik 3. kişi iyelik eki almasıyla oluşmuş **хәшә** /h̄iʃi/ 'hangisi'¹⁹⁸, biçimidir. Zamirin ses yapısı, ET *қа soru unsuru ile akraba olabileceğini göstermektedir¹⁹⁹.

Zamirin teklik ve çokluk biçimlerinin hâl ekleriyle çekimi şu şekildedir:

HÂL	ХӘШӘ 'hangisi'	ХӘШӘСЕМ 'hangileri'
Yalın	хәшә /h̄iʃi/	хәшәсем /h̄iʃizem/
İlgi	хәшән /h̄iʃin/	хәшәсен /h̄iʃizen/
Yönelme- Belirtme	хәшне /h̄iʃne/	хәшәсене /h̄iʃizene/
Bulunma	хәшәнче /h̄iʃince/	хәшәсенче /h̄iʃizence/
Çıkma	хәшәнчен /h̄iʃincen/	хәшәсенчен /h̄iʃizencen/
Araç	хәшәнпе /h̄iʃinbe/	хәшәсемпе /h̄iʃizembe/
Sebeр	хәшәншән /h̄iʃinʃin/	хәшәсемшән /h̄iʃizemʃin/

Кашни ҫыннан ҫәлтәрә пур теҫҫә, манән хәшә-ши? (ТТҫ 127: 15)

/kaʃni ʃinn̄in ʃıldiri pur teʃʃi, man̄in h̄iʃi-ʃi?/

Her insanın bir yıldızı var derler, benimki hangisi acaba?

¹⁹⁸ Aynı yapı belirsiz zamir işlevinde 'bazısı' anlamında da kullanılabilir.

¹⁹⁹ Zamirin Eski Türkçedeki isim hallerine göre çekimi şöyle gösterilmiştir: kañu/kayu 'hangi'; kayunun 'hangisinin'; kayuka 'hangisine'; kayunu 'hangisini'; kañunda/kayuda 'hangisinde'; kayudın 'hangisinden'; kañugaru 'hangisine doğru' (OTG 211)

4. ZARF (Наречи /nareçi/ ~ ёҗхёлҗумё /ёҗһёлҗумё/ (Alm. *Adverbium*, İng. *adverb*; Rus. *Наречи*)

Fiillerin, sıfatların, sıfat-fiillerin ve görev bakımından zarf niteliğindeki kelimelerin anlamlarını zaman, ölçü, niteleme, yer, yön, vasıta, miktar, şart gibi çeşitli bakımlardan etkileyerek daha belirgin duruma getiren veya sınırlayan kelime türüdür (Korkmaz 2003b: 250).

Çuvaş Türkçesinde zarflar, isimlerin zarf işlevinde kullanılması ve fiillerin çeşitli eklerle geçici olarak zarflaştırılması ile (bkz. Zarf-fiiller) meydana gelmektedir.

Çuvaş Türkçesindeki zarfları şu başlıklar altında ele alabiliriz:

4.1. ZAMAN ZARFLARI (вӑхӑт наречийёсем /Vıhıt nareçiyişem/)

Fiilin bildirdiği kılış ya da oluşun zamanını bildiren sözlerdir. Çuvaş Türkçesinde bu zarflar **хӑсан** /hıjan/ 'ne zaman' sorusunun cevabı durumundadırlar.

Çuvaş Türkçesinde kullanılan zaman zarfı işlevli kelimelerden bazıları şunlardır:

анчах /ancah/ 'ancak, şimdi'; **авал** /aval/ 'eskiden'; **авалтанпа** /avaltanpa/ 'eskiden beri'; **час** /ças/ 'hemen, o an'; **час-часах** /ças-çasaḥ/ 'sık sık'; **ёлёк** /ilık/ 'önce'; **ёлёк-авал** /ilık-aval/ 'geçmişte, eski zamanlarda'; **ёнер** /iner/ 'dün'; **ёнтё** /ındı/ 'şimdi'; **халь** /hal/ 'şimdi'; **хёлле** /hille/ 'kışın'; **ыран** /ıran/ 'yarın'; **ир** /ir/ 'sabah, erken'; **ирхине** /irhine/ 'sabahleyin'; **ирпе** /irpe/ 'sabahleyin'; **кӑнтӑрла** /kındırla/ 'öğlen'; **каç** /kaş/ 'akşam'; **каçпа** /kaşpa/ 'akşamleyin'; **кӑçал** /kıjal/ 'bu yıl'; **кайран** /kayran/ 'sonra'; **кёркунне** /kırgunne/ 'güz, güzün'; **кёç** /kiş/ 'şimdi'; **кёçёр** /kişir/ 'bu gece'; **ку чухне** /ku çuhne/ 'günümüzde, bu zamanda'; **куллен** /kullen/ 'her gün'; **малтан** /maldan/ 'önce, önceden'; **малтанах** /maldanaḥ/ 'önce, önceden'; **нихсан** /niḥsan/ 'hiçbir zaman'; **паçӑр** /paçır/ 'yakınlarda, geçenlerde; az önce'; **паян** /payan/ 'bugün'; **пёлтёр** /pıldır/ 'geçen yıl'; **пёркун** /pırgun/ 'yakında, geçende'; **пёрмай** /pırmay/ 'sürekli, daima'; **пёррехинче** /pırrehince/ 'bir keresinde'; **çёркё** /şirgi/; **çёрле** /şirle/ 'geceleyin'; **çулла** /şulla/ 'yaz, yazın'; **çуллен** /şulen/ 'her yaz'; **тахсан** /taḥsan/ 'herhangi bir zaman, bir zamanlar'; **тахсан авал** /taḥsan aval/; **тахсанах** /taḥšanaḥ/ 'herhangi bir zaman, bir zamanlar'; **талӑк** /talık/ 'gün, yirmi dört saat'; **тӑрук|ах** /tıruk|aḥ/ 'birden bire, ansızın'; **тӑтӑш** /tidış/ 'devamlı, sürekli'; **тӑватмине** /tıvatmine/ 'ertesi günden sonraki gün'; **тек** /tek/ 'her zaman'; **тин** /tin/ 'demin, henüz, şimdi'; **тепёр чух** /tebir çuh/ 'diğer defa, diğerinde'; **унтан** /undan/

'sonra'; **ун чухне** /un çuħne/ 'o zaman'; **ўлём** /ülīm/ 'ileride, gelecekte'; **вәхәт-вәхәт** /vīħīt-vīħīt/; 'zaman zaman, bazen'; **вара** /vara/ 'sonra'; **вәрах** /vīraħ/ 'uzun süre'; **вәрахчен** /vīraħçen/ 'uzun süre'; **вишмине** /vişmine/ 'ertesi gün'; **ялан** /yalan/ 'sürekli, daima'; **хутран-ситрен** /ħutran-sitren/ 'ara sıra, bazen'; **кутәрусән** /kudīrujīn ~ **кутрусән** /kutrujīn/ 'son zamanlarda'

Ўуркунне куккук килет, **кёркунне** чакак килет. (Vs 3020)

/şurğunne kuqkuq kilet, kīrğunne çağaq kilet./

*Yazın guguk gelir, **güzün** saksagan gelir.*

Кәнтәрла шилленет, **кашхине** кулать. (Vs 3218)

/kīndīrla şillenet, qaşhine қulat'./

*Gündüzleyin kızar, **geceleyin** güler.*

Ёнер вилнә тәмана паян килнә хәнана. (Vs 3308)

/īner vilnī tīmana payan kilnī ħīnana./

*Dün ölmüş baykuş **bugün** konukluğa gelmiş.*

Пёлтёр çунә шурә юра кәçал ан шәра. (Vs 3393)

/pīldīr şunī şurī yura kījal an şira./

*Geçen yıl yağan beyaz karı **bu yıl** arama.*

Радио, хаçатсем, журналсем **тәтәшах** «халәх тәшманёсене» тупни çинчен, суд тунн çинчен, персе пәрахни çинчен пёлтеретчёç. (İY 208: 6-8)

/radio, haçatsem, jurnalzem tīdīşaħ "ħalıħ tīşmanīzene" tupni şincen, sud tuni şincen, perse pīraħni şincen pīlderetçīş./

*Radyo, gazete, dergiler **sık sık** "halk düşmanlarının" bulunduğu hakkında, yargılandığı hakkında, kurşuna dizildiği hakkında bildirdiler.*

Чирлө çын Зинови пырса кенә чух урай варринче тенкелтен тытса тәратчө. Вәл, **тин** утма вёренекен ача пек, тенкелне малалла илсе лартать те ун патнелле утать. (УН 65: 43-45)

/çirli şın zinovi pırza kīnī çuħ uray varrinçe tengelden tıtsa tīratçī. vīl, tin utma vīrenegen aca bek, tengelne malalla ilze lartat' te un patnelle udat'./

*Hasta adam, Zivoni gelip girdiği zaman döşemenin ortasında iskemleden tutmuş duruyordu. O **henüz** yürüme öğrenmiş bir çocuk gibi, iskemlesini ileriye doğru alıp koyuyor ve onun yanına doğru yürüyor.*

Укол туса тәна кёртрёç. Вилнә пекех вьртнә та ара... **Кайран** госпитале ячөç. (VTŞ 26: 19-20)

/uqol tuz tīna kīrtriş. Vilnī pekeh vırtnī da ara... qaıran gospitala yacış./

*İğne yapıp ayıltılar. Ölmüş gibi yatırdılar da... **Sonra** hastaneye gönderdiler.*

Вәрахчен чёнмесёр ларсан, Илюк хәй калаçма пуçларө. (YŞP 115: 30-31)

/vīraħçen çīnmezīr larzan, ilyuq ħīy qalaşma puşlarī./

Uzun süre seslenmeden oturunca, İlyuk kendi konuşmaya başladı.

— Ах, Укахви кинём... Каçar, эп сана кинём тесех чёнёп **үлём**. Сывал-ха часрах, сывал! Ак сан валли пыл илсе килтём... (УН 122: 36-38)

/— aḥ, uḡahvi kinim... kajar, ep sana kinim tezeh çinip ülüm. sıval-ḡa çasraḡ, sıval! aḡ san valli pıl ilze kildim.../

*Ah, Ukavhi gelinim... Affet, ben seni **gelecekte** gelinim diye çağıracağım. İyileş çabucak, iyileş! İşte senin için bal getirdim.*

— Юрать, эфир Иван патне кайăпăр. **Унтан çөрле** сирён пата пырăпăр, — терём эпё. (ТТÇ 65: 28-29)

/— yurat', ebir ivan patne ḡayıbır. Undan şırle sirin para pırıbır, — terim ebı./

*Tamam, biz İvan'ın yanına gideceğiz. **Sonra geleceyin** sizin yanınıza geleceğiz, — dedim ben.*

Пилёк ҫын икё тракторпа эфир **виҫё кун ҫурă** пухнă утта купана хыврёç. **Пёр кун хушшинче**. (ŞР 40: 35-36; 41: 1)

/pilik şın iki traḡtorba epir vişı ġun şurıra puḡnı utta ḡubana hıvrış. Pır ġun huşşince./

*Beş adam iki traktörle bizim üç buçuk günde topladığımız otu istife yerleştirdiler. **Bir gün içinde.***

Амăшё ун **нихсан** та ёçсёр лармасть. **Кăнтăрла** вăл заводра. (ЇЕТ 33: 1-2)

/amışı un nişsan da işşir larmast'. ḡındırla vıl zavodra.

*Onun annesi **hiçbir zaman** işsiz oturmaz. **Gündüz** fabrikada.*

Вуламан хушăра **пёрмай** ҫыратчё вăл. Аллинче блокнотчё, тетрадь мар. **Час-часах** ана чёркуççийё ҫине хурса ҫыратчё. (VTŞ 15: 44-45)

/vulaman huşıra pırmay şıratçı vıl. allince bloknotçı, tetrad' mar. ças-çasaḡ ina çırġuşşiyi şine hurza şıratçı./

*O okumadığı sırada **sürekli** yazardı. Elinde bloknottu, defter değil. **Sık sık** onu dizi üstüne koyup yazardı.*

Хёл ларчё. Анчах ҫанталăк ытла сивё тăмасть: **вăхăт-вăхăт** ҫемҫе юр ҫăвать е сăлпăран тустарать. (КА 320: 34-36)

Hıl larcı. ancaḡ şandalıḡ itla sıvı timast': vıhıt-vıhıt şemşe yur şıvat' ye silpıran tustarat'./

*Kış geldi. Ancak hava çok soğuk olmuyor: **zaman zaman** ince kar yağıyor ya da çığ düşüyor.*

Эсё, Иван, хăлхупа итле, ҫăварупа чăмла, чёлхўпе чăмлакна ҫавăркала, **ун чухне** ҫын шăрпăкланмасть. (КА 30: 33-34)

/ezı, ivan, ḡılḡuba itke, şıvaruba çımla, çılhübe çımlaḡna şavırḡala, un çuḡne şın şırbıḡlanmast'./

*Sen, İvan, kulaḡınla dinle, aḡzınla çıḡne, dilinle sakızını çevir, **o zaman** insan sebepsiz yere kavga çıkarmaz.*

Ёçре Иван Петрович **кунёпех** сёнксе ларчё. (ЇЕТ 210: 29)

/işre ivan petroviç ḡunıbeh şınkse larcı./

İvan Petroviç işte gün boyu uyukladı.

Киле **хаш вәхәтра** таврәнса ыртнине, **тепәр кун** мән туса ирттернине эпә **халь** хам та лайәххән астумастәп. **Каç** анчах шалкәм çумәр çуса иртнә пулсан та çав тери пәчә пулчә **вәл кун**. (İET 186: 25-28)

/kile hiş viḥirta tavrınza ırtnine, tebır ğun mın tuza irternine ebı ḥal' ḥam da layiḥḥın astumastıp. qaş ancaḥ şalgım şumır şuza irtni pulzan da şav teri pıcı pulcı vil ğun./

Eve ne zaman dönüp yattığını, diğer gün ne yaptığını ben şimdi kendim de iyi hatırlamıyorum. Ancak akşam sağanak yağmur yağıp geçmiş olsa da o gün böyle boğucu oldu.

Ара, **виçемçул** колхоз утине пуçтарма кайнәччә. Пенсире тесе, **ялан** килте ларман ёнтә, халәха пуләшма çүренә. (РМК 21: 24-26)

/ara, vişimşul kolhoz udine puştarma qaynıççı. pensire teze, yalan kilde larman ĩndi, ḥalıḥa pulışma şüreni./

İşte, önceki yıl kolhoz otunu toplamaya gitmişti. Emekli diye sürekli evde oturmamış, halka yardım etmeye gitmiş.

Пурнәç та çак пулә тытни пекех. Кәтетән-кәтетән... Акә **ыран** лайәхрах пурәнәп-ха, акә **виçмине** лайәхрах пурәнәп... (УН 462: 37-39)

/purnış da şaḥ pulı titni pekeh. kitedin-kitedin... ağı iran layiḥraḥ purinip-ḥa, ağı vişmine layiḥraḥ purinip...

Hayat da şu balık tutmak gibi. Beklersin beklersin... İşte yarın daha iyi yaşayacağım, işte öbür gün daha iyi yaşayacağım...

Унра пәрремеш хут хәр туйәмәсем вәраннә та — унән кама та пулин юратас килнә... **Вара çак вәхәтра** ун çулә çине **чи малтан** эпә тухнә... (УН 58: 13-15)

/unra pırremiş ḥut ḥır tuyimizem vıranni da — unın qaama da pulin yuradas kilni... vara şaḥ viḥitra un şulı şine çi maldan ebı tuḥni.../

Onda ilk defa kız duyguları uyanmış ve – herhangi birini sevmek istemiş... Sonra, o vakitte onun yolunun üstüne en önce ben çıkmışım.

Эрне ытла хевел **пәрре** те курәнмарә, вәттән-вәттән сапакан çумәрпа хутәш йәпе юр çурә, **кунән-çәрән** çил вәрчә, тәхлан тәслә йывәр пәләтсем **кәç-вәç** çәре анса ларас пекех аяллән шурәç. (SA 5: 4-7)

/erne itla ḥivel pırre de kurınmarı, vıttın-vıttın sapagan şumırba ḥudiş yiḥe yur şuri, kunin-şirin şil vırcı, tıḥlan tişli yivir pılıtsem kiş-viş şire anza laras pekeh ayallın şuriş./

Bir haftayı aşkın güneş **bir kez** bile görünmedi, ince ince yağmurla karışık ıslak kar yağdı, **gece gündüz** yel esti, kalay renkli ağır bulutlar **hali hazırda** yere inip oturacak gibi aşağı doğru kaydılar.

— **Халь ёнтә** Ильмар кунта пирәнпе пәрле пурәннә пекех пулать, эфир ана кашни кун, кашни самантра курма пултаратпәр, — терә Амалия. (SA 83: 7-9)

/ḥal' ĩndi il'mar qunda pirınbe pırle purinni pekeh pulat', ebir ina qaşni ğun, qaşni samantra qırma puldaratpır, — teri Amaliya.

— *Şimdi İl'mar burada bizimle yaşamış gibi olur, biz onu her gün, her an görebiliriz, — dedi Amaliya.*

Кәнтәрлаччен хәвел хәртсе тәчә, **унтан** сасартәк тастан сиксе тухнә пәлёт сумәр тәкса хәварчә. (КА 12: 1-2)

/қ̣ıntırlaççen hıvel hırtse tıçı, undan sazartıq taştan sikse tuhnı pılıt şumır tıksa hıvarçı./

Öğlene kadar güneş yakıp durdu, sonra aniden herhangi bir yerden ortaya çıkmış bulut yağmur döktü.

Пысәк Иванпа Пәчәк Иван **нумаيرانпа** туслә пурәнащә. (КА 8: 42-43)

/rızik ivanba rıçık ivan numayranba tuslı purınaşşı./

Büyük İvan ile Küçük İvan çoktan beri dostlar.

Хутран-ситрен şeş куша курәнман иншетри пәрахутсем кәскен-кәскен кәшкәртқаласа илещә... (ҮҖР 182: 27-29)

hıtran-sitren şeş kuşa qurınman inşetri pırahutsem kışken-kışken qışkırtqalaza ileşşı.../

Sadece bazen göze görünmeyen uzaktaki gemiler kısa kısa düdük çalıyorlar.

4.2. DURUM ZARFLARI (Мәнлеләх наречийәсем /mınlelıh nareçiyızem/)

Bir oluş ve kılışın niteliğini, nasıl yapıldığını, ne durumda olduğunu bildiren zarflardır (Korkmaz 2003a: 499)

Çuvaş Türkçesinde durum zarfları, **мәнле** /mënle/ ‘nasıl’, **епле** /yeple/ ‘nasıl’ sorularının karşılığı olurlar.

Ergin’in de belirttiği gibi bu zarflar, sayılamayacak kadar çoktur. Yine, hemen hemen bütün sıfatlar durum zarfi olarak kullanılabilirler (Ergin 1993: 247-248)

Bu sahada kullanılan kimi durum zarfları şunlardır:

аван /avan/ ‘iyi, güzel’; **ахаль** /aħal/ ‘boşuna’; **ахальтен** /aħal’den/ ‘boşuna’; **әнсәртран** /ınsırtran/ ‘aniden, birden bire’; **харәс** /ħarıs/ ‘hep birlikte, bir çirpıda; bir arada’; **түрех** /türeh/ ‘doğrudan’; **апла** /apla/ ‘öyle’; **сапла** /şapla/ ‘böyle, öyle’; **капла** /kapla/ ‘böyle, öyle’; **хулен** /ħullen/ ‘yavaşça; yavaş’; **аран** /aran/ ‘zorla’; **ерипе(н)** /yeripe(n)/ ‘yavaşça’; **пәччен** /pıççen/ ‘tek başına’; **хәвәрт** /ħıvırt/ ‘hızla’; **сасартәк** /sazartıq/ ‘çabucak, ansızın’; **тәрук** /tıruq/ ‘birdenbire, ansızın’; **хытә** /ħıdı/ ‘sertçe’; **йывәр** /yivır/ ‘zor, ağır’; **тәрәс** /tires/ ‘doğru, gerçek’; **сепеç** /şebiş/ ‘kibar, nazik’; **савнашқал** /şavnaşqal/ ‘öylece’; **пәрле** /pırle/ ‘birlikte, beraber’; **тәк** /tık/ ‘sessizce; sakince’; **вәрах** /vırah/ ‘yavaş yavaş; ağır ağır’; **кәрет** /këret/ ‘açıkça; ulu orta’; **кәләх** /qılıh/ ‘boşuna; boş yere’; **пуçхәрлә** /puşħırlı/ ‘baş aşağı’... gibi.

Чѣри алла тытна кәсәя чѣри пек **хавәрт** тапса ячѣ: те хәраса, те тѣләнсе, те савәнса — әнланма сук. (КА 70: 30-32)

/çiri alla titni kızıya çiri pek hıvırt tapsa yacı: te hıraza, te tılınze, te savınza — inlanma şuk./

*Kalbi elde tutulan arı kuşu kalbi gibi **hızla** çarptı: korkudan mı, şaşkınlıktan mı, sevinçten mi — bilinmez.*

Ирхине сивѣ тәнә çанталәк **сасартәк** әшәтса ячѣ. (VTŞ 122: 18)

/irhine sivi tını şandalık sasartık işitsa yacı./

*Sabahleyin soğuk olan hava **çabucak** ısındı.*

Амәшѣ хәрне **аран-аран** пүрте кертсе ырттарчѣ. (УН 126: 1)

/amışi hırne aran-aran pürde kırtse vırttarçı./

*Annesi kızını **zorlukla** eve sokup yatırdı.*

— Аләка **хытәрах** хуп, сивѣ кәрет! — терѣ әна вучах умәнчи сәмавара кәмрәк ярса тәракан амәшѣ.— (КА 204: 32-33)

/— alğa hıdırah hup, sivi kıret! — teri ina vucah umınci şımavara kımrık yarza tırağan amışi./

*— Kızıyı **daha sert** kapat, soğuk giriyor! — dedi ona ocak başındaki semavere kömür koyup duran annesi.*

— Э-э-э, вәт мәншән киносенче те **çаплах** калаççѣ. Тин әнлантәм çакна,— тәрсә вучах патнелле утрѣ Алюш. (ŞP 96: 37-38)

/— e-e-e, vıt mınşın kinozençe de şaplah kalaşşı, tin inlandıım şaқna tırza vucah patnelle utrı alyuş./

*— E-e-e, işte neden filmlerde de **böyle** konuşurlar, şimdi anladım onu, — kalkıp ocak tarafına doğru yürüdü Alyuş.*

«Камран курса вѣренеççѣ вѣсем **апла?**» — тет автор та Тимушпа пѣрле. (İET 43: 21-22)

/“kamran қurza vıreneşşı vızem apla? — tet avtor da timuşpa pırle./

*“Onlar kimden görüp öğreniyorlar **öyle?**” — der yazar da Timuş ile birlikte.*

Кукшак шывѣ тәрәх Атәла сулә антарнә чух пичче **әнсәртран** шыва үкнѣ. (АÇ 203: 29-30)

/kuşşak şıvı tırıh adıla sulı andarnı çuh piççe insırtran şıva üknı./

*Kuşşak suyu boyunca İdil'e sal indirdiğinde ağabey **aniden** suya düşmüş.*

Хәй вәл виçѣ хѣл әнтѣ (анне каланәччѣ) ялти шулта вѣреннѣ, виçѣ класс пѣтернѣ, вулама та, шутлама та **лайәх** пѣлет. (İY 57: 41-43)

/hıy vıl vişı hıl indı (anne қalanıççı) yaldi şқulda vırenni, vişı қlass pıternı, vulama da, şutlama da layıh pılet./

*O kendisi üç kış (anne söylemişti) köydeki okulda öğrenim görmüş, üç sınıf bitirmiş, okumayı da, saymayı da **iyi** biliyor.*

— Вәт, Маня, каччәна **ахалех** күрентертән вѣт, — үпкелерѣ тантәшне Нина. (ТТÇ 125: 41-42)

/— vıt, manya, қaççına aқaleh kürenderdın vıt, — үpkeleri tantışne Nina.

— Bak, Manya, delikanlıyı boşuna üzdün işte, — Nina arkadaşına öfkelen-di.

Џул хыџџан џул иртрѐ. Илюк пысаклансах пычѐ, шулта вѐренме пуџларѐ, класран класа **џамалланах** куџрѐ, пѐвѐпе те **џамрџклах** тџсџлса кайрѐ... (ҮџР 27: 20-22)

/џул хыџџин џул иртрѐ. илюк пыџкланзаџ пыџ, џџлда вѐренме пуџарѐ, класран класа џимиллинаџ куџрѐ, пѐвѐбе де џамрџклаџ тџзилза џайрѐ.../

Yıl ardından yıl geçti. İlyuk büyüdü, okula gitmeye başladı, sınıftan sınıfa kolayca geçti, boyu da genç gibi uzadı...

Чџнах, кѐленчене **пѐччен** пушатрѐ — сып-сывах, үсѐрри те туйџнмасть. (VYV 122: 31-33)

/џинаџ, кѐленчене пѐччен пушатрѐ — сып-сывахи үсирри де туйџнмасть’./

Gerçekten, işeyi tek başına boşalttı — sapasağlam, sarhoş olduğu da hissedilmiyor.

Пѐр ирхине, вырџн џинче выртнџ џѐртех, Ян хџйѐн амџшѐпе аслашшѐ **хуллен** калаџнине илтрѐ. (SA 21: 4-5)

/пѐр ирхине, вырџн џинче выртнџ џѐртех, ян хџйџн амџџбе аслашшѐ хуллен калаџнине илтрѐ./

Bir sabah, yerinde yattığı sırada, Yan annesi ile büyükbabasının yavaşca konuştuğunu duydu.

Кун пирки Славика та час-часах асџрхаттарать вџл: «Сџмаха каличчен малтан пуџу тавра шуџџшла, **тџрук** персе ан яр». (ЏР 139: 29-31)

/кун бирги slavika da џас-џасаџ азџрхаттарат’ вџл: “џимаџа џаличчен мaldan пуџу тавра шуџџшла, тџрук персе ан яр”./

Bunun hakkında Slavika da sık sık hatırlatıyor: “Sözü söyleyinceye kadar önce kafanda düşün, birden çıkarıp atma”.

Џанталџк уяр, џшџ, лџпкџ. Шџпчџк сасси **аван** илтѐнет. (İET 19: 19)

/џандалџк уяр, џџ, лџпкџ. џџрџџк sassi avan iltinet./

Hava açık, sıcak, sessiz. Bülbül sesi iyi duyuluyor.

Чирлѐ џыннџн икѐ ури те џѐкленчѐ те вџйлџ џын аллинчи тем тачкџш тимѐр авџннџ пек **йивџџррџн** хуџланчѐ, тџрленчѐ, **каллек** хуџланчѐ. (UH 41: 29-31)

/џирлѐ џыннџн икѐ ури де џџкленџ де вџйлѐ џын аллинчи тем тачкџш тимѐр авџннѐ бек уивџррџн хуџланџ, тџрленџ, қаллек хуџланџ./

Hasta adamın iki ayağı da kımıldadı ve sanki güçlü bir adamın elindeki herhangi bir kalın demir eğilmiş gibi zorla büküldü, düzeldi, yine eğildi.

Пџрахут юлашки хут кџшкџртрѐ те **ерипен** тапранса кайрѐ. (KA 377: 12-13)

/пџрахут юлашкџ хут кџџџџртрѐ де yeriben тапранза џайрѐ./

Gemi son defa düdük çaldı ve yavaşca hareket edip gitti.

Атте хулана џитичченех **џарран** утатчѐ, хула херринче тин џурџмѐ хыџџенчи кутамккинчен тџли-џџпатине кџларатчѐ те ура сыратчѐ. (VTЏ 37: 34-36)

/atte хулана џитџџенџ сarran уdatџ., хула хџрринџе тин џурџмѐ хыџџенчи кудамккџнен тџли-џџbadine кџларатџ де ура сыратџ./

Baba şehre ulaşıncaya kadar yalın ayak yürüyordu, tam şehrin kenarında sırtındaki çantadan bez sandaletini çıkarıyordu ve ayağına giyiyordu.

— Сан халь чуну та җәмҗелмелле, пурнаҗ җине **җәмәлттайһән** пәхма та пәрахмалла, — сәмаха малалла тәсрәм әпә. (ТТҗ 242: 42-43)

/— san Һal' Һunu da ҺemҺelmelle, purniҺ Һine ҺimәlttayҺin piҺma da piҺaҺmalla, — siҺmaҺa malalla tiҺrim ebә.

— *Senin Һimdi ruhun yatıҺmalı, hayata Һarkınca bakmayı da bırakmalısın, — söze daha da devam ettim.*

Әпә кәна мар, пурте **җавнашкәл** ыртаҗҗә — җаврәнкалаймаҗҗә, хушкалаймаҗҗә. (VTҺ 93: 9-10)

/ebә gana mar, purte ҺavnaҺkal ыrtаҺҺi — ҺavriҺkalaymаҺҺi, ҺuҺkalaymаҺҺi./

Sadece ben değil, herkes o Һekilde yatıyor — dönemiyorlar, kımıldayamıyorlar.

Ишме пәлменнисене **пәрле** вәрентәпә. (ՏՔ 271: 3-4)

/iҺme pәlmennizene pәrle vәrendәpә./

Yüzme bilmeyenlere birlikte öğreteceğiz.

Иван пурәнакан Һурта **аран-аран** шыраса тупрә. (КА 251: 16-17)

/ivan purәnağan Һurda aran-aran Һıraza tupri./

İvan'ın yaҺadığı evi zorlukla arayıp buldu.

4.3. YER-YÖN ZARFLARI (Ырән наречийәсем /viriҺn nareҺiyәzem/)

Fiildeki oluş ve kılıҺın yerini gösteren zarflardır (Korkmaz 2003: 498).

ÇuvaҺ Türkçesinde kullanılan kimi yer-yön zarfları Һunlardır:

аял /ayal/ 'alt, aҺaęı'; **аяла** /ayala/ 'aҺaęı'; **аялалла** /ayalla/ 'aҺaęı doğru'; **аялта** /ayalta/ 'aҺaęıda'; **аялтан** /ayaltan/ 'aҺaęıdan'; **йәри-тавра** /yiri-tavra/ 'her taraf, orta'; **унта** /unda/ 'oraya; orada'; **унтан** /undan/ 'oradan'; **кунта** /kunda/ 'buraya; burada'; **кунтан** /kundan/ 'buradan'; **лере** /lere/ 'oraya; orada'; **лерен** /leren/ 'oradan'; **ниста** /nihta/ 'hiçbir yere, hiçbir yerde'; **нистан** /nihtan/ 'hiçbir yerden'; **җаванта** /Һavında/ 'burada, Һurada; orada'; **таста** /tahta/ 'herhangi bir yerde'; **җаканта** /Һaęında/ 'burada; buraya'; **унта-кунта** /unda-kunda/ 'orada burada, oraya buraya; Һurada burada'; **шал** /Һal/ 'içeri'; **сұл** /Һül/ 'yukarı'; **аякра** /ayakra/ 'uzakta'; **аяккалла** /ayağalla/ 'uzağa doğru; kenara doğru'; **мал** /mal/ 'ileri'; **малалла** /malalla/ 'ileride; ileriye; ileri doğru'; **калла** /kayalla/ 'geriye; geriye doğru'; **инсе** /inje/ 'uzak; uzağa'; **инсетрен** /injeren/ 'uzaktan'... gibi.

Әп вәрен вәҗне җәм тутәра җыһап та чүречерен **аялалла** ярап. (РМК 33: 24-25)

/ep vәren vәҺne Һim tudira ҺiҺap ta Һüreceren ayalalla yarar./

Ben ipin ucunu yün başörtüsüne bağlıyorum ve pencereden aҺaęı sarkıtıyorum.

Кайса выля Катя патне. Ан пыр пирён хыçран, — терё мана аппа, — ав Катя **унтах** ларать. (Аç 15: 9-10)

/қауза вұлыа қатұа патне. ан пыр пирін һыçран, — тері мана аппа, — ав қатұа undaһ larat'./

Katya'nın yanına gidip oyna. Arkamızdan gitme, - dedi bana ablam, - işte Katya orada oturuyor.

Қаҫченех трактор хыҫҫән **унта-кунта** үксе юлнә утә пайәркисене пухса ҫүреремәр. (ŞP 40: 31-32)

/қаҫченех трактор һыҫһин unda-құнда үксе yulnı udı payırgizene puһsa şүrerimır./

Akşama kadar traktör arkasından oraya-buraya düşüp kalmış ot demetlerini toplayıp yürüdük.

Арәмә **кирек аҫта** чәнсен те — вәл сывләх пиркиех «Кёҫәр каймастпәр, эсә ёнер те ҫывәрса тәранаймарән» е «Паян **инҫе** каймастпәр, ёнер те самаях ывәнтан» тенине илтетән. (Ун 68: 25-28)

/arımı kirek işta çınzen de — vıl sıvlıһ pirgiyeh “kijir қaymastpır, ezı iner de şivırza tıranaumarın” ye “payan inje қaymastpır, iner de samayaһ ivındın tenine iltedın./

Karısı her nereye çağırса – onun sağlık sebebiyle Bu gece gitmiyoruz, sen dün de uyuyup doymadın” ya da “Bugün uzağa gitmiyoruz, dün de oldukça yoruldun” dediğini duyarsın.

— Лашасене **ништа** та ямастәп, никама та памастәп, Демьян Петрович! **Кунтах** юлаҫҫә! (ŞP 58: 37-38)

/— laјazene ništa da yamastıp, niğama da pamastıp, dem'yan petroviç! құndaһ yulaşşı./

— Atları hiçbir yere göndermiyorum, kimseye de vermiyorum, Dem'yan Petroviç! Burada kalıyorlar.

ҫывәхрах такам ассән сывланә пек илтәнчә. **Хыҫалалла** ҫаврәнса пәхрәм — никам та курәнмарә, **аяккалла** тинкертәм — **унта** та никам ҫук! (ЇЕТ 4: 29-31)

/şivıhraһ tağam assın sıvlanı pek iltıncı. һıјalalla şavrinza pıһrim — niğam fa қurınmarı, ayaқalla tingertım — unda da niğam şuқ!

Yakında biri zorlukla nefes aldı gibi duyuldu. Arkaya doğru dönüp baktım, hiç kimse görünmedi, uzağa doğru dikkat ettim — orda da kimse yok!

— Эпир, ватә ҫынсем, **лере** кайма хатәрленетпәр. ҫул ҫине нимән те кирлә мар пире. Сире, ҫамрәксене, ҫеҫ лайәх пултәр тесе турра тархаслатпәр. (КА 312: 32-34)

/— ebir, vadı şınzem, lere қayma һadırlenetpır. şul şine nimın de kirlı mar pire. sire, şamrıksene, şeş layıһ puldır teze tura tarhaslatpır./

— Biz, yaşlı insanlar, oraya gitmeye hazırlanıyoruz. Yolda bize hiçbir şey gerekli değil. Size, gençlere sadece, iyilikler olsun diye tanrıya yalvarıyoruz.

4.4. MİKTAR ZARFLARI (Виçепе степень наречийёсем /viçebe stepen' nareciyızem/)

Bir sıfatın, bir zarfın veya fiildeki oluş ve kılışın miktarını, ölçüsünü ve derecesini belirleyen zarflardır (Korkmaz 2003: 517).

Miktar zarfların sayısı fazla değildir. Çuvaş Türkçesinde en işlek olarak görülen miktar zarfları şunlardır:

чи /çi/ 'en'; **чӑн** /çin/ 'en'; **кӑштӑх** /kıştışah/ 'biraz, az'; **ытла** /ıtlā/ 'pek, gayet, çok'; **пайтах** /paydah/ 'epeyce, bir hayli'; **пит** /pit/ ~ **питӗ** /pidi/ 'pek, çok'; **тӱпем** /tübemi/ 'tam, dolu'; **тупи** /tubi/ 'tam, eksiksiz'; **тӑм** /tım/ 'hiç, büsbütün, tümünden, hepten, tamamıyla'; **чӑлӑм** /çilim/ 'tümüyle, büsbütün, hiç, zerrece'; **чӑлт** /çilt/ 'hiç, zerrece, büsbütün'; **йалт** /yilt/ ~ **йалтах** /yıldah/ 'hepten, büsbütün'; **пач** /paç/ ~ **пачах** /pacaḥ/ 'tamamen, bütünüyle'; **пӑртак** /pırdaḥ/ 'biraz, bir parça'; **пушшех** /puşşeh/ 'daha fazla, daha çok'; **самай** /samay/ 'oldukça, epey'; **татах** /tada(h)/ 'daha'; **нумай** /numay/ 'çok, birçok'; **вуçех** /vuşeh/ 'büsbütün, tamamen'; **пӑртте** /pirtte/ 'hiç, zerrece'; **сахал** /saḥal/ 'az'; **сайра** /sayra/ 'seyrek'; **сахал мар** /saḥal mar/ '(hh. az değil) çok'; **калама çук** /çalama şuḥ/ 'oldukça çok'; **чылай** /çilay/; **пушшӑ** /puşşı/ 'daha çok'; **ытла** /ıtlā/ 'çok; oldukça; fazla'; **шутсӑр** /şutsır/ 'çok; aşırı' ... gibi.

Юн нумай юхнӑ ман. (VTŞ 26: 18)

/yun numay yuḥnı man./

Benim kanım **çok** aktı.

Эпир унта пӑртак пӑхкаласа тӑтӑмӑр та насус сарайӗ патнелле пытӑмӑр. (AÇ 121: 24-25)

/ebir unda pırdaḥ pıḥçalaza tıdımır da nasus sarayı patnelle pidımır./

Biz orada biraz bakınıp durduk ve su pompası barakasına doğru gittik.

Вӗсенчен чӑн хӑрушши — эпӗ шыва путни. (AÇ 14: 26)

/vızençen çin ḥıruşşı — ebı şıva putni./

Onların en korkuncu, benim suya batmam.

— Çук, эп — пачах урӑх çын, пирӗн хушаматсем çеç пӑрешкел,— терӗм те эп тӱрех ӗçe тытӑнтӑм. (PMK 55: 28-29)

/— şuḥ, ep — pacaḥ urıḥ şın, pirin ḥuşamatsem şeş pıreşkel, — terim de ep türeh işe tıdındım./

— *Hayır, ben tamamen başka birisiyim, sadece bizim soyadlarımız aynı — dedim ve doğrudan işe başladım.*

Мунчара, җунакан кәмака умәнче, әпә **сахал мар** ларнә. (ІҮ 96: 40)

/muncara, ʃunağan qımağa umınce, ebı sahal mar larnı./

Banyoda, yanan ocak önünde, ben çok (hh. az değil) oturdum.

Нихсан иксәлмесәр е **кәшт** та кивелмесәр, **пач** улшәнмасәр упранакан япала җук. (ІҮ 4: 30-31)

/niḥşan da iksilmezir ye kişt ta kivelmezir, paç ulşinmazir upranağan yabala ʃuq/

Hiçbir zaman eksilmeden ya da azcık eskimeden, tamamen değişmeden korunan bir şey yok.

Пайтах шухәшлаттарнә мана аттен юлашки җырәвә — килте те, фронтра та... (VTŞ 51: 11-12)

/paydaḥ şuḥiştattarnı mana atten yulaşki şırıvı — kilde de, frontra da.../

Babamın son mektubu beni bir hayli düşündürttü, evde de, cephe de...

Нумай ан калаҗ, Кәркури. Сана килте ларсан та пәр сивә сәмах калакан пулас җукчә. (КА 37: 29-30)

/numay an qalaş, kirkuri. sana kilde larzan da pir sivi şimaḥ qalağan pulas ʃuqçı./

Çok konuşma Kirkuri. Evde oturunca da sana bir kötü söz (hh. soğuk söz) söyleyecek yoktu.

— Хвекла аппа, сирән ывәләр **калама җук** тәнлә, — хәрүленсе калаҗрә Вера. — Ун пек җынсем **питә сайра** җуралаҗҗә. (ТТҢ 41: 19: 21)

/—hvekla appa, sirin ıvılır qalama ʃuq tınlı, — hırülenze qalaşrı vera, — un bek şinzem pidı sayra şuralaşşı./

— Hvekla abla, sizin oğlunuz oldukça bilinçli, — coşarak konuştu Vera. — Böyle insanlar çok nadir doğuyorlar.

Хуҗаләхшән пәр лаша сахал, тепәр лаша илмелле, Ивансен тата ёни ватәлнә, сакәр пәру амәш пулнә, сәтне **сахал** парать, җамрәк ёне туянмаллах. (КА 27: 6-9)

/hujalıḥşın pır laşa sahal, tebır laşa ilmelle, ivanzen tada ini vadılını, saşır pıru amış pulnı, şıtne sahal parat', şamrıq ine tuyanmallaḥ./

Kolhoz işletmesine bir at az, başka bir at almalı, İvanların da ineği yaşlanmış, sekiz buzağı doğurmuş, sütü az veriyor, genç inek almalı.

Докладчик **ытлашши** җәнә хыпарсемех каламарә, вәл каланисенчен нумайәшне ял җыннисем хаҗатсенче вуласа та пәлнә ёнтә, анчах җапах та вәл итлекенсен чәрисенчи шанчәка **ытларах** җирәплетрә, вәсен чунәсене ләплантармалли сәмахсем тупса калама пәлчә. (SA 94: 26-30)

Konuşmacı çok yeni haberler söylemedi, onun söylediklerinden fazlasını köylüler gazetelerde okuyup öğrenmişti, ancak yine de o dinleyenlerin yüreklerindeki umudu daha çok güçlendirdi, onların ruhlarını sakinleştirecek kelimeleri bulup söylemeyi bildi.

— Эсир кәтартнә җынна эп мән пәчәкрәпх пәлетәп: **чи** таса, **чи** түрә җын вәл. (PMK 56: 8-9)

/— ezir kıdarnı şınna ep mın piçiktenbeh pıledip: çi taza, çi türı şın vıl./

Sizin gösterdiğiniz adamı ben ta küçüklükten beri biliyorum: en temiz, en doğru adam o.

Пёр самант **ним** чёнмесёр лартамър. (АҢ 207: 27)

/pır samant nim çınmezır lardımır./

*Bir süre **hiç** konuşmadan oturduk.*

Эпир, сылтәмалла чупнисем, вәрмана вәркәнса кәриччен нимәҗ батарейи икә залп пама ёлкөрчә те урәх пемерә, **самай** кәтрәмәр — пемерә. (VTŞ 145: 23-26)

/ebir, sıldımalla çupnizem, vırmana vırğınza kırıççen nimiş batareyi iki zall pama ilğirci de urıh pemeşi, samay kıtrımır — pemeşi./

*Biz, sağa doğru koşanlar, ormana atılıp girinceye kadar Alman bataryası iki yayılım ateşi etmeyi başardı da başka ateş etmedi, **çok** bekledik, — ateş etmedi.*

Ҷакәнти шула пәтерсен, **тата малалла, малалла** вәренетех, үссе җитәнсен, хәйне пәхса үстернә тәванәсене лайәх пурәнма пуләшатех. (КА 90: 22-24)

/şağıntı şkula pıderzen, tada malalla, malalla vıreneteh, üsse şidınzen, hıyne pıhsa üsterni tıvanızene layıh purınma पुलışateh./

*Buradaki okulu bitirince, **daha ileri, ileri** öğrenir, büyüyüp yetişince, kendisine bakıp büyüten akrabalarına iyi yaşamaya yardım eder.*

— Мән чарәнтән эс, чиперәм, — калаҗрәм лашапа. Вәл пуҗне **кәштах** җәклерә те **кәскөн** кәҗсенсе илчә. (ТТҢ 33: 10-11)

/— mın çarındın es, çiberim, — қалаşım laşaba. Vıl puşne kıştah şıkları de kısken kışenze ilci./

*— Ne durdun sen, güzelim, konuştum atla. O, başını **biraz** kaldırdı ve **kısaca** kişnedi.*

Асаттепе мамақ, вәраха тәсәлнә чирпе аптәраса халсәрланнәскерсем, юлашки җуләсенче ялтан мар, кил картинчен те **ытлах** инҗе җүреймерәҗ. (ІҮ 35: 10-12)

/azattebe mamaқ, vıraha tızılñi çirbe aptıraza halzırlannıskerzem, yulaški şulızence yaldan mar, kil қardincen de itlağ inşе şüreymeriş./

*Uzun süren hastalıkla bitkin düşüp halsizleşen büyükbabamla babaannem son yıllarında köyden değil, evin avlusunda da **fazla** uzağa gidemediler.*

4.5. SORU ZARFLARI

Soru zarfları, fiildeki oluş ve kılışı çeşitli yönlerden soru yoluyla belirleyen zarflardır.

Çuvaş Türkçesindeki soru zarfları şunlardır:

әшта /iştа/ ‘nereye; nerede’

әстан /iştan/ ‘nereden’

әсталла /iştalla/ ‘nereye doğru’

мәнле /mënle/ ‘nasıl’

епле /yeple/ 'nasıl'

мөншён /mənʃən/ 'niçin; neden'

ма /ma/ 'niçin; neden'

әмма /ɨmma/ 'niçin; neden'

хәсан /ħiʃan/ 'ne zaman'

хәсантанпа /ħiʃandanba/ 'ne zamandan beri'... gibi.

Аппа мана **әқта** каяссине каламарё. (АҢ 14: 32)

/appa mana iʃta qayassine qalamarı./

Ablam bana nereye gideceğini söylemedi.

Әқта пурәнать вал? (ІҮ 14: 37)

/iʃta purinat' vıl?/

O nerede yaşıyor?

Әсталла кайнине чуһламасәр кайма пултарнә таран хытә хәваларәм. (ТТҢ 224: 10)

/iʃtalla qaynине çuħlamazır qayma puldarnı taran ħidı ħıvalarım./

Nereye doğru gittiğini anlamadan gidebildiğim kadar çok kovaladım.

Мёнле упрё, **мёнле** тәрантарё вәл ачисене? (VTŞ 7: 30)

/mınle uprı, mınle tırandarı vıl açazene?

O çocukları nasıl koruyacak, nasıl doyuracak?

Пач пёлмен, никама палламан çёре эп **епле** пырса кёрем-ха? (S 340: 34-35)

/paç pılmen, niğama pallaman şire ep yeple pırza kırem-ħa?/

Hiç bilmediğim, kimseyi tanımadığım bir yere ben nasıl gidip gireyim?

Сана **мёншён** хәваларё? (P 191: 8)

/sana mınjın ħıvaları?/

Seni niçin kovdu.

Эсё **ма** килмерён? (ІҮ 78: 9)

/ezı ma kilmerın?/

Sen niçin gelmedin?

Әмма килтён тата? (АҢ 52: 1)

/amma kildən tada?/

Niçin geldin peki?

Хәсан пәсәлнә вара сирён хёр ачан куşё? (АҢ 67: 5)

/ħiʃan pıziłnı vara sirın ħır acan kuşı?/

Sizin kızın gözü ne zaman bozuldu?

Çuvaş Türkçesinin isimlerden morfolojik olarak zarf teşkil etme özelliği diğer lehçelere kıyasla oldukça gelişkindir. Bu sahada eski instrumental eki $\{+(\text{İ})\text{n}\}^{200}$ işlek bir biçimde özellikle sıfat işlevli kelimelere gelerek onları zarflaştırır:

йăнăшшăн /yînişşîn/ ‘yanlış olarak’
ăшшăн /îşşîn/ ‘sıcaklıkla; samimi olarak’
çăмăллăн /şimîllîn/ ‘kolaylıkla’
лайăххăн /layîhhîn/ ‘güzel olarak’
пысăккăн /pızıķķîn/ ‘büyük olarak’
лăпкăн /lîpķîn/ ‘sakince’
кёскен /kîsken/ ‘kısaca’
туллин /tullin/ ‘tam olarak’

Bu sahada önemli bir diğer zarf şekillendiricisi de Genel Türkçede bağımsız olarak işlekliliğini kaybetmiş olan $\{+(I)IA\}$ ekidir²⁰¹. Bu ek, isim tabanlarının yanı sıra çekimli biçimler üzerine de eklenebilmektedir.

ухмахла /uḥmaḥla/ ‘aptalca’ (S 63: 30)
яланхилле (< ялан+хи[aitlik eki]+ле) /yalanhille/ ‘her zamanki gibi’ (İY 193: 17)
ачасемлех (< ача+сем[çokluk eki]+ле+ех) /acazemleh/ ‘çocuklar gibi’ (İY 51: 28)

Zarfların karşılaştırma dereceleri sıfatlarla aynı yollarla yapılmaktadır. (Bkz. 2.1.1.2. Niteleme Sıfatlarının Karşılaştırma Dereceleri)

²⁰⁰ Bu ekin eklenme sırasındaki ses-biçim görünümleri şöyledir:

1) Ünlülerden sonra ek [+ăn], [+ĕn] biçiminde gelir; kelime tabanındaki ünsüz ikizleşir: **лайăх+ăн > лайăххăн; çăмăл+ăн > çăмăллăн.**

2) Ünlülerden sonra geldiğinde;

A) Kelime tabanı /ă/, /ĕ/ ünlüleriyle sona eren kelimelerden sonra;

a) Bu sestemden önce bir ünsüz varsa, bu ünsüz ikizleşir: **ăшăн > ăшшăн.**

b) Bu sestemden önce iki ünsüz varsa, herhangi bir ikizleşme söz konusu olmaz, ek [+n] şeklinde eklenir: **лăпкăн > лăпкă+н.**

B) Kelime tabanında /ă/, /ĕ/ dışında herhangi bir ünsüz varsa ek [+n] şeklinde eklenir: **кёске+н; тулли+н** (Pavlov 1965: 303).

²⁰¹ Ek, ünlü ile sona eren kelimelere eklendiğinde ekin ilk ünsüzü ikizleşir: **ача+ла > ачалла** ‘çocukça’. Ünsüz ile sonlanan tabanlara ise doğrudan [+la], [+le] şeklinde eklenir: **çăваш+ла** ‘Çuvaşça; Çuvaş gibi’

5. FİİL (Глагол /glağol/ ~ Ёчхёл /işhıl/)

(Alm. *Verb*; İng. *verb*; Rus. *глагол*)

Varlıkların ve kavramların hareketlerinin, oluşlarının dildeki karşılığı olan kelime ya da kelime gruplarına fiil denir.

5.1. BİTİMLİ FİİLLER

(Alm. *finite Verbalform*)

Fiil tabanları, yargıya dönüşen bitmiş birer çekimli fiil durumuna gelebilmeleri için; kip, zaman, şahıs ekleriyle genişletilmektedir. Şahıs ekleri yargıyı gerçekleştiren, olayın failini göstermektedir. Zaman ekleri, yargının gerçekleşme zamanını; kip ekleri, yargının ne biçimde, ne tarzda yansıtıldığını gösterirler. Bu öğeleri taşıyan çekimli fiil, yargıya dayanan bir anlam değeri kazandığı için *bitimli fiil* diye adlandırılır (Korkmaz 2003a: 567).

5.1.1. ŞAHIS VE SAYI

Çuvaş Türkçesinde fiillerde şahıs kavramı, GT'deki gibi şahıs eklerinin yanı sıra, fiil zaman ve kiplerine göre, yalın ve ilgi durumundaki kişi zamirleri ile de sağlanabilir. Çuvaş Türkçesinin şahıs ekleri kadrosunun GT ile paralel olduğunu söyleyebiliriz. Şahıs ekleri teklik şahısları göstermesinin yanında çokluk şahısları da göstermesi özelliğiyle sayı bildirme özelliğine de sahiptir.

Çuvaş Türkçesinin şahıs eklerini üç başlık altında değerlendirebiliriz.

5.1.1.1. BİRİNCİ TİPTEKİ ŞAHIS EKLERİ (İYELİK EKİ KÖKENLİ ŞAHIS EKLERİ)

Kişi		EK	
TEKLIK	1. Kişi	-m	-m
	2. Kişi	-n	-n
	3. Kişi	Ø	Ø
ÇOKLUK	1. Kişi	-mĀp	-mĀr
	2. Kişi	-p	-r
	3. Kişi	-ç	-ř

Bu tipteki şahıs ekleri, görülen geçmiş zaman çekiminde kullanılmaktadır.

İyelik kökenli şahıs eklerinden teklik 1. kişi eki **[-m]** [-m] GT ile denktir.

Teklik 2. kişi ekinin de GT ile denk olduğunu görmekteyiz. Ancak, iyelik bildirme işlevinde {-U} biçimine dönüşmesine rağmen, fiil çekiminde GT ile denk olması ilginç bir özellik göstermektedir.

Teklik 3. kişi eki, GT ile paralel olarak sıfır biçimbirim şeklindedir.

Çokluk 1. kişi eki ise, GT'ye kıyasla oldukça ilginç bir eskiliği korumaktadır. Bilindiği gibi, Orhun, Uygur ve Karahanlı Türkçelerinde çokluk 1. kişi eki {-mXz} şeklinde idi. Daha sonra bu ek hemen hemen bütün lehçelerde {-K} biçimine dönmüştür. Çuvaşça ile GT arasındaki /z/ ~ /r/ denkliliğine de karakteristik bir örnek durumundaki bu ek, GT'deki gibi bir şekil değişikliğine gitmemiş, ET dönemindeki arkaik biçimi korumuştur.

Teklik 2. kişi eki de /z/ ~ /r/ denkliliğinin karakteristik bir biçimidir.

Çokluk 3. kişi eki, ise GT ile Çuvaşça arasındaki bir farklılığı açıkça göstermektedir. GT'de çokluk ekinin çokluk 3. kişiyi işaretleme özelliği Çuvaş Türkçesi için geçerli bir durum değildir. Çuvaş Türkçesindeki çokluk eki {-Sem}'in herhangi bir kişi işaretleme işlevi mevcut değildir. Bu sahada GT'den oldukça farklı olarak **[-ç]** /{-ş}/ eki çokluk 3. kişiyi işaretlemektedir²⁰².

5.1.1.2. İKİNCİ TİPTEKİ ŞAHIS EKLERİ (ZAMİR KÖKENLİ ŞAHIS EKLERİ)

Kişi		EK	
TEKLİK	1. Kişi	(Ă)п	-(İ)p
	2. Kişi	(Ă)н	-(İ)n
	3. Kişi	∅ ~ Ъ	∅ ~ '
ÇOKLUK	1. Kişi	-пĂр	-pİr
	2. Kişi	-(Ă)p	-(İ)r
	3. Kişi	-çě ~ ş	-şĭ ~ ş

²⁰² Yeni Uygur ve Özbek Türkçelerinde işteşlik ekinin çokluk 3. kişiyi işaretleme özelliği ile Çuvaşçadaki biçim arasında ilişki olup olmadığı ayrıca araştırılmalıdır.

Bu tipteki şahıs ekleri şimdiki-geniş zaman ve gelecek zaman çekiminde kullanılmaktadır.

Teklik 1. kişi eki {-İ̇p}, GT {-X)m} ekinden şeklen farklı görülse de iki şeklin kaynağı da teklik 1. kişi zamirine gider. Bilindiği gibi, GT ile Çuvaşça arasında teklik 1. kişi zamiri bakımından bir farklılık vardır. Çuvaşça Ana Altayca arkaik biçimi korurken, GT, çekimli zamir biçimlerini yalın biçime de genellemiştir.

Yine çokluk 1. kişi eki {-pİ̇r}, GT ile aynı kaynaktan, çokluk 1. kişi zamirinden gelişmiştir²⁰³.

Bu tip şahıs eklerinden teklik – çokluk 2. kişi şahıs eklerinin kişi zamirleri kökenli değildir. Bu eklerin, iyelik kökenli olduğu açıktır. Muhtemelen analogi yoluyla bu tip şahıs eklerinin sistemine dâhil olmuşlardır.

Teklik 3. kişide ince sıralı biçimlerden sonra şahıs eki sıfır biçimbirim şeklindedir; kalın sıralı biçimlerden sonra bu biçim birim /ʔ/ olarak zaman ekini palâtalleştirir.

Çokluk 3. kişide ise ek iyelik kökenli görevdaşı gibi /-ş/ eki tabanlıdır. Ancak bu tipte şahıs eklerinin şimdiki-geniş zamandaki kullanımında ekin üzerine bir de /İ̇/ unsuru gelmekte ve ek {-şİ̇} biçimini almaktadır. Bu ek, tek şekillidir.

5.1.1.3. ÜÇÜNCÜ TİPTEKİ ŞAHIS EKLERİ (EMİR KÖKENLİ ŞAHIS EKLERİ)

Kişi		EK	
TEKLİK	1	{-Am}	{-Am}
	2	∅	∅
	3	{-tĂp}	{-Dİ̇r}
ÇOKLUK	1	{-Ap}	{-Ar}
	2	{-Ăp}	{-İ̇r}
	3	{-(ç)çĂp}	{-(ç)çİ̇r}

GT’de olduğu gibi, Çuvaş Türkçesinde de emir kipinde her şahsın ayrı bir şekil eki mevcuttur. Bu ek aynı zamanda şahıs da ifade etmektedir. Bu bakımdan emir eklerinin şahıs fonksiyonlarına sahip olmaları dolayısıyla bu ekleri üçüncü bir şahıs eki grubu olarak kabul etmeliyiz.

²⁰³ Söz konusu zamirler üzerine bkz. Şahıs Zamirleri.

5.1.2. ŞEKİL VE ZAMAN

Fiil tabanın karşıladığı iş ya da oluşu özel biçimlerle (eklerle) şekle ve zamana bağlı olarak gösteren kategoridir.

Şekil ve zaman ekleri *Bildirme* ve *Tasarlama* ifade ederler.

5.1.2.1. BİLDİRME KİPLERİ

Yapılmış, yapılmakta veya yapılacak olan işleri haber verme, yargı hâlinde olumlu ya da olumsuz olarak bildirme niteliği taşıyan kiplerdir. Bu kipleri kurmak üzere kullanılan ekler, hem kipin ifadesi olan şekil ve kalıbı hem de zamanı içlerine alırlar (Korkmaz 2003a: 583).

Çuvaş Türkçesinde fiillerde zaman kavramı dört başlıkta incelenir.

- 1) Görülen Geçmiş Zaman
- 2) Öğrenilen Geçmiş Zaman
- 3) Şimdiki-Geniş Zaman
- 4) Gelecek Zaman

5.1.2.1.1. GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMAN (Пёрре иртнĕ вăхăт /pĕrre ĭrtńĕ vĭħĭt/)

Bildiricinin şuuru doğrultusunda, konuşma anından daha önceki bir zamanda gerçekleşen iş ya da oluşlar görülen geçmiş zaman şeklinde adlandırılmaktadır.

Çuvaş Türkçesinde görülen geçmiş zaman Genel Türkçe ile aynı morfemle işaretlenmektedir. Ancak, ek Çuvaş Türkçesinde tarihi ses gelişimine bağlı olarak farklı değişken biçimler kazanmıştır. Çuvaş Türkçesinde görülen geçmiş zaman eki {-RĬ} şeklindedir; ekin beş değişken biçimi vardır: [-pă] ([-rĭ]), [-pĕ] ([-rĕ]; [-tă] ([-dĭ]), [-tĕ] ([-dĭ]); [-çĕ] ([-cĭ]). Görülen geçmiş zaman çekimi, zaman eklerinin üzerine iyelik kökenli şahıs eklerinin getirilmesiyle teşkil edilmektedir.

Ekin ses-biçim görünümleri şöyledir:

1. [-dĭ] ([-tă]), [-dĭ] ([-tĕ]): /l/, /n/, /r/ sesleri ile sona eren fiil tabanlarına, 3. kişi çekimi hariç, eklenmektedir:

лар-тă-м /lar-dĭ-m/ 'oturdum' (S 27: 25)
 вĕрен-тĕ-н /vĕren-dĭ-n/ 'öğrendin' (VTŞ 35: 1)
 кул-тă-мăр /kul-dĭ-mĭr/ 'güldük' (TTÇ 43: 38)

2. [-cĭ] ([-çĕ]): /l/, /n/, /r/ sesleri sonlanan fiil tabanlarıyla, teklik ve çokluk 3. kişi çekimlerinde kullanılmaktadır:

лар-чĕ /lar-cĭ/ 'oturdu' (ТТÇ 51: 15)
лар-чĕ-ç /lar-cĭ-ş/ 'oturdular' (УН 83: 1)

вĕрен-чĕ /vĕren-cĭ/ 'öğrendi' (VTŞ 150: 5)
вĕрен-чĕ-ç /vĕren-cĭ-ş/ 'öğrendiler' (İY 183: 3)

кул-чĕ /kul-cĭ/ 'güldü' (AÇ 15: 18)
кул-чĕ-ç /kul-cĭ-ş/ 'güldüler' (İY 100: 16)

Çuvaş Türkçesinde, sonu /r/ sesi ile biten üç sesli on adet fiil görülen geçmiş zaman ekini aldıklarında sondaki /r/ sesi düşmektedir: (Yegorov 1957: 194)

пыр- /pır-/ 'gitmek'	шăр- /şĭr-/ 'işemek'
кĕр- /kĕr-/ 'girmek'	пер- /per-/ 'atmak'
йĕр- /yĕr-/ 'ağlamak'	тăр- /tĭr-/ 'durmak'
кўр- /kūr-/ 'götürmek; taşımak'	хур- /hur-/ 'koymak'
пар- /par-/ 'vermek'	яр- /yar-/ 'göndermek'

кĕтĕм (< кĕр-тĕ-м) /kĭdĭm/ 'girdim' (İY 81: 24)
хутăн (< хур-тă-н) /hudĭm/ 'koydum' (ŞP 143: 35)
ячĕ (< яр-чĕ) /yacĭ/ 'gönderdi' (P 8: 21)
тăтăмăр (< тăр-тă-мăр) /tĭdĭmĭr/ 'durduk' (AÇ 17: 29)
патăр (< пар-тă-р) /padĭr/ 'verdiniz' (SA 221: 25)
йĕчĕç (< йĕр-чĕ-ç) /yĭciş/ 'ağladılar' (ТТÇ 4: 21)

Örneklerde de görüldüğü gibi, /r/ ünsüzü düşse de fiillerin zaman eki tercihi /r/'li biçimlerin mevcut olduğu ile aynıdır.

3. [-rĭ] ([-pă]), [-rĭ] ([-pĕ]): Ünlüler ve /l/, /n/, /r/ dışındaki ünsüzlerle sona eren fiil tabanlarından sonra kullanılmaktadır.

вырт-пă-м /vırt-rĭ-m/ 'yattım' (AÇ 12: 9)
ёçле-рĕ-н /işle-rĭ-n/ 'çalıştım' (İY 12: 20)
хăвала-рĕ /hĭvala-rĭ/ 'kovaladı' (S 19: 28)

Görülen geçmiş zamanın olumsuz biçimi, Genel Türkçedeki gibi, fiil tabanı ile zaman eki arasına {-mA} olumsuzluk ekinin getirilmesiyle yapılmaktadır.

кур-ма-пă-м /kur-ma-rĭ-m/ 'görmedim' (КА 349: 41)
чирле-ме-рĕ-н /çirle-me-rĭ-n/ 'hastalanmadım' (ТТÇ 106: 45)

курән-ма-рә /kürin-ma-rĭ/ 'görünmedi' (VTŞ 43: 17)
 ёнен-ме-рә-мәр /inĭn-me-rĭ-mĭr/ 'inanmadık' (İY 55: 33)
 кала-ма-рә-р /qala-ma-rĭ-r/ 'söylemediniz' (UH 317: 8)
 кай-ма-рә-ç /qay-ma-rĭ-ş/ 'gitmediler' (ŞP 105: 17)

Yukarıda gösterdiğimiz, sonu /r/ ile biten üç sesli on adet fiil, görülen geçmiş zaman ekinin olumsuz biçiminde de sondaki seslerini düşürmektedir.

кёмерём (< кёр-ме-рә-м) /kĭmerĭm/ 'girmedim' (AÇ 63: 30)
 памарё (< пар-ма-рә) /pamarĭ/ 'vermedi' (UH 422: 7)
 тәмәрәмәр (< тәр-ма-рә-мәр) /tĭmarĭmĭr/ 'durmadık' (TTÇ 109: 5)
 пымарәр (< пыр-ма-рә-р) /pımarĭr/ 'gitmedik' (AÇ 184: 39)

Görülen geçmiş zamanın şahıslara göre kullanım örnekleri şöyledir:

ТЕКЛІК 1. КІŞІ

[-рәм] ([-rĭm]):

пәхрәм /pĭħrĭm/ 'baktım' (KA 313: 32)
 тухрәм /tuħrĭm/ 'çıktım' (AÇ 12: 26)
 шутларәм /şutlarĭm/ 'düşündüm' (İET 131: 19)
 пәрахрәм /pĭraħrĭm/ 'bıraktım' (PMK 17: 22)
 каласрәм /qalaşrĭm/ 'konuştum' (SA 56: 3)
 вуларәм /vularĭm/ 'okudum' (ŞP 91: 35)

[-рём] ([-rĭm]):

илтрём /iltrĭm/ 'dinledim' (SA 61: 36)
 вёретрём /vĭretrĭm/ 'kaynattım' (ŞP 164: 13)
 кёртрём /kĭrtrĭm/ 'soktum' (PMK 14: 19)
 сирём /şirĭm/ 'yedim' (İY 86: 33)
 сўрерём /şüererĭm/ 'yürüdüm' (İET 23: 19)
 сисрём /sizrĭm/ 'sezdim' (VTŞ 15: 5)

[-тәм] ([-dĭm]):

әнлантәм /ĭnlandĭm/ 'anladım' (KA 128: 12)
 юлтәм /yuldĭm/ 'kaldım' (VYV 86: 10)
 куртәм /qurdĭm/ 'gördüm' (AÇ 36: 1)

[-тём] ([-dĭm]):

пётертём /pĭderdĭm/ 'bitirdim' (ŞP 120: 32)
 илтём /ildĭm/ 'aldım' (UH 107: 9)
 ёнентём /ĭnendĭm/ 'inandım' (AÇ 30: 32)

Olumsuz:

- кайма́рәм** /qaymarım/ 'girmedim' (SA 50: 5)
тупайма́рәм /tubaymarım/ 'bulamadım' (ŞP 61: 33)
илтме́рәм /iltmerım/ 'duymadım' (TTÇ 13: 16)
пөлейме́рәм /pöleymerım/ 'bilemedim' (İY 55: 31)

Soru:

- та́рәшрәм-и** /tırışrım-i/ 'çabaladım mı?' (TTÇ 228: 29)
ё́слерәм-и /ışlerım-i/ 'çalıştım mı?' (UH 81: 17-18)

Yukarıdaki örneklerden de açıkça görüldüğü gibi, görülen geçmiş zaman teklik 1. kişi çekimi Genel Türkçe ile denktir.

ТЕКЛІК 2. КІШІ:**[-рән] ([-rın]):**

- пухрән** /puhrın/ 'topladın' (UH 277: 9)
суратрән /şuratrın/ 'doğurdun' (AÇ 41: 27)
чупрән /çuprın/ 'koştun' (KA 287: 6)
пәрахрән /pırahırın/ 'biraktın' (VTŞ 36: 32)
пула́шрән /pulışrın/ 'yardım ettin' (İY 112: 9)
турән /turın/ 'yaptın' (VTŞ 28: 29)

[-рән] ([-rın]):

- илтрән** /iltrın/ 'duydun' (İET 18: 27)
сў́рерән /şürerın/ 'yürüdüün, dolaştın' (VTŞ 18: 23)
ў́срән /üsırın/ 'büyüdüün' (İY 113: 23)
сё́клерән /şiklerın/ 'kaldırdın' (UH 319: 6)
типётрән /tipitrın/ 'kuruttun' (TTÇ 263: 13)
кёртрән /kırtrın/ 'soktun' (YŞP 59: 10)

[-тән] (-dın)

- ыва́нтән** /ıvındın/ 'yoruldun' (AÇ 214: 36)
ку́ртән /kurdın/ 'gördün' (İY 336: 18)
су́халтән /şuħaldın/ 'kayboldun' (KA 232: 17)

[-тән] (-dın)

- кў́рентән** /kürendın/ 'güçendin' (İY 279: 10)
пё́сертән /pışerdın/ 'pişirdin' (UH 87: 19)
пёлтән /pıldın/ 'bildin' (VTŞ 227: 33)

Olumsuz:

- каламарән** /qalamarın/ 'söylemedin' (İET 52: 14)
кураймарән /quraymarın/ 'göremedin' (AÇ 43: 6)
пәлтермерән /pıldermerın/ 'bildirmedin' (ТТÇ 48: 17)
итлемерән /itlemerın/ 'dinlemedin' (PMK 13: 29)

Soru:

- каймарән-и** /qıymarın-i/ 'gitmedin mi?' (VYV 119: 16)
илмерән-и /ilmerın-i/ 'almadın mı?' (ŞP 50: 32)

Her ne kadar iyelik eki olarak teklik 2. kişi farklı bir biçim ({+U}) kazanmış olsa da, görülen geçmiş zaman teklik 2. kişi çekimi, Genel Türkçe ile denk bir görünüm sergilemektedir.

ТЕКЛІК 3. КІШІ**[-рә] ([-rǝ]):**

- мухтарә** /muhtarǝ/ 'övdü' (ŞP 91: 9-10)
пәхрә /pǝhrǝ/ 'baktı' (SA 284: 24)
туйрә /tuyrǝ/ 'hissetti' (VYV 139: 2)
ыйтрә /ıytrǝ/ 'sordu' (AÇ 253: 19)
пәрахрә /pǝrahrǝ/ 'bıraktı' (İET 246: 25)
тәрашрә /tǝrıšrǝ/ 'çabaladı' (İY 350: 14)

- пәтрә** /pǝtrǝ/ 'bitti' (PMK 85: 24)
чәтрерә /çǝtrerǝ/ 'titredi' (ТТÇ 229: 26)
сүрерә /şürerǝ/ 'yürüdü' (İET 208: 33)
ответлерә /otvetlerǝ/ 'cevapladı' (AÇ 241: 18)
сисрә /sisrǝ/ 'sezdi' (VYV 135: 30)
сикрә /sikrǝ/ 'sıçradı' (YŞP 263: 30)

[-чә] ([-cǝ]):

- илчә** /ilcǝ/ 'aldı' (AÇ 250: 8)
чәнчә /çǝncǝ/ 'çağırды' (VTŞ 236: 37)
пәлтерчә /pıldercǝ/ 'bildirdi' (KA 320: 9)

- ларчә** /larcǝ/ 'oturdu' (İY 338: 34)
сунчә /suncǝ/ 'sundu' (YŞP 258: 25)
пулчә /pulcǝ/ 'oldu' (ŞP 255: 11)

Olumsuz:

хупмарё /hupmarĩ/ 'ka(Aç 234: 25)

курăнмарё /kurĩnmarĩ/ 'görünmedi' (VTŞ 234: 17)

ёнёнмерё /ĩnenmerĩ/ 'inanmadı' (KA 207: 8)

пёлмерё /pĩlmerĩ/ 'bilmedi' (YŞP 60: 16)

Soru:

темерё-ши /temerĩ-şi/ 'demedi mi' (İY 319: 36)

хупларё-и /huplarĩ-i/ 'kapladı mı?' (KA 42: 12)

кусарчё-и /kujarcĩ-i/ 'çevirdi mi' (VTŞ 155: 44)

Örneklerden de açıkça görüldüğü üzere, şahıs ekinin her zaman ön ünlülü olması nedeniyle, görülen geçmiş zaman teklik 3. kişi çekimi artlık-önlük ünlü uyumuna aykırı bir görünüm sergilemektedir.

Teklik 3. kişi çekiminin bir diğer özelliği de 1. ve 2. çekimlerinde /l/, /n/, /r/ sesleri ile sonlanan fiil tabanlarına zaman eki /d/'li olarak gelirken, bu çekimde /c/ sesi ile nöbetleşmesidir. Bu olay, Çuvaş ses tarihi ile ilgilidir ve Genel Türkçeden farklı bir gelişim göstermektedir.

Teklik 3. kişi çekimini {AH} kuvvetlendirme edatıyla da görebiliriz:

Çын хăй вилессе сисет теççё. Атте те **сисрех** (< **сисрё-ех**) пулё çав... (VTŞ 52: 41-42)

/şın h̡ıy vilesse siset teçş̡ı. Atte de sisreh pulĩ şav/

*İnsan kendisinin ne zaman öleceğini hisseder, derler. Babam da **hissetti** galiba...*

ÇOKLUK 1. KİŞİ

[-рăмăр] ([-rĩmĩr]):

тухрăмăр /tuhrĩmĩr/ 'çıktık' (PMK 13: 14)

утрăмăр /utrĩmĩr/ 'yürüdük' (Aç 64: 11)

вылярăмăр /vılyarĩmĩr/ 'oynadık' (ŞP 34: 17)

пăхрăмăр /pĩhrĩmĩr/ 'baktık' (Aç 63: 39)

выртрăмăр /vıtrĩmĩr/ 'yattık' (YŞP 94: 36)

вăратрăмăр /vĩratrĩmĩr/ 'uyandırdık' (İY 107: 25)

[-рёмёр] ([-rĩmĩr]):

тўрлетрёмёр /türlettĩmĩr/ 'düzelttik' (KA 213: 39)

ишрёмёр /işrĩmĩr/ 'üzdük' (ŞP 203: 10)

тирпейлерёмёр /tirpeylerĩmĩr/ 'tertiyledik' (YŞP 209: 36)

çирёмёр /şirĩmĩr/ 'yedik' (TTÇ 25: 37)

кётрёмёр /kĩtrĩmĩr/ 'bekledik' (VTŞ 145: 25)

чикрёмёр /çikrĩmĩr/ 'soktuk' (İY 137: 6)

[-tämär] ([-dīmīr]):**тултартämär** /tuldardīmīr/ 'doldurduk' (İY 265: 35)**әнлантämär** /inlandīmīr/ 'anladık' (ŞP 47: 8)**юлтämär** /yuldīmīr/ 'kaldık' (AÇ 227: 6)**[-tēmēr]** ([-dīmīr]):**илтēmēr** /ildīmīr/ 'aldık' (KA 376: 32)**әнентēmēr** /inendīmīr/ 'inandık' (İET 240: 30)**пәтертēmēr** /pīderdīmīr/ 'bitirdik' (SA 249: 33)**Olumsuz:****курмарämär** /qurmarīmīr/ 'görmedik' (UH 316: 12)**тупаймарämär** /tubaymarīmīr/ 'bulamadık' (SA 240: 45)**илеймерәмәр** /ileymerīmīr/ 'alamadık' (ŞP 98: 21)**килмерәмәр** /kilmerīmīr/ 'gelmedik' (KA 96: 31)**Soru:****пуйрämär-и** /puygīmīr-i/ 'zenginleşdik mi?' (VTŞ 235: 28)**пәрлешмерәмәр-ши** /pīrleşmerīmīr-şi/ 'birleşmedik mi' (TTÇ 27: 26)

Çuvaş Türkçesinin görülen geçmiş zaman çokluk 1. kişi çekimi, Genel Türkçeye kıyasla daha arkaik bir biçimdedir. Zira, ET'de bu çekimi {-DXmXz} ekiyle, Çuvaş Türkçesi ile denk olarak görmekteyiz: *kırkız kaganın ölür-tümüz ilin al-tımız* "Kırgız hakanını öldürdük, devletini zapt ettik" (KT D 36) (Tekin 2000: 183-184). Günümüzde bu çekim hemen hemen bütün Türk lehçelerinde {-DXk} şekliyle kurulmaktadır. Ergin' göre bu değişim, {-DXk} sıfat-fiil ekinin tesiriyle olmuştur (1993: 283). Nitekim, Çuvaş Türkçesinde bu sıfat-fiil eki mevcut değildir.

ÇOKLUK 2. KİŞİ**[-rär]** ([-rīr]):**хупрär** /huprīr/ 'kapadınız' (AÇ 120: 14)**әшатрär** /iştir/ 'ıstıttınız' (SA 221: 26)**вәрларär** /vīrlarīr/ 'çaldınız' (YŞP 220: 17)**çапәсрär** /şabışrīr/ 'çarpiştınız' (VTŞ 120: 20)**акрär** /aqrīr/ 'ektiniz' (TTÇ 29: 45)**шырарär** /şırarīr/ 'aradınız' (İY 103: 5)**[-rēr]** ([-rīr]):**илтрēr** /iltrīr/ 'duydunuz' (İY 310: 4)**чикрēr** /çikrīr/ 'soktunuz' (YŞP 210: 1)

вѣрентрѣр /vĕrentřĭr/ 'öğrettiniz' (VTŞ 147: 38)
килѣшрѣр /kilĕřřĭr/ 'mutabık oldunuz' (PMK 18: 12)
кансѣрлерѣр /kãnsĕrlerĕr/ 'rahatsızlık verdiniz' (İY 287: 16)
ѣслерѣр /ĭřlerĕr/ 'çalıştınız' (İY 279: 39)

[-тӓр] ([-dĭr]):

савӓнтартӓр /savĭndardĭr/ 'sevindiridiniz' (KA 147: 37)
юлтӓр /yuldĭr/ 'kaldınız' (UH 307: 9)
ышӓнтӓр /yĭřĭndĭr/ 'kabul ettiniz' (SA 221: 24)

[-тѣр] ([-dĭr]):

вѣрентѣр /vĕrendĭr/ 'öğrendiniz' (ŞP 91: 5)
пѣлтѣр /pĭldĭr/ 'bildiniz' (TTÇ 229: 8)
тѣлѣнтертѣр /tĭlĭnderdĭr/ 'şaşırttınız' (UH 6: 44)

Olumsuz:

хӓпармарӓр /hĭbarmarĭr/ '(yukarı) çıkmadınız' (İY 286: 39)
сырмарӓр /řırmarĭr/ 'yazmadınız' (TTÇ 231: 29)
кѣтмерѣр /kĭtmerĕr/ 'beklemediniz' (KA 275: 15)
килмерѣр /kilmerĕr/ 'gelmediniz' (ŞP 167: 12)

Soru:

сисрѣр-и /sisřĭr-i/ 'sezdiniz mi?' (VTŞ 144: 30)
ывӓнмарӓр-и /ıvĭnmarĭr-i/ 'yorulmadınız mı?' (İY 308: 34)

Çuvaş Türkçesinde görülen geçmiş zaman çokluk 2. kişi çekimi Genel Türkçeden kısmen ayrılmaktadır. Çokluk 2. kişi şahıs ekinin özgün gelişimi neticesinde bu yapı Genel Türkçe {-DXnXz} şekline denk olarak Çuvaşçada {-Rĭr} şeklinde görülmektedir.

ÇOKLUK 3. KİŞİ

[-рѣç] ([-rĭř])

чуптурѣç /çupturĭř/ 'öptüler' (AÇ 20: 20)
тытрѣç /tutrĭř/ 'tuttular' (İY 49: 28)
сухатрѣç /řuħatrĭř/ 'kaybettiler' (YŞP 9: 5)
васкарѣç /vaskariş/ 'acele ettiler' (İET 76: 21)
пулӓшрѣç /pulĕřřĭř/ 'yardım ettiler' (PMK 20: 31)
утрѣç /utrĭř/ 'yürüdüler' (SA 9: 31)

çŭрерѣç /řŭrerĭř/ 'yürüdüler' (VTŞ 180: 43)

чикрѣç /çikriş/ 'soktular' (VYV 13: 16)

сирĕç /ʃiriʃ/ 'yediler' (PMK 36: 30)

Ўкĕтлерĕç /ügitleriʃ/ (SA 7: 36)

вĕрентрĕç /virentriʃ/ 'öğrettiler' (ŞP 83: 2)

ĕçрĕç /iʃriʃ/ 'içtiler' (TTÇ 19: 25)

[-чĕç] ([-ciʃ])

ларчĕç /larcıʃ/ 'oturduklar' (AÇ 20: 25)

сухалчĕç /ʃuhalcıʃ/ 'kayboldular' (ŞP 37: 18)

чарăнчĕç /çarıncıʃ/ 'durdular' (İET 17: 36)

пĕлчĕç /pılcıʃ/ 'bildiler' (KA 15: 22)

Ўстерчĕç /üsterçiʃ/ 'büyüttüler' (VYV 58: 36)

хатĕрленчĕç /hadırlencıʃ/ 'hazırlandılar' (UH 43: 13)

Olumsuz:

юлмарĕç /yulmarıʃ/ 'kalmadılar' (TTÇ 18: 18)

тухмарĕç /tuħmarıʃ/ 'çıktılar' (VYV 94: 43)

чĕнмерĕç /çınmerıʃ/ 'çağırmadılar' (İET 27: 20)

илеймерĕç /ileymerıʃ/ 'alamadılar' (İY 74: 27)

Soru:

илтмерĕç-им /iltmerıʃ-im/ 'duymadılar mı?' (VTŞ 109: 21)

пăрахрĕç-и /pırahrıʃ/ 'biraktılar mı?' (AÇ 176: 29)

юлчĕç-и /yulciʃ-i/ 'kaldılar mı?' (İY 175: 32)

Teklik biçimde olduğu gibi çokluk çekiminde de ekin ön ünlülü olması nedeniyle ünlü uyumu bozulmaktadır. Genel Türkçedeki biçimden ayrışan en önemli farklardan bir tanesi de şahıs ekinin farklı bir morfemle işaretlenmesidir. Genel Türkçede çokluk eki şahıs eki olarak çokluk 3. kişide görev yapabilmektedir, ancak Çuvaş Türkçesinde bu durum söz konusu değildir.

Teklik 3. kişi çekiminde ek bünyesinde mevcut olan /d/~c/ nöbetleşmesi aynı kişinin çokluğunda da geçerli olduğu görülmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi, bu husus Genel Türkçeden farklı bir durumdur.

GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMAN ÇEKİM ÖRNEKLERİ

		КАЛА- 'SÖYLE-'		
TEKLIK	1. Kişi	каларәм (AÇ 126: 27)	/kalarım/	<i>söyledim</i>
	2. Kişi	каларән (İET 144: 9)	/kaların/	<i>söyledin</i>
	3. Kişi	каларё (PMK 132: 28)	/kaları/	<i>söyledi</i>
ÇOKLUK	1. Kişi	каларәмәр (AÇ 79: 19)	/kalarımır/	<i>söyledik</i>
	2. Kişi	каларәр (KA 329: 33)	/kalarır/	<i>söylediniz</i>
	3. Kişi	каларёç (VYV 29: 8)	/kalarış/	<i>söylediler</i>

		ТЕ- 'DE-'		
TEKLIK	1. Kişi	терәм (ŞP 37: 3)	/terim/	<i>dedim</i>
	2. Kişi	терён (İY 132: 12)	/terin/	<i>dedin</i>
	3. Kişi	терё (İET 28: 1)	/teri/	<i>dedi</i>
ÇOKLUK	1. Kişi	терәмәр (SA 47: 21)	/terimır/	<i>dedik</i>
	2. Kişi	терөр (AÇ 64: 13)	/terır/	<i>dediniz</i>
	3. Kişi	терёç (KA 62: 7)	/teriş/	<i>dediler</i>

		ПУСЛА- 'BAŞLA-'		
TEKLIK	1. Kişi	пусларәм (İET 102: 29)	/puşlarım/	<i>başladım</i>
	2. Kişi	пусларән (VYV 7: 2)	/puşların/	<i>başladın</i>
	3. Kişi	пусларё (KA 10: 22)	/puşları/	<i>başladı</i>
ÇOKLUK	1. Kişi	пусларәмәр (ŞP 32: 3)	/puşlarımır/	<i>başladık</i>
	2. Kişi	пусларәр (TÇ 5: 29)	/puşlarır/	<i>başladınız</i>
	3. Kişi	пусларёç (UH 235: 3)	/puşlarış/	<i>başladılar</i>

		ТУП- 'BUL-'		
TEKLIK	1. Kişi	тупрәм (YŞP 6: 36)	/tuprım/	<i>buldum</i>
	2. Kişi	тупрән (İET 197: 1)	/tuprın/	<i>buldun</i>
	3. Kişi	тупрё (ŞP 190: 13)	/tuprı/	<i>buldu</i>
ÇOKLUK	1. Kişi	тупрәмәр (İY 54: 3)	/tuprımır/	<i>bulduk</i>
	2. Kişi	тупрәр (SA 23: 12)	/tuprır/	<i>buldunuz</i>
	3. Kişi	тупрёç (KA 101: 31)	/tuprış/	<i>buldular</i>

		КАЙ- 'GİT-'		
TEKLIK	1. Kişi	кайрәм (UH 22: 12)	/kayrım/	<i>gittim</i>
	2. Kişi	кайрән (İY 91: 39)	/kayrın/	<i>gittin</i>
	3. Kişi	кайрё (VTŞ 8: 11)	/kayrı/	<i>gitti</i>
ÇOKLUK	1. Kişi	кайрәмәр (TÇ 31: 4)	/kayrımır/	<i>gittik</i>
	2. Kişi	кайрәр (AÇ 64: 23)	/kayrır/	<i>gittiniz</i>
	3. Kişi	кайрёç (İET 4: 9)	/kayrış/	<i>gittiler</i>

		ÇИТ- 'YET-; ULAŞ-'		
TEKLIK	1. Kişi	çитрәм (PMK 59: 17)	/şitrim/	<i>ulaştım</i>
	2. Kişi	çитрён (VTŞ 83: 5)	/şitrın/	<i>ulaştın</i>
	3. Kişi	çитрё (PMK 49: 25)	/şitri/	<i>ulaştı</i>
ÇOKLUK	1. Kişi	çитрәмәр (VTŞ 98: 5)	/şitrimır/	<i>ulaştık</i>
	2. Kişi	çитрөр (İET 174: 10)	/şitrır/	<i>ulaştınız</i>
	3. Kişi	çитрёç (KA 356: 33)	/şitriş/	<i>ulaştılar</i>

		Кил- 'GEL-'		
TEKLIK	1. Kişi	килтём (YŞP 38: 40)	/kildim/	<i>geldim</i>
	2. Kişi	килтён (İY 69: 42)	/kildin/	<i>geldin</i>
	3. Kişi	килчө (VYV 54: 9)	/kilci/	<i>geldi</i>
ÇOKLUK	1. Kişi	килтёмөр (YŞP 76: 2)	/kildimır/	<i>geldik</i>
	2. Kişi	килтёр (SA 99: 17)	/kildir/	<i>geldiniz</i>
	3. Kişi	килчөс (VTŞ 147: 15)	/kilciş/	<i>geldiler</i>

		ТАВРӘН- 'DÖN-'		
TEKLIK	1. Kişi	таврәнтәм (SA 228: 29)	/tavrindim/	<i>döndüm</i>
	2. Kişi	таврәнтән (TTÇ 311: 10)	/tavrindin/	<i>döndün</i>
	3. Kişi	таврәнчө (VYV 64: 20)	/tavrinci/	<i>döndü</i>
ÇOKLUK	1. Kişi	таврәнтәмәр (VTŞ 4: 42)	/tavrindimır/	<i>döndük</i>
	2. Kişi	таврәнтәр (UH 52: 15)	/tavrindir/	<i>döndünüz</i>
	3. Kişi	таврәнчөс (YŞP 10: 34)	/tavrinciş/	<i>döndüler</i>

		КУР- 'GÖR-'		
TEKLIK	1. Kişi	куртәм (UH 492: 10)	/kurdim/	<i>gördüm</i>
	2. Kişi	куртән (SA 69: 9)	/kurdin/	<i>gördün</i>
	3. Kişi	курчө (KA 308: 35)	/kurci/	<i>gördü</i>
ÇOKLUK	1. Kişi	куртәмәр (ŞP 252: 23)	/kurdimır/	<i>gördük</i>
	2. Kişi	куртәр (KA 66: 28)	/kurdır/	<i>gördünüz</i>
	3. Kişi	курчөс (YŞP 232: 23)	/kurciş/	<i>gördüler</i>

		КАЛА- 'SÖYLE-'		
TEKLIK	1. Kişi	каларәм (VTŞ 30: 41)	/çalamarım/	<i>söylemedim</i>
	2. Kişi	каларән (İET 52: 14)	/çalamarın/	<i>söylemedin</i>
	3. Kişi	каларө (ŞP 46: 27)	/çalamarı/	<i>söylemedi</i>
ÇOKLUK	1. Kişi	каларәмәр (TTÇ 138: 40)	/çalamarımır/	<i>söylemedik</i>
	2. Kişi	каларәр (UH 317: 8)	/çalamarır/	<i>söylemediniz</i>
	3. Kişi	каларөс (SA 37: 25)	/çalamarış/	<i>söylemediler</i>

		ПАР- 'VER-'		
TEKLIK	1. Kişi	патәм (P 268: 10)	/padim/	<i>verdim</i>
	2. Kişi	патән (UH 192: 20)	/padin/	<i>verdin</i>
	3. Kişi	пачө (KA 11: 45)	/paci/	<i>verdi</i>
ÇOKLUK	1. Kişi	патәмәр (TTÇ 52: 27)	/padimır/	<i>verdik</i>
	2. Kişi	патәр (VTŞ 193: 12)	/padır/	<i>verdiniz</i>
	3. Kişi	пачөс (AÇ 15: 20)	/paciş/	<i>verdiler</i>

5.1.2.1.2. ÖĞRENİLEN GEÇMİŞ ZAMAN

Türk lehçelerinde geçmiş zaman sıfat-fiil eki olan {-GAn}~{-mXş} eklerinin, sıfat fiiller kurma görevinin yanı sıra konuşucunun şuuru dâhilinde bilgi sahibi olmadığı geçmiş olayları ifade etmekte kullanıldığı görülmektedir.

TT. **sıkılmış** limon (Sıfat-fiil)
Limon **sıkılmış**. (Zaman eki)

Genel Türkçedeki bu özelliğin paralelinde Çuvaş Türkçesinin geçmiş zaman sıfat-fiil eki {-nĭ}, *belirsiz-öğrenilen* bir geçmiş zamanı işaret etmektedir. Türk lehçelerinin çoğunda, öğrenilen geçmiş zaman biçimi, zaman eki hâlinde kullanılan bu sıfat-fiil ekine şahıs eklerinin getirilmesi ile oluşturulurken, Çuvaş Türkçesinde zaman eki üzerine şahıs eki kabul etmeksizin özne durumundaki şahıs zamirleri ve 3. kişide adlar ile çekimlenmektedir. Bu yapı TT'ye {-mXş}, {-DX} ve {-mXştX} biçimleriyle aktarılabilir.

Öğrenilen geçmiş zaman çekiminin Çuvaş Türkçesindeki kişilere göre oluşumu şu şekildedir:

Kişi			КАЙ- 'Git-'		ЁÇ- 'iç-'	
TEKLİK	1	[Эпĕ, эп]+[FiİL-nĭ]	кайнă	/қайнĭ/	ёçнĕ	/ішнĭ/
	2	[Эсĕ, эс]+[FiİL-nĭ]	кайнă	/қайнĭ/	ёçнĕ	/ішнĭ/
	3	[Вăл, хăй, Ad]+[FiİL-nĭ]	кайнă	/қайнĭ/	ёçнĕ	/ішнĭ/
ÇOKLUK	1	[Эпир, хамăр]+[FiİL-nĭ]	кайнă	/қайнĭ/	ёçнĕ	/ішнĭ/
	2	[Эсир]+[FiİL-nĭ]	кайнă	/қайнĭ/	ёçнĕ	/ішнĭ/
	3	[Вĕсем, хăйсем]+[FiİL-nĭ]	кайнă	/қайнĭ/	ёçнĕ	/ішнĭ/

Öğrenilen geçmiş zaman çekiminin olumsuz biçimi, geçmiş zaman sıfat-fiilinin olumsuz şekli olan {-mAn} ekiyle kurulmaktadır.

Kişi			КАЙ- 'Git-'		ЁÇ- 'iç-'	
TEKLİK	1	[Эпĕ, эп]+[FiİL-mAn]	кайман	/қайман/	ёçмен	/ішмен/
	2	[Эсĕ, эс]+[FiİL-mAn]	кайман	/қайман/	ёçмен	/ішмен/
	3	[Вăл, хăй, Ad]+[FiİL-mAn]	кайман	/қайман/	ёçмен	/ішмен/
ÇOKLUK	1	[Эпир, хамăр]+[FiİL-mAn]	кайман	/қайман/	ёçмен	/ішмен/
	2	[Эсир]+[FiİL-mAn]	кайман	/қайман/	ёçмен	/ішмен/
	3	[Вĕсем, хăйсем]+[FiİL-mAn]	кайман	/қайман/	ёçмен	/ішмен/

Öğrenilen geçmiş zaman biçiminin kullanım örnekleri şöyledir:

ТЕКЛІК 1. КІШІ**Olumlu:**

Хулари стройкасенче темле техника та пур, **эп** нумай **қурна** кун пеккисене.
(ŠP 226: 7-9)

/hulari stroykızence temle tehnika ta pur, ep numay qurnı qun bekkizene./
Şehirdeki inşaatlarda pek çok teknoloji var, ben böylelerini çok görmüşüm/gördüm.

Эп кун пирки **мансах кайна**. (ŠP 29: 7)

/ep qun bikri manzaq qaynı./
Ben bunu unutuvermişim.

Olumsuz:

Сирён қолта **эпё** те **ёсмен**. (КА 208: 33)

/sirın şulda ebı de işmen./
Sizin yaşınızda ben de içki içmedim/içmemiştim.

Çерёпе **сывәрман эпё**... (АÇ 122: 1)

/şirıbe şivırman ebı.../
Bütün gece uyumamışım...

ТЕКЛІК 2. КІШІ**Olumlu:**

Ав мён пысакаш **ўссе кайна эсё**. (ТТÇ 193: 31)

/av mın pıziqış üsse qaynı ezı./
Ne kadar büyümişün.

«**Эсё қурна-и** киремете?» (İET 94: 13-14)

/“ezı qurnı-i kiremede?”
Sen Kiremet’i görmüş müsün?

Olumsuz:

Инке, итле-ха, упашкуна апат **çитермен** те вёт эсё паян. (АÇ 127: 26)

/inge, itle-qa, ubışquna abat şidermen de vıt ezı payan./
Yenge, dinle, kocana yemek yedirmemişin herhalde bugün.

ТЕКЛІК 3. КІШІ**Olumlu:**

Вал ялта қуралса **ўснё**. (ŠP 11: 33)

/vıl yalda şuralza üsnı./
O köyde doğup büyümiş.

Вал Туркка вәрсинче те **пулна** теşсё. Крым вәрси вәхәтәнче çенёрен çарта **пулна**, паттәррән **çапәсна**. (КА 19: 25-27)

/vıl turkqı vırjince de pulnı teşşı. Kırım vırji vıhıdınce şiniren şarda pulnı, pattırın şabıjnı./

O Türk savaşında da bulunmuş diyorlar. Kırım savaşı zamanında yeniden orduda bulunmuş, kahramanca çarpışmış.

Карчакё улт-шичё җул каяллах вилнё те, вӑл икё ывӑлӗпе ҫеҫ тӑрса юлнӑ. Анчах халё ывӑлӗсем те ҫук. Асли 1940 җулхи хӗлле Финлянди вӑрҫинче пӗтнӗ. (SA 150: 11-14)

/karçigï ult-ŝiçï şul қayallağ vilnï de, vïl iki ivïlïbe şeş tïrza yulnï. Ancağ halï ivïlïzem de ŝuқ. Asli 1940 şulhi hïlle finlyandi vïrjince pïtnï./

*Karısı altı yedi yıl önce ölmüş ve o iki oğluyula yalnız **kalmış**. Ancak şimdi oğulları da yok. Büyüğü 1940 yılında kışın Finlandiya savaşında **ölmüş**.*

Ан кулян, урамра пурӑнмастпӑр тесе лӑплантарнӑ упӑшки. (P 52: 41)

/an ğulyan, uramra purïnmastpïr teze lïplandarnï ubïŝki./

*Üzülme, sokakta yaşamıyoruz/yaşamayız diye **sakinleştirmiş** kocası.*

Olumsuz:

Пуп куҫё — нӑхреп куҫ тесе ахаль каламан ҫав ваттисем, — терё Чёкеҫ. (AÇ 170: 21-2)

/pup kuŝï – nühref kuş teze ağal' қalamан şav vattizem, - terï çïğeŝ./

*Papaz gözü – ambar göz diye boşuna **söylememiş** yaşlılar, dedi Çikeŝ.*

Бобровников чухӑн вилнӗ, ачисене укҫа хӑварайман вӑл. (KA 341: 14-15)

/bobrovniқov çuğïn vilnï, acizene uқŝa ħïvarayman vïl./

Bobrovkinov fakir ölmüş, çocuklarına para bırakamamış.

ÇOKLUK 1. KİŞİ

Olumlu:

Куркаланӑ эфир унашкал паттӑрсене... (SA 156: 39-40)

/қurğalanï ebir unaŝқal pattïrzene.../

*Öyle kahramanları biz **görmüşüz**...*

Olumsuz:

Пирӗн хула ҫине пирвайхи бомбӑсем ўксенех, вӑл килтен чупса тухса кайрӗ те — урӑх эфир ӑна пачах та курман. Те вилнӗ вӑл, те чӗрӗ, нимӗн те паллӑ мар... (SA 11: 28-31)

/pirïn ħula şine pirvayhi bombïzem ükseneğ, vïl kilden çupsa tuğsa қayrï de — urğğ ebir ïna pacağ da қurman. Te vilnï, te çirï, niみn de pallï mar.../

*Şehrimizin üzerine ilk bombalar düşünce, o evden çıkarak koşup gitti ve daha onu hiç **görmedik** (hh. görmemişiz). Ölmüş mü, diri mi, hiçbir şey belli değil.*

Эфир никама та таптаман, курман, илтмен... (SA 125: 43-44)

/ebir niğama da taptaman, қurman, iltmen.../

Biz hiç kimseye saldırmamışız, hiç kimseyi görmedik, duymadık.

Çак кунсенчех пичче чӗрӗ пуҫпа таврӑнасса эфир шутламан та. (AÇ 203: 20-21)

/ŝaқ kunzence piççe çirï puşpa tavrïnassa ebir şutlaman da./

*O günlerde abimin canlı döneceğini biz **düşünmemiştik** de.*

ÇOKLUK 2. KİŞİ**Olumlu:**

Эсир те телейлӧ, пысӓк телейлӧ пулма **суралнӧ**... (ТТҢ 211: 31)

/ezir de teyleylӧ, rızıķ teyleylӧ pulma şuralnӧ.../

*Siz de talihlisiniz, büyük talihli olmak için **doğmuşsunuz.***

«Ӑшта илтнӧ эсир ку сӓмаха?» (P 22: 44; 23: 1)

/“ışta iltnӧ ezir ku sımaħa?”/

*Bu sözü nerede **duymuşsunuz?***

Olumsuz:

Мӧншӧн савӧн пирки **шутламан эсир?** (КА 393: 26-29)

/mıñjın şavın birgi şutlaman ezir?/

*Bunun hakkında neden **düşünmemişsiniz.***

ÇOKLUK 3. KİŞİ**Olumlu:**

Ваттисем каçхи апат çинӧ хыççӧн урама ларма **тухнӧ**. (КА 16: 23)

/vattizem kaçhi abat şinӧ hişşın urama larma tuħnӧ./

Yaşlılar akşam yemeğini yedikten sonra sokağa oturmaya çıkmışlar.

Olumsuz:

Тумлам чула шӓтарать тесе ахаль **каламан сав ваттисем**. (КА 351: 1-2)

/tumlam çula şıdarat’ teze aħal’ қalaman şav vattizem.

*Damla, taşı oyar diye yaşlılar boşuna **söylememişler.***

Хӧрачасем Ӑшта пурӧннине те, вӧсен фабрики хӧш тӧлтине те **пӧлмен вӧсем**. (SA 194: 22-24)

/ħeracazem ışta purınnine de, vızen fabriki ħıř tıldine de pılmen vızem./

*Onlar kızların nerede yaşadığını da, fabrikalarının nerede olduğunu da **bilmemişler.***

5.1.2.1.3. ŞİMDİKİ-GENİŞ ZAMAN (Хальхи вӧхӓт /ħal’hi vıħıt/)

Çuvaş Türkçesinde şimdiki ve geniş zaman tek bir morfemle işaretlenmektedir. Çuvaş Türkçesinde bu zaman eki {-AT} şeklindedir. Ekin alt biçimleri ise, [-ad], [-ed], [-at], [-et], [aş], [eş], [-t] şeklindedir.

Ekin fiil tabanlarına eklenmesi sırasındaki ses-biçim görünümleri şu şekildedir:

A) Ünsüzlerden sonra, ek ünlü uyumuna göre, [-ad], [-ed], [-at], [-et], [-aş], [-eş] şekillerinde eklenir.

a) Olumlu çekimlerde, teklik-çokluk 3. ve çokluk 1. kişi hariç, zaman eki ünlü uyumuna göre [-ad], [-ed] şekillerinde, ekin /d’li biçimleriyle kullanılır.

кулатăп (< кул-ат-ăп) /kʉladɨp/ 'güliyorum; gülerim' (AÇ 159: 34)

илетён (< ил-ет-ён) /iledɨn/ 'alıyorsun; alırsın' (İY 230: 34)

касатăр (< кас-ат-ăр) /kazadɨr/ 'kesiyorsunuz; kesersiniz' (ТТÇ 87: 15)

b) Teklik-çokluk 3. ve çokluk 1. kişi olumlu çekimde, zaman eki /t/li biçimlerle [-at], [-et] şekillerinde eklenir:

вёренетпёр (< вёрен-ет-пёр) /vɨrenetpɨr/ 'öğreniyorum; öğreniriz' (SA 77: 29)

чупатпăр (< чуп-ат-пăр) /çubatpɨr/ 'koşuyoruz; koşarsız' (AÇ 105: 32)

макăрать (< макăр-ат-ь) /mağɨrat/ 'ağlıyor; ağlar' (P 284: 3)

кётет (< кёт-ет-Ø) /kitet/ 'bekliyor; bekler' (YŞP 182: 18)

c) Çokluk 3. kişi çekiminde zaman eki, ünlü uyumuna göre, [-aş], [-eş] şekillerinde eklenir.

тупацşë (< туп-ац-şë < туп-ат-şë) /tubaşşɨ/ 'buluyorlar; bulurlar' (P 267: 24)

ёцëцşë (< ёц-ец-şë < ёц-ет-şë) /işëşşɨ/ 'içiyorlar; içerler' (YŞP 30: 29)

d) Olumsuz çekimlerde zaman eki [-t] şeklinde kullanılmaktadır.

ăнланаймастăп (<ăнланай-мас-т-ăп) /ɨnlanaymastɨp/ 'anlayamıyorum; anlayamam' (AÇ 45: 16)

йёпенместён (< йёпен-мес-т-ён) /yɨbenmestɨn/ 'ıslanmıyorsun; ıslanmazsın' (ТТÇ 42: 44)

манмасть (< ман-мас-т-ь) /manmast/ 'unutmuyor; unutmaz' (P 266: 26)

ўркенмест (< ўркен-мес-т-Ø) /ürgenmest/ 'üşenmiyor; üşenmez' (İY 15: 5)

вăрцмастпăр (< вăрц-мас-т-пăр) /vɨrşmastpɨr/ 'kavga etmiyoruz; kavga etmeyiz' (UH 171: 24)

сисместёр (< сис-мес-т-ёр) /sizmestɨr/ 'sezmiyorsunuz; sezmezsiniz' (İY 286: 29)

B) Ünlülerden sonra;

1) /a/ ve /e/ ile sona eren fiillerden sonra;

a) Fiilin sonundaki ünlüler düşer; ek teklik 3. ve çokluk 1. kişi çekimde [-at], [-et]; çokluk 3. kişi çekiminde [-aş], [-eş]; diğer kişi çekimlerinde [-ad], [-ed] biçimlerinde eklenir.

тёрёслетёп (< тёрёсле-ет-ёп) /tirɨsledɨp/ 'düzeltiyorum, kontrol ediyorum; düzeltirim, kontrol ederim' (P 21: 17)

васкатăн (< васка-ат-ăн) /vaskadɨn/ 'acele ediyorsun; acele edersin' (ŞP 29: 5)

ёцлетёр (< ёцле-ет-ёр) /işledɨr/ 'çalışıyorsunuz; çalışırsınız' (UH 140: 12)

калацşë (< кала-ац-şë < кала-ат-şë) /kalaşşɨ/ 'söylüyorlar; söylerler' (ТТÇ 280: 33)

мухтатъ (< мухта-ат-ь) /muħtat'/ 'övüyor, takdir ediyor; över, takdir eder' (KA 107: 22)

тўлетпёр (< тўле-ет-пёр) /tületpīr/ 'ödüyoruz; öderiz' (S 402: 17)

2) /u/, /ü/ ile sona eren fiil tabanlarından sonra ek, teklik 3. kişi ve çokluk 1. kişi çekiminde [-at], [-et]; çokluk 3. kişi çekiminde [-aş], [-eş]; diğer çekimlerde [-ad], [-ed] biçimlerinde gelir, sondaki ünlüler /iv/, /iv/ ile nöbetleşir.

çāvatañ (< çу-ат-әп) 'yıkıyorum; yıkarım' (Aç 214: 35)

çāvать (< çу-ат-ь) /şivət'/ 'yağıyor; yağar' (Aç 150: 2)

астāvatañ (< асту-ат-әп) /astivādīp/ 'hatırlıyorum; hatırlarım' (YŞP 9: 10)

tēvet (< тў-ет-Ø) /tivet/ 'parçalıyor; parçalar' (Aç 132: 15)

cēvetēn (< сў-ет-ән) /šivedīn/ '(deri) soyuyorsun; soyarsın' (TTÇ 86: 37)

tāvattpār (< ту-ат-пәр) /tivatpīr/ 'yapıyoruz; yaparız' (TTÇ 102: 26)

Пурте хөвөл тухәшнелле **шәваццә** (< шу-ац-цә < шу-ат-цә). (Aç 225: 5-6)
/purde hıvel tuħışnelle şıvaşşı./

Hepsi doğruya göçüyor / göçer (hh. kayıyorlar, kayarlar; sürünüyorlar; sürünürler)

3. /i/ ile sona eren fiillerden sonra fiil tabanı ile ekin arasına /y/ sesi girer; ek, teklik 3. kişi ve çokluk 1. kişi çekiminde [-et]; çokluk 3. kişi çekiminde [-eş]; diğer çekimlerde [-ed] biçimlerinde gelir, biçiminde eklenir,

çietēn (< çи-(й)эт-ән) /şiyedīn/ 'yiyorsun; yersin' (ŞP 243: 24)

çietpēr (< çи-(й)эт-пёр) /şiyetpīr/ 'yiyoruz; yeriz' (TTÇ 24: 44)

çieçcē (< çи-(й)эц-цә < çи-(й)эт-цә) /şiyеşşı/ 'yiyorlar; yerler' (Aç 90: 32)

Şimdiki-geniş zamanın olumsuz biçimi, fiil tabanı ile zaman ekinin arasına {-mAs} ekinin getirilmesiyle yapılmaktadır:

ēçmestēp (< эç-мес-т-әп) /işmestīp/ 'içmiyorum; içmem' (YŞP 112: 30)

хуравламастән (< хуравла-мас-т-ән) /ħuravlamastīn/ 'cevaplamıyorsun; cevaplamazsın' (VYV 15: 30)

сумасть (< çу-мас-т-ь) /şumast'/ 'yıkamıyor; yıkamaz' (Vtş 7: 27)

kērtmestpēr (< кёрт-мес-т-пёр) /kirtmestpīr/ 'sokmuyoruz; sokmayız' (P 197: 6)

палламастәр (< палла-мас-т-әр) /pallamastīr/ 'tanımıyorsunuz; tanımazsınız' (Vtş 143: 18)

юратмаццә (< юрат-ма-ц-цә < юрат-ма-ат-цә) /yuratmaşşı/ 'sevmiyorlar; sevmezler' (İET 62: 6-7)

Şimdiki zamanın olumsuz kullanımında tek heceli ve sonu /r/ sesi ile biten on fiilin sonundaki ses düşer.

- памастӓп** (< пар-мас-т-ӓп) /pamastɨp/ 'vermiyorum; vermem' (P 260: 13)
кӓместӓн (< кӓр-мес-т-ӓн) /kɨmestɨn/ 'girmiyorsun; girmezsin' (P 262: 18)
ямастпӓр (< яр-мас-т-пӓр) /yamastpɨr/ 'göndermiyoruz; göndermeyiz' (YŞP 140: 43)
пымаççӓ (< пыр-ма-ç-çӓ < пыр-ма- т-çӓ) /pɨmaççɨ/ 'gitmiyorlar; gitmezler' (İY 140: 21)

Çuvaş Türkçesinde şimdiki-geniş zaman çekiminde, sadece teklik 1. ve 2. kişide kullanılan değişik bir biçim de mevcuttur. Bu ek, {-A} morfemidir; [-a], [-e] şeklinde iki değişken biçimi vardır. Bu yolla oluşturulmuş yapılar daha çok konuşma diline has şekillerdir. Bu ek, ünsüzlerden sonra doğrudan fiil tabanına; ünlülerden sonra ise {-AT} ekinde olduğu gibi sondaki ünlünün düşmesiyle ve zaman ekinin onun yerine geçmesiyle teşkil edilir. Bu yapının geniş zaman bildirme işlevinden ziyade, şimdiki zaman göstermesi özelliği belirtilmelidir.

1. Ünsüz ile sona eren fiil tabanlarından sonra;

Teklik 1. Kişi

- юратап** (< юрат-а-п) /yuradap/ 'seviyorum' (ŞP 156: 17)
уçап (< уç-а-п) /uçap/ 'açıyorum' (PMK 26: 20)
пӓтӓп (< пӓт-е-п) /pɨtɨp/ 'bitiyorum; mahvoluyorum' (P 65: 15)
пӓхап (< пӓх-а-п) /pɨħap/ 'bakıyorum' (ŞP 122: 29)

Teklik 2. Kişi

- калаçан** (< калаç-а-н) /kalajan/ 'konuşuyorsun' (İET 66: 14)
пыран (< пыр-а-н) /pɨran/ 'gidiyorsun' (İET 115: 30)
каян (< кай-а-н) /kayan/ 'gidiyorsun' (P 199: 38)
тупан (< туп-а-н) /tuban/ 'buluyorsun' (P 199: 38)

Эп ӓна лайӓх пӓлӓп. (ŞP 24: 34)

/ep ina layɨħ pɨlep/

*Ben onu iyi **taniyorum**.*

Эçӓ ху пӓлмен япаласем çинчен калаçма юратан. (İET 94: 9-10)

/ezɨ ħu pɨlmen yabalazem çincen kalaçma yuradan/

*Sen bilmediğin şeyler hakkında konuşmayı **seviyorsun***

2. Ünlü ile sona eren fiil tabanlarından sonra;

Teklik 1. Kişi

- шутлап** (< шутла-а-п) /šutlap/ 'düşünüyorum' (İY 347: 21)

вулап (вула-а-п) /vulap/ 'okuyorum' (ŞP 122: 29)

Teklik 2. Kişi

ёцлен (< ёцле-е-н) /işlen/ 'çalışıyorsun' (ТТÇ 113: 45)

Суня, эп аш çуннипе **ёцлеп** вят çапла. (ТТÇ 40: 31)

/sunya, ep iş şunnibe işlep vît şapla./

Sonya, içim yandığında işte böyle çalışıyorum.

Şimdiki-geniş zamanın şahıslara göre kullanım örnekleri şöyledir:

ТЕКЛІК 1. КІШІ

пыратăп /pıradıp/ 'gidiyorum; giderim' (AÇ 15: 11)

тăратăп /tıradıp/ 'duruyorum; dururum' (İY 3: 36)

пурăнатăп /puřınadıp/ 'yaşıyorum; yaşarım' (KA 25: 40)

таврăнатăп /tavřınadıp/ 'dönüyorum; dönerim' (PMK 29: 29)

хăратăп /hıradıp/ 'korkuyorum; korkarım' (İET 69: 3)

усратăп /usradıp/ 'koruyorum; koruyorum' (UH 54: 24)

шухăшлатăп /şuħışladıp/ 'düşünüyorum; düşünürüm' (VTŞ 34: 24)

калатăп /qaladıp/ 'söylüyorum; söylerim' (KA 281: 28)

таватăп /tıvadıp/ 'yapıyorum; yaparım' (VTŞ 18: 21)s

вѐрентетѐп /vırendedıp/ 'öğretiyorum; öğretirim' (SA 78: 41)

именетѐп /imenedıp/ 'çekiniyorum; çekinirim' (AÇ 15: 5)

килетѐп /kiledıp/ 'geliyorum; gelirim' (İET 47: 3)

ѐненетѐп /şnenedıp/ 'inanıyorum; inanırım' (KA 211: 12)

кѐтетѐп /kştedıp/ 'gidiyorum; giderim' (PMK 26: 12)

итлетѐп /itledıp/ 'dinliyorum; dinlerim' (İY 14: 25)

çŷретѐп /şüredıp/ 'yürüyorum, dolaşıyorum; yürürüm, dolaşırım' (VTŞ 177: 4)

тетѐп /tedıp/ 'diyorum; derim' (KA 255: 39)

чѐтретѐп /çştredıp/ 'titriyorum; titrerim' (PMK 59: 30)

Olumsuz:

юратмастăп /yuratmastıp/ 'sevmiyorum; sevmem' (İET 48: 26)

таврăнмастăп /tavřınmastıp/ 'dönmüyorum; dönmem' (ŞP 33: 8)

астумастăп /astumastıp/ 'hatırlamıyorum; hatırlamam' (UH 249: 42)

итлестѐп /itlemestıp/ 'dinlemiyorum; dinlemem' VTŞ 9: 42)

пѐлместѐп /pşlmestıp/ 'bilmiyorum; bilmem' (VYV 51: 12)

çŷрейместѐп /şüreymestıp/ 'yürüyemiyorum, dolaşamıyorum; yürüyemem, dolaşamam' (SA 258: 12)

Soru:

тетѣп-и /tedĭp-i/ 'diyor muyum; der miyim' (PMK 94: 26)

кăтаратăп-и /kădartadĭp-i/ 'gösteriyor muyum; gösterir miyim' (UH 278: 22)

ТЕКЛІК 2. ŞAHIS

хупатăн /hubatĭn/ 'kapatıyorsun; kapatırsın' (AÇ 79: 17)

пăхатăн /pĭhadĭn/ 'bakıyorsun; bakarsın' (İY 17: 26)

туртатăн /turtadĭn/ 'çekiyorum; çekersin' (İET 11: 4)

ларатăн /laradĭn/ 'oturuyorum; oturursun' (KA 92: 28)

юрлатăн /yurladĭn/ 'şarkı söylüyorsun; şarkı söylersin' (VTŞ 6: 24)

асăрхатăн /asırhadĭn/ 'dikkat ediyorsun; dikkat edersin' (UH 76: 39-40)

калатăн /kaladĭn/ 'söylüyorsun; söylersin' (TTÇ 10: 24)

кѣвѣсетѣн /kĭvĭjedĭn/ 'kıskanıyorsun; kıskanırsın' (VYV 116: 7)

кѣтетѣн /kĭtedĭn/ 'bekliyorsun; beklersin' (AÇ 43: 29)

ѣненетѣн /ĭnedĭn/ 'inaniyorsun; inanırsın' (SA 139: 29)

сўретѣн /şüredĭn/ 'yürüyorsun, dolaşıyorsun; yürürsün, dolaşırsın' (YŞP 38: 31)

итлетѣн /itledĭn/ 'dinliyorsun; dinlersin' (ŞP 157: 29)

чирлетѣн /çirledĭn/ 'hastalanıyorsun; hastalanırsın' (İY 32: 19)

Olumsuz:

ыйтмастăн /ıytmastĭn/ 'sormuyorsun; sormazsın' (SA 157: 17)

лармастăн /larmastĭn/ 'oturmuyorsun; oturmazsın' (İET 38: 8)

вăрлаймастăн /vĭrlaymastĭn/ 'çalamıyorsun; çalamazsın' (PMK 12: 29)

ѣслеместѣн /ĭşlemestĭn/ 'çalışmıyorsun; çalışmazsın' (TTÇ 37: 7)

илтместѣн /iltmestĭn/ 'duymuyorsun; duymazsın' (S 7: 27)

ѣненместѣн /ĭnenmestĭn/ 'inanmıyorsun; inanmazsın' (UH 5: 25)

Soru:

пыратăн-и /pĭradĭn-i/ 'gidiyor musun; gider misin' (İY 37: 28)

пѣлетѣн-и /pĭledĭn-i/ 'biliyor musun; bilir misin' (VYV 57: 39)

ТЕКЛІК 3. KİŞİ

савăнать /savĭnat'/ 'seviniyor; sevinir' (VYV 3: 23)

курăнать /kurĭnat'/ 'görünüyor; görünür' (YŞP 268: 37)

сырать /şirat'/ 'yazıyor; yazar' (TTÇ 23: 43)

утать /udat'/ 'yürüyor; yürür' (ŞP 82: 34)

чупать /çubat'/ 'koşuyor; koşar' (PMK 96: 14)

вудать /vulat'/ 'okuyor; okur' (ŞP 89: 37)

суйлать /suylat'/ 'seçiyor; seçer' (KA 319: 15)

шырать /şirat'/ 'arıyor; arar' (UH 5: 30)

юрлать /yurlat'/ 'şarkı söylüyor; şarkı söyler' (AÇ 19: 18)

хушать /hujat'/ 'buyuruyor; buyurur' (VTŞ 218: 7)

кётет /kitet/ 'bekliyor; bekler' (KA 382: 3)

илтёнет /ildinet/ 'duyuluyor; duyulur' (PMK 87: 19)

пёлтерет /pilderet/ 'bildiriyor; bildirir' (YŞP 241: 10)

кансёрлет /kansirlet/ 'rahatsız ediyor; rahatsız eder' (İY 339: 9)

итлет /itlet/ 'dinliyor; dinler' (İET 232: 2)

хирёслет /hirişlet/ 'karşı duruyor; karşı durur' (VTŞ 221: 34)

тёпчет /tipcet/ 'araştırıyor; araştırır' (AÇ 26: 12)

Olumsuz:

юратмасть /yuratmast'/ 'sevmiyor; sevmez' (VYV 4: 33)

тупәнмасть /tubınmast'/ 'bulunmuyor; bulunmaz' (UH 13: 45)

хускалмасть 'hareket etmiyor; hareket etmez' (İY 16: 44)

астумасть 'hatırlamıyor; hatırlamaz' (SA 18: 3)

кёмест /kimest/ 'girmiyor; girmez' (AÇ 26: 16)

сисёнмест /sisinmest/ 'sezilmiyor; sezilmez' (TÇ 13: 13)

шеллемест /şellemest/ '(birisine) acımıyor; acımaz' (VTŞ 53: 18)

чирлемест /çirlemest/ 'hastalanmıyor; hastalanmaz' (ŞP 29: 20)

Soru:

сырать-и /şirat-i/ 'yazıyor mu; yazar mı' (İET 37: 25)

ситет-и /şidet-i/ 'yetiyor mu; yeter mi' (KA 187: 23)

ÇOKLUK 1. KİŞİ

ларатпәр /laratpır/ 'oturuyoruz; otururuz' (AÇ 27: 26)

паратпәр /paratpır/ 'veriyoruz; veririz' (YŞP 25: 13)

пуләшатпәр /pulişatpır/ 'yardım ediyoruz; yardım ederiz' (VTŞ 61: 29)

тупатпәр /tubatpır/ 'buluyoruz; buluruz' (İET 103: 8)

шыратпәр /şiratpır/ 'arıyoruz; ararız' (VYV 40: 13)

сывлатпәр /sivlatpır/ 'soluyoruz; soluruz' (UH 237: 25)

хăратпăр /hıratpır/ 'korkuyoruz; korkarız' (SA 50: 37)
тăхтатпăр /tıhtatpır/ 'duruyorum; dururum' (VYV 93: 31)

ĕмĕтленетпĕр /ĕmıtlenetpır/ 'ümit ediyoruz; ümit ederiz' (YŞP 22: 3)
чĕртетпĕр /çırdetpır/ 'tutuşturuyoruz; tutuştururuz' (VYV 102: 17)
кĕтетпĕр /kıtetpır/ 'bekliyoruz; bekleriz' (İY 131: 13)
ĕненетпĕр /ĕnenetpır/ 'inanıyoruz; inanırız' (SA 202: 3)

хўтĕлетпĕр 'savunuyoruz; savunuruz' (VTŞ 61: 25)

çўретпĕр /şüretpır/ 'yürüyoruz, dolaşıyoruz; yürürüz; dolaşırız' (TTÇ 56: 44)
тетпĕр /tetpır/ 'diyoruz; deriz' (ŞP 108: 15)
итлетпĕр /itletpır/ 'dinliyoruz; dinleriz' (KA 79: 36)
çиетпĕр /şiyetpır/ 'yiyorum; yiyoruz' (AÇ 47: 5)

Olumsuz:

анмастпăр /anmastpır/ 'inmiyoruz; inmeyiz' (YŞP 9: 36)
таврăнмастпăр /tavrınmastpır/ 'dönmüyoruz; dönmeyiz' (VTŞ 52: 38)
курмастпăр /kurmastpır/ 'görmüyoruz; görmeyiz' (VYV 29: 20)
асăрхамастпăр /asırhamastpır/ 'fark etmiyoruz; fark etmeyiz' (TTÇ 56: 24)

ĕçлеместпĕр /ĕşlemestpır/ 'çalışmıyoruz; çalışmayız' (AÇ 109: 14)
илместпĕр /ilmestpır/ 'almıyoruz; almayız' (ŞP 92: 4)
пĕлместпĕр /pıllestpır/ 'bilmiyoruz; bilmeyiz' (İET 116: 6)
ĕçместпĕр /ĕşmestpır/ 'içmiyoruz; içmeyiz' (İY 92: 26)

Soru:

каятпăр-и /kayatpır-i/ 'gidiyor muyuz; gider miyiz' (SA 66: 44)
кĕтетпĕр-и /kıtetpır-i/ 'gidiyor muyuz; gider miyiz' (TTÇ 258: 33)

ÇOKLUK 2. KİŞİ

паратăр /paradır/ 'veriyorsunuz; verirsiniz' (AÇ 83: 37)
пыратăр /pıradır/ 'gidiyorsunuz; gidersiniz' (KA 306: 6)
çапăçатăр /şabıjadır/ 'çarpışıyorsunuz; çarpışırsınız' (İET 114: 28)
тăратăр /tıradır/ 'duruyorsunuz; durursunuz' (SA 56: 3)

айăплатăр /ayıpladır/ 'ayıplıyorsunuz; ayıplarsınız' (KA 321: 12)
усратăр /usradır/ 'koruyorsunuz, bakıyorsunuz; korursunuz, bakarsınız' (SA 221:

23)

калатăр /kaladır/ 'söylüyorsunuz; söylersiniz' (UH 316: 40)
паллатăр /palladır/ 'tanıyorsunuz; tanırsınız' (ŞP 23: 36)

вѣрентетѣр /vĭrendedĭr/ 'öğretiyorsunuz; öğretirsiniz' (KA 308: 44)

сѣтѣретѣр /sĭdĭredĭr/ 'sürüklüyorsunuz; sürüklersiniz' (YŞP 178: 16)

кўренеретѣр /kürenderedĭr/ 'gücendiriyorsunuz; gücendirirsiniz' (YŞP 190: 32)

илетѣр /iledĭr/ 'alıyorsunuz; alırsınız' (TTÇ 52: 14)

сўретѣр /şüredĭr/ 'yürüyorsunuz, yürürsünüz; dolaşıyorsunuz, dolaşırsınız' (YŞP 146: 33)

тетѣр /tedĭr/ 'diyorsunuz; dersiniz' (VTŞ 182: 15)

кансѣрлетѣр /қansĭrledĭr/ 'rahatsız ediyorsunuz; rahatsız edersiniz' (VTŞ 196: 31)

Olumsuz:

асăнмастăр /asĭnmastĭr/ 'hatırlamıyorsunuz; hatırlamazsınız' (AÇ 67: 34-35)

хумастăр /hĭumastĭr/ 'koymuyorsunuz; koymazsınız' (YŞP 179: 31)

каламастăр /қalamastĭr/ 'söylemiyorsunuz; söylemezsiniz' (ŞP 29: 23)

выртмастăр /vĭrtmastĭr/ 'yatmıyorsunuz; yatmazsınız' (İET 209: 12)

вѣрентместѣр /vĭrentmestĭr/ 'öğretmiyorsunuz; öğretmezsiniz' (AÇ 185: 40)

кѣместѣр /kĭmestĭr/ 'girmiyorsunuz; girmezsiniz' (İY 114: 31)

чѣнместѣр /çĭnmestĭr/ 'seslenmiyorsunuz; seslenmezsiniz' (TTÇ 310: 30)

ѣцтерместѣр /ĭştermestĭr/ 'içirmiyorsunuz; içirmezsiniz' (İET 231: 14)

Soru:

юратадăр-и /yuradadĭr-i/ 'seviyor musunuz; sever misiniz' (UH 291: 28)

ѣненместѣр-и /ĭnenmestĭr-i/ 'inanmıyor musunuz; inanmaz mısınız' (VTŞ 143: 37)

ÇOKLUK 3. KİŞİ

авăтаццѣ /avĭdaşşĭ/ 'ötüyorlar; öterler' (AÇ 34: 37)

мухтанаццѣ /muĭtanaşşĭ/ 'övünüyorlar; övünürler' (PMK 10: 32)

юратаццѣ /yuradaşşĭ/ 'seviyorlar; severler' (ŞP 14: 31)

яраццѣ /yaraşşĭ/ 'gönderiyorlar; gönderirler' (TTÇ 5: 15)

хăвалаццѣ /hĭvalaşşĭ/ 'kovahtıyorlar; kovalarlar' (KA 7: 19)

юрлаццѣ /yurlaşşĭ/ 'şarkı söylüyorlar; şarkı söylerler' (İY 11:7)

шыраццѣ /şĭraşşĭ/ 'arıyorlar; ararlar' (SA 8: 12)

пуслăццѣ /puşlaşşĭ/ 'başlıyorlar; başlarlar' (İET 17: 15)

килѣццѣ /kileşşĭ/ 'geliyorlar; gelirler' (ŞP 19: 12)

ѣненѣццѣ /ĭneneşşĭ/ 'inanıyorlar; inanırlar' (UH 13: 12)

вѣреҗсѣ /vĕreḡḡŝi/ ' (köpek vb.) *ürüyorlar; ürürler* ' (İET 21: 18)

ситереҗсѣ /şidereḡḡŝi/ ' *yediyorlar; yedirirler* ' (VTŞ 58: 8)

тѣпчеҗсѣ /tĕpceḡḡŝi/ ' *araştırıyorlar; araştırırlar* ' (PMK 29: 5)

кансѣрлеҗсѣ /ḡansĕrleḡḡŝi/ ' *rahatsız ediyorlar; rahatsız ederler* ' (İY 14: 27)

сўреҗсѣ /şüreḡḡŝi/ ' *yürüyorlar; dolaşıyorlar; yürürler; dolaşırlar* ' (VYV 12: 9)

хисеплеҗсѣ /hizepleḡḡŝi/ ' *sayıyorlar; saygı duyuyorlar; sayarlar; saygı gösterirler* ' (YŞP 16: 20)

Olumsuz:

шырамаҗсѣ /şıramaḡḡŝi/ ' *aramıyorlar; aramazlar* ' (ŞP 33: 16)

кăшкăрмаҗсѣ /ḡiḡḡŝi/ ' *bağırıyorlar; bağırılmazlar* ' (PMK 32: 16)

сухалмаҗсѣ /şuḡalmaḡḡŝi/ ' *kaybolmuyorlar; kaybolmazlar* ' (İY 24: 39)

памаҗсѣ /pamaḡḡŝi/ ' *vermiyorlar; vermezler* ' (AÇ 32: 19)

илтмеҗсѣ /iltmeḡḡŝi/ ' *duymuyorlar; duymazlar* ' (VTŞ 217: 8)

сўремеҗсѣ /şüremeḡḡŝi/ ' *yürümüyorlar; dolaşmıyorlar; yürümezler; dolaşmazlar* ' (VYV 42: 17)

кѣртмеҗсѣ /kĕrtmeḡḡŝi/ ' *sokmuyorlar; sokmazlar* ' (UH 34: 35)

пѣсѣрмеҗсѣ /pişirmeḡḡŝi/ ' *pişirmiyorlar; pişirmezler* ' (TTÇ 23: 34)

Soru:

вѣрентеҗсѣ-и /vĕrendeḡḡŝi-i/ ' *öğretiyorlar mı; öğretirler mi* ' (YŞP 252: 3)

сывăраҗсѣ-и /şivĕraḡḡŝi/ ' *uyuyorlar mı; uyurlar mı* ' (KA 291: 30)

Şimdiki-geniş zaman çekim ekinin {AH} kuvvetlendirme edatıyla birlikte de kullanılabilmektedir.

Иван вырăс чѣлхине хѣнпе вѣреннѣ, хăй терт курнă җын, чăваш ачисене вырăсла вѣрентме пирвайхи класранах пуҗламалли җинчен статья **җыратех**. (KA 242: 41-43)

/ivan vıḡŝ çĭlhine hĕnbe vĕrennĕ, hĕy tert ḡurnĕ şın, çĭvaş acizene vıḡŝla vĕrentme pırvayhi ḡlasranah puşlamalli şincen stat'ya ŝirateh./

İvan Rusçayı çok zor öğrenmiş, sıkıntı çekmiş bir kişi. Çuvaş çocuklarına Rusça öğretmeye birinci sınıftan başlamak gerektiği hakkında makale yazıyor.

ŞİMDİKİ-GENİŞ ZAMAN ÇEKİM ÖRNEKLERİ

Kişi		КАЛАÇ- 'KONUŞ-'		
TEKLIK	1. Kişi	калаçатăп (SA 150: 7)	/kalajadıp/	söylüyorum; söylerim
	2. Kişi	калаçатăн (KA 95: 34)	/kalajadın/	söylüyorsun; söylersin
	3. Kişi	калаçать (VTŞ 9: 42)	/kalajadıt'/	söylüyor; söyler
ÇOKLUK	1. Kişi	калаçатпăр (İY 56: 29)	/kalajatpır/	söylüyoruz; söyleriz
	2. Kişi	калаçатăр (TTC 117: 42)	/kalajadır/	söylüyorsunuz; söylersiniz
	3. Kişi	калаçаççĕ (VTŞ 62: 2)	/kalajaşşı/	söylüyorlar; söylerler

Kişi		ШУХАШЛА- 'DÜŞÜN-'		
TEKLIK	1. Kişi	шухăшлатăп (TTC 228: 31)	/şuħişladıp/	düşünüyorum; düşünürüm
	2. Kişi	шухăшлатăн (KA 95: 42)	/şuħişladın/	düşünüyorsun; düşünürsün
	3. Kişi	шухăшлать (VTŞ 46: 27)	/şuħişlat'/	düşünüyor; düşünür
ÇOKLUK	1. Kişi	шухăшлатпăр (PMK 55: 11)	/şuħişlatpır/	düşünüyoruz; düşünürsünüz
	2. Kişi	шухăшлатăр (İY 310: 31)	/şuħişladır/	düşünüyorsunuz; düşünürsünüz
	3. Kişi	шухăшлаççĕ (VYV 35: 30)	/şuħişlaşşı/	düşünüyorlar; düşünürler

Kişi		ПАХ- 'BAK-'		
TEKLIK	1. Kişi	пăхатăп (SA 83: 39)	/pıħadıp/	bakıyorum; bakarım
	2. Kişi	пăхатăн (İET 179: 34)	/pıħadın/	bakıyorsun; bakarsın
	3. Kişi	пăхать (ŞP 5: 20)	/pıħat'/	bakıyor; bakar
ÇOKLUK	1. Kişi	пăхатпăр (UH 193: 16)	/pıħatpır/	bakıyoruz; bakarız
	2. Kişi	пăхатăр (KA 209: 11)	/pıħadır/	bakıyorsunuz; bakarsınız
	3. Kişi	пăхаççĕ (TTC 75: 38)	/pıħaşşı/	bakıyorlar; bakarlar

Kişi		КУР- 'GÖR-'		
TEKLIK	1. Kişi	куратăп (VTŞ 210: 5)	/қuradıp/	görüyorum; görürüm
	2. Kişi	куратăн (İET 188: 8)	/қuradın/	görüyorsun; görürsün
	3. Kişi	курать (VYV 135: 36)	/қurat'/	görüyor; görür
ÇOKLUK	1. Kişi	куратпăр (ŞP 269: 4)	/қuratpır/	görüyoruz; görürüz
	2. Kişi	куратăр (İY 270: 30)	/қuradır/	görüyorsunuz; görürsünüz
	3. Kişi	кураççĕ (YŞP 95: 21)	/қuraşşı/	görüyorlar; görürler

Kişi		ПĒЛ- 'BİL-'		
TEKLIK	1. Kişi	пĕлетĕп (VTŞ 232: 18)	/piledıp/	biliyorum; bilirim
	2. Kişi	пĕлетĕн (YŞP 266: 8)	/piledın/	biliyorsun; bilirsin
	3. Kişi	пĕлет (UH 421: 6)	/pilet/	biliyor; bilir
ÇOKLUK	1. Kişi	пĕлетпĕр (VYV 53: 32)	/piletpır/	biliyoruz; biliriz
	2. Kişi	пĕлетĕр (İY 160: 29)	/piledır/	biliyorsunuz; bilirsiniz
	3. Kişi	пĕлеççĕ (AÇ 103: 36)	/pileşşı/	biliyorlar; bilirler

		ЁҶЛЕ- 'ÇALIŞ-'		
TEKLIK	1. Kişi	ёҶлетёп (ЇЕТ 177: 21)	/ʃledip/	<i>çalışıyorum; çalışırım</i>
	2. Kişi	ёҶлетён (КА 356: 31)	/ʃledin/	<i>çalışıyorsun; çalışırsın</i>
	3. Kişi	ёҶлет (VYV 77: 33)	/ʃlet/	<i>çalışıyor; çalışır</i>
ÇOKLUK	1. Kişi	ёҶлетпёр (ТТÇ 135: 31)	/ʃletpır/	<i>çalışıyoruz; çalışırız</i>
	2. Kişi	ёҶлетёр (UH 283: 36)	/ʃledir/	<i>çalışıyorsunuz; çalışırsınız</i>
	3. Kişi	ёҶлеҶҶё (ŞP 231: 28)	/ʃleŝŝi/	<i>çalışıyorlar; çalışırlar</i>

		ВЁРЕН – 'ÖĞREN-'		
TEKLIK	1. Kişi	вёренетёп (YŞP 257: 15)	/vırenedip/	<i>öğreniyorum; öğrenirim</i>
	2. Kişi	вёренетён (AÇ 207: 39)	/vırenedin/	<i>öğreniyorsun; öğrenirsin</i>
	3. Kişi	вёренет (ЇЕТ 111: 7)	/vırenet/	<i>öğreniyor; öğrenir</i>
ÇOKLUK	1. Kişi	вёренетпёр (КА 167: 43)	/vırenetpır/	<i>öğreniyoruz; öğreniriz</i>
	2. Kişi	вёренетёр (ŞP 194: 29)	/vırenedir/	<i>öğreniyorsunuz; öğrenirsiniz</i>
	3. Kişi	вёренеҶҶё (SA 119: 21)	/vıreneŝŝi/	<i>öğreniyorlar; öğrenirler</i>

		ЇИТ- 'ULAŞ-'		
TEKLIK	1. Kişi	їитетёп (VTŞ 209: 7)	/şidedip/	<i>ulaşıyorum; ulaşıırım</i>
	2. Kişi	їитетён (UH 277: 10)	/şidedin/	<i>ulaşıyorsun; ulaşırsın</i>
	3. Kişi	їитет (YŞP 227: 20)	/şidet/	<i>ulaşıyor; ulaşır</i>
ÇOKLUK	1. Kişi	їитетпёр (UH 226: 25)	/şidetpır/	<i>ulaşıyoruz; ulaşıyoruz</i>
	2. Kişi	їитетёр (SA 11: 14)	/şidedir/	<i>ulaşıyorsunuz; ulaşırsınız</i>
	3. Kişi	їитеҶҶё (KA 15: 11)	/şideşşi/	<i>ulaşıyorlar; ulaşırlar</i>

		КАЙ- 'GİT-'		
TEKLIK	1. Kişi	каймастёп (UH 146: 21)	/qaymastip/	<i>gitmiyorum; gitmem</i>
	2. Kişi	каймастён (AÇ 26: 9)	/qaymastin/	<i>gitmiyorsun; gitmezsin</i>
	3. Kişi	каймасть (ŞP 361: 14)	/qaymast'/	<i>gitmiyor; gitmez</i>
ÇOKLUK	1. Kişi	каймастпёр (VTŞ 83: 44)	/qaymastpır/	<i>gitmiyoruz; gitmeyiz</i>
	2. Kişi	каймастёр (İY 324: 8)	/qaymastir/	<i>gitmiyorsunuz; gitmezsiniz</i>
	3. Kişi	каймаҶҶё (ТТÇ 103: 38)	/qaymaŝŝi/	<i>gitmiyorlar; gitmezler</i>

		ПЁЛ- 'BİL-'		
TEKLIK	1. Kişi	пёлместёп (AÇ 30: 21)	/pilmestip/	<i>bilmiyorum; bilmem</i>
	2. Kişi	пёлместён (İY 104: 34)	/pilmestin/	<i>bilmiyorsun; bilmezsin</i>
	3. Kişi	пёлмест (VYV 104: 43)	/pilmest/	<i>bilmiyor; bilmez</i>
ÇOKLUK	1. Kişi	пёлместпёр (КА 393: 24)	/pilmestpır/	<i>bilmiyoruz; bilmeyiz</i>
	2. Kişi	пёлместёр (UH 313: 18)	/pilmestir/	<i>bilmiyorsunuz; bilmezsiniz</i>
	3. Kişi	пёлмеҶҶё (ТТÇ 53: 14)	/pilmeŝŝi/	<i>bilmiyorlar; bilmezler</i>

Çuvaş Türkçesinde, geniş zaman teşkili, işlek olmasa da, sıfat-fiil aracılığı ile oluşturulabilir. {-АкАн} şimdiki zaman sıfat-fiil eki, geniş zaman çekimi için de kullanılabilir (Andreyev 1961: 142). Çekimin şahıs kategorisi kişi zamirleri ve antroponimler ile oluşturulmaktadır. Bu kullanım düzenli bir şekilde olmamakla birlikte daha çok atasözlerinde yer almaktadır.

Andreyev geniş zaman kullanımını şu şekilde göstermiştir:

Ашшĕ - амăшĕнчен ыйтмасĕр илсе килнĕ хĕр **час таракан** ~ **час тарать**. (1961: 142)

/aşşı-amîjĕncen ıytmazĕr ilze kilnĕ hĕr ças taragan ~ ças tarat'./

*Anne babasından istenmeden getirilmiş kız **çabuk kaçar** ~ **çabuk kaçar***

Савнисем пĕрле чух ытларах тŷпенелле **кармашакан**, çăлтăрсене сăнаса ассăн-ассăн **сывлакан**. (S 10: 37-38)

/savnizem pĕrle çuh ıtlarah tŷbenelle çarmaçagan, ŷıldırzene sĕnaza assĕn-assĕn sıvlagan./

*Sevgililer birlikteken daha çok göğе doğru **uzanırlar**, yıldızları inceleyip derin derin **nefes alırlar**.*

Хыпаланаканăн ал-ури **çыхланакан**, тарăхаканăн ёçĕ **такăнакан**. (S 18: 19-20)

/hıbalanaganĕn al-uri ŷıhlanagan, tarihaganĕn iŷi tagĕnagan./

*Acele edenin eli ayağı **saklanır**, ŷüzŷlenin iŷi **tökezler**.*

Хулари çамрăк мăшăрсем пĕрлешнĕ хыççăн пĕр-пĕр çулçŷреве **пуçтарăнакан**. Мишăпа Лисук тăхтарĕç. Каярахпа отпуск илсе аçта та пулсан кайса килме шут тытрĕç. (S 375: 36-38)

/hulari çamrĕk măŷĕrssem pĕrleŷnĕ hıççĕn pĕr-pĕr ŷulçŷreve puçtarĕnagan. Miŷĕba lisuk tĕhtariŷ. çayarahpa otpuŷk ilze iŷta da pulzan çayza ilme ŷut titriŷ./

*Şehirdeki genç çiftler evlendikten sonra bir seyahate **çıkarlar**. Miŷa ile Lisuk bekletiler. Daha sonra izin alıp herhangi bir yere gitme dŷŷncesine vardılar.*

Ытларах амăшĕсем хĕрĕсемшĕн **кулянакан**. (S 10: 28)

/ıtlarah amĕjĕzem hirĕzemĕjĕn çulyanagan./

*Kızları için daha çok anneler **üzülürler**.*

{-AGAn} eki, sıfat-fiilin görevinde olumsuzu {-mAn} ekiyle olmaktadır, geniş zaman çekiminde kullanıldığı zaman olumsuz biçimi, **мар** /mar/ (ET *ermez*; TT değil) ile yapılmaktadır²⁰⁴.

²⁰⁴ {-mAn} sıfat-fiili, öğrenilen geçmiş zamanın olumsuzunu yapmakta kullanılmaktadır.

Ташта, ял вѣсѣнчи улӑхра, кӑрш-кӑрш-кӑрш тутарса карӑш авӑтрӗ. Карӑшӗ, ахӑртнех, кӑҫал иккӗмӗш хут чӗпӗ кӑларать пулас, ахаллӗн ку вӑхӑтра **авӑтакан мар.** (УН 417: 19-22)

/taʃta, jal vj̄jnci uliħra, k̄iřš- k̄iřš- k̄iřš tudarza ɧariřš avitri. ɧariřji, aħirtneh, ɧijal ikkimiř ħut ɧibi ɧilarat' pulas, aħallin ɧu viħitra avidaġan mar./

*Bir yerlerde, köyün sonundaki kırdada, kırş kırş kırş yapıp yelve öttü. Yelve, kesinlikle, bu yıl ikinci defa civciv çıkartıyor olmalı, bu zamanda boş yere **ötmez.***

5.1.2.1.4. GELECEK ZAMAN (Пулас вӑхӑт /pulas viħit/)

Türk lehçelerinde gelecek zaman biçimleri birbirlerinden farklılık göstermektedir. Çuvaş Türkçesinde de gelecek zaman eki {-İ}’dir.

Ekin ses-biçim görünüşleri şu şekildedir:

A. Ünsüzlerden sonra, ek ünlü uyumuna göre [-i], [-ı] biçimlerinde eklenir. Ancak, teklik ve çokluk 3. kişide ünlü uyumu bozulmaktadır.

парӑп (< пар-ӑ-п) /paɾip/ ‘veriyorum’ (ТТÇ 203: 33)

канӑн (< кан-ӑ-н) /ɧanin/ ‘dinleneceksin’ (İY 206: 34)

пӑхӑпӑр (< пӑх-ӑ-пӑр) /p̄iħ-i-bir/ ‘bakacağız’ (AÇ 249: 19)

пӗлӗпӗр (< пӗл-ӗ-пӗр) /p̄il-i-bir/ ‘bileceğiz’ (İET 116: 8)

туянӑр (< туян-ӑ-р) /tuyinir/ ‘satın alacağız’ (İY 347: 23)

тупӗ (< туп-ӗ-Ø) /tubi/ ‘bulacak’ (КА 29: 38)

курӗç (< кур-ӗ-ç) /kuriş/ ‘görecekler’ (VTŞ 44: 6)

B. Ünlülerden sonra;

1. /a/, /e/ ile sona eren fiil tabanlarına gelecek zaman eki geldiğinde sondaki ünlüler düşer, zaman eki teklik-çokluk 3. kişi hariç, ünlü uyumuna göre [-i], [-ı] biçimlerinde eklenir²⁰⁵.

ӗçлӗп (< ӗçле-ӗ-п) /iřliɾ/ ‘çalışacağım’ (İY 125: 34)

парнелӗн (< парнеле-ӗ-н) /parnelin/ ‘hediye edeceksin’ (S 205: 5)

шырӗ (< шыра-ӗ-Ø) /çiri/ ‘arayacak’ (İY 322: 25)

пичетлӗпӗр (< пичетле-ӗ-пӗр) /piçetlibir/ ‘yayımlayacağız’ (S 212: 25)

шухӑшлӑр (< шухӑшла+ӑ-р) /řuħiřliɾ/ ‘düşüneceksiniz’ (İY 347: 27)

айӑплӗç (< айӑпла-ӗ-ç) /ajipliş/ ‘ayıplayacaklar’ (КА 133: 2)

²⁰⁵ Sonu /e/ ile bitmesine rağmen tek heceli te- ‘demek’ fiili gelecek zaman eki aldığı anda fiil tabanı ile arasına /y/ sesi yerleşir: тейӗпӗр (< те+(i)ӗ+пӗр) /teyebir/ ‘diyeceğiz’ (S 34: 40).

2. /u/, /ü/ ile sona eren fiil tabanlarından sonra ek, teklik-çokluk 3. kişi hariç, ünlü uyumuna göre [-ĩ], [-ĩ] biçimlerinde gelir, sondaki ünlüler /iv/, /iv/ ile nöbetleşir.

тáвáп (< ту-á-п) /tívip/ 'yapacağım' (İY 240: 5)

çáвэ (< çу-э-Ø) /řivĩ/ 'yıkayacak' (SA 180: 33)

3. /i/ ile sona eren fiillerden sonra ek [-ĩ] biçiminde eklenir, fiil tabanı ile ekin arasına /y/ sesi girer.

çийёпёр (< чи-(й)ё-пёр) /řiyĩbir/ 'yiyeceğiz' (AÇ 243: 37)

çийёп (< чи-(й)ё-п) /řiyĩp/ 'yiyeceğim' (AÇ 9: 35)

Gelecek zaman çekiminin olumsuzu biçimi, olumsuzluk eki ile zaman ekinin kaynaşarak kalıplaşmasından oluşan {-mĩ} (< mA-ĩ) yapısıyla oluşturulmaktadır²⁰⁶:

уйáрмáп (< уйáр-ма-á-п) /uyĩrmĩp/ 'ayırmayacağım' (S 302: 10)

тўлемён (< тўле-ме-ё-н) /tũlemĩn/ 'ödemeyeceksin' (İY 129: 20)

пáхмáн (< пáх-ма-á-н) /pĩhmĩn/ 'bakmayacaksın' (İET 140: 9)

çурáлмэ (< çурáл-ма-э-Ø) /řuralmĩ/ 'doğmayacak' (TTÇ 257: 1)

ТЕКЛІК 1. Кіші

тупáп /tubĩp/ 'bulacağım' (AÇ 23: 37)

ярáп /yarĩp/ 'göndereceğim' (AÇ 89: 26)

кёрсе тухáп /kĩrзе туhĩp/ 'girip çıkacağım; uğrayacağım' (AÇ 60: 4)

курáнáп /kurĩnĩp/ 'görüneceğim' (KA 310: 16)

шáхáрáп /řĩhĩrĩp/ 'ıslık çalacağım' (VTŞ 124: 9)

мухтáп /muhtĩp/ 'öveceğim' (S 388: 34)

ыталáп /ıdalĩp/ 'kucaklayacağım' (YŞP 185: 17)

тыткáлáп /tutkálĩp/ 'tutup duracağım' (VTŞ 112: 33)

шáнкáрáвлáп /řĩngĩravlĩp/ 'telefon edeceğim' (S 206: 16)

чёнэп /çĩnĩp/ 'sesleneceğim' (VTŞ 124: 8)

пёлэп /pĩlĩp/ 'bileceğim' (İET 57: 26)

кёрэп /kĩrĩp/ 'gireceğim' (TTÇ 182: 17)

вилэп /vilĩp/ 'öleceğim' (VYV 55: 12)

тўлэп /tũlĩp/ 'ödeyeceğim' (P 30: 9)

кансёрлэп /kansĩrlĩp/ 'rahatsız edeceğim' (TTÇ 230: 42)

²⁰⁶ Sonu /r/ ile biten on fiil gelecek zamanın olumsuz biçiminde kullanıldıklarında sondaki fonem düşer: памэ (< пар-ма-э-Ø) /pamĩ/ 'vermeyecek' (ŞP 73: 11)

ёслѐп /iʃliɫp/ 'çalışacağı́m' (İY 125: 34)
итлѐп /itliɫp/ 'çalışacağı́m' (VYV 50: 14)

Olumsuz:

макăрмăп /maɣirmɫp/ 'ağlamayacağı́m' (İET 23: 32)
манаймăп /manaymɫp/ 'unutamayacağı́m' (İY 291: 41)

тееймѐп /teyeymɫp/ 'diyemeyeceğim' (İY 16: 8)
чирлемѐп /çirlemɫp/ 'hastlanmayacağı́m' (ТТÇ 204: 36)

Soru:

тупайăп-и /tubayɫp-i/ 'bulabilecek miyim' (P 233: 18)
аса илѐп-и /aza ilɫp-i/ 'hatırlayacak mıyım' (UH 230: 10)

ТЕКЛІК 2. КІŞІ

канăн /қанin/ 'dinleneceksin' (İY 206: 34)
чавăн /çavın/ 'kazacaksın; eşeceksin' (VTŞ 168: 41)
çапăçăн /şabişin/ 'çarpışacaksın; savaşacaksın' (VTŞ 183: 8)
хăтăлăн /hıdılin/ 'kurtulacaksın' (VTŞ 165: 7)

пуслăн /puşlin/ 'başlayacaksın' (ТТÇ 294: 16)
вулăн /vulin/ 'okuyacaksın' (İY 119: 12)

вѐренѐн /virenin/ 'öğreneceksin' (İET 54: 25)
тѐлѐнѐн /tilinin/ 'şaşıracaksın' (KA 48: 26)
пѐлѐн /pilin/ 'bileceksin' (VTŞ 144: 4)
çитейѐн /şideyin/ 'ulaşabileceksin' (S 19: 31)

çурѐн /şürin/ 'yürüyeceksin; dolaşacaksın' (AÇ 10: 36)
парнелѐн /parnelin/ 'hediye edeceksin' (S 205: 5)
ёслѐн /iʃlin/ 'çalışacaksın' (ТТÇ 92: 43)

Olumsuz:

тăраймăн /tıraymın/ 'duramayacaksın' (İET 75: 18)
çуреймѐн /şüeymin/ 'yürüyemeyeceksin; dolaşamayacaksın' (KA 46: 36)

Soru:

тавçăрăн-и /tavşırin-i/ 'tahmin edecek misin?' (P 205: 24)
аса илѐн-и /aza ilin-i/ 'hatırlayacak mısınız?' (İY 140: 6)

ТЕКЛІК 3. Kişi

анё /ɪnǐ/ 'inecek' (ТТÇ 77: 21)

пулăшĕ /pulǐjǐ/ 'yardım edecek' (АÇ 175: 13)

курăнĕ /kurǐnǐ/ 'görünecek' (УН 261: 12)

тăкĕ /tǐkǐ/ 'dökecek' (КА 361: 41)

шырĕ /širǐ/ 'arayacak' (İY 322: 25)

усрĕ /usrǐ/ 'koruyacak' (АÇ 66: 22)

шутлĕ /šutlǐ/ 'düşünecek' (УН 180: 42)

хуравлĕ /huravlǐ/ 'cevaplayacak' (УН 4998: 3)

вĕçленĕ /vişlenǐ/ 'sona erecek' (УН 213: 24)

кĕтĕ /kǐtǐ/ 'bekleyecek' (İY 322: 25)

ĕненĕ /ĕnenǐ/ 'inanacak' (S 81: 40)

пĕлĕ /pǐlǐ/ 'bilecek' (S 166: 26)

ĕçлĕ /işlǐ/ 'çalışacak' (КА 295: 11)

хўтĕлĕ /hüdǐlǐ/ 'savunacak' (АÇ 124: 37)

хĕнĕ /hǐnǐ/ 'eziyet edecek; dövecek' (SA 275: 22)

хатĕрлĕ /hadǐrlǐ/ 'hazırlayacak' (КА 223: 21)

Olumsuz:

таврăнаймĕ /tavrǐnmǐ/ 'geri dönemeyecek' (УН 320: 6)

юрламĕ /yurlamǐ/ 'şarkı söylemeyecek' (VYV 77: 24)

килмĕ /kilmǐ/ 'gelmeyecek' (İY 280: 31)

иксĕлмĕ /iksǐlmǐ/ 'eksilmeyecek' (İET 84: 25)

Soru:

уçаймĕ-и /uçaymǐ-i/ 'açamayacak mı?' (КА 366: 40)

ăшăнĕ-и /işinǐ-i/ 'ısınacak mı?' (УН 235: 37)

вĕренĕ-и /vĕrenǐ-i/ 'öğrenecek mi?' (ТТÇ 180: 11)

килмĕ-и /kimlǐ-i/ 'gelmeyecek mi?' (VTŞ 235: 4)

ÇOKLUK 1. Kişi

курăпăр /kurǐbǐr/ 'göreceğiz' (АÇ 174: 23)

пурăнайăпăр /purǐnayǐbǐr/ 'yaşayabileceğiz' (АÇ 83: 5)

тупăпăр /tubǐbǐr/ 'bulacağız' (АÇ 243: 35)

ларăпăр /larǐbǐr/ 'oturacağız' (АÇ 60: 4)

әнлantarăпәр /ɯnlandarībīr/ 'açıklayacağız' (S 34: 39)
уҫăпәр /uʃībīr/ 'acacacağız' (İY 214: 6)

пуслăпәр /puʃlībīr/ 'başlayacağız' (PMK 18: 23)
тăхтăпәр /tɯħtībīr/ 'bekleyeceğiz' (YŞP 16: 4)
вулăпәр /vulībīr/ 'okuyacağız' (İY 296: 8)

вĕрентĕпĕр /vĕrendībīr/ 'öğreteceğiz' (KA 318: 21)
ĕҫĕпĕр /iʃībīr/ 'içeceğiz' (AÇ 91: 25)
тейĕпĕр /teyībīr/ 'diyeceğiz' (S 34: 40)
пĕҫерĕпĕр /piʃerībīr/ 'pişireceğiz' (İET 120: 21)
илĕпĕр /ilībīr/ 'alacağız' (AÇ 83: 9)

йĕркелĕпĕр /yĕrgelībīr/ 'düzenleyeceğiz' (S 214: 31)
хатĕрлĕпĕр /ħadĕrlībīr/ 'hazırlayacağız' (S 105: 6)
тĕпчĕпĕр /tĕpçībīr/ 'araştıracacağız' (S 394: 28)
ĕҫлĕпĕр /iʃlībīr/ 'çalışacağız' (İY 315: 10)
ҫийĕпĕр /ʃiyībīr/ 'yiyeceğiz' (AÇ 243: 37)

Olumsuz:

кураймăпәр /kuraymībīr/ 'göremeyeceğiz' (AÇ 149: 6)
утмăпәр /utmībīr/ 'yürümeyeceğiz' (ŞP 60: 21)

çŭремĕпĕр /ʃŭremībīr/ 'yürümeyeceğiz; dolaşmayacağız' (İY 48: 37)
килмĕпĕр /kilmībīr/ 'gelmeyeceğiz' (VTŞ 23: 8)

Soru:

кая юлмăпәр-и /kaya yulmībīr-i/ 'geç kalmayacak mıyız' (İY 259: 42)
тупайăпәр-ши /tubayībīr-ʃi/ 'bulabilecek miyiz ki' (AÇ 243: 33)
кайăпәр-и /kayībīr-i/ 'gidecek miyiz' (İET 68: 1)

ĕҫтерĕпĕр-и /iʃterībīr-i/ 'içirecek miyiz' (İET 71: 2)
кŭлĕпĕр-и /kŭlībīr-i/ '(at) koşumlayacak mıyız' (YŞP 8: 2)

ÇOKLUK 2. Kişi

хутшăнăр /ħutʃɯnĕr/ 'katılacaksınız' (KA 310: 4)
пусăр /pusĕr/ '(hayvan) keseceksiniz' (İY 347: 23)
туянăр /tuyĕnĕr/ 'satın alacaksınız' (İY 347: 23)
пурнăр /purnĕr/ 'yaşayacaksınız' (VTŞ 13: 13)
тăрăшăр /tĕrĕʃĕr/ 'çabalayacaksınız' (İY 253: 5)

усрӑр /usrır/ '*koruyacaksınız*' (KA 379: 21)
пӑхкалӑр /pıḥkalır/ '*bakıp duracaksınız*' (İY 347: 30)
кӑкляр /kıkılır/ '*kökünden çıkaracaksınız*' (İY 347: 26)
сухалӑр /suḥalır/ '*çift süreceksiniz*' (İY 347: 26)
шухӑшляр /šuḥışlır/ '*düşüneceksiniz*' (İY 347: 27)

килӑшӑр /kilışır/ '*uyuşacaksınız; anlaşacaksınız*' (KA 310: 5)
килӑр /kilır/ '*geleceksiniz*' (İY 253: 6)

çӑклӑр /şıklır/ '*kaldıracaksınız*' (VTŞ 106: 43)
ӗçлӑр /ışlır/ '*çalışacaksınız*' (UH 95: 28)

Olumsuz:

тупаймӑр /tubaymır/ '*bulamayacaksınız*' (AÇ 143: 36)
тытаймӑр /tıdaymır/ '*tutamayacaksınız; yakalayamayacaksınız*' (AÇ 143: 36)

çитеймӑр /şıteymır/ '*ulaşamayacaksınız; yetişemeyeceksiniz*' (İY 189: 12)
илеймӑр /ileymır/ '*alamayacaksınız*' (VTŞ 221: 27)

ÇOKLUK 3. KİŞİ

хӑварӗç /ḥıvarış/ '*birakacaklar*' (KA 173: 6)
пӑрахӗç /pırahış/ '*birakacaklar*' (AÇ 208: 13)
курӗç /kurış/ '*görecekler*' (VTŞ 44: 6)
юлӗç /yulış/ '*kalacaklar*' (İET 112: 1)

шутлӗç '*düşünecekler*' (Uh 306: 26-27)
пайлӗç /paylış/ '*paylayacaklar*' (KA 173: 6)
айӑплӗç /ayıplış/ '*ayıplayacaklar*' (KA 133: 2)
пуçлӗç /puşlış/ '*başlayacaklar*' (S 104: 36)
хӑрчӗç /ḥırcış/ '(ağaç vb.) *kuruyacaklar*' (İY 347: 25) ??

пӗлӗç /pılış/ '*bilecekler*' (UH 40: 8)
илӗç /ilış/ '*alacaklar*' (İY 253: 4)
хӗрелӗç /ḥireliş/ '*kızarmacaklar*' (İY 176: 32)

кансӑрлӗç /ḫansırliş/ '*rahatsız edecekler*' (İY 246: 8)
çӑрӗç /şürüş/ '*yürüyecekler, dolaşacaklar*' (İET 77: 20)
хатӑрлӗç /ḥadırlış/ '*hazırlayacaklar*' (KA 175: 30)
тӑрӗслӗç /tırışlış/ '*düzeltecekler*' (VTŞ 144: 37)

каймӗç /ḫaymış/ '*gitmeyecekler*' (İY 82: 2)
памӗç /pamış/ '*vermeyecekler*' (KA 239: 32)
ӑнланмӗç /ınlanmış/ '*anlamayacaklar*' (VYV 72: 45)

көртмөс /kirtmiş/ 'sokmayacaklar' (S 387: 20)

төкөнмөс /tiginmiş/ 'dokunmayacaklar' (İY 82: 2)

сўремөс /şüremiş/ 'yürümecekler; dolaşmayacaklar' (AÇ 128: 26)

пусламөс-ха /puşlamış-ħa/ 'başlamayacaklar' (UH 228: 4)

чөрөлөс-и /çiriliş-i/ 'canlanacaklar mı?' (İY 347: 25)

тупөс-и /tubiş-i/ 'bulacaklar mı' (S 282: 40)

Gelecek zaman biçiminin çekim örnekleri şöyledir:

		КАЙ- 'GİT-'		
TEKLİK	1. Kişi	кайăп (S 8: 4)	/ḡayıp/	<i>gideceğiz</i>
	2. Kişi	кайăн (S 234: 8)	/ḡayın/	<i>gideceksiniz</i>
	3. Kişi	кайё (UH 261: 12)	/ḡayı/	<i>gidecek</i>
ÇOKLUK	1. Kişi	кайăпăр (AÇ 144: 7)	/ḡayıbır/	<i>gideceğiz</i>
	2. Kişi	кайăр (İY 253: 5)	/ḡayır/	<i>gideceksiniz</i>
	3. Kişi	кайёс (P 23: 17)	/ḡayış/	<i>gidecekler</i>

		КИЛ- 'GEL-'		
TEKLİK	1. Kişi	килăп (P 186: 34)	/kilıp/	<i>geleceğim</i>
	2. Kişi	килăн (İY 123: 30)	/kilin/	<i>geleceksin</i>
	3. Kişi	килё (KA 172: 4)	/kili/	<i>gelecek</i>
ÇOKLUK	1. Kişi	килăпăр (İET 37: 12)	/kilıbır/	<i>geleceğiz</i>
	2. Kişi	килăр (İY 253: 6)	/kilır/	<i>geleceksiniz</i>
	3. Kişi	килёс (TTC 19: 42)	/kiliş/	<i>gelecekler</i>

		ТУ- 'YAP-'		
TEKLİK	1. Kişi	тăвăп (İY 240: 5)	/tívıp/	<i>yapacağım</i>
	2. Kişi	тăвăн (KA 170: 29)	/tívın/	<i>yapacaksın</i>
	3. Kişi	тăвё (UH 105: 23)	/tívi/	<i>yapacak</i>
ÇOKLUK	1. Kişi	тăвăпăр (P 125: 1)	/tívıbır/	<i>yapacağız</i>
	2. Kişi	тăвăр (S 358: 32)	/tívır/	<i>yapacaksınız</i>
	3. Kişi	тăвёс (KA 173: 5)	/tívış/	<i>yapacaklar</i>

		КАЛА- 'SÖYLE-'		
TEKLİK	1. Kişi	калăп (VTŞ 35: 35)	/ḡalıp/	<i>söyleyeceğim</i>
	2. Kişi	калăн (KA 136: 38)	/ḡalın/	<i>söyleyeceksin</i>
	3. Kişi	калё (İY 73: 2)	/ḡalı/	<i>söyleyecek</i>
ÇOKLUK	1. Kişi	калăпăр (SA 132: 29)	/ḡalıbır/	<i>söyleyeceğiz</i>
	2. Kişi	калăр (SA 105: 45)	/ḡalır/	<i>söyleyeceksiniz</i>
	3. Kişi	калёс (İET 211: 11)	/ḡalış/	<i>söyleyecekler</i>

5.1.2.2. TASARLAMA KİPLERİ

Herhangi bir zamana bağlı olmaksızın, yapılması tasarlanan fiilleri gösteren kiplerdir. Tasarlama kipleri henüz gerçekleşmediği için kendi için kısmen bir zaman anlamına da sahiptirler.

Çuvaş Türkçesinde aşağıdaki kipler mevcuttur.

5.1.2.2.1. EMİR KİPİ

Çuvaş Türkçesinde emir biçimlerinde kip ve şahıs için ayrı morfemler yoktur. GT'de olduğu gibi, Çuvaş Türkçesinde emir çekimi her şahısta ayrı bir morfemle kurulmaktadır.

Çuvaş Türkçesinin emir kipi ekleri şöyledir²⁰⁷:

TEKLİK	1	{-Am}	{-Am}
	2	∅	∅
	3	{-тĂр}	{-Dİr}
ÇOKLUK	1	{-Ar}	{-Ar}
	2	{-Ăр}	{-İr}
	3	{-(ç)чĂр}	{-(ç)çİr}

Çuvaş Türkçesinde emir kipinin olumsuz biçimleri Türk dil sisteminden tamamen farklı, muhtemelen komşu Fin-Ogur dillerinden kopyalanmış, şekillere sahiptir (Benzing 1959: 455; Pavlov 1965: 250-1) . GT'de emir kipinin olumsuz biçimleri fiil tabanı ile emir kipinin biçimbirimi arasına olumsuzluk eki getirilmesiyle yapılırken, Çuvaş Türkçesinde çekimli biçimlerden önce ya da sonra olumsuzluk bildiren **mar** ve **an** edatlarının getirilmesiyle kurulmaktadır. Çuvaş Türkçesinin emir kipinin olumsuz biçiminin teşkili şu şekildedir:

TEKLİK	1	Fiil-{-Am} mar
	2	an Fiil-∅
	3	an Fiil-{-Dİr}
ÇOKLUK	1	Fiil-{-Ar} mar
	2	an Fiil-{-İr}
	3	an Fiil-{-ç}çİr}

²⁰⁷ Çuvaş Türkçesinde emir kipi, istek ifadesiyle de kullanılabilir.

Yukarıdaki tablodan da açıkça görüleceği gibi, emir kipinin olumsuzu 1. kişide, *olumlu biçimden sonra mar* edatının; 2. ve 3. kişilerde ise *olumlu biçimden önce an* edatının getirilmesi ile kurulmaktadır.

Çuvaş Türkçesinde emir kipinin kullanımları şu şekillerde olmaktadır:

TEKLİK 1. KİŞİ

Çuvaş Türkçesinde teklik 1. kişi emir çekimi {-Am}({-Am}) ekiyle kurulmaktadır. Ekin [-am] ([-am]), [-em] ([-em]) şeklinde iki değişken biçimi vardır.

Ekin, ses-biçim ilişkileri şöyledir:

A) Ünsüzlerden sonra, ünlü uyumuna bağlı olarak [-am] ([-am]), [-em] ([-em]) şeklinde gelmektedir:

ан-ам /anam/ 'ineyim' (İЕТ 52: 12)

B) Ünlülerden sonra,

1. /a/, /e/ ünlüleri ile sona eren fiil tabanlarında, sondaki ünlü düşer ve ek [-am] ([-am]), [-em] ([-em]) biçimlerinde eklenir.

2. /u/, /ü/ ünlüleri ile sona eren fiil tabanlarına teklik 1. kişi emir eki getirildiğinde bu ünlüler /iv/, /iv/ ile nöbetleşir; kip eki [-am] ([-am]), [-em] ([-em]) şeklinde eklenir:

тав тăвам (< ту-ам) /tav tıvam/ 'teşekkür edeyim' (P 309: 22)

чуптăвам (< чупту-ам) /çuptıvam/ 'öpeyim' (ТТÇ 178: 17)

3. /i/ ünlüsü ile sona eren fiil tabanlarına emir eki [-em] ([-em]) şeklinde eklenmektedir: fiil tabanı ile ekin arasına /y/ sesi yerleşir:

çием-ха (< çи-й-эм-ха) /çiyem-ħa/ 'yiyeyim' (ТТÇ 106: 23)

Çuvaş Türkçesinde teklik 1. kişi emir çekiminde [ħa] edatı getirilmektedir. Bu edat, sadece emir anlamını kuvvetlendirmektedir.

выртам-ха /vırdam-ħa/ 'yatayım' (АÇ 8: 10)

кĕрем-ха /kĕrem-ħa/ 'gireyim' (УН 143: 40)

каям мар-ха /kayam mar-ħa/ 'gitmeyeyim' (P 164: 9)

аса илем мар-ха /aza ilem mar-ħa/ 'hatırlamayayım' (P 89: 22)

Emir kipinin teklik 1. kişi çekimi kullanım örnekleri:

калам (< кала-ам) /qalam/ 'söyleyeyim' (P 316: 22)
тăхта-ха (< тăхта-ам-ха) /t̥ihta-qa/ 'durayım' (TTC 280: 33)
ёçлем (< ёçле-ем) /içlem/ 'çalışayım' (İY 254: 25)

кăтартам /q̥ıdardam/ 'göstereyim' (İY 198: 2)
шăварам /řivaram/ 'sulayayım' (İY 67: 18)
хурам /q̥uram/ 'koyayım' (P 114: 34)
савăнтарам /savındaram/ 'sevindereyim' (P 271: 2)
тăкам /t̥ıgam/ 'dökeyim' (AÇ 247: 1)
пёлтерем /p̥ılderem/ 'bildireyim' (AÇ 191: 35)
кўлем /külem/ '(at) koşumlayayım' (İY 67: 18)
ёçтерем /içterem/ 'içireyim' (TTC 106: 24)

Olumsuz:

Teklik 1. kişi emir çekiminin olumsuzu, GT'den farklı bir yolla yapılmaktadır. Bu kipin olumsuz biçimi, GT'de fiil tabanı ile kip eki arasına {-mA} olumsuzluk ekinin yerleştirilmesiyle yapılırken, Çuvaş Türkçesinde olumlu biçimden sonra **mar** 'değil' edatı ile yapılmaktadır.

пăрахам мар /p̥ıraham mar/ 'bırakmayayım' (P 116: 19)
хушам мар-ха /q̥uşam mar/ 'buyurmayayım' (İY 277: 40)
ютшăнам мар-ха /yutřınam mar-qa/ 'kaçınmayayım' (S 114: 12-13)
сырам мар /çıram mar/ 'yazmayayım' (UH 192: 23)
калам (< кала-ам) **мар-ха** /qalam mar-qa/ 'söylemeyeyim' (P 230: 24)
илтем мар /iltem mar/ 'duymayayım' (PMK 19: 15)
кёрем мар /k̥ırem mar/ 'girmeyeyim' (S 146: 40-41)
пёлем мар /p̥ılem mar/ 'bilmeyeyim' (P 74: 19)
илем мар /ilem mar/ 'almayayım' (UH 295: 1)
пёлтерем мар-ха /p̥ılderem mar-qa/ 'bildirmeyeyim' (P 134: 21)

TEKLİK 2. KİŞİ

Türk dil sistemine uygun olarak Çuvaş Türkçesinde de teklik 2. kişi emir biçimi sıfır biçimbirim ile eksiz olarak kurulmaktadır.

вула /vula/ 'oku' (İY 122: 21)
кала /qala/ 'söyle' (P 280: 41)
юрла /yurla/ 'şarkı söyle' (S 78: 21)
тăхта /t̥ihta/ 'bekle' (S 143: 40)

итле /itle/ 'dinle' (YŞP 249: 28)
хатёрле /ħadĩrle/ 'hazırla' (AÇ 247: 1)
џи /ʃi/ 'ye' (AÇ 214: 37)

пăх /pĩħ/ 'bak' (YŞP 187: 39)
ыйт /ıyt/ 'sor' (İET 92: 16)
пулăш /pulĩš/ 'yardım et' (TTÇ 286: 4)
каџар /kajar/ 'affet' (KA 57: 17)
пар /par/ 'ver' (AÇ 11: 27)
уџ /uʃ/ 'aç' (AÇ 11: 27)
кас /kas/ 'kes' (AÇ 56: 22)
џывăр /ʃıvĩr/ 'uyu' (AÇ 214: 37)
ил /il/ 'al' (İY 122: 20)

Olumsuz:

Teklik 2. kişi emir biçiminin olumsuzunun teşkili GT'den ve Türk dil sisteminden tamamen farklılık göstermektedir; olumsuz biçim, olumlu biçimden önce **ан** ([an]) ön edatının getirilmesi ile teşkil edilmektedir.

ан юрла /an yurla/ 'şarkı söyleme' (UH 331: 39)
ан шыра /an šıra/ 'arama' (TTÇ 294: 7)
ан хутшăн /an ħutšĩn/ 'katılma' (TTÇ 293: 15)
ан хуйхăр /an ħuyħĩr/ 'haykırma' (AÇ 26: 22-23)
ан ман /an man/ 'unutma' (KA 8: 11)
ан ятлах /an yatlaħ/ 'azarlama' (P 5: 33)
ан вăтан /an vĩdan/ 'utanma' (S 105: 7)
ан кёрт /an kĩrt/ 'sokma' (YŞP 81: 23-24)
ан кёр /an kĩr/ 'girme' (İY 163: 6)
ан итле /an itle/ 'dinleme' (S 105: 3)

Çuvaş Türkçesinde teklik (ve çokluk) 2. kişi emir çekimlerinde zaman zaman kullanılabilen, emir anlamını pekiştiren ve kısmen de nezaket katan bir ek mevcuttur. Bu ek, {-SAm} şeklindedir, ekin ses uyumlarına göre dört değişken biçimi vardır: [-zam], [-zem]; [-sam], [-sem]. Ünlü uyumuna tabi olarak, sert sessizlerle sona eren yapılardan sonra [-sam], [-sem]; yumuşak sessizler ve ünlülerle sonlanan biçimlerden sonra [-zam], [-zem] şekilleri kullanılmaktadır.

парсам /parzam/ 'ver (lütfen)' (PMK 93: 10)
кайсам /kayzam/ 'git (lütfen)' (SA 67: 15)
каласам /kalazam/ 'söyle (lütfen)' (UH 72: 19)
уџсам /uʃsam/ 'aç (lütfen)' (TTÇ 3: 26-28)
илтсем /iltsem/ 'duy (lütfen)' (KA 57: 18)

Эй, турăçăм, хăтарсам мана çав чунтан. (КА 57: 13-14)
/ey, turıjım, hıdarzam mana şav çundan./
*Ey tanrım, **kurtar** beni bu candan.*

Teklik 2. kişi emir çekiminde, nezaket ve rica anlamları {-ççï} (~ ET *er-ti* ~ TT *idi*) ekinin yardımıyla da katılmaktadır.

парчĕ /parççï/ 'ver (*lütfen*)' (AÇ 32: 23)
ан кĕрчĕ /kırççï/ 'gir (*lütfen*)' (İET 127: 26)

Yukarıda anılan her iki biçim de bir araya gelerek de emir anlamını kuvvetlendirme ve nezaket anlamlarını katabilmektedir:

çăлсамчĕ /şilzemççï/ 'bağışla, *kurtar* (*lütfen*)' (VTŞ 165: 41)
кайсамчĕ /kayzamççï/ 'git (*lütfen*)' (APS 43: 19)
килсемчĕ /kilzemççï/ 'gel (*lütfen*)' (APS 43: 19)

ТЕКЛІК 3. Кіші

Çuvaş Türkçesinde teklik 3. kişi emir çekimi GT {-sXn} ekinden farklı bir morfemle, {-тĂр} ({Tır}) ekiyle işaretlenmektedir; ekin ses uyumlarına göre, [-dır], [-dır]; [-tır], [-tır] şeklinde dört değişken biçimi vardır.

/t/ li şekiller tonsuz sessizlerle sona eren tabanlardan sonra; /d/ li şekiller ise, tonlu sessizler ve ünlülerle sona eren fiil tabanlarından sonra kullanılmaktadır:

калатăр /kaladır/ 'söylesin' (P 143: 2)
шаккатăр /şagğadır/ 'saklatsın' (AÇ 213: 2)
вудатăр /vuladır/ 'okusun' (VTŞ 76: 19)
пулăштăр /pulıştır/ 'yardım etsin' (AÇ 178: 19)
антăр /andır/ 'insin' (İY 132: 41)
таврăнтăр /tavrındır/ 'dönsün' (İET 46: 10)
кăлартăр /kılardır/ 'çıkarsın' (İY 208: 1)
выртăр /vırdır/ 'biçsin' (AÇ 191: 25)
пĕçертĕр /pişerdır/ 'pişirsin' (TTÇ 237: 13)
кĕттĕр /kittır/ 'beklesin' (S 58: 26)

Sonu /r/ ile biten üç sestem oluşan on fiil, teklik 3. kişi emir ekini aldığı anda fiil tabanının sonundaki bu ses düşmektedir:

патăр (< пар-тăр) /padır/ 'versin' (İY 285: 13)
пытăр (< пыр-тăр) /pıdır/ 'gitsin' (КА 380: 9)
кĕтĕр (< кĕр-тĕр) /kıdır/ 'girsin' (YŞP 103: 3)

Olumsuz:

Teklik 3. kişi emir kipinin olumsuzu, teklik 2. kişide olduğu gibi olumlu biçimden önce **ан** ([an]) edatının kullanılmasıyla teşkil edilmektedir.

ан курăнтăр /an ƙurındır/ 'görünmesin' (AÇ 90: 13)

ан тухтăр /an tuhtır/ 'çıkmasın' (AÇ 134: 5)

ан чирлетăр /an çirledır/ 'hastalanmasın' (AÇ 215: 4)

ан вĕренттĕр /an vĕrendır/ 'öğrenmesin' (İET 146: 19)

ан иксĕлтĕр /an iksıldır/ 'eksilmesin' (AÇ 169: 13)

ÇOKLUK 1. KİŞİ

Çuvaş Türkçesinde teklik 1. kişi emir çekimi {-Ar}{-Ap} ekiyle kurulmaktadır; ekin iki değişken biçimi vardır: [-am], [-em]. Ekin ses-biçim ilişkileri teklik 1. kişi emir ekininki gibidir.

васкар (< васка-ар)/vaşkar/ 'acele edelim' (KA 30: 37)

хăварар /hıvarar/ 'bırakalım' (UH 218: 39)

пуштарар /puştarar/ 'toplayalım' (UH 266: 42)

сыварар /şıvrar/ 'uyuyalım' (İET 135: 10)

апатланар /abatlanar/ 'yemek yiyelim' (VTŞ 48: 9)

ăшăтар /şıđdar/ 'ısıtalım' (VTŞ 48: 9)

юрлар /yurlar/ 'şarkı söyleyelim' (VTŞ 65: 11)

уйрăлар /uyrılar/ 'ayrılalım' (TTÇ 168: 20)

чарăнар /çařınar/ 'duralım' (S 4: 12)

таврăнар /tavrınar/ 'dönelim' (TTÇ 177: 11)

кĕрер /kĕrer/ 'girelim' (İY 123: 22)

чĕртер /çırter/ 'tutuşturalım' (İY 326: 33)

ĕсер /ĕşer/ 'içelim' (KA 309: 34)

илер /iler/ 'alalım' (KA 250: 36)

Olumsuz:

Çokluk 1. kişi emir çekiminin olumsuzu tıpkı teklik 1. kişide olduğu gibi olumlu biçimden sonra [**мар**] ([mar]) edatının getirilmesiyle kurulmaktadır.

юлар мар /yular mar/ 'kalmayalım' (TTÇ 90: 10)

тухар мар /tuħar mar/ 'çıkmayalım' (İY 123: 15)

калашар мар /kalajar mar/ 'konuşmayalım' (TTÇ 160: 1)

ларар мар /larar mar/ 'oturmayalım' (S 83: 21)

инкек куарар мар-ха /ingek ƙurar mar-ħa/ 'sıkıntı görmeyelim' (S 95: 16)

сўрер мар /šürer mar/ 'yürümeylim, dolaşmayalım' (S 4: 12)

көрер мар /kïrer mar/ 'girmeyelim' (S 82: 36)

мёскёнленер мар /mïskïnlener mar/ 'miskınleşmeyelim' (S 207: 6)

ÇOKLUK 2. KİŞİ

Çuvaş Türkçesinde çokluk 2. kişi emir çekimi, **{-Äp}** ({-İr}) ekiyle kurulmaktadır. Ekin, ses-biçim ilişkileri teklik-çokluk 1. kişi emir ekininki gibidir.

шырăр (< шыра-ăр) /šırır/ 'arayın' (AÇ 89: 15)

тăхтăр (< тăхта-ăр) /tîhtır/ 'bekleyin; durun' (İY 184: 7)

хăрăр (< хăра-ăр) /hırır/ 'korkun' (AÇ 101: 33)

астăвăр (< асту-ăр) /astıvır/ 'hatırlayın' (AÇ 134: 4)

пулăшăр /pulıšır/ 'yardım edin' (S 29: 22)

тупăр /tubır/ 'bulun' (AÇ 89: 15)

парăр /parır/ 'verin' (AÇ 109: 19)

пусăр (hayvanı) *boğazlayın* ' (AÇ 107: 19)

сырăр /sırır/ 'yazın' (AÇ 186: 34)

ёслёр (< ёсле-ёр) /ışlır/ 'çalışın' (ŞP 53: 7)

кўрёр /kürır/ 'taşıyın' (ŞP 53: 7)

чёнёр /çınır/ 'çağırın, seslenin' (S 176: 6)

Пуринчен ытла вырăс чёлхине вёренме **тăрăшăр**, унсăрăн вёренў сүлё хупă. (AÇ 178: 15-17)

/purincen itla vırıs çılhine vïrenme tırıšır, unzırın vïrenü şulı hubı./

Hepsinden çok Rus dilini öğrenmeye gayret edin, yoksa öğrenim yolu kapalı.

Olumsuz:

Çokluk 2. kişi emir çekiminin olumsuzu, teklik 2. kişide olduğu gibi, olumlu biçimden önce **ан** /an/ edatının getirilmesiyle kurulmaktadır.

ан ярăр /an yarır/ 'göndermeyin' (YŞP 12: 27)

ан пăшăрханăр /an pışırhanır/ 'endişelenmeyin' (AÇ 248: 37)

ан чарăр 'durdurmayın' (AÇ 131: 22)

ан хăрăр (< хăра-ăр) /an hırır/ 'korkmayın' (AÇ 185: 3)

ан кёртёр /an kirtır/ 'sokmayın' (YŞP 12: 38)

ан йёрёр /an yıırır/ 'ağlamayın' (AÇ 191: 20)

ан ўпкелёр (< ўпкеле-ёр) /an üpkelır/ 'öfkelenmeyin' (S 257: 39)

ан сїлленёр /an şillenlır/ 'sinirlenmeyin' (İY 197: 32)

Çuvaş Türkçesinde teklik 2. kişi emir çekimlerinde mevcut olan ve emir anlamını pekiştiren ve kısmen de nezaket katan bir ek olan {SAM} çokluk 2. kişi çekimi için de geçerlidir. Çokluk 2. kişi çekiminde bu ek, kip ekinden önce gelir ve ek {SAMİR} biçimini alır: [-zamır], [-zemır]; [-samır], [-semır]²⁰⁸.

парсамӑр /parzamır/ 'verin (lütfen)' (KA 315: 40-41)

пулӑшсамӑр /pulışsamır/ 'yardım edin (lütfen)' (PMK 7: 6)

пӑлтерсемӑр /pilderzemır/ 'bildirin (lütfen)' (S 258: 39)

Яковлев, **каласамӑр**, тархасшӑн, эсир çав юханшывсене ачтан пӑлетӑр вара? (KA 229: 16-17)

/yaçovlev, çalazamır, tarhaşşın, ezir çav yuħanşıvzene iştan pӑledır vара?/

Yakovlev, söyleyiniz lütfen, siz o akarsuları nereden biliyorsunuz.

Teklik 2. kişide geçerli olan {-çç} ekinin rica anlamı katması, çokluk 2. kişide de geçerlidir.

каласа парӑрчӑ /kalaza parırçı/ 'söyleyiverin (lütfen)' (HÇLÇ 253)

Emir kipinin anlamının pekiştirilmesinde {-SAM} ve {-çç} unsurlarının birlikte kullanıldığı da görülmektedir. Bu tür bir kullanımda, kip/şahıs eki bu iki unsurun arasında yer almaktadır.

парсамӑрчӑ /parzamırçı/ 'verin (lütfen)' (S 30: 9)

курсамӑрчӑ /kurzamırçı/ 'görün (lütfen)' (APS 184: 23)

ÇOKLUK 3. KİŞİ

Çuvaş Türkçesinde çokluk 3. kişi emir çekimi, {-**ЧЧӐР**} ({{-(ç)çİR}}) ekiyle kurulmaktadır; ekin [-çİR], [-çİR], [-ççİR], [-ççİR] şeklinde dört değişken biçimi vardır. Sert ünsüzlerle sona eren fiil tabanlarından sonra [-çİR], [-çİR]; yumuşak ünsüzler ve ünlülerle sona eren fiil tabanlarından sonra [-ççİR], [-ççİR] şekilleri gelmektedir.

калаçӑр /çalaşçİR/ 'konuşsunlar' (YŞP 18: 15)

хӑпчӑр /hıpçİR/ 'kopsunlar; ayrılısunlar' (S 219: 43)

çухатчӑр /şuħatçİR/ 'kaybetsinler' (VTŞ 192: 28)

пӑтчӑр /pıtçİR/ 'bitsinler; mahvolsunlar' (VYV 17: 41)

илтчӑр /iltçİR/ 'duysunlar' (AÇ 36: 21)

вӑлкӑшчӑр /vılkışçİR/ 'dalgalansınlar, havalansınlar' (S 405: 1)

тӑрлетчӑр /türletçİR/ 'düzeltsinler' (UH 178: 19)

²⁰⁸ Emir çekiminde anlam pekiştirmek için soru eki de kullanılabilir. Bu durumda ek dizimi değişmektedir. Böyle bir kullanımda {-SAM} eki emir/şahıs ekinden önce değil, sonra gelmektedir: **канӑрсам-и** /çanırzam-i/ 'dinleniniz (lütfen)' (HÇLÇ 252-3). Oysa, Çuvaş morfolojik sistemine göre, bu yapı ***кансамӑр-и** /kanzamır-i/ şeklinde olmalıdır. (Pavlov 1965: 252-3)

- шыраччӓр /şıraççır/ 'arasınlar' (İY 95: 6)
 канччӓр /қаңççір/ 'dinlensinler' (AÇ 225: 8)
 вӓренччӓр /virenççір/ 'öğrensinler' (UH 410: 33)
 вилччӓр /vilççір/ 'ölsünler' (VYV 17: 41)
 тӓлеччӓр /tüleççір/ 'ödesinler' (S 88: 17)
 сӓӓреччӓрех /şüreççیره/ 'dolaşsınlar, yürüsünler' (İY 95:6)

Sonu /r/ ile biten üç sestem oluşan on fiil, teklik 3. kişi emir çekiminde olduğu gibi çokluk 3. kişi emir ekini aldığı anda fiil tabanının sonundaki bu ses düşmektedir:

- тӓччӓр (<тӓр-ччӓр) /tıççір/ 'dursunlar' (ТТÇ 24: 13)
 пыччӓр (<пыр-ччӓр) /pıççір/ 'gitsinler' (КА 288: 37)
 йӓччӓр (<йӓр-ччӓр) /yıççір/ 'ağlasınlar' (AÇ 228: 19-21)
 ан кӓччӓр (<ан кӓр-ччӓр) /an kıççір/ 'girmesinler' (ŞP 93: 34)

Olumsuz:

Çokluk 3. kişi emir çekiminin olumsuzu, teklik 2. kişide olduğu gibi, olumlu biçimden önce ан ([an]) edatının getirilmesiyle kurulmaktadır.

- ан хуначчӓр /an hunaççір/ 'üremesinler, çoğalmasınlar' (VYV 17: 41)
 ан курччӓр /an kırççір/ 'görmesinler' (AÇ 225: 19)
 ан сисчӓр /an sisççір/ 'sezmesinler' (S 252: 34)
 ан тӓкӓнччӓр /an tiginççір/ 'dokunmasınlar, sataşmasınlar' (S 328: 17)

Emir kipi çekim örnekleri:

		КАЙ- 'GİT-'		
ТЕКЛИК	1. Kişi	каям (AÇ 140: 13)	/қayam/	gideyim
	2. Kişi	кай (ТТÇ 285: 3)	/қay/	git
	3. Kişi	кайтӓр (YŞP 37: 15)	/қaydır/	gitsin
ÇOKLUK	1. Kişi	каяр (КА 333: 13)	/қayar/	gidelim
	2. Kişi	кайӓр (YŞP 51: 22)	/қayır/	gidin
	3. Kişi	кайччӓр (UH 410: 33)	/қayççір/	gitsinler

		ЛАР- 'OTUR-'		
ТЕКЛИК	1. Kişi	ларам (SA 252: 7-8)	/laram/	oturayım
	2. Kişi	лар (İET 26: 30)	/lar/	otur
	3. Kişi	лартӓр (VTŞ 82: 3)	/lardır/	otursun
ÇOKLUK	1. Kişi	ларар (İY 263: 26)	/larar/	oturalım
	2. Kişi	ларӓр (ŞP 111: 30)	/larır/	oturun
	3. Kişi	ларччӓр (VYV 86: 18)	/larççір/	otursunlar

		ПӀХ- 'BAK-'		
TEKLIK	1. Kişi	пӀхам (UH 186: 32)	/pĩham/	<i>bakayım</i>
	2. Kişi	пӀх (TТҢ 173: 24)	/pĩh/	<i>bak</i>
	3. Kişi	пӀхтӀр (VYV 229: 11)	/pĩhdĩr/	<i>baksın</i>
ÇOKLUK	1. Kişi	пӀхар (AÇ 236: 33)	/pĩhar/	<i>bakalım</i>
	2. Kişi	пӀхӀр (İY 319: 25)	/pĩhĩr/	<i>bakın</i>
	3. Kişi	пӀхчӀр (SA 151: 32)	/pĩhçĩr/	<i>baksınlar</i>

		Кил- 'GEL-'		
TEKLIK	1. Kişi	килем (AÇ 191: 34)	/kilem/	<i>geleyim</i>
	2. Kişi	кил (VYV 66: 14)	/kil/	<i>gel</i>
	3. Kişi	килтӀр (YŞP 101: 25)	/kildĩr/	<i>gelsin</i>
ÇOKLUK	1. Kişi	килер (TТҢ 230: 37)	/kiler/	<i>gelelim</i>
	2. Kişi	килӀр (İY 226: 33)	/kilĩr/	<i>gelin</i>
	3. Kişi	килчӀр (SA 125: 22)	/kilçĩr/	<i>gelsinler</i>

		ПӀЛ- 'BİL-'		
TEKLIK	1. Kişi	пӀлем (YŞP 72: 36)	/pĩlem/	<i>bileyim</i>
	2. Kişi	пӀл (İET 234: 24)	/pĩl/	<i>bil</i>
	3. Kişi	пӀлтӀр (ŞP 191: 26)	/pĩldĩr/	<i>bilsin</i>
ÇOKLUK	1. Kişi	пӀлер (TТҢ 41: 29)	/pĩler/	<i>bilelim</i>
	2. Kişi	пӀлӀр (KA 182: 41)	/pĩlĩr/	<i>bilin</i>
	3. Kişi	пӀлчӀр (SA 152: 35)	/pĩlçĩr/	<i>bilsinler</i>

		Ңи- 'YE-'		
TEKLIK	1. Kişi	Ңием (TТҢ 106: 23)	/çiyem/	<i>yiyeyim</i>
	2. Kişi	Ңи (İY 62: 30)	/şi/	<i>ye</i>
	3. Kişi	ҢитӀр (TТҢ 237: 13)	/řidĩr/	<i>yesin</i>
ÇOKLUK	1. Kişi	Ңиер (TТҢ 193: 12)	/şiyer/	<i>yiyeelim</i>
	2. Kişi	ҢийӀр (İY 175: 35)	/řiyĩr/	<i>yiyein</i>
	3. Kişi	— ²⁰⁹	—	—

		Кай- 'GIT-'		
TEKLIK	1. Kişi	каям мар-ха (P 164: 9)	/kayam mar-ħa/	<i>gitmeyeyim</i>
	2. Kişi	ан кай (UH 328: 10)	/an ğay/	<i>gitme</i>
	3. Kişi	ан кайтӀр (İY 113: 18)	/an ğaydĩr/	<i>gitmesin</i>
ÇOKLUK	1. Kişi	каяр мар (VTŞ 6: 30)	/kayar mar/	<i>gitmeyelim</i>
	2. Kişi	ан кайӀр (P 21: 10)	/an ğayĩr/	<i>gitmeyin</i>
	3. Kişi	ан кайчӀр (VYV 55: 30)	/an ğayçĩr/	<i>gitmesinler</i>

²⁰⁹ Metinlerimizde kullanım örneğini tespit edemedik.

5.1.2.2.2. GEREKLİLİK KİPİ

Çuvaş Türkçesinde gereklilik ifadesi iki yolla yapılmaktadır.

5.1.2.2.2.1. {-мАлла} /{-мАлла}/ ЕКІ

Fiil tabanından sonra {-мАлла} sıfat-fiil ekinin getirilmesiyle oluşturulan bu gereklilik biçiminin şahıs kavramı ek yardımıyla değil, ilgi durumundaki şahıs (ya da dönüşlü kişi) zamiri ve 3. kişide ayrıca ilgi durumundaki adlar ile karşılanmaktadır²¹⁰.

ТЕКЛІК	1	[ман(ән)/(хамән)] [FiİL-мАлла]
	2	[сан(ән)/(хăвән)] [FiİL-мАлла]
	3	[ун(ән)/(хăйән)/AD+İLGİ EKİ] [FiİL-мАлла]
ÇOKLUK	1	[пирĕн/(хамăрăн)] [FiİL-мАлла]
	2	[сирĕн/(хăвăрăн)] [FiİL-мАлла]
	3	[вĕсен/(хăйсен)/AD+ÇOKLUK+İLGİ EKİ] [FiİL-мАлла]

Gereklilik kipinin bu şeklinin olumsuzu olumlu biçimden sonra **mar** (~ ET *ermez*, ~ TT *değil*) edatının getirilmesi ile oluşturulmaktadır.

ТЕКЛІК	1	[ман(ән)/(хамән)] [FiİL-мАлла мар]
	2	[сан(ән)/(хăвән)] [FiİL-мАлла мар]
	3	[ун(ән)/(хăйән)/AD+İLGİ EKİ] [FiİL-мАлла мар]
ÇOKLUK	1	[пирĕн/(хамăрăн)] [FiİL-мАлла мар]
	2	[сирĕн/(хăвăрăн)] [FiİL-мАлла мар]
	3	[вĕсен/(хăйсен)/AD+ÇOKLUK+İLGİ EKİ] [FiİL-мАлла мар]

Bu biçimle yapılan gereklilik ifadesi daha çok *isteğe, gönüllülüğe dayalı* bir gerekliliği gösterirler.

Kişilere göre kullanım örnekleri şöyledir:

ТЕКЛІК 1. Kişi

Хамән выльăхсем патне тухмалла... (İY 72: 20)

/hamĕn vil'ĭhsem patne tuhmalla.../

Hayvanların yanına gitmeliyim (hh. çıkmalıyım).

Манән каймалла. (İY 279: 31)

/manĕn kaymalla./

Gitmeliyim.

²¹⁰ Kişi kavramını oluşturan bu unsurlar temelde fiil biçiminden önce kullanılmaktadır, aralarına diğer cümle unsurları girebilmektedir. Ancak bu unsurların fiil biçiminden sonra kullanımları da görülebilmektedir.

Ман вара хам сәмаха шанни-әнenni şeş şitмест, ăна тепѐр ғынна та ѐнентермелле. (РМК 56: 4-5)

/man cara ĥam sġmaĥa şanni-ġnenni şeş řitмест, ġna tebġr şinna da ġnendermelle./

Sadece benim kendi sözüme inanmam yetmez, onu diğer insanlara da inandırmalıyım.

ТЕКЛІК 2. Кіші

Әсѐ ғывăр, Иван. Ыран кунѐпех **ѐцлемелле-ѐке сан.** (КА 75: 3-4)

/ezġ řivġr, ivan. İran kunġpех ġclemelle-şke san./

İvan, sen uyu. Yarın ġün boyu çalışmalısın ya.

13) Вѐрентес тесен, **хăвăн** нумай пѐлмелле, **хăвăн** вѐренмелле. (КА 136: 12-

/vġrendes tezen, ĥġvġn numay pġlmelle, ĥġvġn vġrenmelle./

Öğreteceksen, kendin çok bilmelisin, kendin öğrenmelisin.

Ăна **санăн хăвăнах чухламалла**, ытла пѐчѐк ачах мар. (ТТÇ 107: 41-42)

/ġna sanġn ĥġvġnaĥ çuĥlamalla, ıtla pġcġk aça mar./

Onu sen kendin anlamalsın, küçük çocuk değilsin.

ТЕКЛІК 3. Кіші

Унтан **Тимушăн** кѐнеке **вуламалла**. Уроксем **тумалла**. (ЇЕТ 31: 12-13)

/undan timuřġn kġnege vulamalla. uroşsem tumalla.

Daha sonra Timuş kitap okumalı. Derslerini yapmalı.

Левăн ыран салтака **каймалла**. (VTŞ 57: 2-3)

/levġn ıran saldaĥa şaymalla./

Leva yarın askere ġitmeli.

Унăн ҫенѐ сарай **хăпартмалла**. (P 75: 31)

/unġn řġnġ saray ĥġbartmalla./

O yeni ahır yapmalı.

Ыльăм, **этемѐн** қаҫару ыйтма та пѐлмелле. (РМК 69: 5)

/Il'm, edemġn řaĥaru ıtma da pġlmelle./

İl'im, insan özür dilemeyi bilmeli.

87: 7-8) **Ялта** пурăннă ғыннăн малтан ял пурнăҫне, ял шухăшне пѐлмеллех. (ŞP

/yalda purġnnġ řynnġn maldan yal purnġřne, yal řuĥġřne pġmelleh./

Köyde yaşatış kişi önce köy hayatını, köy düşüncesini öğrenmeli.

Вăл вырăс. Унăн михѐлѐх ҫип **арламалла мар**. (АÇ 171: 28)

/vġl vışıs. unġn miĥġlġĥ şip arlamalla mar./

O rus. O çuval için ip eğirmemeli.

Салтака сәләк, алса-чәлха, сәматә кирлә. **вәл әшә тәхәнмалла**, шәнса **пәсәлмалла мар**. (İY 310: 25-26)

/saldāğa şilīk, alsa-çılḥa, şimadī kirlī, vīl ījī tīḥīmalla, šinza pizīlmalla mar./

*Askere şapka, eldiven, çorap, keçe çizme gerekli. O kalın **giyinmeli**, üşütüp hastalanmamalı.*

ÇOKLUK 1. Kişi

Ыран мар тепәр кун **пирән** әна пуштарма **каймалла**. (ŞP 25: 29)

/ıran mar tebır ğun pırın ina puştarma қаymalla./

*Yarın değil öbür gün biz onu toplamaya **gıtmeliyiz**.*

Пирән ирхине ултә сехетре ял совет умне **пуштарәнмалла**. (ТТÇ 49: 41)

/pırın irhine ultı sehetre yal sovet umne puştarınmalla./

*Sabah saat altıda köy heyeti önünde **toplantıyız**.*

ÇOKLUK 2. Kişi

Çәнә чиркү валли укça пуштарма тухрәмәр, **сирән** ултә тенкә **түлемелле**.

(AÇ 81: 22: 23)

/şini çirgü valli uqşa puştarma tuḥrımır, sirın ultı tengi tülemelle./

*Yeni kilise için para toplamaya çıktık, altı ruble **ödemelisiniz**.*

ÇOKLUK 3. Kişi

Вәренекенсем чиркәве **сүремелле**, турра **юратмалла**, **кәлтумалла**. (КА

85: 34-5)

/vırenegenzem çirgıve şüremelle, turra yuratmalla, kıltumalla./

*Öğrenciler kiliseye **gıtmeliler**, tanrıyı **sevmeliler**, **dua etmeliler**.*

Хәрачасен пурте кәрепле **илмелле**, арçын **ачасен** сенәксемпе **тухмалла**.

(ŞP 25: 32)

/hıracazen purte kıreple ilmelle, arjın acazen senıksembe tuḥmalla./

*Kız çocuklarının hepsi tırmık **almalılar**, erkek çocukları yabalarla **çıkmalılar**.*

Тәшманпа **кашнин** **сапәсмалла**. (VTŞ 9: 26)

/tişmanba qaşnin şabışmalla./

*Düşmanla herkes **çarpışmalı**.*

5.1.2.2.2.2. {-Ас пулатъ} /{-As pulat’}/ ВІÇİMİ

Gelecek zaman sıfat-fiil eki ile şimdiki-geniş zaman teklik 3. kişi çekimindeki **пул-** /pul-/ ‘ol-’ fiilinin bir araya gelmesiyle oluşturulan bu yapı Çuvaş Türkçesinde gerekliliği ifade eden *kiplik* bir yapıdır.

Bu biçimde kişi kavramı {-mAllA} biçiminde de olduğu gibi, şahıs ekleri ile morfolojik değil, kişi-dönüştürme zamiri ve adlar ile sözdizimsel olarak sağlanır.

ТЕКЛІК	1	[ман(ән)/(хамән)] [FiİL-Ас пулатъ]
	2	[сан(ән)/(хăвән)] [FiİL-Ас пулатъ]
	3	[ун(ән)/(хăйән)/AD+İLGİ EKİ] [FiİL-Ас пулатъ]
ÇOKLUK	1	[пирән/(хамăрән)] [FiİL-Ас пулатъ]
	2	[сирән/(хăвăрән)] [FiİL-Ас пулатъ]
	3	[вĕсен/(хăйсен)/AD+ÇOKLUK+ İLGİ EKİ] [FiİL-Ас пулатъ]

Bu biçimle yapılan gereklilik ifadesi daha çok *zorunluluğa, zorlamaya dayalı* bir gerekliliği gösterir.

Bu biçimin kullanım örnekleri şöyledir:

ТЕКЛІК 1. Kişi

Каҗарăр, **манән васкас пулатъ**. Кўкеҗ клубәнче кетешсĕ, унта **ситмелле**, — терĕ те вăл, пурне те ыра сунса, шукултан тухрĕ. (İY 226: 36-38)

/çajarır, manın vaskas pulat'. kügeş klubince kideşşi, unda şitmelle, - teri de vil, purne de iri sunza, şkuldан tuhrı./

Af edersiniz, acele etmeliyim. Kügesi kulübünde bekliyorlar, oraya gitmeliyim, dedi ve herkese selam verip okuldan çıktı.

Кăтарт кĕнекине. **Ман** ăна тĕрĕслесе **паллă туса хăварас пулатъ**. (YŞP 120: 35-36)

/kđart kĕnegine. Man ina tırisleze palli tuza hıvaras pulat'./

Kitabını göster. Onu kontrol edip işaret koymalıyım.

Манән қаҗчен яла **ситес пулатъ-ха...** (İET 176: 23)

/manın çaççen yala şides pulat'-ha.../

Akşama kadar köye ulaşmalıyım...

ТЕКЛІК 2. Kişi

Аслашшĕ, эсĕ те ыртса кан. Сана пĕшкĕнме юрамасть, куҗна та **кantarас пулатъ**. (KA 37: 25-26)

/aslaşşı, ezı de irtza kan. Sana pişkinme yuramast', kuşna da kandaras pulat'./

Büyükbaba, yatıp dinlen. Eğilmen uygun değil, gözünü de dinlendirmelisin.

— Вăрçă — пĕтет вăл, **санән** малашнехи пурнăç җинчен **шухăшлас пулатъ**. (KA 18: 19)

/— virji – pitet vil, sanın malaşnehi purnış şincen şuhışkas pulat'./

Savaş biter, sen ilerideki hayatını düşünmelisin.

Тен, хальччен милицисене те пѐлтерчѐс пуль унта, **санӑн** вѐсеие хурахсем хӑвна мѐнле тапӑнни ҫинчен **каласа парас пулать...** (YҫP 7: 5-7)

/ten, ɣal'ççen militsizene de pïldercis pul' unda, sanın vızene ɣuraɣsem ɣıvna mınle tabınnı şincen ɣalaza paras pulat'./

*Şimdiye kadar orada polise haber vermişlerdir, sen onlara soyguncuların sana nasıl saldırdığını **anlatmalısın**.*

Әх, Анюк, чунӑм, ӗмӗр-ӗмӗр **тав тӑвас пулать сан** мана! (YҫP 31: 8-9)

/eh, anyuɣ, çunım, ımır-ımır tav tıvas pulat' san mana!/
*Ah, Anyuk, canım, ömür boyu bana **teşekkür etmelisin**.*

Ҫынсем сана ыр сунаççӗ, хурлӑхран хӑтарасшӑн тӑрӑшаççӗ, ҫавна кӑштах **чухлас пулать** ӗнтӗ **санӑн**, Илюш, мӗн каланине **итлес пулать...** (YҫP 118: 26-29)

/şinzem sana ır sunaşşı, ɣurlıɣran ɣıdarassın tırıɣaşşı, şavna kıştaɣ çuɣlas pulat' indı sanın, ilyuş, mın ɣalanine itles pulat'.../

*İnsanlar sana iyilik diliyorlar, sıkıntıdan kurtarmak için çabalyorlar, bunu biraz **anlamalısın İlyuş; söylenenleri dinlemelisin**.*

Саттук, **сан** вӑрçма-харкашма **вӑренес пулать**, пирӗн малашнехи пурнӑç эс мана епле хӑртнинчен килет. (PМК 14: 13-15)

Sattyuɣ, san vırşma-ɣarɣaşma vırenes pulat', pırın malaşnehi purnış es mana yeple ɣırtnincen kilet.

*Sattyuk, dövüşmeyi, kavga etmeyi **öğrenmelisin**, bizim ilerideki hayatımız senin beni nasıl azarlayacağına bağlı.*

ТЕКЛІК 3. Кіші

Пурӑнас пулать вӗт **этемӗн** мӗнле те пулин, — терӗ инке. (ТТҪ 115: 25-26)

/purınas pulat' vıt edemın mınle de pulin, - terı inge./

*Yenge, insan bir şekilde **yaşamalı**, dedi.*

Халӗ **унӑн** эп мӗн курнине **курас пулать**, эп мӗн тӑснине **тӑсес пулать...** (ТТҪ 256: 36-37)

/ɣalı unın ep mın ɣurnine ɣuras pulat', ep mın tısnine tıses pulat'.../

*Şimdi o benim gördüklerimi **görmeli**, benim çektiklerimi **çekmeli**...*

ҪОКЛУК 1. Кіші

Ӑна ҫеç мар, ыттисене те пӗтӗм чун-чӗреренех **тав тӑвас пулать пирӗн**, — тарӑнӑн сывласа илчӗ старик. (SA 14: 15)

/ına şeş mar, ittizene de pıdım çun-çırerer tav tıvas pulat' pırın, - tarınnın sıvlaza ilcı starik.

*Sadece ona değil, diğerlerine de bütün kalbimizden **teşekkür etmeliyiz**; yaşlı adam derin bir nefes aldı.*

Халлӗхе **пирӗн** тӗрмерен елле хӑтӑлса юласси ҫинчен ҫеç **шухӑшлас пулать**. (YҫP 35: 40-41)

/Hallıhe pırın tırmerer yeple ɣıdılza yulassi şincen şeş şuɣışlas pulat'./

*Şimdilik biz sadece hapisten nasıl kurtulacağımızı **düşünmeliyiz**.*

Анчах та пуслӑхсене лашасене кунта тытса усрани усӑллӑ пулнине
ӗнентерме пӗлес пулать пирӗн. (ŠP 60: 35-37)

/ancaḥ da puşlıḥsene laşazene kunda tıtsa usrani uzıllı pulnine ınenderme pıles
pulat' pırın./

*Ancak, yöneticileri atları burada tutup bakmanın yararlı olacağına
inandırabilmeliyiz.*

ÇOKLUK 2. Kişi

— Эсир ӱсӗр, **сирӗн** выртса **канас пулать**,— терӗ капитан помощнике. (YŞP
25: 10-11)

/- ezir üzir, sirin vırtsa kanas pulat', - teri kapitan pomoşcnike./

Kaptan yardımcısına, siz sarhoşsunuz, yatıp dinlenmelisiniz, dedi.

Эп, мӗнле пулсан та, сирен пысӑк тетӗр ҫав, ман сӑмаха **итлес пулать**, —
терӗ вӑл. (ТТҫ 114: 1-3)

/ep, mınle pulzan da, sirin pızık tedir şav, man şımaḥa itles pulat', - teri vil./

O, ne olursa olsun ben sizin büyük abinizim, benim sözümü dinlemelisiniz, dedi.

Намӑса ман мар, сирӗн **пӗлес пулать!** (VYV 73: 37-38)

/namısa man mar, sirin pıles pulat'!./

Ayıbı ben değil, siz bilmelisiniz!

ÇOKLUK 3. Kişi

Тимлерех итлӗр, эпӗ список вулама пуслатӑп. Кама асӑнатӑп — **вӗсен**,
хӑйсен япалисене илсе, урама **тухас пулать.** (SA 49: 2-5)

/timlerek itler, epı spisoḥ vulama puşladıp. kama azınadıp – vizen, ḥıyzen
yapalizene ilze, urama tuḥas pulat'./

*Dikkatlice dinleyin, listeyi okumaya başlıyorum. Kimlerin adını okursam, onlar
eşyalarını alıp, dışarı çıkmalılar.*

Вӗсем ҫуралнӑ яла кайса **килес пулать.** (UH 244: 1)

/vızem şuralnı yala kayza kiles pulat'./

Onlar doğdukları köye gelmeliler.

5.1.2.2.3. ŞART KİPİ

Pavlov Çuvaş Türkçesinde, diğer Türk dillerindeki gibi şart kipi olmadığını
belirttikten sonra, onun yerine {-SAn}, {-SAssIn} zarf-fiil eklerinin kullanıldığını
göstermektedir. (1965: 289)

Çuvaş Türkçesinde şart kipi kurulurken kişi kavramı eklerle değil, şahıs (ve
dönüşlülük) zamirleri ve 3. kişilerde adlar ile sağlanmaktadır. Kimi zaman şart kipi
oluşturulurken bu unsurların yer almadığı da görülebilir. Bu durumda, bağlam ve anlam

bütünlüğü içerisinde önceki cümlelerin şahıs işaretçisi (zamir, ad ya da şahıs eki) dikkate alınabilmektedir.

Çuvaş Türkçesinde şart kipinin oluşumu kişilere göre şöyle gösterilebilir:

ТЕКЛІК	1	эпĕ ~ эп [FiİL-сАн /-сАссĂн]
	2	эсĕ ~ эс [FiİL-сАн /-сАссĂн]
	3	вăл /АД [FiİL-сАн /-сАссĂн]
ÇОКЛУК	1	эпĕр ~ эфир [FiİL-сАн /-сАссĂн]
	2	эсĕр ~ эсир [FiİL-сАн /-сАссĂн]
	3	вĕсем/АД [FiİL-сАн /-сАссĂн]

Şart kipinin olumsuz biçimi GT olumsuzluk eki {-mA}'nın fiil tabanı ile kip eki arasına yerleşmesi ile oluşturulmaktadır.

ТЕКЛІК	1	эпĕ ~ эп [FiİL-мАсАн /-мАсАссĂн]
	2	эсĕ ~ эс [FiİL-мАсАн /-мАсАссĂн]
	3	вăл /АД [FiİL-мАсАн /-мАсАссĂн]
ÇОКЛУК	1	эпĕр ~ эфир [FiİL-мАсАн /-мАсАссĂн]
	2	эсĕр ~ эсир [FiİL-мАсАн /-мАсАссĂн]
	3	вĕсем/АД [FiİL-мАсАн /-мАсАссĂн]

Şart kipinin şahıslara kullanım örneklerini şöyle gösterebiliriz:

ТЕКЛІК 1. Кіші

Эпĕ кайсан ёслекен никам та юлмасть пирĕн. (VTŞ 9: 17-18)
/epĕ kayzan işlegen niğam da yulmast' pirĕn./
*Ben **gütsem** bizim çalışan kimsemiz kalmaz.*

Педагог **пулмасан** та кăштах ăнланатăп. (ŞP 46: 10)
/pedağoğ pulmazan da kıštağ ĩnlanadıp./
*Pedagog **olmasam** da biraz anlarım.*

Кунĕпе, çĕрĕпе **вуласан** та вуласа пĕтереймĕп куна. (VTŞ 76: 16-17)
/kunĕpe, řĕrĕpe vulazan da vulaza pĕtereymĕp kuna./
*Gün boyu, gece boyu **okusam** da bunu okuyup bitiremeyeceğim.*

... кĕреттĕм эпĕ. Унта **кĕмесессĕн** ялан чун канăçсăрланатчĕ, тем çитмен пек туйаттам хама. (İY 119: 23-24)

/... kirettim ebĕ. unda kĕmezessĕn yalan çun kanıřsĕrlanataçĕ, tem şitmen bek tuyattım ĥama./

... *giriyordum. Oraya **girmesem** daima ruhum sıkılıyordu, bir şey eksik gibi hissediyordum.*

Сывă юлсассăн, киле таврăнсан, пĕрремĕш тĕл-пулурах ăна эпĕ кăтартасшăнчĕ...(VTŞ 173: 36-38)

/sivĭ yulzassĭn, kile tavrĭnzassĭn, pĭrremiř tiĭpuluraĥ ĩna ebĭ kĭdartassĭnĉĭ.../
*Saĝ **kalsam**, eve **dönsem**, ilk buluşmada ona gösterecektim.*

ТЕКЛІК 2. Кіші

Эсĕ вилсен Ваçça питĕ хĕпĕртесе тепре авланĕ. (Аç 42: 19-20)

/ezĭ vilzen vaşça pidi ĥibiŗteze tepre avlanĭ./

*Sen **ölsen** Vaşça çok mutlu olup tekrar evlenecek.*

Сана килте **ларсан** та пĕр сивĕ сăмах калакан пулас çукчĕ. (КА 37: 29-20)

/sana kilde larzan da pĭr sivĭ sĭmaĥ қалаған pulas şukĉĭ./

*Evde **otursan** da sana bir kötü söz söylecek kimse yoktu.*

Улахра ташласа кăтартам эсĕ **пырсассăн**. (VTŞ 6: 40-41)

/ulaĥra taşlasa kĭdartan ezĭ pĭrzassĭn./

*Akşam toplantisına **gelsen** dans edip gösteririm.*

Эс **илмесен** те илекен тупăнать. (ŞP 73: 24)

/es ilmezen de ilegen tubĭnat'./

*Sen **almasan** alan bulunur.*

ТЕКЛІК 3. Кіші

Паллă ĕнтĕ, **амăшĕ хăй кайсан** тата лайăхрах. (КА 370: 41-42)

/palli ĩndĭ, amiřĭ ĥĭy қayzan tada layĭĥraĥ./

*Malumdur ki, annesinin kendisi **gitse** daha iyi.*

Çанталăкĕ **пăсăлмасассăн**, çапла **тăрсан** ыранах та-и пĕтерĕпĕр тен... (İY 112: 10-11)

/řandalĭĝĭ piřilmazassĭn, şapla tĭrzan ıranah ta-i pĭderĭbĭr ten.../

*Hava **bozulmasa**, böyle **kalsa** belki yarın bile bitireceĝiz./*

Пусса, çарана ваттарнăшăн тўлетĕр, **тўлемесен** лашана памастăп, суда паратăп. (Аç 53: 25-27)

/pussa, sarana vattarñiřin tuledĭr, tulemezen laşana pamastĭp, suda paradĭp./

*Basıp, ot yıĝımını daĝıttıĝı iĉin ödesin, **ödemese** atı vermem, mahkemeye veririm.*

Енчен хăрах алăпа **таврăнсан** эпĕ ăна пĕчĕк ачана пăхнă пек пăхăттăм. (ТТç 27: 9-10)

/yencen ĥĭraĥ alĭba tavrĭnzan ebĭ ĩna piĉĭk piĥni pek piĥittĭm./

*Eĝer tek elle **dönse** ben ona küçük çocuĝa bakar gibi bakardım.*

Качча **тухаймасассăн** та ача пăхса ўстерме ĕмет тытнă вăл. (VTŞ 84: 42-43)

/қаçça tuĥaymazassĭn da aca piĥsa üsterme ĭmit titni vĭl./

*O, kocaya **gidemese** de çocuk büyütmeye niyet etmiş.*

ÇOKLUK 1. Kişi

Мунчине эфир, мён астāvассах, пёрле черетпе кёретпёр. Мишша амăшĕ хутать-и — эфир ėемйипе кеме каятпър, **эфир хутсан** — вёсем ėемйипех пыраėėĕ. (ТТė 7: 41-43)

/muncine ebir, mĭn astĭvassah, pĭrle ėeretpe kĭretpĭr. miřša amĭřĭ hudat'-i – ebir řemyibe kĭme řayatpĭr, ebir ĥutsan – vĭzem řemyibeh pırařřĭ./

*Biz banyoya, aklım kestiđinden beri, sırayla giriyoruz. Miřša'nın annesi mi yaktı, biz ailece girmeye gideriz, biz **yaksak** onlar ailece gelirler.*

Эфир вёсене **хисеплемесен** вёсем пире ėилленеėėĕ (Аė 87: 36)

/ebir vĭzene hizeplemezen vĭzem pирe řilleneřřĭ./

*Biz onlara saygı **göstermesek** onlar bize kızarlar.*

ÇOKLUK 2. Kişi

Эсир рекомендаци **парсан**, питё аван пулĕчĕ. (НėЛė 289)

/esir rekomendatsi parzan, pidĭ avan pulĕėĭ./

*Siz nasihat **verseniz** iyi olacaktı.*

ÇOKLUK 3. Kişi

Мана сана памаėėĕ пуль ėав... (...) **Памасан** — върлап! (РМК 12: 24, 27)

/mana sana pamařřĭ pul' şav (...) pamazan — vĭrlap!/
*Beni sana vermezler herhalde... (...) **Vermeseler** kağırırım!*

*Beni sana vermezler herhalde... (...) **Vermeseler** kağırırım!*

Юрать, ун пек тумарăмър, ėывăхри кил картине тапса сиксе пахėа хыėĕнчи ыраш уйне ėăмрăмър. Ырашĕ ėўллĕчĕ, ėапах, хамăра **курмасассăн** та, ыраш ėапкаланнине курса, эфир хăш тёлтине нимĕėсем пёлнĕ, пеме пултарнă — пемерĕė. (Vtř 163: 24-28)

/yurat', un bek tumarĭmĭr, řıvĭħri kil kartine tapsa sikse paħėa ĥıřĭnci iraş uyne ėĭmĭmĭr. Irařĭ řullĕėĭ, şabah, ĥamĭra ėurmazassĭn da, iraş řapķalannine ėurza, ebir ĥiř tĭldine nimĭřsem pĭlnĭ, peme puldarnĭ – pemeşş./

*Tamam, öyle yapmadık, yakındaki avluya atlayıp bahçenin arkasındaki çavdar ekili bölgeye gizlendik. Çavdar uzundu, yine de Almanlar bizi **görmeseler** de çavdarın oynadığını görüp bizim ne tarafta olduğumuzu anladılar, ateş edebilirlerdi, etmediler.*

5.1.2.2.4. İSTEK KİPİ

Çuvaş Türkėesinde istek kipi esas olarak beş yolla teşkil edilmektedir.

5.1.2.2.4.1. {-АсшĂн} /{-Asřĭn}/ EKLI İSTEK KİPİ

Gelecek zaman sıfat-fiil eki {-As} ile ET *uçun* edatının Çuvařėadaki ekleşmiş hâli olan {-řĭn}'in ekleşmesiyle meydana gelen bu ek, planlı bir istek ifade etmektedir. Ekin gelecek zaman ifadesi de oldukėa yoğundur.

{-Асшӑн} eki Çuvaş Türkçesinde *seber*, *amaç* gösteren bir zarf-fiil olarak da kullanılmaktadır (bkz. Zarf-fiiller). Ekin [-асшӑн] /[-asşın]/, [-есшӑн] /[-esşın]/ şeklinde iki biçimi vardır. Ekin ses-biçim görünümüleri şimdiki-geniş zaman ekindeki gibidir.

Bu çekimde, kişi kavramı ekle değil, yalın durumdaki kişi zamirleri ve (3. kişilerde) adlar aracılığı ile sağlanmaktadır.

Bu çekimin, olumlu ve olumsuz biçimleri şöyle gösterilebilir:

ТЕКЛІК	1	эпӗ ~ эп [FiİL-Асшӑн]
	2	эсӗ ~ эс [FiİL-Асшӑн]
	3	вӑл /АД [FiİL-Асшӑн]
ÇOKLUK	1	эпӗр ~ эфир [FiİL-Асшӑн]
	2	эсӗр ~ эсир [FiİL-Асшӑн]
	3	вӗсем / АД(+ÇOKLUK EKİ) [FiİL-Асшӑн]

ТЕКЛІК	1	эпӗ ~ эп [FiİL-Асшӑн мар]
	2	эсӗ ~ эс [FiİL-Асшӑн мар]
	3	вӑл /АД [FiİL-Асшӑн мар]
ÇOKLUK	1	эпӗр ~ эфир [FiİL-Асшӑн мар]
	2	эсӗр ~ эсир [FiİL-Асшӑн мар]
	3	вӗсем / АД(+ÇOKLUK EKİ) [FiİL-Асшӑн мар]

Kullanım örnekleri şöyledir:

ТЕКЛІК 1. Kişi

Эп санран пӗр япала ҫинчен **Ыйтасшӑн**. (ТТÇ 74: 31-32)
/ep sanran p̄r yabala şincen iydasşın./
Ben sana bir şey sormak istiyorum

Эпӗ хӑй вӑхӑтӗнче тӗрӗс лартнӑ диагноза **эс** халь **пӑсса** улӑштарасшӑн.
(УН 55: 36-37)
/eb̄i h̄y v̄ih̄id̄ince t̄ir̄is lartn̄i diagnoza es hal' p̄ssa ul̄ıştarasşın./
Benim zamanında doğru yaptığım teşhisi sen bozup değiştirmek istiyorsun.

ТЕКЛІК 2. Кіші**Эсә** җаплах авалла **пурәнасшән...** (ІҮ 107: 18)

/ezǎ ʃaplaḡ avalla purǎnasšǎn.../

*Sen böyle eskilerdeki gibi yaşamak istiyorsun...***Эсә** мән **илесшән**, Праски аппа? (АҢ 18: 15)

/ezǎ mǎn ilesšǎn, praski appa?/

*Praski abla, sen ne almak istiyorsun?***Эс** мана **вёлересшән-и?** (S 159: 24)

/es mana vǐleresšǎn-i?/

*Sen beni öldürmek mi istiyorsun?***Эсә** пуля тытма **килесшән мар-и?** (ІҮ 241: 37)

/ezǎ pulǐ tıtma kilesšǎn mar-i?/

*Sen balık tutmaya gelmek istemiyor musun?***Авланасшән мар-и эс?** (КА 311: 32)

/avlanasšǎn mar-i es?/

*Evlenmek istemiyor musun?***ТЕКЛІК 3. КІШІ****Тунсәхәмән сәлтавне пәлесшән вәл.** (VTŞ 190: 35)

/tunsǎḡǎmǎn sǎldavne pǐlesšǎn vǐl./

*Sıkıntımın sebebini öğrenmek istiyor.***Тен**, тәлпулу савәнәҗне ытлараха **тәсасшән Ваҗук?** (İET 88: 32)

/ten, tǐlpulu savǎnǎḡne ıtlaḡaḡa tǐzasšǎn vaḡuḡ?/

*Galiba, Vaşuk kavuşma sevincini daha da uzatmak istiyor.***Ялта юласшән вәл!** (ŞP 42: 13)

/yalda yulasšǎn vǐl!/

*O köyde kalmak istiyor.***Хушнә вәхәтра Тимуш җывәрма ыртасшән мар.** (İET 32: 28-29)

/ḡušnǎ vǐḡǐtra timuḡ ʃıvǐrma ırtasšǎn mar./

*Timuş söylenen vakitte uykuya yatmak istemiyor.***Пуп җаваш ачисене хулана вәренме ярасшән мар.** (АҢ 210: 29)

/pup ʃǐvaḡ acizene ḡulana vǐrenme yarasšǎn mar./

*Papaz, Çuvaş çocuklarını şehre okumaya göndermek istemiyor.***Аппа мана хәйпе пәрле илесшән мар.** (АҢ 209: 9-10)

/appa mana ḡǐybe pǐrle ilesšǎn mar./

Ablam beni kendi yanına almak istemiyor.

ÇOKLUK 1. Kişi

Ана **учитель тавасшан эфир**. (КА 299: 43)

/İna uçitel' tıvasşın ebir./

Onu öğretmen yapmak istiyoruz.

Кунта **эфир** кәҗал виҗҗемеш кварталта аша памалли вәкәрсене **куҗарасшан**. (ŞP 58: 31-32)

/қunda ebir қıjal vişşimış қvartalda аја pamalli viğırzene қujarasşın./

Biz bu yıl üçüncü seferde kesilecek öküzleri buraya getirmek istiyoruz.

Пирән кунта ултә мастерской пәр харәс. Вәсене типтерлесе тәма пәр-пәр сынна тара **тытасшан эфир**. (S 137: 14-16)

/pirin қunda ultı masterқoy pır ҳaris. vızene tipterleze tıma pır-pır şınna tara tıdasşın ebir./

Bizim burada altı ustamız var. Onları düzene sokmak için bir kişi tutmak istiyoruz.

Ңук, **эфир** вилсе пәтесшән мар. (КА 351: 7)

/şuқ, ebir vilze pıtesşın mar./

Hayır, biz ölüp yok olmak istemiyoruz.

ÇOKLUK 2. Kişi

Ара, мән **тавасшан эфир**? (PMK 64: 21)

/ara, mın tıvasşın ezir?/

Peki, ne yapmak istiyorsunuz?

Фронт вәйне мәншән **сапаласшан эфир**? (VTŞ 200: 5)

/front vıyne mınşın sabalasşın ezir?/

Cephenin gücünü niçin dağıtmak istiyorsun?

Мән сәлтавпа мана сәләха **кәртесшән эфир**? (S 192: 25-26)

/mın sıldavba mana şılıha kırtesşın ezir?/

Ne sebeple beni günaha sokmak istiyorsun.

— Мәншән ун пекех **әстересшән эфир** мана? — вәсем җине җиләпе пәхса илчә Илюк. (YŞP 112: 36)

/mınşın un pegeh işteresşın ezir mana?- vızem şine şılıbe pıhsa ilcı ilyuқ./

Bana neden öyle içirmek istiyorsun?, İlyuk onlara sinirle baktı.

ÇOKLUK 3. Kişi

Вәсем вите аләкне **уҗасшан**. (TTÇ 94: 5)

/vızem vidı alıkne uşasşın./

Onlar kapalı kapıyı açmak istiyorlar.

Кала, **ачасем итлесшән**. (İY 190: 23-24)

/қala, acazem itlesşın./

Anlat, çocuklar dinlemek istiyorlar.

Вырăс пупĕсем чăваш пупĕсене **ĕçлеттересшĕн мар**, чăваш пупĕсем хушшинче те тăван халăхне сиен тăвакансем пур. (КА 389: 32-34)

/viris pubzem çivaş pubizene işletteresşin mar, çivaş pubizem huşşince de tivan ħaliĥne siyen tivaġanzem pur./

Rus papazlar, Çuvaş papazlarını çalıştırmak istemiyorlar, Çuvaş papazlarının arasında da kendi halklarına zarar verenler var.

5.1.2.2.4.2. {-Ac килет} /{-As kilet}/ **BIÇİMLİ İSTEK KIPLIĞI**

Fiil tabanı üzerine, gelecek zaman sıfat-fiil eki ile [кил-] /kil-/ ‘gel-’ fiili ile oluşturulan bu yapı, Çuvaş Türkçesinde etkin bir istek ifade yoludur. Bu istek biçimi Çuvaş Türkçesine has bir biçim olmayıp Tatar Türkçesi ve TT’de²¹¹ de yer almaktadır (Öner 1998: 198)²¹². TT.’de *anlık istek* ifadesi sağlayan bu yapı, Çuvaş Türkçesinde *genel bir istek* ifadesini karşılar.

Bu istek ifadesinde şahıs kavramı ilgi durumu ekli kişi zamirleri ve (3. kişilerde) adlarla sağlanmaktadır.

Bu kipliğin şahıslara göre olumlu ve olumsuz teşkilleri şöyle gösterilebilir:

ТЕКЛІК	1	[ман(ăн)/(хамăн)] [Fiil-Ac] килет
	2	[сан(ăн)/(хăвăн)] [Fiil-Ac] килет
	3	[ун(ăн)/(хăйĕн)/AD+İLGİ EKİ] [Fiil-Ac] килет
ÇOKLUK	1	[пирĕн/(хамăрăн)] [Fiil-Ac] килет
	2	[сирĕн/(хăвăрăн)] [Fiil-Ac] килет
	3	[вĕсен/(хăйсен)/AD+ÇOKLUK+ İLGİ EKİ] [Fiil-Ac] килет

ТЕКЛІК	1	[ман(ăн)/(хамăн)] [Fiil-Ac] килмест
	2	[сан(ăн)/(хăвăн)] [Fiil-Ac] килмест
	3	[ун(ăн)/(хăйĕн) /AD+İLGİ EKİ] [Fiil-Ac] килмест
ÇOKLUK	1	[пирĕн/(хамăрăн)] [Fiil-Ac] килмест
	2	[сирĕн/(хăвăрăн)] [Fiil-Ac] килмест
	3	[вĕсен/(хăйсен)/AD+ÇOKLUK+ İLGİ EKİ] [Fiil-Ac] килмест

²¹¹ Tat. ve TT.’de bu ifade, bu yapının bir sonraki başlık altında ele alınan *iyelik ekli* biçimlerindeki gibidir.

²¹² Yukarıda anılan lehçelerden başka [Sıfat-fiil+gel-] biçimiyle kurulan istek ifadesi başka başka lehçelerde görülebilmektedir. Bu husus karşılaştırmalı olarak ayrıca ele alınmalıdır.

ТЕКЛІК 1. КІШІ**Ман қалашас килет.** (ІЕТ 131: 11)

/man ɣalaʃas kilet./

*Konuşmak istiyorum. / Konuşasım geliyor.***Тăван халăха ڧутта кăларас килет манăн.** (КА 193: 37)

/tivan ɣalıɣa Ńutta ɣılaras kilet manın./

*Öz halkımı aydınlığa kavuşturmak istiyorum. / Öz halkımı aydınlığa çıkarasım geliyor.***Суня, ман никама та курас та, қалашас та килмест.** (ТТҢ 68: 41)

/sunya, man niɣama da ɣuras ta, kalaʃas ta kilmest./

*Sunya, ben hiç kimseyi görmek de, konuşmak da istemiyorum. / Sunya hiç kimseyi göresim de, konuşasım da geliyor.***Манăн питě вулама вěренес килет.** (АҢ 73: 33)

/manın pidı vulama vırenes kilet./

*Okuma öğrenmeyi çok istiyorum. / Okumayı çok öğrenesim geliyor.***«Кам вара сан аннү?» - пěлес килет хамăн.** (S 316: 24-25)

/“ɣam vara san annü?” – pıles kilet ɣamın./

*Senin annen kim? Öğrenmek istiyorum.***ТЕКЛІК 2. Кіші****Вырăсла вěренес килмест-и санăн?** (АҢ 147: 11)

/vırısla vırenes kilmest-i sanın?/

*Rusça öğrenmek istemiyor musun? / Rusça öğrenesin geliyor mu?***Мěн пěлес килет сан ун ڧинчен?** (P 17: 27)

/mın pıles kilet san un Ńincen?/

*Onun hakkında ne bilmek istiyorsun?***ТЕКЛІК 3. Кіші****Ачан макăрас килет.** (ІЕТ 17: 23)

/acan maɣaras kilet./

*Çocuk ağlamak istiyor. / Çocuğun ağlayası geliyor.***Нинăн татах шутлас килет.** (АҢ 215: 19-20)

/ninın tadaɣ Ńutlas kilet./

*Nina daha düşünmek istiyor. / Nina'nın daha düşünesi geliyor.***Унăн выляс килет.** (VТҢ 224: 3)

/unın vılyas kilet./

O oynamak istiyor. / Onun oynayası geliyor.

ÇOKLUK 1. Kişi

Пирён пёлес килет: кам вăл? (Vtş 142: 27)

/pirin pïles kilet: çam vïl?/

Bilmek istiyoruz: kim o? / **Bilesimiz geliyor:** kim o?

ÇOKLUK 2. Kişi²¹³

ÇOKLUK 3. Kişi

Вёсен те пурăнас килет. (Ïy 181: 20)

/vïzen de purïnas kilet./

Onlar da yaşamak istiyorlar.

5.1.2.2.4.3. {-Ac+İYE килет~пур/çук} /{-As+İYE kilet~pur/şuş} Biçimli İstek Kipliği

Bir önceki başlık altında ele alınan istek ifadesi, sıfat-fiil eklerinden sonra iyelik ekinin getirilmesi ile de teşkil edilebilmektedir. Bu biçimde şahıs ifadesinde iyelik ekleri belirleyici bir rol taşımaktadır.

İyelik ekleri getirildiğinde sıfat-fiil ekinin ünsüzü ikizleşmektedir²¹⁴.

Bir önceki istek ifadesindeki unsurlardan farklı olarak bu biçimde *gel-* fiilinin yanı sıra **пур** /pur/ 'var' ve **çук** /şuş/ 'yok' kelimeleri kullanılmaktadır. Aynı sistem TT'de de *kiplik* bir yapı olarak kullanılmaktadır.

Bu kipliğin şahıslara göre olumlu ve olumsuz teşkilleri şöyle gösterilebilir²¹⁵:

TEKLİK	1	[ман(ăн)/(хамăн)] [Fiil-AccĂm] килет ~ пур
	2	[сан(ăн)/(хăвăн)] [Fiil-AccУ] килет ~ пур
	3	[ун(ăн)/(хăйăн)/AD+İLGİ EKİ] [Fiil-Accи] килет ~ пур
ÇOKLUK	1	[пирён/(хамăрăн)] [Fiil-AccĂмĂр] килет ~ пур
	2	[сирён/(хăвăрăн)] [Fiil-AccĂр] килет ~ пур
	3	[вёсен/(хăйсен)/AD+ÇOKLUK+ İLGİ EKİ] [Fiil-Accи] килет ~ пур

²¹³ Bu şahısta kullanım örneğini ne metin külliyatımızda ne de bilimsel çalışmalarda tespit edemedik.

²¹⁴ {-As} ekinin ses-biçim görünümleri için bkz. Sıfat-fiiller.

²¹⁵ Bu istek ifadesinin çokluk şahıslarda kullanım örneklerini mevcut malzemelerimiz içinde tanımlayamadık. Bu biçim istek ifadelerinde nispeten daha seyrek olarak kullanılmaktadır.

ТЕКЛІК	1	([ман(ән)/(хамән)]) [Fiil-AccÄm] килмест ~ ҫук
	2	([сан(ән)/(хәвән)]) [Fiil-AccУ] килмест ~ ҫук
	3	([ун(ән)/(хәйән)/AD+İLGİ EKİ]) [Fiil+Accи] килмест ~ ҫук
ҪОКЛУК	1	([пирән/(хамәрән)]) [Fiil+AccÄmÄp] килмест ~ ҫук
	2	([сирән/(хәвәрән)]) [Fiil+AccÄp] килмест ~ ҫук
	3	([вөсен/(хәйсен)/AD+ÇOKLUK+ İLGİ EKİ]) [Fiil+ Accи] килмест ~ ҫук

ТЕКЛІК 1. КІШІ

Анчах эсә ан хәра, эп сана өмөрне те **сутассәм ҫук**, ун йышши ҫын мар эпә, сәмах тытма пәлетәп. (ҮҖР 65: 39-41)

/ancaḥ ezi an ḥıra, ep sana imirne de sutassım şuḡ, un yişši şın mar epı simaḥ tıtma pıledip./

Ancak sen korkma, benim seni ömür boyu satasım yok, ben öyle bir insan değilim, sözümü tutmayı bilirim.

Пәтәмпех йәләхтартән, **курассәм килмест**. (КА 215: 21-22)

/pidimbeh yilixtardın, kurassım kilmest./

Tamamen bıktırdın, seni göresim gelmiyor / görmek istemiyorum.

ТЕКЛІК 2. КІШІ

Санән та масар чартакә **пулассу килмест** пуль? (ТТҪ 306: 36)

/sanın da mazar çardagı pulassu kilmest pul'?

Mezar taşı olasin gelmiyor herhalde?

ТЕКЛІК 3. КІШІ

Иванән **ҫывәрасси килет**. (КА 20: 20-21)

/ivanın şivırassi kilet./

İvan'ın uyuyası geliyor / İvan uyumak istiyor.

5.1.2.2.4.4. {-As} EKLI İSTEK KİPİ

Çuvaş Türkçesinde {-As} eki, esas olarak sıfat-fiil ekidir. Ancak bu ekin tek başına ya da diğer birleşenlerle pek çok gramer kategoriye işaretlediğini görmekteyiz (bkz. Sıfat-fiiller).

{-As} ekinin diğer işlevlerine ek olarak, kendi başına istek kipi işaretlediğini de görmekteyiz²¹⁶. Ancak bu kullanım biçiminin çok yaygın olduğunu söylemek zordur.

²¹⁶ GT'de olduğu gibi Çuvaş Türkçesinde de sıfat-fiil ekleri zaman veya kip işaretçisi olarak kullanılabilir.

Bu biçimde kişi kavramı, ilgi durumu ekli zamirler ve adlar aracılığı ile sağlanmaktadır.

Kullanım örneklerini şöyle gösterebiliriz:

Ўшта вурттарас вара **ман сана?** (S 77: 38)

/İşda vırttaras vara man sana?/

Seni nerede yatırırım?

Ўшта кайса **көрес Максаман**, тәсрә аллине, хытах чәмәртәрә әне Сан Санч. (S 71: 10-11)

/İşda қayza kires maқşımın, tısrı alline, hıdah çımırdarı ına San Sanç./

Maksim nereye girsin; elini uzattı, San Sanç elini sert sıktı.

Куллен-кун ёş, ир пуşласа каşчен тырә вуртамәр, аştан **тупас** вәхәт сан пата килсе ларма? (Aç 99: 6-7)

/қullen-ğun eş, ir puşlaza қаşчен тıрэ вırdәмәр, аştan tubas vәhät san pada kilze larma?/

Hergün iş... Sabahtan akşama kadar ekin biçtik, senin yanına gelip oturmaya nasıl vakit bulalım.

Bu biçimle yapılan istek ifadeleri **тесе** /teze/ 'diye' çekim edatıyla birlikte işlek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Эпә йәре-йәре кил картине тухрәм та **пытанас тесе** витене кетәм. (Aç 12: 26-27)

/ebı yıre-yıre kil kırtine tuhrım da pıdanas teze videne kędēm./

Ben ağlaya ağlaya avluya çıktım ve saklanayım diye ahıra girdim.

5.1.2.2.4.5. BIRAKIM KİPİ+{-(Ч)ЧӘ} /{-(Ç)Çİ} EKLI İSTEK KİPİ

Çuvaş Türkçesinde bırakım kipi eklerinin üzerine ET *erti* (TT *idi*) yapısının dengi olan **{-(Ч)ЧӘ}** **{-(Ç)Çİ}** ekinin getirilmesiyle, işin yapılmasının çok istendiğini belirten istek biçimleri meydana getirilmektedir (Pavlov 1965: 260; Yegorov 1957: 210-211).

Bu kipi olumlu ve olumsuz çekim örnekleri şöyledir (Yegorov 1957: 211).

Teklik 1.	сырапинчә	şırıbinççi	<i>göreyim</i>
Teklik 2.	сырасанчә	şırızınççi	<i>göresin</i>
Teklik 3.	сыринчә	şırinççi	<i>göre</i>
Çokluk 1.	сырапәринчә	şırıbirinççi	<i>görelim</i>
Çokluk 1.	сырасәрчә	şırızırççi	<i>göresiniz</i>
Çokluk 1.	сырәсинчә	şırıjınççi	<i>görelen</i>

Teklik 1.	сырмапинччѐ	şırmıbinççi	<i>görmeyeyim</i>
Teklik 2.	сырмасанччѐ	şırmızınççi	<i>görmeyesin</i>
Teklik 3.	сырминччѐ	şırminççi	<i>görmeye</i>
Çokluk 1.	сырмапăринччѐ	şırmıbırinççi	<i>görmeyelim</i>
Çokluk 1.	сырмасарччѐ	şırmızırççi	<i>görmeyesiniz</i>
Çokluk 1.	сырмѐсинччѐ	şırmıjınççi	<i>görmeyeler</i>

5.1.2.2.5. BIRAKIM KİPİ (Килешү наклоненийѐ /kiljü naqloneniýı/)

Çuvaş Türkçesi üzerine yapılan incelemelerde ‘*istek kipi*’ olarak kabul edilen bu kip, aslında iş ya da oluşun gerçekleşip gerçekleşmemesiyle ilgilenilmediğini göstermektedir²¹⁷. Pavlov bu kipin işlevini şöyle açıklamaktadır: “Konuşanın herhangi birinin iş yaptığını ya da herhangi bir işin olduğunu kabul etmesini, işin nasıl bir sonucu olsa da onun için aynı olduğunu, o işle ilgilenmediğini belirtmek” (1965: 259).

Bu kipteki eklerin ses-biçim görünüşleri, gelecek zaman ekindeki gibidir.

Bu kip, Çuvaş Türkçesinde çok seyrek olarak kullanılmaktadır²¹⁸.

Bu kipin teşkili ve çekim örneği şöyledir (Pavlov 1965: 258):

ТЕКЛІК	1	Fiil{-Апин} {-İbin}	курăпин	kurıbin	<i>görürsem göreyim</i>
	2	Fiil{-АсĂн} {-İzİn}	курăсăн	kurızın	<i>görürsen gör</i>
	3	Fiil{-ин} {-in}	курин	kurin	<i>görürse görsün</i>
ÇOKLUK	1	Fiil{-АпĂрин} {-İbirin}	курăпăрин	kurıbirin	<i>görürsek görelim</i>
	2	Fiil{-АсĂр} {-İzİr}	курăсар	kurızır	<i>görürseniz görün</i>
	3	Fiil{-ѐсин} {-İjin}	курѐсин	kurıjin	<i>görürlerse görsünler</i>

Bu biçimin olumsuz fiil tabanı ile kip eklerinin arasına {-mA} olumsuzluk ekinin girmesiyle yapılmaktadır. Olumsuzluk eki, gelecek zaman çekiminde olduğu gibi kip ekiyle birleşir.

ТЕКЛІК	1	Fiil{-МĂпин} {-İbin}	сырмапин	şırmābin	<i>görmezsem görmeyeyim</i>
	2	Fiil{-МĂсĂн} {-İzİn}	сырмасăн	şırmāzān	<i>görmezsen görme</i>
	3	Fiil{-мин} {-in}	сырмин	şırmin	<i>görmezse görmesin</i>
ÇOKLUK	1	Fiil{-МĂпĂрин} {-İbirin}	сырмапăрин	şırmābārin	<i>görmezsek görmeyelim</i>
	2	Fiil{-м АсĂр} {-İzİr}	сырмасар	şırmāzār	<i>görmezseniz görmeyin</i>
	3	Fiil{-мѐсин} {-İjin}	сырмѐсин	şırmējēn	<i>görmezlerse görmesinler</i>

²¹⁷ Bu kip için terim, (Dilaçar 1972)’den alınmıştır.

²¹⁸ Yaptığımız taramalarda bu kipe ait örnek tespit edemedik. Verilen örnekleri çeşitli çalışmalardan alıntılдық.

Парăсан, памăсан хăвăн ирĕк. (MGSCY 208)

/parăzân, pamăzân hăvân irĕk./

Verirsen ver, vermezsen verme sen bilirsin.

Тухтар ҫуртне куҫарса лартнашăн тĕрлĕрен сăмах пулĕ, ăна усал та тейĕç.
Калĕçĕн. (HÇLÇ 259)

/tuhtar ʃurtne ʃujarza lartnıjın tirlĕren sımah pulĕ, ına uzal da teyiş. ʃalıjın./

Tuhtar evini taşıdığı için türlü sözler olacak, ona kötü de diyecekler. Derlerse desinler.

5.1.2.3. BİRLEŞİK ÇEKİM

Zaman ve kip ekleri ile bildirilen ve tasarlanan hareketlerin görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman veya şart şeklinde ortaya çıktığını veya çıkacağını ifade etmek için birleşik çekimler kullanılır (Ergin 1993: 319-320).

Çuvaş Türkçesindeki birleşik çekimler şunlardır:

5.1.2.3.1. HİKÂYE BİRLEŞİK ZAMAN

Birleşik çekimin hikâye şekli, asıl fiil kipinin gösterdiği hareketin görülen geçmiş zamanda cereyan etmiş olduğunu bildirir. Çuvaş Türkçesinde hikâye birleşik zaman ET erti (TT idi) biçiminin dengidir. Bu biçim, iki şekilde kullanılmaktadır: çekimli fiil biçimlerinden sonra **{-(Ч)Чĕ}** /{-(ç)çĕ}/²¹⁹; zaman/kip eki ile şahıs eki arasına **{-(Т)Тă}** /{-(T)Tĕ}/²²⁰. Metin külliyatımızda yaptığımız taramalar neticesinde Çuvaş Türkçesinin hikâye birleşik zaman şu kullanımları tespit edilmiştir.

ÖĞRENİLEN GEÇMİŞ ZAMANIN HİKÂYESİ

Öğrenilen geçmiş zaman hikâye çekimi iki biçimde olmaktadır. Bunlardan ilki, {-nĕ} ekinin üzerine {-ç)çĕ} şeklinin getirilmesi ile oluşturulmaktadır.

Куншăн Ваҫук хăй те, Иван Васильевич та **савăннăччĕ**... (ĪET 64: 24-25)

/ʃunʃın vaʃuk hıy de, ivan vasil'yeviç ta savınnıççĕ.../

Bunun için Vaşuk'un kendisi de, İvan Vasilyeviç de sevinmişti.

— Эвенкла?! — тĕлĕнтĕм эп. — Мĕн чул кĕнеке вуласа та ун пеккине **илтменччĕ.** (ĪET 120: 22-23)

/— evenkla?! — tĕlĕntĕm ep. — mĕn ʃul kĕnege vulaza da un pekkine iltmenççĕ./

Evenkçe?!, şaşırdım. Ne kadar çok kitap okusam da öylesini duymamıştım.

²¹⁹ **{-(Ч)Чĕ}** biçimbiriminin ses-biçim görünümü şöyledir: Ek, sert ünsüzlerden sonra ek [-çĕ] şeklinde; ünlüler ve yumuşak ünsüzlerden sonra [-ççĕ] şeklinde kullanılmaktadır. Ekin ünlüsü her zaman incedir; bu yüzden artlık-önlük uyumunu bozucu bir karakterdedir.

²²⁰ Bu biçim birim, teklik-çokluk 3. kişide /ç/'li; diğer durumlarda /t/'li olarak kullanılmaktadır.

Öğrenilen geçmiş zamanın hikâye birleşik çekiminin ikinci şekli ise, {-cA}/{-SA}/ ekinin üzerine {-(T)Tİ} ~ ekinin getirilmesi ve üzerine şahıs eklerinin eklenmesi ile oluşturulur²²¹. Çuvaş Türkçesinde {-SA} ekiyle oluşturulan biçimler Viryal ağzına ait dialektal bir biçim olmasına rağmen, bu biçimle kurulan hikâye birleşik çekimleri standart dilin bir aracıdır²²².

Bu biçimin çekim paradigmasını şöyle gösterebiliriz:

		ҐЫР- 'YAZ-'		
TEKLIK	1. Kişi	Ґырсаггам(ччĕ) ²²³	/řırzattĕm(ççĕ)/	<i>yazmıştım</i>
	2. Kişi	Ґырсаггаĕн(ччĕ)	/řırzattĕn(ççĕ)/	<i>yazmıřtĕn</i>
	3. Kişi	Ґырсагчĕ	/řırzaççĕ/	<i>yazmıştı</i>
ÇOKLUK	1. Kişi	Ґырсаггамаĕр(ччĕ)	/řırzattĕmĕr(ççĕ)/	<i>yazmıştık</i>
	2. Kişi	Ґырсаггаĕр(ччĕ)	/řırzattĕr(ççĕ)/	<i>yazmıřtĕniz</i>
	3. Kişi	Ґырсагчĕç	/řırzaççĕř/	<i>yazmışlardı</i>

		ИЛ- 'İL-'		
TEKLIK	1. Kişi	илсеттĕм(ччĕ)	/ilzettĕm/	<i>almıştım</i>
	2. Kişi	илсеттĕĕн(ччĕ)	/ilzettĕn/	<i>almıřtĕn</i>
	3. Kişi	илсечĕ	/ilzeççĕ/	<i>almıştı</i>
ÇOKLUK	1. Kişi	илсеттĕмеĕр(ччĕ)	/ilzettĕmĕr/	<i>almıştık</i>
	2. Kişi	илсеттĕĕр(ччĕ)	/ilzettĕr/	<i>almıřtĕniz</i>
	3. Kişi	илсечĕç	/ilzeççĕř/	<i>almışlardı</i>

(Yegorov 1957: 197-198)

Bu şeklin olumsuz fiil tabanı ile {-SA} ekinin arasına {-mA} olumsuzluk ekinin getirilmesi ile yapılmaktadır:

Ґырмасатгам /řırmazattĕm/ 'yazmamıştım' (MGŞY 197)

илмесеттĕĕр /ilmezettĕr/ 'almamıştık' (MGŞY 198)

Нумаях пулмасть, атте ураран ўкиччен, эфир унга Чăшкасси чиккинчи ана сине ыраш калчи пăхма **кайсатгамаĕр**. (Aç 163: 29-31)

/numayaş pulmast', atte uraran ũkiççeneh, ebir unba çĕřkassi çikkinci ana şine ıraş kalci pĕřma řayzattĕmĕr./

Çok olmuyor, babam ayaktan kesilinceye kadar, biz onla Çişkassi köyü sınırındaki tarlaya çavdar filizlerini bakmaya gitmiştik./

²²¹ {-cA} biçimbiriminin ses-biçim görünümü şöyledir: Ek, ũnlü uyumuna uygun olarak sert ũnsüzlerden sonra ek [-sa], [-se] şeklinde; ũnlüler ve yumuşak ũnsüzlerden sonra [-za], [-ze] şeklinde kullanılmaktadır.

²²² Bu biçim Rusça gramerlerde *давнoпрошедшее категорическое время* (Yegorov 1957: 197); Çuvařça gramerlerde *малтан пулса иртнĕ вăхăт* /maldan pulsa irtnĕ văřăt/ (Pavlov 1965: 247), Türkiye Türkçesinde ise *uzak geçmiş zaman* (Yılmaz 2002: 88) terimleri ile karřılanmaktadır.

²²³ Çekim paradigmasından görüleceği gibi, teklik-çokluk 1 ve 2. kişilerde hikâye anlamı [-ччĕ] ekiyle de pekiştirebilir. Ancak bu bir katmerli çekim örneği sayılamaz.

Мәкшә килсеччә ёнер. (КА 214: 39)
/Mikša kilseççi ñner./
Mokša²²⁴ dün gelmişti.

ŞİMDİKİ-GENİŞ ZAMANIN HİKÂYESİ

Şimdiki-geniş zaman ekinin hikâye birleşik çekimi, şimdiki-geniş zaman ekinden sonra {-(T)Tİ}/ ekinin getirilmesi ile kurulmaktadır²²⁵. Bu yapıda, ekin parantez içindeki sese gereksinim duymamaktadır.

Bu biçimin çekim paradigmasını şöyle gösterebiliriz (Yegorov 1957: 201):

		ЌЫР- 'YAZ-'		
TEKLIK	1. Kişi	қыраттам(ччө) ²²⁶	/şıratım/	yazardım / yazıyordum
	2. Kişi	қыраттан(ччө)	/şıratın/	yazardın / yazıyordun
	3. Kişi	қыратчө	/şıratçı/	yazardı / yazıyordu
ÇOKLUK	1. Kişi	қыраттамар(ччө)	/şıratımır/	yazardık / yazıyorduk
	2. Kişi	қыраттар(ччө)	/şıratır/	yazardınız / yazıyordunuz
	3. Kişi	қыратчөç	/şıratçış/	yazarlardı / yazıyorlardı

		ИЛ- 'AL-'		
TEKLIK	1. Kişi	илеттем(ччө)	/iletim/	alırdım / alıyordum
	2. Kişi	илеттен(ччө)	/iletin/	alırdın / alıyordun
	3. Kişi	илетчө	/iletçı/	alırdı / alıyordu
ÇOKLUK	1. Kişi	илеттемөр(ччө)	/iletimır/	alırdık / alıyorduk
	2. Kişi	илеттер(ччө)	/iletır/	alırdınız / alıyordunuz
	3. Kişi	илетчөç	/iletçış/	alırlardı / alıyorlardı

Şimdiki-geniş zamanın hikâye birleşik çekiminin olumsuzunun şekim paradigması şöyledir (Yegorov 1957: 201)

		ЌЫР- 'YAZ-'		
TEKLIK	1. Kişi	қырмастам(ччө)	/şıramastım/	yazmazdım / yazmıyordum
	2. Kişi	қырмастан(ччө)	/şıramastın/	yazmazdın / yazmıyordun
	3. Kişi	қырмастчө	/şıramastçı/	yazmazdı / yazmıyordu
ÇOKLUK	1. Kişi	қырмастамар(ччө)	/şıramastımır/	yazmazdık / yazmıyorduk
	2. Kişi	қырмасттар(ччө)	/şıramastır/	yazmazdınız / yazmıyordunuz
	3. Kişi	қырмастчөç	/şıramastçış/	yazmazlardı / yazmıyorlardı

²²⁴ Mordvin halkının bir boyu.

²²⁵ Bu biçim Çuvaşça gramerlerde темиşe хут пулса иртнө вăхăт /temişe hut pulsa irtne vâhât/ (Pavlov 1965: 245), Türkiye Türkçesinde ise sürekli geçmiş zaman (Yılmaz 2002: 90) terimleri ile karşılanmaktadır.

²²⁶ Çekim paradigmasından görüleceği gibi, teklik-çokluk 1 ve 2. kişilerde hikâye anlamı [-ччө] ekiyle de pekiştirilebilir. Ancak bu bir katmerli çekim örneği sayılamaz

		Ил- 'İL-'		
TEKLİK	1. Kişi	илместём(ччө)	/ilmestüm/	<i>almazdım / almıyordum</i>
	2. Kişi	илместён(ччө)	/ilmestün/	<i>almazdın / almıyordun</i>
	3. Kişi	илместчө	/ilmestçi/	<i>almazdı / almıyordu</i>
ÇOKLUK	1. Kişi	илместёмёр(ччө)	/ilmestümür/	<i>almazdık / almıyorduk</i>
	2. Kişi	илместёр(ччө)	/ilmestür/	<i>almazdınız / almıyordunuz</i>
	3. Kişi	илместчөç	/ilmestçiş/	<i>almazlardı / almıyorlardı</i>

Çekim paradigmalarından açıkça görülmektedir ki, teklik-çokluk 3. kişi hariç diğer biçimler şimdiki-geniş zaman basit çekimiyle eşbiçimlidir. Biçimin basit ya da birleşik zaman olduğu ancak bağlamdan çıkarabilir.

Апат пёсереттём, кёпе çаваттам. (УН 161: 8-9)

/abat pişerettim, kibe şivattım./

Yemek pişiriyordum, elbise yıkıyordum / yıkardım'

Эпир, ачасем, чи малтан çитсе чи малти вырәнсене **йышәнаттамёр**, хамёр сывă чух, килте чухне пёр киноран та юлман. (İY 185: 30-32)

/ebir, acazem, çi maldan şitse ç imaldi vürinzene yışınattımür, hamür sıvı çuĥ, kilde çuĥne pür kinoran da yulman./

Biz, çocuklar en önce varıp en öndeki yerleri kapıyorduk/kapardık, hasta olmadığımız zaman, evde olduğumuz zaman bir filmi de kaçırmamıştık./

Каçсерен Çтаппан пичче кёсле калатчө. (АÇ 21: 3)

/kaşseren ştappan piççe kisle қalatçı./

Her gece Ştappan amca kisle²²⁷ çalıyordu / çalardı .

Tek başına geniş zaman işaretçisi olarak kullanılan {-AGAn} sıfat-fiil eki, ek-fiilin geçmiş zaman biçimi {-ччї} (ET er-ti; TT. idi) eki ile birlikte geniş zamanın hikayesi çekimini oluşturmaktadır (Andreyev 1961: 143). Bu çekimde de şahıs kategorisi şahıs ekleriyle değil; kişi zamirleri ya da antroponimlerle karşılanmaktadır.

Халиччен тимёрçө лаççi ялан уçă **пулаканччө**, унта иртен пуçласа каçчен шаккани илтёнетчө. (АÇ 135: 5-6)

/ħaliççen timürĥi laşçi yalan uĥı pulaĥanççı, unda irden puşlaza kaşçen şakĥani iltinetsi./

Şimdiye kadar demirci dükkânı açık olurdu, orada sabahtan başlayıp akşama kadar şakıldatma duyulurdu.

Кашни çулах Çөнтерү кунө тёлне шукул пахчи шап-шурă çөçкепе **витёнекенччө.** (ŞP 270: 7-8)

/kaşni şulah şinderü ĥunı tilne şkul paĥçi şap-şuri şeşkebe vitineĥenççı./

Her yıl Zafer Günü zamanlarında okul bahçesi bembeyaz çiçeklerle kaplanırdı.

²²⁷ Bir müzik aleti.

Ҷапла қалақаласа ларнә хыққан хәрсем киләсене саланчәс. Эпә крыльца сине пырса лартәм. Эпир кунта вайә салансан Мишшапа **лараканччә**. (Ттҫ 6: 13-15)

/ʃapla ɣalaʃɣalaza larni hıʃʃin hırzem kilizene salancıʃ. ebı ɣrıl'tsa ʃine pırza lardı. ebir ɣunda viyi salanzan miʃʃaba laraɣanççı./

Böyle konuşup oturduktan sonra kızlar evlerine dağıldılar. Ben gidip eşiğe oturdum. Biz oyun dağılınca Mişşa 'yla burada otururduk.

Хәш-пәр хелте тәман хыққан җанталәк кәштах та пулин **әшәтаканччә**, ку чух әшәтмарә, кунран-кун вәйләрах та вәйләрах сивәтсе пычә, җәрҗисем вәҗнә җәртех шәнса үкме пуҗларәс, тәвайккисенче ачасем курәнма пәрахрәс. (ІҮ 315: 29-33)

/hıʃ-pır hilde tıman hıʃʃin ʃandalıɣ ɣıʃtaɣ da pulin iʃidaɣanççı, ɣu ɣuɣ iʃitmarı, ɣunran-ɣun viylıraɣ sivıtse pıci, ʃerjizem viʃni ʃırdeh ʃınza ükme puʃlarıʃ, tivaykkizence acazem ɣurınma pıraɣrıʃ./

Bazı kızlar duman ardından hava biraz da olsa ısınrdı, bu kez ısınmadı, günden günde daha da şiddetli soğudu, serçeler uçtuğu yerde donup düşmeye başladılar, yamaçlarda çocuklar görünmeyi bıraktılar.

Пәччен чухне Лисук тәтәшах Михаил Ивановича аса **илекәнччә**, юлашки қаҗ-сенче ун җинчен шухәшласах җывәрса **каяканччә**, ... (S 269: 12-15)

/pıççen ɣuɣne lisuɣ tıdijaɣ miɣail ivanoviça aza ilegenççı, yulaʃki ɣaʃsence un ʃincen ʃuɣıʃlazah ʃıvrıza ɣaɣanççı, .../

Tek başına iken Lisuk sık sık Mihail İvanoviç'i hatırlardı, son gecelerde onun hakkında düşünüp uykuya dalıyordu, ...

Халиччен Валя икә сехет тәлнеллех шкултан **килекәнччә**. (АҢ 245: 8-9)

/ɣalıççen valya igi sehet tılnelleh ʃkuldан kilegenççı./

Şimdiye kadar Valya saat iki sularında eve gelirdi.

Geniş zamanın olumsuz biçimi işaretlemek, sıfat fiiliden sonra gelen **мар** /mar/ edatına {-ççı} biçimbirimi eklenmektedir.

Лайәх аставать хәр: халиччен пәр кайнә вәхәтра кун чухлә сәлкәш ларса **юлакан марччә**. (S 72: 31-32)

/layıɣ astıvat' hır: ɣalıççen pır ɣaynı vıhıtra ɣun ɣuɣlı sılgiʃ larza yulaɣan marççı./

İyi hatırlıyor kız: şimdiye kadar buz eridiği zaman bu kadar sulu kar yerleşip kalmazdı.

Хам пәчәк чухнехи тәван яләма лекнәнех туйәнса кайрә. «Ақта каян?», «Мәнле пурәнән?» - җапла пәр-пәрне сәмах хушмасәр **иртекән марччә** ватти-вәтти. (S 399: 19-21)

/ɣam pıçik ɣuɣnehi tıvan yalıma leknıneh tuyanza ɣayrı. "ıʃta ɣayan?", "mınle purınan?" – ʃapla pır-pırne sımaɣ huʃmazır irtegen marççı vatti-vıtti./

Küçüklüğümdeki kendi köyüme ulaşmışım gibi hissettim. "Nereye gidiyorsun?", "Nasılsın?", böyle birbirine söz atmadan geçmezlerdi büyüğü küçüğü.

GELECEK ZAMANIN HİKÂYESİ

Çuvaş Türkçesinde gelecek zamanın hikâye birleşik çekimi, gelecek zaman ekinden sonra {- (T)Tİ}/ ekinin getirilmesi ile kurulmaktadır.

Çuvaşça üzerine yapılan araştırmalarda bu biçim istek ya da şart kipi olarak değerlendirilmektedir²²⁸. Aslında bu biçim, gelecek zamanın hikâye birleşik çekiminden başka bir şey değildir²²⁹.

Çekim örnekleri şöyledir (Yegorov 1957: 206):

		ЏЫР- 'YAZ-'		
TEKLIK	1. Kişi	џырăттăм(чĕ)	/şırıttım/	yazacaktım
	2. Kişi	џырăттăн(чĕ)	/şırıttın/	yazacaktın
	3. Kişi	џырĕчĕ	/şırıççi/	yazacaktı
ÇOKLUK	1. Kişi	џырăттăмăр(чĕ)	/şırıttımır/	yazacaktık
	2. Kişi	џырăттăр(чĕ)	/şırıttır/	yazacaktınız
	3. Kişi	џырĕчĕç	/şırıççiş/	yazacaklardı

		ИЛ- 'İL-'		
TEKLIK	1. Kişi	илĕттĕм(чĕ)	/ilittim/	alacaktım
	2. Kişi	илĕттĕн(чĕ)	/ilittin/	alacaktın
	3. Kişi	илĕчĕ	/ilicçi/	alacaktı
ÇOKLUK	1. Kişi	илĕттĕмĕр(чĕ)	/ilittimır/	alacaktık
	2. Kişi	илĕттĕр(чĕ)	/ilittır/	alacaktınız
	3. Kişi	илĕчĕç	/ilicçiş/	alacaklardı

Bu çekimin olumsuzu tıpkı basit çekimdeki {-mĂ} (<{-mA-Ă}) biçimiyle kurulmaktadır.

џырмăттăмăр /şırmıttımır/ 'yazmayacaktık'

илмĕчĕ /ilmicçi/ 'almayacaktı' (Yegorov 1957: 206)

Юлташ сирен пата юлма килĕшсен питех те аванчĕ. Эпĕ вара тÿрех киле **кайăттăм**, инĕстрисем мар эпĕ кунтан. (İET 170: 5-7)

/yuldaş sirin pada yulma kilışsen pideh te avanççi. ebĕ cara türeh kile şayıttım, inĕstrizem mar ebĕ çundan./

Arkadaş sizde kalmayı kabul etse çok iyiydi. Ben de direk eve gide gidecektim, buradan uzak bir yerli değilim.

GEREKLİLİK KİPİNİN HİKÂYESİ

Gereklilik kipinin hikâyesi, {-мАлЛА} kip ekinden {-чĕ} geçmiş zaman biçimbiriminin getirilmesi ile kurulmaktadır.

²²⁸ M. Yılmaz 1996: 175; E. Yılmaz 2002: 98; Pavlov 1965: 256; Yegorov 1957: 205; vd.

²²⁹ Bu araştırmalarda gelecek zamanın hikâye birleşik çekimi olarak gösterilen kayăpĕçĕ, kayănĕçĕ ... (M. Yılmaz 1996: 173) biçimleri Yegorov'a göre bu çekimin Viryal diyalektine has biçimleridir. (1957: 207)

Манән лаша сине **лармаллаччĕ** те тепĕр яла **вĕштермеллеччĕ**, анчах ниепле те Гальĕран уйрăлас килмерĕ. (ТТÇ 220: 37-39)

/manĭn laşa şine larmallaççı de tebĭr yala vĭŝtermelleççı, ancaĥ niyeple de gal'ĭran uyırĭlas kilmerĭ./

Ata binmeliydim ve diĝer köye hareket etmeliydim, ancak asla Galya'dan ayrilasım gelmedi.

Ман шутпа, Чăваш академи театрĕ хăйне çуратса пăхса ўстернĕ, ура сине сирĕп тăратнă сывнăн ятне — Иоаким Степанович Максимов-Кошкинский ятне — **илмеллеччĕ**, ун ячĕпе **хисепленмеллеччĕ**. (ІҮ 219: 30-33)

/man şutpa, çĭvaŝ akademi teatrĭ ĥĭyne ŝuratsa pĭĥsa ũsternĭ, ura şine ŝirĭp tĭratnĭ ŝĭnnĭn yatne — ioakim stepanoviç maksimov-koŝkinskiy yatne- ilmelleççı, un yacĭbe hiseplenmelleççı./

Bence, Çuvaş Akademi tiyatrosu, onu kurup büyüten, ayakları üzerine kaldıran kişinin adını, İoakim Stepanoviç Maksimov-Koŝkinskiy'in adını almalydı, onun adıyla anılmalydı.

İSTEK KİPİNİN HİKÂYESİ

Мĕншĕн эсĕ пĕремĕксене эпĕ пыриччен илтĕн? Эпĕ хам **илесшĕнччĕ**. (АÇ 28: 38-39)

/mĭnŝĭn ezĭ pĭremĭksene ebĭ pıriççen ildĭn? Ebĭ ĥam ilesŝĭnççı./

Niçin ben gidinceye kadar kurabiyeleri aldın? Ben kendim almak istiyordum /alacaktım.

Эпĕ Василий Андреевич пирки тĕппипех **пĕлесшĕнччĕ**. (КА 300: 41: 42)

/ebĭ vasiliy andreyeviç birgi tĭppibej pĭlesŝĭnççı./

Ben Vasiliy Andreyeviç hakkında ayrıntılı olarak öğrenmek istiyordum /öğrenecektim.

— Санька, эп сана **хурланта расшăн марччĕ**, ан сĕллен, — терĕм эпĕ. (ТТÇ 74: 12-13)

/—san'ka, ep sana ĥurlantarasŝĭn marççı, an şilen, — terĭm ebĭ./

Sanka, ben seni ũzmek istemiyordum, kızma, dedim.

ŞART KİPİNİN HİKÂYESİ

Эх, манăн çавăн пек ĕмĕт **пулсанччĕ**! (КА 259: 32)

/eh, manĭn ŝavĭn bek ĕmĭt pulzanççı./

Ah, benim de öyle bir ümidim olsaydı.

Эх, пирĕн çакăн пек сад **пулсанччĕ**! (VTŞ 22: 3)

/eh, piĭrĭn ŝaĝĭn bek sad pulzanççı!./

Ah, bizim de öyle bahçemiz olsaydı.

5.1.2.3.2. RİVAYET BİRLEŞİK ZAMAN

Bildirme ve tasarlama kiplerine getirilerek zamanı görülmeyen, belirsiz bir zamana aktarılarak yapılan tarzıdır. (Korkmaz 2003b 180). Çuvaş Türkçesinde fiillerin rivayet birleşik zamanı **тет** /tet/, **иккен** /ikken/ ve **имёш** /imış/ unsurları ile yapılmaktadır. Bu unsurlarla yapılan rivayet biçimleri TT'deki gibi zaman kavramı ifade etmekten ziyade, Ergin'in de açıkça belirttiği gibi "bir nakil, bir anlatma, bir sonradan farkına varış" ifade etmektedirler (1993: 306). Çuvaş Türkçesinde bu yapıyı kuran unsurların sayısının çokluğu ve diğer Türk lehçelerinden eş biçimlerin kopyalanmış olması da bu durumu açıkça göstermektedir.

Çeşitli çalışmalarda Çuvaş Türkçesinin rivayet birleşik çekimleri son derece zengin bir şekilde teorik ama tanıksız bir şekilde ortaya konmaktadır (Msl. M. Yılmaz 1996) Ne yazık ki, biz araştırmamızda, bu çalışmalarda gösterildiği kadar zengin bir yapısal kadro ile karşılaşamadık. Daha açığı, söz konusu çalışmalarda gösterildiği kadar zengin bir rivayet yapısının olmadığını, metinlerimizden yaptığımız taramalara dayanarak iddia etmekteyiz. Metin külliyatımızda yaptığımız taramayla tespit edip seçtiğimiz örneklerden tasnife göre Çuvaş Türkçesinde aşağıda gösterdiğimiz zaman ve kiplerin rivayet birleşik çekimleri mevcuttur.

ŞİMDİKİ-GENİŞ ZAMANIN RİVAYETİ

Пуппа чиновник чиркӹ лартма ыраӹн **суйлаççӹ тет**. (Aç 76: 24)

/puppa çinovnik çirgü lartma ırın suylaşşı tet./

Papazla memur kilise inşa etmeye yer seçiyorlarmış.

Ӓна вӓл хӓйӓн урокӓсенче **лартмасть иккен** — хӓваласа кӓларать. (Aç 195: 6-7)

/ina vıl hıyın urogızence lartmast' ikken — hıvalaza kılarat'./

Onu kendisinin derslerinde sınıfa almıyormuş/almazmış, kovalayıp çıkarır.

Нина карчӓка питех те **тарӓхтарать иккен**. (Aç 229: 5-6)

/nina karçıga pideh te tarıhtarat' ikken./

Nina yaşlı kadını çok da üzermiş / üzüyormüş.

Анчах поляксем парӓнасшӓн мар, пусмӓртан хӓтӓласшӓн **кӓрешӓççӹ имёш**, тӓван чӓлхине манмаççӹ, хӓйсен литератури пур. (КА 190: 24-26)

/ancah polyaksem parınasşın mar, pumırdan hıdılasşın kirejeşşı imış, tıvan çılhine manmaşşı, hıyzen literaturi pur./

Ancak Lehler boyun eğmek istemiyorlar, baskıdan kurtulmak için mücadele ediyorlarmış, ana dillerini unutmuyorlar, kendilerinin edebiyatı var.

ÖĞRENİLEN GEÇMİŞ ZAMANIN RİVAYETİ

Ку кивё йывăç чиркёве Кётерин патша чухне **лартнă тет.** (Аç 76: 19-20)

/ku kivĕ yivĕŝ çirgĕve kĕderin patŝa çuĥne lartnĕ tet./

Bu eski ağaç kiliseyi Çariçe Katerina zamanında inşaa etmişler (hh. etmişlermiş.)

Славика асанне питё курасшăн, тахçантанпах **курман тет.** (ŞP 361: 1-2)

/slaviĥa azanne pidĕ ĥurasŝĭn, taĥŝandanpaĥ ĥurman tet./

Büyükanne Slavik'i çok görmek istiyor, çoktan beri görmemiş (hh. görmemişmiş.)

Ашшĕ-амăшĕ çав ачана ятламан, вăл илсе килнĕ япаласене кула-кула **йышăннă тет.** (Аç 164: 14-15)

/aŝŝĭ-amĭŝĭ şav acana yatlanan, vĕl ilze kilnĕ yabalazene ĥula-ĥula yĭŝĭnnĕ tet./

Anne babası bu çocuĥu azarlamamışlar, onun getirdiĥi şeyleri memnuniyetle kabul etmişler.

Иванюк ăна ураран **амантнă иккен,** çавăнпа та вăл пирĕн пата çак кунсенче килеймен. (Аç 194: 37-38)

/ivanoĥ ĭna uraran amantnĕ ikkĕn, ŝavĭnba da vĕl pirĕn pada şak kuzence kileymen./

İvanok onu ayaĥından yaralamışmĭŝ, bu yüzden o günlerden bizim yanımıza gelememiŝ.

Пĕр кунхине пирĕн пата Сĕмĕл больницинчен фельдшер килчĕ. ăна Анастасия Александровна **çĕнтернĕ иккен.** (Аç 194: 15)

/pĕr ĥunhine pirĕn pada sĕmĕl bol'nitsincen fel'dŝer kilçĕ. ĭna anastasiya aleksandrovna çĕdernĕ ikkĕn./

Bir gün bize Simil hastanesinden saĥlık memuru geldi. Onu Anastasiya Aleksandrovna çağırmaŝmĭŝ.

Çĕрне вăл унтан-кунтан кивçен тупнă укçапа **туяннă имĕш.** (КА 188: 10-11)

/ŝĕrne vĕl undan-ĥundan kivçĕn tupnĕ uĥŝaba tuyannĕ imĭŝ./

O yerini ondan bundan borç bulduĥu para ile almışmĭŝ.

GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMANIN RİVAYETİ

Тĕттĕмлĕне пуçласан лаши хартлатма **пуçларĕ тет.** (Аç 87: 15)

/tĕttĕmlĕne puçlazan laşi hartlama puçları tet./

Hava kararmaya başlayınca atı huriltular çĭkarmaya baŝlamıŝtı. (hh. *baŝladıymıŝ)

Ял патнелле çитсен халăх сасартăк куçран **çухалчĕ тет.** (Аç 87: 19-20)

/yal patnelle ŝitsen ĥalıĥ sazardĭĥ ĥuŝran ŝuĥalcĕ tet./

Köye doĥru ulaşınca halk ansızın gözden kaybolmuŝtu (hh. * kaybolduyumuŝ)

Председатель **хăваласа çитрĕ иккен.** (İY 195: 33)

/predsedatel' ĥĭvalaza ŝitrĕ ikkĕn./

Başkan kovalayıp ulaŝmĭŝtı. (hh. *ulaŝdıymıŝ)

Алăкран Агриппин аппăшĕн ачи кĕчĕ иккен. (КА 204: 30-31)
 /alıkran agrippin appıjın aci kici ikken./
Kapıdan Agrippin'in ablasının çocuğu girmişti. (hh. *girdiymiş./

Ирĕке тухрăмăр имĕш. (S 286: 35-36)
 /irige tuhrımır imiş./
Özgür olmuştuk. (hh. *olduymuşuz)

İSTEK KİPİNİN RİVAYETİ

Халĕ пуп Кольăна шкултан кăларса ярасшăн тет. (АÇ 195: 6-7)
 /halı pup kol'ına şkuldan kılarza yarasşın tet./
Şimdi papaz Kolya'yı okuldan çıkarıp göndermek istiyormuş.

Петр Дмитриевич Шестаков, хăй патне чĕнсе илсе, унпа ĕç пирки калаşасшăн иккен. (КА 311: 12-14)
 /petr dmitriyeviç şestašov, hıy patne çınze ilze, unpa iş birgi kılaşasşın ikken./
Petr Dmitriyeviç Şestakov, yanına çağırıp onla iş hakkında konuşmak istiyormuş.

Иван тăван халăхне çутта кăларасшăн иккен, уншăн вара нумай вăй хума тивет. (КА 238: 12-13)
 /ivan tıvan halıhne şudda kılarasşın ikken, unjın vara numay vıy huma tivet./
İvan öz halkını aydınlığa çıkarmak istiyormuş, bunun için çok emek vermek gerekiyor./

GEREKLİLİK KİPİNİN RİVAYETİ

Палькăн ыран ирхине тухса каймалла тет. (ТТÇ 10: 24-25)
 /pal'kın ıran irhine tuhsa kaymalla tet./
Palk yarın erkenden çıkıp gitmeliymiş.

Çутĕç министерстви шкулĕсенче те закон божине пысăк ырăн памалла иккен. (КА 358: 11-12)
 /şudış ministerstvi şkulızence de zaçon bojine pızık vırın pamalla ikken./
Dışışleri bakanlığı okullarında da din kurallarına büyük yer verilmeliymiş.

Яла та унăн каймаллах имĕш. (КА 179: 20)
 /yala da unın kaymallağ imiş./
O köye de gitmeliymiş.

5.1.2.3.3. ŞART BİRLEŞİK ZAMAN

Çuvaş Türkçesinde fiillerin şart birleşik çekimleri, çekimli fiil biçiminden sonra **пул-** /pul-/ 'ol-' yardımcı fiili üzerine şart kipi ekinin getirilmesi ile yapılmaktadır²³⁰:
 [Fiil+Zaman/Kip eki-(ŞAHIS EKİ)]+[пул-сан].

²³⁰ Krş. ТТ. [i-se-ŞAHIS EKİ]

Bu saha da, {-SAn} kip ekinin şahıs eki almaması nedeniyle, şahıs kavramı ilk şarta konu olan zaman/kip eki üzerinde kalmaktadır.

Çuvaş Türkçesinde tespit ettiğimiz şart birleşik zaman çekimlerinin kullanım örnekleri şöyledir:

GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMANIN ŞARTI

Ёррёр пулсан — выртър та ывăрăр. (YŞP 24: 37-38)

/işrîr pulzan – vîrtîr da şivîrîr./

İçtiyseniz, yatın, uyuyun.

Хăрарăн пулсан епле кайрăн апла? (AÇ 184: 40-41)

/hîrarîn pulzan yeple kayrîn apla?/

Korktuysan nasıl gittin öyleyse?

Хел епле тёреклĕ тăчĕ пулсан та, ҫуркунне ҫитрĕ. (KA 98: 12-13)

/hîl yeple tîreklî tîcî pulzan da, şurğunne şitrî./

Kış ne kadar ağır olduysa da bahar geldi.

Ҫитмерĕ пулсан ярса ёҫ, мана урăх кирлĕ мар, -тем шыранă майăн каларĕ Ася. (P 241: 32-33)

/şitmerî pulzan yarza iş, mana urîh kirli mar, - tem şiranî mayîn ڭalarî Asya./

Asya, bir şey aradığı sırada “Yetmediyse doldur iş, ben daha içmiyorum”, dedi.

ÖĞRENİLEN GEÇMİŞ ZAMANIN ŞARTI

Илтмен пулсан илт, **пĕлмен пулсан** пĕл. (P 123: 24)

/iltmen pulzan ilt, pîlmen pulzan pîl./

Duytamişsan duy, öğrenmemişsen öğren.

ŞİMDİKİ-GENİŞ ZAMANIN ŞARTI

Тирсем пур, сурăх тирĕсем, **илеҫĕ пулсан** йăлтах парап. (İY 311: 19)

/tirzem pur, surîh tirîzem, ileşşî pulzan yîldağ parap./

Deriler var, koyun derileri, alırlarsa sürekli veririm.

Ăҫталла ҫул тытатър? Инҫе **каймалла пулсан** пирĕн патра ҫёр каҫър... (İET 169: 33-170: 1-2)

/işdalla şul tıdadîr? İnje kaymalla pulzan pirîn patra şîr ڭaşîr.../

Nereye gidiyorsunuz? Uzağa gitmeliyseniz bizde gece konaklayın.

Йăнăшмастăп пулсан вăл чĕлхеҫĕ пулнă. (İET 175: 10-11)

/yînişmastîp pulzan vîl çîlhejî pulnî./

Yanılmıyorsam o dilciymiş.

GEREKLİLİK KİPİNİN ŞARTI

Ништа та **васкамалла мар пулсан** чунсем каничченех калаşар. (P 291: 3-4).
/ništa da vaşkamalla mar pulzan çunzem қаниççeneh қалаşар./
Bir yere acele etmemeliysen doyuncaya kadar konuşalım.

Тўлемелле пулсан та тўлемен вёсем. (İY 34: 40-41)
/tulemelle pulzan da tulemen vızem./
Ödemeliyseler de ödememişler.

5.1.3. SORU

İş ya da oluşun gerçekleşip gerçekleşmediğinin öğrenilmesi soru kategori ile sağlanmaktadır. Genel Türkçede olduğu gibi Çuvaş Türkçesinde de soru kategorisi ekler ile yapılmaktadır. Genel Türkçede {MX} ekiyle sağlanan soru ifadesi Çuvaş Türkçesinde, şeklen farklı olarak aşağıda gösterilen ekler ile kurulmaktadır.

Çuvaş Türkçesinde, soru eki GT olduğu gibi, şahıs ekiyle zaman eki arasında değil²³¹; her zaman en sonda yer almaktadır.

1. [-и] ([-i]) Eki:

Çuvaş Türkçesinde en yaygın olarak kullanılan soru eki budur. Bu ek soru anlamının tamamını kapsayıcı bir işlevdedir:

Çамарта пёсерсе **парам-и**? (Aç 9: 40)
/şimarda pijerze param-i?/
*Yumurta pişirip **vereyim mi**?*

Асатте, вёсем **савăнаççё-и**? (İY 24: 41)
/azatte vızem savınaşşı-i?/
*Büyükbaba, onlar **seviniyorlar mı**?*

Ыран миçене килмеллине **пёлетёр-и**? (ŞP 38: 35-36)
/ıran mijere kilmelline pıledır-i?/
*Yarın kaç gelmek gerektiğini **biliyor musunuz**?*

Митя, эсё эпё килнине **курмарăн-и**? (ТТÇ 136: 17)
/mitya, ezı ebı kilnine қurmarın-i?/
*Mitya, sen benim geldiğimi **görmedin mi**?*

²³¹ Bu durum GT için genel bir eğilimdir. Ancak, ekin şahıs eklerinden sonra, en sonda kullanımı da söz konusudur. Çuvaş Türkçesi bu konuda herhangi bir istinaya sahip değildir; ek daima en sondadır. Ekin TT’de biçim dizim özellikleri için bkz. Korkmaz 2003a: 575-576.

Сирён пата **сырман-и?** (VTŞ 36: 19)
/sirin pada şırman-i?/
Size yazmamış mı?

Каялла **килѝс-и?** (VTŞ 8: 32)
/qayalla kilj-i?/
Geriye gelecekler mi?

2. {-ши} ([-ši], [-ji]) Eki:

Bu ek, şüphe, ikilenme, tereddüt bildiren sorularda kullanılır (Yegorov 1957: 334).

Ман хѝр **килчѝ-ши?** (P 251: 17)
/man hir kilci-ji?/
Kızım geldi mi (acaba)?

Ашшѝ-амѝшне кирлѝ таран **пулѝшать-ши?** (AÇ 249: 26-27)
/aşşı-amışne kirlı taran pulıjat'-şı?/
Anne babasına gerektiği kadar yardım ediyor mu ki?

Ўыру **сырмалла-ши?** (UH 144: 38)
/şıru şırmalla-ji?/
Mektup yazmalı mı (acaba)?

Хѝй **сырнѝ-ши?** (ŞP 88: 26)
/hıy şırnı-ji?/
Kendisi yazmış mı ki?

Сире **айѝпламѝ-ши?** (S 178: 23)
/sire ayıplamı-ji?/
Sizi ayıplamayacak mı?

3. [-им] ([-im]) Eki:

Bu ek, şaşırma, garipseme bildiren sorularda kullanılır (Yegorov 1957: 334).

Хѝй **кѝреймест-им?** (S 202: 5)
/hıy kireymest'-im?/
Kendisi giremez mi?

Паянхи хаѝтата **вуламарѝн-им?** (UH 306: 39)
/payanhi hajada vulamarın-im?/
Bugünkü gazeteyi okumadın mı?

Апат **ѝимен-им?** (İY 280: 16)
/abat şimen-im?/
Yemek yemedin mi (hh. yememiş misin)?

Araştırmacılara göre, bu biçim soru eki [i] ile soru zamiri mĭn ‘ne’ nin birleşmesi ve kısalması sonucunda oluşmuştur: im < i+mĕn. (Fedotov 1963: 67; Yegorov 1957: 334). Köken olarak ileri sürülen bu yapı Türkiye Türkçesindeki “+mı ne” biçimiyle denkleşmektedir. Ancak bu görüşe ihtiyatla yaklaşmak gerektiğini düşünmekteyiz. Çünkü Çuvaş Türkçesinde “-i-mĕn” şeklindeki yapı günümüzde de geçerliliğini sürdürmektedir.

Эсĕ киле те кĕмен-и-мĕн кĕçĕр? (УН 80: 22-23)

/ezĭ kile de kĭmen-i-mĭn kĭjĭr?/

Sen bu gece eve de girmemiş misin ne?

4. {-шим} ([-şim], [+jim]) Eki:

{-ши} ekinde bildirilen şüphe, tereddüt, ikilenme ifadelerini daha yoğun olarak bildiren bir soru ekidir (Fedotov 1963: 69).

Хăйсем курман-шим вара? (КА 291: 19)

/ħĭyzem şurman-jim vara?/

Kendileri görmemişler mi peki?

Уççăнах каламанчĕ те, ħнланчĕ-шим Коля Игнатъев? (řP 130: 11-12)

/uřřĭnaħ řalamançĕ de, ĭnlancĭ-jim şolya ĭgnat'yev?/

Açıkça söylememişti ama Kolya ĭgnatyev anladi mı acaba?

Fedotov’a göre bu ek, tıpkı [-im] ekinde olduğu gibi mĭn ‘ne’ soru kelimesinin birleşmesi ile oluşmuştur: шим < ши+mĕn (1963: 69)²³².

5.2. BİTİMSİZ FİLLER

Fiil kök ve gövdelerinden belirli eklerle türetilen; ancak şahıs ekleri olarak çekime girmedikleri için, yargı bildirmeyen fiil biçimleridir.

5.2.1. İSİM-FİİL (Инфинитив /Infinitiv/)

(Alm. *Infinitiv*; İng. *infinitive*; Rus. *инфинитив*)

Çuvaş Türkçesi üzerine yapılan çalışmalarda, bu sahanın mastar eki olarak {-МА} /{-mA}/, {-МАшкĀн} /{-mAřKĀn}/ biçimleri gösterilmektedir.

Çalışmalarda mastar eki olarak gösterilen her iki yapının işlevleri şöyledir:

²³²“-и-мĕн” şeklinde soru yapısını, “-ши-мĕн” şeklinde tespit edemedik.

{-мА} /{-мА}/ Eki

1. Mastar eki işlevinde

Ана **хъварма** юрамасть! (S 366: 10)

/İna ħıvarma yuramast'!/

Onu **birakmak** uygun değil.

Унта җәл тухатъ, килтен кәкшәмпа шыв **йәтса сүреме** кирлә мар. (КА 29: 21-23)

/unda ŧil tuħat', kilden kĭkŧŧimba ŧıv yĭtsa ŧüreme kirlĭ mar./

Orada kaynak çıkıyor, evden güğümle su **taŧımak** gerekli değil.

2. Mastar eki+yönelme durumu ekli isim işlevinde

Мётри таса җетёкпе шәләннә, **кәвакарма** пуҗланә җүҗне якаткаласа шлепкине тәхәннә. (АҢ 5: 23-24)

/mĭtri taza ŧĭdĭkpe ŧĭlĭnnĭ, kĭvağarma puŧlanĭ ŧüŧne yağatlaza ŧlepkiŧe tĭħĭnnĭ./

Mitri temiz bir paçavrayla silinmiş, **ağarmaya** başlamış saçını düzelterek şapkasını giyinmiş.

3. Mastar eki+belirtme durumu ekli isim işlevinde

Уйрәмах хәяр **шәварма** юрататтәм. (İY 13: 11-12)

/uyrĭmaħ ħĭyar ŧĭvarma yuradattĭm./

Özellikle salatalık **sulamayı** severdim.

4. Zarf-fiil eki işlevinde

Пире калаҗмашкән пёр җәвар панә, **итлеме** — икё хәлха. (КА 62: 26-27)

/pire қalaŧmaŧħĭn pĭr ŧĭvar panĭ, itleme – iğĭ ħĭlħa./

Bize konuşmak için bir ağız verilmiş, **dinlemek için** iki kulak.

5. Yarıм eki işlevinde

пусма /pusma/ 'merdiven, basamak'

сурма /ŧurma/ 'yarım, yarım'

пўлме /pülme/ 'bölme; kutu, sandık'

6. Sıfat-fiil İşleviyle

сёрме купәс /ŧirme қubĭs/ 'keman (hh. sürme saz)' (İY 221: 44)

утма җул /utma ŧul/ 'patika (hh. yürüme yolu)' (İY 113: 24)

{-мАшкән} /{-мАšKĭn}/ Eki

1. Zarf-fiil işlevinde

Bu ekin temel olarak *sebeр*, *amaç* gösterme işleviyle zarf-fiil eki olarak kullanılmaktadır. (bkz. Zarf-fiiller)

Пире **калашмашкӑн** пӑр ҫавар панӑ, итлеме — икӗ хӑлха. (КА 62: 26-27)
/pire ҡalaşmaşķin p̄r şivar panī, itleme – igī ħılħa.
*Bize **konusmak için** bir ağız verilmiş, dinlemek için iki kulak.*

Ачасене **вӑрентмешкӑн** нумай пӑлӑ кирлӑ мар. (КА 202: 41-42)
/acazene v̄irentmeşķin numay p̄lũ kirli mar./
*Çocuklara **öğretmek için** çok bilgi gerekli değil.*

2. Mastar eki işlevinde

Ekin mastar olarak kullanımı oldukça sınırlıdır. Metinlerimizde yaptığımız taramalara göre, ekin bu işlevi ikincildir. Mastar işlevinde kullanılması, daha yeni dönemlerde ortaya çıkmış olmalıdır.

Геннадий Ильина пӑрахса **каймашкӑн** уйрӑмах йывӑрчӑ. (VTŞ 101: 32-33)
/gennadiy il'ina p̄raħsa ҡaymaşķin uyırmaħ yiv̄ırçġ./
*Gennadiy İl'nin'e bırakıp **gitmek** bir başka zordu.*

Yukarıdaki açıklamalardan da görüldüğü gibi, çalışmalarda mastar eki olarak gösterilen bu yapılardan **{-МА}** eki, tarihsel olarak mastar eki olması görevinin yanı sıra pek çok işleve sahiptir. Diğer işlevlerinin etkisiyle olsa gerek, ekin mastar eki işlevi oldukça sınırlı bir hâle gelmiştir.

{-МАШКӐН} eki ise, Türk dili sisteminde mastar eki olması imkânsız bir yapıdır. Zira ekin zarf-fiil olduğu oldukça açıktır. Batı gramerciliğinin etkisi altında *subin* olarak değerlendirilmesinden dolayı, çalışmalarda mastar eki olarak kabul edilmiştir.

Çuvaş Türkçesinde tarihsel olarak mastar eki olan **{-МА}**'nın ana işlevinin zayıflaması neticesinde yeni yapılar mastar eki olarak kullanım sahasına çıkmıştır.

{-НИ} /{-ni}/ Eki

Geçmiş zaman sıfat-fiil eki, **{-nӑ}** ile teklik 3. kişi iyelik eki [+i]'nin birleşmesinden meydana gelen bu yapı Çuvaş Türkçesinde mastar olarak işlek bir kullanım alanına sahiptir.

Çук, ҫынна **шанни** усӑсӑр. (S 49: 20)
/şuq, şinna şanni uz̄iz̄ir./
*Hayır, insana **dayanmak** faydasız.*

Ӕҫлени ҫынна тӑрантарать, **кахалланни** пӑсать. (Vs 306)
/eşleni şinna t̄randarat', ҡaħallanni p̄zat'./
***Çalışmak** insanı doyurur, **tembellik etmek** bozar.*

Мухтаннинне ухмаһ та юратать. (Vs 242)

/muhtannine uhmaḥ da yuradat'./

Övünmeyi aptal da sever.

Sözlüklerde mastar biçimlerinin **{-ни}** ekiyle yer aldığını görmekteyiz.

обман: **улталанни** /uldalani/, **лартни** /lartni/ (RÇS 1931: 211)

обман: aldatma, iğfal (etme) (RTS 506)

Bu yarının olumsuz biçimi geçmiş zaman sıfat-fiilinin olumsuz biçimiyle oluşturulmuş **{-mAnni}** ekiyle kurulmaktadır.

... аслисене **итлеменни** лайăх мар тесе тытнă хăлăпах алăран вѣсертрѐм.
(İY 77: 47-48)

/... aslizene itlemenni layıḥ mar teze titnı ḥılıbaḥ alıran vıjerdım./

... *büyükleri **dinlemek** iyi değil diye tuttuğum kulbu elimden bıraktım.*

Кун пек чух шăла ыртни, **шарламанни** лайăхрах. (VYV 124: 31-32)

/kun bek çuḥ şıla ırtni, şarlamanni layıḥraḥ./

*Böyle zamanlarda dilini (hh. dişi) ısırarak, **parlamamak** daha iyi.*

{-ни} eki kadar işlek olmasa da, gelecek zaman sıfat-fiil eki **{-As}** ile teklik 3. kişi iyelik ekinin birleşmesiyle oluşan **{-Assi}** biçimi de mastar eki işlevinde kullanılmaktadır.

Сѐтел хушшине **ларасси** суһапуç тытасси мар! (КА 95: 6)

/şidel ḥuşşine larassi suḥapuḥ tıdassi mar!/
*Masa başında **oturmak**, saban **tutmak** değil!*

Тăвансем, **уйрăласси** йывăр вăл, анчах мѐн тăвăн, уйрăлма тивет. (КА 158: 17-18)

/tivanzem, uyrıllassi yıvı vıl, ancaḥ mın tivın, uyrılma tivet./

*Dostlar, **ayrılmak** zor, ancak ne yaparsın, ayrılmak gerek.*

Вѐсен хыççăн каякансене **шырасси** пирѐн ѐç мар пулѐ. (КА 214: 3-4)

/vızen ḥıçşın қауағанзене şırası pirın iş mar pulı./

*Onların ardından gidenleri **aramak** bizim işimiz değil herhalde.*

Арăмна **хѐнесе тăкасси** фашистсемпе **çапăçассинчен** çамăлтарых иккен.
(ТТÇ 68: 12-13)

/arımna ḥıneze tıgassi faşistsembe şabıjassincen şımıldaraḥ ikken./

*Karını **dövmek** faşistlerle **savaşmaktan** daha kolay imiş.*

5.2.2. SIFAT-FİİLLER (Причастии /priçasti/ ~ Пайташ /paydaş/)

(Alm. *Participium*; İng. *participle*; Rus. *причастии*)

Sıfat-fiiller, nesnelerin hareket vasıflarını karşılayan fiil şekilleridir. (Ergin 1993: 315)

Çuvaş Türkçesinde sıfat-fiil terimi, Rusçadan alınmış *priçasti* ile karşılanmaktadır. V. İ. Sergejev (1992: 115) *priçasti* yerine Aşmarin ve T. Hıvetişi tarafından önerilen **пайташ** /paydaş/ kelimesinin kullanılmasını önermektedir.

İvan Pavloviç Pavlov, Çuvaş Türkçesindeki sıfat-fiil eklerini kullanım sıklığına göre ve özelliklerine göre şu şekilde tasnif etmiştir (1965: 265-266):

1. Sık kullanılan sıfat-fiiller (анлă усă куракан причастии – /anlĭ uzĭ kuraĝan priçasti/):

A) Кăтарту наклоненийĕ /kĭdartu naκloneniyiĭ/ – Bildirme kipi:

a) Пулас причастии /pulas priçasti/ – Gelecek zaman sıfat-fiil eki: {-As}

b) Хальхи причастии /ħal'ħi priçasti/ – Şimdiki zaman sıfat-fiil eki: {-AGAn}

c) Ирtnĕ причастии /irtnĕ priçasti/ – Geçmiş zaman sıfat-fiil eki: {-nĭ}

B) Пулмалли наклонени /pulumalli naκloneni/ – Gereklilik kipi:

Пулмалли причастии /pulumalli priçasti/ – Gereklilik (gelecek zaman) sıfat-fiil eki : {-mAllA}

2. Seyrek kullanılan sıfat-fiiller (сайра усă куракан причастии – /sayra uzĭ kuraĝan priçasti/)

a) Яланхи причастии /yalanhi priçasti/ – Geniş zaman sıfat-fiili: {-An}; {-mĭš}

b) Çителĕклĕх причастийĕ /şidelĕklĕħ priçastiyĭ/ – Yeterlilik sıfat-fiili: {-mAlĭH}

c) Пулма пултаракан причастии /pulma pultaraĝan priçasti/ – Olasılık sıfat-fiili: {-i}

d) Юрилĕх причастийĕ /yurilĕħ priçastiyĭ/ – Kasıt sıfat-fiili: {-Anji}

İncelemelerde çok dar kullanım alanına sahip başka sıfat-fiil ekleri de gösterilmektedir. Yukarıda gösterilenlerin yanı sıra Levitskaya da incelemesinde, Aşmarin'den naklen, Çuvaş Türkçesinin ağızlarına has başka sıfat-fiil biçimlerini değerlendirmiştir:

{-tĭ}

Ek, Aşmarin'in Viryal diyalektinde tespit ettiği ve seyrek olarak kullanılan {-tibe} biçimi içerisinde yer almaktadır. Araştırmacı {-tibe} yapısını, {-tĭ} sıfat-fiil eki+ [+i] teklik 3. kişi iyelik eki +[+pe] araç-birliktelik eki) olarak tahlil etmiştir. Ona göre, bu tahlildeki {-tĭ} biçimi, Türk dilindeki²³³ {-DXk} sıfat-fiili eki ile denktir. (Aşmarin 1898: 238).

Levitskaya da ekin {tipe} biçimindeki görünüşünden başka kullanım özellikleri de ortaya koymuştur (1976: 85-86).

Aşmarin'in açıklamaları gerçekten de bu ekin Oğuz grubundaki {DXk} sıfat-fiil ekiyle denkliğini göstermektedir. Bu durum, Oğuzca ile Çuvaşça arasındaki ilginç ilişkinin bir verisi olarak da değer kazanmaktadır.

{-Aslĭk}

Aşmarin'in Sundır nehri boyundaki ağızlar için tespit ettiği bu kullanım, gelecek zaman sıfat-fiil ekiyle {+lĭk} isim yapım ekinin birleşmesinden oluşmuştur (Levitskaya 1976: 91). Ancak, yapının ikinci unsuru olan {+lĭK} ekinin durumu bakımından, ekin Tatarca'dan seçilmiş bir kopya olduğunu söyleyebiliriz. Söz konusu ek, Çuvaş Türkçesinde {+lĭH}, ([+lĭh], [+lĭh]) biçimindedir.

Levitskaya son derece isabetli bir tespit yaparak, bu yapının Türk lehçelerindeki {-GUIUK}, {*(X)rLXK} biçimlerinde yer aldığını, Çuvaş Türkçesinde de bu eğilimin kendini esas olarak {-mAlĭH} ekinde gösterdiğini ve bu iki yapının denk fonksiyonda olduğunu belirtmiştir (Levitskaya 1976: 91).

{-AslA}

Aşmarin'in (1923: 276) tespit ettiği bu yapının oluşumu, Levitskaya (1976: 92) tarafından da {-As} gelecek zaman sıfat-fiil eki ve {+(l)lA} zarf görevli kelimeler yapan yapım eki şeklinde izah edilmiştir.

Bu yapıyı modern Çuvaş Türkçesinde seyrek olmayan bir sıklıkta müşahede ediyoruz. Ancak, bize göre bu yapı, fonksiyonu bakımından zarf-fiil olarak değerlendirilmelidir (Bkz- Zarf-fiiller).

²³³ Levitskaya buradaki bilgiyi sahihleştirerek, ekin güney-batı grubuna ait olduğunu işaret etmiştir. (1976: 85)

{-AdĭrAn}

Aşmarin, bu yapıyı {-A} zarf-fiil eki, [tĭran] ‘*duran*’ sıfat-fiilinden oluşan birleşik bir sıfat-fiil eki olarak görür (1903: 447). Levitskaya, [tĭran] biçiminin, [tĭr] ‘*dur-*’ fiili ile {-An} sıfat-fiil ekinin birleşmesinden meydana geldiğini göstererek, bu biçimin çoğu Türk dilinde yer aldığını belirtmektedir (1976: 94-95). Bu ekin modern dilde kullanım örneklerini tespit edemediğimizden eki detaylı bir değerlendirmeye tabi tutmadık.

{-Anji}

Çuvaş dil terminolojisinde /yurilĭh priçastiyĭ/ (Юрилĕх причастийĕ) – *Kasıt sıfat-fiili* olarak gösterilen bu ek sadece /pul-/ ‘*ol-*’ ve /tu-/ ‘*yap-*’ fiilleri ile birlikte kullanılır. Aşmarin (1898: 326), bu ekin {-An} sıfat-fiil eki ile [-şi] meslek adları yapan ekin (*nomen agentis*) birleşmesinden meydana geldiğini söylemiştir. Benzing de, Aşmarin’in bu görüşüne katılmaktadır. Eğer bu izah doğru kabul edilirse, [+şi] ekinin neden daima ön önlülü olduğunu açıklamak imkânsız olacaktır. Zira, genelde meslek adları yapan bu ek Çuvaş Türkçesinde her durumda ünlü uyumuna tabiidir, ayrıca ünlüsünü düşürerek tek başına da kullanılabilir. Bu sorunun cevabını Levitskaya’nın etimoloji denemesinde bulmaktayız. Ona göre ek, sırasıyla {-An} Sıfat-fiil eki, eşitlik eki ve teklik 3. kişi iyelik ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir (1976: 99): {-An}+{şA}+[i] > {Anji}. Çuvaş Türkçesi üzerine yapılan araştırmaların hemen hemen hepsinde sıfat-fiil eki olarak değerlendirilmiştir (Pavlov 1965, Yegorov 1957, Andreyev 1961). V. İ. Sergeyev ise, bu eki sıfat-fiil eki olarak değil; {-An} sıfat-fiil ekinin kasıt biçimi olarak değerlendirir (1992: 131).

Bu ekin kullanım alanı oldukça sınırlıdır. Bu nedenle çalışmamız içinde {-Anji} ekine ayrı bir bölüm ayırmadık. Olumsuz biçimi {-mAnji} şeklindedir (Yegorov 1957: 233).

{-iĭš}

Pavlov, bu sıfat-fiil ekini ikinci bir kasıt sıfat-fiili olarak değerlendirir. Ek, tek şekillidir ve ünlü uyumuna aykırıdır. Çok dar bir kullanım alanı vardır. Pavlov, ekin olumsuz biçiminde ünlü uyumuna tabi olarak [-mĭš], [mĭš] ve [-miš] biçimlerinde olduğunu belirterek, diğer bir sıfat-fiil eki ile form bakımından aynı olmakla birlikte fonksiyon bakımından farklı olduğunu belirtmiştir (1965: 284).

{-mİŖ}

Pavlov, bu sıfat-fiil ekini, arkaik bir geniş zaman sıfat-fiil eki olarak görmektedir. Ekin modern dilde yalnızca kalıplaşmış ifadelerde görüldüğünü belirtmektedir (1965: 282). Levitskaya bu eki, {-iŖ} sıfat-fiil ekiyle aynı başlık altında değerlendirmiştir.

Çuvaş Türkçesinin sıfat-fiil eklerini GT ile karşılaştırdığımızda, çok özel birkaç kullanım dışında, bunların büyük bir oranla Türk Dili ile paralel olduğunu söyleyebilir. Yine sıfat-fiillerin gerek biçim gerekse fonksiyon bakımından Oğuz grubuna daha yakın olduğu da göze çarpmaktadır.

Çuvaş Türkçesinin sıfat-fiillerinin, diğer Türk lehçelerine oranla çok daha sıklıkla ikincil (ya da birleşik) zarf-fiil biçimlerine kaynaklık ettiğini görmekteyiz. Şüphesiz bunun en önemli nedeni olarak, bu sahaya has zarf işlevli kelime yapma yollarının son derece işlek olmasını göstermeliyiz (Bkz. Zarf-fiiller)

Çuvaş Türkçesinde sıfat-fiil eklerinde şahıs / iyelik ifadesinin Türkiye Türkçesinden farklı bir yolla yapıldığını belirtmeliyiz. TT’de bu ifadeler sıfat-fiil eki arkasında iyelik ekleri yardımıyla morfolojik bir yolla sağlanırken, bu sahada şahıs zamirleri yardımıyla sözdizimsel bir yol izlenerek oluşturulmaktadır.

Türk Dilinde edilgenlik anlamının son derece sağlam bir şekilde oluşturulduğu göz önüne alındığında Çuvaş Türkçesinde bu anlamda son derece ilginç bir özellik ortaya çıkmaktadır. Çuvaş Türkçesinde, daha çok, sıfat-fiil ekleriyle kurulmuş sıfat tamlamaları kullanımlarında edilgenlik ifadesi herhangi bir işaretçiyle gösterilmemektedir. Bu anlam genelde bağlamdan çıkarılmaktadır (Pavlov 1965: 264-265).

Çuvaş Türkçesinde sıfat-fiil ekleri isim fonksiyonunda kullanılırken, hemen hemen her durumda teklik 3. kişi iyelik eki [+i] ya da [+sker] ekini almaktadırlar. Bu kullanım özelliği de GT’den farklı bir özellik olarak görünmektedir.

GT’de sıfat-fiil eklerinden fonksiyon değişmesiyle zaman ekleri teşkili son derece sağlam bir özelliktir. Çuvaş Türkçesi de bu kullanım özelliğine tabiidir. Çuvaş Türkçesinde GT’deki bu eğilime ilaveten sıfat-fiil eklerinin kip işaretçisi fonksiyonunda kullanılabildiğini de görmekteyiz.

Standart Çuvaş Türkçesinde kullanılan sıfat-fiil ekleri şunlardır:

5.2.2.1. {-нӓ} /{-nӓ}/ GEÇMİŞ ZAMAN SIFAT-FİİL EKİ

Çuvaş Türkçesinde geçmiş zaman sıfat-fiilleri {-nӓ} ekiyle yapılmaktadır. TT ile karşılaştırıldığında zaman bakımından bu sıfat-fiil ekinin {-mXş} ve {-DXK} sıfat-fiil ekleriyle denkleştiği görülmektedir. Ancak Çuv.'dan TT'ye yapılacak aktarmalarda bu iki sıfat-fiil ekinin yanı sıra {-(y)An} ekinin de kullanılabileceğini belirtmeliyiz. Meselâ, **вилнӓ пуп** /vilnӓ pup/ (AÇ 176: 26) sıfat-fiil grubu TT'ye 'ölmüş papaz' ya da 'ölen papaz' şeklinde aktarılabilir.

Pavlov'a göre (1965: 275), bu ek köken bakımından şimdiki zaman sıfat-fiili {-KAn} ile ilgilidir.

Ek, kalınlık-incelik uyumuna göre, [-nӓ], [-nӓ] şeklinde iki biçime sahiptir. Bu sıfat-fiil eki sonu /r/ ile biten tek heceli on adet fiille birlikte kullanıldığında bu sesin düştüğünü görmekteyiz²³⁴ (Andreyev 1961: 74).

ывӓннӓ лашана /ıvӓnnӓ laʃana/ 'yorulmuş atı/ata' (İET 159: 10)

шурӓмпущ **палӓрнӓ** вӓхӓтрах /ʃurӓmpuʃ palӓrnӓ vӓhӓtraħ/ 'şafak belirmediği vakitte' (AÇ 59: 26)

чул **сарнӓ** ʃул /çul sarnӓ ʃul/ 'taş döşenmiş yol' (İY 4: 5)

иккӓленме **пусланӓ** ʃынна /ikkӓlenme puʃlanӓ ʃınna/ 'şüphelenmeye başlayan insanı/insana' (PMK 66: 15-16)

юратнӓ кӓнекесене /yuratnӓ kӓnegezene/ 'sevdiği kitaplarını/kitaplarına' (İY 119: 4)

вӓраннӓ хурсем /vӓrannӓ ħurzem/ 'uyanana kazlar' (KA 107: 42)

кӓвакарнӓ ʃын /kӓvağarnӓ ʃın/ 'morarmış adam' (KA 156: 4)

пушатнӓ пӓлӓмсем /puʃatnӓ pӓlӓmzem/ 'boşaltılmış odalar, boşalttığı odalar' (P 7: 35)

шӓннӓ алӓка /ʃӓnnӓ alӓga/ 'donmuş kapıyı, kapıya' (SA 62: 45)

вӓрланӓ япаласем /vӓrlanӓ yapałazem/ 'çalınmış eşyalar' (SA 178: 3-4)

пысӓклатнӓ сӓн ӓкерчӓксем /pɨʃklatnӓ sӓn ӓgerçiksem/ 'büyütülmüş vesikalık fotoğraflar' (S 26: 11)

амӓшӓ вӓрӓнне **юлнӓ** хӓрӓн /amӓʃi vӓrӓnne yulnӓ ħrӓn/ 'annesinin yerine kalan kızın' (S 171: 22-23)

вӓрçӓра **суранланнӓ** сулахай аллине /vӓrçӓra suranlanӓnӓ sulahay alline/ 'savaştan yaralanan sol elini, eline' (ŞP 228: 31-32)

кӓвак комбинезон **тӓхӓннӓ** ʃын /kӓvaħ kombinezon tӓhӓnnӓ ʃın/ 'mavi kombinezon giyinmiş kişi' (ŞP 174: 18)

²³⁴ **пыр-** /pɨr-/ 'girmek'; **кӓр-** /kӓr-/ 'girmek'; **ӓр-** /yӓr-/ 'ağlamak'; **кӓр-** /kӓr-/ 'götürmek; taşımak'; **пар-** /par-/ 'vermek'; **шӓр-** /ʃӓr-/ 'işemek'; **пер-** /per-/ 'atmak'; **тӓр-** /tӓr-/ 'dormak'; **хур-** /ħur-/ 'koymak'; **яр-** /yar-/ 'göndermek'. /r/ düşmesi kimi Viryal ağızlarında gerçekleşmemektedir: hurnӓ, yӓrnӓ, tӓrnӓ vd. (Andreyev 1961: 74).

хәһәһә йәләпа /h̄in̄h̄n̄i ȳlaba/ 'alışılmış âdetle' (ТТÇ 204: 9)

шуйланнә сурәх /šuyłann̄i sur̄ih̄/ 'telaşlanan koyun' (АÇ 57: 38)

Хусан кәпәрнинчен **пынә** тәне кәмен чәваш ачи Болбулат /h̄uzan kib̄ir̄n̄inc̄en pin̄i t̄ine k̄imen ç̄ivaş aci bolbulat/ 'Kazan vilayetinden gelen h̄iristiyan olmayan Çuvaş çocuğu Bolbulat' (КА 278: 16-17)

хәрелсе кайнә пуç пүрнине /h̄irelze қаyn̄i пуş p̄urn̄ine/ 'kızarıp giden baş parmağını/parmağına' (ŞP 84: 15-16)

Гальән телейпе **тулнә** куçәнчен /gal'ın teleybe tunl̄i қuј̄inc̄en/ 'Galya'nın mutlulukla dolmuş gözünden' (ТТÇ 220: 21)

Анатри парк çумәнче хитре **тумланнә** çамрәксем кулкаласа пыраççә. (İET 197: 19-20)

/anatri parқ şum̄ince hitre tumłann̄i şamr̄iksem қulgalaza p̄ıraşşı./

*Aşağıdaki parkın yanında güzel **giyinmiş** gençler gülüşerek gidiyorlar.*

Ура çинче тәрсах калаçать **шәнкәравланә** çынпа. (P 114: 24-25)

/ura şince t̄irzah қalajat' ş̄inḡiravlan̄i ş̄ınba/

Telefon eden kişiyle ayakta durup konuşuyor.

Ялән ятне революци хыççән çав вырәна чи малтан пырса çурт-йәр **çавәрнә** çын ятне панә. (ŞP 208: 12-13)

/yal̄ın yatne revolyutsi х̄işş̄in̄ şav vir̄na ç̄i maldan p̄ırza şurt-ȳir şav̄ir̄n̄i ş̄ın yatne pan̄i./

*Köye, devrim sonrasında buraya en önce gelip ev bark **kuran** kişinin adını vermişler.*

әпә татса **килнә** чечексене /eb̄i tatsa kiln̄i ç̄eçeksene/ 'toplayıp geldiğim çiçekleri/çiçeklere' (АÇ 28: 6)

пәләтпе çәр **пәрлешнә** çәрте /p̄il̄tpe ş̄ir p̄irlešn̄i ş̄irde/ 'bulutla toprağın birleştiği yerde' (АÇ 48: 7)

иртнә вәрçә çуләсемченех /irtn̄i v̄ir̄j̄i şul̄izemç̄eneh/ 'geçmiş savaş yıllarına kadar' (İY 120: 6-7)

чәркуçленнә тәватә ача /ç̄ir̄guşlenn̄i t̄ivad̄i aca/ 'diz çökmüş dört çocuk' (İY 154: 44)

хәпәртенә арçын ача /h̄ib̄irden̄i ar̄j̄in aca/ 'neşelenen erkek çocuk' (İET 40: 9)

сивәннә чейне /siv̄inn̄i ç̄eyne/ 'soğumuş çayını/çayına' (КА 79: 30)

вәреннә çын /v̄irenn̄i ş̄ın/ 'eğitim görmüş adam (hh. öğrenmiş adam)' (КА 157: 12)

хресчен çемйинче çуралса **үснә** Иван /h̄resç̄en ş̄emyince ş̄uralza üsn̄i ivan/ 'çiftçi ailesinde doğup büyüyen İvan' (КА 219: 27-28)

тәне **көнә** чәвашсем /t̄ine k̄in̄i ç̄ivaşsem/ 'H̄iristiyan Çuvaşlar (hh. dine girmiş Çuvaşlar)' (КА 226: 32)

çитәннә хәрсене /şid̄inn̄i h̄irzene/ 'yetişmiş kızları/kızlara' (КА 241: 9)

хәртнә çатма пекех /h̄irtn̄i ş̄atma pegeh/ 'kızdırılmış tava' (PMK 42: 11)

хирёс **килнэ** сырура /hirış kilnı şırura/ ‘cevap olarak gelen yazıda (hh. karşı gelmiş yazıda)’ (РМК 59: 7)

йўсётнэ купаста /yüjǔtnı ƙubısta/ ‘(hh. екşıлтилmiş lahana) lahana turşusu’ (P 62: 23)

писевленнэ Роза /pizevlennı roza/ ‘(makyajla) pembeleşen Roza’ (P 64: 29)

вёретнэ шыв /vıretnı şıv/ ‘kaynatılmış, kaynamış su’ (SA 10: 29)

така тирёнчен **сёленэ** сэмламас сёлэк /tağa tirıncen şılenı şımalamas şılık/ ‘koş derisinden dikilmiş yünlü şapka’ (SA 179: 27)

хэй **ёмётленнэ** журналистсен факультетне /hıy ımıtlennı jurnalistsen fakul’tetne/ ‘kendisinin istediği gazetecilik fakültesine, fakültesini’ (S 354: 12-13)

хатёрленэ апат-сймёсе /hadırlenı abat-şimıje/ ‘hazırlanan yiyecekleri, yiyeceklere’ (S 369: 35-36)

хирте **пёсернэ** сёрулми /hirde pişernı şırulmi/ ‘kııda pişirilmiş patates’ (ŞP 216: 6)

кўлнэ лашана /külñı laşana/ ‘koşumlanmış atı/ata’ (ŞP 82: 8)

писнэ паранкәсене /pişñı parangızene/ ‘pişmiş patatesleri/patateslere’ (ТТÇ 193: 13)

Манән сирёнпе пёрле **ўкерттернэ** сәнўкерчэк те пур-ха. Эп а́на сұхатмастәп. (ŞP 185: 34-35)

/manın sirınbe pırle ügertternı sınğgerçık de pur-ħa. ep ina şuħatmastıp./

Benim sizinle birlikte çektiğim fotoğrafım da var. Ben onu kaybetmiyorum.

Иртнэ хёлте эпэ Киров калаşнине итленёччэ. (İY 155: 28)

/irtñı hılde ebı kirov ƙalaşnине itleniççi./

Geçen kış ben Kirov’un konuşmasını dinlemiştim.

Şав вутран **чёртнэ** вучах урлă қаşарсан ача чирлемест тенэ. (İET 145: 19-20)

/şav vutran çirtñı vucaħ urlı ƙaşarzan aca çirlemest tenı./

Bu ateşten tutuşturulmuş ocak üzerinden geçirilse, çocuk hastalanmaz demiş.

Geçmiş zaman sıfat-fiil eki, şekil olarak edilgenlik ekine sahip olmasa da, anlam bakımından edilgen durumda olabilmektedir.

Ыйтусемпе хуравсем валли **уйёрнэ** вунă минут иртсе кайрэ. (P 22: 30-31)

/ıyduzembe ĥuravzem valli uyırnı vunı minut irtse ƙayrı./

Soru ve cevaplar için ayrılmış on dakika geçip gitti.

Шофер а́на а́нланчэ, бетон **сарнэ** платформа сине хәпарчэ, вакунсем патнелле сұл тытрэ. (P 28: 17-18)

/şofer ina inlancı, beton sarñı platforma şine ĥıbarcı, vağunzem patnelle şul titrı./

Şoför onu anladı, beton serilmiş platforma çıktı, vagonların tarafına doğru yol tuttu.

Çўçё тин **вырса пәрахнә** ыраш уләмә пек сарә. (ТТÇ 14: 19)
/šüjī tin vırza pīraḥnī ıraš ulīmī pek sarī./
*Saçı henüz **biçilmiş** çavdar samanı gibi sarı.*

Çuvaş Türkçesinde geçmiş zaman sıfat-fiilinin Türkiye Türkçesine {-DXK} biçimiyle aktarılan kullanımlarında, şahıs ifadesi sentaktik yolla sağlanmaktadır. TT. ise bu ifade iyelik ekleri ile sağlanmaktadır.

TT. (Kişi ZAMİRİ/DÖNÜŞLÜK ZAMİRİ/İSİM+İLGİ DURUMU EKİ) Fiil+{-DXK}+İYE (AD)

Aldığımız ev gayet büyük ve geniştir. (ÖG 54)

Çuv. Kişi ZAMİRİ/DÖNÜŞLÜK ZAMİRİ/İSİM Fiil+{-nİ} (AD)

Вәл эфир кәларса купаланә чул купине темиçe тәлтен виçсе пәхрә те пирән çине тинкерчә. (ТТÇ 79: 19-20)
/vıl ebir kılarza kabalani çul kubine temije tilden vişse pıhrı de pirin şine tingerçı./
*O (bizim) **çıkarpıp yığdığımız** (hh. biz **çıkarpıp yığdık**) taş istifini birkaç yerden ölçüp baktı ve bize dikkat kesildi.*

Вәл сәннә вайә ман кәмәла кайрә. (АÇ 163: 14-15)
/vıl sinni vıyı man kımıla kayrı./
*(Onun) **teklif ettiği** (hh. o **teklif ettik**) oyun benim hoşuma gitti.*

Эп лартнә хурән /ep lartni ħurın/ '**diktigim kayın** (hh. ben dikkik)' (PMK 52: 1)

Geçmiş zaman sıfat-fiilinin olumsuzluğu {-mAn} ekiyle oluşturulmaktadır. (bkz. {mAn} Sıfat-Fiil Eki)

пуртә курман вәрман /purti ħurman vırman/ '**balta görmemiş orman**' (PMK 4: 8)
сынсем илтмен-пәлмен чәлхепе /şinzem iltmen-pılmen çılhebe/ '**insanların duymadığı, bilmediği dille**' (Vyv 92: 38-39)

Çuvaş Türkçesinde, geçmiş zaman sıfat-fiil ekinin önemli bir diğer görevi de *belirsiz geçmiş zaman* işaretlemektir. Geçmiş zaman sıfat-fiil eklerinin lehçelerde belirsiz geçmiş zamanı işaretlemekte olduğunu bilmekteyiz. Dolayısıyla bu şekildeki bir fonksiyon değişikliği GT ile sistem bakımından denktir. (bkz. Belirsiz Geçmiş Zaman)

Ақта илтнә эсир ку сәмаха? (P 22: 44; 23: 1)
/ıšta iltne ezir ku simaḥa?/
*Bu sözü nerede **duymuşsunuz** / duydunuz?*

Ваттисем қаҗхи апат җинә хыҗҗән урама ларма тухнә. (КА 16: 23)
 /vattizem ƙaʃhi abat ʃini hiʃʃin urama larma tuɣni./
*Yaşlılar akşam yemeğini yedikten sonra sokağa, oturmaya **çıkışlar**.*

Geçmiş zaman sıfat-fiil eki, teklik 3. kişi iyelik eki [+i] ve {+sker} ekiyle isimleştirilmektedir (Andreyev 1961: 76). [+sker] ekli biçimler, daha çok, cümlede açıklayıcı görevinde kullanılmaktadır. Pavlov'a göre, [+i] ekiyle isimleştirilen yapılar, sadece geçmiş zamanda olan işi değil; şimdiki ve geniş zamanda olan işleri de belirtebilmektedir. Ona göre, bu gibi biçimler, vakit anlamının henüz ayrılmadığı eski durumu göstermektedir (1965: 277).

Araştırmacı, bu ekleri almış geçmiş zaman sıfat-fiil ekinin işlevlerini şu şekilde belirtmektedir:

[+i] ekli geçmiş zaman sıfat-fiilleri;

- a) İşin öznesi belirten kelimeyi bir kez daha söylenmekten kurtarmak için;
- b) İşin nesnesini belirten kelimeyi bir kez daha söylenmekten kurtarmak için;
- c) İşin adı belirtildiğinde kullanılır.

{+sker} ekli geçmiş zaman sıfat-fiilleri, daha çok işin öznesini ya da nesnesini belirten kelimeyi bir kez söylenmekten kurtarırlar; tek başına belirten olduklarında özneyi ya da nesneyle ilişkili olduklarını belirtirler. [-sker] ekli geçmiş zaman sıfat-fiil biçimleri seyrek olarak işin adını belirtebilirler (1965: 277-278).

Катя, чечеклӧ шурӧ кӧпе тӧхӧннӧскер, мана курсанах хирӧҗ чупса пычӧ. (АҢ 198: 5-6)

/ƙatya, ʃecekli ʃuri kibe tiɣinnisker, mana ƙurzanaɣ hiriʃ ʃupsa pici./
*Katya, çiçekli beyaz elbise **giyinmiş**, beni görünce karşıdan koşup geldi.*

Эпӧ, икӧ хӧлхана та икӧ алӧпа хупласа ларнӧскер, унӧн уттине илтмен, хӧй манӧн ума анса тӧрсассӧн тин ƙуртӧм ӧна. (ІҮ 50: 1-3)

/ebi, igi hılɣana da igi alıba huplaza larnisker, unın uttine iltmen, hiy manın uma anza tırzassın tin ƙurdım ina./

*Ben, iki kulağını da iki elle kapatıp **oturmuş** (kişi), onun geldiğini duymamışım, onu ancak kendisi benim önüme gelip durunca gördüm.*

Лисукшӧн, пач ӧнсӧртран җула пуҗтарӧннӧскершӧн, пит ӧнӧҗлӧ килсе тухрӧ кӧтмен тӧлпулу. (S 20: 5-6)

/lisuɣʃin, paʃ inzıtran ʃula puʃtarınniskerʃin, pit inıʃli kilze tuɣrı kıtmen tilpulu.
*Lisuk için, çok ani yola **çıkmuş** (kişi) için, beklenmedik buluşma çok başarılı geçti.*

Pavlov'un bu açıklamalarından görüldüğüne göre, [+i] ve [+sker] ekli geçmiş zaman sıfat-fiil ekleri mastar olarak kullanılabilir.

Сивѣре ашă пўртре **ларнинчен** ырри мѣн пур? (КА 205: 18-19)

/sivire iŷi pўrtre larnincen ırrı mın pur?/

*Soğukta sıcak evde **oturmaktan** daha iyi ne var?*

Çав самантра ача **макърни** илтѣннѣ (АÇ 7: 20-21).

/ŷav samantra aca mağırni iltıncı./

O anda çocuk ağlaması işitildi.

Кунта ҫакна палăртса **хăварни** те ырăнлă пулѣ тетѣп. (ІҮ 159: 39)

/қunda ŷaқna palırtsa хıvarni de vırınlı pulı tedıp./

*Burada şunu belirtip (ortaya) **koymak** da yerinde olacak diyorum.*

Sözlüklerde de [+i] ekli geçmiş zaman sıfat-fiil ekinin mastar biçiminde yer aldığını görüyoruz.

обман: **улталанни** /uldalani/, **лартни** /lartni/ (RÇS 1931: 211)

обман: aldatma, iğfal (etme) (RTS 506)

Pavlov'un [+sker] ekli biçimin mastar eki olarak kullanımına yönelik örnekler tespit edemedik. Ancak geçmiş zaman sıfat-fiilinin bu yapısının isimlerde bildirme anlamında zaman işaret etmesi Çuvaş Türkçesinde çok sık rastlanılan bir durumdur.

Манăн пѣр вѣрентекенѣм пурчѣ. Ҫыравҫă, хаҫат-журналта ѣмѣрне **ирттернѣскер**. (S 384: 32-33)

/manın pır vırendegenım purççı. ŷıravjı, haјat-jurnalda їmırne irtternısker./

*Benim bir öğretmenim vardı. Yazar, ömrünü gazete, dergide **geçirmiş** (olan bir kişidir).*

Geçmiş zaman sıfat-fiilinin [+i] ve [+sker] ekleriyle isimleşmiş biçimlerinin durum ekleriyle çekimi şu şekildedir²³⁵:

HÂL	FiİL+nİ+i	FiİL+nİ+i+zem	FiİL+nİ+sker
Yalın	вулани	вуланисем	вуланăскер ²³⁶
İlgi	вуланин	вуланисен	вуланăскерѣн
Belirtme-Yönelme	вуланине	вуланисене	вуланăскере
Bulunma	вуланинче	вуланисенче	вуланăскерте
Çıkma	вуланинчен	вуланисенчен	вуланăскертен
Araç-Birliktelik	вуланипе	вуланисемпе	вуланăскерпе
SebeP-Amaç	вуланишѣн	вуланисемшѣн	вуланăскершѣн

²³⁵ V. İ. Sergeyev 1992: 125.

²³⁶ Bu yapının durum ekleriyle çekiminde вуланăскерне, вуланăскерѣнче, вуланăскерѣнчен gibi biçimler de görülebilir. (V. İ. Sergeyev 1992: 125)

Çиччĕн-саккăрăн şeşçĕ vēсем, қаça хирĕç çула тухма пустарăннăскерсем. (S 253: 9-10)

/şiççin-sakkirin şeşçi vızem, qaja hirış şula tuhma puştarinnıskerzem./
Geceye doğru yola çıkmak için **toplananlar**, yedi sekiz kişiydi sadece.

Çokluk ekli **{+нĂскерсем}** yapısı da durum ekleriyle çekimlenmektedir. Bu çekim biçiminde durum ekleri çokluk ekiyle birlikte kullanımındaki sisteme tabiidir.

хатĕрленĕскерсене /ħadirlenıskerzene/ 'hazırlanmışlara/ hazırlanmışları; hazırlanmış olanlara / hazırlanmış olanları' (VTŞ 125: 34-36)

тăратнăскерсенчен /tiratnıskerzencen/ 'kaldırılmışlardan; kaldırılmış olanlardan' (UH 421: 25-28)

Bu sıfat-fiil ekinin olumlu – olumsuz biçimlerinin aynı fiilde ikileme biçiminde bir arada bulunması Çuvaş Türkçesinde yaygın bir kullanımdır. Ancak, bu kullanımda fonksiyon bakımından dikkat çekici bir özellik vardır. Çuvaş Türkçesinde {nĭ-mAn} şeklindeki ikilemelerin büyük bir çoğunluğu tam bir zarf-fiil işlevindedir. Bu işlevle ile TT'deki {-(X)r}... {-mAz} zarf-fiil yapısına denktir.

Эрне кун ёşe **çитнĕ-çитмен** Лисук парне хатĕрлеме пикенçĕ. (S 267: 3-4)
/erne gün işe şitni-şitmen lisuk parne ħadirleme pigenci./
Cuma gün işe **ulaşır ulaşmaz** Lisuk hediyе hazırlamaya girişti.

Çuvaş Türkçesinde {-nĭ} ... {-mAn} yapısının sıfat-fiil anlamında da kullanıldığını görmekteyiz.

Ўснĕ-ўсмен хĕрсемшĕн лаша кўлсе ан тухăр. (KA 237: 16-19)

/üsni-üsmen ħirzemjın laşa külze an tuħır./
Henüz **olgunlaşmamış** (hh. **büyümüş büyümemiş**) kız için at koşumlayıp çıkmayın.

Geçmiş zaman sıfat-fiil ekinin kimi son çekim edatlarıyla (пек /pek/, май /may/, пирки /pirgi/, чухлĕ /çuħlı/, таран /taran/, тăрăх /tırıħ/, чух|не /çuħ|ne/, пĕрех /pĕreh/, евĕр /yevır/, хыççăн /ħışşın/ vb.) birlikte geniş bir kullanım alanına sahip olduğunu görmekteyiz (Andreyev 1961: 75). Bu şekildeki yapılar, zarf-fiil işlevinde kullanılmaktadır.

Студент чухне **хăнăхнă** пек пĕр-пĕрне ятран чĕнсе қалаçрĕç vēсем. (S 207: 14-15)

/student çuħne ħinıħni pek pĕrpeerne yatran çınze qalaşrış vızem./
Onlar öğrenciyken **alıştıkları gibi** birbirlerine isimle seslenerek konuştular.

Грозный Хусана **илнӗ чух** тутарсен ханӗ ҫак кӳлӗ тӗпне пурлӑхне пытарнӑ, теҫҫӗ. (КА 332: 25-26)

/ğrozniy ħuzana ilnĭ ʧuħ tudarzen ħanĭ ʃaħ kӱlĭ tĭlne purlĭħne pıdarnĭ, teʃʃĭ./

*Grozniy (Korkunç İvan) Kazan'ı **aldığı vakit** Tatarların hanı bu gölün dibine servetini gömmüş diyorlar.*

— Ҫынна хам **пултарнӑ таран** пулӑшма эпӗ хирӗҫ мар,— лӑпкӑн хуравларӗ Рим. (Ҫр 208: 1-2)

/— ʃınna ħam puldarnĭ taran pulıʃma ebĭ hireʃ mar, — lĭpķĭn ħuravlarĭ rim./

*Rim sakince cevapladı: Ben kişiye **yapabildiğim kadar** yardım etmeye karşı değilim.*

Ҫапла **вылянӑ хыҫҫӑн** эфир пӗчӗк патаксене ҫӗре тирсе карта ҫавӑрса лартатпӑр, ... (ІҮ 28: 5-7)

/ʃapla vılyanĭ ħıʃʃĭn ebir pĭcĭk padaʃsene ʃĭre tirze ʔarta ʃavırza lartatpĭr, ...

*Böyle **oynadıktan sonra** biz küçük sopaları yere sokarak ʧit çevirip dikiyoruz, .../*

пӗрех /pĭreh/ edatıyla kullanılan geçmiş zaman sıfat-fiilinin araç-birliktelik ekli biçimi diğer edatlı kullanımlardan farklı olarak, bir işin bitmek üzere olduğu ifadeli bildirme görevinde kullanılmaktadır²³⁷.

Тырӑ кӑна мар, вут-шанкӑ та **пӗтнӗпе пӗрехчӗ** пирӗн. (VTŞ 94: 46: 33)

/tırĭ ķına mar, vut-ʃangĭ da pĭtnĭbe pĭrehĭ pirĭn./

*Bizim sadece zaire değil, yakacağımız da **hemen hemen bitmiş gibiydi.***

Geçmiş zaman sıfat-fiil ekinin teklik 3. kişi iyelik eki [i] ile birleşerek oluşturduğu [+ni] formu kalıplaşarak sözcükleşme (leksicalisation) örnekleri meydana getirmektedir.

савни (< сав-ни) /savni/ 'sevgili'

асӑрхатни (< асӑрхат-ни) /azırħatni/ 'not, dipnot'

Geçmiş zaman sıfat-fiil eki çeşitli durum ekleriyle birleşerek zarf-fiiller meydana getirmektedir: {-нӑ+шӑн}, {-нӑ+и+шӗн}, {-нӑ+рӑн}, {-нӑ-рӑнпӑ}, {-нӑ+н}, {нӑ+и+пе} vd. (bkz. Zarf-Fiiller). Bu gibi biçimler Genel Türkçe için yabancı unsurlar değildir. TT'de de geçmiş zaman sıfat-fiil eklerinden durum ekleriyle oluşturulmuş zarf-fiiller bulunmaktadır: {-DXK+iYE+(n)DA}, {-DXK+iYE+(n)DAn}... gibi.

²³⁷ Bu kullanımda sıfat-fiil ekinin teklik 3. kişi iyelik ekli biçimi de kullanılabilir.

5.2.2.2. {-АкАн} /{-AGAn} / ŞİMDİKİ-GENİŞ ZAMAN SIFAT-FİİL EKİ

Çuvaş Türkçesinde şimdiki zaman sıfat-fiili {-АкАн} şeklindedir. Bu ek TT'de {- (y)An} biçimine denktir. Denk biçimin yanı sıra TT'ye aktarımlarda zaman zaman {-DXK+iYE} sıfat-fiil biçimiyle de denkleşebilmektedir.

Çuvaş Türkçesindeki şimdiki zaman sıfat-fiil ekinin, ünlü uyumuna göre, [-акан] /[-аған], [-екен] /[-еген]/ şeklinde iki değişken biçimi vardır²³⁸.

Ekin ses-biçim görünümleri şöyledir:

1. Çuvaş Türkçesindeki şimdiki zaman sıfat-fiili, ünsüz ile sonlanan kelimelerden sonra ünlü uyumuna göre [-акан], [-екен] biçiminde eklenir:

ларакан çамрăксем /larağan şamrıksem/ 'oturan gençler' (P 4: 13)

выртакан çын /vırtağan şın/ 'yatan adam' (VTŞ 231: 13)

пёр-пёрне **юратакан** çамрăксем /pır-pırne yuradağan şamrıksem/ 'birbirini seven gençler' (UH 12: 28)

Ман **вырăна юлакан** çенё тракторист /man vırına yulağan şini traktorist/ 'benim yerime gelen (hh. kalan) yeni traktörcü' (TTÇ 9: 23)

çапăçакан çар салтакё /şabıjağan şar saldağı/ 'savaşan ordunun askeri' (VTŞ 51: 14-15)

таракан салтаксенчен тахăшё /tarağan saldaşsencen taşıjı/ 'kaçan askerlerden bazıları' (VTŞ 197: 43-44)

юнашар **пыракан** үсёр /yunaşar pırağan üzır/ 'yanyana giden sarhoş' (AÇ 36: 8)

Супăнь **тăвакан** заводра /subın' tıvağan zavodra/ 'sabun yapılan fabrikada' (AÇ 180: 32-33)

туран **анакан** çул /turan anağan şul/ 'dağdan inen yol' (KA 13: 33)

çăнăх **авăракан** арман /şiniş avırağan arman/ 'un öğütülen değirmen' (KA 50: 32)

Верăн кăкăртан **тухакан** уçă сасси /vera kığırdan tuhağan ujı sassi/ 'Vera'nın yüreğinden (hh. göğüsten) çıkan tatlı (hh. açık) sesi' (TTÇ 23: 10)

трамвай **чарăнакан** **вырăна** /tramvay çarınağan vırına/ 'tramvayın durduğu yeri /yere' (P 27: 29)

хутлатма **пулакан** диван /hutlanma pulağan divan/ 'katlanabilen divan' (P 48: 23)

тухакан çёр улмисене /tuhağan şır ulmizene/ 'çıkan patatesleri/patateslere' (P 208: 4-5)

авăтакан путене /avıdağan pudene/ 'öten bildircin' (UH 17: 19)

²³⁸ Pavlov (1965: 266) ve Andreyev'e göre (1961: 125), bu durumda ekin bünyesindeki /A/ düşmektedir. Yegorov ise (1954: 318) eki, üst yazımı {kAn} olabilecek şekilde göstermiştir.

Bize göre ekin ünsüzle biten gövdelere de {*kAn} biçiminde gelmesi mümkün olduğu halde {-AGAn} biçiminde gelmesi; /u/, /ü/ ile sonlanan fiillerden sonra /v/ türemesinin, /i/ ile sonlanan fiillerden sonra ise /y/ türemesinin meydana gelmesi, bu durumda düşen sesin ekin bünyesinden değil, fiilin bünyesinden olması gerektiğini ortaya çıkarmaktadır.

- хөвөл **көрөкөн** чүрече /hǐvel kǐregen çürece/ 'güneş giren pencere' (AÇ 10: 17)
сан пата чупса **килекен** йытта /san pada çupsa kilegen yıdda/ 'senin tarafına koşup gelen köpeği/köpeğe' (AÇ 15: 16)
чөрене **тивекен** сассипе /çirene tivegen sassibe/ 'yüreğe dokunan sesiyle' (AÇ 120: 11)
витрене **үкекен** çөр улми /vitrene ügegen şır ulmi/ 'kovaya düşen patates' (İY 8: 40)
анăçран **вөрөкөн** çил /anışran vǐregen şil/ 'batıdan esen rüzgâr' (İY 11: 2)
каçхи апат **пёсөрекен** кукамай /kaşhi abat pışeregen kuğamay/ 'akşam yemeğini pişiren anneanne' (İY 178: 33)
вилекен çын /vilegen şın/ 'ölen kişi' (İET 143: 21)
чăвашла **пёлекен** пушкăрт ачи /çıvaşla pǐlegen puşkırt aci/ 'Çuvaşça bilen Başkurt çocuğu' (ŞP 151: 10)
çөнё сул каçне **кётекен** Иванşăн /şını şul kaşne kǐtegen ivanşın/ 'yeni yıl gecesini bekleyen İvan için' (KA 121: 9-10)
турра **ёненекен** çын /turra ĩnenegen şın/ 'tanrıya inanan insan' (KA 125: 27)
вилсе **пётекен** халăх /vilze pǐtegen ħalıĥ/ 'ölüp biten halk' (KA 351: 6)
Шупашкарта **вөрөнекен** студентсем /şubaşqarda vǐrenegen studentsem/ 'Çeboksarı'da okuyan öğrenciler' (P 33: 18)
үсёртекен япала /üsǐrtegen yabala/ 'sarhoş eden şey' (S 28: 22)
ёçлекенсен пёлёвне **үстерекен** институт /işlegenzen pǐlvne üsteregen institut/ 'çalışanların bilgisini arttıran (hh. büyüten) enstitü' (S 237: 21)
чёчё **ёмекен** пăру пек /çıcı ĩmegen pǐru pek/ 'meme emen buzağı gibi' (UH 125: 25)
пирён атте вăрçăра вилни çинчен **пёлтерекен** хут /pirǐn atte virjira vilni şincen pǐlderegen ħut/ 'babamızın savaşta öldüğünü bildiren kağıt' (SA 91: 34-35)
вёсөкөн самолётри сывлăш пусăмё /vijegen samolyetri sıvlış puzımıĥ/ 'uçan uçaktaki hava basıncı' (S 398: 36)
пăвса **вёлөрекен** çёлен /pǐvza vǐleregen şilen/ 'boğup öldüren yılan' (TTÇ 178: 7)
майёпен **ирёлекен** юр /mayǐben irǐlegen yur/ 'yavaşça eriyen kar' (ŞP 256: 31)
пысăк укça **илекен** çынсен ачисем /pızıĥ uqşa ilegen şınzen acizem/ 'çok para alan kişilerin çocukları' (ŞP 73: 13)

2. Ünlülerle sona eren fiillerden sonra:

а) /a/, /e/ ünlüleri ile sona eren fiil tabanlarından sonra ek, ünlü uyumuna göre, **[-акан]** /[-ağan]/, **[-өкен]** /[-egen]/ şekillerinde gelir; fiil tabanındaki son ünlü ile ekin ilk ünlüsü nöbetleşir²³⁹.

²³⁹ **те-** /te-/ 'de-' fiilinin [-egen] sıfat-fiil ekini alması durumunda aşağıdaki örneklerden de görüleceği gibi, ikilik söz konusudur. Ekin ses-biçim görünümünde normal biçimin yanı sıra, /i/ sesiyle sonlanan fiillerdeki gibi /y/ sesi girmiş kullanımı da mevcuttur.

баул **текен** сумкăна /baul teĥen sumkına/ 'bavul denen çantayı/çantaya' (P 17: 21)

баул **теөкен** сумкине /baul teyegen sumkine/ 'bavul denen çantasını/çantasına' (P 18: 38)

Яккәва **кәмәллакан** хәр /yaqkǝva qimǝllağan hǝr/ ‘*Yakkuv’dan hoşlanan kız*’ (ТТҫ 14: 34)

хәвел ҫутине **хуплакан** хура кайәк пек /hǝvel ʃudine huplağan hura qayǝk pek/ ‘*gün ışığını kaplayan kara kuş gibi*’ (ТТҫ 70: 4)

шыракан ҫын /ʃırağan ʃɪn/ ‘*arayan kişi*’ (КА 323: 32)

чўксенче **калакан** кәләсене /çuksence qalağan sǝmaqsene/ ‘*kurbanlarda söylenen dualara/duaları*’ (КА 19: 32)

мухтакан сәмахсем /muhtağan sǝmaqsəm/ ‘*öven sözler*’ (P 45: 33)

Илюк **паллакан** ҫынсем /ilyuq pallağan ʃɪnzem/ ‘*İlyuk’un tanıdığı insanlar*’ (YŞP 201: 17)

салтак юрри **юрлакан** хәрарәм сасси /saldak yurri yurlağan hǝrarǝm sassi/ ‘*asker türküsi söyleyen kadın sesi*’ (ТТҫ 80: 44)

паллакан ҫын /pallağan ʃɪn/ ‘*tanıdık adam*’ (ŞP 194: 8)

хаҫат **вулакан** ҫынсем /haʃat vulağan ʃɪnzem/ ‘*gazete okuyan insanlar*’ (КА 201: 24)

Ыранхи кун пирки **шухәшлакан** Петәр /ıranhi qun pirgi ʃuhǝʃlağan pedǝr/ ‘*Yarınki gün hakkında düşünen Petir*’ (İET 116: 30-31)

Ташлакан упа /taʃlağan uba/ ‘*dans eden ayı*’ (İY 38: 6)

шәнкәравлакан хәрарәм /ʃɪngǝravlağan hǝrarǝm/ ‘*telefon eden kadın*’ (S 397: 35-36)

Әне **хәвалакан** хәрарәм сассисем унта-кунта илтәнеҫҫә. (КА 107: 41-42)

/İne hǝvalağan hǝrarǝm sassizem unda-qunda iltǝneʃʃǝ./

İnek kovalayan kadınların sesleri orada burada duyuluyor.

ҫывәрма **васкакан** карчәкән калаҫса тәма кәмәл ҫукчә, ... (İET 193: 4-5)

/ʃıvǝrma vasqağan qarcǝğǝn qalaʃsa tǝma qǝmǝl ʃuqçǝ, .../

Uyumak için acele eden yaşlı kadının konuşmaya gönlü yoktu.

йәтем хуралне **ҫўрекен** ҫамрәксем /yǝdem huralne ʃǝreken ʃamrǝksem/ ‘*harman nöbetine yürüyen gençler*’ (İY 277: 6)

заведующи пулса **әҫлекен** хәрә /zaveduyuʃçi pulza işlegen hǝrǝ/ ‘*(onun) müdür olarak çalışan kızı*’ (İET 28: 25-26)

учительсем **хатәрлекен** ҫкул /uçitel’səm hadǝrlegen ʃkul/ ‘*öğretmen yetiştiren okul* (hh. öğretmenler hazırlayan okul)’ (КА 325: 6)

Пәр тәләнсе, пәр савәнса **итлекен** туристсем /pǝr tǝlǝnse, pǝr savǝnza itlegen turistsem/ ‘*bir şaşırıp, bir sevinerek dinleyen turistler*’ (P 152: 27)

ятарласа **йөркелекен** ушкәнра /yadarlasa yǝrgelegen uʃqǝnra/ ‘*özel olarak düzenlenen grupta*’ (S 171: 21)

чирлекен ачаллә хәрарәма /çirlegen acallǝ hǝrarǝma/ ‘*hastalanan çocuklu kadını/kadına*’ (SA 50: 44)

хәйне **хўтәлекен** председатель /hǝyne hüdǝlegen predsdatel/ ‘*kendisini savunan başkan*’ (S 378: 17)

хайне **тиркекен** чѣрене /hıyne tırgegen ĉırene/ 'kendisini küçük gören gönüllü/gönüle' (ТТÇ 156: 11)

витре џине џўп **тиекен** Клашук инке /vitre şine ŝўp tiyegen klaşuk inge/ 'kovaya ĉöp dolduran (hh. yükleyen) Klaşuk yenge' (ŞP 187: 21)

йѣр **йѣрлекен** йытă /yır yırlegen yıdı/ 'iz takibi yapan köpek' (YŞP 13: 15)

Амикан ман џума упаленсе каџрѣ те **чѣтрекен** аллине хулпуџџи џине хучѣ. (İET 131: 8-9)

/amiķan man ŝuma ubalenze ķaŝrı de ĉıtregegen alline hūlpuŝŝi ŝine hūcı./
Amikan benim yanima emekleyerek geĉti ve **titreyen** elini omzuma koydu./

b) /u/ ve /ü/ sesleri ile sonlanan fiillerden sonra ekin gelmesi durumunda, söz konusu sesler sırasıyla /i/, /ı/ olur ve araya /v/ sesi girer (u+ağan] > İvağan; ü+egen > İvegen).

кѣпе **џавакан** валашка /kİbe ŝıvağan valaška/ 'elbise yıkanan tekne' (AÇ 206: 14)

ѣне **сăвакан** хаваслă хѣрсемшѣн /İne sİvağan ĥavaslı ĥırsemŝİn/ 'inek saĝan mutlu kızlar için' (ТТÇ 233: 39)

џавакан џумăр /ŝıvağan ŝumır/ 'yaĝan yaĝmur' (UH 165: 20)

суд **тăвакан** зала /sud tİvağan zala/ 'mahkeme yapılan salona / salonu' (YŞP 199: 7)

тѣвекен /tĕvegen/ 'döĝen' (Pavlov 1965: 266)

сѣвекен /sĕvegen/ 'soyan' (Sergeyev-Kotleyev 1988: 278)

Артист каллех Илюк џине чѣрчунсене **пăвакан** џѣлен пек пăхрѣ. (YŞP 117: 8-9)

/artist ķalleh ilyuķ şine ĉırcunzene pİvağan şİlen bek pİĥrı./
Artist tekrar İlyuk'a hayvanları **boĝan** bir yılan gibi baktı.

c) Sonu /i/ ile biten fiillerden sonra ise ekle fiilin arasına /y/ sesi girer.

џулĉă **џиекен** путексем /ŝulĵİ ŝiyegen pudeksem/ 'yaprak yiyen kuzular' (İY 26: 3)

{-AGAn} ekli biçimler, şeklen edilgenlik eki almamış olsa da, anlam olarak edilgenlik gösterebilirler.

Сайра **тѣл пулакан** ят /sayra tİl pulağan yat/ 'seyrek rastlanan bir isim' (P 55: 7)

тўлекен гонорара /tūlegen ĝonorara/ 'ödenen ücreti/ücrete' (S 339: 8)

şimdiki zaman-sıfat fiilinin olumsuz biçimi, Genel Türkçe biçimiyle paralel olarak {OLUMSUZLUK EKİ+şİMDİKİ ZAMAN SIFAT-FİİL EKİ} {*mA+AĝAn} (Krş. TT –

mA+(y)An) biçiminde olması beklenirken Çuvaş Türkçesinde olumsuz biçim {-mAn} /{-mAn}/ ekiyle yapılmaktadır.

пупран **хăраман** ҫынсем /pupran ħıraman ŝınzem/ ‘papazdan korkmayan adamlar’ (AÇ 109: 31)

канăҫ **паман** шухăшсене /kaniŝ paman ŝuħiŝsene/ ‘rahat vermeyen düşünceleri/düşüncelere’ (İY 50: 40-41)

ёҫмен ҫын /işmen şın/ ‘(içki) içmeyen insan’ (SA 216: 35)

ёҫлемен шкулсем /işlemen ŝkuzem/ ‘çalışmayan okullar’ (KA 324: 32)

(Bu ek için bkz. {-mAn} Sıfat-Fiil Eki)

Pavlov (1965: 267) ve Andreyev (1961: 129), bu sıfat-fiil ekinin, karşılaştırma ekinin {-rAH} ya da {-dArAH} biçimlerini alarak ekin anlamının kuvvetlendirildiğini belirtmektedir. Metinlerimizdeki taramalarda bu kullanıma ilişkin sadece bir örnek tespit edebildik. Buna göre, sıfat-fiil ekinin karşılaştırma eki ile kullanımının çok nadir olarak görüldüğünü söyleyebiliriz.

Зинови хăй **паллакантарах** йывăҫсем умёнце ҫеҫ кăшт чарăна-чарăна тăчё.
(UH 49: 44, 50: 1)

/zinovi ħiy pallağandaraħ yivışsem umince şeş kişt ҫarına-ҫarına tiçi.

Zinovi sadece kendisinin **daha iyi tanıdığı** ağaçların önünde biraz duralaya duralaya gezindi.

Sıfat-fiil ekinin *sözcükleşme* (lexicalisation) neticesinde yeni kelimeler yaptığı da görülebilmektedir.

вёренекен /vırenegen/ ‘öğrenci’

вёрентекен /vırendegen/ ‘öğretmen’

Sıfat-fiil eklerinin tek başına geçici isim şeklinde kullanılabilmesi Türk dili için karakteristik bir durumdur. Çuvaş Türkçesinde şimdiki zaman sıfat-fiillerinin isim olarak kullanılmasında diğer Türkiye Türkçesinde –muhtemelen diğer lehçelerde de görülmeyen bir özellik ortaya çıkmaktadır. Çuvaş Türkçesinde sıfat-fiiller tek başlarına isim olarak kullanılırken [+i] ve [+ı] teklik 3. kişi iyelik ekini almaktadırlar (Yegorov 1957: 220). İyelik ekinin [+i] biçimi diğer biçime oranla daha sık kullanılmaktadır. [+i] biçimi eklenirken sıfat-fiildeki /n/ sesi ikizleşmektedir {-AkAn+i > -AkAnni}:

Кам вăл, **юрлаканё?** (UH 412: 41)

/kām vıl, yurlağani?/

Kim o şarkı **söyleyen?**

Вайă пуџараканни пѣр хушă пѣчченех ташлать. (ІҮ 243: 6)

/vıyı pujaɾaɣanni pır huʃı pıççeneh taʃlat'./

*Oyunu **başlatan** bir süre tek başına dans eder.*

Руль умѣнче лараканни темѣн ѣнлантарчѣ те, юнашарри, лутра та патварскер, васкмасѣр машинѣран тухрѣ. (S 69: 9-11)

/rul' umınce laraɣanni temın ınlandarcı de, yunaʃarri, lutra da patravsker, vaʃkamazır maʃinıran tuɣrı./

*Direksiyon önünde **oturan** bir şeyler anlattı; yanındaki kısa ve güçlü olan kişi acele etmeden arabadan çıktı.*

Ют хѣрарăмсене юратнăшăн ɕылăх мар, сăвап пулать тесе юмахлаканны эс марччѣ-и вара? (S 182: 20-22)

/yut hıɾarımzene yuratnıʃın ʃılıɣ mar, sıvap pulat' teze yumaɣlaɣanni es marççı-i vara?/

*Yabancı kadınları sevmek günah değil, sevap olur, diye **konuşan** sen değil miydin?*

— Эх, Ваџа! ɕын тăвас тетпѣр сана, — тет хѣрѣнкѣ Шѣшлѣ, — ɕавăнпа сана чиркў валли укџа пухаканни турăмăр. (Aç 80: 23-25)

/— eh, vaʃʃa! ʃın tıvas tetpır sana, - tet hıɾıngı ʃıʃlı, - ʃavınba sana çirgü valli ukʃa puɣaɣanni turımır./

*Çakırkeşif Şişli, “Eh Vaşşa, Seni insan yapalım diyoruz, seni kilise için para **toplayan** (kişi) yaptık.” diyor.*

Yegorov, ekin iyelik eksiz biçiminin bazı fiillerle isim olarak kullanılabilceğini; ancak bunun büyük bir çoğunlukla atasözleri ve kalıp ifadelerde yer aldığını belirtmektedir (Yegorov 1957: 220).

Шыракан тупать теџчѣ. (UH 27: 4)

/ʃıraɣan tubat' teʃçı./

***Arayan** bulur derler.*

ɕынна вѣлерекеннине, усал тăвакана, тупасах пулать. (KA 24: 27-28)

/ʃınna vıleregennine, uzal tıvaɣana, tubazaɣ pulat'./

*İnsanı öldüreni, kötülük **yapanı** bulmak gerek.*

Burada Yegorov'un görüşü üzerinde bir düzeltme yapmak gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Şimdiki zaman sıfat-fiilinin *ancak yalın isim olarak kullanımında* Yegorov'un tespiti yerindedir. Ancak bu isimlerin durum ekleri ile çekimli kullanımlarında ekin iyelik eksiz biçiminin sıklık oranının daha fazla olduğunu söylemeliyiz. Ayrıca iyelik ekinin [+İ] biçiminin durum ekleriyle kullanımını göremiyoruz.

Ҷапакантан тар, **парақантан** ил тенё ваттисем. Тёрёс мар, ачам, ку въл хăравҗă сăмахё. **Ҷапакантан** сыхлан, **парақантан** мён илмеллине пёл. (КА 174: 3-6)

/şabağandan tar, parağandan il teni vattizem. tırıs mar, acam, ku vil hıravjı simaħı. şabağandan sıhlan, parağandan mın ilmeline pil./

***Dövenden** kaç, **verenden** al demiş atalar. Doğru değil, yavrum, bu korkak sözü. **Dövenden** korun, **verenden** ne almak gerektiğini bil.*

Шайсәр ватанакан хёрччё въл. Хайпе **калаҗакана** куҗран пәхма та ватаннипе сән-пичё пиҗнё помидор пек хёрелсе каятчё. (VTŞ 189: 35-37)

/şayzır vıdanagan hırççı vil. hıybe ƣalajağana ƣuşran pıhma da vıdannibe sın-picı pişni pamidor pek hırelze ƣayatçı./

*O aşırı utanan bir kızdı. Kendisiyle **konusana**, gözünden bakmaya da utandığınan yüzü gözü olgunlaşmış domates gibi kızarır giderdi.*

Малта пыраканни тәпрана чавман йәран җине пәрәхса пыни ун хыҗҗән **пыраканән** ёҗне йывәрлатать. (ŞP 215: 4-5)

/malda pıraganni tıprana ƣavman yıran şine pırıhsa pını un hışşın pıraganın işne yıvırladat?./

*Önde gidenin, toprağı, kazılmamış evleğe bırakıp gitmesi onun arkasından **gidenin** işini zorlaştırıyor.*

Ку пўлём чирлё җын **выртаканнинчен** пысәкрах. (УН 48: 36)

/ƣu pülım ƣırlı şın vırtağannincen pızıƣraħ./

*Bu oda hasta adamın **yattığından** daha büyük.*

Şimdiki zaman sıfat-fiilinın isim görevinde kullanımı sırasında, iyelik ekli ve iyelik eksiz olarak durum ekleriyle çekimini şu şekilde gösterebiliriz²⁴⁰:

HÂL	FiİL-SF+Ø вула- /vula/ oku-	FiİL-SF+Ø ёҗле- /işle/ ƣalış-	FiİL-SF+İYE вула- /vula/ oku-	FiİL-SF+İYE ёҗле- /işle/ ƣalış-
Yalın	вулакан	ёҗлекен	вулаканни	ёҗлекенни
İlgi	вулаканән	ёҗлекенён	вулаканнин	ёҗлекеннин
Belirtme- Yönelme	вулакана	ёҗлекене	вулаканнине ²⁴¹	ёҗлекеннине
Bulunma	вулаканта	ёҗлекенте	вулаканнинче	ёҗлекеннинче
Çıkma	вулакантан	ёҗлекентен	вулаканнинчен	ёҗлекеннинчен
Araç- Birliktelik	вулаканпа	ёҗлекенпе	вулаканнипе	ёҗлекеннипе
Sebep- Amaç	вулаканшән	ёҗлекеншён	вулаканнишён	ёҗлекеннишён

²⁴⁰ Yegorov 1957: 221

²⁴¹ Pavlov, şimdiki zaman sıfat-fiil ekinin iyelik ekli belirtme-yönelme biçiminde iyelik ekinin düştüğünü, bu şekildeki kullanımın bugünkü dilde normal biçim kadar işlek olarak kullanıldığını belirtmektedir: **саваканне** (< **саваканнине**) (1965: 269). Ne var ki metinlerimizde yaptığımız taramalarda Pavlov'un gösterdiği tarzda kısalmış hiçbir kullanım tespit edemedik.

Çuvaş Türkçesinde şimdiki zaman sıfat-fiili alan fiilin geçici olarak isimleştirilmesinde kullanılan diğer bir ek de bildirme görevinde de kullanılan {+sker} ekidir (Andreyev 1961: 136). Bu ekle yapılan isimler, genelde cümlede açıklayıcı görevinde bulunmaktadır.

ЗИНОВИ, кунне ик-виç хут çeç **туртаканскер**, пирус тѣпне пѣрахма та ѳлкѳрейменччѳ-ха. (УН 33: 20-21)

/zinovi, kunte ik-viş hut şeş turtağansker, pirus tı̄pne pı̄rahma da ı̄lkı̄reymenççı̄-ħa./

*Günde sadece iki üç kez **sigara içen** Zinovi, izmariti atmayı da becerememişti. (hh. Zinovi, günde sadece iki üç kez **sigara içen**, izmariti atmayı da becerememişti.)*

Сатур пичче, — терѳ вѳл, ытти чухне çатѳртатса та хыттѳн **калаçаканскерех**, салхуллѳн та лѳпкѳн. — Левѳн ыран салтака каймалла. (VTŞ 57:1-3)

/satur piççe, — terı̄ vıl, itti çuhne şadırdatsa da ĥıttın ģalağanskerih, salħullın da lı̄pķın. — levın ıran saldağa ģaymalla./

*Satur amca, dedi o, diğer zamanlarda bağırarak ve sert **konusan**, hüzünlü ve sakince. Leva yarın askere gitmeli.*

Малтанхи вѳхѳтра поселок уншѳн каторгѳн туйѳннѳ. Анчах пулла та сунара çўреме **юратаканскершѳн** кунран пысѳк ырлѳх шырама та кирлѳ мар тесех шутлама тытѳннѳ. (P 129: 25-27)

/maldanhi vı̄ħıtra poseloğ unın ģatoğrın tuyınnı. ancaħ pulla da sunara şureme yuradağanskerın ģunran pıziğ ırlıħ şırama da kirlı̄ mar tezih şutlama tıdınnı./

*İlk zamanlarda kasaba ona işkençe gibi geldi. Ancak balığa ve ava gitmeyi **seven için** bundan büyük güzellik aramak gerekli değil diye düşünmeye başladı.*

Ахаль те калаçма **юратаканскерѳн**, Краснорущкин, пѳрремѳш черкке хыççѳнах чѳлхи салтѳнчѳ. (P 190: 6-7)

/aħal' de ģalaşma yuradağanskerın, ģrasnorutskin, pı̄remış çerkke ĥıřşınaħ çılhi saldıncı./

*Normalde de konuşmayı **sevenin**, Krasnorutski'nin, ilk kadeh sonrasında dili çözüldü.*

Славикпа Рим ачапа урѳх сѳмахласа тѳмарѳç, тѳрѳшсах **ѳçлекенскере** чѳрмантарас мар терѳç пулас. (ŞP 174: 28-29)

/slavikpa rim acana urı̄ħ şımaħlaza tımarış, tı̄rıřsaħ işlegenskere çırmandaras mar terış pulas./

*Slavik ile Rim çocukla daha konuşup durmadılar, uğraşp **çalısanı** engellemeyelim dediler galiba.*

Bu sıfat-fiil ekinin çokluk ekli biçimi de isim olarak kullanılmaktadır:

Утѳ **çулакансем** тар юхтарса ѳçлеççѳ. (AÇ 95: 25-26)

/udı şulağanzem tar yuħtarza işleşşı./

*Ot **yolanlar** ter akıtarak çalışıyorlar.*

Ял ҫыннисене лаша кирлӗ пулсан, тўрех выльӑх-чӗрлӗх **пӑхакансем** патне каяҫҫӗ... (ՏՔ 52: 24-25)

/yal şinnizene laşa kirlî pulzan, türeh vıl'ıh-çirlîh pıhağanzem patne qayaşşı.../
*Köylülere at gerek olursa, doğrudan hayvan **bakanların** yanına giderler.*

Ҫынсем вӗт эфир, ҫав ҫын **вӗлерекенсем** те ҫӗр ҫине ҫын пулса ҫуралнӑ... (ТТҪ 103: 27-28)

/şinzem vıt ebir, şav şın vılerengzem de şır şine şın pulza şuranlı.../
*İnsanız ya biz, bu insan **öldürenler** de dünyaya insan olarak doğdular.*

Ӗҫлекенсем канма ларсанах вӑл кӗсйинчен блокнот туртса кӑларатчӗ те самантрах е тутӑр ҫыхакан хӗрарӑм пуҫне, е пӗшкӗннине, е ҫава ҫупнине ўкерсе илетчӗ. (УН 84: 40-43)

/İşlegenzem kanma larzanağ vıl kışyincen bloknot turtsa kılaratçı de samantrağ ye tudır şıhağın hırarım puşne, ye pışkinnine, ye şava şupnine ügerze iletçi./

***Çalışanlar** dinlenmek için oturunca, o cebinden bir bloknot tutup çıkarıyordu ve o anda ya başörtüsü bağlayan kadının başını ya da eğilmesini veya tirpan vurmasını çiziyordu.*

Sıfat-fiil ekinin çokluk ekiyle isimleşmiş kullanımları durum ekleriyle çekimlenebilmektedir:

Аннўне иртнӗ хӗлле кӑшман **ўстерекенсен** канашлӑвӗнче курнӑранпа та курман... (ՏՔ 165: 2-3)

/annüne irtni hille kışman üsteregenzen kanaşlıvınce qurnıranba da qurman.../
*Anneni geçen kış pancar **yetiştirenlerin** toplantısında gördüğümden beri görmedim.*

Шухӑша путса утатъ кӑшман уйӗпе ватӑ учитель, пӗр звено патӗнчен теприн патне ҫитет, **ӗҫлекенсемпе** калаҫать, ӗҫри чӑрмавсем пирки ыйтса пӗлет. (ՏՔ 124: 13-15)

/şuhışa putsa udat' kışman uyıbe vadı ucitel', pır zveno padıncen teprin patne şidet, işlegenzembe qalajat', işri çirmavzem birgi iytsa pilet./

*Yaşlı öğretmen düşünceye dalıp pancar tarlasında yürüyor, bir bölümden diğerine ulaşıyor, **çalışanlarla** konuşuyor, işteki sorunları sorup bilgi ediniyor.*

Ӗҫшӗн **ҫунакансемпе** юнашар пулма тӑрӑш, пуҫлӑхсем умӗнче юраса **калаҫакансенчен**, хӑвна сӑлтавсӑрах **мухтакансенчен** асӑрхан, - тенӗччӗ Юрий Михайлович. (S 350: 36-38)

/İşşin şunağanzembe yunaşar pulma tırış, puşlıhsem umınce yuraza qalajağanzencen, hıvna sıldavzırağ muhtağanzencen azırhan, - teniççi yuriy mihayloviç./

*İş için **yananlarla** yan yana olmaya çalış, yöneticilerin önünde beğenip **konuşanlardan**, seni sebepsiz yere **övenlerden** kaçın, demişti Yuriy Mihayloviç.*

Настасинсем хәр җурашма килекенсене кәтеҗә. (КА 150 :11)

/nastasinler hır şuraşma kilegenzene kitesşı./

Nastasinler, kız nişanlamaya gelenleri bekliyorlar.

Sıfat-fiilin iyelik ekleriyle isimleşmiş biçimleri de çokluk ekli olarak yalın ve durum ekleriyle çekimlenmiş biçimde kullanılabilir. Ancak, sıfat-fiilin çokluk ekli biçimlerden iyelik eki almadan kullanılan biçimlerin iyelik ekli olanlara oranla daha işlek kullanıldığını kaydetmek gerekmektedir.

Пәр хәр ачи пытарать, тепри шырать, лараканнисем юрлаҗә. (АҢ 196: 16-17)

/pır hır aci pıdarat', tepri şırat', larağannizem yurlaşşı./

Bir kız çocuğu saklıyor, diğeri arıyor, oturanlar şarkı söylüyorlar.

Вәл шәл витәр җеҗ калаҗкәлать. Кәрекеннисене шурә хәлат тәхәнтәрса ярать, тухаканнисенчен әна илсе юлать. (ІЕТ 195: 6-8)

/vıl şil vidır şeş kalaşkalat'. kiregennizene şurı h́alat tıhındarza yarat', tuğannizencen ina ilze yulat'./

O dişlerinin arasından ancak konuşuyor. Girenlere beyaz önlük giydiriyor, çıkanlardan onu alıyor.

{-АкАн} sıfat-fiil ekinin çokluk ekleriyle isimleşmiş biçimlerinin durum ekleriyle çekimi şu şekildedir²⁴².

HÄL	FiİL-SF+Ø вула- /vula/ oku-	FiİL-SF+Ø ёҗле- /işle/ çalış-	FiİL-SF+iYE вула- /vula/ oku-	FiİL-SF+iYE ёҗле- /işle/ çalış-
Yalın	вулакансем	ёҗлекенсем	вулаканнисем	ёҗлекеннисем
İlgi	вулакансенён ²⁴³	ёҗлекенсенён	вулаканнисен	ёҗлекеннисен
Belirtme- Yönelme	вулакансене	ёҗлекенсене	вулаканнисене	ёҗлекеннисене
Bulunma	вулакансенче	ёҗлекенсенче	вулаканнисенче	ёҗлекеннисенче
Çıkma	вулакансенчен	ёҗлекенсенчен	вулаканнисенчен	ёҗлекеннисенчен
Araç- Birliktelik	вулакансемпе	ёҗлекенсемпе	вулаканнисемпе	ёҗлекеннисемпе
Seber- Amaç	вулакансемшён	ёҗлекенсемшён	вулаканнисемшён	ёҗлекеннисемшён

{-sker} ekli biçimler çokluk eki almış sıfat-fiillerin de isimleştirilmesinde kullanılmaktadırlar. Ancak bu kullanımın aynı fonksiyondaki diğer yapılara oranla daha seyrek olarak kullanıldığını söylemeliyiz.

²⁴² Yegorov 1957: 221

²⁴³ Şimdiki zaman sıfat-fiilinin çokluk ekli ilgi durumu biçimi olarak gösterilen Вулакансенён ve Ыҗлекенсенён уарılarının, ilgi durumu eki bakımından, eski biçimler olduğunu söylemek gerekmektedir. Kaldı ki aynı çekimdeki iyelik durumu ekli вулаканнисен ve Ыҗлекеннисен biçimlerinde ilgi durumu eki bugünkü dildeki gibi kısa olarak verilmiştir. Вулакансенён ve Ыҗлекенсенён biçimleri вулакансен ve Ыҗлекенсен olarak düzeltilmelidir. (bkz. İlgi durumu eki)

Эй, хәрарәмсем! Тәнчере пурнәç **сұратаканскерсем!** Эсир пурте чәрә чечексенчен чылай илемлә! (ТТÇ 199: 23-24)

/ey, hırarımzem! tıncere purnış şuradağanskerzem! ezir purde çirı çeceksencen çılay ilemlı!/
*Ey kadınlar! Dünyada hayat **kuranlar** (hh. yaratınlar)! Siz bütün çiçeklerden çok daha güzelsiniz!*

Пёр пилёк минутран Мәнкас енчен килекен икё хёр-арәм — иккешё те Сержәсен ялөсем, Мәнкастри фермәра **ёслекенскерсем** — кёпер урлә қассанах, лейтенант вёсене чарса тәрәтрё те, кунта мён пулса иртни çинчен хәвәрт кәна әнлантарса, эсир понятойсем пулатәр терё. (ҮҖР 10: 3-7)

/pır pilık minutran mıngas yencen kilegen igı hır-arım – ikkişı de serejızen yalızem, mıngasrı fermıra işlegenskersem – kiber urlı qaşsanah, leytenant vızene çarza tıratrı de, qında mın pulza irtni şincen hıvırt gına inlanderza, ezir ponyatoyzem puladış terı./

*Yaklaşık beş dakika sonra Mınkas tarafından iki kadın, ikisi de Serejaların köylüleri; Mınkas'taki çiftlikte **çalışanlar**, köprüyü geçince, teğmen onları durdurdu, burada ne olup bittiği hakkında hemen bilgilendirip, siz şahit olacaksınız, dedi.*

Bu yapının durum ekleriyle kullanımı oldukça nadir görülmektedir²⁴⁴.

Тепёр тёркинчен әшаланә сазан тухрё. Çиелтен кәшт çуннә икё пысәк мәнтәр сазана, тутә çынна та илёртмелле техёмлён **курәнаканскерсене**, пәсәласран паян татнә ешёл вёлтёрен вәррине хурса чөркенё. (УН 175: 1-4)

/tebır tırgincen ijalanı sazan tuhrı. Şiyelden kışt şunnı igı pızık mindır sazana, tudı şınna da ilırtmelle tehımlın qurınağanskerzene, pızılasran payan tatnı yeşıl vıldıren varrine hırza çırgenı./

*Diğer denginden kızartılmış sazan çıktı. Üst taraftan biraz yanmış iki büyük semiz sazanı, tadı insanı büyüleyecek derecede lezzetli **görünenleri**, bozulacağından bugün koparılmış yeşil ısırğan otu ortasına koyup sarmalamış.*

Çuvaş Türkçesinde şimdiki zaman sıfat-fiili kendi görevinde kullanıldığında {АН} kuvvetlendirme edatını almazken, isim olarak kullanımında bu edatın ekten sonra gelebildiğini görmekteyiz. Edat, ekin isim görevli biçimlerinde durum eklerinin de üzerine gelebilmektedir:

Кунта та шанчәк **пәраканах** пулмарё. (УН 39: 2)

/qında da şancıq parağanaq pulmarı./

*Burada da umut **veren** olmadı.*

Çынни тәшман мар-çке, ют мар, хәвпа пёрле **ёслекенех**. (ІҮ 301: 30)

/şınni tışman mar-şke, yut mar, hıvba pırle işlegeneh./

*(O) Kişi düşman değil ki, yabancı değil, kendinle birlikte **çalışan**.*

²⁴⁴ Metinlerimizde şimdiki zaman sıfat-fiilinin {-sker} ekiyle isimleşmiş çokluk kullanımının durum ekleriyle çekimlenmiş biçimini sadece bir örnekte tanımlayabildik.

Хай сийёнци шалаварнех хывса утыугласшанччэ. Ана тума та вай тухас сук тесе харарэ те шифоньерта саканса **тэраканниех**, Роза якатса хунинех, илчэ. (P 175: 25-28)

/hıy şıyıncen şılavarneh hıvza utyuglassınççı. İna tuma da vıy tuhas şuk teze hırarı de şifon'yerda şağınza tırağannineh, roza yağatsa hunineh, ilci./

*Üstündeki pantolonu çıkarıp ütölemek istiyordu. Onu yapmaya, güç gitmesin diye korktu ve şifonyerde asılmış **duranı**, Roza'nın düzleştirip koyduğunu aldı.*

Pavlov, son zamanlarda, şimdiki zaman sıfat-fiilinin üzerine iyelik kategorisinin eklendiklerini belirtmektedir: Паянтан эсэ ал ситмен сэрте **пулăшаканăм** пулăн! (1965: 267) /payandan ezı al şitmen şırde pulıřağanıñ pulın!/ “Bugünden sonra gücümün yetmediği yerde yardımcıım (hh. yardım edenim) olacaksın!”. Pavlov, açıklamasına bizim de yer verdiğimiz cümleden başka iki üç örnek daha vermiştir; ama bu örneklerin hepsi de teklik 1. kişi iyelik eki ile çekimlenmiştir. Diğer taraftan metinlerimizde sıfat-fiilin iyelik kategorisinde kullanımları sadece sözcükleşmiş (vırendegen ‘öğretmen’, vırenegen ‘öğrenci’, vulağan ‘okur’) gibi yapılarda görülmektedir. Pavlov’un işaret ettiği şekilde bir kullanımın Çuvaş Türkçesinde var olduğunu söylemek güçtür.

{-АкАн} şimdiki zaman sıfat-fiil eki, geniş zaman çekimi için de kullanılabilir (Andreyev 1961: 142). Çekimin şahıs kategorisi kişi zamirleri ve antroponimler ile oluşturulmaktadır. Bu kullanım düzenli bir şekilde olmamakla birlikte daha çok atasözlerinde yer almaktadır (bkz. Şimdiki-Geniş Zaman).

Andreyev geniş zaman kullanımını şu şekilde göstermiştir:

Ашшэ - амăшэнен ыйтмасăр илсе килнэ хэр **час таракан** ~ **час тарать**. (1961: 142)

/aşşı-amıñincen ıytmazır ilze kilni hır ças tarağan ~ ças tarat’./

*Anne babasından istemeden getirilmiş kız **çabuk kaçar** ~ **çabuk kaçar***

Levitskaya bu ekin, diğer Türk lehçelerinde {-AGAn} biçiminde kullanıldığını örneklerle göstermiş; Sibir grubu Türk lehçeleri Yakut, Hakas ve Tuva Türkçelerindeki {-XGAn} sıfat-fiil eklerinin Çuvaş Türkçesine, muhtemelen, daha yakın olduğunu söylemiştir (1976: 93)

5.2.2.3. {-An} /{-An}/ GENİŞ ZAMAN SIFAT-FİİL EKİ

Çuvaş Türkçesinde sürekli geçmiş zaman sıfat-fiili şeklinde adlandırılan bu ek, V. İ. Sergejev (1992: 127) ve Andreyev'in (1961: 156) de belirttiği gibi, aslında şimdiki zaman sıfat-fiil ekidir. Çuvaş Türkçesinde şimdiki zaman sıfat-fiili fonksiyonundaki {-AGAn} ekiyle ayırt edilmesi için bu tür bir adlandırma uygun görülmüş olmalıdır.

{-An} eki modern dilde işlekliliğini kaybetmiş durumdadır. Bu ekle oluşturulan sıfat-fiil yapıları, daha çok folklor ürünlerinde ve S. El'ger, A. Artem'yev, A. Alka, P. Husankay, M. İlpek gibi kimi yazarların eserlerinde nispeten daha işlek görülmektedir²⁴⁵ (Andreyev 1961: 152; Pavlov 1965: 281).

Bu ek, olumsuz kullanımda {-AGAn} sıfat-fiili ile aynı {-mAn} ekini paylaşmaktadır²⁴⁶.

{-An} sıfat fiil eki [-an] ve [-en] şeklinde iki biçim birime sahiptir, kalınlık-incecik uyumuna tabidir. Sıfat-fiil ekinin, fiil tabanlarına eklenmesi sırasındaki ses-biçim görünümleri şöyledir²⁴⁷:

1. Ünsüzle sonlanan fiil tabanlarından sonra ek, ünlü uyumuna göre [-an], [-en] şekillerinde eklenir.

кyp-ан /kuran/ 'gören'
пĕл-ен /pĕlen/ 'bilen'

2. Ünlüyle sonlanan fiil tabanlarından sonra, ekin kullanımında kimi özellikler ortaya çıkar.

a) /a/, /e/ ünlüleri sonlanan fiil tabanlarıyla kullanımda ek ve fiildeki /a/, /e/ sesleri tekleşir.

вула-ан > вулан /vulan/ 'okuyan'
ĕçле+ен > ĕçлен /ĕçlen/ 'çalışan'

b) /u/, /ü/ ile sonlanan fiil tabanlarında sonra {-An} eki geldiğinde /u/ sesi /ïv/ ile; /ü/ sesi /ïv/ ile nöbetleşir:

ту-ан > тăван /tïvan/ 'akraba'
сÿ-ен > сĕвен /sïven/ 'soyan'

²⁴⁵ Anılan yazarların çoğunluğu şair kimliği ile öne çıkmaktadır. Şiirdeki ölçü kaygısıyla, bu ekin tercih edilmesi anlaşılabilir. Ancak bu ekin dildeki kullanım işlekliliği bakımından tek başına bir ölçüt değildir.

²⁴⁶ Pavlov (1965: 266) vd. göre, bu ek {nĭ}, {AkAn} ve {An} eklerinin olumsuz biçimidir. (Bkz. {mAn} sıfat-fiil eki)

²⁴⁷ Bu ekin modern dilde seyrek kullanımından dolayı buradaki örnekleri (Pavlov 1965)'ten alıntıldık.

c) /i/ ile sonlanan fiil tabanlarından sonra [+en] eki geldiğinde, /y/ sesi yardımcı ses olarak ortaya çıkmaktadır:

чи-ен > чиен /şiyen/ 'şiyen' (Pavlov 1965: 281)

Тёл пулан ҫынсем /tıl pulan şinzem/ 'karşılaşan insanlar' (KA 144: 3-7)

Ирӗксӗрех **куран** куҫа курми турӑм... (ТТҫ 105: 3)

/iriksireh қуран қука қурми турім.../

*Istemedem **gören** gözü görmez yaptım.*

Выртан каска мәкланать теҫҫӗ пирӗн ҫавашсем. (KA 272: 44-45)

/vırtan қасқа мӓқланат' теҫҫӓ пирӓн ҫӓвашсем./

*Bizim Çuvaşlar, **yatan** kütük yumuşar derler.*

Сайра **килен** хӑнана кирек хӑҫан та хӑпӑл тусах йыҫӑнаҫҫӗ. (Pavlov 1965: 281)

/sayra kilen ханана кирек хӑҫан да хӑпӑл тусах йыҫӑнаҫҫӓ./

*Seyrek **gelen** bu konuğu her zaman kabul ediyorlar.*

Кашни **иртен** кун хӑйпе пӗрле ҫенӗрен ҫенӗ хыпар илсе килет. (Pavlov 1965: 281)

/қашни иртен күн хӑйбе пӓрле ҫӓнӓрен ҫӓнӓ хыпар илсе килет./

Geçen her gün kendisiyle birlikte yeni yeni haberler getiriyor.

Bu sıfat-fiil ekli kelimeler geçici isim olarak kullanılabilir.

Утне **пӑхан** ҫулта выртман, ҫынна **пӑхан** тулта выртман. (Vs 473)

/utne pıhan şulda vırtman, şınna pıhan tulda vırtman./

*Atına **bakan** yolda yatmaz, insana **bakan** dışarıda yatmaz.*

Bu ekle sözcükleşme yoluyla yapılmış kelimeler mevcuttur:

автан /avdan/ (< avıt- 'öt-' +an) 'horoz'

суран /suran/ (< sur- 'ağrı-, sızla-' +an) 'yara'

чикен /çigen/ (< çik- 'sok-, batır'+en) 'dikiş, ilmik; sancı'

Bu ekle çeşitli biçimlerde kalıplaşarak oluşmuş kimi isimler de görülmektedir.

пыран-килен /pıran-kilen/ 'yolcu; misafir (hh. gelen giden)'

ӱкен-тӱран /ügen-tıran/ 'pılı pırtı; hurda; kırık dökük (hh. düşen duran)'

ӱсентӱран /üzentıran/ 'bitki (büyüyen duran)'

юханшыв /yuhanşıv/ 'akarsu'

вӗҫен кайӑк /vişen қайӑқ/ 'kuş' (hh. uçan hayvan)

Bu sıfat ekinin, пек /pek/ çekim edatıyla kullanımında ekteki /n/ sesi benzeşme sonucu dudaksıllaşarak /m/'ye dönüşmektedir (Pavlov 1965: 281).

Икѣ чѣрнипе хѣстерсе хѣр ачи пурнинчен пѣчѣк џѣџ йѣп вѣџѣ евѣрлѣ шѣрпѣк хѣраххи туртса кѣларчѣ те сассѣр **кулам пек** (< **кул-ан пек**) турѣ. (İY 55: 20-22)

/iği çirnibe hesterze hır aci pürnincen pıcık şeş yıp vışı yevırlı şırbık hırahhi turtsa kılarcı de sassır kulam pek turı./

*Kız iki parmağıyla kıstırıp küçük iğne ucu gibi bir kibrit çöpü çekip çıkardı ve sessizce **güler gibi** yaptı.*

Хѣр ача юриех тимлесе **вулам пек** (< **вула- ан пек**) пулса хѣлхине аллисемпе хупласан эпѣ ахѣлтатсах кулса ятам. (УН 435: 39-40)

/hır aca yuriyeh timleze vulam pek pulza hılhine allizembe huplazan ebı ahıldatsah kulsa yadım./

*Kız yalancıktan, dikkatle **okur gibi** kulağını elleriyle kapatınca ben kahkaha atarak güldüm.*

Ekin, kökeni hakkında araştırmacılar farklı görüşlere sahiptir:

Yegorov bu ekin /k/ sesinin düşmesi sonucu **{-АкАн}** /{AGAn}/ ekinden geliştiğini ileri sürmektedir: -акан (-екен) > -аан (-еен) > -ан (-ен) (1957: 217). Esasen bu görüş, daha önce Aşmarin tarafından (1898: 310) dile getirilmiştir. Ancak, Aşmarin detaylı bir açıklama vermemiş, ekin **{-АкАн}** biçiminden kısalıldığını belirtmekle yetinmiştir.

V. İ. Sergejev ise (1992: 126), Serebrennikov-Gadjiyeva (1979: 231) tarafından ileri sürülen görüşü benimsemektedir: Buna göre, {-An} sıfat fiil eki, {-A} şimdiki zaman eki ile sıfat-fiilin {-n} ekinin oluşmasından meydana gelmektedir. Bu açıklama, ekin Oğuz grubuyla denkliği göz önüne alınırsa, temelsiz kalmaktadır. Ayrıca sıfat-fiilin [+n] eki şeklinde ifade edilen unsurun geçmiş zaman sıfat-fiiline ait olması, zaman bakımından bir çelişki ortaya çıkarmaktadır.

Pavlov (1965: 281), {-An} ekinin köken bakımından, {-AGAn} ve {-nı} sıfat-fiil ekleriyle akraba olduğunu söylemekle yetinmiştir. Pavlov'u bu şekilde düşünmeye sevk eden neden olarak, her üç sıfat-fiilin de olumsuz kullanımlarda tek bir {-mAn} ekiyle kullanılmasını söyleyebiliriz (Pavlov 1965: 266).

Andreyev (1961: 151), {-An} ekinin, {-AGAn} biçiminin daha arkaik bir biçimi olarak değerlendirmiştir. Andreyev'in bu açıklamayı yaparken ileri sürdüğü nedenler, bize göre Aşmarin ve Yegorov tarafından ileri sürülen {-AGAn} > {-An}) görüşü de çürütecek niteliktedir. Andreyev, {-An} ekli biçimlerin çoğunlukla atasözleri,

bilmeceleer gibi dilin arkaik biçimlerini başarıyla saklayan folklor ürünlerinde yer alması ve bu ekle kalıplaşma yoluyla kelimeler oluşturmasından hareketle, {-AGAn} biçimini, bu eke göre daha yeni bir biçim olarak değerlendirmiştir.

Bize göre, {-AGAn} ve {-An} sıfat-fiillerinin olumsuz biçimde tek olarak kullandıkları {-mAn} biçiminin oluşumu da (-mA-An > mAn) {-An} ekinin daha eski biçim olduğunu göstermektedir.

Bize göre, bu ek Oğuz grubundaki {-An} sıfat-fiil eki ile denktir ve Oğuz grubunda olduğu gibi daha eski bir {-GAn} biçiminden gelişmiş olmalıdır. Bu görüşümüzdeki temel dayanağımız Oğuz grubu ile diğer Türk lehçelerindeki {-GAn} ekinin karşıtlığıdır. {-GAn} sıfat-fiil eki, diğer Türk lehçelerinde geçmiş zaman sıfat-fiili oluştururken, aynı ek Oğuz grubunda şimdiki zaman sıfat-fiilleri meydana getirmektedir. Çuvaş Türkçesi de ekin zaman özelliği bakımından Oğuz Türkçesiyle aynı safta yer almaktadır.

5.2.2.4. {-Ac} /{-As}/ GELECEK ZAMAN SIFAT-FİİL EKİ

Çuvaş Türkçesinde gelecek zaman sıfat-fiil eki {-As} biçimindedir. Çuvaş Türkçesindeki {-As} ekinin TT'deki dengi {-(y)AcAk} ekidir. TT'deki {-(y)AsI} sıfat-fiil ekinin zaman zaman Çuvaşçadaki biçimle işlev bakımından denkleştiği görülür. Bu ekin köken bakımından aynı olduğunu söyleyebiliriz.

Bu ek, gelecek zaman sıfat-fiili fonksiyonunun yanı sıra özellikle kip işlevli yapılarda oldukça geniş bir kullanım alanına sahiptir. Ancak, Çuvaş Türkçesinde {-mAllA} – {-mAlli} sıfat-fiillerinin gelecek zaman anlamını da içermesi dolayısıyla, {-As} gelecek zaman sıfat-fiil ekinin, TT'deki dengi {-(y)AcAk} (ve {-AsI}) eki gibi bir kullanım sıklığına sahip olmadığını belirtmeliyiz.

Ekin, iki değişken biçimi vardır: **[-ac]** /[-as]/, **[-ec]** /[-es]/. Ekin ses-biçim görünümleri şöyledir:

1. Fiil tabanı ünsüz bir sesle bitiyorsa ek, ünlü uyumuna göre, **[-ac]** /[-as]/, **[-ec]** /[-es]/ biçimlerinde eklenir.

2. Fiil tabanı ünlü bir ses ile bitiyorsa;

a) /a/, /e/ ile biten fiillerden sonra²⁴⁸, {-Ac} sıfat-fiil eki geldiğinde fiil tabanındaki ses ile ek bünyesindeki ünlü ses tekleşir²⁴⁹.

кала-ас > калас /qalas/ 'söyleyecek' (KA 160: 2)

шыра-ас > шырас /şiras/ 'arayacak' (PMK 55: 26)

итле-ес > итлес /itles/ 'dinleyecek' (AÇ 94: 12)

b) /u/, /ü/ ile biten fiillerden sonra, fiil tabanının sonundaki /u/ sesi /ǃv/ ile; /ü/ sesi de /ǃv/ ile nöbetleşir, sıfat-fiil eki -ас, -ес şeklinde eklenir.

ту-ас > тавас /tǃvas/ 'yapacak' (İY 12: 15)

c) /i/ ile biten fiillerden sonra sıfat-fiil eki ile fiil tabanı arasına /y/ sesi girer ve ek -ес şeklinde eklenir.

си-ес > сиес /şiyes/ 'yiyecek' (AÇ 52: 8)

пурăнас ача /purǃnas aca/ 'yaşayacak çocuk' (AÇ 8: 33)

халăха пăлхатас шухăшлă сын /ħalıħa pǃlħadas řuħıřlı řın/ 'halkı karıştıracak düşünceli adam' (AÇ 79: 8)

чавса пăхас пĕрене /çavsa pǃħas pĕrene/ 'oyulup bakılacak tomruk' (AÇ 126: 6)

савăнтарас тĕллевпе /savǃdaras tĕlevbe/ 'sevindirecek sebeple' (İY 48: 38-39)

пытанас хĕвел сүтипе /pǃdanas ħĕvel şudibe/ 'batacak güneşin ışığıyla' (İY 89: 16)

канас вăхăтра /qanas vǃħǃtra/ 'dinlenecek vakitte' (İY 114: 1)

сүллен-сүл хушăнса пырас Геройсен йышне /şulen-řul ħuřǃnza pǃras gerozen uışne/ 'yıldan yula çoğalacak (hh. eklenip gidecek) kahramanların arasını/arasına' (İY 133: 22-23)

Сүла тухас кун /şula tuħas qun/ 'yola çıkacak(ımız) gün' (İET 107: 13)

утмăл-сїтмĕл сүл пурăнас ĕçчен хресчен /utmǃl-řitmǃl řul purǃnas řççen ħresçen/ 'altmış yetmiş yıl yaşayacak çalışkan çiftçi' (İET 149: 31)

парăм парас вăхăт /parǃm paras vǃħǃt/ 'borcu verecek vakit' (KA 165: 32)

такăнтарас шутпа /tagǃndaras řutpa/ 'tökezletecek düşünceyle' (KA 226: 40)

мăшăрланас тапхăр /mǃřǃrlanas tapħǃr/ 'evlenecek devir' (KA 262: 39)

калас сăмахĕ /qalas sǃmahǃ/ 'söyleyecek sözü' (P 194: 23)

Герман Гурьевич сĕмйи куçас хваттере /german ħur'yeviç şemyi qıjas ħvattere/ 'German Gur'yeviç'in ailesinin taşınacağı daireyi/daireye' (P 129: 31)

анса юлас пассажирсене /anza yulas passajırzene/ 'inecek yolcuları/yolculara' (P 240: 20)

²⁴⁸ Çuvaş Türkçesinde те- "de-" fiili bu sıfat-fiilin eklenmesi sırasında ikilik gösterir. Sıfat-fiil ekli biçim **тес** /tes/ ya da **теес** /teyes/ biçimlerinde de olabilir. Ancak kısa ve kurala uygun biçimin kullanımı daha yaygındır (Pavlov 1965).

²⁴⁹ Bazı araştırmacılara göre, /a/, /e/ ünlüleri ile sonlanan fiillerden sonra bu ek [s] olarak gelmektedir. Bize, göre, ekin gerek /u/, /ü/ gerekse /i/ ünlüleri ile sonlanan fiillerden sonraki kullanımı bu ekin /a/, /e/ sonrasında da {-As} biçiminde geldiğini göstermektedir.

хваттер **парас** хыпар /*hvatteɾ paras hıbaɾ/* 'daire verilecek(i) haber(i)' (P 260: 11)

вырнашас кәмәлу /*vırnaşas kımılu/* 'yerleşecek gönün' (S 120: 36)

хамәр **пурәнас** суртән картишне /*hamır purınas şurdın katişne/* 'yaşayacağımız evin avlusunu/avlusuna' (TTÇ 50: 11)

сиксе **ларас** кашкәр пек /*sikse laras kaşkıɾ pek/* 'birden çıkacak kurt gibi' (TTÇ 139: 9)

айәплас хәрушләх /*ayıplas hıruşlıh/* 'ayıplanacak kötülük' (UH 25: 34)

ситес сул /*şides şul/* 'gelecek yıl' (P 221: 34)

килес сул /*kiles şul/* 'gelecek yıl' (AÇ 69: 40)

пуп **сиес** кашкәр пек /*pup şıyes kaşkıɾ pek/* 'papaz yiyecek kurt gibi' (AÇ 153: 9)

кәç-вәç **үпәнес** мунча пек /*kış-vış üpınes munca pek/* 'şimdilerde çökecek bir münça gibi' (İY 205: 6)

вәрентес әсталәхә /*vırendes istalıhı/* 'öğretecek ustalığı' (İY 291: 39-40)

Мускава **илес** әмәчә /*muşkava ilesımıcı/* 'Moskova'yı alma ümidi (hh. alacak ümidi)' (İY 334: 12)

хәй **сиес** çäkәра /*hıy şıyes şığıra/* 'kendi yiyeceği ekmeği/ekmeğe' (İET 70: 24)

Çәнә пурнәча **сирәплетес** әсе /*şını purnıja şırıpletes işe/* 'yeni hayatı kuvvetlendirecek işi/işe' (İET 149: 17)

пәрлештерес йәла /*pırleştteres yıla/* 'birleşterecek adet' (İET 252: 27)

вилес ватәсем /*vıles vadızem/* 'ölecek yaşlılar' (VTŞ 62: 8)

Нинук **түлес** хваттер укқи /*nınuq tüles hvatteɾ uqşı/* 'Ninuk'un ödeyeceği ev kirası' (S 126: 18-19)

әслес вильәхсем /*ışles vıl'ıhsem/* 'çalışacak hayvanlar' (TTÇ 44: 18)

пурнәçран телей **илес** вәхәту /*purnışran teley iles vıhıdu/* 'hayattan mutluluk alacağın vaktin/alacak vaktin' (TTÇ 77: 12-13)

вәсес кайәк /*vışes kayıq/* 'uçacak kuş' (TTÇ 215: 29)

вәстерес пек /*vışteres pek/* 'uçuracak gibi' (TTÇ 63: 26)

кун çути **сүнес** вәхәталла /*kun şudi sünes vıhıdalla/* 'gün ışığının söneceği vakte doğru' (TTÇ 18: 19)

сиксе **үкес** пек /*sikse üges pek/* 'sıçrayıp düşecek gibi' (VTŞ 10: 29)

İ. A. Andreyev (1961: 159), İ. P. Pavlov (1965: 270) vd. araştırmacılar Çuvaş Türkçesinde gelecek zaman sıfat-fiilinin olumsuz biçiminin üç yolla yapıldığını göstermektedir:

1. Sıfat-fiil ekiyle fiil tabanı arasına {-mA} olumsuzluk eki yerleştirilerek,
2. Sıfat-fiil ekinden sonra [mar] (TT. değil) edatı getirilerek,
3. Sıfat-fiil ekinden sonra [şuq] (TT. yok) edatı getirilerek.

Ancak metinlerimizde yaptığımız tüm taramalara rağmen {-As} ekinin *gelecek zaman sıfat-fiili fonksiyonunda* olumsuz kullanımına rastlayamadık²⁵⁰. Bize göre, bu işlev {-mAllA} ~ {-mAlli} sıfat-fiil ekiyle gerçekleştirilmektedir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, {-As} ekinin gelecek zaman sıfat-fiil işlevindeki kullanımı diğer lehçelere oranla oldukça sınırlıdır. Ancak bu ek, diğer lehçelerde görülmeyen bir biçimde oldukça geniş bir kullanım çeşitliliğine sahiptir. Bütün bu kullanım çeşitlilikleri aslında dil sistemi içinde işlevleri bakımından yerli yerinde incelenebilecek Çuvaş gramerlerinde sıfat-fiil başlığı içinde değerlendirilmiş, dolayısıyla ekin yerine getirdiği görevler işlevlerine göre tek tek değerlendirilmemiştir. Gerçekten de bu durum, Çuvaş Türkçesini öğrenenler için sıkıntı doğurmaktadır. Biz bu işlevleri burada kısaca göstersek de ayrıntılarını ilgili bölümler içinde ele alacağız.

Kiple ilgili işlevler:

1. {-As} eki Çuvaş Türkçesinde istek kipi oluşturmaktadır. (Bkz. İstek Kipi)

Йăкăнат, хăйă çут-ха, çынна тэттѐмре **лартас мар** ѐнтѐ. (КА 299: 2)

/yığnat, hıyı şut-ħa, şınna tıttımre lartas mar ĩndı./

Yıkınat, çıra yak, adamı karanlıkta oturtmayalım.

2. {-As} eki ekleşmiş {-ŞIn} edatıyla (ET *uçun*) birleşerek istek kipi oluşturmaktadır. (Bkz. İstek Kipi)

Матвеев тѐллевѐ вара урăхларах. Çĕнĕлле **пурăнасшăн** вăл, редакцие ура çине **тăратасшăн**, патшалăх пулăшăвĕсĕр пурăнма **хăнăхасшăн**. (S 189: 25-27)

/matveye tılleví vara urıħlaraħ. şınille purınasşın vıl, redaksiye ura şine tıradasşın, patşalaħ pulışivizir purınma ĥınıħasşın./

*Matveyev'in amacı ise daha başka. O yeni bir şekilde yaşamak istiyor, redaksiyonu **ayağa kaldırmak istiyor**, devletten yardımsız yaşamaya **alışmak istiyor**.*

²⁵⁰ Gelecek zaman sıfat-fiilinin olumsuz kullanımı sadece şeklen sıfat-fiil grubu, ancak işlev bakımından isim tamlaması grubu şeklindeki örnekler aşağıda gösterilmiştir. Her iki yapıda da olumsuz biçimlerin sıfat-fiil fonksiyonunda olmadığı açıkça görülmektedir.

Çав кунсенчех тăшмана (Германи çар командованине) Сталинград патне ытти фронтсенчен çар чаçĕсем **яртарас мар** тѐллевпе... (VTŞ 74: 11-13)

/şav kunsenceh tışmana (germani şar ĥomandovanine) stalingrad patne itti frontsencen şar çaşizem yardaras mar tıllevebe.../

Bu günlerde düşmanı (Alman ordu komutanlığını) Stalingrad tarafına diğer cephelerden ordu bölümleri göndermemek amacıyla...

Ним те пытарса **хăварттарас мар** тѐллевпе çуркунне, кĕркунне, тепĕр чух çу варринче те районтан налук та аш-пăш пуçтарақансем йăтăнса килнĕ. (İY 27: 19-21)

/nim de pıdarza ĥıvarttaras mar tıllevebe şurğunne, kırğunne, tebır çuħ şu varrince rayondan naluk da aş-pış puçtarağanzem yıdınza kilnı./

*Hiç birşey saklanıp **kalmaması** amacıyla baharın, güzün, bazen de yaz ortasında rayondan vergi ve et toplayanlar yığışıp gelmişler.*

3. {-As} eki [kil-] fiili ile birlikte istek kipi oluşturmaktadır. (Bkz. İstek Kipi)

Çук, ман хулана таврăнас килмест. (ŞP 8: 9)

/şuq, man hulanana tavrınas kilmest./

Hayır, ben şehre dönmek istemiyorum. (hh. Hayır, benim şehre dönesim gelmiyor.)

4. {-As} eki pulat' [hh. olur] çekimli fiili ile birlikte gereklilik kipi oluşturmaktadır. (bkz. Gereklilik Kipi)

Курăкне турама ан ман. Пăрусене асăрхас пулатъ. (ŞP 121: 1)

/kuriqne turama an man. pıruzene azırhas pulat'./

Otları doğramayı unutma. Buzağılara dikkat etmek gerek / dikkat etmelisin.

5. {-As} eki, **пур** /pur/ (ТТ. var) ve **çук** /şuq/ (ТТ. yok) edatlarıyla birlikte istek veya gelecek-geiş zaman ifadeli yüklem oluşturur.

Хисеплѐ Осип Львович, эсир маншăи ырă тунине нихăçан та манас çук,— терѐ Иван, Коссинский аллине чăмăртаса. (КА 225: 6-7)

/hizepli osip l'voviç, ezir manşin ırı tunine nişşan da manas şuq, — terı ivan, kossinskiy alline çimirdaza./

Ivan Kossinskiy'in elini sıkarak, değerli Osip Lvoviç, sizin benim için yaptığınız iyiliği asla unutmayacağım /iyiliğin unutulacağı yok, dedi.

Fiilin vasfı (zarf-fiil) ile ilgili işlevler:

1. {-Şİn} edatıyla {-Assİn} zarf-fiil ekini (bkz. Zarf-fiiller)

Çынсем ав института кĕресшĕн вут пек çунса çўреççĕ. (ТТÇ 245: 33-34)

/şinzem av instituta kiresşin vut pek şunza şüreşşı./

İnsanlar bu enstitüye girmek için ateş gibi yana yakıla dolaşıyorlar.

2. {-IA} adverbialis ekiyle {-AsIA} zarf-fiil ekini (bkz. Zarf-fiiller)

Хăлхана çурасла илтĕнчĕ ку сасă. (VTŞ 126: 2-3)

/hılhana şurasla iltinci ku sazı./

Kulağı yarar gibi işitildi bu ses.

3. Arkaik instrumental eki {-İn} ile {-Assİn} zarf-fiil ekini (bkz. Zarf-fiiller)

Саттук ак-ак ашшĕ-амăшĕ патне ыткăнассăн тăратъ. (PMK 17: 9)

/satyuk ak-ak aşşı-amışı patne itkınassın tirat'./

Satyuk hemen anne babasının yanına atılacaktı gibi duruyor.

4. Araç-birliktelik eki {-PA} ile {-AsPA} zarf-fiil ekini (bkz. Zarf-fiiller)

Тĕттĕм пуласпа çынсем саланчĕç. Анне вĕсене йĕре-йĕрех асатса ячĕ. (AÇ 169: 1-2)

/tittim pulaspa şinzem salançış. Anne vızene yire-yیره şatsa yacı./

Karanlık olmasıyla insanlar dağıldılar. Annem onları ağlaya ağlaya geçirip gönderdi.

5. Çıkma durumu ekiyle {-AsrAn} zarf-fiil ekini (bkz. Zarf-fiiller)

Аслашшĕ шыв ёщнĕ хыççән лакәмне хĕвел айенче ашәнса **ларасран** сăхманпа витрĕ. (КА 41: 4-5)

/aslaşşı şıv işni hıçşın lağımne hıvel ayınce işınza larasran sıhmanba vitri./

Büyükbabası su içtikten sonra, güneşin altında ısınacağından su kabını hırkayla örttü.

Çuvaş Türkçesinde gelecek zaman sıfat-fiil ekinin teklik 3. kişi iyelik eki [+i] ile {-Assi} biçimiyle isimleştirildiğini, çoğu zaman da mastar işlevinde kullanıldığını görmekteyiz.

Шупашкара ситсе **килесси** те мана ним мар, иккĕмĕш-виççĕмĕш класра вĕреннĕ чухнех ирпе кайнă, каçчен таврăннă. (VTŞ 31: 30-32)

/şubaşkara şitse kilessi de mana nim mar, ikkımış-viçşımış klasra vırenni çuhneh irbe kayni, kaşçen tavrınnı./

Şubaşkar'a gidip gelmek de benim için hiç birşey değil, ikinci üçüncü sınıfta okurken sabah gitmiş, akşama kadar dönmüştüm.

«Халăх хаçачĕпе» «Эрне» пĕр-пĕринчен пач урăхла сұлпа **аталанасси** малтанхи утăмсенченех палăрчĕ. (S 282: 3-4)

/“halıh haşacıbe” “erne” pır-pırincen paç urıhla şulpa atalanassi maldanhi utımsenceneh palırcı./

“Halıh haşacı” ile “Erne”nin birbirinden tamamen ayrı yollarda gelişmesi ilk adımlardan görüldü.

Ман шутпа, ачасем пăхса **ситĕнтересси** те пысăк чыс. (ТТÇ 171: 25-26)

/man şutpa, acazem pıhşa şidinderessi de pızıķ çıs./

Bana göre, çocuk bakıp yetiştirmek de büyük şeref.

Унăн пĕр ёç — сapaçасси: тăшмана пĕтересси, парăнакана тыткăна илесси. (VTŞ 156: 11-12)

/unın pır iş: şabişassi: tışmana pıderessi, parınağana tutķına ilessi./

Onun tek işi, savaşmak: düşmanı öldürmek, teslim olanı esir almak.

Япони самурайĕсем 1937 сұлтах Китая тапăнса кĕчĕç, тĕллевĕ: ана пĕтĕмпех туртса илессиччĕ. (İY 223: 19-20)

/yaponi samurayizem pin de tihir şır vıdir şıççı şuldağ kitaya tabınza kiciş, tillevi: ina pıdımbeh turtsa ilessiççi./

Japonya samurayları 1937 yılında Çin'e saldırıp girdiler, amaçları, onu tamamen işgal etmektir.

Ekin isimleşmiş biçimleri kimi durum ekleriyle birlikte çekimlenmektedir.

Пĕр ачи тихана курнă та хăй мĕн **тăвассине** пĕлмесĕрех ун патнелле чупса кайнă. (P 142: 17-18)

/pır aci tihana kurnı da hıy mın tıvassine pılmezireh un patnelle çupsa kayni./

Bir çocuk tayı gördü ve kendisinin ne yapacağını bilmeden ona doğru koşup gitti.

Уроксем **хатёрлессинчен** те кирлёрех ёс, темице куна хаварма юраман ёс, пурчё ман. (VTŞ 18: 3-4)

/uroksem hadirlessincen de kirlireh iş, temije kuna hıvarma yuraman iş purççı man./

Benim ders hazırlamaktan da daha gerekli, birkaç gün erteleme mümkün olmayan bir işim vardı.

V. İ. Sergeyev'in bildirdiğine göre teklik 3. kişi iyelik ekleri isimleşmiş biçimler çokluk ekiyle de kullanılabilir (1992: 122).

Çuvaş Türkçesinde gelecek zaman sıfat-fiil eki sadece kil- 'gel' fiili ve [пур /pur/ (TT. var) - цук /şuk/ (TT. yok) edatları ile yapılan kiplik anlatımlarda doğrudan iyeliklerini almaktadır. (Andreyev 1961: 164). İyelik eklerini alırken sıfat-fiil ekinin bünyesindeki /s/ sesi ikizleşmektedir. İyelik ekleri ile birlikte kullanımda durum ekleri iyelik ekiyle birlikte kullanılmazlar (V. İ. Sergeyev 1992: 123).

Teklik 1. kişi	Калаçассам (килет...) ...тёкёнессам (цук.)	(< kalaş-as-ım) (PMK 24: 4) (< tıgın-es-ım) (S 16: 31)
Teklik 2. kişi	...пăхассу (килмё)... ...çиессу (килмё)...	(< pıh-as-u (TÇ 308: 6) (< şi-(y)es-ü) (TÇ 308: 5)
Teklik 3. kişi	Мақарасси (килнё ун)...	(< makır-as-i) (İET 59: 25-26)
Çokluk 1. kişi	...манассамар (цук)	(< man-as-ımr) (SA 193: 1)
Çokluk 2. kişi	каяссар (цук)	(< kay-as-ır) (Andreyev 1961: 164)
Çokluk 3. kişi	Вăтанасси цук вёсен	(< vıtan-as-i) (İET 205: 13)

Çuvaş Türkçesinde iyelik ifadesinin morfolojik yolun yanı sıra söz dizim yoluyla da yapılması, bu sıfat-fiil ekinin iyelik kategorisinde eksiz bir biçimde bulunmasını da sağlamaktadır.

Пирён Şемукпа **выляс** килмест. (AÇ 28: 26)

/pirin şemuqpa vılyas kilmest./

Bizim Şemuk'la oynayasımız yok.

Манён Şемукпа **выляс** килместчё. (AÇ 30: 8)

/manin şemuqpa vılyas kilmestçı./

Benim Şemuk'la oynayasım yok.

Мён пёлес килет **сан** ун çинчен? (P 17: 27)

/mın pıles kilet san un şincen?/

Onun hakkında ne bilmek istiyorsun (hh. bilesin geliyor)?

Унён тата **ёсес** килнё... (VTŞ 89: 10)

/unin tada işes kilni.../

Onun daha da içeceği gelmiş...

Gelecek zaman sıfat-fiilinin Türkiye Türkçesine {- (y)AcAk} biçimiyle aktarılan kullanımlarında, şahıs ifadesinin sağlanması sentaktik yolla olmaktadır. TT. ise bu ifade iyelik ekleri ile sağlanmaktadır.

TT. (Kişi ZAMİRİ/DÖNÜŞLÜK ZAMİRİ/İSİM +İLGi DURUMU Eki) Fiil+{AcAk}+İYE (AD)

*Enstitüye **alacağımız** çocuklar da bunlar gibi mi? (BÇ 66)*

Çuv. Kişi ZAMİRİ/DÖNÜŞLÜK ZAMİRİ/İSİM Fiil+{As } (AD)

Эпир çав кун хăсан туй **тăвас** пирки те калаçса татăлтăмăр, вара эпĕ ылтăн çĕрĕ шырама чупрăм. (ТТÇ 221: 20-21)

/ebir şav ğun hışan tuy tıvas pirgi de ęalařsa tadıldımır, vara epĕ ıldın çiri şırama çuprım./

*Biz o ğün, ne zaman düğün **yapacağımız** hakkında da karar verdik, sonra ben altın yüzük aramaya koştum.*

Çын хăй **вилессе** сисет теççĕ. Атте те сисрех пулĕ çав... (VTŞ 52: 41-42)

/şın hĕy vilesse siset teçřĕ. Atte de sisreh पुलĕ şav/

*İnsan kendisinin ne zaman **öleceğini** sezer derler. Babam da sezdi galiba...*

Пĕлетĕп **эс** аçта **каяссине!** (УН 376: 9)

/pĕledĕp es işta қayassine!/
*Senin nereye **gideceğini** biliyorum!*

Gelecek zaman sıfat-fiil eki (**қura, pek, umĕn, patne, çuĥ|ne, pirgi, yenĕbe, yencen, mayba** vb.) son çekim edatları ile birlikte kullanılmaktadır (Andreyev 1961: 164). Bu kullanımların büyük çoğunluğu fiil vasıflandırma işlevinde bulunmaktadır.

Пуйăс **тапранас умĕн** Шупашкар çар комиссариачĕн çынни, пирĕн командăн пуçлăхĕ, пурсăмăра та строя тăратсах списокта чĕнсе тĕрĕслерĕ. (VTŞ 90: 16-18)

/puyıs tapranas umĕn şubaşkar şar қomissariacĕn şınni, pirĕn қomandĕn пуşlıĥĕ, purzĕmĕra da stroya tĕratsaĥ spisokpa çınze tĕrĕslerĕ./

*Tren hareket **etmeden önce** Şubaşkar ordu komiserliĝinin elemanı, bizim takımın başkanı, hepimizi sıraya dizerek listeden okuyarak kontrol etti.*

Эп икĕ кун **вилес** **пек** выртнă. (РМК 26: 19)

/ep igĕ ğun viles pek vırtnĕ./

*Ben iki ğün **ölü gibi** (hh. ölecek gibi) yatmışım.*

Ekin kökeni hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmektedir: Aşmarin (1898: 310-311) bu ekin Tatar Türkçesinde de var olduğunu belirterek, ekin {-A} zarf-fiil eki ile teklik 3. kişi iyelik ekinin birleşmesinden meydana geldiğini ifade etmektedir. Aşmarin'in görüşü iki noktadan kabul edilemez: 1. Türk dil sisteminde zarf-fiil eklerinin iyelik ekleri ile birlikte kullanımı söz konusu değildir. 2. Çuvaş Türkçesinde teklik 3. kişi iyelik eki, GT'deki /s/ yardımcı sesine sahip değildir; /a/, /e/ sesleri ile sonlanan kelimelerden sonra bu ek geldiğinde sondaki ünlü yerini iyelik ekinin [i] biçimine bırakır: Mes. лаша /laʃa/ 'at'+и > лаши /laʃi/ '(onun) atı'; кёнеке /kʲinege/ 'kitap'+и > кёнеки /kʲinegi/ '(onun) kitabı'.

Levitskaya (1976: 86-90) da bu biçimi TT {-AsI} (ve diğer lehçelerdeki fonetik biçimleri) ile denk görmüş, ekin var olduğu lehçelerdeki kullanımlarını ayrıntılı bir biçimde göstermiştir.

V. İ. Sergejev (1992: 120), Şçerbak'ın (1984: 83), {-A} ekinin Başkurt, Kazak, Tatar, Özbek ve Uygur Türkçelerinde gelecek zamanı da işaretlediğini göstermesinden hareketle, ekin {-A} gelecek zaman eki üzerine {-s} sıfat-fiil ekinin ekleşmesinden meydana geldiğini belirtmektedir. Ancak araştırmacının bu görüşü, sıfat-fiil eki olarak gösterdiği {-s} unsuru üzerine bir izahat yapmaması bakımından inandırıcı olmaktan uzaktır.

Andreyev ise (1961: 159), bu ekin diğer Türk lehçelerinde esasen {-Ar} sıfat-fiil ekiyle denk olduğunu, Çuvaş Türkçesindeki biçimin diğer lehçelerde {-Ar} ekinin olumsuz {-mA-s} (TT {-mA-z}) biçiminde korunmakta olan {-s} unsuruyla ilişkili olduğunu öne sürmektedir. Pavlov da (1965: 269) bu görüşe katılmaktadır. V. İ. Sergejev (1992: 120), bu görüşe karşı çıkararak, Çuvaş Türkçesinin bir /r/ dili olduğunu, dolayısıyla r>s>z şeklinde bir tersine gelişimin inandırıcı olmadığını göstermektedir.

Levitskaya (1976: 90-91) ekin, {-A} istek eki ile Türk-Moğol dillerinde bulunan istek anlamlı {-s} ekinin birleşmesinden meydana geldiği görüşündedir.

Z. Korkmaz, TT {-AsI} biçimi üzerine yaptığı etimoloji denemesinde ek üzerine yapılan izah denemelerini ayrıntılı bir değerlendirmeye tabi tuttukten sonra, bu ekin, gelecek zaman sıfat-fiil eki {+GA} ile ET'de gelecek zaman sıfat-fiilleri teşkil eden {-sIG} ekinin birleşmesinden meydana geldiğini sonrasında kimi ses değişiklikleriyle ekin {-AsI} biçimine dönüştüğünü ortaya koymaktadır. Korkmaz, iki adet gelecek zaman işlevli sıfat-fiilin ek kalıplaşması neticesinde birleşmesine neden olarak ilk ekin kendi görevini yıpratmasını göstermiştir. (1968: 32, 38).

5.2.2.5. {-м)и} / {-м)и} / GENİŞ ZAMAN SIFAT-FİİL EKİ

Pavlov'a göre, (1965: 283) *olabilirliği*, *olasılığı* gösteren bu sıfat fiil eki, tek şekilli olarak {-i} biçimindedir. Ek bu haliyle ünlü uyumuna aykırı bir durum sergiler. Ekin olumsuz biçimi GT olumsuzluk eki ile yapılmaktadır: -mi (< -ma+i). Bize göre, bu ek, TT'ye doğrudan geniş zaman sıfat-fiilleri {-(X)r}, {-mAz} ile aktarılmalıdır. Ancak, aktarımlarda kimi zaman stilistik bakımından gelecek zaman ve şimdiki zaman sıfat-fiil eki de kullanılabilir.

Yegorov'a göre, bu ek gelecek zaman kipinin teklik 3. kişi biçimi üzerine, teklik 3. kişi iyelik ekinin eklenmesiyle oluşmuştur: *қурı+i = kuri*, *қурмı+i = kurmi* (1957: 230). Aşmarin'e göre ise, bu ekin Türk dilindeki {-GU} biçimiyle akrabalığı kuşkusuzdur (1898: 311).

Çuvaş dilcilerin de gösterdiği gibi, bu ekin olumlu biçiminin tek başına kullanımı çok seyrek. Buna karşın olumsuz biçim tek başına kullanılmaktadır. Olumlu biçim daha çok, olumsuz biçimle birlikte ikileme içerisinde yer almaktadır (Pavlov 1965: 283; V. İ. Sergeyev 1992: 130). İkileme şeklinde kullanımlarda belli olmama, henüz gerçekleşmeme anlamı mevcuttur.

Olumsuz kullanım:

Çăл тĕлĕнче питĕ çўллĕ, ытам **çитейми** пысăк хыр ларнă. (Aç 46: 31-32)

/şil tılince pidı şüllı, ıdam şideymi pızıķ hır larnı./

*Kaynağın yanında çok uzun, **kucaklanamayacak** (hh. **kucak yetemez**) büyük çam varmış.*

Евгенипе Аркаш — **уйрăлми** туссем. Вĕсем иккĕшĕ те улттăмĕш класра вĕренеççĕ, пĕр парта хушшинче лараççĕ. (SA 30: 17-19)

/yevgenibe arkaş – uyırlmi tussem. Vızem ikkişı de ulttımiş klasra vıreneşşı, pır parda huşşince laraşşı./

*Yevgeni ile Arkaş, **ayrılmaz** dostlar. Onların ikisi de altıncı sınıfta okuyorlar, aynı sırada oturuyorlar.*

Улталаннă хĕр пулса юлсан пурнас та мар тесе шутланăччĕ. Хуйхăпа сарăхса лартăм. Çынсене **ĕненми** пултăм. (ТТç 243: 26-28)

/uldalannı hır pulza yulzan purnas da mar teze şutlanıççı. huıhıba sarıhsa lardıım. Şınzene ĩnenmi puldıım./

*Aldatılmış bir kız olup kalınca, yaşamayayım diye düşünmüştüm. Üzüntüyle sarardım. İnsanlara **inanmaz** oldum.*

Тупăка урапа çине лартрĕç, хупкăчине хупларĕç. Шат! шат! çапрĕ пăта çине мăлатук. Аттешĕн çутă кун хупăнчĕ. Пире ĕмĕр **манми** хуйхă юлчĕ. (Aç 167: 15-17)

/tubıǵa uraba şine lartrış, hupkıçne huplarış. şat! şat! şaprı pıda şine mıladuķ. Atteǵın şudı ğun hıbıncı. Pire imır manmi huyhı yulcı./

*Tabutu arabaya yerleştirdiler, kapağını kapattılar. Çekiç çivinin üzerine tak, tak vurdu. Babam için ğün ışığı bitti. Bize ömür boyu **unutulmaz** üzüntü kaldı.*

Ох, **тўсейми, çөклейми** пысак хурлăх кўчө пире тăшман! (Аç 224: 27-28)

/oh, tũzeymi, şikleymi pızıķ hırlıh küci pire tişman!/
*Of, dũřman bize **katlanılmaz, taşınmaz** büyük bir dert bıraktı.*

Нихсан **иртми** хурлăх кўчө вăл пире. (VTř 9: 16)

/nişsan irtmi hırlıh küci vıl pire./

*O bize hiçbir zaman **geçmez** bir dert bıraktı.*

Вăл, çав инкек, ашăмра нихăсан **тўрленми** суран пек ырату хăварчө. (Аç 245: 37-38)

/vıl, şav ingek, işimra nişşan türlenmi suran pek ıradu hıvarcı./

*İşte, bu dert, içimde asla **iyileşmeyecek** bir yara gibi ağrı bıraktı.*

Ёç халăхөн **чарăнми** йўçө куççулө, **иртми** терчө-асапө çапла сарăлнă Раçсей çөрө тăрăх. (İY 156: 30-32)

/iş halıhın çarınmi yüji kuşçulı, irtmi terci-azabı şapla sarılını raşsey çiri tirih./

*İşçilerin **durmayan** acı gözyaşı, **geçmeyen** derdi, azabı böyle yayıldı Rusya topraklarına.*

Olumlu ve olumsuz biçimlerin ikileme şeklinde kullanımları:

Санан **пули-пулми** ўкерчөкўсемшөн ман нуша тўсмелле: текст валли мөн чухлө вырăн юласси яланхи пекех паллă мар. (S 23: 24-26)

/sanın puli-pulmi ügerçigüzemjin man nuşa tümselle: tekst valli mın çuhlı vırın yulassi yalanhi pegeh pallı mar./

*Senin **olur olmaz** resimlerin için sıkıntıyı ben çekmeliyim: metin için ne kadar yer kalacağı her zamanki gibi belli değil.*

Юрө, юрăхлă хутсем пуçтарăн, пөтөмпех хăвна кирлө пек майлаштарăн. Анчах пөччен пуçупа, **çити-çитми** укçупа мөнле пăхса çитөнтерөн ана? (S 168: 20-22)

/yurı, yurıhlı hutsem puştarın, pıdımbeh hıvna kirli pek maylaştarın. ancak piççen puçuba, şidi-şitmi ukşuba mınle pışsa şidinderin ina?/
*Tamam, gerekli evrakları toplayacaksın, tamamen kendine gerektiği şekilde düzenleyeceksin. Ancak, bir başınla, **yeter yetmez** paranla onu nasıl bakıp yetiştireceksin?*

Пөли-пөлми çөре сăмсусене чикетөр. (S 396: 24-25)

/pili-pilmi şire simzuzene çiğetir./

***Bilip bilmediğiniz** yere burnunuzu sokuyorsunuz.*

Çанталăк иртенпех уяр, ашă тăчĕ. Тўпере **курăни-курăнми** тăри шăнкăравĕсем шăнкăртатрĕç. (VTŞ 234: 20-21)

/şandalıķ irdenbeh uyar, iji tiçi. tübere қurını-қurınми tiri ŝingiravizem ŝingirdatrıř./

*Hava sabahtan beri açık ve sıcak idi. Gökte, **görünen görünmeyen** toygalarının civıltıları çınıladı.*

V. İ. Sergeyev, folklor ürünlerinde, bu sıfat-fiil ekinin ikileme şeklinde kullanımlarının, geçmiş zaman sıfat-fiillerinin ikileme biçimleri ile denk fonksiyonda değişken olarak kullanılabildiklerini dile getirir:

Ўси-ўсми хĕрсемшĕн (ўснĕ-ўсмен хĕрсемшĕн) / Лаша кўлсе ан тухăр.

/üsi-üsmi hırzemjın (üsni-üsmen hırzemjın)/ laşa külze an tuħır./

*Henüz **olgunlaşmış** kızlar için, at koşumlayıp çıkmayın.* (V. İ. Sergeyev 1992: 30)

Pavlov'un belirttiğine göre (1965: 283), bu sıfat-fiil eki, seyrek olarak, karşılaştırma ekinin [+reh] biçimiyle ve [+sker] ekiyle birlikte de kullanılabilir. Ancak, yaptığımız taramalarda bu kullanımı tespit edemedik²⁵¹.

Лаши те **юрти-юртмискер** мар- урхамах! (V. İ. Sergeyev 1992: 130)

/laşi de yurti-yurtmisker mar - urħamaħ!

*Atı da **tırıs giden gitmeyen** (bir at) değil, argımak!*

Bu ekin пул- /pul-/ 'ol-' fiili ile oluşan пули-пулми biçimi isimleşmiş olarak TT. "olur olmaz" biçimine denk bir işlevde kullanılmaktadır.

Пули-пулмисемпе хутшăнмастăп вĕт эпĕ. (S 240: 17-18)

/pulı-pulmizembe ĥutřınmastıp vıt ebı./

***Olur olmazlarla** bir araya gelmem ki ben.*

V. İ. Sergeyev, şimdiki zaman sıfat-fiil ekinin пул- 'ol-' fiili ile kullanımının olumsuz biçimde bu sıfat-fiil ekinin olumsuz biçimiyle denk olduğunu göstermektedir:

хула курăнакан пулчĕ. ~ хула курăнми пулчĕ. (1992: 130)

/ħula қurınağan pulçi. ~ /ħula қurınми pulçi./

Şehir görünür oldu ~ şehir görünmez oldu.

Sergeyev'in tespiti bu sıfat-fiilin geniş zaman gösterme fonksiyonunu taşıdığını açıkça göstermektedir.

²⁵¹ Araştırmacının karşılaştırma ekiyle verilen kullanım örneği bu ekin zarf-fiil olarak kullanımına aittir.

5.2.2.6. {-mAn} / {-mAn} / OLUMSUZ SIFAT-FİİL EKİ

Çuvaş Türkçesinde geçmiş ve şimdiki zaman sıfat-fiillerinin olumsuz biçimi tek bir ekle kurulmaktadır.

Olumlu	}	Olumsuz
{-nĪ}		{-mAn}
{-AGAn}		
{-An}		

Olumlu Kullanım:

Гаврил ҫивӗч **куракан** ҫын... (КА 128: 43-44)

/gavril ʃivıç ɣuraɣan ʃın../

*Gavril keskin **gören** bir kişidir...*

Ирӗксӗрех **қуран** қуҫа қурми турӑм... (ТТҫ 105: 3)

/irıksıreh ɣuran ɣuja ɣurmi turım../

*İstmeden **görür** gözü görmez yaptım.*

Иван Степанович тумӗ те эпӗ Шупашкарта **қурнӑ** кӗҫӗн командирсенни пекехӗ. (İY 225: 38-39)

/ivan stepanoviç tumı de ebı şubaşqarda ɣurnı kiŝın ɣomandirzenni pegehçi./

*İvan Stepanoviç'in elbisesi de şubaşkar'da **gördüğüm** küçük rütbeli komutanlarınkı gibiydi.*

Olumsuz kullanım:

Чылайранпа **қурман** аслӑ хӗрӗпе унӑн ачисене лайӑхрах хӑналаса савӑнтарас килнӗ ӗнтӗ ват ҫыннӑн! (SA 159: 12-13)

/çılayranpa ɣurman aslı hırıbe unın acizene layıhraɣ hınalaza savındaras kilni ĩndı vat ʃınnın!/
*Yaşlı adam çoktan beri **görmediği** büyük kızıyla çocuklarını daha iyi ağırlayıp sevindirmek istedi.*

Хальччен патшана **қурман** Иван, тӗне кӗнӗ тутарсен шкулне пырса, халӑхпа арпашса кайрӗ. (КА 268: 3-4)

/hal'ççen paťšana ɣurman ivan, tıne kını tudarzen ŝkulne pırza, halıhpa arbaŝsa ɣayı./

*Şimdiye kadar kralı **görmeyen** İvan, hristiyan (hh. dine girmiş) Tatarların okuluna gidip halkla karışıp gitti.*

Fiil çekimlerinde geleneksel görüşe göre zaman kayması olarak da adlandırılan *bakıŝa (aspekt)* göre belli bir zamanın başka bir zaman ekiyle işaretlenmesi sıfat-fiiller için de geçerlidir. Ancak Çuvaş Türkçesindeki gibi geçmiş ve şimdiki zaman

fonksiyonundaki sıfat-fiillerin olumsuz biçimlerinin tek ekle yapılması Türk Dili sistemine aykırı bir biçim olarak görülmektedir.

Bize göre, Çuvaş Türkçesindeki bu tek biçimli sıfat-fiil biçimi aslında iki ayrı kaynaktan gelişmiş, sonraları tesadüfi olarak tek bir biçime dönüşmüştür. Her iki oluşum da Türk dil sistemine uygun bir görünüm arz etmektedir. Eklerin oluşumu şu şekilde olmalıdır.

Geçmiş Zaman: $mA+n\check{I} > mAn\check{I} > mAn$

Şimdiki Zaman: $mA+An > mAn$

Geçmiş zaman sıfat-fiilinin ($mA+n\check{I} > mAn\check{I} > mAn$) şeklinde bir gelişimle oluştuğunu, Çuvaş Türkçesindeki son ses durumundaki indirgenmiş /ĩ/ ve /i/ sesinin kolayca düşebilmesi²⁵²; ekin {-mAnĬ} biçiminde diyalektlerde, nispeten eski kimi eserlerde yer alması ve Çuvaş Türklerinin kargışlarında kalıplaşmış olarak bulunması doğrulamaktadır.

Şimdiki zaman biçiminin ($mA+An > mAn$) biçiminde gerçekleştiği son derece açıktır. Ancak burada, ekin daha eski {An} şekliyle kalıplaştığı belirtilmelidir. Yegorov,

{-mAn} ekinin, ünlü uyumuna göre, [-ман] /[-man]/, [-мен] /[-men]/ şeklinde iki biçimi vardır. /r/ ile sonlanan üç sesli on adet fiile bu ekin gelmesi durumunda söz konusu ünsüz düşer.

пыман (< пыр-ман) арçынсем /pıman arjınzem/ 'gitmeyen adamlar' (AÇ 97: 33)

Bu ekleri ayrı ayrı göstermek daha uygun olacaktır.

1. Şimdiki-geniş zaman sıfat fiilleri {-AGAn} ve {-An} eklerinin olumsuz olarak;

пупран **хăраман** çынсем /pupran ĥıraman şınzem/ 'papazdan korkmayan adamlar' (AÇ 109: 31)

тăранман пыр /tăranman pır/ 'doymayan boğaz' (AÇ 64: 8)

çўле **хăпарайман** хевел /şülĭ ĥıbarayman ĥıvel/ 'yukarı yükselemeyen güneş' (AÇ 72: 9)

²⁵² Sözlüklerde son ses durumunda /ĩ/, /i/ bulunan kelimeler her iki biçimi de göz önüne alınarak verilmektedir.

канăç **паман** шухăшсене /kaniş paman şuhışsene/ 'rahat vermeyen düşünceleri/düşüncelere' (İY 50: 40-41)

куса **курăнман** сепёç кайăксем /kuja kurınman şebiş kayıksem/ 'göze görünmeyen minik kuşlar' (İY 68: 9-10)

сакна **асăрхайман** тантăшсем /şaқna azırhaman tandışsem/ 'buna dikkat etmeyen arkadaşlar (akranlar)' (İY 59: 33-34)

питех калаçма **юратман** асаттенех чёлхи /pidex қалаşma yuratman азаттенех çilhi/ 'konuşmayı çok sevmeyen büyükbabanın dili' (İY 99: 22)

килёсене **таврăнман** ёнесем /kilizenе tavrınman inezem/ 'evlerine dönmeyen inekler' (İET 16: 17)

хăраман çынна /hıraman şınna/ 'korkmayan insana/insanı' (İET 75: 36)

ыратман пуçа /ıratman puja/ 'ağrımayan başı/ başa' (İET 77: 27)

ман пуçран **тухман** ёмёт /man puşran tuhman imit/ 'aklımdan çıkmayan ümidim' (KA 280: 28)

ун **калаçайман** чёлхи /un қалаşayan çilhi/ 'onun konuşamayan dili' (PMK 86: 3-4)

чун-чёререн **савăнман** çын /çun-çireren savınman şın/ 'Can u gönülden sevinmeyen insan' (VTŞ 74: 19)

ыратман вырăн /ıratman virin/ 'ağrımayan yer' (YŞP 6: 16)

Хулăламан кёрёкён ашши çук, **хёнемен** арăман усси çук. (AÇ 38: 36-37)

/hulılamан kırıgın işşi şuқ, hınemen arımın ussi şuқ./

Dövülmeyen derinin sıcakı yok, **dövülmeyen** kadının faydası yok.

хулана **илеймен** тăшмана /hulana ileymen tişmana/ 'şehri alamayan düşmanı/düşmana' (VTŞ 73: 33-34)

кулă-савăнăç мён иккенне **пёлмен** кăкăр ачи 'mutluluğun ne olduğunu bilmeyen tete çocuğu' (UH 98: 37)

ахаль çынна **илтёнмен** сасă /ahal' şınna iltınmen sazı/ 'sıradan insana duyulmayan ses' (UH 18: 19)

ёçмен çын /içmen şın/ '(içki) içmeyen insan' (SA 216: 35)

Хăвна **тивмен** сёлен-калтана /hıvna tivmen şilen-қaldana/ 'kendine değmeyen yılanı, kertenkeleyi/yılana, kertenkele' (KA 33: 13)

ёçлемен çынна /işlemen şınna/ 'çalışmayan insanı/insana' (KA 36: 16)

лăпланса **çитеймен** Кёркури /liplanza şideymen kirkuri/ 'sakinleşemeyen Kirkuri' (KA 69: 40)

вырăсла **пёлмен** чăваша /virısla pılmen çıvaşa/ 'Rusça bilmeyen Çuvaş 'i/Çuvaş 'a' (KA 143: 37)

юрласа пётмен юрă /yurlaza pitmen yurı/ 'söylenip bitmeyen türkü' (KA 159: 15)

влаçа **итлемен** çынсем /vlaja itlemen şınzem/ 'yönetimi dinlemeyen insanlar' (KA 374: 21)

университет йёркисемпе **килёшмен** çынсем /universitet yirgizembe kilışmen şınzem/ 'üniversitenin düzeniyle uyuşmayan insanlar' (KA 377: 22)

ашшә-амәшне **хисеплемен** ывәлә /aššī-amīšne hizeplemen ıvılı/ 'anne babasına saygı göstermeyen oğlu' (İY 19: 41)

колхоза **кёмен** ачасене /kolhoza kimen acazene/ 'kolhoza girmeyen çocukları/çocuklara' (İY 153: 4)

Яковлев! Эсир телсәр ыйтусем паратәр, — ятлать вара тарәхса җитнә Юстинов.— Ун пек ыйтусене турра **ёненмен** е иккёленекен җын җеҗ пама пултарать. (КА 229: 32-34)

/yaqovlev! ezir tılzır ıyduzem paradır, - yatlat' vara tarıhsa şitnı yustinov. – un bek ıyduzene turra inenmen ye ikkilenegen şın şeş pama puldarat'./

*Canı sıkılan Yustinov, Yakovlev, siz manasız sorular soruyorsunuz. Öyle soruları ancak tanrıya **inanmayan** ya da şüphe eden bir insan sorabilir, diye kızıyor.*

2. Geçmiş zaman sıfat-fiili {-nı} ekinin olumsuzu olarak;

Йәптәх **тәкман** хура лаша /yiptıh tıqman hura laja/ 'Tüy dökmemiş kara at' (AÇ 203: 3)

тачах **хупәнман** аләкрән /tacaḥ hūbinman alıqran/ 'sıkı kapanmamış kapıdan' (İY 49: 29-30)

никам **сырман** историйәнче /niqam şirman istoriyınce/ 'kimsenin yazmadığı tarihinde' (İY 152: 36-37)

никам **каламан** сәмах /niqam qalaman sımah/ 'kimsenin söylemediği söz' (İЕТ 135: 22)

вәл **туман** ёҗ /vıl tuman iş/ 'yapmadığı iş' (İЕТ 75: 6)

касарман җыләх /kajarman şılıh/ 'affedilmemiş günah(ı)' (КА 124: 8)

Старик **ёссе яман** сивәннә чейне /starik işse yaman sivinnı çıyne/ 'Yaşlı adamın içip bitirmediği soğumuş çayı/çaya' (КА 79: 30)

хәй пырса **хутшәнман** ёҗ /hıy pırza hutşınman iş/ 'gidip katılmadığı iş' (КА 314: 43)

чәваш шукуләнче **вёренсе тухман** учительсем /çıvaş şkülınce vırenze tuḥman uçitel'sem/ 'Çuvaş okulunda öğrenim görmemiş öğretmenler' (КА 364: 45; 365:1)

пуртә **курман** вәрман /purdı qurman vırman/ 'balta görmemiş orman' (РМК 4: 8)

вәл **хуравлайман** ыйту /vıl huravlaman ıydu/ 'cevaplayamadığı soru' (P 21: 42)

никам **пёлмен** җынсем /niqam pılmen şınzem/ 'kimsenin bilmediği insanlar' (YŞP 13: 25-26)

кўлмен лаша /külmen laja/ 'koşumlanmamış at' (VTŞ 57: 8-9)

җынсем **илтмен-пёлмен** чёлхепе /şınzem iltmen-pılmen çılhebe/ 'insanların duymadığı, bilmediği dille' (VYV 92: 38-39)

әпә **җитмен** ял /ebı şitmen yal/ 'ulaşmadığım, gitmediğim köy' (UH 175: 16-17)

җул **җитмен** хёре /şul şitmen hıre/ 'yetişmemiş kızı/kıza (hh. yaş yetmemiş)' (S 104: 32)

налуқсем вәхәтра тўлемен пирки /naluqsem vıḥitra tülemen birgi/ 'vergiler zamanında ödenmediği için' (S 149: 24-25)

сёрмен урапа сасси /sırmən uraba sassi/ ‘yağlanmamış araba sesi’ (SA 170: 22)
 тене **кёмен** чăваш ачи Болбулат /tine kimen çıvaş aci bolbulat/ ‘hristiyan
 olmamış Çuvaş çocuğu Bolbulat (hh. dine girmemiş Çuvaş çocuğu Bolbulat)’ (KA 278:
 17)

калашма **вёренеймен** ача /kalaşma vıreneyemen aca/ ‘konuşma öğrenememiş
 çocuk’ (İET 61: 28-29)

Вёренмен мужик Европăна тăрантарать. (KA 394: 24)

/vırenmen mujik yevropına tırandarat?./

Cahil (hh. eğitim görmemiş) köylü Avrupa'yı doyurur.

Bu sıfat-fiil eki, [+i] teklik 3. kişi iyelik eki eklenerek isim fonksiyonunda kullanılabilir. Ancak bu eklenme esnasında sıfat-fiildeki son ses /n/ ikizleşmektedir: mAn+i > mAnni.

Эпё мёншён **пыманнине** каласа патăм. (AÇ 157: 35)

/ebı mınjın pımannine қалаза паđım./

Neden gitmediğimi anlattım.

Хамăр **анланманнине** анлантарчĕ, **пёлменнине** пёлтерчĕ Роман Кирилчĕ, пирĕн куҫа уҫрĕ, — терĕ вăл. (İY 271: 32-33)

/hamır inlanmannine inlandarcı, pımennine pıldercı roman kirilççi, pırın kuja uşrı, - terı vıl.

O, “Roman Kiriloviç anlamadığımızı anlattı, bilmediğimizi öğretti, bizim gözümüzü açtı” dedi.

— Тăнăҫсăр саманара чăваш шкулĕнче комисси тиркемелле япала **тупайманни** пирĕншĕн те, сирĕншĕн те питĕ лайăх,— терĕ губернатор.(KA 391: 1-3)

/- tanışır samanara çıvaş şkulınce қomiisi tirgemelle yabala tubaymanni pırınjın de, sirinjin de pidı layıh, - terı gubernator./

Karışık zamanda Çuvaş okulunda komisyonun hor göreceği bir şey bulamaması bizim için de, sizin için de çok iyi, dedi vali.

Пёр-пёрне **курманни** ҫулталăк ҫитет. (KA 232: 30)

/pır-pıre қurmanni şuldalıқ şidet./

Birbirlerini görmedikleri bir yıl oluyor.

Тĕрĕсех-ха, арăмсене ытларах юратмалла. Ватта юлнисене, качча **кайманнисене** аҫта кайса чикĕпĕр? (S 33: 7-8)

/tirseh-ha, arımsene itlaraş yuratmalla. Vatta yulnizene, kaçça қaymannizene işta қayza çigıbir?/

Doğru, karıları daha fazla sevmeli. Yaşı geçmişleri, kocaya gitmeyenleri nereye gidip sokacağız?

Анчах пирён хушăра ҫакна **ӑнланманнисем** те пур-ха ҫав! (Са 144: 22-23)
/ancaḥ pirin ḥuḣıra ҫaқna ӑnlanmannizem de pur-ḥa ҫav!/
*Ancak bizim aramızda bunu **anlamayanlar** da var!*

Пирён чѐлхене **пѐлменнисем** чăвашсенчен ыйтса пѐлме тытӑнчѐҫ: (Са 239: 6-7)
/pirin ҫilhene pilmennizem ҫivaḥssencen ıytsa pılme tidinciḣ./
*Bizim dilimizi **bilmeyenler**, Ҫuvaḣlardan sorup öğrenmeye başladılar.*

Ман пурнесем гитара хѐлѐхѐсене **сѐртѐнменни** виҫѐ эрне иртрѐ ѐнтѐ. (ТТҫ 246: 22-23)
/man pırnezem gitara ḥilḥizene sirtinmenni viḣi erne irtni ӑndi./
*Parmaklarımın gitar tellerine **değmediği** üç haftayı geçti.*

Ҫамка ҫине эпѐ мѐн пѐлнипе **пѐлменнине** ҫырса хуман вѐт. (Ка 185: 39-40)
/ḣamga ḣine ebı mın pılñibe pilmennine ḣırza ḥuman vit./
*Alınma neyi bilip **bilmediğimi** yazmamışlar herhalde.*

Ишме **пѐлменнисене** пѐрле вѐрентѐпѐр. (ŞP 271: 3-4)
/işme pilmennizene pırle vırendibır./
*Yüzme **bilmeyenlere** beraber öğreteceğiz.*

Geçmiş zaman ekinin olumlu biçiminin iyelik ekiyle mastar fonksiyonunda kullanımının oldukça işlek olduğunu görmüştük. Ancak olumsuz kullanım, olumlu ile karşılaştırıldığında oldukça seyrek kalmaktadır.

Кун пек чух шăла ҫыртни, **шарламанни** лайăхрах. (VYV 124: 31-32)
/ḣun bek ḣuḥ ḣıla ḣırtni, ḣarlamanni layıḣraḣ./
*Böyle zamanlarda dilini (hh. dişi) ısırarak, **parlamamak** daha iyi.*

Вѐрenni — ҫутă, **вѐренменни** — тѐттѐм! (Ка 119: 31)
/vırenni – ḣudı, vırenmenni – tittim!/
*Öğrenmek²⁵³, ışık; **öğrenmemek**, karanlık!*

... аслисене **итлемѐнни** лайăх мар тесе тытнă хăлăпах алăран вѐҫертрѐм.
(İy 77: 47-48)
/... aslizene itlemenni layıḣ mar teze titni ḥilıbaḣ alıran viḣerdım./
*...büyükleri **dinlememek** iyi değil diye tuttuğum kulbu elimden bıraktım.*

²⁵³ Eğitim görmek anlamında.

5.2.2.7. {-мАлла} /{-мАлла}/ ~ {-мАлли} /{-мАлли}/ GEREKLİLİK SIFAT-FİİL EKİ

Çuvaş Türkçesinde пулмалли пайташ /pulmalli paydaş/ ‘*gereklilik sıfat-fiili*’ {мАлла} ~ {мАлли} ekleri ile kurulan ve terimiyle ifade edilen bu sıfat-fiil ekinin işlevi, gereklilik göstermesinin yanında esas olarak gelecek zaman sıfat-fiil ekiyle aynıdır (V. İ. Sergeyev 1992: 128). Yapılar, ТТ’ye {-(y)AcAk} sıfat-fiili ve {-mAsI gereken} biçimleriyle aktarılabılır.

Çuvaş Türkçesi üzerine, bu güne kadar yapılan araştırmalarda {-мАлла} /{-мАлла}/ biçimi gereklilik sıfat-fiili olarak gösterilirken, bu biçimden teklik 3. kişi iyelik eki ile gelişmiş olan ve aynı işleve sahip {-мАлли} /{-мАлли}/ eki tek bir biçim olarak ele alınmayıp {-мАлла} ekinin içerisinde bir bölüm olarak gösterilmiş; önemi ölçüsünde değerlendirilmemiştir. Ancak, gerçekten de sahip oldukları fonksiyon farklılıkları bakımından bu iki biçimi ayrı ayrı değerlendirmek daha isabetli olacaktır. Pavlov’un belirttiğine göre (1965: 280) iki ek arasında, {-мАлли} biçimi sıfat-fiil olarak daha işlek bir kullanıma sahiptir.

Ekin {-мАлла} biçimi [-malla], [-melle] şeklinde iki biçim birime sahiptir; ek kalınlık-incelik uyumuna tabiidir. {-мАлли} eki de [-malli], [-melli] şeklinde iki biçim de görülmektedir. İyelik ekinin Çuvaşçadaki biçiminden dolayı, kalın sıralı [-malli] biçiminin eklendiği kelimeler kalınlık-incelik uyumuna aykırı bir hâl almaktadır.

Ek /KVK/ düzeneğinde /r/ ile sona eren on adet fiille kullanılırken söz konusu ünsüz ses düşmektedir.

пымалли (< **пыр-малли**) /pımalli/ ‘*gidilecek / gidilmesi gereken*’ (P 133:3)

памалли (< **пар-малли**) /pamalli/ ‘*verilecek / verilmesi gereken*’ (VTŞ 55: 6)

Bu sıfat-fiil ekleri, bu temel işlevlerinin yanında başka görevleri de yerine getirmektedirler. eklerin işlevlerini ayrı ayrı şöyle gösterebiliriz:

5.2.2.7.1. {-мАлла} EKİ

{-мАлла} eki Çuvaş Türkçesinde üç işlevde kullanılmaktadır²⁵⁴.

²⁵⁴ Çuvaş Türkçesinde {-мАлла} şeklinde bir de zarf-fiil eki mevcuttur. Bize göre, bu iki eşbiçimin kökeni farklı farklıdır. Yoksa aralarında bir işlev değiştirme söz konusu değildir. Bu yüzden, zarf-fiil olan {-мАлла} biçimini burada değerlendirmeye dahil etmiyoruz.

1. Sıfat-fiil görevinde;

ләплантармалла сәмах /lɪplandarmalla sɪmah/ 'teskin edecek söz' (İY 67: 17)

васкамалла ёç /vaskamalla iş/ 'acele edilecek / edilmesi gereken iş' (İY 247: 12)

питё **юратмалла** хёраpәм /pidɪ yuratmalla hɪrarɪm/ 'çok sevilecek / sevilmesi gereken kadın' (İY 279: 19)

аякранах **асәрхамалла** шултәра сас паллисемпе /ayaқranaһ azırhamalla şuldıra sas pallizembe/ 'uzaktan farkedilecek iri harflerle' (İY 287: 36-37)

Аләкран кёнё-кёменех вәл çав тери кәмәлә **каймалла** япала курчё: кайри пуртри сётел хушшине Маринепе эстонецсен хёрачи Юули юнашар кёрсе ларнә та тимлесех кивё букварьти үкерчёксене пәхаççё. (Sa 78: 15-19)

/alɪқran kɪnɪ-kɪmeneh vɪl şav deri қimɪla қaymalla yabala қurçɪ: қyri pурtri sɪdel һuşşine marinebe estonetssen hɪracɪ yuuli yunaşar kırze larnɪ da timlezeh kivɪ buқvar'di үgerçiksene pıһaşşɪ./

*O, kapıdan girer girmez çok hoşta **gidecek** bir şey gördü: arka taraftaki binadaki masanın başına Marine ile Estonyalıların kızı Yuuli yan yana oturmuşlar ve dikkatle eski alfabe kitabındaki resimlere bakıyorlar.*

Эпё, пёчёк ача пек, анне кәкәрё çумне ләпчәнтәм, çак чёрене **çурмалла** хуйхә хыççән пёрремёш хут ёсёклесе йёрсе ятәм. (ТТç 226: 15-17)

/ebɪ, piçik aca pek, anna kɪgiri şumne lipçindim, şaқ çirene şurmalla һuyһɪ һişşin pirremiş һut izikleze yırze yadım./

*Ben küçük çocuk gibi, annemin göğsüne sokuldum, bu gönlü **parçalayacak** dert ardından ilk defa hıçkırarak ağladım.*

тёлёнмелле хыпар /tɪlɪnmelle һıbar/ 'şaşılacak haber' (YşP 31: 37)

ёнентермелле сасәпа /ɪnendermelle sazıba/ 'inandıracak bir sesle' (UH 453: 45)

хёлёхсем çеç **сисмелле** сасәпа /һilɪhsem şeş simselle sazıba/ *Sadece (keman) tellerin sezeceği bir sesle'* (UH 500: 13-16)

Çак имшер кёлеткерен чуна **çёклентермелле** вәйлә та уçә сасә шәранса тухни мана тёлентерсех ячё. (ТТç 209: 21-23)

/şaқ imşer kiletkeren çuna şiklendermelle vɪylɪ da uјɪ sazɪ şıranza tuhni mana tɪlɪnderseh yacɪ./

*Bu cılız vücuttan yüreği **oynatacak** güçlü ve net bir ses çıkması beni şaşırttı.*

Анчах тухса кайиччен вәл Илюка хирёç тўсме çук **кўренмелле** ёç туса хәварчё,,. (YşP 210 41-42)

/ancaһ tuһsa қayıççen vɪl ilyuға hirış tümse şuқ kürenmelle iş tuza һıvarcɪ.../

*Ama o, çıkıp gidene kadar, İlyuk'a karşı katlılması imkânsız **üzecek** bir iş yaptı.*

Кайран пурне те **тёлентермелле** ёç туса ырә ят илёттём... (İY 133: 42-43)

/қayran purne de tɪlɪndermelle iş tuza ıɪ yat ilɪttim.../

*Sonra herkesi de **şaşırtacak** bir iş yapıp iyi nam alacaktım.*

Халәхра та пәрлөх пулман. Пуянсемпе чухәнсем хушшин-че кәна мар, чухәнсем хушшинчех әрасна шухәш-кәмәллә, пәр-пәринпе **хирәсмелле** тәллев тытнә ушкәнсем йышланнә. (VTŞ 180: 20-22)

/ḥalīḥra da pīrlīh pulman. puyanzembe çuḥīnzem ḥuṣṣince ḡana mar, çuḥīnzem ḥuṣṣinceh īrasna ṣuḥīṣ-ḡimīllī, pīr-pīrinbe hirīsmelle tīllev tītñi uṣḡīnzem yīṣlanñi./

*Halkta birlik yokmuş. Sadece zenginlerle fakirler arasında değil, fakirler arasında değişik duygu düşünceli, birbirlerine **karşı olacak** sebepleri benimsemiş gruplar çoğalmış.*

Сывләша сирпәнсе вәл Çерук аллине туртса антарасшәнчә пулас та — иртерех тапранчә, вара Тимофея **лекмелле** çеçе ана чаш! пырса тәрәнчә. Вәри вут çунтарса илнә евәр, сылтәм аякә чәтма çук ыратса кайрә... (VYV 92: 13-17)

/sıvlīḡa sirbīnze vīl ṣeruḡ alline turtsa andarassīnççī pulas da — irdereh taprancī, vara timofeya lekmelle ṣīḡi īna çaş! pırza tīrīncī. Vīri vut ṣundarza ilñi yevīr, sıldım ayagī çitma ṣuḡ iratsa ḡayrī.../

*Soluḡunu çıkartıp o Ṣeruk'un elini çekip indirmek istiyordu galiba ama daha erken hareket etti, böylece Timofey'e **isabet edecek** / **isabet etmesi gereken** bıçak haşırıt diye ona girip saplandı. Kızgın bir ateş yakmış gibi, sağ tarafı dayanılmaz derecede ağrımaya başladı.*

Куç умне татах та уççәнрах тухса тәчә кәвакарчән пәсехи пек тәпәл-тәпәл кәкәрлә, йәкәр ывәча **кәмелле** пиләклә хәр кәлетки. (UH 138: 44; 139-1-2)

/kuṣ umne tadaḡ da uṣṣīnraḡ tuḡsa tīcī ḡıvaḡarcın pīzehi pek tībīl-tībīl ḡīḡīrlī, yīḡir ıvīḡa kīmelle pilīklī ḡir kīletki./

*Güvercin kursağı gibi ufak tefek göğüslü, iki avuca **sığacak** belli bir kız bedeni göz önüne daha net çıktı.*

Тулаш енчен те амәшә çеç палласа уйәрса **илмелле** уйрәмләхсем пур вәсен... (UH 401: 4-5)

/tulaṣ yencen de amīḡi ṣeṣ palazla uyırza ilmelle uyırmlīḡsem pur vīzen.../

*Onların dış görünüşlerinden de sadece annesinin tanıyıp **ayırt edebileceği** farklılıkları var.*

Шултра пәрча пек куçсуль тумламәсем пичә тәрәх юхаççә, карта хушәкәнчен кәнтарнә çара аллипе манән алла тытат, әнран **үкермелле** хыпар пәлтерет: (İY 140: 13-15)

/ṣultra pīrja pek kuṣṣul' tumlamīzem picī tīrīḡ yuḡaṣṣī, ḡarta ḡuḡīḡīncen ḡīndarnī ṣara allibe manīn alla tudat', īnran ügermelle ḡıbar pīlderet:

*İri bezelye gibi göz yaşı damlaları yüzünden akıyor, çitin aralığında uzattığı çiplak eliyle elimi tutuyor, **akıl oynatacak** bir haber bildiriyor:*

Күренмелле сәмах никама та ниҳсан каламан пулө вәл. (İY 221: 39-40)

/kürenmelle sīmaḡ niḡama da niḡsan ḡalaman pulı vīl./

*O hiçbir zaman, hiçbir kimseye **üzecek** bir söz söylememiştir herhalde.*

2. Gereklilik kipi işaretçisi görevinde;

Çөнө чиркү валли укça пуштарма тухрәмәр, сирён ултә тенкә тўлемелле.
(АҢ 81: 22: 23)

/şini çirgü valli uqşa puştarma tuhrımır, sirin uldı tengi tüllemelle./
Yeni kilise için para toplamaya çıktık, altı ruble ödemelisiniz.

Ялта пурәннә сыннан малтан ял пурнәснә, ял шухәшне пәлмеллех. (ŞP 87: 7-8)

/yalda purınnı şınnın maldan yal purnışne, yaş şuhışne pılmelleh./
*Köyde yaşamış kişi, önce köy hayatını, köy düşüncesini **bilmeli**.* (bkz. Gereklilik Kipi)

3. Sözcükleşme (leksicalisation) yoluyla kelime yapma²⁵⁵;

хәваламалла /hıvalamalla/ ‘*kovalamaca* (oyun adı)’ (ТТҢ 123: 18-20)

пытанмалла /pıdanmalla/ ‘*saklambaç* (oyun adı)’ (ТТҢ 192: 15-16)

5.2.2.7.2. {-мАлли} ЕКІ

{-мАлли} ekini dört işlevde görmekteyiz:

1. Sıfat-fiil olarak kullanılmaktadır:

пумалли пәр-икә сурәх /pusmalli pır-igı surıh/ ‘*kesilecek bir iki koyun*’ (İY 27: 30)

вутә **турттармалли** урапасем /vudı turttarmalli urbazem/ ‘*odun taşıyacak arabalar*’ (İY 143: 21)

пулә **тытмалли** вырән /pulı tıtmalli vırın/ ‘*balık tutulacak yer*’ (İЕТ 10: 21-22)

курмалли инкек-синкеке /qurmalli ingek-singege/ ‘*görülecek eza cefayı/cefaya*’ (İЕТ 119: 13)

лармалли вырән /larmalli vırın/ ‘*oturacak yer*’ (İЕТ 148: 16)

сторож **пурәнмалли** пўлём /stroroj purınmalli pülım/ ‘*bekçinin kalacağı oda*’ (КА 85: 20)

чиркўре **вуламалли** келәсене /çirgüre vulamalli kilizene/ ‘*kilisede okunan/okunacak duaları/dualara*’ (КА 125: 20)

çөнөрен **усмалли** шкулсем /şınıren uşmalli şkulzem/ ‘*yeniden açılması gereken okullar*’ (КА 329: 10)

калашмалли сәмах /qalaşmalli sımah/ ‘*konuşulacak söz*’ (P 36: 29)

икә сын **алә пумалли** акта /igı şın alı pusmalli aqta/ ‘*iki kişinin imzalayacağı aktı/akta*’ (P 199: 12-13)

лартмалли йывәссем /lartmalli yivışsem/ ‘*dikilecek / dikilmesi gereken ağaçlar*’ (S 203: 35)

шкул пахчине **шәвармалли** установка /şkul paççine şıvarmalli ustanovqa/ ‘*okul bahçesini sulayacak tesisat*’ (ŞP 132: 9)

²⁵⁵ Ekin bu işlevi, {-мАлли} ekine kıyasla oldukça zayıftır.

Окоп **чавмалли** çөре /oқор çavmalli şire/ ‘*siper kazılacak / kazılması gereken yeri/yere*’ (Ттç 50: 3)

авлантармалли каччї пекех /avlandarmalli қаçça pekeh/ ‘*evlendirilecek /evlendirilmesi gereken delikanlı gibi*’ (Үqr 29: 24-25)

каламалли сәмах /қаламалли сїмах/ ‘*söylenecek / söylenmesi gereken söz*’ (Uh 21: 29)

пёçермелли çөрүлми /pişermelle şirulmi/ ‘*pişirecek/pişirilecek patates*’ (KA 11: 25)

яшка **пиçмелли** вәхәт /yaşka pişmelli vıhıt/ ‘*çorba pişecek / pişmesi gereken zaman*’ (KA 313: 29)

хёрачасене **вёренмелли** классем /hıracazene vırentmelli қlassем/ ‘*kızlara ders verilecek (hh. öğretilecek) sınıflar*’ (KA 317: 37-38)

çенё хваттершён **тўлемелли** укçана /şinı hıvatterşın tülemelli uқşana/ ‘*yeni daire için ödenecek parayı/paraya*’ (KA 329: 26)

Ют çөршыва **çўремелли** паспортсене /yut şırşıva şüremelli pasportsене/ ‘*yabancı devlete gidilecek pasaportlara / pasaportları*’ (P 134: 8)

Шўтлемелли вәхәт /şütlemelli vıhıt/ ‘*şaka yapılacak zaman*’ (S 169: 10)

çывәх çынсем **пёлмелли** япаласене /şivıh şınзем pıllmelli yabalзене/ ‘*yakın insanların bileceği şeyleri/şeylere*’ (S 298: 31)

стадиона **кёмелли** хапхапа /stadiona kımelli ҳарҳана/ ‘*stadyuma girilecek / girecek kapıyla*’ (ŞP 178: 33)

ачасем шукулта апатланнәшән **тўлемелли** 15 пусран /acazем şқulda abatlanнїın tülemelli vun pillık pusran/ ‘*çocuklar okulda yemek yedikleri için ödenmesi gereken 15 pus*’ (ŞP 68: 33-34)

уйрәммән **тёпчемелли** пысәк ыйту /uyrımmın tıpçемelli pızıқ ıydu/ ‘*ayrıca araştırılması gereken büyük sorun*’ (UH 10: 7)

çын **вёлермелли** хатёр /şın vılermelli ҳадїр/ ‘*insan öldürecek araç*’ (YŞP 124: 6)

çимелли япаласем /çimelli yabalазем/ ‘*yiyecek şeyler*’ (Aç 122: 28)

танка **пётермелли** тупәсем /tanқа pıtermelli tubızем/ ‘*tankı yok edecek toplar*’ (İY 321: 8)

Ун вырәнне **юлмалли** çынна тупнә. (P 108:17)

/un vırinne yulmalli şınna tupnı./

Onun yerine kalacak kişi bulmuş.

Ашшё шучёпе, арпана витрепе йәтса тәрасси ача-пәчана çеç мар, пысәк Çынна та **йәләхтармалли** ёç: сылтәма — сулахая, тулли витре — пуш витре. (ŞP 16: 13-16)

/aşşı şucıbe, arbana vitrebe yıtsa tırası aca-pıcana şeş mar, pızıқ şınna da yılıhtarmalli iş: sıldıma – sulaҳaya, tullı vitre – puş vitre./

Babasına göre, kesmiği kovayla taşımak sadece çocukları değil, büyük insanı da biktiracak bir iş: sağa, sola; dolu kova, boş kova.

Лисукшән хулән тетрадь чунне усса **калашмалли** тусе вырәнне пулса таче.
(S 226: 6-7)

/lisukşin ħulın tetrad' çunne uşsa ƣalaşmalli tusı vırınne pulza tıçı./
*Lisuk için kalın defter, içini açıp **konişacağı** dostu haline geldi.*

Шкулта **вёренмелли** ача вәрча каять. (VTŞ 62: 3)

/şkulda vırenmelli aca vırja ƣayat'./
*Okulda **okuıacak** / **okuması gereken** çocuk savaşa gidiyor.*

Иваншән ку **тёленмелли** япала. (Ka 219: 4)

/ivanşın ƣu tılınmelli yabala./
*İvan için bu **şasılacak** bir şey.*

2. Kalıcı isimler yaparak (yarım eki) sözcükleştirme görevinde kullanılmaktadır:

{**МАЛЛИ**} eki Çuvaş Türkçesinde işlek bir sözcükleştirme (leksikalizasyon) görevine sahiptir. Sözcükleştirme işlevi ile TT'deki {-(y)AcAk} ekiyle denktir. Ayrıca bu ek *anlık oluşum* tarzında kelime yapımı için de son derece elverişlidir.

хут-малли /ħutmalli/ 'yakacak'

şi-мелли /şimelli/ 'yiyecek'

кё(р)-мелли /kımelli/ 'giriş'

выля-малли /vılyamalli/ 'oyuncak'

турт-малли /turtmalli/ 'tüütün'

витён-мелли /vidınmelli/ 'yorgan, battaniye'

Sözcükleşme süreci kimi zaman da kendini kelime grubu şeklinde göstermektedir:

Туп-малли юмах /tuɸmmali yumah/ 'bilmece (hh. bulunacak masal / bulunması gereken masal) (Aç 180: 6)

Кан-малли кун /ƣanmalli ƣun/ 'tatil günü; hafta sonu (hh. dinlenilecek gün) (Aç 215: 9)

Ача **сурат-малли** сурт /aca şuratmalli şurt/ 'Doğum evi' (hh. çocuk doğurulacak ev) (P 95: 9)

Вёрен-мелли кёнекисене /vırenmelli kınegizence 'ders kitaplarını / kitaplarına (hh. öğrenilecek kitapları/kitaplara)' (KA 297: 17)

3. Fiilin adını göstererek geçici isimler yapma görevinde kullanılmaktadır:

Пёсермелли урәх ним те сук. (VTŞ 48: 17)

/pişermelli urıħ nim de şuħ./

***Pişirecek** başka hiçbir şey yok.*

Тата şершён мён чухлө укşa **тўлемелли** те паллә мар. (KA 184: 13-14)

/tada şırşın mın çuħlı uqşa tülemelli de pallı mar./

*Henüz toprak için ne kadar para **ödeneceğı** / **ödenmesi gerektiğı** de belli değıl.*

Вӕл Митъӕна ушнӕ кӕнеке тыттарчӕ, пӕрнине пусса ӕфта **вуламаллине** кӕтартрӕ. (Аҫ 201: 6-8)

/vıl mit'ına uşnı kınıge tıttarcı, purnine pussa ışta vulamalline kıdartrı./

*O Mit'a'ya açılmış kitabı vererek, parmağıyla nereyi **okuması gerektiğini/okuyacağını** gösterdi.*

Эпӕ **сырмаллине** сырса пӕтертӕм. (Аҫ 173: 30)

/ebı şırmalline şırza peterdım./

Ben yazılacakları yazıp bitirdim.

Хушмаллине хушнӕ, **курмаллине** курнӕ тесе шут-ларӕ те Мария Ивановнӕна алӕк урлӕ хӕйӕн паян райкомра **пулмаллине** пӕлтерчӕ. (P 126: 26-28)

/huşmalline huşnı, kurmalline kurnı teze şutları de mariya ivanovnına alık urlı hıyın payan rayqomra pulmalline pıldercı./

*Emredeceğini / emretmesi gerekeni emretti, **goreceğini / görmesi gerekeni** gördü diye düşündü ve Mariya İvanovna'ya kapıdan kendisinin bugün rayon komitesinde **olacağını/olması gerektiğini** bildirdi.*

Тӕхтӕр-ха,— чӕматанне ушма васкарӕ Рим,— ман кунта сире асӕнмалӕх **парса ямаллисем** пур. (ŞP 183: 22-23)

/tihtır-ha, - çımadanne uşma vaşarı rim, - man qunda sire asınmalıh parza yamallizem pur./

*Durun, valizini açmak için acele etti Rim, benim burada size hatıra **vereceklerim** var.*

4. Bu ek, kendisinden sonra bir isim geldiğinde kimi zaman isim tamlaması şeklinde bir işlevde kullanılmaktadır:

Шкула **сӕремелли** сӕхманне тӕхӕнсан, хӕрсем мӕшкӕлласа кулацӕ. (КА 129: 14-15)

/şkula şüremelli sıhmanne tihinzan, hırzem mişkıllaza kulaşı./

*Okula **gidiş paltosunu** giyince, kızlar dalga geçerek gülüyorlar.*

Мана кӕспа тӕватӕ сехетрен пусласа сӕрле вун пӕрччен **ӕслемелли** йӕркепе илчӕс (ТТҫ 216: 26-27)

/mana kaşpa tivadı sehetren puşlaza şırle vunpırççen işlemelli yıргеbe ilçış./

*Beni, akşam saat dörtten gece on bire kadar **çalışma** düzeniyle aldılar.*

Лариса **сывӕрмалли** пӕлӕмре кӕштӕртатрӕ. (S 198: 29-30)

/larisa sıvırmalli pülımre kıştları./

*Larisa **yatak odasında** (yatma odası < hh. uyuyacak oda) zaman geçirdi.*

Ачасем **сикмелли площадкӕна** пӕчкӕ кӕрпи илсе килсе тӕкрӕс, тикӕслесе сарчӕс. (ŞP 178: 31-32)

/acazem sikkemelli ploşcadkına piçkı kırpi ilze kilze tikriş, tiğisleze sarcış./

*Çocukların **oynama alanına** getirip talaş döktüler, düzeltip yaydılar.*

Her iki biçim arasındaki önemli bir farka dikkat çeken Pavlov, {-mAlli} biçiminin daha çok *amaç* anlamında; {-mAllA} biçiminin ise *gereklilik* anlamında bulunduğunu belirtir (1965: 280).

Aktarmalarda görüldüğü gibi, morfolojik olarak herhangi bir edilgenlik işaretçisi olmamasına rağmen bu yapılar sıfat-fiil ifadelerinde çoğu zaman edilgen anlama sahiptir.

{-mAllA} sıfat-fiil ekinin olumsuz biçimi morfolojik yolla olduğu gibi olumsuzluk ekinin ek ve fiil tabanı arasına girmesi ile değil; sıfat-fiil ekinden sonra **мар** /mar/ (ТТ. *değil*) edatının getirilmesi ile yapılmaktadır.

әнланмалла мар туйәм /ınlanmalla mar tuyım/ ‘*anlaşılmaz duygu*’ (ТТÇ 187: 24)

ытармалла мар хәрарәм /ıdarmalla mar hırarım/ ‘*dayanılmayacak kadın*’ (SA 241: 30-31)

нихсан манмалла мар кунсем /niħsan manmalla mar kınsem/ ‘*asla unutulmayacak / unutulmaz günler*’ (SA 253: 43)

алә ситмелле мар çәре /alı ğitmelle mar şire/ ‘*el yetişmeyecek yere/yeri*’ (İET 85: 23)

Сывәрмалла мар кәткәсси нимән те çук кунта. (ŞP 18: 4-5)

/şıvırmalla mar kıtķıssi nimın de şuk kunda./

Burada uyunmayacak bir karmaşıklık yok.

Хәрүшә унта анма: чәнкә, иртмелле мар чәтләх вырәнсем пур. (ŞP 159: 13-14)

/ħıruřı unda anma: çıngı, irtmelle mar çıtlıħ vırınzem pur./

Oraya inmek korkunç, sarp, geçilemeyecek / geçilmez çahlık yerler var.

Анчах тавраләх тәттәмленнәсемән тәттәмленсе пычә, пәләтрән сасартәк татәлса аннә шултра нүрә юр пәрахут умәнче нимәнпе **сирсе ямалла мар** хулән чаршав пек пулса тәчә. (SA 25: 30-33)

/ancaħ tavralıħ tıttımlennişemın tıttımlenze pıçı, pılıtren sazardıķ tadılza annı şultra nürı yur pıraħut umınce nimınbe sirze yamalla mar ħulın çarşav pek pulza tıçı./

Ancak etraf karardıkça karardı, buluttan ansızın kopup inen kocaman nemli kar, geminin önünde hiçbir şekilde çekip alınmayacak kalın bir perde gibi olarak durdu.

Ун патәнче шурә ситсәпа пуçне чәркенә çын ларать, аллинче хулән кәнеке, хәй **әнланмалла мар** чәлхепе кәлә вулать. (KA 43: 13-15)

/un padınce şurı şıtsıba puşne çırgenı şın larat’, allince ħulın kınenge, ħıy ınlanmalla mar çılhebe kılı vulat’./

Onun yanında beyaz basma ile başını sarmalamış adam oturuyor, elinde kalın bir kitap, anlaşılmaz bir dille dua okuyor.

Кирлӧ пулӧ-ха тесе, эпӧ **курӧнмалла мар** вырӧнах пуштарса хуратӧп, пурпӧрех тупащӧ. (ŠP 104: 20-21)

/kirlı pulı-ħa teze, ebı kurınmalla mar vırınaħ puhtarza ħuradıř, purışeh tubaşıı./

*Gerekebilir diye, ben **görünmeyecek** bir yere toplayıp koyuyorum, hepsini buluyorlar.*

Эсир унпа арлӧ-арӧмлӧ пурӧннӧ ҫынсем, иксӧр хушӧрта ҫын умӧнче **калашмалла мар** сӧмахсем те пулма пултаращӧ, эпӧ кансӧрлӧп ҫеҫ, — терӧм хӧвӧртрах пӧрӧнма васкаса. (TTÇ 230: 40-43)

/ezir unba arlı-arımlı purınnı şınzem, iksır ħıřırda şın umınce ҡalaşmalla mar sımaħsem de pulma puldaraşıı, ebı ҡanzırlıp şeş, - terım ħıvırtraħ pırınma vaskaza./

*Hemen dönmeye acele ederek “Siz onunla karı-koca olarak yaşamış kişilersiniz. İkinizin arasında insanların önünde **konusulmayacak** sözler olabilir, ben yalnızca engellemiş olacağım.” dedim.*

Ҫав каҫхине вара Илюк хӧйӧн пурнӧҫӧнче нимӧнпе **тӧрлетмелле мар** пысӧк йӧнӧш туса хучӧ. (YŞP 48: 3-4)

/şav ҡaşhine vara ilyuķ ħıyın purnıjınce nimınbe türletmelle mar pızık yınış tuza ħucı./

*O gece İlyuk kendi hayatında hiçbir şeyle **düzeltilmeyecek** bir yanlış yaptı.*

Ekin olumsuz kullanımlarında çeşitli ayrıntılar görülmektedir. Bu ekin {-mAlli} biçiminin olumsuz biçimi mevcut değildir²⁵⁶. Bunun yerine olumsuz biçim {-mAlla} eki üzerinden yapılmaktadır. Ancak, {-mAlli} biçimindeki isimleştirmelerde olumsuz kullanım sırasında teklik 3. kişi iyelik eki sıfat ekine değil, **мар** /mar/ edatına gelir. Bu esnada edatın sonundaki /r/ sesi ikizleşir: **марри** /marri/ (< mar+i).

Зиновѝ хӧр ҫине пӧхмасӧрах сулахай аллине ун енне ҫӧклесе тытрӧ. Ку вӧл шӧпланма ытнине, кунта ытлашши сасӧ **пулмалла маррине** пӧлтерчӧ. (UH 61: 6-8)

/zinovi ħır şine pıħmazıraħ sulaħay alline un yenne şikleze tutrı. ҡu vıl şıplanma ıytnine, ҡunda itlaşıı sazı pulmalla marrine pıldercı./

*Zinovi kıza bakmadan sol elini ona doğru kaldırıp tuttu. Bu onun susmasını istediğini, fazla ses **olmaması gerektiğini** bildirdi.*

Шӧпах виҫӧ ҫул каялла, июнӧн 22-мӧшӧнче, фашистла Германи ҫарӧсем — ҫур Европӧна ытла парӧнтарнӧ дивизийӧсем, армийӧсем — пирӧн ҫӧршыва ултавлӧн (пӧр-пӧрне **тапӧнмалла марри** ҫинчен 1939 ҫулта тунӧ договора пӧсса) тапӧнса кӧнӧ. (VTŞ 148: -22)

/şıbaħ vişı şul ҡayalla, yunın şırım ikkımıjınce, faşistla germani şarızem – şur yevropına itla parındarza diviziyizem, armiyizem – pırın şırşıva uldavlın (pır-pırne tabınmalla marri şincen pin de tıħır şır vıdır tıħħır şulda tunı doğovora pıssa) tabınza kını./

Tam üç yıl önce, haziranın 22'sinde, faşist Alman askerleri, Avrupa'nın yarısından fazlasını işgal etmiş tümenler, ordular, bizim memlekete hileli bir şekilde

²⁵⁶ Ekin her iki biçim birimi ile de yaptığımız taramalar sonucu sadece bir örnekte {mAlli} ekinin [mar] edatıyla olumsuz kullanımını tespit edebildik: **симелли мар** пулӧ (ӐET 116: 7) 'yenmez / yenmemesi gereken balık'. Bize göre, bu yapı sporadik bir kullanım sonucudur.

(1939 yılında birbirine **saldırılmaması gerektiği** hakkında yapılan anlaşmayı bozarak saldırarak girmiş.

Ekin her iki biçimi de [-sker] eki yardımıyla da isimleştirilebilmektedir (Pavlov 1965: 280; V. İ. Sergeyev 1992: 129). Ancak bu kullanım, {-mAlli} biçiminin sıklığından olsa gerek, çok nadir olarak karşımıza çıkmaktadır.

Эпё кухня аләкә патне пырса тәтәм. Унта кирпәчрен пысәк кәмака купаласа лартнә иккән Митя тете. Кәмаки вара **тәләнмеллескер**, виçә çаварлә, пәр харәсах виççәшне те хутса çунтарма пулать. (ТТÇ 7: 26-29)

/ebî kuḥnya alıǵı patne pırza tıdım. Unda kirpiçren pızıq qımaǵa qubalaza lartnı ikkın mitya tede. qımagı vara tılınmellesker, vişı şıvarlı, pır harızah vişşışne de ḥutsa şundarma pulat'./

*Ben mutfak kapısının yanına gidip durdum. Mit'ya dayı, oraya kerpiçten büyük bir ocak yapmış. Ocak ise **şaşılacak** (bir şey); üç ağızlı, aynı anda üçünü de yakmak mümkün.*

Кунәпе кәлте турттарса ывәннәскере тарә типиччен те пулин кантарма тиврә, çитерессе те пахчари курәках, каю **çулмалласкере**, çитертәм. (VTŞ 60: 37-40)

/kunıbe kılde turttarza ıvınnıskere tarı tibiççen de pulin qandarma tivrı, şideresse de paḥçarı kurıǵah, qayu şulmallaskere, şiderdım./

*Gün boyu evde çekip yorulmuş olanı / yorulanı teri kuruyuncaya kadar olsa da dinlendirmek gerekti. Yedirmeye de bahçedeki otu, filizlerinin **yolunması gerekenleri** yedirdim.*

{-mAllA} eki, sıfat-fiil işlevinde {AH} kuvvetlendirme edatıyla birlikte de kullanılmaktadır. {-mAlli} biçiminin sıfat-fiil işlevinde bu edatla kullanımını tespit edemedik.

кайәк вәçме **хәрамаллах** сивәсем /qayıq vişme ḥaramallaḥ sivızem/ 'kuşun uçmaya korkacağı soğuklar'(ŞP 255: 33-35)

{-mAllA} eki karşılaştırma ekiyle birlikte de kullanılabilir (Yegorov 1957: 227; V. İ. Sergeyev 1992: 129). Ancak bu kullanım çok nadir olarak görülmektedir.

«Ыр ут хыççән пин ут шыв ёçет» тесе авалхи çынсем тәрәсех каланә çав. Виçә тусән ыра тәсләхә шулти асләрах классенче вәренекенсене пурне те тарән шухәша ячә. Кашниех мән те пулин тата **тәләнтермеллерех** япала шутласа кәларасшән, хәйсен аллипе тәвасшән. (ŞP 131: 7-11)

/"ır ut ḥışşın pin ut şıv işet" teze avalhi şınzem tırışeh qalanı şav. Vişı tusın ırı tıslıhı şkuldi aslırah qlassence vırenegenzene purne de tarın şuhıja yacı. qaşnıneh mın de pulin tada tılındermellereh yabala şutlaza qılarasşın, ḥıyzen allıbe tıvasşın./

*"İyi at arkasından bin at su içer" diye eski insanlar doğru söylemişler. Üç dostun iyi örneği, daha üst sınıfta okuyanların hepsini de derin bir düşünceye gark etti. Her biri, herhangi bir çok **şaşırtacak** bir şey düşünüp çıkarmak istiyorlar, kendi elleriyle yapmak istiyorlar.*

Sıfat-Fiil eki, aynı görevdeki diğer eklere nazaran son takılarla daha kısıtlı olarak kullanılmaktadır. Bu ekle sadece birkaç son takı kullanılabilir (Pavlov 1965: 279)

Bu sıfat-fiil ekinin şekil olarak Oğuz lehçelerinde de görülmesi oldukça önemlidir. Yine de bu ortaklık meselesinin izahı tarihsel bir metot gerektirdiğinden, bu hususu burada ele almayacağız. Ancak bu mesele, ayrı bir şekilde ele alınıp dil tarihi açısından değerlendirmeye tabi tutulmalıdır.

Pavlov, (1965: 278), bu ekin infinitif eki {-mA} ile {-lIA} yön ekinin birleşmesinden meydana geldiğini düşünmektedir. V. İ. Sergeyev, Pavlov'un bu görüşüne karşı çıkararak, ekte yön ekinin anlamının bulunmadığını söylemektedir. Sergeyev, ekin infinitif ile zarf görevinde isimler yapan {+IA} ekiyle de kurulmuş olamayacağını, ekte /l/nin ikizleşmesinin izahının mümkün olsa da anlam bakımından bir yakınlık olmadığını belirtmektedir (1992: 128). Levitskaya ise, ekin kökeninin belli olmadığını söylemiştir (1976: 95). Bizce bu ek, {-mA} mastar ekiyle, {+(I)lĭ} isim yapım ekinin birleşmesi neticesinde oluşup ses benzeşmesi yollarıyla bugünkü biçimini almış olmalıdır.

5.2.2.8. {-мАлĀх} /{-мАlĭH}/ YETME SIFAT-FİİL EKİ (цителĕклĕх причастийĕ /şidelĭklĭh priçastiĭĭ/)

Bu ekin kökeni oldukça açık olarak görülmektedir. Ek, infinitif eki {-mA} ile isimden isim yapma eki {+lĭH}'ın birleşmesinden meydana gelmiştir (Pavlov 1965: 282; Levitskaya 1976: 97). Buna göre, TT {-mAlĭk} biçimiyle denktir.

V. İ. Sergeyev'e göre, bu yapı isim fonksiyonunda kullanılmadığı için, sıfat-fiil olarak değerlendirilmemelidir; bu biçimleri mastar ekinin yeterlilik biçimi olarak değerlendirmeyi teklif etmektedir (1992: 131). Gerçekten de bu biçimi oluşturan unsurların kendi başlarına dilde aktif olarak kullanılması, yapının sıfat-fiil olarak adlandırılmasını zorlaştırmaktadır. Ancak, fonksiyon bakımından bu yapının yerine getirdiği vazifenin sıfat-fiil olduğu tartışmaya yer bırakmamaktadır.

Pavlov (1965: 282) bu ekin yeterlilik, gereklilik ve sebep anlamlarını taşıdığını belirtmiştir. Pavlov'un belirttiği bu anlamlar doğrudan gelecek zaman anlamını da

belirtmektedir. Bu ek TT'ye {-mAlIk} biçiminden çok {-(y)AcAk} sıfat-fiil ekiyle aktarılabılır.

Ek, ünlü uyumuna göre **[-малӕх]** /[-malıḥ]/ ve **[-малӕх]** /[-melıḥ]/ biçimlerinde bulunmaktadır. /r/ ile sonlanan on adet tek heceli fiillerle kullanımında bu ses düşmektedir.

Çара җунасем җине те лашана пӕр-икӕ талӕк **памалӕх** (<пар-малӕх) утӕ хунӕ. (İY 313: 9-10)

/şara şunazem şine de laşana pır-igı talıḥ pamalıḥ udı hunı./

Boş kızaklara ata bir iki gün **vermelik** / **verilecek** ot koymuş.

хама тӕтса **чармалӕх** вӕй /ḥama tıtsa çarmalıḥ vıy/ 'kendimi engellemelik/ engelleyecek güç'(İY 173: 24)

пальто **туянмалӕх** уқса /pal'to tuyanmalıḥ uqşa/ 'palto almalık / alacak para' (İY 346: 38)

вырнаҗмалӕх вырӕн /vırnaşmalıḥ vırın/ 'yerleşmelik / yerleşilecek yer' (İY 43: 40)

асӕнмалӕх парнесем /azınmalıḥ parnezem/ 'hatırlamalık / hatırlanacak hediyeler' (İY 152: 27)

кӕрсе **тӕмалӕх** окоп /kırze tımalıḥ oqop/ 'girip durmalık / girip durulacak siper' (VTŞ 71: 44-45)

лармалӕх вырӕн /larmalıḥ vırın/ 'oturmalık / oturulacak yer' (VTŞ 81: 11)

выртмалӕх вырӕнӕ /vırtmalıḥ vırını/ 'yatmalık / yatacak yeri' (VTŞ 107: 34)

лартмалӕх җӕр улми /lartmalıḥ şır ulmi/ 'ekmelik / ekilecek patates' (VTŞ 38: 34)

тем **тумалӕх** вӕхӕт /tem tumalıḥ vıḥıt/ 'birşeyler yapmalık / bir şeyler yapacak vakit' (TTÇ 269: 28-29)

ватӕлмалӕх кунра /vadılmalah kunra/ 'yaşlanmalık / yaşlanacak günde' (TTÇ 310: 24-25)

каччӕн **юрламалӕх** вӕйӕ /kaççın yurlamalıḥ vıyı/ 'delikanlının şarki söylemelik / şarki söyleyecek gücü' (S 78: 22)

пурӕнмалӕх пӕлӕм /purınmalıḥ pülüm/ 'yaşamalık / yaşanacak oda' (S 257: 17-18)

кӕлармалӕх хӕватӕм /kılarmalıḥ ḥıvadım/ 'çıkarmalık / çıkaracak gücüm' (S 229: 11-12)

чунри сӕмаха **каламалӕх** хевте /çunri sımaḥa қalamalıḥ ḥevde/ 'içteki sözü söylemelik / söyleyecek güç' (P 210: 14)

пирӕн җӕршыва килсе **каймалӕх** уқси-тенки /pirın şırşıva kilze қaymalıḥ uqşa/ 'ülkemize gidip gelmelik / gidecek gelecek para' (PMK 51: 26-27)

утмалӕх вӕйӕм /utmalıḥ vıyım/ 'yürümelik / yürüyecek gücüm'

пӕрт **лартмалӕх** уқси /pürt lartmalıḥ uqşi/ (KA 241: 30-31) 'ev inşa etmelik / inşa edecek para' (KA 177: 14-15)

акмалӑх вӑрлӑх /aḵmalıḥ vırlıḥ/ ‘*ekmelik / ekecek tohum*’ (SA 209: 27)
калаҫмалӑх сӑлтав /ḵalaṣmalıḥ sıldav/ ‘*konusmalık sebep / konuşacak sebep*’
 (İY 224: 29)

Класс кӑмакине **хутмалӑх** вутӑ татма-ҫурма та хӑварнӑ пире. (İY 210: 35-36)
 /ḵlass kımagine ḥutmalıḥ vudı tatma-ṣurma da ḥıvarnı pıre./
Bize sınıf sobasını yakmalık / yakacak odun temin etmeyi buyurdu.

каласа хӑварнине **ҫиреплетмелӑх** тӑслӑхсем /ḵalaza ḥıvarnine ṣırıpletmelıḥ tıslıḥsem/ ‘*söylediğini güçlendirmelik / güçlendirecek örnekler*’ (İY 294: 13)

ҫул ҫинче **ӗҫме-ҫимелӑх** уқҫа /ṣul ṣince işme-ṣimelıḥ uḵṣa/ ‘*yolda yeme içmelik / yiyip içecek para*’ (İY 231: 13)

йӗп **чикмелӑх** хушӑк /yıp çıkmelıḥ ḥıjıḵ/ ‘*iğne sokmalık / sokacak delik*’ (İY 170: 31)

ҫын **кӑмелӑх** шӑтӑк ‘*insan girmelik / insanın gireceği gedik*’ (YŞP 153: 43-44)

чӑртмелӑх лӑсӑ /çırtmelıḥ lıṣı/ ‘*tutuşturmalık / tutuşturacak çam yaprağı*’ (VTŞ 126: 40)

сутӑн **илмелӑх** уқҫа /sudın ilmelıḥ uḵṣa/ ‘*satın almalık / alacak para*’ (TTÇ 280: 28)

кӑлмелӑх лашасем /külmelıḥ laşazem/ ‘*koşumlamalık / koşumlanacak at*’ (ŞP 100: 14)

ҫӑпӑленмелӑх вырӑн /ṣübılenmelıḥ vırın/ ‘*çöp atmalık / çöp atacak yer*’ (ŞP 119: 36)

йӑнеҫмелӑх уқҫа /yüneṣmelıḥ uḵṣa/ ‘*geçinmelik / geçinecek para*’ (İET 251: 3)

кулаҫ **илмелӑх** кӑшт уқҫа /kulaṣ ilmelıḥ ḵıšt uḵṣa/ ‘*beyaz ekmek almalık / alacak biraz para*’ (KA 231: 37)

пӑр пирус туртса **ямалӑх та** вӑхӑт /pır pırus turtsa yamalıḥ da vıḥıt/ ‘*bir sigara içmelik / içecek zaman*’ (YŞP 209: 14-15)

сан апат **ҫимелӑх** те вӑю /san abat ṣimelıḥ de vıyu/ ‘*senin yemek yemelik / yiyecek gücün*’ (S 27: 1)

Укахви пӑрте кӑчӑ. Хул хушшине хӑй пӑрре ҫӑмарта **пӑҫермелӑх** тип шанкӑ хӑстернӑ. (UH 114: 1-2)

/uḵaḥvi pırde kıcı. ḥul ḥuṣṣince ḥıy pırre ṣımarda pıṣermelıḥ tip ṣanḡı ḥısternı./

Ukahvi eve girdi. Kendisi kollarının arasına bir yumurta pişirmelik / pişirecek kuru yakacak sıkıştırmış.

Bu ekle meydana gelmiş kimi biçimler kalıplaşarak sözlük birimi haline gelmiştir.

салмалӑх /salmalıḥ/ ‘*Salma için hazırlanmış un ya da hamur*’ (Bayram 2007: 154)

асӑнмалӑх /azınmalıḥ/ ‘*hatıra, hediye; hediyelik*’ (RTS)

курмалӑх /ḵurmalıḥ/ ‘*yapmacık; yapmacık olarak*’ (RTS)

Bu ekin isim çekimleri ve yalın olarak kullanılan isimleşmiş biçimleri diğer sıfat-fiil eklerine oranla daha az görülmektedir (Pavlov 1965: 282)

Çёр улми **лартмалӑх** та юлмӑ, унпа анчах чуна усратпӑр... (VTŞ 191: 1-2)
/şır ulmi lartmalıh da yulmı, unba ancah çuna usratpır.../
*Patatesten **ekimlik** (hh. ekmelik / ekecek olarak) de kalmayacak, onla ancak canımızı koruruz...*

Ekin, {АН} kuvvetlendirme edatı ile kullanımı da mevcuttur.

Сурӑмпущ ялӑ те пӑр пысӑк вар пуçӑнче ларать. Сурӑм шывӑ çак ял патне çитнӑ çӑре шыв арманӑн çуначӑсене **çавӑрмалӑхах** вӑй илет. (UH 129: 20-22)
/surımpuş yalı de pır pızık var puçınce larat'. surım şivı şağ yal patne şitnı şıre şiv armanın şunacızene şavırmalıhah vıt ilet./
*Surımpuş köyü büyük bir çukurluk alanın başında yer alıyor. Surım suyu bu köye ulaştığında su değirmeninin kanatlarını **çevirmelik** / **çevirecek** güç alıyor.*

Тул енчен пӑхсассӑн мунча пысӑках марччӑ пек, шалта, сарӑ хӑма саксем лартса тултарнӑ электричество сутиллӑ пӑлӑмре, пирӑн ушкӑна харӑс **кӑмелӑхех** вырӑн тупӑнчӑ. (VTŞ 10619-21)

/tul yencen pıhsassın munca pızıkağ marççı pek, şalda, sarı hıma saksem lartsa tuldarnı elektriçestvo şudillı pülımre, pırın uşkına ħarıs kımeliheh vırın tubıncı./
*Dış taraftan bakınca munça büyük değil gibiydi; içerde, sarı kereste sıralar yerleştirilip doldurulmuş elektrik ışıklı odada, bizim gruba birlikte **girmelik** / **girecek** yer bulundu.*

Bu sıfat-fiilin olumsuz bir kullanımını tespit edemedik.

Yukarıda ayrı ayrı ele aldığımız yapıların yanı sıra {-mA} ekinin de zaman zaman sıfat-fiil işlevinde kullanıldığı görülmektedir. Bu işlev sadece Çuvaş Türkçesi için değil, GT için geçerli bir durumdur. Ancak bu kullanımın işlek olduğunu söylemek zordur.

сӑрме купӑс /şırme kúbıs/ 'keman (hh. sürme saz)' (İY 221: 44)

утма çул /utma şul/ 'patika (hh. yürüme yol)' (İY 113: 24)

5.2.3. ZARF-FİİLLER (Деепричасти /deyepriçasti/ ~ Ёсхёлтеш /ışhildeş/)

(Alm. *Konverb*, *Gerundium*; İng. *Gerund*; Rus. *Деепричасту*)

Fiilerin zarf işleyişine girmiş bulunan, zarf olarak kullanılan şekilleridir.

Bugüne kadar yapılmış araştırmalarda Çuvaş Türkçesinin zarf-fiil kadrosu tam olarak ortaya konmuş değildir. Aslında son derece zengin bir zarf-fiil sistemine sahip bu lehçenin bu anlamdaki zenginliği çok sınırlı olarak verilmiştir.

Biz Çuvaş Türkçesinin zarf-fiil eklerini iki ana başlık altında değerlendirmeyi uygun görüyoruz.

A. Gerçek zarf-fiiller ve bunlardan gelişen şekiller

{-A}

{-ArAH}

{-ArAHpA}

{-ArAHHĭn}

{-SA}

{-SAn}

{-SAssĭn}

{-SArAH}

{-Ujĭn}

{-iççen}

{-i}, {-mi}

B. Sıfat-Fiil ve Ad-fiil ekleriyle Kurulan Zarf-Fiiller

{-AspA}

{-Assĭn}

{-Assijĭn}

{-AsrAn}

{-AslA}

{-mAşKĭn}

{-mAllA}

{-mAllibe}

{-mAnlA}

{-mAnĭĭn}

{-mAnniĭĭn}

{-мАннипе}
 {-mA}
 {-mAzĭr}
 {-mAsseren}
 {-nĭrAn}
 {-nĭrAnbA}
 {-nĭjem(ĭn)}
 {-nĭn}
 {-nĭ}...{-mAn}
 {-nibe}
 {-nĭĭn}, {-niĭn}

5.2.3.1. GERÇEK ZARF-FİLLER VE BUNLARDAN GELİŞEN ŞEKİLLER

5.2.3.1.1. {-A} /{-A}/ ZARF-FİİL EKİ

Çuvaşçada bulunan {-A} zarf-fiil eki, Genel Türkçe {-(y)A} biçimi ile denktir.

Bu ekin ses-biçim görünüşleri şöyledir:

1. Ünsüzlerden sonra; kalınlık-incelik uyumuna tabi olan bu ek, doğrudan [-a], [-e] şeklinde eklenmektedir.

Пуп ҫапла **ятлаҫа-ятлаҫа** тухса кайрĕ. Ун хыҫҫăн Упрам та нумай тăмарĕ.
(AÇ 189: 38-39)

/pup ʃapla yatlaja-yatlaj tuħsa ʔayrĭ. un hişşin upram da numay tĭmarĭ./
*Papaz böyle **söylene söylene** çıkıp gitti. Onun ardından Upram da çok durmadı*

Урасем кунĕпе **ута-ута** ҫурăлса тухас пек тĕлкĕшрĕҫ. (УН 105: 32-33)

/urazem ʔunĭbe uda-uda ŝurĭlza tuħas pek tĕlkiŝrĕŝ./
*Ayaklar gün boyu **yürüye yürüye** yarılıp çıkacak gibi sızladılar.*

Тепĕр кунне кўлĕ хĕрринчи юрăхсăр пĕр мунчана юсаса мунча хутса кĕтĕмĕр — ашши **пара-пара**, уртăш милĕксемпе ҫапăнса тăван килти пекех ҫăвăнтăмăр. (VTŞ 136: 6-9)

/tebĭr ʔunne kŭlĭ hĭrrinci yurĭŝĭr pĭr muncana yuzaza munca ħutsa kĭdĭmĭr – ĭŝŝi para-para, urdĭŝ milĭksembe ŝabĭnza tĭvan kildi pekeh ŝĭvĭndĭmĭr.

*Ertesi gün göl kenarındaki kullanılmaz bir munçayı onarıp munça yakıp girdik, sıcaklık **vere vere**, ardiç milikleriyle vurularak kendi evimizdeki gibi yıkandık.*

Районти милици хушнине Илюк амăшĕ паян ирпе ирех хулана ҫитнĕ, ҫак следователь патенче пулса, унпа сехет ытла калашнă, хăйĕн йывăр пурнăҫĕ ҫинчен те, ывăлĕ мĕнле тухса тарса ҫухални, ăна темле шыраса та тупайманни ҫинчен те **макăра-макăра** каласа кăтартнă. (ҮҫР 165: 28-33)

/rayondi milisti huşnibe ilyuқ amıje payan irbe ireh hulana ŧitni, ŧaқ sledovatel' padınce pulza, unba sehet itla қalaşni, hıyın yivir purnıjı ŧincen de, ivili mınle tuhsa tarza ŧuhalni, ina temle ŧiraza da tubaymanni ŧincen de mağıra-mağıra қalaza қıdartni./

*Rayondaki polis merkezinin emriyle İlyuk'un annesi bugün erkenden şehre varmış, o savcının yanına gidip, onla bir saatten fazla konuşmuş, kendisinin zorlu yaşantısı hakkında da, oğlu nasıl çıkıp kaçıp kaybolduğu, onu nasıl arayıp bulmadığı hakkında da **ağlaya ağlaya** bilgi vermiş.*

Эпĕ йĕре-йĕре кил картине тухрăм та пытанас тесе витене кĕтĕм. (АҪ 12: 26-27)

/ebı yire-yire kil қardine tuhrım da pıdanas teze videne kıdım./

*Ben **ağlaya ağlaya** avluya қıktım ve saklanayım diye ahıra girdim.*

Митя сăмсине туртса ассăн сывласа илчĕ. Пуп ун ҫумĕнче пĕтĕм пĕвĕпе пĕкĕ пек аванса ўксе йăнăш тĕлсене пўрнипе **тĕрте-тĕрте** кăтартать. (АҪ 200: 14-16)

/mitya simzine turtza assın sıvlaza ilci. pup un ŧumince pidim pivibe pigi bek avınza ukse yiniş tilzene purnibe tirde-tirde қıdardat'./

*Mitya burnunu çekip derinden bir nefes aldı. Papaz onun yanında bütün boyuyla yay gibi eğilip yanlış yerleri parmağıyla **dürte dürte** gösteriyor.*

Тепĕр ҫичĕ-сакăр кунтан Шупашкартан темиҫе чиновник тата ҫирĕм салтак ҫитеҫҫĕ. Вĕсем ҫынсене **хĕне-хĕне** пухăва хăваланă. Халăх пуханса ҫитсен салтаксем Мулттана тытса пыраҫҫĕ, ҫарамаслантарса хурăн хуллипе питĕ нумайччен ҫаптараҫҫĕ те, Мултта ҫавăнтах вилет. (АҪ 77: 4-8)

/tebir ŧiçi-sağır қundan ŧubaşқardan temije cinovnik tada ŧirim saldaқ ŧiteşşı. vizem ŧinzene hine-hıne puhıva hıvalanı. halıh puhınza ŧitzen saltaksem multtana tıtsa pıraşşı, şaramaslandarza hurın hullibe pidi numayçcen şaptaraşşı de, multta şavında vilet./

*Yedi sekiz gün sonra Şubaşkar'dan birkaç memur ve yirmi asker geliyorlar. Onlar insanları **döve döve** toplantıya kovalamışlar. Halk toplanınca askerler Multta'yı tutup getiriyorlar, soyundurarak kayın fişkınyla çok aşırı vuruyorlar ve Multta orada ölüyor.*

Эверкке кум, аҫта кайса ҫухалнă эс паян? **Кĕте-кĕте** халтан кайрăмăр! (РМК 39: 31-32)

*/everkke қum, iшта қayza ŧuhalni es payan? Kide-kide haldan қayrimir!/
Everkke baba, nereye gidip kayboldun sen bugün? **Bekleye bekleye** dermanımız kalmadı.*

*Everkke baba, nereye gidip kayboldun sen bugün? **Bekleye bekleye** dermanımız kalmadı.*

2. Ünlülerden sonra;

a) /a/, /e/ ünlüleri ile biten ünlülerden sonra gelen {-A} zarf-fiil eki, sıfır biçimbirimle nöbetleşir.

Вӑл мана ҫапла қалани килӗшмерӗ, анчах эпӗ уншӑн кӳренсе тӑмарӑм, атте килет тенипе савӑнса **юрла-юрла** (< юрла-а) алқумне шӑлма тытӑнтӑм. (Аҫ 134: 8-10)

/v̄il mana ʃapla ɣalani kil̄iʃmer̄i, ancaɣ eb̄i unʃin kürenze t̄imar̄im, atte kilet tenibe sav̄ınza yurla-yurla al̄qumne ŝilma t̄id̄ind̄im./

Onun bana böyle demesi bana uygun gelmedi, ancak ben onun için üzülüp durmadım, babam geliyor diye sevinip şarkı söyleye söyleye kapı önünü silmeye başladım.

Малалла ўпӗннӗ те вӑл малти урисемпе **васка-васка** (< васка-а) тӑпра ывӑтатъ. (ЇЕТ 9: 16-18)

/malalla üb̄inn̄i de v̄il maldi urizembe vas̄ka-vas̄ka t̄ıpra ıv̄ıdat'./

O öne doğru eğilmiş, ön ayakları ile acele ede ede toprak atıyor.

Лаша васкамасӑр пуҫне **сулла-сулла** (< сулла-а) утатъ. (КА 26: 19)

/laʃa vas̄kamaz̄ır puʃne sula-sulla udat'./

At acele etmeden başını sallaya sallaya yürüyor.

Чётре-чётре (< чётре-е) уҫрӗ хӗр машина алӑкне. (S 144: 3)

/çitre-çitre uʃr̄i h̄ır maʃına al̄ıqne./

kız araba kapısını t̄itreye t̄itreye açtı.

Иван пуринпе те сывпуллашрӗ. Шӑпӑртатса юхатъ куҫсулӗ. Баратынский хыҫӗнчен **ӗсӗкле-ӗсӗкле** (< ӗсӗкле+е) утрӗ вӑл. (КА 158: 37-40)

/ivan purinbe de sıvpullaʃr̄ı. ŝab̄irtatsa yuɣat' ɣuʃsul̄ı. baratinskiy hiʃincen iʃikle-iʃikle utr̄ı v̄il./

İvan hepsiyle vedalaştı. Sessizce gözyaşı akıyor. Baratisnkiy'in arkasından hıçkıra hıçkıra yürüdü./

Bu ekin kullanımında, Çuvaş Türkçesi ile Genel Türkçenin ayrıştığı en önemli nokta da budur. Söz konusu durumda, zarf-fiil eki sıfır biçimibirimle nöbetleşir, Genel Türkçede fiil tabanı ile kendisinin arasına /y/ ünsüzünün girdiğini görmekteyiz.

b) /u/, /ü/ ünlüleri ile sonlanan fiillerden sonra zarf-fiil eki ile fiil tabanı arasına /v/ ünsüzü girer ve fiil tabanındaki /u/, /ĩ/ ile /ü/, /ĩ/ ile nöbetleşir.

Малтан иртсе кайнисем те пирӗн пекех пӑтраннӑ-мӗн, чавса пек кукӑрсем **тӑва-тӑва** (< ту+а) хӑварнӑ тетпӗр. (ЇЕТ 129: 19-21)

/maldan irtse ɣaynizem de pir̄in pekeh p̄ıtrann̄ı-m̄in, ɣavza pek ɣuğ̄irzem t̄ıva t̄ıva h̄ıvarn̄ı tetp̄ır.

Önceden geçip gidenler de bizim gibi karıştırmış mı ne, kazmış gibi kavisler yapa yapa bırakmış diyoruz.

Çetëк-çatäкпа хут пуштарса сутакансем хулара утмäl пилëк пин сын. (Бëсем сëве-сëве (< сý-е) илнëрен Калькуттäра урамри пëlтерýсене, афишäсене алä çитмелле мар çëре сыпäçтараççë.) (ÏET 246: 13-16)

/šidik-šadiqpa hut puštarza sudaqanzem hulara utmäl pilik bin šın. (vızem šive-šive ilniren qal'quttira uramri pilderüzene, afišisene alı šitmelle mar šire šibištaraššı./

Şehirde yırtık yırtık kağıtları toplayıp satanların sayısı altmış beş bin kişi. (Onlar soya soya aldıklarından Kalkutta'da sokaktaki bildirileri, afişleri el ulaşamayacak yere yapıştırıyorlar.

c) /i/ ünlüsü ile biten fiillerden sonra ise, ek ile fiil tabanı arasına /y/ ünsüzü yerleşir.

Çтаппан пичче **çие-çие** (< çи-й-э) калаçать: (AÇ 143: 34-36)

/štappan piççe šiye-šiye qalajat'./

Štappan amca yıye yıye konuşuyor:

Bu zarf-fiil eki, GT'de de olduğu gibi, tek başına değil, ikileme şeklinde kullanılma eğilimindedir. Pavlov'un belirttiğine göre Aşmarin'in sözlüğünde münferiden kullanım örneklerine de rastlanılmaktadır (1957: 254, 1965: 291). Edebi eserlerde tekli kullanıma da nadiren rastlayabiliyoruz.

Тавах çäkär-яшкашән, **тăранах** çирëм. (AŞM XIV: 304)

/tavaḥ šigir-yaşqajın, tıranaḥ şırım./

*Teşekkürler etmek çorba için, **doyarak** yedim.*

Автобусран аннä-анман вäl хайсен ял çыннине, газ операторне Пантеева, **курах**²⁵⁷ кайрë. (P 32: 23-24)

/avtobusran annı-anman vıl hıyzen yal şınnine, gaz operatorne Panteyeva, quraḥ qayı./

*O otobüsten iner inmez köylüsünü, gaz operatörü Panteyev'i **görerek** gitti.*

Bugünkü dilde tek başına kurallı kullanım sadece belirli fiillerle (puşla- 'başla-' ve pıl- 'bil-') görülmektedir. Ancak bu kullanımlar, kimi Çuvaş dilciler tarafından Viryal diyalektinin konuşulduğu alanın daha çok kuzey bölgesine ait şekiller olarak değerlendirilmektedir²⁵⁸.

Пушла- 'başla-' fiili ile;

Тул **çутäла пусланä** ëнтë. (AÇ 5: 5)

/tul şudıla puşlannı ĩndı./

*Dışarısı aydınlanmaya **başladı** artık.*

²⁵⁷ Örneklerin sonundaki **ax** /h/ kuvvetlendirme edatıdır.

²⁵⁸ Bu sözlü bilgi, Çuvaş Devlet Humaniter Bilimler Enstitüsü dilcileri Alina Sosayeva ve Aleksandr Kuznetsov'dan alınmıştır.

Эпё кил картине тухрәм та турпас татәкә илсе кёпе җинчи җустана **хыра пушларәм**. (АҢ 14: 24-25)

/ebī kil ɣardine tuɣram da turbas tadıǵı ilze kībe ʃinci ɟustana ɣıra puʃlarım./

Ben evin avlusuna çıktım ve yonga parçası alıp gömleğimin üstündeki hamuru kazımaya başladım.

Чунё сисрә Иван Петровичән. Вәл пәр сәлтәвсәрах пәшәрханмарә. Райком инструкторәсем пәрин хыҗҗән тебри **киле пушларәҗ**. (P 97: 17-19)

/ɟunı sizrī ivan petroviçin. vıl pır sıldavzıraɣ pıjırɣanmarı. raykom instruktörizem pırin hıʃʃın tepri kile puʃlarıʃ./

*Ivan Petroviç'in içine doǵdu. O sebepsiz yere endişelenmedi. Rayon komitesinin eǵitmenleri birbiri ardından **gelmeye başladılar**.*

Кун хыҗҗән кун пәр сисәнми **ирте пушларә**. (P 107: 8)

/kun hıʃʃın kün pır sizinmi irte puʃlarıʃ./

*Günler hiç sezilmeksizin **geçmeye başladı**.*

Хулара җынсем тифпа **чирле пушларәҗ**. (КА 320: 39)

/ɣulara ʃınzem tifpa çirle puʃlarıʃ./

*Şehirde insanlar tifoydan **hastalanmaya başladılar**.*

Пәл- 'bil-' fiili ile;

Тәләх пыччи кәтүрен киле **таврәна пәлместчә**, җавәнпа куллен путеке хәваласа килме кәтәве хирәҗ тухаттам. (АҢ 35: 38-40)

/tılɣ piççi kǐdüren kile tavrına pǐlmestçi, ʃavınba kullen pudege ɣavalaza kimle kǐdǐve hirıʃ tuɣattım./

*Öksüz yavru sürüden eve **dönemiyordu / dönmeyi bilmezdi**, bu yüzden hergün kuzuyu kovalayıp gelmek için sürüye karşı çıkıyordum.*

Чәваш ләпкән пурәнма хәнәхнә. Шавлән, пурне те кәтартмалла **пурәна пәлмест** вәл. (İET 41: 18-19)

/çıvaʃ lǐpkin purınma ɣınıɣnı. ʃavlin, purne de kǐdartmalla purına pǐlmest vıl./

Çuvaşlar mütevazi yaşamaya alışmışlardır. Şaşaalı, herkese gösterecek şekilde yaşayamazlar / yaşamayı bilmezler.

Куккәш калавне Тимуш кино пәхнә пек курса ларчә. Җын каланине вәл **итле пәлмест**, түрех «курать». (İET 38: 1-2)

/kukkiʃ ɣalavne timuʃ kino pıɣnı pek ɣurza larcı. ʃın ɣalanine vıl itle pǐlmest, türeh "çurat"/

*Dayısının konuşmasını Timuş film izlemiş gibi seyretti. O insanların konuşmalarını **dinleyemez / dinlemeyi bilmez**, doğrudan görür.*

Тен, шәп кәна вәл җавәнпа вәренесшән марри пирки амәшә **шухәшла пәлмест**. (İET 32: 25-28)

/ten, ʃıp ɣana vıl ʃavınba vırenesʃın marri birgi amıʃı ʃuɣıʃla pǐlmest'./

*Galiba, işte sadece bununla da onun okumak istemediği hakkında annesi **düşünemiyor***

{-А пѣл-} şeklindeki kullanım, Oğuz grubunun yeterlilik fiili ile denk fonksiyonda kullanıldığı söylenebilir.

Bu zarf-fiil eki, ТТ {-(y)Xp} ve {-(y)ArAk} eklerinin işleviyle, anlamı pekiştirilmiş olarak da kullanılmaktadır.

Эпѣ те ҫакантах майлашса ыранхи хаҫат валли мѣн кирлине **ҫыра-ҫыра** илтѣм. (УН 201:33-34)

/ebî de ҫağındaḡ maylaşsa iranhi haşat valli mîn kirline şıra-şıra ildim./

*Ben de burada normale dönerek yarınki gazete için gerekeni **yazarak / yazıp** (hh. yaza yaza) aldım.*

Каҫ варринчех «кăвак ҫутă килет, вьльăхсене апат парас... ҫул та уҫмалла» тесе, тумланса, акайсем чарнине итлемесѣрех пўртрен **туха-туха** ҫўреме тытăннă. (ІУ 180: 34-37)

/kaş varrinceh “kîvaқ şudî kilet, vî’îhsene apat paras ... şul da uşmalla” teze, tumlanza, ağazem çarnine itlemezîreh pürtren tuḡa-tuḡa şüreme tıtînnî./

*Gece yarısında “mavi ışık gelir, hayvanlara yiyecek vereyim... yol da açmalı” diye, giyinip, ablalarının engellemelerini dinlemeyerek evden **çıkarak / çıkıp** (hh. çıka çıka) dolaşmaya başlamış.*

Машина умне хут укҫасем **вѣсе-вѣсе** анаҫҫѣ. (Р 289: 11)

/maşina umne hut uқşazem vişe-vişe anaşşı./

*Arabanın önüne kağıt paralar **uçarak** (hh. uça uça) düşüyorlar.*

Bu zarf-fiil ekinin, ET *ök* edatının Çuvaşça dengi {AH} biçimini alarak anlamının kuvvetlendirildiği kullanımlar da görülebilmektedir²⁵⁹.

Анне **ятла-ятлах** мана лаҫҫа кѣртрѣ. (Аҫ 117: 12)

/anne yatla-yatlaḡ mana laşşa kîrtî./

*Annem **kıza kıza** beni barakaya soktu.*

— Аттесем те туртмаҫҫѣ пирѣн. Паҫҫулкăра туртакан ҫын Хѣветѣр мучи кăна юлнă. Ыттисем веҫех пăрахнă,— **кула-кулах** аңлантарать Вадим. (ŞР 108: 21-23)

/— attezem de turtmaşşı pirîn. Paşşulķira turdağan şın hîvedîr mucî ġîna yulnî. ittizem veşeh pîraḡnî, — kula-kulaḡ înlandarat’ vadim./

— Bizim babalar da sigara içmiyorlar. Paşşuka’da sigara içen kişi sadece Hivetir amca kaldı. Diğerleri tamamen bıraktı, — güle güle anlatıyor Vadim.

Каччăсем **хисте-хистех** Лисука черкке ҫурă еҫтерчѣҫ. (S 133: 28: 32)

/kaççîzem histe-histeh lisuқа çerkke şurî işterciş./

*Delikanlılar **ısrar ede ede** Lisuk’a yarım kadeh içirdiler.*

²⁵⁹ Bu ekleşmede zarf-fiil eki ile edatının ünlüsü nöbetleşmektedir.

5.2.3.1.2. {-ApAx} /{-ArAH}/ ZARF-FİİL EKİ

Çuvaşa üzerine yapılan araştırmalarda, bu biçim bir zarf-fiil eki olarak gösterilmemektedir. Meselâ Pavlov, bu yapıyı {-A} zarf-fiil eki bölümünde tartışmaya açarak, {-A} zarf-fiil ekinin karşılaştırma eki olarak anlamının zayıfladığı bir yapı olduğunu söylemekle yetinmiştir (Pavlov 1957. Oysa bu zarf-fiil eki, TT. {-(y)ArAk} ekinin dengi olarak Çuvaş Türkçesinde kullanılmaktadır. Bu durumda bu biçimi Çuvaş Türkçesinde ayrı bir zarf-fiil eki olarak değerlendirmek daha uygun olacaktır.

Bu ekin, [-apax] /[arah]/ ve [-epex] /[ereh] şeklinde iki değişken biçimi mevcuttur.

{-ApAx} zarf-fiil ekinin ses-biçim görünüşleri **{-A}** zarf-fiil ekinde olduğu gibidir.

1. Ünsüzlerden sonra;

Пёрре эфир вӑрлӑхлӑх ыраш ҫапатпӑр. Пичче те йӑтем ҫинчех, анчах вӑл кӑшт-кашт кӑна ӗҫлекелет, хӗвел ӑшшинче **ларарах** пӑрать. (Аҫ 210: 8-10)

/pirre ebir virl̥hl̥h iraş şabatp̥ir. piççe de yidem şinceh, ancah v̥il k̥işt-kaşt kana işlekelet, h̥ivel işşince lararah p̥irat’/

*Bir keresinde biz tohumluk çavdar dövüyoruz. Abim de saban üstünde, ancak o sadece az buçuk çalışıyor, güneş altında **oturarak** dönüyor.*

Хӗсӗк куҫӗ шыва чиксе кӑларнӑ кӱкен ҫырли пек — йӑлтӑркка хура. Куҫ хупаххисем хулӑн. Пит шӑммисем **тухарах** тӑраҫҫӗ. (ӀЕТ 110: 14-16)

/h̥iz̥ik kuʃi şiva çikse қаларнi kügen şirli pek - y̥ıldır̥kka h̥ura. kuş h̥ubahhizem h̥ul̥in. pit ş̥immizem tuҳarah t̥iraşş̥i./

Kısık gözü suya sokulup çıkarılmış çakal eriği gibi parlak siyah. Göz kapakları kalın. Elmacık kemikleri çıkık (hh. çıkarak) duruyorlar.

Тарпа кӑшт **сарӑхарах** панӑ костюмӗн кӗсйисенче унӑн яланах тӑрлӗ словарьсем, справочниксем, ал ҫыру тӑркемӗ. (ӀЕТ 183: 34-35)

/tarba k̥işt sar̥h̥arah pan̥i kostyum̥ın k̥işiizence un̥ın yalanaḡ t̥ir̥li slovar’zem, spravoçiksem, al ş̥iru t̥irgem̥i./

*Terle biraz **sararak** verilmiş takım elbisesinin ceplerinde sürekli sözlükler, kılavuzlar, el yazısı demeti.*

Кӑшт маларах ӱпӗннипе тата пуҫне **чалӑштарарах** тытнипе, вӑл илемлӗн авӑнса тӑрать. Сарӑ ҫӱҫӗ хулпуҫҫи ҫинелле сапаланнӑ. (ŞP 38: 1-3)

/k̥işt malarah̥ üb̥innibe tada puşne çaliştarah̥ titnibe, v̥il ileml̥in av̥ınza t̥irat’. Sar̥i ş̥üji h̥ulpuşş̥i ş̥inelle sabalann̥i./

*Biraz öne kaydıldığın ve başını öne **eğik olarak** tuttuğundan, o güzel bir şekilde eğimli duruyor. Sarı saçları omuzlarının üzerine doğru serpilmiş.*

Эпё труках мар, меллѣрех самант тупсассан калама шутланăччѣ те (ѣакна илтсенех пурте тата **шикленерех** пăхма тытăнчѣ Гриша кукка ѣине) — кѣттермерѣр... Эпѣ Чулхулана каятăп. (ІҮ 125: 17-20)

/ebî truķaḡ mar, mellîreh samant tupsazzîn ḡalama ŗutlanîççî de (ŗaḡna iltzeneh purde tada ŗiklenereh pîḡma tîtinçîŗ ḡriŗa ḡuḡḡa ŗine) – kîttermerîr... ebî çulḡulana ḡayadîp./

*İŗte ŗimdi sŗyleyeyim ŗyleyse, dedi. Ben birden bire deḡil, daha uygun bir zaman bulunca sŗylemeyi dŗŗŗnmüŗtŗm (bunu duyunca herkes Griŗa dayıya daha da **endiŗelenerek** bakmaya baŗladılar) ama bekletmediniz... Ben Niijniy Novgorod'a gidiyorum.*

Пѣтѣмѣшле илсен, ѣенѣлѣхсем ял халăхне килѣшеѣѣ, ѣав хушăрах хăш-пѣр тѣлѣшрен **иккѣленерех** те шухăшлаттараѣѣ. (ІҮ 128: 14-16)

/pîdîmîŗle izlen, ŗinîlîhsem yal ḡalîḡne kilîŗeŗŗŗ, ŗav ḡuḡîraḡ ḡîŗ-pîr tîlîŗren ikkîlenerej de ŗuḡîŗlattaraŗŗî./

*Genel olarak yenilikler kŗy halkına uygun gelmesine raḡmen, bazı yŗnlerden **ŗŗphelendirerek** de dŗŗŗndŗrŗyor.*

Çапла пултăр: эсир мана пăтне пѣр пус **йўнетерех** паратăр, эпѣ сире виѣѣ витре эрех лартатăп. (КА 53: 23-24)

/ŗapla puldîr: ezir mana pîtne pîr pus yŗnedereh paradîr, ebî sire viŗî vitre ereh lardadîp./

*ŗŗyle olsun: siz bana çuvalını bir pus²⁶⁰ **ucuzlatarak** verirsiniz, ben size ŗç kova içki yaparım.*

Хăлхара ѣуна сасси, юр кăчăртатни... Наŗтыя, манран ѣŗллѣскер, питне шурă перчеткипе хупласа, **пѣкѣрѣлерех** утатъ. (ІҮ 317: 12-14)

/ḡîlḡara ŗuna sassi, yur ḡîcîrdîtnî... Naŗt'yai marna ŗŗllîsker, pitne ŗurî percetkibe ḡuplasa, pîḡîrîlereh udat'./

*Kulakta kızak sesi, kar gıcirtısı... Benden uzun olan Naŗtya, yŗzŗnŗ beyaz eldivenle ŗrtŗp, ŗne **eḡilerek** yŗrŗyor.*

— Çѣнтерместпѣр-им? — терѣ **ѣилленерех** Камаев Павел; унăн икѣ пичѣшѣ Хѣрлѣ Çар командирѣсем, вѣсене вăл никам хирѣѣ тăрайми ѣѣнтерѣѣѣсем пек курать, вăрѣа часрах пѣтерттерсе хăвăртрах та сывă тавăрасăн. (ІҮ 335: 29-32)

/— ŗîndermestpîr-im? — terî ŗilleneh ḡamayev pavel; unîn igî piççîŗî hîrlî ŗar ḡomandîrîzem, vîzene vîl niḡam hiriŗ tîraymi ŗînderŗjîzem pek ḡurat', vîrja çasraḡ pîtertterze ḡvîrtaraḡ da sıvî tavîrasŗîn./

— Yenmiyor muyuz?, dedi sinirlenerek Kamayev Pavel. Onun iki abisi Kızıl Ordu'da komutan, onları hiç kimsenin karŗı duramayacaḡı muzaffer insanlar gibi gŗrŗyor. Savaŗı hemen bitirtip onları çabucacık saḡ dŗndŗrmek istiyor.

²⁶⁰ Pus: Rublenin yŗzde biri.

2. Ünlülerden sonra;

— Мёнле, хӳрамарӳн-и? — ыйтрӳ вӳл **васкарах** (< васка-арах). (Aç 140 27)
/mĩnle, hĩramarĩn-i? — ıytrĩ vĩl vaskarah.

“Nasil, korkmadın mı?”, **acele ederek sordu.**

— Мён пулнӳ, Назар Егорччӳ? Ма кун пекех килтӳн? — **хӳрарах** (< хӳра-арах) ыйтрӳчӳ Евгенипе Аркаш, ун ҫывӳхнех пырса. (Sa 276: 2-4)

/— mĩn pulnĩ, nazar yeęorҫҫĩ? Ma ҫun bekeh kildĩn? — hĩrarah ıytrĩş yevgenibe arҫaş, un şivĩhneh pırza.

*Yevgeni ile Arkaş, onun yakınına gidip **korkarak** sordular: Ne oldu Nazar Yegorҫҫi? Niçin böyle geldin?*

— К-шу-у! Кша-а,— тет вӳл **юрларах** (< юрла-арах), питӳ аякран ҫывхарнӳ пек, сассине майӳпе вӳйлатса пырса унтан, яланхи пекех, мӳн сасӳпа пур вӳйран кӳшкӳрса ярать: — Кшо! Кшо!.. (Ун 405: 3-6)

/— ҫşuu! ҫşaa, — tet vĩl yurlarah, pidĩ ayaҫran şivҳarnĩ pek, sassine mayĩbe vĩylatsa pırza undan, yalanhi pekeh, mĩn sazĩba pur vĩyran ҫĩşҫĩrza yarat’: ҫşo! ҫşo!..

— *K-şu-u! Kş-a-a, — diyor o şarkı **söyleyerek**, çok uzaktan yakınlaşmış gibi, sesini yavaş yavaş arttırıp sonra, her zamanki gibi, yüksek sesle, bütün gücüyle bağırıyor: — Kşo! Kşo!..*

Малтанхи кунсенче кӳшт **шӳтлекелерех** калаҫатчӳ, унтан выляса терткелешме тыгӳнчӳ, юлашкинчен, пач кӳтмен ҫӳртен, пӳрусене апат паракан хӳре пычӳ те ыталарӳ. (S 46: 14-16)

İlk günlerde biraz şakalaşarak konuşuyordu, daha sonra oynaşip dürtüklemeye başladı. Sonunda, hiç beklenmedik şekilde gitti ve buzağılara yiyecek veren kızı kucakladı.

— Эпӳ вара хӳшӳсен картне ларап? — **шӳтлерех** (< шӳтле-ерех) ыйтрӳ Ласӳр. (S 52: 5-6)

/— ebĩ vara hĩjĩzen ҫartne larah? — şütlerah ıytrĩ lazĩr.

Lazır şaka yaparak sordu: Ben hangilerinin bahçesine oturuyorum?

5.2.3.1.3. {-ApAxnA} /{-ArAhpA} / ZARF-FİİL EKİ

{-ApAx} zarf-fiil biçiminden {-nA} araç-birliktelik ekinden gelişmiş olan bu zarf-fiil eki Türkiye Türkçesine “-DXktAn sonra” yapısıyla aktarılabilir. Ek, Çuvaşça incelemelerinde ayrı bir ek olarak değerlendirilmemiştir. Zaman gösterme işlevindeki bu ek, {-AspA} zarf-fiil biçiminin belirttiği noktadan daha ileride bir zamanı göstermektedir.

Bu ek, modern Çuvaş Türkçesinde işlek bir zarf-fiil eki değildir. Ekin [-apaxnA] /[-arahpA] / ve [-epexne] /[-erehpe] / şeklinde iki değişken biçimi vardır.

Екин ses-biçim görünmleri {-A} zarf-fiil ekininki gibidir.

—Чатать çав халăхэ,— терё Хёветли кăшт **тăхтарахпа**,— мён чухлэ ыра çын пётрë. (УН 107: 30-32)

/- çıdat' şav halıhı, - terı hıvetli kışt tıhtarahpa, - mın çuhlı ırı şın pıtrı./

Hıvetli biraz bekledikten sonra "Bu halk dayanır, ne çok iyi insan yok oldu" dedi.

Пăртак **тăрарахпа** Шёшлэ Якурё пупсем патёнчен тухса утрё. (Аç 202: 4-5)
pırdak tıarahpa şışlı yağurı pupsem padıncen tuhsa kayrı./

Biraz durduktan sonra Şışli Yakuri papazların yanından çıkıp gitti.

Хулпуççийёпе, ман хулпуççине тёкёнсех çуна пуçёнче ларса пынă атте Йёршшу сăрчён çуррине **хăпарарахпа** пётём келеткипе хыçалалла йывăррăн çаврăнчë. (İY 348: 35-37)

/hulpuşşiyıbe, manhulpuşşine tığınzeh şuna puğınce larza pını atte yışşu sırcın şurrine hıbararahpa pıdım kıletkive hıjalalla yıvırrın şavrıncı./

*Omzuyla, benim omzuma dokunur vaziyette kızağın önünde oturarak giden babam Yırşşu tepesinin yarısına **çıktıktan sonra** bütün vücuduyla yavaşça arkaya döndü.*

Галя хăйсен тёлне **çитерехпе** малтан чупса кайрë. Пўрт уççине амăшë хурса хăварнă çёртен васкаса илчë те пўрте уçрë. (Аç 250: 7-9)

/galya hıyzen tılne şiderehpe maldan çupsa kayrı. pırt uşşine imığı hurza hıvarnı şırden vaşkaza ilcı de pırde uşrı./

Galya kendi mahallerine ulaştıktan sonra önden koşup gitti. Evin anahtarını annesinin koyduğu yerden aceleyle aldı ve evi açtı.

Пёчëккë чух а́на ял çыннисем кётў ачи тесе чённë; **ўсерехпе**, хăй яштака пў-çиллë илемлë сар ача пулса çитёнсен, а́на кётўç тесе чёнме тытăннă. (İET 226: 1-4)

/pıçıkkı çuh ina yal şinnizem kıdü aci teze çınnı; üzerehpe, hıy yaştağa pü-şillı ilemlı sar aca pulza şidınzen, ina kıdüş teze çınme tıdınnı./

*Küçükken köylüleri onu sürü çocuğu diye çağırıyorlardı, **büyüdükten sonra**, uzun, boylu poslu yakışıklı bir çocuk olunca, onu çoban diye çağırmaya başladılar.*

Тёттёмленерехпе пёчëк автобус килет масар çине. Унăн шоферë кăшăлсене васкаса тиет те килнë çулпах каялла вёçтерет. (Ş 79: 5-7)

/tıtımlenerehpe pıçık avtobus kılet mazar şine. unın şoferı kıjılzene vaşkaza tiyet de kilnı şulbah kayalla vışteret./

Hava karardıktan sonra küçük otobüs mezarlığa gelir. Onun şoförü yığınları aceleyle yükler ve geldiği yoldan geriye gider.

5.2.3.1.4. {-АрАххĂн} /{-ArAHHĭn}/ ZARF-FİİL EKİ

{-АрАххĂн} biçimi, **{-АрАх}** zarf-fiil ekinden, zarf fonksiyonunda isimler türeten **{-Ăн}** ekiyle genişleyerek oluşmuştur. **{-АрАх}** ekine kıyasla daha kuvvetli bir anlam katan bu ekin modern Çuvaş Türkçesinde işlek olarak kullanıldığını söylemek güçtür.

Ekin, **[-араххăн]** /[-arahĥĭn]/ ve **[-ереххĕн]** /[-erehhĭn]/ şeklinde iki biçimi vardır.

Ekin ses-biçim görünümleri {-A} zarf-fiil ekininki gibidir.

— Эсĕ, — тетĕп **кулараххăн**, — мана улталаймăн, Дария. (ІҮ 257: 4-5)
/ezi, tedĭp ħularahĥĭn, - mana uldalaymĭn, dariya.
*Ben **gölerek** “Dariya beni aldatamayacaksın” diyorum.*

«Нивушлĕ хыпар ħитнĕ?» — каллех шухăшларĕ Лимашкин, анчах кăмăлне палăртмарĕ, **шўтлереххĕн** каларĕ: (VYV 125: 7-8)

/’nivušlĭ ħıbar ħitnĭ?’ - ħalleh ŧuĥĭŧlarĭ limaŧkin, ancaĥ ħimĭlne pĭlartmarĭ, ŧĭtlerehhĭn ħalarĭ./

“Acaba haber mi ulaŧtı” tekrar dĭŧĭndĭ Limaŧkin, ancak dĭŧĭncesini gĖstermedi, ŧaka yaparak dedi:

— Мар... — майĕпен те тытăнчăклăн, ħав вăхăтрах **именереххĕн** каласа хучĕ Нюра. — Пичче те пур... Хулара ёħлет... Учитель. (ІЕТ 171: 34-36)

/-mar... - mayĭben de tidĭncĭklĭn, ŧav vĭĥĭtraĥ imenerehhĭn ħalaza ħucĭ nyura. — piħĕ de pur... ħulara ĭŧlet... uĕitel’./

— *Değil... — yavaŧħa ve kekeleyerek, biraz da ĕekinerek sĖyledi Nyura. — Abim de var... ŧehirde ĕalıŧıyor. ŖĖretmen.*

5.2.3.1.5. {-ca} /{-SA}/ ZARF-FİİL EKİ

GT ile Çuvaş Türkçesi arasındaki en önemli farklılıklarından biri bu zarf-fiil ekinde görülmektedir. Çuv.’da {SA} şeklinde kullanılan bu ek, GT’de {(X)p} biçimindedir.

Bu zarf-fiil eki zaman zaman TT’deki {-(y)ArAk} zarf-fiil eki ile aynı işlevde de kullanılmaktadır.

Zarf-fiil eki, ünlü ve ünsüz uyumuna göre **[-ca]** /[-sa]/, /[-za]/ve **[-ca]** /[-se]/, /[-ze]/ şeklinde dört biçimbirime sahiptir.

Ekin /s/'li biçimleri, sert sessiz ünsüzlerden sonra; /z/'li biçimleri ise, yumuşak ünsüzler ve ünlülerden sonra kullanılmaktadır.

Хёвел **тухса** сарълма тытәнсан Мётри лаша **кўлсе** арәмне, икё ачине — Иванпа Альтике — **лартса** тырă вырма **тухса** кайнă. (АҢ 6: 1-3)

/h'ivel tuħsa sarılma tıdınzan mıtri laşa külze arımne, ig' acine – ivanba al'tige – lartsa tırı vırma tuħsa қaynı./

*Güneş **doğup** yükselmeye başlayınca Mitri at **koşumlayıp** karısını, iki çocuğunu, - İvan ile Al'tik'i-, **oturtarak** ekin biçmeye gitmiş.*

Эпё **пăхкаласа шухăшласа** ларнă вăхăтра хёвел анăҫ енчен хура пёлёт **хупăрланса** киле пуşланă, ҫёрпе пёлёт пёрлешнё ҫёрте **ярăмланса** пырать. (АҢ 48: 12-14)

/eb'ı pıħқalaza řuħıřlaza larnı vıħıtra h'ivel anış yencen ĥura p'ilit ĥubırlanza kile puşlanı, şırbe p'ilit pırleşnı şırde yarımłanza pırat'./

Ben düşünceli bir şekilde (hh. bakıp düşünerek) oturduğum anda batıdan kara bulut toplanarak gelmeye başladı. Yerle göğün birleştiği yerde kümeleşip geçiyor.

Нина апат **ҫисе** савăт-сапасене тирпейленё хыҫҫăн ҫăлантан **тухса** сётел умне **пырса** ларчё, шухăша кайрё. (АҢ 215: 7-8)

/nina abat řize savıt-sabazene tirbeylenı ĥıřřın ҫıłandan tuħsa şıdel umne pırza larcı, řuħıřa қayrı./

*Nina yemek **yiyip** kapacakları düzenledikten sonra mutfaktan **çıkarak** masaya **gidip** oturdu, düşünceye daldı.*

Алă ҫитнё ҫăмартасене тирёке **пустарса** пётерсессён пётём кёлеткемпе каялла **ҫаврăнса** инҫетрисене урапа ҫаклата-ҫаклата **кустарса** кăлартам. (ІҮ 29: 16-28)

/alı şitnı şımarbazene tırıge puştarza p'iterzessın p'ıdım k'iletkembe қayalla şavrınza injetrixene uraba řaқlada-řaқlada қustarza қıłardım./

*Elimin ulaştığı yumurtaları tabağa **toplayıp** bitirince bütün vücudumla geriye **dönüp** uzaktakileri ayağımla ҫektire ҫektire **yuvarlayarak** ҫıkardım.*

Пулă тытмалли вырăн **шыраса** тупма ҫивёч куҫ та асталăх кирлё. Унта тарăн авăр пултăр, шывё те **пăтранса** та **кăпăкланса** мар, тўлеккён те сарлакан **ҫаврăнса** юхтăр. (ІЕТ 10: 23-26)

/pulı tıtmalli vırın şıraza tupma sivıç қuř da řtalıħ kirlı. unda tarın avır puldır, şıvı de pıtranza da қıpıқłanza mar, t'ulekkın de sarлақan şavrınza yuħtır./

*Balık tutulacak yer **arayıp** bulmak için keskin göz ve ustalık gerekli. Orada derin bir girdap olsun, suyu da **bulanarak** ve **köpüklenerек** değil, yavaşça ve genişçe **dönerek** aksın.*

Тăшмана хăвăртрах **хăваласа** ямасан вăл тата мён чухлё халăха пётерё?! (ІҮ 249: 37-38)

/tışmana ĥıvırtraħ ĥıvalaza yamazан vıl tada mın ҫuħlı ĥalıħa p'iterı?!/

*Düşmanı hemen **kovalayıp** sürmesen o daha ne çok insanı öldürecek?!*

Салтака каякан ашшĕ чĕн юлашкинчен амĕшне **ыталаса** чуптурĕ. (SA 35: 13-14)

/saldāğa qayağan aššĭ çĭn yulaškincen amĕšne ıdalaza çupturĭ./
*Askere giden babası son defa annesini **kucaklayıp** öptü.*

Питĕ хăвĕрт **сутса** пĕтертĕмĕр. (ТТÇ 115: 29-30)

/pidĭ ħĭvĭry sutsa pĭterdĭmĭr./
*Çok çabuk **satıp** bitirdik.*

...Çапла **калаçса** сĕтел хушшинчен тухрăмăр. Урамра **сыв пуллашса** уйрăлтăмăр. (УН 181: 13-14)

/...şapla qalaşsa şidel ħuşšincen tuħrĭmĭr. uramra sıv pullaşsa uyrĭldĭmar./
*...Böyle **konusup** masanın başından kalktık. Sokakta **vedalaşıp** ayrıldık.*

Çăнăх çитмерĕ тесе анне чара **илсе** кўрше кивçен çăнăх илме **тухса** кайрĕ. (АÇ 14: 3-4)

şĭnĭĥ şitmerĭ teze anne çara ilze kürşe kivçen şĭnĭĥ ilme tuħsa qayrĭ./
*Un yetmedi diye annem tabağı **alıp**, komşuya ödünç un almaya **çıkıp** gitti.*

Çапла аттепе анне şкула çўреме мана мĕн-мĕн кирлине йăлтах **хатĕрлесе** çитерчĕç. (İY 110: 41-42)

/şapla attebe anne şkula şüreme mana mĭn-mĭn kirline yĭldaĥ hadĭrleze şiderçĭş./
*Bu şekilde babam ve annem okula gitmek için bana gerekli olanları tamamen **hazırlayıp** sağladılar.*

Тиек çынсем хушшине **кĕрсе** çухалчĕ. (КА 170: 10)

/tiyek şınsem ħuşšine kĕrşe şuħalcĭ./
*Tiyek insanların arasına **girip** kayboldu.*

Çакăнта **ўкерсе** кăтартнă çуртсем пекки лартас тетпĕр поселоқра. (P 127: 40-41)

/şagĭnda ũgerze kĕdartnĭ şurtsem pekki lartas tetpĭr poseloqra./
*Kasabada, burada **çizilip** gösterilen binalar gibisini inşa edelim diyoruz*

Пирĕн тăшмана часрах **çĕнтерсе** каллех телейлĕ пурнăçпа пурăнас килет. (SA 157: 37-39)

/pirĭn tĭşmana çasraĥ şĭnderze qalleh teleylĭ purnĭşpa purĭnas kilet./
*Düşmanı çabucak **yenip**, tekrar mutlu hayatımızı (hh. hayatımızla) yaşamak istiyoruz.*

Хулара **вĕренсе** яла килнисем чылай-çке, Ирина. (ŞP 42: 24-25)

/ħulara vĕrenze yala kilnizem çılay-şke, irina/
*İrina, şehirde **okuyup** köye gelenler çok.*

Ek, tarz bildiren geçici zarf yapma görevinin yanı sıra aşağıdaki işlevleri de yerine getirmektedir:

1. Çuvaş Türkçesinde bu zarf fiil eki iki kelimenin birleşmesini sağlayarak yeni bir anlamda birleşik fiil yapar:

Ил- “al-”-се “-ip” кай “git-”: götürmek.

Евгенисен амăшĕ ăна ятарласах хăйпе пĕрле **илсе кайнă**. (SA 138: 36-37)
 Yevgenizen amîŝi ĩna yadarlazaĥ ĥıybe pĕrle ilze aynĭ./
*Yevgenilerin annesi onu özel olarak kendisiyle birlikte **götürmüŝ**.*

Ил- “al-”-се “-ip” кил- “gel-”: getirmek.

Иванпа кайсан, кирек хăсан та хĕрлĕ арпус **илсе килетĕр**, вăл суйлама пĕлет. (KA 166: 14:-15)
 /ivanba ayzan, kirek ĥĭjan da ĥĭrlĭ arpus ilze kiledĕr, vĭl suylama pĕlet./
*Ne zaman İvan ile birlikte gitseniz kırmızı karpuz **getiriyorsunuz**, o seçmeyi biliyor.*

Вĕрен- “öğren-”-се “-ip” тух- “çık-”: mezun olmak.

Хам шкултан **вĕренсе тухнă** ачасенчен чи ăстине сан патна вĕренме илсе килтĕм. (KA 164: 25-27)
 /am ŝkuldан vĕrenze tuĥnĭ acazencen i ĭstine san pada vĕrenme ilze kildĕm./
*Kendi okulumdan **mezun olmuş** çocuklardan en iyisini senin yanına okumaya getirdim.*

Çыр- “yaz-”-са “-ip” ил- “al-”: kaydetmek.

— Тăхтăр-ха, эпĕ халех магнитофонпа **çырса илетĕп** ун сассине,— терĕ Аленецев. (UH 174: 26-27)
 /— tĕĥtĕr-a, ebĭ ĥaleh maĥnitofonba şırza iledĕp un sassine, — terĕ alenetsev./
*Alenetsev, durun, ben şimdi ses kayıt aletiyle onun sesini **kaydediyorum**, dedi.*

Кала ‘söyle-’-са “(y)ip” пар- “ver-”: anlatmak, açıklamak.

Хăй мĕн шухăшланине Славик Антошкăна пĕтĕмпех **каласа пачĕ**. (ŖP 145: 9-10)
 /ĥıy mĕn ŝuĥĭŝlanine slavik antoŝına pĕdĕmbeh alaza paĭ./
*Slavik kendisinin dĕŝĕndĕklerini Antoŝka 'ya tamamen **anlattı**.*

2. Bu zarf-fiil ekiyle kalıplaşmış kimi edatlar meydana gelmiştir:

тесе (< те-се) /teze/ ‘diye’

ятарласа (< ятарла-са) /yadarlaza/ ‘özel olarak, özellikle’

пуçласа (< пуçла-са) /puşlaza/ ‘-den itibaren’

3. Viryal ağızlarında öğrenilen geçmiş zaman işaret eder²⁶¹ (Pavlov, 1957: 247-248). Bu durumuyla kimi lehçelerde görülen {(X)p} ekli geçmiş zaman biçimleriyle denkleşir:

Эп ку кёнекене тахсанах **вуласа**. (Pavlov, 1957: 248)
/ep ɣu kinegene taɣsanaɣ vulaza./
Ben bu kitabı çoktan okumuşum.

Сарă сăрлă алăк патёнче каччăпа хёр тăнине **курса-и** эсир? (Pavlov, 1957: 248)

/sarı sırlı alık padince kaççıba hır tınine ɣurza-i ezir?/
Sarı boyalı kapının yanında delikanlı ile kızın durduğunu siz görmüş müsünüz?

4. Gramerleşme sonucunda oluşmuş fiil birleşmelerinde, Çuvaş Türkçesinde {-SA} zarf-fiili kullanılmaktadır.

Эпё Плаки аппа ман пуça **çуса янине** каласа патăм. (Аç 71: 35-36)
/ebı plaki appa man puça şuza yanine ɣalaza padım./
Ben Plaki ablanın başını yıkadığını (hh. yıkayıp gönderdiğini) anlattım.

Кашни хута тѣплѣн **вуласа тухать**. (КА 340: 27)
/kaşni ĥuda tıplın vulaza tuɣat'./
Her kağıdı dikkatlice okuyor (hh. okuyup çıkıyor.)

Сасартăк пѣтѣм çан-çурăм **çўсенсе кайрѣ**. (İY 133: 12)
/sazardık pıdım şan-şurım şujenze ɣayrı./
Birden bütün vücudu ürperdi (hh. ürperip gitti.)

5. Bu zarf-fiil ekinin ikileme biçiminde kullanıldığı da görülmektedir:

a) Aynı fiilin ikilenmesi ile,

Ура сасси **çывхарса-çывхарса** пычѣ те, чўрече еннелле тăсăлса ўсекен сирень турачѣ лăстăртатса силленчѣ. (ТТç 153: 32-34)

/ura sassi şıvɣarza-şıvɣarza pıçı de, çürece yennelle tızılza üsegen siren' turacı lıstırtatsa sillenci./

Ayak sesi yaklaşıp yaklaşıp geldi ve pencere tarafına doğru uzanıp büyüyen leylağın dalı sessizce hareket edip sallandı.

Сăрта ăна Микулайпа Геннади пѣр кантраран тытса, **чарăнса-чарăнса** канса, унталла-кунталла пăрқаланса, аллисене кастараслах ыраттарса аран туртса хăпартаççѣ. (İY 64: 31-34)

/sırta ina miɣulayba gennadi pır ɣantraran tıtsa, çarınza-çarınza ɣanza undalla-ɣundalla pırɣalanza, allizene ɣastaraslaɣ ırattarza aran turtsa ĥıbardaşşı./

Mikulay ile Gennadi bir urganla tutup, durup durup dinlenerek, oraya buraya çevrilerek, ellerini kestirircesine ağırtarak zorla çekip onu tepeye çıkarıyorlar.

²⁶¹ Bu kullanım için metinlerimizde örnek tespit edemedik. Ancak, Viryal ağızının konuşulduğu Murgaş ili Adabay köyünde bu şekilde kullanımın yaygın bir şekilde var olduğunu gördük.

Кăкăрта темёнле хытă япала çуралчĕ. Вăл **ўссе-ўссе** пычĕ те ăна çурса пăрахасла ыраттарма тытăнчĕ. (ТТÇ 4: 33-34)

/kīgirda teminle hidī yapala şuralcī. Vīl ūsse-ūsse pıçı de ına şurza pırahasla irtattarma tıdincī./

*Göğüste nasıldır bilinmez sert bir şey çıktı. O **büyüyüp büyüyüp** gitti ve onu yararcasına ağrımaya başladı.*

Krş. ТТ. *Kendimi tutamıyordum, **ağlayıp ağlayıp** oturuyordum.* (Şi, 22)

İkilemenin arasına **{тА}** /{dA}/ edati girmiş kullanımlar da görülebilmektedir:

Çырнине лайăх вулакан пек такăнмасăр, çемçe те йăваш сасăпа калатчĕ вăл юмахĕсене. Хăшне-пĕрине, вăрăммисене, икĕ-виçĕ каç **каласа та каласа** пĕтерейместчĕ. (İY 20: 4-6)

/şırnine layīh vulağan pek tağınmazır, şemje de yıvaş sazıba қалатçı vīl yumağızene. ħışne-pırne, vīrīmmizene, igī-vijī қаş қалaza da қалaza pıdereymestçı./

O yazdığını iyi okur gibi takılmadan, yumuşak ve yavaş sesle anlatırdı masalları. Bazısını, uzunlarını, iki üç gece anlatıp anlatıp da bitiremezdi.

b) Farklı fiillerin ikilenmesi ile:

Эс — хресчен ачи! — çурту таврашĕнчи йывăç-курăк шывшăн **антăхса-асапланса** ларнине курмастăн-им? (SA 183: 12)

Es – hresçen aci! – şurdu tavraşıncı yivş-қurıқ şivşın andıhsa-azaplanza larnine қurmastın-им?

*Sen, çiftçi çocuğu, evinin çevresindeki bitkilerin su için **zulüm çekip, azap görüp** durduklarını görmüyor musun?*

Поселок çумĕнчи ял кĕтĕвĕ те, **макăрашса-мĕкĕрешсе** улăх тăрăх ялалла иртрĕ. (УН 489: 25-27)

/poseloқ şumıncı yal kıdıvı de, mağaraşsa-mığireşse ulıh tırıh yalalla irtri./

*Kasaba yanındaki köyün sürüsü de, **bağrışıp böğrüşüp** çayır yolundan köye doğru geçti.*

Артур нимĕн **шутласа-туса** тăмарĕ, форточка витĕр вакун ăшне **авкаланса-хускаланса** кĕрсе те кайрĕ. (ŞP 110: 4-5)

/artur nimın şutlaza-tuza tımarı, fortoçқа vidır vağun işne avқаланza-ħuşқаланza kırze de қayrı./

*Artur hiçbirşey **düşünüp müşünüp** (hh. düşünüp yapıp) durmadı, vasistas içinden **eğilip бүкүлүп** vagonun içine girip gitti.*

Çамрăк чухне **ёссе-çисе** юл, ватăлсан лартса парсан та çиессĕ килмĕ, çумна тем пек хитре хĕрарăм пырса выртсан та пăхассу килмĕ, атя! (ТТÇ 308: 4-6)

/şamrıқ çuħne işse-şize yul, vadılzan lartsa parzan da şiyessü kilmı, şumna tem pek ħitre ħırarım pırza vırtсан da pıħassu kilmı, atya!/
Gençken **yıyip içip** yaşa, yaşlanınca koyup verseler de yiyessin gelmeyecek, yanına çok güzel bir kadın gelip yatsa da bakasın gelmeyecek, haydi!"

c) Bu zarf-fiilin, nadir olsa da, üçlemeli kullanım örnekleri de görülebilir:

Ларать вӕл кӕмӕл ҫулҫӕллӕ хӕва айӕнче **савӕнса-хӕпӕртесе-рехетленсе** хӕйпе хӕй калаҫса. (РМК 5: 33-35)

/larat' vӕl kӕmӕl ҫulҫӕllӕ hӕva ayӕnce savӕnza-hӕbӕrdeze-rehetlenze hӕybe hӕy ҫalajat'./

*O kendi kendine konuşarak gümüş yapraklı söğüdün altında sevinçli, neşeli ve rahat bir şekilde (hh. **sevinip, neşelenip, rahatlayıp**) oturuyor.*

Zarf-fiil eki {АН} kuvvetlendirme edatı ile birlikte de kullanılabilir:

Госпитале **пырсах** ӕна Ҫурҫӕр Тинӕс-ҫар флочӕн командующийӕ Арсений Григорьевич Головка вице-адмирал Хӕрлӕ Ҫӕлтӕр орденӕпе наградаланӕ. (VTҫ 17: 24-27)

/gospitale pırzaḡ ӕna ҫurҫӕr tinӕs-ҫar floçӕn ҫomanduyuҫçiyӕ arseniy hriḡor'yeviç golovko vitse-amiral hӕrlӕ ҫӕltӕr ordenӕpe naḡradılanӕ./

Kuzey deniz ordu filosunun komutanı Visamiral Arseniy Grigor'yeviç Golovko hastaneye gidip onu Kızıl Yıldız nişanıyla ödüllendirdi.

Вара, килте мунча кӕтни ҫинчен аса илсе, **васкасах** картишне кӕчӕ. (ЅР 119: 34-35)

/vara, kilde munca kӕtni ҫincen aza ilze, vaskaḡaḡ ҫartiḡne kӕçӕ./

*Sonra, evde muңçanın hazır olduğunu (hh. beklediğini) hatırlayıp **acele ederek** avluya girdi.*

Иванпа Соболев ӕна нумай кӕттермерӕҫ: кирлӕ япалисене **хатӕрлесех** хунӕ. (КА 200: 28-29)

İvanba sobolev ӕna numay kӕttermeriҫ: kirlӕ yabalizene ḡadırlzeh hӕni./

*İvan ile Sobolev onu ҫok bekletmediler, gerekli eḡyaları **hazırlayıp** koymuḡlar.*

Ӕсӕ куҫ умӕнче ҫук пулсан ӕпӕ ялан саншӕн **шикленсех** ларатӕп. (Аҫ 214: 19-20)

/eçӕ kuḡ umӕnce ҫuḡ pulzan ebӕ yalan sanḡӕn šiklenzeh laradıp./

*Sen göz önünden yok olunca, ben sürekli senin için **endişelenip** duruyorum (hh. oturuyorum).*

Bu zarf-fiil eki **пек** /pek/ son çekim edatıyla birlikte kullanılarak edat grubu meydana getirmektedir:

Шутсӕр ҫӕмӕллӕн утатӕ, утса мар, **чупса пек** ҫӕрет вӕл, — ялан васкатӕ. (İҮ 255: 24-25)

/ḡutsӕr ҫӕmӕllӕn udat', utsa mar, ҫupsa pek ҫüret vӕl, - yalan vaskaḡat'./

*Çok kolay yürüyor, yürüyüp değil, **koşar gibi** (hh. koşup gibi) dolaşıyor o, sürekli acele ediyor.*

— Асту, — терӕ вӕл тепӕр хут, мана сывӕ юлма **вӕрентсе пек**, — сылтӕм фланḡ уҫӕ. (VTҫ 206: 42-43)

/— astu, — terӕ vӕl tebӕr hut, mana sıvӕ yulma vӕrentse pek, - sıldım flang uḡӕ./

*“Dikkat et”, dedi o bir kez daha, bana sağ kalmayı **öğretir gibi** (hh. öğretip gibi), “sağ cenah açık”.*

5.2.3.1.6.-7. {-CAH} /{-SAn}, {-CAccÄH} /{-SAssİn} / ZARF-FİİL EKLERİ

Çuvaş Türkçesi üzerinde yapılan incelemelerde {CAH}, {CACĀH} zarf-fiil ekleri işlevsel bakımdan aynı oldukları ve köken bakımından ortaklık iddialarından dolayı tek başlık altında değerlendirilmişlerdir. Biz incelemelerin geleneğine uygun olarak bu ekleri aynı bölümde ele alacağız.

Bu zarf-fiil ekleri, zaman gösterme işlevi bakımından TT'deki {(y)XncA}, {DXK+İYE+(n)DA}, {DXK+İYE zaman} yapılarına denk gelmektedir. Ancak, Çuvaş Türkçesinde bu zarf-fiil ekinin diğer önemli bir görevi de şart ifadeleri meydana getirmektir (bkz. Şart Kipi). Ekin zaman mı yoksa şart mı anlamında olduğu bağlamından netleşebilir, bazen de her iki şekilde aktarılabilir. Pavlov, ekin zaman ya da şart anlamında kullanılmasını birlikte kullanıldığı fiillerin zaman ve kiplere göre tasnif etmiştir (1957: 249-251). Aşağıda TT'ye aktarılan örnek bu durumu daha açık olarak göstermektedir:

Çапла çав вăл ача-пăча тени: мѐн те пулин çĕннине **илтсен е курсан**, ăна, май пулсан, алăпа тытса пăхма, сăнама-тĕпçеме васкать. (ŞP 192: 33-36)

/şapla şav vĭl aca-pĭca teni: mĭn de pulin ŧĭnnine ĭltsen ye çurzan, ĭna may pulzan, alĭba tĭtса pĭħma, sĭnama-tĭpçeme vaskat'./

*İşte böyle bu çocuk dedikleri: herhangi bir şeyin yenisini **duyunca/duyarsa** ya da **görünce/görürse**, imkan varsa, onu elle tutup bakmaya, gözlemleyip incelemeye acele ederler.*

— Фронтра та пирĕн боецсем çавăн пек тăваççĕ, юлташĕсем йывăрлăха **лексессĕн** — темле хăрушă **пулсан** та — вĕсене пулăшма, хăтарма тăрăшаççĕ... (SA 74: 41-43)

/— frontra da pirĭn boyetssem şavĭn bek tĭvaşşĭ, yuldaĭzem yivĭrlĭħa leksessĭn — temle ħĭruşĭ pulzan da – vĭzene pulĭşma, ħĭdarma tĭrĭşaşşĭ.../

*Cephede de bizim askerler şöyle yaparlar: arkadaşları zora **düşünce/düşerlerse**, ne kadar tehlikeli olsa da onlara yardım etmeye, kurtarmaya çalışırlar....*

Bu ikili anlam özelliğinden dolayı, ekler 'şart-zaman zarf-fiili' şeklinde adlandırılmıştır (Yegorov 1954: 319).

Bu zarf-fiil eklerinin GT'deki denklere geçmiş zaman sıfat-fiili üzerine bulunma durumu eki ya da eşitlik durumu ekinin gelmesiyle²⁶² oluşmaktadır. Çeşitli lehçeler ile denk biçimlerden de görüldüğü gibi bu zarf-fiil ek(ler)i, Çuvaş Türkçesine has bir biçimdir; GT ile şekil bilgisi bakımından bir farklılık meydana getirir.

²⁶² Örn. Bşk. {-KAn+sA} (Dmitriyev 1948: 186). GT'deki bu işlevdeki eklerin etimolojisi aydınlatılmaya muhtaçtır. Biz burada genel kanıyı dile getirmekteyiz.

Ekin iki varyantını sıklık bakımından karşılaştırdığımızda, {-CAn} biçiminin, {-CAccĀn} biçimine oranla daha fazla kullanıldığını söyleyebiliriz (Pavlov 1965: 290)

{-CAn} Zarf-Fiil Eki:

{-CAn} ekinin dört değişken biçimi vardır: [-сан] /[-san]/, /[-zan]/; [-сен] /[-sen]/, /[-zen]/.

Sert sessizlerle sona eren fiil tabanlarından sonra ekin /s/'li biçimleri; yumuşak sessizler ve ünlülerle sonra eren fiil tabanlarından sonra /z/'li biçimleri getirilmektedir:

Çывăрма **выртсан** та Ваçук асăмран каймарă. (ІҮ 81: 35)
/şivırma vırtsan da vaşuk azımran kaymarı./
Uyumaya yatınca da /yattığımda da Vaşuk aklımdan gitmedi.

Хёвел **тухса** сарăлма тытăнсан Мётри лаша **кўлсе** арăмне, икё ачине — Иванпа Альтике — **лартса** тырă вырма **тухса** кайнă. (АҢ 6: 1-3)
/hıvel tuhsa sarılma tıdınzan mıtri laşa külze arımne, igı acine – ivanba al'tige – lartsa tırı vırma tuhsa kaynı./
Güneş doğup (hh. çıkıp) yükselmeye başlayınca Mitri at koşumlayıp karısını, iki çocuğunu, -İvan ile Al'tik'i-, oturtarak ekin biçmeye gitmiş.

Пёрре вăл та асамат кёперё **курăнсан** лаша çине утланса ун айёнчен тухасшăн пулнă, анчах ёлкёреймен, асамат кёперё пётнё, сўннё пулнă. (АҢ 33: 4-6)
/pırre vıl da azamat kıberı kırınzan laşa şine utlanza un ayıncen tuhasşın pulnı, ancah ilğireymen, azamat kıberı pıtıñı, sünnı pulnı./
Bir keresinde o da gökkuşağı görününce ata binip onun altından geçmek istemiş, ancak başaramamış, gök kuşağı bitmiş, kaybolmuş.

Вилнё пекех çывăрнă эп. Ирхине **тăрсан** пăхатпăр та — питсем иксёмёрён те чёп-чёр юн. (ІЕТ 128: 1-2)
/vilnı pegeh şivırnı p. İrhine tırzan pıhatpır da – pitsem iksımırın de çıp-çır yun./
Ölü gibi uyumuşum ben. Sabahleyin uyanınca bakıyoruz da, ikimizin de yüzü çizgi çizgi kan.

Каç **пулсан** тин киле таврăнчё Кёркури, шавламасăр салтăнчё, ыттисемпе пёрле қаçхи апата ларчё, анчах аллине кашăк тытмарё. (КА 28: 18-20)
/kaş pulzan tin kile tavrıncı kırğuri, şavlamazır saldıncı ittizembe pırle kaşhi abada larcı, ancah alline kaşık tımarı./
Kırkuri ancak akşam olunca eve döndü, sessizce üstünü değiştirdi, diğerleriyle birlikte akşam yemeğine oturdu, ancak eline kaşık almadı.

Кёпер урлă **каçсан** Лисук уттинё хăвăртлатрё. (S 19: 22)
/kıber urlı kaşsan lisuk uttine hıvırtlatrı./
Köprüyü geçince Lisuk adımlarını hızlandırdı.

Пёрре, апрель пушламашёнче, çак ача хулана пасара кайнă. Киле **таврăнсан** тўрех ман пата чупса пычĕ вăл. (Sa 283: 19-20)

/pırre, aprel' puşlamıñince, şaқ аса хулана pazara қaynı. Kile tavrınzan türeh man pada çupsa pıçı vıl./

*Bir keresinde, nisan başında, bu çocuk şehre pazara gitmiş. Eve **dönünce**, doğrudan benim yanıma koşup geldi.*

Çамрăксен ав ыра йăла çуралчĕ: **мăшăрлансан** мăшăр йывăç лартаççĕ, ача **çуралсан** - тепре. (S 54: 39-40)

/şamrıksen av ırı yıla şuralcı: mıñırланzan mıñır yıvış lartaşşı, аса şuralzan - тепре./
*İşte, gençlerin iyi bir geleneği ortaya çıktı: **evlenince** bir çift ağaç dikiyorlar, çocuk **doğunca** başka bir tane.*

...Сана вăрçа асатса **ярсан** киле таврăнтăм. кăкăрта тем çунчĕ. (ТТÇ 4: 18-19)

/...sana vırja ısatsa yarzan kile tavrındım, қığırda tem şuncı./

*...Seni savaşa **yollayınca** eve döndüm, göğsümde bir şeyler yandı.*

Унпа **уйрăлсан** Оксана виçĕ çул тăван районёнче пурăнчĕ, унти хаçата кор-ректора вырнаçрĕ. (S 253: 3-5)

/unba uyırłan aқsana vişı şul tıvan rayonınce purıncı, undi hajata қorrektora vırnaşrı./

*Onunla **ayrılınca** Oksana üç yıl kendi şehrinde yaşadı. Orada gazeteye, düzeltmenlik işine girdi.*

Пахумсен килёнче, ытти чăвашсен çемйинчи пекех пĕр тĕслĕ апат анчах пĕçереççĕ, праşниксенче, тўйсенче, хăнасем **килсен** çеç иккĕмĕшне хатĕрлеççĕ. (KA 114: 12-14)

/paҳumsen kilınce, itti çıvaşsen şemyinci pegeh pır tıslı abat ancağ pişereşşı, praşniksence, tuyzence, hınazem kilzen şeş ikkımışne ҳadırleşşı./

*Pahumların evinde, diğer Çuvaş ailelerindeki gibi yalnızca bir çeşit yemek pişirirler, sadece bayramlarda, düğünlerde, konuklar **gelince** ikincisini hazırlarlar.*

Метрона **ансан** тĕрĕсех астăватăп-и-ха тесе пĕр кўлĕм метро схемине пăхса тăчĕ, миçе станцирен **иртсен** анса юлмаллине астуса юлчĕ. (P 247: 8-10)

/metrona anzan tırızeh astıvadıp-i-ħa teze pır külım metro shemine pıħsa tıçı, mişe stansiren irsten anza yulmalline astuza yulcı./

*Metroya **inince** 'Doğru hatırlıyor muyum?' diye bir süre metro şemasına bakıp durdu, kaç istasyonu **geçince** inmek gerektiğini hatırladı.*

Клубра çутă **сўнсен** хĕрсем патне каллех такам çитсе тăчĕ. (S 8: 32-33)

/қlubra şudı sünzen hırzem patne қalleh тағam şitse tıçı./

*Kulüpte ışık **sönünce** kızların yanına yine birileri gelip durdu.*

Упăшки вилни çинчен пĕлтерекен çырăва **илсен** пĕр кун кунĕпе килёнче питĕрĕнсе ларчĕ. (ТТÇ 40: 16-18)

/ubıški vilni şincen pılderegen şırıva ilzen pır ğun қunıbe kilınce pidırınze larcı./

*Kocasının öldüğünü bildiren mektubu **alınca**, bir gün, gün boyu evinde kapanıp oturdu.*

Автобус **килсен** эп сире систереп. (УН 31: 7)

/avtobus kilzem ep sire sisteredip./

*Otobüs **gelince** ben size haber vereceğim.*

Уроксем **пётсен** те Илюкән киле каяс килмерё. (ҮҖР 38: 3)

/uroksem pitsen de ilyugin kile kayas kimleri./

*Dersler **bitince** de İlyuk eve gitmek istemedi.*

Хулари хуҗасәр ёнесемпе вәкәрсем ватәлса **вилсен** вёсен тирне хариджансем (ялтан пуҗтарәннә чухәнсем, Махатма Ганди калашле, — турра юравлә җынсем) сўсе илеҗҗё. (İET 244: 35-36; 245: 1-2)

/hulari hujazir inezembe vıgırmem vadılza vilzen vızen tirne haricanzem (yaldan puştarınnı çuñınzem, maħatma ğandi ƙalaşle, - tura yuravlı şınzem) süze ileşşı./

*Şehirdeki sahipsiz inekler ve öküzler yaşlanıp **ölünce** onların derilerini Haricanlar (köyden toplanmış fakirler, Mahatma Gandhi'nin sözüne göre, tanrıya âşık insanlar) yüzüyorlar (hh. soyup alıyorlar).*

Каланә вәхәт **җитсен** Вукол вунә сехет тәлнех машинине пульница картишне килсе лартрө. (Р 318: 3-5)

/ƙalanı vıhıt şitzen vuƙol vunı sehet tılneh maşinine pul'nitsa ƙartışne kilze lartri./

*Söylenen zaman **gelince** Vukol saat on civarında arabasını hastane avlusuna park etti.*

Пўрте **кёрсен** Праски ачине тәпелти сак җине вырттарнә. (АҢ 8: 5-6)

/pürde kırzen praski acine tıpeldi saƙ şine vırttarrı./

*Eve **girince**, Praski çocuğunu mutfaktaki divana yatırdı.*

Хуртлә улмасене, вәттисене пахча аләкә патне тәкатәп, кетү **кёртсен** сурәхсене, сыснасене тураса памалла. (İY 172: 5-7)

/hırtlı ulmazene, vıttizene paħça alığı patne tığadıp, kıdü kırtsen surıhsene, sısnazene turaza pamalla./

Kurtlu elmaları ve ufaklarını bahçe kapısının yanına döküyorum. Sürüyü içeri sokunca koyunlara, domuzlara doğrayıp vermeli.

{-CAccÄн} Zarf-Fiil Eki:

{-CAccÄн} ekinin dört değişken biçimi vardır: [-cAccÄн] /[-sassın]/, /[- zassın]/; [-cAccÄн] /[-sessın]/, /[- zessın]/.

Sert sessizlerle sona eren fiil tabanlarından sonra ekin /s/'li biçimleri; yumuşak sessizler ve ünlülerle sonra eren fiil tabanlarından sonra /z/'li biçimleri getirilmektedir:

Аннепе атте уләха утә җулма **кайсассән** пёр кәнтәрла мамакпа пахчана тухрәм эпө. (İY 16: 14-15)

/annebe atte ulıħa udı şulma ƙayzassın pır kındırla mamaƙpa paħçana tuħrımebi./

*Annemle babam çayıra ot yolağa **gidince**, bir gündüz vakti ben anneannemle birlikte bahçeye çıktım.*

Хәлле, Атәл **шәнасассән**, сәршывән төрлө енчен Шупашкар валли янә пәтәм тавара Канаш станцийәнчен сунәпа турттарса килме тивнә. (ІҮ 31: 21-23)

/hille,adil şinzassın, şırjıvın tırlı yencen şubaşkar valli yanı pıdım tavara қанаş strantsiyıncen şunaba turttarza kilme tivnı./

Kışın, İdil donunca, ülkenin çeşitli yerlerinden Şubaşkar'a gönderilmiş bütün malları Kanaş istasyonundan kızakla çekip getirmek gerekti.

Унтан **тухсассән** капитан, крыльца сінче чарәнса тәрса, пәр хушә Атәл еннелле, унта-кунта ыртакан кимәсем сине пәхрә. (SA 28: 16-18)

/undan tuhsassın kapitán, kırıl'tsa şince çarınza tırza, pır huşı adil yennelle, unda-қunda ыртаған kimızem şine pıhrı./

Oradan çıkınca, kaptan eşikte durup, bir süre İdil'e doğru, orada burada yatan gemilere baktı.

Герман урайәнче тата тепәр икә әманне тупрә: пәри арча айие кәрсе кайнә, тепри урай хәми хушшине хәсәннә, тытса **туртсассән** унән сурри унтах татәлса юлчә, татәк вәçә чәтрәнкелесе аялаллах анса кайрә. (УН 454: 23-27)

/german urayınce tada tebır igı imanne tuprı: pıri arca ayne kırze қaynı, tepri uray hımi huşşine hizinnı, tıtsa turtsassın unın şurri undağ tadılza yulcı, tadıq vıjı çıtreğelenze ayalallah anza қayrı./

German döşemede iki tane daha solucan buldu. Birisi sandığın altına girip gitti, diğeri döşeme tahtasının arasına sokulmuş, tutup çekince onun yarısı orada kopup kaldı, parçanın ucu kımıldayarak aşağıya doğru inip gitti.

Сулсеренех мана Хветут кукка тетрадьсемпе пуләшрә. Пәррехинче, вәл сирәме яхәнах тетрадь **парсассән**, әпә тав туса сьрнә сьрура ун патне сәвә яма хәйрәм. (VTŞ 16: 23-26)

/şulzereneh mana huvetut қuққа tetrad'sembe pulışrı. pırrehınce, vıl şıreme yağınağ tetrad' parzassın, ebı tav tuza şırnı şırura un patne sıvı yama hıyrım./

Hvetut dayı her yıl bana defter yardımı yaptı. Bir keresinde, o yirmiye yakın defter verince, ben ona teşekkür etmek için yazdığım mektupta şiir yazmaya da cesaret ettim.

Алә ситнә сәмартасене тирәке пуçтарса **пәтерсәссән** пәтәм кәлеткемпе каялла саврәнса инçетрисене урапа саклата-саклата кустарса кәлартәм. (ІҮ 29: 16-28)

/alı şitnı şımardazene tirıge puştarza pıterzessın pıdım kiletkembe қayalla şavrınza injetrixene uraba şaқlada-şaқlada қustarza қıldıdım./

Elimin yettiği yumurtaları tabağa toplayıp bitirince bütün vücudumla geriye dönüp uzaktakileri ayağımla çektire çektire yuvarlayarak çıkardım.

Кино **пәтсәссән** сәремлә униçере каллә-маллә уткаласа, пәшәлтатса-калаçса сурерәмәр кәштах. (VTŞ 192: 18-20)

/kino pıtsessın şeremlı uniçere қallı-mallı utқalaza, pıjıldatsa-қalaşsa şurerımır қıştağ./

Film bitince köy kenarındaki çimenlikte o yana bu yana adımlayıp, fisılдаşıp, konuşup biraz dolaştık.

Каштах **ўссессён** эпё те аттепе җул җүресе курнә — пасара кайнә, ярмәркка. Шупашкара, Ишеке тата хәш-пәр җере җитсе килнә, анчах нихәшә те асәмра тарән йөр хәварайман. (IY 35: 40-42)

/kıştaḡ üssessin ebī de attebe şul şüreze қurnı – pazara қaynı, yarmırқka. şubaşқara, işege tada hış-pır şire şitse kilni, ancaḡ niḡiḡi de azımra tarin yir hıvarayman./

*Biraz **büüyüince** ben de babamla dolaşıp gördüm, pazara gittim, fuara. Şubaşkar'a, İşek'e ve daha bazı yerlere gidip geldim, ancak hiç birisi de aklımda derin bir iz bırakamadı.*

Bu zarf-fiil ekleri, **{Ах}** /{АН}/ kuvvetlendirme edatıyla birlikte kullanılmaktadır:

Ура пўрнинчен юн тухнине **курсанах** хытә йәрсе ятәм. (AÇ 14: 30)

/ura pünincen yun tuḡnine қurzanaḡ hidı yırze yadım./

*Ayak parmağımdan kan çıktığını **görünce** çok ağladım.*

Салтакран **таврәнсанах** вәл та, Җеркей пек, ялтан тухса кайнәччә. (ŞP 13: 17-18)

/saldақran tavrınzanaḡ vıl da, şergey pek, yaldan tuḡsa қayniççi./

*Askerden **dönünce** o da, Şerkkey gibi, köyden çıkıp gitmişti.*

Саня кайма **хатёрленсенех** малтан пачах курәнман, таҗта пытанса тәнә катрамлә пелётсем питә аялтан вирхәнсе җитеҗҗә. Саня каялла **кёрсенех** җумәр витёрех хевел пәхса кулса ярать. (UH 152: 9-12)

/sanya қayma ḡadırlenzeneh maldan pacaḡ kurınmani taşta pıdanza tinı қatramlı pılıtsem pidı ayaldan virhınze şideşşi. sanya қayalla kirseneh şumir vidireh hıvel piḡsa қulza yarat'./

*Sanya gitmeye **hazırlanınca** önceden hiç görülmeyen, bir yerlerde saklanıp durmuş toplu bulutlar çok uzaktan fırlayıp yetişiyorlar. Sanya geriye **girince** yağmur arkasından güneş açıp parlıyor.*

Пирән хула җине пирвайхи бомбәсем **ўксенех**, вәл килтен чупса тухса кайрә те — урәх эфир әна пачах та курман. (SA 11: 28-30)

/pirin ḡula şine pirvayhi bombizem ükseneh, vıl kilden қupsa tuḡsa қayrı de - urıḡ ebir ina pacaḡ da қurman./

*Bizim şehrin üzerine ilk bombalar **düştüğünde**, o evden koşarak çıkıp gitti ve bir daha biz onu hiç görmedik.*

Унтан хәйпе юнашарах вәрә җине җиллессён пәхса тәракан Илюка: «Ивуков, ав җаванта, вәрмана **кёрсессёнех**, сылтәм енче, валак пур пек астәватәп. Чуп-ха, кузовран витре илсе шыв әсса кил!» — терә. (YŞP 283: 7-11)

/undan ḡıybe yunaşaraḡ vırı şine şillessin piḡsa tıraḡan ilyuḡa: “İvuқov av şavında, vırmana kirezşineh, sıldım yence, valaқ pur pek astıvadıp. қup-ḡa қuzovran vitre ilze şiv issa kil!” terı.

*Sonra kendisiyle yan yana hırsıza sinirlenircesine bakıp duran İlyuk'a, “İvukov, işte şurada, ormana **girince** sağ tarafta oluk var diye hatırlıyorum. Koş, kasadan kova alıp su doldurup gel” dedi.*

Ача пўлёмрен **тухсассәнаһ**, майор Квасова куҗәнчен пәхрә. (ҮҫР 271: 7-8)
/aca pülümren tuhsassınaḥ, mayor kwasova qujıncen pıḥrı./
*Çocuk odadan **çıkarken**, binbaşı Kvasov'un gözlerine baktı.*

Bu zarf-fiil eklerinin olumsuz biçimi, kendilerinden önce {-mA} olumsuzluk ekinin getirilmesi ile yapılmaktadır. Pavlov'un belirttiğine göre (1965: 290), bu zarf-fiil ekinin olumsuz kullanımları *sadece* şart anlamında olmaktadır. Ancak aşağıdaki örnek Pavlov'un bu görüşünü zayıflatmaktadır:

Начар паллә илес килместчә: класа каялла туртакансен йышәнче тәман эпә. Ҙакна асра тытакан, вәренекене пуләшма тәрәшакан учительсем, эпә алә **тәратмасан**, манран урок ыйтмарәҗ: шеллерәҗ, сиктернә темасене хам тәллән вәренме вәхәт пачәҗ. (İҮ 331: 37-41)

/nacar palli iles kilместçi: klaza қayalla turtağanzen yıjıncе tıman ebı. şaқna asra tıdağan, vırenegene pulışma tırıjağan uçitel'sem, ebı alı tıratmazan, manran uroқ ıytmarış: şelleriş, sikternı temazene ḥam tıllın vırenme vıḥıt pacış./

Zayıf not almak istemiyordum: sınıfın gerisinde kalanların arasında olmadım ben. Bunu aklında tutan, öğrencilere yardım etmeye çalışan öğretmenler, ben el kaldırmadığımda, bana soru sormadılar: acıdılar, kaçırdığım konuları kendi başıma öğrenmek için zaman verdiler.

Ancak belirtmek gerekir ki, olumsuz biçimde zaman anlamı daha seyrek görülmektedir, daha çok şart anlamı mevcuttur.

Тәшмана хәвәтрах хәваласа **ямасан** вәл тата мән чухлә халәха пәтерә?! (İҮ 249: 37-38)

/tışmana ḥıvıtraḥ ḥıvalaza yamazan vıl tada mın çuḥlı ḥalıḥa pıteri?!

*Düşmanı hemen kovalayıp **göndermesen** / **göndermesek** o daha nice halkı öldürecek?!*

Урока **пәлмесен**, Ирина Васильевнәран қаҗару ан кәт. (ŞР 247: 23-24)

/uroқа pılmezen, irina vasil'yevnıran қajaru an kıt./

*Dersi **bilmezsen**, İrina Vasil'yevna'dan af bekleme.*

Кәвар йәлтаһ кәлленсәссән те, тәтәм пачаһ **юлмасассән** та мунча кәме каймашкән тәхтатә вәл. (İҮ 98: 21-23)

/kıvar yıldaḥ killenzessın de, tıdım pacaḥ yulmazassın da munca kıme қаymaşқın tıhtat' vıl.

O, göz tamamen küllense de, duman hiç kalmasa da yıkanmaya gitmek için bekler.

...Ача әс-пуҗәнче җав вәхәтра мән пулса иртнине каласа пама та йывәр. Вәл җав тери хытә хәрарә әнтә, анчаһ хирәҗсе тәма та пултараймарә, мәншән тесен, **итлемесәссән**, вәрәсем әна чәнаһ та тем туса хума пултараҗҗә. (ҮҫР 150: 13-16)

/...aca is-puјıncе şav vıḥıtra mın pulsa irtnine қalaza pama da yıvır. Vıl şav deri ḥıdı ḥıraıı ındı, ancaḥ ḥirişse tıma da puldaraymarı, mınjın tezen, itlemezessın, vırızem ina çınaḥ da tem tuza ḥuma puldaraşşı./

*...Çocuk aklında o sırada neler olduğunu anlatmak zor. O çok fazla korktu, ancak karşı gelemedi. Çünkü **dinlemezse**, gerçekten de ona hırsızlar bir şeyler yapabilirler.*

{-SAn} zarf-fiil ekinin ikilemeler içinde yer aldığını görebilmekteyiz. Ancak bu şekildeki kullanımda zaman anlamından ziyade tarz anlamı mevcuttur.

Çўресен-çўресен вѐсем Сож шывѐ хѐрринчи пѐр шавлѐ çурт патне çитсе чарәнчѐç. (ЇЕТ 17: 35-36)

/şürezen-şürezen vîzem soj şivî hîrrinci pîr şavlî şurt patne şitse çarîncîş./

Onlar yürüyüp yürüyüp Soj suyu kenarındaki şaşaalı bir binanın yanına ulaşır durdular.

Bu zarf-fiil eklerinin kökeni hakkında ilginç görüşler mevcuttur. Ek hakkında en geniş izah Pavlov'a aittir:

“Oluşumu bakımından bu ek, -sa(-se) eki gibi, sıfat-fiilin eski –sar(-ser) ekinden oluşmuştur. Sıfat-fiil eki, önce –sa(-se) şart kipinin ekini yapmaya çalıştı. Ancak Çuvaş dilinde şart kipinin gelişimi engellenip durdu. –sa(-se) arkasında duran –n ve –sîn(-sîn) unsurları kendi zamanında 2. kişi eki idi. Eski dilde -n iyelik eki (Rabguzi'nin eserine bakın); -sîn(-sîn) yüklemlik eki (“Kutadgu Bilig”e bakın) olmuş olmalı. Eski Uygur dilinde (XIV-XV. yy) şart kipi iki yoluyla da olmuş gibi; Çuvaş dilinde de şart kipinin eki arkasından bir zamanda iyelik eki ya da yüklemlik eki eklenmiş olmalıdır. Ancak bu eklerin kendi anlamlarını kaybetmelerinden dolayı, -sa(-se) ekiyle birleşmiş ve –san (-sen)/-sassîn(-sessîn) zarf-fiili eki haline gelmiş. Buna göre, hatırlatmak gerekir: ekin –san(-sen) varyantına –sassîn(-sessîn) varyantından kısaltılarak oluşmuş denmesi doğru değildir” (1965: 290)

Levitskaya'ya göre (1976: 106), Pavlov'un –san(-sen)/-sassîn(-sessîn) zarf-fiil ekinin şart kipinin 2. kişisinden çıktığı iddiası, şart ve zarf-fiil arasındaki ilişki bakımından muğlaktır. Pavlov'un {-SAn} biçimi için öne sürdüğü –sA+n (teklik ikinci kişi iyelik) açıklaması Çuvaş Türkçesindeki teklik ikinci kişi iyelik ekinin tarihi gelişimi bakımından mümkün değildir (bkz. İyelik ekleri).

Aşmarin, Benzing ve Yegorov'a göre, bu zarf-fiil eki -Sa sıfat-fiil eki ile *soj* ‘sonra’ son çekim edatının birleşmesinden meydana gelmiştir (SAssÎn <*-sa+soj); daha sonra ise kısaltılmıştır (-SAn) (Levitskaya 1976: 104-105). Bu izaha göre, {SASSÎn} biçimi ilk şekildir.

E. Yılmaz ise, ekin kökeni hakkında yaptığı açıklamada “*bu ekin –sa/-se ulaç ekinden teklik ikinci kişi eki ile türediği kabul ediliyor: -sa-ñ>san*” (E. Yılmaz 2002: 110) demektedir. Yukarıda alıntılıdığımız görüşlere, ortada bir kabul söz konusu değildir; bu ifadeye göre kimin kabul ettiği de belli değildir. Yine –SASSÎn biçimi için ileri sürdüğü “*–san/-sen ulacının genişlemiş biçimidir*” (E. Yılmaz 2002: 111) ifadesi dayanaksızdır.

5.2.3.1.8. {-cApAx} /{-SArAH}/ ZARF-FİİL EKİ

Genel Türkçe {-(X)P} zarf-fiil ekinin Çuvaş Türkçesindeki dengi olan {-SA} ekiyle {-rAH} karşılaştırma ekinin birleşmesinde oluşan bu ekin, kurgusu bakımından kimi Türk lehçelerinde bulunan {-prAK} zarf-fiil ekine denk olduğunu söyleyebiliriz (Öner: 2007: 70-72).

İşlev olarak, {-cA} zarf-fiil ekinden çok farklı değildir. Ancak burada bir süreç ifadesi yoğundur. TT'ye {-(y)ArAk} biçimiyle aktarılabilir. Çuvaş Türkçesinde bu ekle kurulan zarf-fiillerin kullanımı işlek değildir.

Ekin, [-capax] /[-zarah]/, /[-sarah]/ ve [-cepex] /[-zereh]/, /[-sereh]/ şeklinde dört değişken biçimi vardır.

Ekin ses biçim görünümü {-SA} zarf-fiil ekininki gibidir.

Кукамай ман шине **сăнасарах** пăхса илчĕ. (ТТÇ 237: 26)
/kuğamay man şine sīnazarah pīhsa ilcĕ./
*Anneanem bana **dikkat ederek** baktı.*

Васкасарах ёшлеме тиврĕ Лисукăн, Сан Санчпа автобус шоферĕ хĕре хурал пўртĕнче кĕтрĕç. (S 92: 30-32)

/vaskazarah işleme tivri lisuğın, san sançpa avtobus şoferi hıre ĥural pürdince kĕtriş./

*Lisuk'un **acele ederek** çalışması gerekti; San Şanç ile otobüs şoförü nöbet kulübesinde beklediler.*

Атте **канашласарах** калаşни те час-часах аса килет: (İY 232: 19)
/atte kanaşlazarah қалаşни de ças-çasağ aza kilet./
*Babamın **öğüt vererek** konuşması da sık sık aklıma geliyor.*

Апат çисе ларнă чухне те, савăннă чух та, шукулта та унăн йăвашшăн та кăшт **тĕпчесерех** пăхакан куçĕнче пĕр шухăш, пĕр ёç асран кайманни сисĕнсе тăрать. Вăл яланах хăйĕн пулас хайлавĕсем çинчен шухăшлать, унти геройсемпе пурăнать пулас... (İET 184: 1-5)

/abat şize larnı çuğne de, savıni çuğ da, şkula da unın yıvaşşın da kışt tıpçezیره pığagan kujince pır şuğış, pır iş arsan қaymanni sizinze tirat'. Vıl yalanağ ĥıyın pulas ĥaylavizem şincen şuğışlat', undi geroyzembe purinat' pulas.../

*Yemek yiyip oturduğu zaman da, sevindiği zaman da, okulda da onun sakince ve biraz **inceleyerek** bakan gözünde bir düşüncenin, bir işin aklından çıkmadığı seziliyor. O sürekli kendisinin yazacağı öykülerini düşünüyor, ondaki kahramanlarla yaşıyor herhalde.*

Анне Гена шине сăнаса та кăшт **тĕлĕнсерех** пăхрĕ. (ТТÇ 231: 9)
/anne gena şine sīnaza da kışt tılınzereh pığri./
*Annem Gena'ya **dikkat ederek** ve biraz da **şaşıarak** baktı.*

— Хрестомати уџар-ха, — терѣ вѣл сѣтел умне, хѣйѣн кѣнеки џине, **ўпѣнсерех** ларса. — џак страницѣна тупѣр... Тупрѣр-и? Малалла уџѣпѣр... (ЇҮ 214: 4-6)

/- hrestomati uĵir-ĥa, - teri vıl sıdel umne, ĥıyın kinegi şine, übınzereh larza. - ŝaĥ stranitsına tubir... tuprir-i? malalla uĵıbir.../

*O masa önüne, kendisinin kitabına **eĝilerek** oturup “Metin kitabını açın”, dedi. Şu sayfayı bulun... Buldunuz mu? Daha ileri açacağız.*

џу-у-ук, пурне те пѣр полках чикеймеџџѣ, — џѣпѣр џыннине **хирѣслесерех** каларѣ манпа юнашар пыракан Ильин Геннадий. (VТŖ 95: 25-27)

/ŝuĥ, purne de pır polĥaĥ ĥıgeymeŝŝı, - ŝıbir şınnine hirŝlezereh ĥaları manba unaĥar pıraĥan İl’in Gennadiy./

*Benimle birlikte yan yana yürüyen İl’in Gennadiy Sibiryalıya **karşı olarak** “Hayır, hepsini tek alaya sokamazlar.” dedi.*

— Шартлама џанталѣк — эсѣ џѣматѣ тѣхѣнман. Ма вара? — ыйтрѣм эпѣ ѣна **тиркесерех**. (VТŖ 121: 44-45)

/- ŝartlama ŝandalıĥ - ezi ŝımada tihınman. ma vara? – iytrım ebi ina tirkezereh.

*“Hava çok soĝuk, sen çizme giymemiŝsin. Neden peki?” diye ona **kızarak** sordum.*

Bu zarf-fiil ekinin џуваŝ Түркџesinde işlek olarak zarf görevli kelimeler türeten arkaik instrumental eki ile genişleŝmiŝ biçimine de rastlanılmaktadır:

Тиркесереххѣн /tirgeserehĥın/ ‘*küçümseyerek*’ (ЇҮ 5: 31-36)

5.2.3.1.9. {-УџĀн} /{-UĵĀn}/ ZARF-FİİL EKİ

џуваŝ Түркџеси üzerine yapılan incelemelerin büyük bir bölümünde ele alınan bu zarf-fiil eki, modern dilde çok nadir tanıklanmaktadır. Ek, ТТ’ye {ken}, {-(y)XnCA}, {-DXK+ıYE+DE} biçimleri ile aktarılabilir. Ekin fonksiyon ve yapı olarak ТТ ağızlarında mevcut olan {-XŝXn} zarf-fiil ekiyle paralelliĝi dikkat çekicidir. Ek, ünlü uyumuna göre iki deĝiŝken biçime sahiptir: **[-уџĀн]** /[-uĵĀn]/, **[-ўџĀн]** /[-uĵĀn]/²⁶³.

Aşmarin ekin master eki {-U} ile ayrı bir biçim olan özel bir biçim olan [şın], [ŝĭn] biçimlerinden oluştuĝunu söyler. Ancak Levitskaya bu görüşte ileri sürülen ekin ikinci unsurunu açıklanamaz bulmaktadır (1976: 106). Yegorov ise (1950: 490), ekin fiilden isim yapım eki {-UĵĀ} ile instrumental ekinin birleşmesinden meydana geldiĝi görüşünü ileri sürmüştür. Pavlov da ekin u+şı+n şeklinde oluşmuş olabileceĝini dile getirir (Pavlov 1965: 296)

²⁶³ Kimi ağızlarda ekin son sesi /n/, /m/’li olarak da kullanılmaktadır. (Pavlov 1957: 267)

Levitskaya, bu yapının Maricedeki {-şıla}, {-ışla} ve {-şin} zarf-fiil ekleriyle benzerliğine dikkat çekmiştir (1976: 106).

Эпир вара, самолет пирѐн şинерех вѐссе **иртүşен**, ана пурте пеме тытăнтăмăр. (YUYU 13: 23-25)

/ebir vara, samolet pirin şinereh vışe irtüşin, ina purde peme tidindimı

*Biz ise, uçak üzerimizden uçup **geçtiğinde** / **geçerken**, hepimiz ona ateş etmeye başladık.*

Ek, {АН} kuvvetlendirme edatıyla birlikte de kullanılabilir.

Лисукпа иксѐмѐр сурăмăр. Пѐрре **сăвуşанах** акă мѐн чухлѐ сѐт пачѐş. (Pavlov 1965: 296)

/lisuqpa iksimır surımır. pırre sıvuşınaş ağı mın çuqlı şıt paçış./

*Lisuk ile ikimiz sağdık. Bir keresinde **sağarken** ne kadar çok süt verdiler.*

5.2.3.1.10. {-иччен} /{-iççen}/ ZARF-FİİL EKİ

Biçim bakımından Genel Türkçede dengi bulunmayan bu zarf-fiil eki, TT'ye {(y)XncA+(y)A kadar}, {(y)XncA+(y)A dek}, {(y)XncA+(y)A deşin}, {(y)An+A kadar} şeklinde aktarılabilir.

Bu zarf-fiil ekinin önemli bir özelliği olarak, tek biçimbirime sahip olduğundan artlık-önlük uyumuna bağlı olmadığını belirtmeliyiz. Ek, ağızlarda yazı dilinden farklı olarak {-Atçen}, {-Aççen} şekillerinde de kullanılabilmektedir (Pavlov 1957: 258; 1965: 294).

Zarf-fiil ekinin ses-biçim görünümleri şöyledir:

1. Ünsüzle sona eren fiillerden sonra doğrudan **{-иччен} /{-iççen}/** biçiminde eklenir.

2. Ünlülerle sona eren fiillerden sonra;

a) /a/, /e/ ünlüleri ile sona eren fiillerden sonra ek **{-иччен} /{-iççen}/** biçiminde eklenir, fiil tabanındaki ünlüler düşer.

b) /u/, /ü/ ile sona eren fiiller, bu eki aldıklarında bu sesler /ıv/, /üv/ ile nöbetleşir.

c) /i/ ile sona eren fiillere söz konusu ek geldiğinde ikisinin arasına /y/ sesi yerleşir.

Bu zarf-fiil ekinin, TT'deki dengi gibi asıl işlevi olan zaman ve mekânda *sınırlama*'nın yanı sıra *karşılaştırma* işlevinde de kullanıldığını görmekteyiz.

SINIRLANDIRMA İŞLEVI:

Çутă сўниччен кăшт та пулин вулас тесе Нина ёнер вулама тытăннă «Мои университеты» ятлă кёнекене уçрĕ, ун çине чикĕнчĕ. (АÇ 234: 8-10)

/şudî süniççen kışt ta pulin vulas teze nina ĩner vulama tıdınńı “moi universiteti” yatlı kinegene uşrı, un şine çigıncı./

Işık sönünceye kadar birazcık olsa da okuyayım diye Nina dün okumaya başladığı “Moi universiteti” adlı kitabı açtı, ona daldı

Мёнех вăл мунча хутасси! Шыв вёрилениччен çунтар та вутă — хатĕр те мунча. (İY 97: 18-20)

/mıneh vıl munca ĥudassi! şıv vırileniççen şundar da vudı — hadır de munca./

Munçayı hazırlamak da nedir! Su kaynaıncaya kadar ateş yak, munça hazır.

Эс парнеленĕ тутăрсем ёмерёме вёçличчен (< вёçле-иччен) çыхма та ситеççĕ... (P 55: 40: 41)

/es parneleni tudırzem imırime vışliççen şıĥma da şideşşı.../

Senin hediye ettiğın örtüler ömrümü bitirinceye kadar takmaya yeterler.

Кино вёçлениччен çăвар уçмарĕ. (S 9: 6)

/kino vışleniççen şıvar uşmarı./

Film bitinceye kadar ağızını açmadı.

Эпир апат пиçиччен картишёнчи юра хырса тасатса тухрăмăр та хамăра çывăрма кивĕ тўшек пичёсем çине улăм тултартăмăр. (ТТÇ 53: 23-15)

/ebir abat pişicçen kartışinci yura hırza tazatsa tuĥrımr da ĥamıra şıvrma kivi tüşek picizem şine ulım tuldardımr./

Biz yemek pişinceye kadar bahçedeki karı küreyip temizledik ve kendimize uyumak için eski döşek yüzlerine saman doldurduk.

Володя ялтан тухиччен урапа çине лармасăрах утса пычĕ. (УН 387: 10-11)

/volodya yaldan tuĥicçen uraba şine larmazıraĥ utsa pıçı./

Volodya köyden çıkıncaya kadar arabaya binmeden yürüyerek gitti.

Киркка савăнăçне вара нимёнпе те виçеймĕн. Çамрăк упăшка пĕлĕте çитиччен сикме, пĕтĕм яла янăратса кăшкăрма хатĕр: мёнешкел пысăк телей! Халиччен инçетрен кăна пăхса аmsаннă хĕр — унăн арăмĕ! (VYV 114: 12-15)

/kırkka savınışne vara nımınbe de vijeymın. şamrık ubişka pılıde şidiççen sikme, pıdım yala yanıratsa kışkıрма hadır: mıneşkel pızık teley! ĥaliççen injetren kına pıĥsa imzannı ĥır – unın arımı./

Kırkka'nın sevincini ise hiçbir şeyle ölçemezsin. Genç koca buluta ulaşıncaya kadar sıçramaya, bütün köyü çınlatıp bağırmaya hazır. Nasıl büyük mutluluk, şimdiye kadar sadece uzaktan bakıp kıskandığı kız onun karısı.

Каç пуличчен пирĕн каялла таврăнас пулать. (SA 154: 16)

/kaş पुलiççen pirin kıayalla tavrınas pulat'./

Gece olana kadar dönmeliyiz.

Лева — манән пускил, юлташ, вѣренме пѣрахрѣ, военкоматран повестка кѣтет. Сисетѣп: пире те, Левѣран пѣр ҫул кѣҫѣннисене, салтак тумѣ кѣҫалах тѣхѣнтараҫҫѣ, вунѣ класс **пѣтериччен** кѣтмеҫҫѣ. Эппин, шула чупни те кѣлѣхах... (VTŞ 12: 4-8)

/leva – manın puskil, yuldaş, vırenme pırahrı, voyenkomatran povestka kıtet. Sidedıp: pıre de, levıran pır şul kışinnizene, saldağ tumı kışjalağ tıhındaraşşı, vunı kılass pıterıççen kıtmeşşı. eppin, şkula çupni de kılıhağ.../

*Benim komşum, arkadaşım Leva okulu bıraktı, askerlik şubesinden celp bekliyor. Tahmin ediyorum ki, bu yıl bize de, Leva'dan bir yaş küçüklere de asker elbisesi giydirecekler, onuncu sınıfı **bitirinceye kadar** beklemeyecekler. Öyleyse okula gitmek de boşuna...*

Вѣрѣм калаҫу **пуҫличчен** санпа эфир чѣн малтанах калаҫса татѣлѣпѣр: пѣр сѣмах та суймалла мар, пѣтѣмпех тѣп-тѣрѣссине каламалла. (YŞP 160: 16-18)

/vışım ęalađu puşlıççen sanba ebır çın maldanağ ęalaşsa tadılıbır: pır sımağ da suymalla mar, pıdımbeh tıp-tırissine ęalamalla./

Uzun konuşma başlayıncaya kadar ilk önce biz seninle konuşup anlaşacağız. Bir kelime bile yalan söylememelisin, tamamen dosdoğrusunu söylemelisin.

KARŞILAŞTIRMA İŞLEVİ:

Таҫта кулач ҫиме **ҫүриччен** (< ҫүре-иччен) килте ыраш ҫѣкѣрне чѣмласа лар. (KA 171: 4-5)

/taşta kulaç şime şuriççen kilde ıraş şığırne çımlaza lar./

*Başka yerde gulaş yemeye **gideceğine** / **gidinceye kadar** evde çavdar ekmeği çiğneyip otur.*

Мѣшкѣл курса **пурѣниччен** выҫѣ пурѣнам. (S 257: 3)

/mişkıl kurza purıniççen vıjı purınam./

*eziyet görüp **yaşayacağına** / **yaşayana kadar** aç yaşayayım.*

Вѣхѣта ун пек **ирттериччен** кай та кур пѣр-пѣр ҫѣршыва! ҫул ҫүреме пенсийѣсем ҫитеймеҫҫѣ-ши, ара? (PMK 49: 9-14)

/vıhıda un bek irtterıççen ęay da ęur pır-pır şırşıva! şul şüreme pensiyızem şideymeşşı-şı, ara?/

*Vakti öyle **geçireceğine** / **geçirene kadar** git de bir memleket gör! Gezinti yapmaya emekli aylığı yetmez mi ki sanki?*

{-иччен} eki [eh] kuvvetlendirme edatı ile kullanılmaktadır:

Тепѣр кунне каҫ енне тин таврѣнтѣм райцентра. Вара редакцине **кѣричченех** урамра шақ! хытса каймалла хыпар пѣлтерчѣҫ: Амелин вилсе кайнѣ... (UH 321: 2-4)

/tebır ğunne ęaş yene tin tavrındım raytsentra. vara redaktsine kıriççeneh uramra şağ! hıtsa ęaymalla hıbar pıldercış: amelin vilze ęaynı.../

*Diğer gün ancak akşama doğru döndüm rayon merkezine. Sonra redaksiyona **girinceye kadar** sokakta şak diye donduracak bir haber söylediler: Amelin ölmüş...*

Ачасем хырәмәсене тытса ахәлтатащә. Эпир те Маньяпа куҗсуль **тухичченех** култәмәр. (ТТҢ 43: 37-38)

/acazem hirimizene tıtsa ahıldadaşşı. ebir de man'ıba kuşşul' tuhiççeneh küldimır./

Çocuklar karınlarını tutarak kahkahalar atıyorlar. Biz de Manya ile gözümüzden çıkıncaya kadar güldük.

Çапла çав, çамрәк чухнехи хәрүлөх севәрелме пусласан, çуралса ўснә тәван ял ытларах аса килет пире. Теприсем тата **ватәличченех** хуларә пурәнса ирттерсен те, виләм çывхарнине туйма пусласан, хәйсене ял масарне илсе таврәнса пытарма хушакансем те пур... (ŞP 13: 24: 29)

/şapla şav, şamrık çuñnehi hırülüh sıvırılme puşlazan, şuralza üsnı tıvan yal ıtlarağ aza kilet pire. teprizem tada vadiliççeneh hulara purınza irtterzen de, vilım şıvharnine tuyma puşlazan, hıyzene yal mazarne ilze tavrınza pıdarma hujağanzem de pur.../

İşte böyle, gençlikteki ateş zayıflamaya başlayınca, doğup büyüyen köy daha çok aklımıza geliyor. Başkaları yaşlanıncaya kadar şehirde yaşasalar da, ölümün yaklaştığını hissetmeye başlayınca, kendilerini alıp, götürüp köy mezarlığına gömmelerini isteyenler de var.

Kimi araştırmacılar bu zarf-fiil ekinin, karşılaştırma ekinin **{-терех}** biçimiyle de kullanıldığını belirtmektedirler. Ancak metin külliyyatımızda yaptığımız taramada böyle bir kullanıma rastlayamadık.

Bu kullanım örneğini Pavlov'da (1957: 259) bulmaktayız²⁶⁴:

Эс вәл **кайиччентерех** килсен аванччә ёнтә.

/es vıl kıyicçentereh kilzen avanççı indı./

Sen o gidinceye kadar gelseydin iyiydi.

Bu zarf-fiil eki, olumsuz durumda **{-миччен}** şeklindedir.

Бидон çинче вун тәватә кило сарә çу пурччә, михәре икә пысәк окорок, сало, виçә михә тулә çәнәхә тата кәрпе пурччә — çавсене пәтөмпех, пәр тәпренчәк **хәвармиччен**, туртса илчәç. (Аç 225: 23-26)

/bidon şince vun tivadı kilo sarı şu purççı, mihire iki pızık oçoroç, salo, viji mihi tulı şinihi tada kırbe purççı – şavzene pidimbek, pır tıprencik hıvarmiççen, turtsa ilciş./

Bidonda on dört kilo tereyağ vardı, çuvalda iki büyük but, yağ, üç dolu çuval un ve bulgur vardı. Bunları tamamen, bir tane bile bırakmayıncaya kadar çekip aldılar.

5.2.3.1.11. **{-(м)и} /{-(m)i}/ ZARF-FİİL EKİ**

Olumlu biçimleri **{-(y)Xp}**, olumsuzu **{-mAdAn}** şeklinde aktarılabilecek bu zarf-fiil eki, Çuvaş Türkçesinde **{-İ}** sıfat-fiil ekinin olumsuz biçiminin fonksiyon değiştirmesiyle meydana çıkmış olmalıdır. Metinlerimizde yaptığımız taramalarda tek

²⁶⁴ Bu kaynaktan alındığı görülen aynı örnek Róna-Tas (1987: 60) ve Yılmaz'da (2002: 112) yanlış olarak geçirilmiştir: Эс вәл **кайиччентерех** килсен аванччә ёнтә.

başına bir olumlu kullanımını tespit edemedik. Olumlu kullanım, sadece olumsuz biçimle birlikte ikileme biçiminde yer almaktadır. Bu biçimle TT'deki {(y)Xp-mAdAn} zarf-fiil şeklinin durum gösterme fonksiyonda bulunmaktadır.

Ek, tek şekilli olduğu için ünlü uyumunu bozmaktadır:

Урамра хълхине кенё пуш сәмахсене сүтсе яваççё, ёçтешёсене уншән-куншән тәккелеççё, ертүçисене **пёли-пёлми** тиркеççё... (S 305: 5-7)

/uramra h̄lhine kin̄i puš s̄maḥsene s̄ütse yavaçç̄ı, işteḗizene un̄j̄in-ḗun̄j̄in t̄ıkkeleşç̄ı,yertüçisene p̄li-p̄lmi tirkeçç̄ı.../

*Dışarıda kulaklarına giren boş sözleri tartışıyorlar, iş arkadaşlarını şunun bunun için itekliyorlar, idarecilere **bilip bilmeden** kapris yapıyorlar.*

Çапла тумашкән **ырма-канми** тәрәшмалла, кашни япалана тәплән туса пымалла. (КА 274: 20-21)

/şapla tumaşḗin irmi-ḗanmi t̄ir̄šmalla, ḗaḗni yabalana t̄ipl̄in tuza p̄malla./

*Böyle yapmak için **bıkmadan usanmadan** uğraşmalı, her şeyi ayrıntısıyla yapmalı.*

Тепёр кун ирччен **хускалми** çывәрнә вәл. (P 183: 4)

/teb̄ir ḗun irçç̄en ḗuḗkalmi şiv̄ir̄n̄i v̄il./

*O ertesi ḗün sabaha kadar **kıpırdamadan** uyudu.*

Кун хыççән кун пёр сисёнми ирте пуçларё. (P 107: 8)

/ḗun ḗıçç̄ın ḗun p̄ir siz̄inmi irte puçlar̄ı./

*Günler hiç **sezilmeden** geçmeye başladı.*

Çапла эпё мана вәл ку хутёнче те ытти чухнехиллех кётсе илессе пёр **иккёленми** шантәм. (İY 70: 5-6)

/şapla eb̄i mana v̄il ḗu hud̄ince de itti çuḗnehilleh k̄itse ilesse p̄ir ikk̄ilenmi şand̄im./

*Böyle, onun beni bu sefer de diğ̄er seferdekiler gibi karşılayacağına hiç şüphe **etmeden** inandım.*

Сывләш **çавәрайми** йёретёп. (Aç 190: 37-38)

/siv̄l̄iḗ şav̄ıraymi ȳired̄ip./

*Nefes **alamadan** ağlıyorum.*

Сехет çурә пёр **чарәнми** калаçать. (P 20: 28)

/sehet şur̄ı p̄ir çar̄inmi ḗalajat'./

*Bir buçuk saat hiç **durmadan** konuşuyor.*

5.2.3.2. SIFAT-FİİL VE İSİM-FİİL EKLERİYLE KURULAN ZARF-FİİLLER

5.2.3.2.1. {-АспА} /{-AspA}/ ZARF-FİİL EKİ

Asıl fiildeki hareketin zamanıyla kendisindeki hareketin zamanıyla peşpeşe, ard arda, aynı anda olduğunu gösteren bu zarf-fiil, gelecek zaman sıfat-fiil eki {-Ас} ile araç-birliktelik durumu eki {-пА}'nın birleşmesinden meydana gelen bu ek, TT'de {-mAsIylA}, {-mAk üzereyken}, {-(X)rken} yapılarıyla denk işlevleri yerine getirmektedir.

Ekin, [-аспа] /[-aspа]/, [-еспе] /[-espe]/ şeklinde iki biçim birimi vardır.

Ekin ses-biçim görünümleri, {-Ас} sıfat-fiil ekindeki gibidir.

Тэттэм пуласпа ҫынсем саланчѐҫ. Анне вѐсене йѐре-йѐрех асатса ячѐ. (Аҫ 169: 1-2)

/tittim pulaspa şinzem salançış. anne vızene yire-yireh isatsa yacı./

Karanlık olmak üzereyken insanlar dağıldılar. Annem onları ağlaya ağlaya geçirip gönderdi.

Семинари ҫурчѐ патне ҫывхараспа Иван хѐре тытса чарчѐ. (КА 333: 15-16)

/seminari şurcı patne ŝıvharaspa ivan hıre titsa çarcı./

Okul binasına yakınlaşırken / yakınlaşmak üzereyken İvan kızı yakalayıp durdurdu.

Иксѐмѐр ялтан тухрѐмѐр. ҫул ҫинче Митя тетепе Санька хуллен утаççѐ. Эпир Клати ҫырми патне хѐвел анаспа ҫитрѐмѐр. (ТТҫ 137: 3-4)

/iksımır yaldan tuhrımır. şul şince mitya tedebe san'ka hulen udaŝŝı. ebir klati ŝirmi patne hıvel anaspa şitrimır./

İkimiz köyden çıktık. Yolda Mitya amcayla San'ka yavaş yavaş yürüyorlar. Biz Klati ırmağı'na güneş batarken /batmak üzereyken ulaştık.

Вунѐ сехет ҫитеспе ют ҫынсем иккѐшѐ те пѐр харѐсах вѐранчѐҫ. (YŞP 94: 31-32)

/vunı sehet ŝitespe yut şinzem ikkişı de pır harızaŝ vırancıŝ./

Saat ona gelmek üzereyken / gelirken yabancı adamların ikisi de birden uyandılar.

Тѐттѐмлѐнеспе ирхи ҫѐртме хѐпартакан трактор патне пытѐм. Мана курсан тусанпа, мазута вараланса пѐтнѐ Аркадий хаваслѐн кулса илчѐ, тракторне чарса кабинѐран тухрѐ. (ТТҫ 155: 9-11)

/tittımlenespe irhi şirtme hıbardağan traktor patne pidım. mana çurzan tuzanba, mazuta varalanza pıtnı arkadıy havaslın çulza ilcı, traкторne çarza çabinıran tuhrı./

Karanlık çökerken / çökmek üzereyken sabahki tarla süren traktörün yanına gittim. Beni görünce tozla mazota bulaşmış Arkadiy sevinçle güldü, traktörünü durdurup kabinden çıktı.

Пульницана лексен тепёр икё кунтан Лисук инкекё пирки ёсне, унтан Корсакова телефонпа шәнкәравласа пелтерчә. Эрне **иртеспе** ун патне Линәпа Тоня кәрсе тухрәс. (S 144: 22-24)

/pul'nitsına leksen tebır igı ğundan lisuḡ ingegı birgi işne, undan ḡorsaḡova telefonba şingıravlazı pıldercı. erne irtespe un patne linıba tonya kırze tuḡrış./

*Hastaneyeye düştükten iki gün sonra Lisuk sıkıntısı hakkında işine, sonra da Korsakov'a telefonla arayarak haber verdi. Hafta **geçmek üzereyken** / **geçerken** onun yanına Lina ile Tonya uğradılar.*

Ёс **вёсленеспе** Лисук умне сарә сўслә, йәрәс пўллә хәрарәм пырса чарәнчә. (ТТс 175: 39-40)

/iş vişlenespe lisuḡ umne sarı şüşli, yırıs püllı hırarım pırza çarıncı./

*İş **sona ermesiyle** / iş **sona ererken** / iş **sona ermek üzereyken** Lisuk'un önüne sarı saçlı, servi boylu bir kadın gelip durdu.*

Ёс **пётеспе** редакция пичет министрствинчисем иккән тан килсе кайрәс. (ТТс 228: 12-13)

/iş pıtespe redaksiye piçet ministerstvincizem ikkin tan kilze ḡayrış. /

*İşin **bitmesiyle** / iş **biterken** / iş **bitmek üzereyken**, redaksiyona basım bakanlığından iki kişi gelip girdiler.*

Мукосеев кайнә хысқан Иван сьрусем сьрма ларчә: килне, Мушкеева, Йәкәнатпа Рекеева. Шуҗәм **килеспе** вара тепёр сьру сьрма тытәнчә— Иван Васильевич Вишневские. (КА 265: 23-26)

/muḡoseyev ḡaynı hışşın ivan şıruzem şırma larcı: kilne, muşkeyeva, yıġınatpa rekeyeva. Şujım kilespe vara tebır şıru şırma tıdıncı – ivan vasil'yeviç vişnevskiye./

*Mukoseyev gittikten sonra İvan mektup yazmaya oturdu: evine, Muşkeyev'e, Yıkıltat ile Rekeyev'e. Şafak **sökerken** / **sökmek üzereyken** ise başka bir mektup yazmaya başladı, İvan Vasil'yeviç Vişnevskiy'e.*

Вәйә пуҗараканни пёр хушә пёчченех ташлать. Кәштахран кәна, пёрремеш ташә **пётеспе**, тепри ташша хутшәнать. (ІҮ 243: 6-8)

/viyi puḡaraḡanni pır huḡı piççeneh taşlat'. ḡıştaḡran ġına, pırremiş tajı pıtespe tepri taşşa hutşınat'./

*Oyuna toplayan, bir süre tek başına dans eder. Biraz sonra da, ilk dans **bitmek üzereyken** / **biterken**, diğeri dansa dâhil olur.*

5.2.3.2.2-3. {-Асшӑн} /{-Assġın}/; {-Ассишӑн} /{-Assijın}/ ZARF-FİİL EKİ

Bu zarf-fiil ekleri 'sebep', 'amaç' bildirme işlevleriyle, TT'deki {-mAk için} formuyla aynı işlevde kullanılmaktadır. Bu yapılar, Çuvaş Türkçesi üzerine yapılan incelemelerde bugüne kadar zarf-fiil eki olarak değerlendirilmemiştir. Her iki ek arasında yapı bakımından farklılık olmakla birlikte işlev bakımından herhangi bir başkalık söz konusu değildir:

Bu eklerin ses-biçim görünümleri {-As} sıfat-fiil ekininki gibidir.

1. {-АсшӐн} /{-Asšӑn}/

Gelecek zaman sıfat-fiil eki {-Ac} ile Çuvaş Türkçesinde ekleşmiş halde bulunan {-шӐн} edatının birleşmesinden meydana gelen bu yapı, Çuvaşça üzerine yapılmış araştırmalarda zarf-fiil olarak gösterilmemektedir. Pavlov'un belirttiği gibi, bu yapı için amacını belirtmektedir (1965: 272-273).

Bu yapı ayrıca istek ifadesi için Çuvaş Türkçesinin sıklıkla başvurduğu bir araç durumdadır (bkz. İstek Kipi).

Bu ekin, [-асшӐн] /[-asšӑn]/ ve [-есшӐн] /[-esšӑn]/ şeklinde iki değişken biçimi vardır.

Ekin, ses-biçim görünümleri {-Ac} sıfat-fiil ekininki gibidir.

Амӑшӑ Праские йӑпатасшӑн кӑмӑллӑн пакӑлтатнӑ, кулкаланӑ, анчах хӑр çуралнӑшӑн хӑй ӑшӑнче калама çук хыпса çуннӑ. (Aç 8: 35-37)

/amıŋi praskiye yıbatasšın kımillin pağıltatni, kulgalani, ancaħ hır şuralniŋin ħiy iŋince çalama şuħ ħıpsa şunnı./

Annesi Praski'yi teselli etmek için samimice mırıldandı, tebessüm etti, ancak kız doğduğu için içinde tarifsiz bir şekilde üzüldü.

Поляксен хӑйсен патшалӑхӑ пулнӑ иккен. Халӑ поляк халӑхӑ Российӑра, Германире, Австрире пурӑнать: вӑсен авалхи патшалӑхне виçӑ пая уйӑрнӑ-мӑн. Анчах поляксем парӑнасшӑн мар, пусмӑртан хӑтӑласшӑн кӑрешӑçӑ имӑш, тӑван çӑлхине манмаççӑ, хӑйсен литератури пур. (KA 190: 21-26)

/polyaksen ħiyzen patšalıħı pulni ikken. ħalı polyak ħalıħı rossiyıra, germanire, avstrire purinat'; vizen avalhi patšalıħne viji paya uyırnı-mın. ancaħ polyaksem pařinasšın mar, pumırdan ħıdilasšın kırejeşşı imiş, tıvan çılhine manmaşşı, ħiyzen literaturı pur./

Lehlerin kendilerinin devleti var imiş. Şimdi Lehler Rusya'da, Almanya'da, Avusturya'da yaşıyorlar: Onların önceki devleti üç parçaya ayrılmış. Ancak Lehler boyun eğmek istemiyorlar, zulümden kurtulmak için mücadele ediyorlar imiş, ana dillerini unutmuyorlar, kendi edebiyatları var.

Çав самантрах сасартӑк манӑн ура шуса кайнипе эпӑ шыва шампӑр! турӑм, çухӑрса ятӑм, шывран тухасшӑн чун хавалӑпе тапаланма пуçларӑм. (Aç 16: 5-8)

/şav samantraħ sazardıċ manın ura şuza çaynibe ebı şıva şambır! Turım, şuħırza yadıı, şıvran tuħasšın çun ħavalıbe tabalanma puşlarım./

O arada ansızın ayağımın kaymasıyla ben "cumbur" suya düştüm (hh. cumbur yaptım), bağırdım, sudan çıkmak için can havliyle debelenmeye başladım.

Ӕнертенпе çак телеграммӑна парасшӑн шыратӑп сире. Килӑрте никам та çук. (P 176: 15-16)

/İnerdenbe şaċ telegrammına parasšın şıradıp sire. kilırde niğam da şuħ./

Dünden beri bu telgrafi vermek için sizi arıyorum. Evinizde hiç kimse yok.

Течче каймассерен Иван, Атӓл хӓррине пырса, кӓвакӓн курӓнакан вӓрмансем урлӓ Пӓлхар хули юлашкисене **курасшӓн** тӓрмашать; уяр кунсенче кермен тӓррисем палӓрнӓнах туйӓнать, хӓйне те дозорта тӓнӓн туять вӓл. (КА 49: 22-26)

/teççe kaymasseren ivan, adil hırrine pırza, kıvaqkın qurınağan vırmanzem urlı pılhar huli yulaškizene qurasşın tırmaşat': uyar ğunzence germen tırrizem palırnınaş tuyınat', hıyne de dozorda tının tuyat' vıl./

*Ivan Teçi'ye her gittiğinde, İdil boyuna gidip, mavi görünen ormanlar boyunca Bulgar şehri kalıntılarını **görmek için** uğraşılıyor: bulutsuz günlerde sarayın silüeti belirircesine hissediliyor, kendisini de devriye gezer gibi hissediyor.*

Унччен малтан хаçат **вуласшӓн** çунакан çынсем йышлах марччӓ, каçхине клуба пилӓк-ултӓ çын пыраççӓ те хыпарсем ялан пӓр майлӓрах пулнипе нумай та вуласа лармаççӓ, тухса каяççӓ. Халӓ вара ушкӓнӓ-ушкӓнӓпе пырса ыйтма тытӓнчӓ. (СА 107: 18-22)

/unççen maldan haşat vulasşın şunağan şinzem yışlaş marççı, qaşhine qluba pilık-ultı şın pıraşşı de hıbarzem yalan pır maylıraş pulnibe numay da vulaza larmaşşı, tuşsa kayaaşşı. ħalı vara uşkını-uşkınıbe pırza ıytma tıdıncış./

*O zamana kadar gazete **okumak için** yanıp tutuşan insanlar çok fazla değildi, akşamleyin klube beş altı kişi gelirler ve haberler sürekli aynı tarzda olduğundan çok okuyup oturmazlar, çıkıp giderler. Şimdi ise grup grup gelip sormaya başladılar.*

Халӓ те Юрий Михалча чысне çухатассинчен **упрасшӓн** тӓрӓшатӓп. (S 192: 42; 193: 1)

/ħalı de yuriy miħalça çısne şuħatassincen uprasşın tırışadıp./

*Şimdi de Yuriy Mihalç'ı şerefini kaybetmekten **korumak için** uğraşıyorum.*

Халь çавӓнпа хӓрлӓ çуç-пуçне сапаласа янӓ та çӓр çинчи кашни япалана **курасшӓн** тинкерет. (ТТÇ 39: 10-11)

/ħal' şavınba hırlı şuş-puşne sabalaza yanı da şır şinci qaşni yabalana qurasşın tingeret./

*Şimdi bu yüzden kızıl saçını başını sallıyor ve yerdeki her şeyi **görmek için** dikkat ediyor.*

Сӓмах тапратасшӓн çӓвара та уçрӓм, анчах чӓлхе çине килнӓ сӓмахсем таçта кайса çухалаççӓ. (ТТÇ 168: 6-7)

/sımaş tapratasşın şıvara da uşrım, ancaş çılhe şine kilni sımaşsem taşta kayza şuħalaşşı.

*Laf **etmek için** ağzımı açtım ancak dile gelen kelimeler bir yerlere gidip kayboluyorlar.*

Таçта инçетре хӓрсе çапӓçу пырать. Хаяр çапӓçу, вилӓмле çапӓçу... Унта çак уйри халӓхӓн упӓшкисем-тусӓсем... Тӓван çӓр-шыва **çӓласшӓн** пырать хаяр вӓрçӓ... (УН 92: 4-45)

/taşta inşetre hırze şabıju pırat'. ħayar şabıju, vilımlı şabıju... unda şaş uyri ħalıħın ubıškizem-tuzızem... tıvan şır-şıva şılassın pırat' ħayar vırjı.../

*Uzaklarda bir yerde şiddetli savaş devam ediyor. Korkunç savaş, ölümlü savaş... Orada bu kırdaki halkın kocaları, dostları... Ana vatani **kurtarmak için** sürüyor korkunç savaş...*

Лева кәмәлне хытарасшән каларәм эпә. (VTŞ 57: 31)

/leva ķimilne ĥıdarasşın ķalarım ebı./

Ben Leva'nın içini rahatlatmak için söyledim.

Хамәр җавах стройри салтаксем пекех тусанпа вараланнә. Шәл айәнче тусан кәчәртатат, җәвара тасатасшән суратән та — сурчәк хуп-хура, Марковский сылтәм хәлхи җывәхәнчи пәрҗа пысәкәш тур палли те паләрмасть — тусанпа витәннә. (VTŞ 171: 35-39)

/ħamir şavaħ stroyri saldıksem pekeh tuzanba varalannı. şıl ayınce tuzan ķıĥirdadat', şıvara tazatasşın suradın da — surcık ĥup-ħura, marķovskiy sıldım ĥılhi şıvıhıncı pırja pızıĥış tur palli de palırmast' — tuzanba vitınnı./

Kendimiz aynı sıradaki askerler gibi tozdan kirlendik. Dişlerimizde toz gıcırıyor. Ağzı temizlemek için tükürüyorsun ama tükürük kapkara. Markovskiy'in sağ kulağının yakınındaki bezelye büyüklüğündeki beni de görünmüyor, tozla örtülmüş.

Анне вучаха хуран җакнә, тем пәҗересшән кәмака умәнче җәр улми шуратат. (İY 6: 14-15)

/anne vucaħa ĥuran şaķnı, tem pışeresşın ķımaĥa umınce şır ulmi şuradat'./

Anne ocaĥa kazan asmiş, bir şeyler pişirmek için ocaĥın önünde patates soyuyor.

...Грузовик, җунакан хуларан вәркәнса тухса, Мууха утравә еннелле җул тытрә. Анчах кунта хәвәрт каясси пулмарә — сарлака шоссе ләках тулса ларнә иккен, тәрлә йышши машинәсем пәр-пәрне таптас пекех пыраҗҗә, пәр-пәринчен иртесшән кәшкәртаҗҗә, анчах иртме май җук. (SA 16: 20-25)

/...ĥruzovik, şunaĥan ĥularan virĥınza tuħsa, muuħa utravı yennelle şul tıtrı. ancaħ ķunda ĥıvırt ķayassi pulmarı — sarlaĥa şosse liķaħ tulza larnı ikken, tırlı yışşı maşınızem pır-pırne taptas pekeh pıraşşı, pır-pırincen irtesşın ķışķırdaşşı, ancaħ irtme may şuķ./

...Gruzovik, yanan şehirden hızla hareket ederek, çıkıp Muuha adasına doğru yol tuttu. Ancak burada hızlı gidemedi, geniş yol tamamen dolup kilitlenmiş, çeşitli türde arabalar birbirini çiğneyecek gibi gidiyorlar, birbirlerini geçmek için korna çalıyorlar, ancak geçmeye imkân yok.

Акә Мдир урапи җинчен миххине йәтса илесшән тәрмашать, ниепле те вай җитереймест. (SA 31: 29-31)

/aĥı midr urabi şincen miħhine yıtsa ilesşın tırmaĥat', niyeple de vıy şıdereymest./

İşte Mdir arabadan çuvalı sürükleyip almak için çabalıyor, hiçbir şekilde güç yetiremiyor.

Хәр ача картлашка җинчен чупса анчә те урамран кил картине кәресшән нәйкәшса аләка тәрткелекен сысна җурине уҗса кәтрә. (UH 144: 18-21)

/ħır aca ķartlaşka şincen çupsa ancı de uramran kil ķartine ķıressşın nıyķışsa alıĥa tırtkelegen sısna şurine uşsa ķıtrı./

Kız çocuĥu merdivenden koşarak indi ve sokaktan avluya girmek için sızlanıp kapıyı dürtükleyen domuz yavrusunu açıp içeri soktu.

Bu zarf-fiil ekinin olumsuzu GT'deki morfolojik yolla değil, ekten sonra {мар} 'değil' edatının getirilmesi ile sentaktik olarak yapılmaktadır.

Иван çакăн пек обществăра пирвайхи хут, **палăрасшăн мар** тăрăшать, анчах кунта унпа чылайăш кăсăкланаççĕ: чăвашран тухнă çын ученăйсем хушшинче! Калаçтарма тăрăшаççĕ. Иван чĕлхине хытă тытат, ытлаши сăмах кăлармасть. (КА 322: 1-6)

/ivan şağın pek obşcestvıra pirvayhı hut, palırasşın mar tırırjat', ancağ kunda unba çılayış kızıqlanaşşı: çıvaşran tuhnı şın ucyonıyzem huşşince! ıalaştarma tırırjaşşı. ivan çılhine hıdı tıdat', ıtlaşşı sımağ kılarmast'./

İvan böyle mecliste ilk defa, ortada olmamak için uğraşiyor, ancak burada çoğu kişi onunla ilgileniyor: Çuvaşlardan çıkmış bir kişi, bilim adamlarının arasında! Konuşturmaya çalışıyorlar. İvan dilini sıkı tutuyor, fazla söz söylemiyor.

Ыттисенчен **юласшăн мар** тăрăссах ёçлекен хула ачи, хăй те сисмерĕ, курăкпа хупланнă тарăн шăтăка анса кайнипе, месерле çаврăнса ўкрĕ. (ŞP 35: 16-18)

/ıttizencen yulasşın mar tırırşsağ işlegen hula aci, hıy de sizmerı, kurıkpa hıplannı tarın şıdıga anza kaynıbe, mezerle şavrınza ũkrı./

Diğerlerinden geri kalmamak için uğraşıp çalışan şehir çocuğu, kendisi de anlamadı, ota kapamış derin çukura yuvarlanmasıyla, sırt üstü düştü.

2. {-Ассишĕн} /{-Assiğın}/

Bu ek, {-АсшĀн} zarf-fiil eki gibi, TT'deki {-mAk için} yapısıyla denk işlevdedir. {-АсшĀн} zarf-fiil ekiyle oluşum bakımından benzer olmakla birlikte gelecek zaman sıfat fiil ile {-шĀн} edatının arasına teklik 3. kişi iyelik eki yerleşmiştir; bu hadise esnasında sıfat-fiilin ünsüzü ikizleşmiştir: {-Ас+(с)и+шĕн}.

Ek, bünyesine teklik 3. kişi iyelik eki kattığı için ünlü uyumunu bozar bir hale gelmiştir. Ancak ekin ilk unsuru olan sıfat-fiilin ünlü uyumuna tabi durumda bulunması neticesinde ek, [-ассишĕн] /[-assiğın]/ ve [-ессишĕн] /[-essiğın]/ şeklinde iki biçimbirime sahiptir.

Чĕлхепе те Ваçça чĕрене питĕ тивретет. Санăн хĕр ачусене **тăрантарассишĕн** платникре çўретĕп тет. (АÇ 42: 24-25)

/çılhebe de vaşsa çırene pidı tivderet. sanın hır acuzene tırandarassiğın platnikre şuredıp tet./

Vaşsa dille de kalbi çok kırıyor. Senin kızlarını doyurmak için marangozlukla uğraşıyorum diyor.

Оксана пĕрле çĕр каçнă арçынна тепĕр хут тĕл **пулассишĕн** çунмарĕ. (S 255: 8-9)

/okšana pırle şır kaşnı arjınna tebır hut tıl pulassiğın şunmarı./

Oksana birlikte gece geçirdiği adamla bir daha karışılmak için yanmadı.

Вал колхоза пуян, культуралла **тавассишён** нумай ёшленё, хай кил-йышё валли сав пурнаса туня. (Аҫ 217: 17-18)

/vıl qolhoza puyan, qul'turılı tıvassıjın numay işlenı, hıy kil-yıjı valli şav pırnıja tunı./

*O kolhozu zengin, kültürlü **yapmak için** çok çalışmış, kendi ailesi için bu hayatı kurmuş.*

Сапла «тав туня» выранти пусләхсем халәха сүтта **каларассишён** мәнпур вайран тарашна, халәх юратна учительницана. (ІҮ 205: 28-30)

/şapla “tav tunı” vırındı puşlıhsem haliha şudda kılarassıjın mınpur vıyran tırıjnı, halıh yuratnı uçitel'nitsına./

*Yerel yöneticiler halkı **aydınlatmak için** bütün gücüyle uğraşmış olan, halkın sevdiği bayan öğretmene böyle “teşekkür etmişler”.*

Аштан пелтёр ёнтё вал хваттер ыйтәвё Матвеева мәншён кәсәклантарнине. Йәләхса ситнә-ске Юрий Михайлович хәйсен сыннисене общежитисене **вырнастарассишён** е пурәнмалли урәхла май тупса **парассишён** чупса. (S 183: 5-9)

/ıştan pıldır indı vıl hvatter ıydıvı matveyeva mınjın kızıklandarnine. yılıhşa şitnı-şke yuriy mihayloviç hıyzen şınnizene obşcejitizene vırnaştarassıjın ye purınmallı urıhla may tupsa parassıjın çupsa./

*Bu daire meselesinin Matveyev'i neden ilgilendirdiğini nereden bilsin. Yuriy Mihayloviç kendilerinin insanların yurtlara **yerleştirmek için** ya da barınmak için başka yol **sağlamak için** uğraşıp yoruldu.*

Хәрарәм юратушән сунса тем тума хатёр, арсынна парәнма та! Арсын вара хәрарәма **парантарассишён** тем тума хатёр, әна юратма та. (S 336: 34-37)

/hırarım yuradıjın şunza tem tuma hadırı arjınna parınma da! arjın vara hırarıma parındarassıjın tem tuma hadır, ina yuratma da./

*Kadın aşk için yanıp çok şey yapmaya hazır, erkeğe itaat etmeye de! Erkek ise kadını **itaat ettirmek için** çok şey yapmaya hazır, onu sevmeye de.*

Сывәх сыннине икё-виçё минут **курассишён** те укса тыттарма тивнё унән. (S 395: 34-35)

/şıvıh şınnine igı-vijı minut qurassıjın de ukla tıttarma tivnı unın./

*Yakın adamını iki üç dakika **görmek için** de onun rüşvet vermesi gerekti.*

Сентябрь уйәхәнче Белоруссии Кричев хулине ирёке **каларассишён** пынә сапәсүра паттәрләх кәтартнашән — тёрәсрех калам: блиндажри сичё фашиста тыткәна илнишён — әна, сержанта, отделени командирне, Хёрлә Чәлтәр орденёпе наградаланә. (VTŞ 152: 37-41)

/sentyabr' uyıhınce belarussii kriçev huline irıge kılarassıjın pını şabıjura pattırlıh kıdarnıjın – tırısreh qalam: blindajri şıçı faşista tıtkına ilnıjın – ina, serjanta, atdeleni komandirne, hırlı şıldır ordenıbe nagradılanı./

*Eylül ayında Belarus'un Kriçev şehrini **kurtarmak için** yapılan savaşta kahramanlık gösterdiği için, daha doğrusunu söyleyeyim: kazamattaki yedi faşisti esir aldığı için, onu çavuşluk, takım komutanlığı, Kızıl Yıldız nişanıyla ödüllendirdiler.*

Вӑл икӗ хутчен Чӑваш республикинче шахмат вӑййипе мала **тухассишӗн** пынӑ ҫур финалсенче вылянӑ, пӗрре — финала та лекнӗ. (УН 507: 1-3)

/vıl iği hutçen çıvaş respublikince şahmat vıyyibe mala tuħassiğın pını şur final'zence vıyanı, pırre – finala da lekni./

*O iki defa Çuvaş Cumhuriyeti'nde satranç turnuvasında **dereceye girmek için** yapılan yarı finallerde oynadı, bir kez finale kaldı.*

Вӑл хӑй умӗнче ҫакӑн чухлӗ ылтӑн тырӑ купаланса выртнине, ӑна упраса **хӑварассишӗн**, кирлӗ ҫӗре **ҫитерессишӗн** ял ҫыннисем еплерех вӑй хунине пуҫласа хӑй куҫӗпе хӑй курать. (ŞP 12: 14-17)

/vıl hıy umınce şağın çuħlı ıldın tırı kubalanza vırtnine, ina upraza hıvarassiğın, kirli şire şideressiğın yal şinnizem yeplereh vıy hunine puşlaza hıy kuğibe hıy kurat'./

*O kendi önünde bu kadar altın ekinin yığılıp yattığını, onu **koruyup kollamak için**, gerekli yere **ulaştırmak için** köylülerin nasıl emek verdiklerini ilk defa kendi gözleriyle görüyor.*

Вадим иккӗшӗ пӗр болта пӑрса **илессишӗн** тӑрмашаҫҫӗ: пӗри болта уҫӑпа пӗр пуҫӗнчен тытнӑ, тепри унӑн винтне вырӑнтан **хускатассишӗн** эхлетет. (ŞP 103: 10-12)

/vadim ikkiği pır bolta pırza ilessiğın tırmağaşşı: pırı bolta uğıba pır puğınçen titni tepri unın vıntne vırından huşkatassiğın ehletet./

*Vadimle ikisi bir civatayı çevirmek için uğraşıyorlar: biri civatayı anahtarla bir başından tutmuş, diğeri onun vidasını yerinden **oynatmak için** ihliyor.*

Взвод командирӗ Кузьмин лейтенант «паян эфир вунсакӑр ҫухрӑм малалла кайнӑ» тет. Ҫак хушша **иртессишӗн** сахал мар ҫамрӑк хӑйӗн паттӑрла пурнӑҫӗн юлашки кунне, юлашки сехетне, юлашки самантне пурӑнса ирттерчӗ. (ŞP 236: 29-33)

/vzvod komandiri kuz'min leytenant "payan ebir vunsagır şuğrım malalla kaynı" tet. şak huşşa irtessiğın sahal mar şamrık hıyın pattırla purnığın yulaşki gunne, yulaşki sehetne, yulaşki samantne purınza irtterci./

*Takım komutanı teğmen Kuz'min "Bugün biz on sekiz kilometre ileri gittik" diyor. Bu mesafeyi **geçmek için** çok sayıda genç kendisinin kahramanca hayatının son gününü, son saatini, son anını yaşayıp geçirdi.*

Йывӑҫсене лайӑх пӑхса **ҫитӗнтерессишӗн** отрядсем хушшинче ӑмӑрту пуҫлатпӑр. (P 101: 18-19)

/yivışsene layıħ pıħsa şidinderessiğın otrıyadzem huşşince imırdu puşlatpır./

*Ağaçları iyi bakıp **yetiştirmek için** ekipler arasında yarışa başlıyoruz.*

Анчах та хӑй, ют ялтан куҫса килнӗскер, ывӑлне ял ҫыннисемпе пӗрле **ӗҫсе-ҫиессишӗн** авлантарать. (УН 16: 26-28)

/ancaħ da hıy, yut yaldan kuşsa kilnişker, ivılne yal şinnizembe pırle işse-şiyessiğın avlandarat'./

*Ancak kendisi, başka köyden göçüp gelmiş, oğlunu köylülerle birlikte **yiyip içmek için** evlendiriyor.*

Пурте тыр вырма тухăпăр, ачасене те пѐрле илѐпѐр, тăкăннă пучахсене суйлаччăр. Пѐр пѐрчине те хире хăвармалла мар, мѐншѐн тесен кашни пѐрчине **ўстерессишѐн** тар тăкнă, — пурте илтмелле хѐрўленсе калашрѐ вăл. (ТТҫ 118: 4-7)

/purde tır vırma tuħıbır, acazene de pırle ılıbırı tıgınnı pucaħsene suylaççır. pır pırcine de hire ħıvarmalla mar, mınĭın tezen ħaşni pırcine ũsterssişın tar tıķnı, - purde iltmelle ħırũlenze ħalaşrı vıl./

*Hepimiz ekin biçmeye çıkıyoruz, çocukları da birlikte alacağız, dökülmüş başakları seçsinler. Bir taneyi bile tarlada bırakmamalı, çünkü her taneyi **büyütmek için** ter döktük, herkes duyacak şekilde coşarak konuştu.*

5.2.3.2.4. {-АсрАн} /{-AsrAn}/ ZARF-FİİL EKİ

Сıfat-fiil eki **{-Ас}** ile ayrılма durumu eki **{-РАн}**'ın birleşmesinden meydana gelen bu zarf-fiil eki, ТТ'de {(y)AcAk+iYE+(n)DAn} formuna denk gelmektedir. Bu yapı ТТ'ye {(y)AcAk+iYE için} ve {-mAkTAn} yapıları ile de aktarılabilir. Bu zarf-fiil eki bugüne kadar zarf-fiil eki olarak kabul edilmemiştir. Pavlov, bu şekildeki kullanımın 'işin ne için / ne sebeple yapıldığını' bildirdiğini söylemiştir (1965: 272).

Bu zarf-fiil ekinin **[-асран]** /[-asran]/ ve **[-есрен]** /[-esren]/ şeklinde iki değişken biçimi mevcuttur.

Екин ses-biçim görünümleri **{-Ас}** sıfat-fiil ekinde olduğu gibidir.

— Яшкана майѐпен асать, асмассерен тулли кашăкѐ айне аллинчи çăкăр татăкне тытатъ — сѐтел çине, хăйѐн кѐпи умне яшка **тăкăнасран** çапла тытатъ ана вăл. (ІҮ 36: 36-38)

— yaşkana mayıben izat', ismasseren tullı ħaşıgı ayne allinci şıgır tatıķne titat' — sıdel şine, ħıyın kibi umne yaşka tıķınaşran şapla tıdat' ina vıl./

*Çorbayı usulca koyuyor, her daldırışta dolu kaşıgının altına elindeki ekmek parçasını tutuyor; masa üstüne, elbisesinin önüne çorba **döküleceğinden** onu böyle tutuyor.*

Аслашшѐ шыв ѐçнѐ хыççăн лакăмне хѐвел айенче ашăнса **ларасран** сăħманпа витрѐ. (КА 41: 4-5)

/aslaşşı şıv işni ħışşın lağımne ħıvel ayınce işınza laraşran sıħmanba vitrı./

*Büyükbabası su içtikten sonra su çanağın güneşin altında **ısınacağından** hırkayla örttü.*

Праски, ача эсѐ **хѐнесрен** витене пытаннă та, лаша унăн ури çине пуснă. Шăмми хуçăлман-и, тытса пăх-ха. (АÇ 13: 17-19)

/praskı, aca ezı ħınesren videne pıdanı da, laşa unın uri şine pusnı. şımmi ħuĭılman-i, tıtsa pıħ-ħa./

*Praskı, çocuk sen onu **döveceğinden** ahıra gizlenmiş, at da onun ayağına basmış. Kemiği kırılmamış mı, tutup bak.*

Қролик какайне ативнѣ кăна мар, тăраничченех те ҫинѣ Мерккур. Мулкач какайне пуҫласа тутанатъ. Тутлă иккен ҫанах та. Хай пирки ҫаткăн та хыпкăн, упшур та капар ҫын тесе **шутласран** пѣчѣк-пѣчѣк татăксене кăна суйлакаларѣ. (P 122: 7-10)

/krolık kağayne astivnı kına mar, tıraniççeneh de şini merkkur. Mulğaç kağayne puşlaza tutanat'. Tutlı ilen çinağ da. hıy pırgı şitkın da hıpkın da, upşur da qabar şın teze şutlasran pıçık-pıçık tadıksene kına suyqaları./

Krolık etini sadece denemedi, doyana kadar yedi Merkkur. Tavşan etini tadıyor şimdi. Tatlıymış gerçekten de. Kendisi hakkında açgözlü, pisboğaz, obur ve tamahkâr diye düşüneneceklerinden sadece küçük küçük parçaları seçti.

Николай Иванович, эппин - ашра картса хучѣ хѣр. **Манасран** темиҫе хут асанчѣ, - Николай Иванович, Николай Иванович... (S 203: 19-21)

/niqolay ivanoviç, eppin, - işra qartsa hucı hır. Manasran temije hut azıncı, - niqolay ivanoviç, niqolay ivanoviç./

“Nikolay İvanoviç öyleyse, kız içinden saygı duydu. Unutacağından birkaç kez hatırladı, Nikolay İvanoviç, Nikolay İvanoviç...”

Тѣттѣм туннельте кампа та пулин **ҫапăнасран** асăрханса уткаласа Зинови кѣҫех кўлѣ хѣррине тухрѣ. (UH 70: 13-14)

/tittim tunnel'de kamba da pulin şabınasran azırhanza utqalaza zinovi kişeh küli hırrine tuhrı./

Zinovi, karanlık tünelde herhangi birisiyle çarpışacağından sakınarak yürüyüp hemen göl kenarına çıktı.

Сережа ҫўлерех улăхса, хай аялалла шуса **анасран** пушмак кѣлисемпе хыттăн пусса, Улатимѣр мучие ик аллинчен туртрѣ, лешѣ вайѣ ҫитнѣ таран упаленчѣ. (YŞP 7: 28-30)

/sereja şulereh ulıhsa, hıy ayalalla şuza anasran puşmaq kilizembe hıttın pussa, ulatimır mucıye ik allincen turtrı, leji vıyı şitni taran upalenci./

Sereja yukarı tırmanıp, kendisi kayıp aşağı düşeceğiinden ayakbalarının ökçesine sağlam basıp, Ulatimir amcayı iki elinden çekti, diğeri gücü yettiği kadar tırmandı.

Саксем вăрăм та сарлака, ҫавах та пѣчѣккисем **ўкесрен** пѣр сак ҫумне яланах тепѣр сак лартнă, вѣсем ҫине улăм тўшек е тăхăнма юрăхсăра тухнă кивѣ тумтир таврашѣ сарма лекнѣ. (İY 25: 28: 31)

/saşsem vırım da sarlağa, şavağ da piççikkizem ükesren pır saş şumne yalanağ tebır saş lartni, vızem şine ulım tüjek ye tihınma yurıhsıra tuğni kivi tumdir tavraji sarma lekni./

Ranzalar uzun ve geniş, yine de küçükler düşeceğiinden bir ranza yanına sürekli diğer ranza yerleştirilmiş, onların üzerine saman döşek ya da giyilmez durumdaki eski giyecek parçaları sermek mümkün olmuş.

Пенсие тухнă хыççăн столовайри ёсне пăрахрĕ. Ёçсĕр супса **çўресрен** хĕрарăмсен клубне йĕркелерĕ. (P 208: 28-30)

/pensiye tuĥnĭ ħıççĭn stolovĭyri ũsne pĭrahŕĭ. ũşşĭr supsa ũşuresren ħĭrarĭmzen ħlubne yĭrgeleri./

*Emekli olduktan sonra lokantadaki işini bıraktı. İşsiz canı sıkılıp **dolaşacağından** kadın kulübünü düzenledi.*

Ольга Андреевна таврăннă çĕре Адам Ипполитович эмальленĕ кастрюльпе кăмакара пĕçернĕ мулках какайĕ илсе килчĕ. **Сивĕнесрен** ёнтĕ кастрюльне кивĕ ал шăллипе чĕркенĕ. (P 120: 35-38)

/ol'ga andrejevna tavrĭnnĭ ũire adam ippolitoviç emal'lenĭ şastryl'be řĭmağara pĭjennĭ mulğaç şağayı ilse kilci. siviñesren ĭndĭ kastryul'ne kivi al ũillibe çĭrgeni./

*Olga Andreyevna döndüğünde Adam İppolitoviç emayenlenmiş tencere ile ocakta pişirilmiş tavşan eti getirdi. **Soğuyacağından** tencereyi eski el beziyle sarmaladı.*

— Лева, эсĕ мĕн илсе каятăн? — шăппăнрах ыйтрĕ анне сăпкара çывăракан йăмăка шăнасем **кансĕрлесрен** пуçĕ çийĕнченех çўхе тутăрпа витсе. (VTŞ 58: 26-28)

/— leva, ezĭ mĭn ilze řayadĭn? — ũĭppĭnrah ıytrĭ anne sĭpķara ũıvĭrağan yĭmĭğa ũĭnazem řanzĭrlesren puĭĭ ũiyĭñçeneh ũuĥe tudĭrba vitse./

— *Leva, sen ne götürüyorsun?, diye beşikte uyuyan kız kardeşimi sinekler **rahatsız edeceğinden** başını ince tülbentle örtüp sessizce sordu annem.*

{-As} ve {-RAn} eklerinin birleşmesiyle oluşan her yapı, zarf-fiil fonksiyonunda görev yapmamaktadır. Bu şekilde oluşturulmuş yapılarda çıkma durumu kimi zaman asıl fonksiyonunda da kullanılabilir. Buna göre bu ek zaman zaman TT'ne {mAktAn} ve {-(y)AcAK+İYE EKİ+DAn} şeklinde de aktarılabilir.

Эпĕ суккăр **пуласран** питĕ хăратăп. (Aç 65: 21)

/ebĭ suķķĭr pulasran pidi ħĭradĭp./

*Ben kör **olmaktan** çok korkuyorum.*

Эпĕ кая **юласран**, Альăпа Дина пулăшма **килесрен** питĕ шикленетĕп: манăн пĕртте намăсланас килмест. (İY 260: 27-29)

/ebĭ çaya yularsan, al'ĭba dina pulĭşma kilesren pidi ũikleneđĭp: manĭn pĭrtte namĭslanas kilmest./

*Ben **geç kalmaktan**, Al'ya ile Dina'nın yardım etmeye **geleceklerinden** / **gelmelerinden** çok endişe ediyorum. Hiç utanmak istemiyorum.*

Корпус штабĕн радисчĕ, пĕччен юлнăскер, ахаль **ларасран** (радистсен те сайра хутра тупăнкалать пушă вăхăт) эфирта мĕн калаşнине шырама пуçланă, нимĕç радисчĕсем пакăлтатнă хум çине лекнĕ. (VTŞ 137: 24-27)

/şorpus ũtabĭn radisçi, piççen yulnĭsker, aĥal' larasran (radistsen de sayra ĥutra tubĭnķalat' puĭĭ viĥĭt) efirda miñ řalaşnине ũĭrama puşlanĭ, nimiş radisçĭzem pağĭltatnĭ ĥum ũine lekni./

*Kolordu karargâhının telsizcisi, tek kalmıştı, boş **oturmaktan** (telsizcilerin de seyrek olarak boş vakitleri bulunuyor) yayında ne konuşulduğunu aramaya başladı, Alman telsizcilerin mırıldandığı dalgaya denk geldi.*

Ekin olumsuz biçimi eklendiği fiil gövdesiyle kendisinin arasına olumsuzluk ekinin yerleşmesiyle yapılmaktadır.

5.2.3.2.5. {-АслА} /{-AslA}/ ZARF-FİİL EKİ

{-Ac} sıfat-fiil eki ile zarf görevinde isimler türeten **{-лА}** ekinin birleşmesinden meydana gelen bu zarf-fiil eki işlev bakımından TT. {-AcAk gibi} yapısına denk gelmektedir. TT'ne {-(V)r gibi}, {-AcAk gibi} ve {-(X)rcAsInA} {(y)AsIyA} şeklinde aktarılabılır. Çuvaşça üzerine yapılan incelemelerde bu ek zarf-fiil eki olarak değerlendirilmemiştir. Levitskaya, bu eki sıfat-fiil olarak değerlendirse de verdiği örnekte ek zarf-fiil fonksiyonundadır (1976: 92).

Ekin, ünlü uyumuna göre, **[-асла]** /[-asla]/, **[-есле]** /[-esle]/ şeklinde iki değişken biçimi mevcuttur.

Ekin ses-biçim görünümleri **{-Ac}** sıfat-fiilinde olduğu gibidir.

— Эсир мён ют анана виçетёр? — терё Якур çинелле лашине таптата^расла тытса. (AÇ 63: 36-37)

/— ezir mın yut anana vıçedır? — terı yaçur şinelle laşine taptattarasla tıtsa.

Yakur'a doğru atını çığnetecek gibi tutup, "Siz neden yabancı tarlayı ölçüyorsunuz" dedi.

Кёпем хыванса юласла таврәнса май таран кёпёрленчё. (İY 29: 43-44)

/kıbem hıvınza yulasla tavrınza mıy taran kibırlencı./

Gömleğim çıkıp kalırcasına dönüp boynuma kadar toplandı.

Çакан çинчен шухашласа ашәмра хама аттепе танлаштарса пәхсанах чёрем çураласла пашәрханма пуçлатап. Аннене, тавансене хам яланах хисепленине, юратнине мён май килнё таранах, вайәм çитнё чухлех паләртаймарәм эпё. (İY 35: 26-29)

/şağın şincen şuşışlaza şımra ĥama attebe tanlaştarza pıřsanaĥ çirem şurılasla pıřırĥanma puşladıp. annene, tıvanzene ĥam yalanaĥ hıseplenine, yuratnine mın may kilnı taranaĥ, vıym şitnı çuĥleh palırtaymarım ebı./

Bunun hakkında düşünüp içimde kendimi babamla karşılaştırıp bakınca yüreğim yarılırcasına endişelenmeye başlıyorum. Anneme, akrabalarımın sürekli saygı gösterdiğimi, sevdiğimi yeri geldiği kadar, gücüm yettiği kadar belirtmedim.

Тёнче çав тери кичем те илемсёр. Пур çёре те тәләх пуснә. Кәкәрта темёнле хытә япала çуралчё. Вәл үссе-үссе пычё те ана çурса пәрахасла ыраттарма тытәнчё. (ТТÇ 4: 32-34)

/tınce şav terı kicem de ilemzır. Pur şıre de tılıĥ pusnı. kığırda temınle hıdı yabala şuralcı. Vıl üsse-üsse pıcı de ina şurza pıraĥasla ırattarma tıdıncı./

Dünya öyle sıkıcı ve çirkin. Her yerde de yalnızlık. Göğsümde bir sert şey doğdu. O büyüyüp büyüyüp gitti ve onu yarıp bırakırcasına ağrımaya başladı.

Ман чѣре кăкăр шăмминѣ **ватасла** кăртлатса тапрѣ. (ТТÇ 241: 40)

/man çire kığır ŝimmine vatazla kıartlatsa taprı./

*Kalbim göğüs kemiğini **kırcasına** çarptı.*

Ваşукѣ çаплах: «Эпѣ кай-мастă-ă-ăп! Каймастă-ă-ăп!.. Хăварăр пире! Хăварăр аттене!» — тет. Сатурпа алла-аллăн тытăннă, пуşпа пуş тѣкѣннѣ, **ўлесле** макăраççѣ. (İY 84: 8-11)

/vaşuğı şaplağ: “ebı kıaymastıp! kıaymastıp!.. ħıvarır pire! ħıvarır attene!” — tet. Sadurba alla-allın tıtınnı, puşpa puş tığınnı, ülesle mağaraşşı./

*Vaşuk şöyle “Ben gitmiyorum! Gitmiyorum! Bırakın bizi! Bırakın babamı!” diyor. Satur ile el ele tutuşmuş, baş başa dayamış, **ulurcasına** ağlıyorlar.*

Лаша пуşне çѣкленѣ, тапса **сикесле** тăрать, анчах малалла утмасть. (ТТÇ 62: 5-6)

/laşa puşne ŝiklenı, tapsa sikesle tırat’, ancağ malalla utmaşt’./

*At başını kaldırmış, tepip **sıçrayacak gibi** duruyor, ancak ileri yürümüyor.*

Çук, пурăнаймасть вăл мансăр. Вăл **вилесле** юратать мана... (УН 58: 1-2)

/şuk, purınaymaşt’ vıl manzır. Vıl vilesle yuratat’ mana.../

*Hayır, o bensiz yaşayamaz. O beni **ölesiye** seviyor.*

Bu ekin olumsuz biçimi, olumsuzluk eki, gelecek zaman sıfat-fiil eki ve **{-ЛА}** ekinin birleşmesinden oluşan **{-мАсЛА}** (<мА-Ас-лА) /{mAsLA}/ şeklindedir.

Яланах питѣ хумханса итлет çак юрра Степа. Ун шучѣпе, çак юрă пѣтѣм вăрçă историне кѣскен, анчах нихçан **манмасла** каласа парать. (ŞP 267: 6-9)

/yalanağ pidı ħumħanza itlet şağ yurra stepa. un şucıbe, şağ yurı pidım vırđi istorine kısken, ancağ niħşan manmasla қalaza parat’./

*Daima yüzü değışerek dinler bu türküyü Stepa. Ona göre, bu türkü bütün savaş tarihini kısaca, ancak hiç **unutulmayacak şekilde** anlatıyor.*

Укахви мѣн пур çак сăнсем çине нихçан **курмасла** тѣмсѣлсе пăхрѣ. (УН 125: 37: 38)

/uğağvi mın pur şağ sınzem şine niħşan kıurmasla tımsılze pığrı./

*Uğavı bütün bu çehrelere hiçbir zaman **görmemişçesine** heyecanlanarak baktı.*

Bu zarf-fiil eki [AH] kuvvetlendirme edatı ile birlikte de kullanılmaktadır:

Сăрта ăна Микулайпа Геннади пѣр кантраран тытса, чарăнса-чарăнса канса, унталла-кунталла пăркаланса, аллисене **кастараслах** (< кастара-асла-ах) ыраттарса аран туртса хăпартаççѣ. (İY 64: 31-34)

/sırta ına miğulayba gennadi kıantraran tıtsa, çarınza-çarınza қanza, undalla-қundalla pırқalanza, allizene kıastaraslağ ıratтарza aran turtsa ħıbartaşşı./

*Sırta onu Mikulay ile Gennadi bir urganla tutup, durup durup dinlenerek, oraya buraya dönerek, ellerini **kestirçesine** acıtıp zorla çekip çıkarıyorlar.*

5.2.3.2.6. {-AccÄn} /{-AssĪn}/ ZARF-FİİL EKİ

Gelecek zaman sıfat-fiil eki {-As} ile Çuvaş Türkçesinde oldukça işlek olarak isimlerden zarf görevli kelimeler türeten arkaik instrumental ekinin {-(**İ**)n} birleşmesiyle meydana gelmiştir. İki ekin birleşmesi sırasında sıfat-fiil ekinin ünsüzü ikizleşmiştir: {As+Īn} > {-AssĪn}.

Bugüne kadar zarf-fiil şekli olarak kabul edilmeyen bu ekin fonksiyonu, Pavlov tarafından “işin nasıl olduğunu gösterir” denerek açıklanmıştır (1965: 273). Zarf-fiil eki, bağlı bulunduğu fiildeki hareketin tarzını, benzetmeye ya da varsayımsal karşılaştırmaya dayanan ve aynı anda gerçekleşen bir hareketi gösterir. TT’ye {- (y)AcAkmIşcAsIna}, {- (y)AcAkmIş gibi} ya da {-mIşcAsIna} yapılarıyla aktarılabilir.

İşlek bir kullanıma sahip olmayan bu zarf-fiil eki, çoğunlukla туй- /tuy-/ “hissetmek, ... gibi gelmek” fiiliyle kullanılmaktadır. Ekin, ünlü uyumuna göre iki biçimi vardır: [-accĕn] /[-assĪn]/, [-eccĕn] /[-essĪn]/

Ekin ses-biçim görünümleri, {-As} sıfat-fiil ekininki gibidir.

Эпĕ Макаровран хăратăп. Тĕл килсен мана та вăл **çапса пăрахассăн** туйăнать. (КА 106: 35)

/ebĭ maĥarovran ĥıradăp. tĭl kilzen mana da vĭl řapsa pĭrařassĭn tuyĭnat’./

*Ben Makarov’dan korkuyorum. Rastlaşınca beni de **dövecekmiş gibi** hissediyorum.*

Саттук ак-ак ашшĕ-амăшĕ патне **ыткăнассăн** тăрать. (РМК 17: 9)

/satyuk aĥ-aĥ aššĭ-amĭřĭ patne itĥĭnassĭn tĭrat’./

*Satyuk hemen anne babasının yanına **atılacakmış gibi** duruyor.*

Пирĕн патăмăртан мĕскĕн пек тухса кайнă этем, тем **туса пăрахассăн**, каллĕ-маллĕ тап-тап-тап утқалать. (РМК 48: 5-6)

/pirĕn padĭmĭrdan mĭskĭn pek tuĥsa řaynĭ edem, tem tuza pĭrařassĭn, řallĭ-mallĭ tap-tap-tap utĥalat’./

*Bizim yanımızdan miskin gibi çıkıp giden adam, bir şeyler **yapacakmış gibi**, oraya buraya pat pat pat yürüyüp duruyor.*

Çемук класа кĕрсе кайрĕ. Коля хура куçне **çиллессĕн** ялтăртаттарса илчĕ. (АÇ 182: 8-9)

/řemuĥ şlaza kĭrze řayrĭ. şolya ĥura şuçne řillessĭn yaldĭrtattarza ilĭĭ./

*Şemuk sınıfa girip gitti. Kolya kara gözünü **sinirlenmişcesine** parıldattı./*

Пўлĕме халь-халь питĕ кирлĕ çын килсе **кĕрессĕн** тунăнчĕ. (УН 490: 12-13)

/pŭlĕme ĥal’-ĥal’ pidĭ kirĭř şın kilze kĭressĭn tuyĭncĭ./

*Odaya şimdilerde çok önemli biri gelip **girecekmiş gibi** hissedildi.*

Ek, {АН} kuvvetlendirme edatı ile birlikte de kullanılabilir.

... икĕ куçĕ тулли салхулăх, тата чĕптĕм хурлăх хушăнсан, куççуль пулса **шăпăртатассăнах** туйăнать. (РМК 78: 14-16)

/... igĭ kuĭi tulli salhulih, tada çiptim hurlih huĭnzan, kuççul' pulza şibirtatassınaĥ tuyinat'./

... iki gözü hüzin dolu, biraz da üzüntü eklenince, gözyaşı olup **akacakmış gibi** hissediliyor.

Ekin, {-rАН} karşılaştırma ekiyle kullanım örnekleri de görülebilir.

Качакисене кўлме никам та шутламасть, эс куна пустуй палкатан, — терĕ Назар Егорчĕ **çиллессĕнрех**. (SA 210: 36-38)

/kacagizene kümle niĝam da şutlamast', es kuna pustuy palĝadin, - terĭ nazar yeĝorçĕi şillessĭnreh./

Nazar Yegorçĕi sinirlenircesine“Koçlarını koşumlamayı kimse düşünmez, sen bunu saçmalıyorsun.”, dedi.

5.2.3.2.7. {-мАшкĀн} /{-mАşkĪn}/ ZARF-FİİL EKİ

Bu ek, Çuvaş Türkçesi üzerine yapılan çalışmalarda yanlış bir şekilde mastar olarak değerlendirilmektedir. Bu ek, fiillerin anlamını *sebep*, *amaç* belirtme özelliğiyle işlev bakımından TT'deki {-mAk için} yapısının dengidir. Ekin, etimolojisi üzerine yapılan izah denemelerinde ittifakla, bu yapının ilk aşamada {-mAk} mastar eki üzerine, ET *uçun* edatının Çuvaşça dengi olan {şĪn} ekinin eklenmesi ile oluştuğu söylenir. İkinci aşamada ise göçüşme meydana geldiği ileri sürülür (Keza Çuvaş Türkçesinin ağızlarında göçüşmesiz kullanım da görülmektedir): {mAk}+{şĪn} > {mAkşĪn} > {mАşkĪn}.

Biz bu ekin *neden*, *amaç* belirtme işlevinden dolayı zarf-fiil olarak değerlendirilmesi gerektiğini düşünüyoruz.

Ekin, iki biçim birimi vardır: [-машкĀн] /[-maşkĪn]/, [-мĕшкĕн] /[-meşĪn]/.

Ekin ses-biçim görünümleri {-mAn} sıfat-fiil ekininki gibidir.

Скворцова Меланйăпа унăн хĕр тусĕсем **çырмашкĀн** хут хатĕрлесе хунă, — вĕсем инçетри чăвашсен юрисене вĕренсе юласшăн. (İET 219: 28-30)

/skvortsova melanyĭba unĭn hĭr tusĭzim şırmaşkĭn hut ĥadĭrleze ĥunĭ, vĭzem inçetri çĭvaşsen yurizene vĭrenze yulasşĭn./

Melanya ile onun kız arkadaşları Skvortsov'a yazmak için kağıt hazırlayıp koydular, onlar uzaktaki Çuvaşların türkülerini öğrenmek istiyorlar.

Пире **калашмашкән** пѣр җавар панă, итлеме — икѣ хăлха. (КА 62: 26-27)

/pire ƙalaşmaşƙın pır şıvar panı, itleme – igi ħılħa.

*Bize **konuşmak için** bir ağız verilmiş, dinlemek için iki kulak.*

Сѣве хѣрринче Красиков купса җуртне **туянмашкән** пилѣк пин те җиҗѣр тенкѣ параҗҗѣ! (КА 329: 27-29)

/şive ħırrince ƙrasikov ƙupsa şurtne tuyanmaşƙın pilik pin de şicşır tengi paraşşı!/
Sive kenarındaki Kraskikov'un ticari binasını **satın almak için** beş bin yedi yüz

tengi veriyorlar!

Хăнасем җывăрма хатѣрленеҗҗѣ. Пире вырăнсем сѣнчѣ те, Зиновий Кирилловичпа иксѣмѣр аслăк җине **каймашкән** сăмах татрăмăр. (УН 341: 27-29)

/ħınazem şivıröa ħadırleneşşı. pire vırınzem şinciş de, zinoviy kirilloviçpa iksimır aslık şine ƙaymaşƙın şımaħ tatrımır./

Konuklar uyumaya hazırlanıyorlar. Bize yerler teklif ettiler, Zinoviy Kirilloviç ile ikimiz ot ambarının üstüne gitmek için sözleştik.

Кушак ялта чух тыткăнран **хăтăлмашкән** тем тума та хатѣрччѣ — хăтăлаймарѣ, вай җитереймерѣ. (VYV 10: 13)

/ƙuşaƙ yalda çuħ tıtƙınran ħıdıлмаşƙın tem tuma da ħadırcçı - ħıdılaymarı,vıy şidereymeri./

*Kedi köydeyken esaretten **kurtulmak için** çok şey yapmaya hazırды; kurtulamadı, güç yetiremedi.*

Ачасене **вѣрентмешкән** нумаи пѣлў кирлѣ мар. (КА 202: 41-42)

/acazene vırentmeşƙın numay pilü kirlı mar./

*Çocuklara **öğretmek için** çok bilgi gerekli değil.*

Сана хампа пѣрле пыма **чѣнмешкән** хăяймастăп. (УН 330: 8)

/sana ħamba pırlе çınmeşƙın ħıyaymastıp./

*Seni benimle birlikte gitmeye **çağırмаk için** cesaret edemiyorum.*

Йăнашни вăл пурин те пулма пултарать. Анчах җав йăнăша йышăнса а̀на вăхăтра **тўрлетмешкән** мăнкăмăллăх ан чăрмантартăр. (УН 316: 33-36)

/yınışni vıl purin de pulma puldarat'. ancaħ şav yınıħa yıınza ina vıħıtra türletmeşƙın mınğımıllıħ an çırmandardır./

*Herkes yanılabilir. Ancak bu yanlışı kabul edip onu zamanında **düzelтmek için** büyük gönüllülük engel olmasın.*

Пурăнăҗа **пѣлмешкән** теори кăна сахал, җынсем хушшинче пулмалла, җавăнпа Глазовсем чи йѣркеллѣ, чи а̀ста вѣренекен е урăх лайăх енѣсемпе палăрнă гимназистсемшѣн хăйсен килѣн алăкне уҗă тытаҗҗѣ. (КА 254: 25-28)

/purnıħa pılmeşƙın teori ƙına saħal, şınzem ħuşşınce pulmalla, şavınba ħlazovzem çı yırgelli, çı ista vırenegen ye urıħ layıħ yenızembe palırnı gimnazistsemşın ħıyzen kilin alıkne uğı tıdaşşı./

*Hayatı **öğrenmek için** sadece teori az, insanların arasında olmalı; bundan dolayı Glazovlar en düzenli, en iyi öğrenen ya da başka iyi yönleriyle öne çıkmış cimnazyum öğrencileri için evlerinin kapısını açık tutuyorlar.*

Урăх калашмăпăр кун шинчен. Эпĕ сире асăрхаттартам,— терĕ Теренин.—
Çакна астăвăр: йывăç нумай çул ўсет, касса ўкермешкĕн вăхăт нумай кирлĕ мар.
(КА 373: 9-11)

/urıh ƙalařmıbr kun şincen. ebı sire azırhattardı, - terı terenin.- şaşna astıvr:
ıvıř numay řul űzet, řassa űgermeřkin vıřıt numay kirli mar./

Bunun hakkında başka konuşmayacağız. Ben size hatırlattım, dedi Terenin. Şuna dikkat edin: ağaç uzun yıllarda büyür, kesip devirmek için çok zaman gerekli değil.

Bu zarf-fiil eki, {АН} kuvvetlendirme edatı ile birlikte de kullanılmaktadır:

Вĕренме пăрахмашкăнах хистекен тепĕр сăлтав, чи пысăк сăлтав, пур
манăн. (VTŞ 12: 9-10)

/vırenme pıraşmaşkınaş histegen tebır sıfav, şi pızık sıldav, pur manın./

Benim, okumayı bırakmak için zorlayan başka bir nedenim, en büyük nedenim var.

Ekin, Çuvaş gramerlerinde de iddia edildiği gibi mastar olarak kullanımı
görülebilmektedir. Ancak, bizce bu fonksiyon ikincildir.

Геннадий Ильина пăрахса каймашкăн уйрăмах йывăрчĕ. (VTŞ 101: 32-33)

/gennadiy il'ina pıraşsa şaymaşkın uyrımaş ıvırçı./

Gennadiy İl'in'i bırakıp gitmek bir başka zordu.

5.2.3.2.8. {-мАлла} /{-mАllA}/ ZARF-FİİL EKİ

Çuvaş Türkçesinde {-mАllA} şeklindeki bir biçim gereklilik sıfat-fiil eki kullanılmaktadır (bkz. Sıfat-fiiller). Bu sahada yine aynı {-mАllA} şeklinde bir biçim zarf-fiil olarak da kullanılmaktadır. Bizce bu iki eşbiçim bir fonksiyon değiştirme ile değil, ayrı bir kökenden gelişme yoluyla oluşmuştur. Ek, Çuvaş Türkçesinde durum zarfları yapan {+(l)lA} yapım ekinin, mastar eki üzerine eklenmesiyle meydana gelmiş olmalıdır. {+(l)lA} ekinin Çuvaş Türkçesindeki etkin kullanımı ve anlam özelliği bu izahı doğrular niteliktedir. Ek, TT'ye {-(y)AcAk} şekilde/biçimde/hâlde} yapısıyla aktarılabilir.

Bugüne kadar zarf-fiil yapıları arasında kabul edilmeyen bu ekin [-малла] /[-malla]/, [-мелле] /[-melle]/ şeklinde iki değişken biçimi vardır.

Сирĕн Генăна тĕлĕнмелле юратать вăл. (ТТÇ 40: 35)

/sirın genına tılınmelle yuradat' vıl./

O sizin Gena'yı şaşılacak şekilde seviyor.

Юрѐ, ку кирлех мар,— Степа ҫине ăна лайăх астуса **юлмалла** пăхрѐ вѐрентекен. (ŠP 201: 32-33)

/yurĭ, ƙu kirleh mar, - stepa şine ĭna layĭh astuza yulmalla pĭhrĭ vĭrentegen./

*“Tamam, bu gerekli değil”, öğretmen ona Степа’ya onu iyi **aklında tutacak şekilde** baktı.*

Эсир, татах калатăп, ҫак кўлѐри шуйттансене **хăратмалла** ҫухăрашатăр. (ŠP 39: 36-37)

/ezir, tadaĥ ƙaladĭp, ŝaƙ kŭlĭri ŝuyttanzene ĥaratmalla ŝuĥĭraĥadĭr./

*Yine sŏyliyorum, siz bu gŏldeki ŝeytanları **korkutacak şekilde** baęriŝiyorsunuz.*

Ҫырăвне те хѐрсене вулама памарăм: **вăтанмалла** ҫырнăн туйăнчѐ. (ТТҫ 27: 21-22)

/ŝĭrĭvne de ĥĭrzene vulama pamarĭm: vĭdanmalla ŝĭrnĭn tuyĭnĭ./

*Mektubu kızlara okumaya vermedim, **utanılacak bir şekilde** yazmĭŝ gibi geldi.*

Акă кѐтмен ҫѐртен Надя хăлхана **хупламалла** кăшкăрса ячѐ, унтан ачан вăйсăр сасси илтѐнсе кайрѐ. (ТТҫ 240: 34-36)

/aęĭ kĭtmen ŝĭrden nadya ĥĭlĥana ĥupmalla ƙĭŝĭrza yacĭ, undan acan vĭyzĭr sassi ĭltĭnze ƙayrĭ./

*Ansızın Nadya kulağı **kaplayacak şekilde** bağırdı, sonra ҫocuęun cılız sesi işitildi.*

Манăн пѐтѐм тѐнче **илтѐнмелле** кăшкăрса йѐрес килчѐ. (ТТҫ 19: 1-2)

/manĭn pĭdĭm tĭnce ĭltĭnmelle ƙĭŝĭrza yĭres kilĭ./

*Bŭtŭn dŭnya **duyacak şekilde** bağırıp ağlayasım geldi.*

Эпир эртелпе пѐр-пѐрне хăваласа **ҫитмелле** чупса кил еннелле васкарăмăр. (ТТҫ 57: 7-8)

/ebir ertelbe pĭr-pĭrne ĥĭvalaza şitmelle ҫupsa kil yennelle vaŝkarĭmĭr./

*Biz birbirimizi kovalayıp **yetiŝecek şekilde** koşup eve doğru acele ettik./*

Яла тепѐр хѐрринчен, тракторсен паркѐ вырнаҫнă енчен, пырса **кѐмелле** тытрѐ лашине Луки. (ŠP 6: 10-11)

/yala tebĭr ĥĭrrincen, traĥtorzen parkĭ vĭrnaŝnĭ yencen, pırza kĭmelle titĭrĭ lağine luki./

*Luki atını kŏyŭn diğer kenarından, traktŏr parkının yer aldığı yŏnden, gidip **gireceği şekilde** tuttu.*

{-mAllA} ekinden sonra **мар** /mar/ ‘değil’ edatının getirilmesiyle bu yapının olumsuzu teşkil edilmektedir. Olumsuz biҫim TT’ye {-mAyAcAk şekilde/ biҫimde/ hâlde/} şeklinde aktarılabılır.

Ласăр палламалла мар улшăнчѐ. (S 86: 2-3)

/lazar pallamalla mar ulŝĭnĭ./

*Lazır **tanınmayacak şekilde** değişti.*

Халэ пире юрату хăвачё хăйён ахах çипписемпе ёмёр **уйрăлмалла мар** сыкса пёрлештернё ёнтё. (ТТÇ 180: 27-28)

/ħalı pıre yuradu ħıvacı ħıyın aħaħ ŧıppızembe їmır uyrılmalla mar ŧıħsa pırleŧternı їndı./

*Şimdi aşkın kuvveti, bizi inciden ipleriyle sonsuza dek **ayrılmayacak şekilde** bağlayıp birleştirdi artık.*

Аллисене сыхнă кантра çинçe пулнăран ўтне касать, вёсене кăшт хускатсанах йёппе тирнё пек тирсе **чăтмалла мар** ыратать. (ТТÇ 298: 16-18)

/allızene ŧıħnı ħantra ŧınje pulnıran ўtne ħazat', vızene ħıŧt ħuŧħatsanaħ yıppe tırnı pek tırze ħıtmalla mar ıradat'./

*Ellerini bağladığı ip ince olduğundan derisini kesiyor, onları azıcık oynatsa iğneye geçirmiş gibi batıp **dayanılmayacak şekilde** acıtıyor.*

Bu zarf-fiil eki {+rAH} karşılaştırma ekiyle birlikte de kullanılabilir:

Лисук, эп сана темиçe ыйту патăм. Ђнланмалларах калаймарăм пулсан каçар, тархасшăн. (S 295: 1-2)

/lisuħ, ep sana temije ıydu padım. їnlanmallaraħ ħalaymarım pulzan kajar, tarħasşın./

*Lisuk, ben sana birkaç soru sordum. **Daha anlaşılmayacak şekilde** söyleyemediysem affet, lütfen.*

5.2.3.2.9. {-mA} /{-mA}/ ZARF-FİİL EKİ

Çuvaş Türkçesi üzerine yapılan araştırmalarda bu ek, mastar olarak değerlendirilmektedir. Gerçekten de bu yapı, Çuvaş Türkçesinde mastar olarak kullanılmaktadır. Mastar yapısı ile GT {mA} ekiyle denktir. Bu fonksiyonunun yanı sıra ek, Çuvaş Türkçesinde fillerden *neden, amaç, sebep* gösterme amaçlı geçici zarf şekilleri de teşkil etmektedir. Bu fonksiyonu ile TT'deki {-mAyA}, {-mAk için} biçimleriyle aynı işlevdedir. {mA} biçiminin zarf-fiil olarak kullanımı oldukça yaygın olarak görülmektedir.

{mA} ekinin mastar işlevindeki biçimi ile zarf-fiil işlevindeki biçimi arasında tarihsel morfoloji açısından bir fark vardır. Bize göre, zarf-fiil fonksiyonundaki biçim mastar ekiyle belirtme-yönelme durumu ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir: {mA}+{nA} > mAnA > maa > ma. Aşağıda belirtme ve yönelme durumu istemli fiillerde bu anlam ve eklenme gelişimi son derece net olarak görülmektedir.

Çырăва хăвăрт **вулама** пуçларăм. (ТТÇ 12: 8-9)

/ŧırıva ħıvırt vulama puçlarım./

*Mektubu hızla **okumaya** başladım.*

Клуба **сўреме** пәрахрә Лисук, қаҗсерен киләнче пулма тәрәшрә. (S 16: 36-37)

/qluba şüreme pırahrı lisuk, qaşseren kilınce pulma tırışrı./
*Klube **gitmeyi** bıraktı Lisuk, her akşam evinde olmaya çalıştı.*

Buna göre, {-mA} ekinin zarf-fiil fonksiyonu ayrı bir gelişime sahip olup, mastar ekinin belirtme-yönelme durumu ekiyle kalıplaşması neticesinde oluşmuş olmalıdır.

Ek, [-ma] /[-ma]/ [-me] /[-me]/ şeklinde iki değişken biçime sahiptir.

Индуссемпе Буддәна ёненекенсем сьлӑх **қаҗарттарма** сўрекен ыраң теҗсә әна. Мусульмансен Мекка хули евәрлә... (ЇЕТ 243:24-26)

/indussembe buddına inenegenzem şılıh qağattarma şüregen vırın teşşı ina. musulmanzen mekka huli yevırlı.../

*Hinduistlerle Buda'ya inananların günahlarını **affettirmek için** gittikleri yer diyorlar ona. Müslümanların Mekke şehri gibi...*

Ан хәра, ан хәра, Укахха аппа сана **сыватма** килнә, — терә. (АҢ 11: 15-16)

/an hıra, an hıra, ukahha appa sana sıvatma kilnı, - terı./

*Korkma, korkma, Ukahha abla seni **iyileştirmeye** / **iyileştirmek için** geldi, dedi.*

Әна утюгласа **якатма** иккәмеш хута хәпарса кайрә. (P 14: 24-25)

/ına utyuglaza yağatma ikkimış huda hıbarza kayrı./

*Onu ütüleyip **düzeltemek için** ikinci kata çıktı.*

Эп пәтәмпе-пәтәмпе әнкарса илтәм: ачам, аппа эс эрменсене **пуләшма** килнә? (РМК 81: 22-23)

/ep pıdımbe-pıdımbe ıngarza ildım: acam, appa, es ermenzene pulışma kilnı?/

*Ben tamamen anladım: çocuğum, böyle sen Ermenilere **yardım etmeye** / **yardım etmek için** mi gelmişsin?*

Пире калаҗмашкән пәр җавар панә, **итлеме** — икә хәлха. (КА 62: 26-27)

/pire qalaşmaşkın pır şıvar panı, itleme – igı hılha./

Bize konuşmak için bir ağız verilmiş, dinlemek için iki kulak.

Әна пәтерме кәна тәшман тимлә хатәрленнә. (VTŞ 219: 36-37)

/ına pıdetme gına tışman timli hadırlennı./

Onu yok etmek için, düşman dikkatli hazırlanmıştı.

Каярахпа ачасем урок вәҗленме миҗе минут юлнине ыйтса **пәлме** урәхла меслет шыраса тупрәҗ: хут татки җине пы-ысәк ыйту палли үкереҗсә те Степәна кәтартаҗсә. (ŞP 246: 22-25)

/qayarahpa acazem uroq vışlenme mije minut yulnine ıytssa pılme urıhla meslet şıraza tuprış: hut tatki şine pı-ızık ıydu palli ügereşşı de stepına kıdardaşşı./

*Daha sonra çocuklar ders bitmesine kaç dakika kaldığını sorup **öğrenmek için** değişik bir yol arayıp buldular: kağıt parçası üzerine büyük soru işareti çiziyorlar ve Stepa'ya gösteriyorlar.*

Bu yapı, {AḤ} kuvvetlendirme edatıyla da kullanılmaktadır.

...алăка **уџма**, урама **тухмаḥ** тăтăм эпĕ, анчах та џав самантраḥ кукамайпа акай кўренĕџ, аслисене итлеменни лайăḥ мар тесе тытна хăлăпах алăран вĕџертрĕм. (İY 77: 43-48)

/... alğa uşma, urama tuhmaḥ tıdım ebı, ancaḥ da şav samantraḥ kuğamayba ağay küreniş, aslizene itlemenni layıḥ mar teze tıtnı ḥılıpaḥ alıran vıjerdım./

... **карыу ачмак için, сокаға чыкмак için** kalktım, ancak o anda anneannem ile ablam üzülecekler, büyükleri dinlemek iyi değil diye tuttuğum kulpu elimden bıraktım.

Çывхарса килекен çĕнĕ çул ячĕпе саламлас килнинчен те ытларах чун âна **кĕтмех** хистерĕ. (P 283: 23-24)

/şıvḥarza kilegen şını şul yacıbe salamlas kilnincen de ıtlaraḥ çun ina kıtmeh ḥisterı./

Yakınlaşıp gelen yeni yılı tebrik etmek istemekten çok duygularım onu beklemek için inat etti.

5.2.3.2.10. {-mAcĀp} /{-mAzĪr} / ZARF-FİİL EKİ

Çuvaş Türkçesindeki {-SA} zarf-fiil ekinin anlam bakımından karşıtı olan bu zarf-fiil eki işlev bakımından TT'deki {-mAdAn} ve {-mAksIzIn} zarf-fiilleri ile denkleşmektedir. Bu zarf-fiil ekinin mastar eki ile GT {+sXz} yokluk ekinin Çuvaşça dengi {+SĪr} ekinin birleşmesinden meydana geldiği açıkça görünmektedir. Oluşum sistemi bakımından TT {-mAksIzIn} biçimiyle benzeşmektedir.

M. Yılmaz'ın (1996: 204) bu zarf-fiil ekinin Çuvaş gramer kitaplarında yer almadığı şeklindeki tespiti düzeltilmelidir. Çünkü bu biçimi zarf-fiil olarak gösteren çalışmalar da vardır (bkz. Egorov, 1954: 319; Pavlov, 1965: 289).

Bu ek ünlü uyumuna göre iki biçim birime sahiptir: [-macĀp] /[-mazĪr]/, [-mecĕp] /[-mezĪr]/.

Лаша **курмасĀp**, лаша **утланмасĀp**, лаша кўлме-тăварма **пĕлмесĕp** ўснĕ ача ял ачи пулатъ-и вăл?! (ŞP 57: 34-36)

/laşa kurmazĪr, laşa utlanmazĪr, laşa kümle-tıvarma pılmezĪr üsnı aca yal aci pulat'-i vıl?!/

At görmeden, ata binmeden, ata koşum takip çıkarmayı bilmeden büyümüş çocuk köy çocuğu olur mu?!

Ĕнер санпа юнашар џапăçнă юлташу паян **хускалмасĀp** выртать. (ŞP 236: 33-34)

/ĕner sanba yunaşar şabıjnı yuldaşu payan ḥuskalmazĪr vırdat'./

Dün seninle yan yana savaşmış arkadaşın bugün hareket etmeksizin yatıyor.

Лаша вырăнтан çăмăл тапранса кайрĕ. Салана çитиччен 20 çухрама **чаранмасăр** чупрĕ. (Аç 71: 3-4)

/laĵa vırından ŝimil tapranza ĵayrĭ. salana şitiççen şirim ŝuĵrĭma çarınmazır çuprĭ./
At yerinden kolayca hareket edip gitti. Köye varıncaya kadar yirmi kilometreyi durmaksızın / durmadan koştı.

Нихсан **иксĕлмесĕр** е кăшт та кивелмесĕр, пач улшăнмасăр упранакан япала çук. (İY 4: 30-31)

/niĥsan iksilmezır ye kıšt ta kivelmezır, paç ulŝınmazır upranaĵan yabala ŝuĵ./
Hiç eksilmeden ya da biraz da olsa eskimeden, tamamen deĝiŝmeden kalan bir şey yoktur.

Халăх пурлăхне çĕр **çывăрмасăр** сыхлать. (İET 35: 28-29)

/ĥalıĥ purliĥne şır ŝıvırmazır sıĥlat'./
Halk varlığını gece uyumaksızın / uyumadan saklıyor.

Минтер кăна пĕлет Алтатти мĕн чухлĕ куççуль тăкнине. Тўшек анчах пĕлет Алтатти куçне **хупмасăр** вăрăм çĕрсем ирттернине. (КА 38: 18-20)

/minder ĵına pilet altatti mın çuĥlı ĵuŝul' tıĵnine. tūjek ancaĥ pilet altatti kuŝne ĥubmazır vırım ŝırzem irthernine./
Altatti'nin ne kadar gözyaşı döktüğünü sadece yastık biliyor. Altatti'nin gözünü kapatmaksızın / kapatmadan uzun geceler geçirdiğini yalnızca döşek biliyor.

Евгени куçĕсене **мăчлаттармасăр** малалла пăхрĕ. (SA 67: 31)

/yevgeni ĵuĵizene miçlattarmazır malalla piĥri./
Yevgeni gözlerini kapatmaksızın ileriye baktı.

Ман йăмăкăн ывăлĕ. Шалкăм çапнăскер. Икĕ çул ĕнтĕ ура çине **тăраймасăр** выртать. (УН 38: 42-43)

/man yimĕĵin ıvılı. şalgım ŝapnĭsker. igĭ şul ĩndĭ ura şine tiraymazır vırdat'./
Kızkardeşimin oĵlunu, felç vurdu. İki yıldır ayaĵa kalkamadan / kalkmaksızın yatıyor.

К. Рокоссовский çапла хăйĕн авторитечĕпе, тăшмана суя информацияпе хăратса, Сухиничи хулине пĕр çухатусăр, пач юн **тăкмасăр** ирĕке кăларнă. (VTŞ 199: 29-31)

/ĵ. roĵossovskiy şapla ĥıyın avtoriteçibe, tişmana suya informatsibe ĥıratsa, suĥiniçi ĥuline piŝ ŝuĥaduzır, paç yun tıĵmazır irĕge ĵilarnı./
K. Rokossovskiy böyle kendi otoritesiyle, düşmanı yalan bilgiyle korkutup, Suhiniçi şehrini hiç kayıpsız, hiç kan dökmeden özgürlüğe kavuşturdu.

Çав ĕçсене йăлтах **пĕтермесĕр** яла таврăнасси пирки никам та ан шухăшлатăр. (İY 315: 1-2)

/şav işsene yĭldaĥ piğermezır yala tavrınassi birgi niĵam da an ŝuĥŝladır./
Bu işleri tamamen bitirmeden kimse köye dönmeyi düşünmesin.

Ĕçлемесĕр кам çăкăр çитерет ку чухне? (SA 233: 16)

/iŝlemezır ĵam ŝĕĵir ŝideret ĵu çuĥne?/
O zaman çalışmadan kim ekmek yedirir.

Налог **тўлемесёр** (варттан) ёқлекен лавккасен шучё ик çёр пине яхән. (ЇЕТ 247: 5-6)

/nalog tūlemezīr (vırttīn) işlegen lavkqazen şucı ik şır bine yaħın./
Vergi vermeksizin (gizli) çalışan mağazaların sayısı iki yüz bine yakın.

Ласәр хәнана чей **ёқтермесёр** кәларса ямасть. (S 21: 35-36)

/lazır ħınana çey iştermezīr kılarza yamast'./
Lazır misafire çay ikram etmeden göndermez.

Сәмса Энтри эрех **ёқмесёр** пёр кун та пурәнаймасть. (ТТÇ 17: 39)

/sımsa entri erēh işmezīr pīr ğun da purīnaymast'./
Sımsa Entri içki içmeden bir gün bile yaşayamaz.

Хире-хирёç вырнаçнә икё общежитирен пёринче пачах çутә çук. Зинови пурәнакан общежитире çеç икё чўрече **сўнмесёр** юлнә. (УН 43: 39-41)

/hire-hiriş vırnajnı igı obşçejitiren pırince pacaħ şudı şuq. zinovi purīnağan obşçejitire şeş igı çürece sünmezīr yulnı./

Karşı karşıya yerleşmiş iki yurdun birinde hiç ışık yok. Zinovinin yaşadığı yurttta sadece iki pencere sönmekten kalmış.

Пач тәхтаса **тәмасәр**, ним **иккёленмесёр** хуравларәм. (VTŞ 99: 38)

/paç tıhtaza tımazır, nim ikkīlenmezīr ħuravlarım./
Hiç duralamadan, hiç şüpheden cevapladım.

Пуça **çёклемесёр** ёқленипе кун вёқленни сисёнмерё те. (ТТÇ 90: 41)

/puja şiklemezīr işlenibe ğun vışlenni sizīnmerı de./
Başı kaldırmadan çalışmaktan günün bittiği de sezilmedi.

{-мАсӘр} zarf-fiil ekinin {АН} kuvvetlendirme eki ile birlikte kullanıldığını görmekteyiz:

Хәвна ху асап шыраса çўретён, эх, мәнтарән айванё. Мёншён мана **каламасәрах** кайрән эсё асамат кёперё патне? (АÇ 55: 10-11)

/ħıvna ħu azap şıraza şüredın, eh, mındarın ayvanı. mınjın mana қalamazıraħ қaytın ezı azamat kıberı patne?/

Kendi kendine bela arayıp dolaşıyorsun, eh zavallı aptal. Niçin bana söylemeden sen gökkuşağının yanına gittin?

Çапла, Рокоссовский çарё çывхарнә хыпара илтсессён нимёç фашисчёсем Сухиничи хулинчен январей 29-мёшёнче (1942 ç.) **çапәсмасәрах** тухса тарнә. (VTŞ 198: 10-13)

/şapla, rokossovskiy şarı şıvħarnı ħıbara iltsessın nimış faşisçizem şuhinici ħulincen yanvarın şırım tıħħırmıjince (pin de tıħır şır ħırıħ igı şul) şabıjmazıraħ tuħsa tarnı./

Böyle, Rokossovskiy'in ordusunun yaklaştığı haberini duyunca, Alman faşistleri Suhiniçi şehrinden ocak ayının 29'unda (1942 yılı) savaştan çıkıp kaçmışlar.

Эпё кәрәке **хывмасәрах** ҫак сән үкерчәксем патне пытам. (Тҫ 50: 27-28)
/ebı kırıge hıvmazıraḡ šak sın ügerçıksem patne pıdım./
*Ben montumu **çıkarmadan** bu fotoğrafların yanına gittim.*

Вунă класс **пәтермесәрех** шинель тәхәннә, ручка вырәнне пәшал тытнә.
(VTŞ 218: 20-21)
/vunı kıass pıdermezıreh šinel' tıhınnı, ruçqa vırınne pışal tıtını./
*Onuncu sınıfı **bitirmeden** kaput giyinmiş, kalem yerine silah tutmuş.*

Чүречерен урамалла пәха-пәха илнә хыҫҫән Ритәна **кәтмесәрех** апатланма
ларчәс. (P 65: 35-36)
/çüreceren uramalla pışa-pışa ilnı hışşın ritına kıtmezıreh apatlanma larcış./
*Pencereden sokağa doğru baktıktan sonra, Rita'yı **beklemeden** yemek yemeye
oturdular.*

Иван васкаварлә ҫәвәнчә, тумтирне уләштарчә те **ҫимесәрех** шула тухса
кайрә. (KA 339: 27-28)
/ivan vaskavarlı şıvıncı, tumtirne ulıştarçı de şımezıreh şkula tuşsa kayırı./
*İvan aceyleyle yıkandı, elbisesinin değiştirdi ve yemek **yemeden** okula çıkıp gitti.*

5.2.3.2.11. {-мАссерен} /{-mAsseren}/ ZARF-FİİL EKİ

Bu zarf-fiil eki TT'de {her F+DXK+iYE+(n)DA} şeklindeki bir yapıyla denk
gelmektedir.

{-мАссерен} zarf-fiil eki, үnlü uyumuna tabi değildir. Ekin ilk unsurunun үnlü
uyumuna tabi olması neticesinde bu zarf-fiil eki, iki değişken biçime sahiptir: [-
массерен] /[-masseren]/, [-**массерен**] /[-messereren]/.

Ку пәчәк калава аннерен эпә темиҫе хутчен те илтнә, ҫапах та әна
каламассерен манән итлес килет. (AÇ 74: 34-35)
/ku pıçık şalava anneren ebı temije hutçen de iltnı, řabaḡ ta ina şalamasseren
manın itles kilet./
*Bu küçük hikâyeyi annemden birkaç kez dinlemiştim, yine de onu **her anlattığında**
dinlemek istiyorum.*

Учительница ыйту **памассерен** (< пар-массерен) Коля аллине тәратать,
хәвәрт та уҫамлә каласа парать. (AÇ 181: 26-27)²⁶⁵
/uçitel'nitsa ıydu pamasseren kılya alline tıradat', hıvırt ta uşımlı şalaza parat'./
*Kadın öğretmen **her soru sorduğunda** Kılya elini kaldırıyor, hızlı ve net
cevaplıyor.*

²⁶⁵ Sonu /r/ sesi ile biten on adet üç sesli fiil, bu eki aldıklarında sondaki ses düşmektedir.

Лисук пулăшма тăрăшнине Макşam манмарĕ, **тĕл пулмассерен** сăмах хушма ўркенмерĕ... (S 64: 14-15)

/lisuḵ pulışma tırışnine maḵşım manmarı, tıl pulmasseren sımaḵ ḥuşma ўrkenmerı.../

*Lisuk'un yardım etmeye çalıştığını Makşım unutmadı, **her rastladıklarında konuşmaya** üşenmedi.*

Зинăпа Роза пырса **каймассерен** Лисукăн ашĕ вăркама тытăнать. (S 171: 5-6)

/zinıba roza pırza ḵaymasseren lisuḵın iji vırġama tığınat'./

*Zina ile Roza **her gittiğinde** Lisuk'un içi kederlenmeye başlar.*

Кашни **пăхмассерен** Ирина Васильевнăпа ывăлне аса ил. Ирина Васильевна вара — ывăлĕ сине **пăхмассерен** сана аса илĕ, — терĕ Кирук тете. (ŞP 133: 22-24)

/ḵaşni pıḥmasseren irina vasil'yevnıba ıvılne aza il. irina vasil'yevna vara – ıvılı şine pıḥmasseren sana aza ilı, - terı kiruḵ tede./

***Her baktığında** İrina Vasil'yevna ile oġlunu hatırla. İrina Vasil'yevna ise, oġluna **her baktığında** seni hatırlayacak, dedi Kiruk amca.*

Тепĕр кунне эпĕ час-часах пĕрремĕш курс аудиторийĕ умне пыра-пыра тăтăм, алăк **уçăлмассерен** Надя тухасса кĕтрĕм, анчах кураймарăм. (ТТÇ 211: 4-6)

/tebır ġunne ebı ças-çasaḵ pırremış ḵurs auditoriyı umne pıra-pıra tığım, alıḵ uḵılmasseren nadya tuḥassa kıtrım, ancaḵ ḵuraymarım./

*Ertesi gün ben hemen birinci sınıf dersliġi önüne giderek durdum, kapı **her açıldığında** Nadya'nın çıkmasını bekledim, ancak göremedim.*

Герман шăна сĕрлесе **сывхармассерен** аллине пит-куçĕ патне çĕклесе тытать. (УН 240: 12-13)

/german şına şırleze şıvḥarmasseren alline pit-kuḵı patne şikleze tıdat'./

*German sinek vızıldayıp **her yaklaştığında** elini yüzüne gözüne doğru kaldırıp tutuyor.*

Ваçça вара амăшне хĕрхенсех трактористсен курсне каймарĕ. Пичĕшсем те **сырмассерен** «Аннене лайăх пăх»,— тесе астутараççĕ. (УН 407: 22-24)

/vaşşa vara amışne ḥırhenzeh traḵtoristsen ḵursne ḵaymarı. Piççışsem de şırmasseren “annene layıḥ pıḥ”, - teze astudaraşşı./

*Vaşşa ise annesine acıyarak traktör şoförlüġü kursuna gitmedi. Ağabeyleri de **her mektup yazdıklarında** “Anneye iyi bak”, diye hatırlatıyorlar.*

Стена витĕр кўршĕсен алăк сасси **илтĕнмессерен** вăл шарт! сиксе пуçне çĕклерĕ, кăкăрĕнчи сывлăшне чарса итлесе тăчĕ. (УН 490: 15-17)

/stena vidır kürşizen alıḵ sassi iltınmesseren vıl şart! sikse puşne şiklerı, ḵıġırınci sıvlışne çarza itleze tıçı./

*Duvarın ardından komşuların kapı sesi **her işitildiğinde** o zınc diye sıçrayıp başını kaldırdı, göğsündeki soluġunu durup dinledi.*

Больницасене кашни **чирлемессерен** çўренё пулсан чăвашсем те вырăссем пекех сывлăхлă та таса куçлă пулмалла. (Аç 72: 32-34)

/bol'nitsazene kaşni çirlemesseren şūreni pulzan çivaşsem de vırısem bekeh sıvlıhlı da taza kuşlı pulmalla./

Her hastalandıklarında hastaneye gitmiş olsalar Çuvaşlar da Ruslar gibi sağlıklı ve parlak gözlü olurlardı.

Хёр пичё типсе ёлкёреймерё, куç харшийёсем витёр тумлам хыççан тумлам сăрхăнма тапратрё, тытмалла вылянăнах хăваларёç вёсем пёр-пёрне, хăшё-хăшё йывăç хуппи сине тумла-тумла хёвел пайёрки **лекмессерен** хурăн шывёпе пёрле йăлтăртатрё. (S 55: 5-9)

/hır picı tipse ilğireymeri, kuş harşiyizem vidır tumlam hışşın tumlam sırhınma tapratrı, tutmalla vıyanınağ hıvalarış vızem pır-pırne, hıji-hıji yıvış huppi şine tumla-tumla hıvel payırgi leknesseren hurın şivibe pırle yıldırdatrı./

Kızın yüzü kuruyamadı, kirpiklerinin arasından damlalar sızmaya başladı, tutup oynarcasına kovaladılar birbirini. Bazen ağaç kabuğuna damlayarak güneş demetleri her geldiğinde kayın suyuyla birlikte parladılar.

Тёрёссипе каласан, черкке килте пит кирлё хатёр пулнине Лисук ачтан пёлтёр. Кашăкё-чашăкё пур - çитмелле пек. Çук иккен. Ют çын **килмессерен** черкке пирки сăмах хускалать, ёçмелли тупăнать. (S 127: 6-9)

/tirissibe kalazan, çergge kilde pit kirli hadır pulnine lisuk iştan pıldır. kaçıgı-çaçıgı pur – şitmelle pek. şuk ikken. yut şın kilmesseren çergge pırgi şımağ huskalat', işmelli tubinat'./

Doğrusunu söylersen, kadehin evde çok gerekli bir araç olduğunu Lisuk nereden bilsin. Kaşığı tabağı yetecek kadar var. Yokmuş. Yabancı birisi her geldiğinde kadeh hakkında konuşma dalgalanıyor, içecek bulunuyor.

Çав сăмаха **илтмессерен** Лисук чунё çемçелсе ашăпа тулать. (S 281: 33-34)

/şav şımağa iltmesseren lisuk çunı şemjelze iji ba tulat'./

Bu sözü her işittiğinde Lisuk'un gönlü yumuşayıp sıcaklıkla doluyor.

Лавккасене **кёмессерен** (< кёр-мессерен) Лисук пёчёк пепкесен çи-пуçне шырарё. (S 410: 26-28)

/lavkkazene kemesseren lisuk picik pepkezen şi-puşne şırarı./

Mağazalara her girdiklerinde Lisuk küçük bebeklerin üstünü başını kontrol etti.

Эпир виççён çапла калаçса лав хыççан утрăмăр. Маня Санька çине **пăхса илмессерен** хёреле-хёреле кайрё. Эпё çенё семье çуралассине аңлантам. (ТТç 44: 31-33)

/ebir vişşın şapla kalaşsa lav hışşın utrimir. manya san'ka şine pıhşa ilmesseren hirele-hirele kayrı. ebı şını şem'ye şuralassine inlandıim./

Biz üç kişi olarak böyle konuşarak arabanın arkasından yürüdüük. Manya Sanka'ya her baktığında kızarıp kızarıp durdu. Ben yeni bir ailenin doğacağını anladım.

Bu ek, [eh] biçim birimindeki kuvvetlendirme edatıyla birlikte de kullanılabilir.

Икѣ клюшкипе харăссăн пусса, сывă урипе сике-сике сывхарчĕ вăл ял Совет çурчĕ патнелле çеремлĕ кўлĕ хĕррипе; пĕтĕм кĕлеткипе малалла ўпĕнсе **сикмессеренех** çурăмĕ хыçĕнчи симĕс кутамки енчен енне çапкаланнине те катаранах асăрхарăм. (VTŞ 24: 8-12)

/igi klyuškibe ħarışsın pussa, sıvı uribe sike-sike sıvħarcı vıl yal sovet şurcı patnelle şeremli küli ħırribe; pıdım kiletkibe malalla übınze sikmessereneħ şurımı ħıjıncı simıs kadamkki yencen yenne şapkalannine de kadamanaħ azırħarım./

*O köy toplantı binasına doğru yeşillikli göl kenarından iki değneğinin ikisiyle de basarak, sağ ayağıyla sıçraya sıçraya yaklaştı; bütün gövdesiyle ileri doğru eğilip **her sıçradığında** sırtındaki yeşil sırt çantasını bir taraftan diğer tarafa vurduğunu da köy kenarından fark ettim.*

Çулсерен пилĕк-ултă е ытларах та сурăхпа така пусатчĕ. **Пусмассеренех** пĕçернĕ аш шўрпи пире — пысăк кил-йышах — темиçе куна çитнĕ. (İY 28: 1-4)

/şulzeren pilik-uldı ye itlaraħ da surıħpa taħa pusatçı. Pusmassereneħ pişernı aş şürbi pire - pızık kil-yıřaħ - temije ħuna şitni./

*Her yıl beş altı ya da daha fazla koyun ve koç keserdi. **Her kestiğinde** pişirilen et çorbası bize, -büyük aileye-, birkaç gün yetmiştir.*

Araştırmacıların büyük çoğunluğu bu ekin, mastar eki ile [seren] edatının birleşmesinden meydana geldiğini düşünmektedir (Aşmarin 1898: 315; Pavlov 1965: 295; M. Yılmaz 1996: 203). V.G. Yegorov ise, doktora tezinde [seren] edatından önce bulunan /s/den hareketle bu zarf-fiil ekinin ilk unsurunun mastar eki değil, şimdiki-geniş zaman olumsuz çekiminde karşımıza çıkan [-mas] unsuru olduğunu iddia etmektedir. Anlam bakımından Yegorov'un bu izahına katılmak imkânsız olsa da /s/nin ortaya çıkması yine de merak konusudur.

Pavlov bu yapının işlev açısından diğer Türk lehçelerinde de denklerinin bulunduğunu göstermektedir: Tat. курҫән саен, Hak. корҫән сай, Çuv. курмассерен (1957: 262, 263). Gerçekten de anlamsal olarak Çuvaşçadaki bu zarf-fiil eki verilen lehçelerdeki yapılarla denk durumdadır. Ancak burada cevaplanması gereken bir soru ortaya çıkmaktadır. Diğer lehçelerle sıfat-fiil ile ortaya çıkan bu yapı Çuvaşçada niçin mastar ekiyledir? Bu ayrı bir araştırma konusu olarak ele alınıp incelenmelidir.

5.2.3.2.12. {-нӑрӑн} /{-нӑрӑн}/ ZARF-FİİL EKİ

Geçmiş zaman sıfat-fiil eki {-нӑ} ile çıkma durumu eki {+рӑн}'ın birleşmesinden meydana gelen bu ek, TT'deki {-DXk+iYE+DAn}, {-DXk+iYE için} biçimleri ile aynı işlevdedir. Bugüne kadar yapılmış araştırmalarda {-нӑрӑн} eki, zarf-fiil eki olarak gösterilmemiştir.

Ek, ünlü uyumuna göre **[-нәран]** /[-nīran]/ ve **[-нәрен]** /[-nīren]/ şeklinde iki biçimbirime sahiptir:

Ольга Павловнапа тепәр мәнтәртарах хәрарәм хыçала **ларнәран** унән малти ларкәч җине ырнаҗма тиврә. (S 144: 3-5)

/ol'ga pavlovnība tebīr mīndīrdaraḡ hīr arīm hījala larnīran unīn maldi largīç җine vīrnaḡma tivri'./

*Olga Pavlovna ile diğەر daha җишман kadın arkaya **oturduğundan** ona öndeki oturak üzerine yerleşmek düştü.*

Чарәна-чарәна тәрса, йывәррән сывлатчә вәл. «Кәкәр пүләнчә», — тетчә хәй чарәнмассерен. Утасса та ури **ыратнәран** ерипен кәна утатчә. (IY 14: 6-8)

/çarīna-çarīna tırza, yivīrīn sīvlatçī vīl. "kīgīr pūlīncī", - tetçī hīy çarīnmasseren. Udassa da uri iratnīran yeriben ġīna udatçī'./

*Mola vere vere durup zorlukla nefes alıyordu. "Göğsüm bölündü" diyordu her durduğunda. Yürümeye gelince de, ayağı **ağrıduğundan** ancak ağır ağır yürüyordu.*

Ял ячә җинчен те ваттисенчен юлнә сәмах җүрет. Пәр енчи тәва (халә әна, арман **ларнәран** пулә, Арман тәвә теҗҗә) Хушка ту тенә авал. (КА 72: 31-33)

/yal yacī җинчен de vattizencen yulnī sīmaḡ җүret. Pīr yenci tīva (ḡalī īna, arman larnīran pulī, arman tīvī teḡḡī) ḡuḡka tu tenī aval'./

*Köyün adı hakkında yaşlılardan kalmış bir söz dolaşiyor. Bir yandaki dağa (şimdi ona, değirmen **yer aldığından** galiba, Arman dağı diyorlar) Huşka dağ denmiş önceden.*

Җавна май Маргарита Степановнән пит-куҗне сәнаса әлкәрчә. Мәйәхә те пур иккен унән, сапсарә тәслә **пулнәран** җеҗ җывәха пымасәр курәнсах каймасть. (S 233: 30-33)

/şavna may margarita stepanovnīn pit-kuḡne sīnaza ġlğīrcī. mīyīḡī de pur ikken unīn, sapsarī tīslī pulnīran җeḡ җivīḡa pīmazīr қurīnzaḡ қaymast'./

*Bu yolla Margarita Stepanovna'nın yüzünü gözünü inceleyebildi. Bıyığı da varmış onun, sapsarı renkli **olduğundan** ancak yakına gitmeden görünmüyor.*

Тепәр кунне Эльвирәсем хәна-вәрле пуҗтарчәс. Хәйсен залне йәлтах сәтел-пукан **йышәннәран** ташлама вәсем Славиксен залне пыма калаҗса татәлчәс. (UH 502: 36-38)

/tebīr ġunne el'virizem hīna-vīrle puḡtarçīḡ. hīyzen zalne yīldaḡ sīdel-puğan yijīnnīran taḡlama vīzem slaviksen zalne pīma қalaḡsa tadīlcīḡ'./

*Ertesi gün El'viralar dost misafir topladılar. Kendilerinin salonunu tamamen mobilyalar **tuttuğundan** dans etmek için onlar Slaviklerin salonuna gitmek için konuşup sözleştiler.*

Пүртән алакне шалтан **питәрнәрен** ун җаклашкине темиҗе хут шакартаттарма тиврә - амәшә илтмерә. (S 17: 32-35)

/pürdīn alīkne ḡaldan pitīrnīren un җaқlaḡkine temije ḡut ḡaқarttarma tivri – amīḡī iltmerī'./

*Evin kapısını içeriden **kilitlediklerinden** onun kancayı birkaç kez vurması gerekti, annesi duymadı.*

Манән урама часрах каяс килчә. «Җимесәрех-и? Җи! Тәрәниччен җи, унсәр ништа каймастән!» — тесе, ятласа пекех хыттән каласа, анне те, атте те тытса чарасса **пәлнәрен** җеҗ эпә ыраңтан хускалмастәп. (ІҮ 36: 43-45; 37: 1-2)

/manın urama çasrağ qayas kilçi. “şimezireh-i? şî! tıraniççen şî, unzîr nişta çaymastın!” – teze, yatlaza bekeh hıttın qalaza, anne de, atte de tıtsa çarassa pılınren şeş ebî vırından husqalmarım./

Hemen sokağa çıkmak istedim. “Yemeden mi? Ye! Doyuncaya kadar ye, yoksa hiçbir yere gitmiyorsun!” diye, kızarı gibi sertçe söyleyip, annemin de, babamın da tutup durduracaklarını bildiğimden yerimden kılmadım,

Вәл, сывләшә **пүләннәрен** калаҗма йивәррипе пулә, ытти чухне те час-часах җавән пек, хәйән шухәшне каласа пәтермесәрех чарәнәть те, әна эпә ниепле әнланаймастәп. (ІҮ 37: 14-17)

/vıl, sıvlıjı pülınnıren qalaşma yivırribe pulı, itti çuhne de ças-çasağ şavın bek, hıyın şuhışne qalaza pıtermezireh çarınat’ de, ina ebî niyepile inlanaymastıp./

O, nefesi bölündüğünden konuşma zorluğu ile olacak, diğer zamanlar da sık sık böyle, kendisinin düşüncesini söyleyip bitirmeden durur ve ben onu hiç anlayamam.

Җетәк-җатәкпа хут пуҗтарса сутакансем хуларә утмәл пиләк пин җын. (Вәсем сәве-сәве **илнәрен** Калькуттәра урамри пәлтерүсене, афишәсене алә җитмелле мар җәре җыпәҗтараҗҗә.) (ІЕТ 246: 13-16)

/şidik-şadıqpa hut puştarza sudaqanzem hulara utmıl pilik bin şın. (vızem şive-şive ilnıren qal’quttıra uramri pılderüzene, afişızene alı şitmelle mar şire şibıştarışşı./

Şehirde yırtık yırtık kağıtları toplayıp satanların sayısı altmış beş bin kişi. (Onlar soya soya aldıklarından Kalkutta’da sokaktaki bildirileri, afişleri el ulaşamayacak yere yapıyorlar.

Хәлле тәксәмрех пулакан җүҗә, ялан җара пуҗән **сүренәрен** пулмалла, кәшт җутәрах сәм илнә. (ŞP 103: 27-29)

/hille tiksımreh pulagan şüjı, yalan şara puğın şürenıren pulmalla, kışt şudırağ şım ilnı./

Kışın daha koyu olan saçı, daima başı açık dolaştığından olmalı, biraz daha açık bir renk almış.

Чи малти партәра ларакан Саша (япәх **вәреннәрен** мала лартнә хәйне) минутсерен җаврәнәть Степа енне. (ŞP 246: 27-29)

/çi maldi partıra larağan saşa (yabıh vırennıren mala lartnı hıyne) minutseren şavğınat’ stepa şine./

En öndeki sırada oturan Saşa (kötü öğrendiğinden kendisi öne oturtulmuş) her dakika Степа’ya doğru dönüyor.

Тирпейлә, ялан урә пуҗпа **әҗленәрен** унән пәр ревизире те укҗа-тенкә җитменни пулман. Лавкқаран мән те пулин җухални җинчен те ниҳсан та сәмах-юмах тухман. (YŞP 16: 23-25)

/tirbeylı, yalan urı puşpa işlenıren unın pır revizire de ukşa-tengı şitmenni pulman. lavqkaran mın de pulin şuhalni şincen de nişşan da şımağ-yumağ tuğman./

Düzenli, daima ayık kafayla çalıştığından onun hiçbir teftişte para açığı olmadı. Dükkândan herhangi bir şeyin kaybolduğu hakkında hiçbir zaman da söylenti çıkmadı.

Лашасем сѣткенлѣ курăка умѣнче юлмичченех **шинѣрен** вай илчѣс. (ТТҫ 116: 15-16)

/laʃazem sĭtkenlĭ ʒurĭga umĭnce yulmiççeneh ŝinĭren vĭy ilçĭŝ./

Atlar öz sŭtlŭ otu önlerinde kalmayıncaya kadar yediklerinden güçlendiler.

5.2.3.2.13. {-нӑранпа} /{-nĭranba}/ ZARF-FİİL EKİ

Bir zaman noktasından başlayarak gerçekleşen işi göstererek zaman belirten bu zarf-fiil eki, TT'ye “-dXk+İYE+DAn beri” yapısıyla aktarılabilir.

Araştırmacılar ittifakla ekin, geçmiş zaman sıfat-fiil eki, çıkma durumu eki ve araç-birliktelik ekinin birleşmesinden **{-нӑ+ран+па}** meydana geldiğini ileri sürmektedirler (Pavlov 1957; Pavlov 1965; Levitskaya 1976: 111; M. Yılmaz 1996: 205; E. Yılmaz 2002: 113; vd.).

Bize göre, bu ekin son gelişim aşaması **{-нӑ+ранпа (<+ран+па)}** şeklinde olmalıdır. Yani bu ek, geçmiş zaman sıfat-fiil eki ile başlangıç durumu ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir²⁶⁶. Çünkü ekin üç gramatikal unsurun aynı zamanda birleşmesinden meydana gelmesi oldukça zor görünmektedir.

Ek, ünlü uyumuna göre, [-нӑранпа] /[-nĭranba]/ ve [-нӗренпе] /[-nĭrenbe]/ şeklinde iki biçimbirime sahiptir.

Ekin ses-biçim görünümleri **{-нӑ}** sıfat-fiilininki gibidir.

Экзамен **пулнӑранпа** та сана курман. (Аҫ 207: 15)

/ekzamen pulnĭranba da sana ʒurman./

*Sınav **olduğundan beri** seni görmedim.*

Палуш мучин вӑрçӑра икӗ ывӑлӗ. Аслинчен, Миххи пиччерен, вӑрçӑ **тухнӑранпа** та сыру илмен вӗсем, пӗлтӗр салтака кайнӑ Геннадийӗ сырать-ха. (VTҫ 49: 15-17)

/paluŝ mucin vĭrçĭra igĭ ıvĭlĭ. aslincen, mihi piççeren, vĭrçĭ tuħnĭranba da şıru ilmen vĭzem, pĭldĭr saldağa ʒaynĭ Gennadiyĭ şırat'-ħa./

*Paluŝ amcanın savaşta iki oğlu (var). Onlar büyüğünden, Mihhi abiden, savaş **çıkıtuğundan beridir** mektup almadılar, geçen yıl askere giden Gennadi'si yazıyor.*

Якуç ачисем тӑлӑха **юлнӑранпа** вӗсем патне те кун қаça иккӗ-виççӗ çитме ӗлкӗрнӗ, вутӑ çурса панӑ, çӑкӑр кайса леçнӗ. (SA 117: 18-19)

/yaçuŝ acizem tĭliħa yulnĭranba vĭzem patne de ʒun kaja ikki-viççĭ şitme ĭlgĭrnĭ, vudĭ şurza panĭ, ŝĭğĭr ʒayza leŝnĭ./

*Yakuŝ'un çocukları yetim **kaldıktan beri** onların yanına hergün iki üç kez gitmeyi başardı, odun kırıp verdi, gidip ekmek götürdü*

²⁶⁶ {-ранпа} ekinin kökeni için bkz. Başlangıç Durumu

Афган вәрси **пусланнәранпа** җар җынни маррисем те комуфляжпа җүреме тытәнса кайрәҗ. (P 117: 36-37)

/Afğan vırji puşlannıranba җar җınni marrizem de җamuflayjba җүреме тıdınza җауrıҗ./

*Afğan savaşı **başladığından beri** ordu mensubu olmayanlar da kamuflajla yürümeye başladılar.*

Әс **кайнәранпа** ик-виҗ ача җуралчә ёнтә, тават-пиләк җын җәре кәчә пуль, тепәр улттәш-җиччәшне тәрмене лартрәҗ... (S 10: 40-42)

/es җауnıranba ik-viҗ aca җuralcı indı, tivat-pilık җın җıre kıcı pul', tebır ulttaş-şiççışne tırmene lartırıҗ.../

*Sen **gittiğinden beri** iki üç çocuk doğdu, dört beş kişi öldü herhalde, diğer altı yedisini hapse koydular.*

Анне, пирән Лидя упәшки **таврәннәранпа** еҗе тухма пәрахрә. (ТТҗ 37: 11-12)

/anne, pırın lıdya ubıški tavrınnıranba işe tuğma pırağrı./

*Anne, bizim Lidya kocası **döndüğünden beri** işe gitmeyi bıraktı.*

Хаклә ачасем, җамрәк тусәмсем, — терә вәл, — темиҗе кунтан, ноябрән җиччәмешәнче, пирән җәршывра аслә революци **пулнәранпа**, еҗҗыннисем хәйсен тәшманәсене, пуянсене, мул хуҗисене җәнтерсе влаҗа хәйсен аллине **илнәренпе**, хәйсем валли ирәклә те телейлә пурнәҗ тума **тытәннәранпа** җирәм таватә җул җитет... (SA 89: 11-16)

/hağlı acazem, җamrık tuzımzem, - terı vıl, - temije ğundan, noyabrın җiççimıjınce, pırın җırşıvra aslı revolyutsi pulnıranba, işşinnizem ħıyzen tışmanızene, puyanzene, mul ħujizene şinderze vıaja ħıyzen alline ilnırenbe, ħıyzem valli irıklı de teylelı purnış tuma tıdınnıranba şırım tivadı şul şidet.../

*Değerli çocuklar, genç dostlarım, birkaç gün sonra, kasımın yedisinde, bizim ülkemizde devrim **olduğundan beri**, işçilerin kendilerinin düşmanlarını, zenginleri, mal sahiplerini yenip iktidarı kendi ellerine **aldıklarından beri**, kendileri için özgür ve mutlu bir hayat kurmaya **başladıklarından beri** yirmi dört yıl doluyor, dedi.*

Вәрҗә **чарәннәранпа** хәрсем, инкесем каҗсерен сәмах юмах ваклама урама тухкаласа лара пуҗларәҗ. (УН 105: 37-38)

/vırjı җarınnıranba, ħırzem, ingezem җaşseren sımağ yumağ vağlama urama tuğkalaza lara puşlarıҗ./

*Savaş **durduğundan beri** kızlar, yengeler her gece sohbet etmek için sokağa çıkıp oturmaya başladılar.*

Әпә Селлерен җыру **илнәренпе** куҗ хупман: түсейми хуйхәратәп. (Аҗ 229: 1-2)

/ebı selleren җıru ilnırenbe kuş ħupman: tüseymi ħuyħıradıp./

*Ben Selle'den mektup **aldığımdan beri** gözümü kapamadım, dayanılmaz derecede üzülüyorum.*

Уйәх җитсе пырать ёнтә вәсем **пәрлешнәренпе**. (S 364: 20)

/uyıħ җitse pırat' indı vızem pırlešnırenbe./

*Onlar **birleştiğinden beri** bir ay geçiyor.*

Инспектор ёсне **көнёнренпе** виçсёр шукул ытла уçнă. Нумайăшĕ министерствапа земство шукулĕсем! Çав вăхăтрах Илья Николаевич **вилнёнренпе** кĕпёрнери пуçламăш шукулсене чиркў прихочĕсене куçараççĕ. (КА 389: 4-8)

/inspektor işne kınirenbe vişşır şkul itla uşnı. Numayıñı ministerstvıba zemstvo şkulızem! Şav vıñıtrañ İl'ya Niçolayeviç vilnirenbe kibirneri puşlamış şkulzene çirgü prihocizene kuçaraşşı./

*Müfettişlik görevine **girdiğinden beri** üç yüzden fazla okul açtı. Çoğunluğu bakanlık ile zemstvo²⁶⁷ okulları! Aynı zamanda, İl'ya Nikolayeviç **öldüğünden beri** vilayeteki ilkokullara kilise gelirlerini aktarıyorlar.*

Эп хам юлашки хут Мускава кайса **килнёнренпе** ялан пурнăç çинчен шутлакан пултăм. (РМК 40: 6-8)

/ep ham yulaşki hut muskava kayza kilnirenbe yalan purnış şincen şutlağan puldım./

*Ben kendim son defa Moskova'ya gidip **geldiğimden beri** sürekli hayat hakkında düşünür oldum.*

Лисукăн та ватăсем вĕрентнине тума тиврĕ: амăшĕ çĕре **көнёнренпе** хĕрĕх кун çитнине асăнма тăванĕсене, пĕтĕм кўршине пухрĕ. (S 103: 4-7)

/lisukın da vadızem vırentnine tuma tivri: amışi şire kınirenbe hırh gün şitnine azınma tivanızene, pıdım kürşine puhri./

*Lisuk'un da yaşlıların öğrettiklerini yapması gerekti: annesi toprağın altına **girdikten beri** kırk gün dolduğunu yâd etmek için akrabalarını, bütün komşularını topladı.*

Пĕр эрне иртсе кайрĕ ёнтĕ лесникран пăшал **илнёнренпе**. (ŞP 93: 32)

/pir erne irtse kayrı indı lesnikran pıjal ilnirenbe./

*Orman bekçisinden silah **aldığından beri** bir hafta geçti.*

Bu zarf-fiil eki, {АН} kuvvetlendirme edatı ile birlikte de kullanılabilir:

Серхгей Кузьмич, кăшт шатрарах питлĕ лутра çын, темшĕн мана **çуралнăранпах** директорта ларнă пек курăнать, яланах асла сăмахсем калать. (İET 175: 33-36)

/serhgey kuz'miç, kışt şatrarah pitli lutra şın, temşın mana şuralnıranbañ direktorda larnı pek kurınat', yalanañ işli sımahsem қalat'./

Sergey Kuzmiç, biraz çilli yüzlü kısa adam, nedendir bana doğduğundan beri direktörlük yapıyormuş gibi görünüyor, daima akıllı sözler söylüyor.

Паян **тăнăранпах** хуньяма аса илĕп. (РМК 11: 20)

/payan tinıranbañ hun'ıma aza ilep./

Bugün kalktığımdan beri kaynanamı düşünüyorum.

Шупашкара куçса **килнёнренпех** Мерккур амăшĕ Çĕпёрти кинĕ патне çыру çырса тăрать. (P 250: 16-17)

/şubaşkara kuşsa kilnirenbeh merçkur amışi şıbirdi kinı patne şıru şırza tırat'./

*Şubaşkar'a göçüp **geldiklerinden beri** Merkkur'un annesi Sibirya'daki gelinine mektup yazıp duruyor.*

²⁶⁷ Çarlık Rusyasında mahallî idare organları

5.2.3.2.14. {-НӐҫЕМ(ӐН)} /{-нӑҫем(ӑн)}/ ZARF-FİİL EKİ

TT'ndeki {-DXKÇA} zarf-fiil ekiyle aynı fonksiyonda olan bu zarf-fiil ekinin, geçmiş zaman sıfat-fiil eki {-nӑ} ile {sem(ӑn)} sontakısının birleşimi ile oluştuğu ileri sürülmektedir (Pavlov 1965: 295; Yılmaz 2002: 113). Ancak, modern Çuvaş Türkçesinde böyle bir son çekim eki mevcut değildir. Pavlov, {semӑn} çekim edatının anlamını kaybettiğini ve sadece bu yapıda kullanımda bulunduğunu belirtmektedir (1965: 295). Levitskaya ise {semӑn} biçimini çekim edatı kabul ederek Udmurtça'daki {samen} son çekim edatına dikkat çekmiştir (1976: 110-111).

V. İ. Sergeyev bu ekin zarf-fiil olarak kabul edilemeyeceğini, bu yapının geçmiş zaman ekinin sürme biçimi (/tızimlӑ formi/) şeklinde adlandırılması gerektiğini söyler (1992: 137). Ancak, kendisinin bu formları değerlendirdiği bölümde {sem(ӑn)} unsurunu ele almaması dikkat çekicidir.

Ekin, {semӑn} unsurunun kısaltmış biçimi olan {sem} ile kullanıldığı görülmektedir. Ek, bu biçimiyle ikili bir morfolojik görünüm arz etmektedir. {-нӐҫЕМӐН} biçimi {-нӐҫЕМ} biçimbirimine oranla daha sık kullanılmaktadır²⁶⁸. Yine bu unsurun ünlü uyuma tabi olmaması nedeniyle zarf-fiil ekinin ünlü uyumuna tabi olmadığı görülmektedir. Ekin kökenindeki sıfat-fiili ünlü uyumuna tabi olduğu için ekin ikişer değişken biçimi mevcuttur: a) [-нӐҫЕМ] /[-нӑҫем]/, [-нӐҫЕМ] /[-нӑҫем]/ b) [-нӐҫЕМӐН] /[-нӑҫемӑн]/, [-нӐҫЕМӐН] /[-нӑҫемӑн]/.

Ekin ses biçim görünümleri {-нӐ} sıfat-fiil ekininki gibidir.

Bu zarf-fiilin temel işlevi asıl fiildeki hareketin süresini kendisindeki hareketin süresiyle denkleştirerek zamanda süreklilik, devam göstermektir.

ВатӑнӐҫЕМ ҫынсем медицинапа интересленме тытӑнаҫӑ вӑт. (ӐТ 204: 22-23)

/vadӑnӑҫem ʃynsem meditsinӑba intereslenme tıdӑnaʃʃı vӑt./

Yaşlandıkça insanlar tıpla ilgilenmeye başlarlar.

Мария Петровна вӑхӑт иртнӐҫЕМ хӑюлансах пычӑ. (S 117: 42)

/mariya petrovna vӑhӑt irtnӑҫem hӑyulanzah pıçı./

Mariya Petrovna vakit geçtikçe cesaretlendi.

²⁶⁸ Kullanım sıklığına örnekler:

НӑҫемӐн : AÇ 8, İY 13, ӐТ 0, KA 3, P 6, SA 7, S 6, ŞP 8, TTÇ 8, UH 20, VYV 4, VTŞ 1, YŞP 2;

Нӑҫем : AÇ 0, İY 29, ӐТ 10, KA 8, P 0, SA 0, S 4, ŞP 0, TTÇ 1, UH 3, VYV 0, VTŞ 14, YŞP 0;

НӐҫемӐн : AÇ 2, İY 3, ӐТ 0, KA 0, P 1, SA 6, S 7, ŞP 2, TTÇ 3, UH 7, VYV 10, VTŞ 2, YŞP 1;

НӐҫем : AÇ 0, İY 11, ӐТ 7, KA 4, P 0, SA 0, S 7, ŞP 0, TTÇ 0, UH 0, VYV 0, VTŞ 12, YŞP 0.

Вақса урама тухрѐ, пѐве пуџѐе утса иртрѐ. Ъул џинех тухса ларнѐ шапасем Вақса **пынѐсем** пѐрин хыџџан тепри чѐмплаттара-чѐмплаттара шыва сикрѐџ. (УН 422: 1-3)

/vaşsa urama tuħrı, pıve puĵıbe utsa irtri. Ŗul ŝineh tuħsa larnı ŝabazem vaşsa pıniĵem pırin ħıŝŝın tepti ğımplattarza-ğımplattarza şıva sirkıŝ./

*Vaşsa sokaĝa ğıktı, ğöleti tamamen yürüyüp geğti. Yol üstüne ğıkıp oturan kurbaĝalar Vaşsa **gittikçe** birbiri ardından cumbur cumbur suya sığradılar.*

Вуланѐсемѐн Селлен савѐнѐџлѐ пит-куџѐ улшѐнма пуџларѐ, кѐмѐлсѐрланнипе кўренни палѐрчѐ. Ъырава вуласа пѐтернѐ џѐре Селле пуџѐ усѐнчѐ. (АЪ 231: 35: 37)

/vulanıĵemın selen savıniŝli pit-kuĵı ulŝınma puşları, ğımılsırlannibe kürenni palırcı. şırıva vulaza pıdernı şıre selle puĵı uzıncı./

***Okudukça** Selle'nin sevinçli yüzü gözü deĝiŝmeye başladı, hoşuna gitmediĝinden canının sıkıldıĝı belli oldu. Mektubu okuyup bitirdiĝinde başı eğildi.*

Ъава патне **џывхарнѐсем** ачасен утѐмѐ хулленленсе-хулленленсе пычѐ те, вите ик-виџѐ ча-лѐш юлсан чарѐннѐччѐ вѐсем — лаша кѐџенсе ячѐ. (ЇЕТ 76: 24: 27)

/şıva patne ŝıvħarnıĵem acazen udımi ħullenlenze-ħullenlenze pıcı de, vide ik-viĵı ğalıŝ yulsan ğarınniğğı vızem- laĝa kıĵenze yacı./

*Mezarlıĝa doĝru **yaklaŝtikça** çocukların adımları yavaŝladı ve ahıra iki üç kulağ kalınca durdular, at kişnedi.*

Мѐншѐн вѐл џапла пѐхни пирки Зинови хѐй ун чух пачах шухѐшланман. Анчах Зиновин практика вѐџленсе **пынѐсемѐн** хѐр ачан кѐмѐлѐ улшѐнса, улшѐнса пырать, сѐнне хурлѐ тѐс ытларах џапать... (УН 28: 18-21)

/miñĵın vıl şapla pıħni birgi zinovi ħıy un ğuħ pacaħ ŝuħıŝlaman. ancaħ zinovın praktıka viŝlenze pıniĵemın ħır acan ğımılı ulĵınza, ulĵınza pırat', sinne ħurlı tiŝ itlaraħ ŝabat'./

*Onun neden böyle baktıĝı hakkında Zinovi'nin kendisi o zaman hiç düşünmemiŝti. Ancak Zinovi'nin stajı **bitip gittikçe** kızın gönlü deĝiŝip deĝiŝip gidiyor, yüzüne ğok üzüntülü bir renk vuruyor*

Їџленѐсемѐн чѐрѐ чухнехи атте, унпа пѐрле џўренисем аса киле пуџларѐџ... (АЪ 163: 27-28)

/ıŝlenıĵemın ğırı ğuħnehi atte, unba pırlı ŝürenizem aza kile puşlarış./

***Ğalıŝtikça** babamın saĝ olduĝu zamanki hali, onunla birlikte dolaŝmalarımız aklıma gelmeye başladı.*

Тимлѐн, пўлмесѐр итлерѐ Матвеев. **Итленѐсемѐн** унѐн чунѐ вѐчѐрхенсе пычѐ, анчах тарѐхни сѐнѐнче палѐрмарѐ. (S 196: 6-7)

/timlin, pülmezır itleri matveyev. itlenıĵemın unın ğunı vıcirhenze pıcı, ancaħ tariħni sinince palırmarı./

*Matveyev, dikkatlice, bölmeden dinledi. **Dinledikçe** gönlü kırıldı durdu, ancak canının sıkıldıĝı yüzünde belirmedi.*

Темісе ҫул каяллах ҫу пуҫламашенче ҫунă йёпе юр пёкё пек авса хăварнă хурăнсем ҫил **вёрнёсемён** ун пуҫё тёлнех авăна-авăна анаҫҫё. (P 193: 26-28)

/temije ʃul ʔayallaʃ ʃu puʃlamıʃince ʃunı yıbe yur piǵı pek avza ʔıvarnı ʔurınzem ʃil vırnıjemın un puǵı tılneh avına-avına anaʃıʃı./

*Birkaç yıl önce yaz başında yağan şiddetli karın yay gibi eğdiği kayınlar yel **estikçe** onun başı civarına eğilip duruyorlar.*

Анчах вăхăт **иртнёсемён** ҫынсем пёр-пёрне ытларах хаклама тытă-наҫҫё ҫав, ҫывăхланма тăрăшаҫҫё, аңсăртран килсе тухнă тёлпулу вара вёсемшён чылайранпа кётнё уявпа пёр. (S 207: 17-20)

/ancaʔ vıʔıt irtnıjemın ʃınzem pır-pırne itlaraʔ ʔaʔlama tıdınaʃı ʃav, ʃıvıʔlanma tırıʔaʃı, inzırtran kilze tuʔnı tılpulu vara vızemıʃın ʔılayranba kıtıı uyavba pır./

*Ancak vakit **geçtikçe** insanlar birbirlerine daha fazla değer vermeye başlıyorlar, yakınlaşmaya çalışıyorlar, ansızın ortaya çıkan buluşma onlar için çoktan beri beklenen bayramla aynı.*

Зинови чёри **сикнёсемён** хăйён пултарулаҳне ёненес шанчăкё иксёлсе пынине сисрё. (UH 40: 19-20)

/zinovi ʔiri siknıjemın ʔıyın puldarulıʔne inenes ʃancıǵı iksılze pınine sizrı./

*Zinovi kalbi **attıkça** kendisinin yeteneğine dayanan ümidinin eksilip gittiğini sezdi.*

... пахчи хыҫёнче вăрман аяккипе тăсăлса кайнă кўлё ыртатчё, унăн шывё, юр **ирёлнёсемён** тулса-сарăлса, ҫав ҫуркунне ҫур пахчана ҫитиех кёчё. (VTŞ 141: 28-30)

/...paʔçı ʔıjince vıрман ayakkibe tızılza ʔaynı külı vırtatçı, unın ʃıvı, yur ırılınıjemın tulza-sarılza, ʃav ʃurğunne ʃur paʔçana ʃıdiyeh kıcı./

*...bahçesinin arkasında ormanın kenarı boyunca uzanıp giden göl vardı, onun suyu, kar **eridikçe** dolup taşıp, o bahar bahçenin yarısına kadar girdi.*

Ekin diğер bir işlevi de aynı fiil tabanıyla kurularak, zarf-fiil ve asıl fiilin tekrarlanmasıyla, zarf-fiilin gösterdiği zaman sürekliliği ve tarz özelliği daha da güçlendirmektedir.

Алла лекнё кёнеке килёшсессён вара, хам аҫтине те, вăхăта та — йăлтах, пурин ҫинчен те манса, **вуланăсем** вулас килетчё. (İY 119: 24-28)

/alla leknı kinege kilıʃsessın vara, ʔam iʃtine de, vıʔıda da - yıldaʔ, purin ʃincen de manza, vulanıjem vulas kiletçı./

*Elime gelen kitabı beğenirsem, nerede olduğumu da, vakti de, tamamen hepsini unutup, **okudukça** okuyasım geliyordu.*

Иван ҫав ҫырана лекрё те, нимёнрен ярса тытаймасăр, **аннăсемён** аялалла шуса анать, ниепле те чарăнаймасть. (KA 6: 4-5)

/ivan ʃav ʃırana lekrı de, nımınren yarza tıdaymazır, annıjemın ayalalla ʃuza anat', niyepde ʔarınaymast'./

*İvan bu bayıra denk geldi ve hiçbir şeyden tutunamadan, aşağı **indikçe** kayıp gidiyor, asla duramıyor.*

Лисук пёр тамак асапёнчен хәтәлса тухать те тепёр тамак ытамне кәрсе ўкет. Уншән җунакан арҗын вара **җывәхланнәҗем** җывәхланса пырать. (S 39: 8-10)

/lisuq pır tamaq azabıncen hıdılza tuhat' te tebır tamıq ıdamne kırze üget. Unjın sunağan arjın vара şıvıhlannıjem şıvıhlanza pırat'./

*Lisuk bir cehennem azabından kurtulup çıkıyor ama diğer bir cehennemin kucasına girip düşüyor. Onun için yanan adam ise **yakınlaştıkça** yakınlaşıp gidiyor.*

Гитлер эшкерёсем **чакнәҗем** чакаҗҗә, темлех чакас килмесессән те пур җёрте те чакаҗҗә: Хёрлә Җара тытса чарма вёсен хевти җитеймest. (VTŞ 149: 38-40)

/gitler eşkerızem җaқnıjem җaғаşşı, temleh җaғas kilmezessın de pur şırde de җaғаşşı: hırlı şara tıtsa җarma vızen hevdi şıdeymest'./

*Hitlerin askerleri **azaldıkça** azalıyor, her ne kadar azalmak istemeseler de yine de her yerde de azalıyorlar. Kızıl Ordu 'yu engellemeye onların güçleri yetmez.*

Җерки еҗә әнманнине кура, җәмәлләнах тупма әмәтленнә япалана ниепле те тупайманнипе аптәраса **пәлханнәҗем** пәлханчә. (İY 94: 26-28)

/şercki işi anmannine kura, şımıllınağ tupma imıtlennı yabalana niyeple de tubaymannibe aptıraza pılhannıjem pılhancı'./

*Şercki işinin başarılı olmadığından, kolayca bulmayı umduğu şeyi hiçbir şekilde bulamadığından şaşırıp **telaşlandıkça** telaşlandı.*

Җитменнине тата, ятарласа пире хур тума, пётерме тем-ле усал вайсене такам тәллесе хетёртсе янә пекех, инкек хыҗҗән инкек сиксе тухрә те, эфир **чухәнланнәҗем** чухәнлантәмәр. (İY 198: 41-44)

/şitmennine tada, yadarlaza pire hur tuma, pıderme temle uzal vızene tağam tılleze hıdırtse yanı bekeh, ingek hışşın ingek sikse tuhrı de, ebir җuһınlannıjem җuһınlандımır'./

*Üstelik, özel olarak birileri bize kötülük yapmak için, bizi yok etmek için çeşitli kötü güçleri göndermiş gibi, sıkıntı arkasından sıkıntı ortaya çıktı ve biz **fakirleştikçe** fakirleştik.*

Хёвел тухәҗә **җуталнәҗемән** җуталса пынә. (AÇ 5: 12-15)

/hıvel tuһıjı şudalnıjemın şudalsa pını'./

*Doğru **aydınlandıkça** aydınlanmış.*

Атәл енчен — җурҗёртен вёрекен җил **вәйланнәҗемән** вәйланчә, җилпе пёрле шултра юр пёрчисем вёҗсе килчәҗ. (SA 49: 33-35)

/adıl yencen- şurjırden vıregen şil vıylannıjemın vıylancı, şilbe pırle şultra yur pırcizem vışse kilciş'./

*İdil tarafından, kuzeyden esen rüzgâr **kuvvetlendikçe** kuvvetlendi, rüzgârla birlikte iri taneli kar taneleri de uçup geldiler.*

Җапла, хамәр сисмесёр пекех, юлташләхран аталаннә тусләх **җирёпләннәҗем** җирёпләнсе пычә. (VTŞ 96: 19-21)

/şapla, һamır sizmezır pekeh, yuldaşlıhıran adalannı tuslıh şırıplennıjem şırıplenze pıcı'./

*Böylece, biz sezmeden, arkadaşlıktan gelişen dostluk **güçlendikçe** güçlendi.*

Тухăсри пелѣт хѣрри **судалнăсемѣн** судалса пырать, сѣрлехи тѣттѣм анăсалла **чакнăсемѣн** чакса пырать. (ŠP 100: 24-26)

/tuħıŝri pilet ħırrı şudalnıjemın şudalza pirat', ŝırlahi tıttım anajalla çaħnıjemın çaħsa pirat'./

*Doğudaki ufuklar (hh. bulut kenarı) **aydınlandıkça** aydınlanıyor, gece karanlığı battıya doğru **azaldıkça** azalıyor.*

Хѣвел те савăк, ялтăрса кула-кулах манăн шакла пуца **пѣсертнѣсем** пѣсертет. (İY 165: 10-11)

/ħıvel de savıķ, yaldırza ħula-ħulaħ manın ŝaħla puja piŝertnijem piŝertet./

*Güneş de açık, parlayıp güle güle benim kel kafamı **pişirdikçe** pişiriyor.*

Халăха сұтта кăларяс ѳсе правительство **хѣснѣсем** хѣсет. (KA 392: 6-7)

/ħalıħa şutta ħılatayas işe pravitel'stvo ħısnıjem ħıset./

*Halkı aydınlatma işini hükümet **sıkıştırdıkça** sıkıştırıyor.*

Уй тѣттѣмлениѣсем тѣттѣмлениет. (VTş 194: 40-41)

/uy tıttımlennijem tıttımlenet./

Mera karardıkça karardı.

Хромов урăх ыйтмарѣ. Пичѣ-кусѣ **хѣрелнѣсем** хѣрелчѣ. (VTŝ 213: 34)

/ħromov urıħ ıytmarı. picı-ķujı ħırelnijem ħırelci./

*Hromov başka sormadı. Yüzü gözü **kızardıkça** kızardı.*

Сѣршывăмаршăн хăрушлăх **ўснѣсемѣн** ўснѣ. (İY 330: 20)

/ŝırsıvımirŝın ħıruŝlıħ üsnıjemın üsnı./

*Memleketimiz için tehlikeler **artıkça** artmış.*

Тулта санталăк **сивѣтнѣсемѣн** сивѣтрѣ... (SA 115: 45)

/tulda ŝandalıķ sivıtnıjemın sivıtri.../

*Dışarıda hava **soğudukça** soğudu.*

Шухăш сăмхи **сўтѣлнѣсемѣн** сўтѣлчѣ. (TTÇ 108: 1)

/ŝuħıŝ ŝımhi südılنيjemın südılci./

*Düşünce düğümü **çözüldükçe** çözüldü.*

5.2.3.2.15. {-мАллипе} /{-mAllibe}/ ZARF-FİİL EKİ

Bu zarf-fiil yapısı, {-мАлли} sıfat-fiil biçiminin üzerine, [-пе] araç-birliktelik ekinin eklenmesiyle oluşmaktadır. Bu zarf-fiil biçimi işlek bir kullanıma sahip değildir. Eklendiği fiil tabanları, daha çok anlamını etkilediği fiil ile aynı olmaktadır. Ek, TT'ye {-DXKÇA} şekliyle aktarılabilir. Ancak, burada TT'deki {-DXKÇA} biçiminin zaman anlamı değil, anlamı güçlendirme, abartma, pekiştirme anlamı geçerlidir.

Bu ek, ünlü uyumuna aykırı bir görünüm sergilemektedir. Yine de bünyesindeki sıfat-fiil ekinden dolayı iki değişken biçime sahiptir. **[-маллипе]** /[-mallibe]/, **[-меллипе]** /[-mellibe]/.

Ekin kuvvetlendirme edatıyla (ünlü uyumuna göre [eh] biçimiyle) kullanımı daha yaygındır.

Хәрарәмсем вара **савәнмаллипех** савәнчәс. (P 101: 42)
/ḥerarımzem vara savınmallibeh savıncış./
Kadınlar ise sevindikçe sevindiler.

Çakã vара ачасен чәрине **ыраттармаллипех** ыраттарать. (ŞP 105: 36-37)
/şagı vara acazen çirine ırattarmallibeh ırattarat'./
Bu çocukların kalbini acıttıkça acıtıyor.

Кинемей! — **кәшкәрмаллипех** кәшкәрса ярать ман асатте. (PMK 9: 31-32)
/kinemey! - kişķirmallibeh kişķırza yarat' man azatte./
Yenge!, bağırdıkça bağııyor büyükbabam.

Хәпәртенә Иван çак ырã çынран **тәләнмеллипех** тәләнет; питә сәпайлә, әснә вара кәтартма тәрәшмасть. (KA 280: 36-37)
/hibirdeni ivan şaq ırın şınran tılınmellibeh tılınat: pidı sıbaylı, işne kıdartma tırışmast'./
Neşelenen ivan bu iyi insana şaşırđıkça şaşırıyor, çok mütevazi, işini göstermeye çalışıyor.

{-мАллипе} biçiminin, zaman zaman zarf-fiil fonksiyonunda değil de, isimleşmiş durumdaki sıfat-fiilin araç-birliktelik ekli biçimi olarak kullanılabileceği göz önünde tutulmalıdır.

Хәçан әсе **тухмаллипе** интереслентәм. (P 100: 22)
/ḥıjan işe tuḥmallibe intereslendim./
Ne zaman işe çıkmak gerektiği ile ilgilendim.

5.2.3.2.16. {-нӑн} /{-nӑn}/ ZARF-FİİL EKİ

Bu zarf-fiil ekinin işlevi, TT'deki $\{-(X)rcAsInA\}$, $\{-mXşçAsInA\}$ zarf-fiilleri ile $\{-(X)r\}$ gibi, $\{-yor\}$ gibi $\{-mXş\}$ gibi yapılarıyla denktir. Ek, **{-нӑ}** geçmiş zaman sıfat-fiil eki ve **{-н}** GT instrumental ekinin birleşiminden meydana gelmiştir.

Bu ek, ünlü uyumuna göre **[-нӑн]** /[-nӑn]/ ve **[-нӗн]** /[-nӗn]/ şeklinde iki değişken biçime sahiptir. Ekin eklenme sırasındaki ses-biçim görünümleri **{-нӑ}** sıfat-fiil ekininki gibidir.

Галя кукамашё хура тумпа. Сётел умёнче ларать. Хура шарфе айёнчен шурă çўçё курăнать. Эпё а́на сывлăх сунтам. Вăл ман çине темле **хăранăн**, тин şeç ыйхăран **вăраннăн** пăхса илчё. (ТТç 147: 14-16)

/galya kuğamıjı hura tumba. sıdel umınce larat'. hura şarfe ayıncen şurı şüjı kurınat'. ebı ina sıvlıh sundım. Vıl man şine temle hıranın, tin şeç iyhıran vıranın pıhsa ilci./

*Galya'nın anneanesi siyah elbiseyle. Masa önünde oturuyor. Kara eşarp altından beyaz saçı görünüyor. Ben ona selam verdim. O bana biraz **korkmuşçasına**, az önce uykudan **uyanmışçasına** baktı.*

Пичё-куçё хёремесленнё мучи пукан çинчен тăчё — ларчё, аллинчех тытнă мулаххайне тăхăнчё — каллех хыврё, тармакланнă çўçне пўрнисемпе **туракаланăн** турткаласа тата ытларах тармаклантарчё... (İY 74: 7-10)

/picı-kujı hıremeslenni mucı puğan şincen ticı – larcı, allinceh titni mularhıhayne tıhıncı - қаллех хıvrı, tarmaqlanni şuşne purnizembe turaqalanın turtqalaza tada itlarah tarmaqlandarcı./

*Yüzü gözü kızaran amca sandalyeden kalktı, oturdu, elinde tuttuğu kalpağı taktı, tekrar çıkardı. Dağılan saçlarını parmaklarıyla **tararcasına** çekip daha da fazla dağıttı.*

— Ах тур-тур!.. — пурне те **ўпкелешнён**, **ятланăн** калаçать кукамай... (İY 81: 18-20)

/— ah tur-tur!.. — purne de upkeleshnin, yatlanın qalajat' kuğamay.../

*Aman tanrım!.. Herkese **öfkelenmişesine**, **kızmışçasına** konuşuyor anneannem.*

Хёртсе пăхакан хёвел çўле хăпарнă. Пăрахут, шыва çурса, кăмăллă ашăтакан хёвел патне **чупнăн** туйăнать. (КА 386: 31-32)

/hırtse pıhağan hıel şüle hıbarni. pırahut, şıva şurza, kımilli ijdagan hıvel patne çupnın tuyınat'./

*Yakıp kavuran güneş yukarı yükseldi. Gemi suyu yarıp, samimi bir şekilde ısitan güneşe **koşar gibi** hissediliyor.*

Ют çынпа мар, юратнă шăллёпе е тусёпе **калаçнăн** калаçрё вăл. (VTş 30: 29-30)

/yut şınba mar, yuratni şillıbe ye tuzıbe qalaşnın qalaşrı vıl./

*O, yabancı bir kişiyle değil, sevdiği erkek kardeşiyle ya da dostuyla **konusurcasına** / **konusur gibi** konuştu.*

Нумай пулмасть туяннă вăрăм аркăллă кёпине суйласа илчё Лисук. Асăрханса, лўчёркесрен **хăранăн** тăхăнчё а́на. Унтан каллех тёкёр умне пычё. (S 6: 31-34)

/numay pulmast' tuyanni vırım argılli kibine suylaza ilci lisuk. azırhanza, lüçırkesren hıranın tıhıncı ina. undan қаллех tikır umne picı./

*Lisuk yakında aldığı uzun etekli elbiseyi seçip aldı. Dikkat ederek, karıştırmaktan **korkarcasına** onu giydi. Sonra tekrar aynanın önüne gitti.*

Конкурс таватә сехетре вёсленчә. Палламан хәрарәм Лисука ведомоҗри хушаматне хирёҗ алә пустарчә те ыттисем патнелле пәрәнса утрә. Хәр Ольга Павловнәран пулашу **ЫЙТНӘН** куҗәнчен пәхрә. (S 143: 3-6)

/қонқурс тіваді сеһетре виҗленці. Pallaman hırarım lisuka vedomoҗri huҗamatne hirıҗ alı pustarcı de ittizem patnelle pırınza utrı. hır ol'ğa pavlovnıran pulıju ıytnın kujıncen pıhrı./

Yarışma saat dörtte bitti. Tanımadığı kadın Lisuk'a bordrodaki soyadının karşısına imza attırdı ve dönüp diğerlerinin yanına gitti. Kız Olga Pavlovna'dan yardım istercesine gözüne baktı.

-Сарай аләкне питәр малтан, - хәй кил хуҗи пулнине **аса илтернән** хыттәнрах тавәрчә хәр (S 80: 36-38)

/- saray alıqne pidır maldan, - hıy kil huji pulnine aza ildernın hutınrah tavırcı hır./
“Ahırın kapısını kapat önce”, kız kendisinin ev sahibi olduğunu **hatırlatırcasına** sertçe karşılık verdi.

Хәрсем, сире пурсәра та салам җыраты! — кәшкәртәм эпә. Хам җавәнтах җырава тепәр хут вулама пуҗларәм. Ман чунра шәрәх кунсем хыҗҗән җумәр җуса **иртнән** туйәнчә. (ТТҗ 12: 13-15)

/hırzem, sire purzıra da salam җırat'! - kışkırdım ebı. ham җavındaḡ җırıva tebır hut vulama puҗlarım. man җunra җırıh ցunzem hıҗҗın җumır җuza irtnın tuyıncı./

Kızlar, size, hepimize de selam yazıyor!, diye bağırdım ben. Kendim orada mektubu tekrar okumaya başladım. İçimde boğucu günler ardından yağmur yağıp geçmiş gibi hissettim.

Эпә кәрсен кукамай кәштәртатса җутә җутса ячә те мана хирёҗ хыпаланса утса пычә. Вәл ман куҗран пәрре **хәранән**, тепре **хәрхеннән** пәхса илчә. (ТТҗ 234: 7-9)

/ebı kərzen kuğamay kıştırdatsa җudı җutsa yaçı de mana hirıҗ hıbalanza utsa pıçı. vıl man kuҗran pırre hıranın, tepre hırhennın pıhısa ilçı./

Ben girince anneannem zorlukla ışığı yaktı ve bana doğru endişe ederek yürüyüp geldi. O gözüme bir korkarcasına bir acırcasına baktı.

— Ой! — тәп тәчә Аля. Ытлашши калаҗнәшән каҗару **ЫЙТНӘН**, айәпа **кәнән** пәхса илчә. (VTҗ 40: 20-21)

/— oy! — tıp tıçı Alya. ıtlaşşı җalaşnıjın җajaru ıytnın, ayıba kının pıhısa ilçı.

Oy!, sessizleşti Alya. Fazla konuştuğu için özür dilercesine, suç işlemişesine baktı.

Акә мән, Лисук, - каччә тем **аса илнән** йывәҗ шкап патне пычә. (S 61: 16-17)

/ağı mın, lisuk, - kaççı tem aza inlın yıvıҗ şkap patne pıçı./

İşte bak Lisuk, delikanlı bir şeyler hatırlarcasına / hatırlatır gibi ağaç dolaba doğru gitti.

Ак җапла шуратмалла **тенән** ашшәпе амәшне хирёҗ тәрса пәр апельсинне хуппинчен тасатрә те чәллән-чәллән уйәрса җиме пуҗларә. (P 33: 38-40)

/aқ җapla җuratmalla tenın aşşıbe amişne hirıҗ tırza pır apel'sinne huppincen tazatrı de җillın-җillın uyırza җime puҗları./

İşte böyle soymak gerekir dercesine / der gibi babası ile annesinin karşısında durup bir portakalın kabuğunu soydu ve dilim dilim ayırıp yemeye başladı.

- Лису-у-ук? - тинех тана кёрсе **ЏИТНЕН** самах хушрә арсын. Хай умёнце таван херә танине ёненме пултараймарә вәл. - Эсех-и? (S 167: 18-19)

/- lisuuuq- tineh tina kırze şitnın sımağ ĥuřrı arjın. ĥıy umınce tıvan ĥırı tınine ĩnenme puldaraımarı vıl. – ezeh-i?/

*Aklı başına henüz **gelmişcesine** konuşmaya adam. O kendisi önünde öz kızının durduğuna inanamadı: Lisuk?, Sen misin?*

— Матки таврәнчә, — ыйтәва **кәтнән** тўрех хуравларә Укахви. (VYV 121: 11-12)

/— matki tavrıncı, — ıydıva kıtın tıreh ĥuravları uqahvi./

*“Matki döndü.”, Ukahvi soruyu **bekler gibi** hemen cevapladı.*

—Эпә мён җинчен шухәшланине епле пәлтән эс, Сатур? — **тәләннән** пәхрә вәл. (VTŞ 227: 32-34)

/— ebı mın şincen řuĥıřlanibe yepile pıldın es, satur? – tılınnın pıĥrı vıl/

*Satur, benim ne hakkında düşündüğümü sen nasıl bildin?, o **şaşırmuş gibi** baktı.*

Гурий Павлович җурт айкинчи гаражсем патнелле җул тытрә. Хай темскертен **шикленнән** каялла җаврәна-җаврәна пәхать. (VYV 67: 24-26)

/guriy pavloviç şurt aykkinci ĥarajzem patnelle şul tıtrı. ĥıy temskerden şiklennın şayalla şavrına-şavrına pıĥat’./

*Guriy Pavloviç binanın yanındaki garajlara doğru yöneldi. Kendisi bir şeylerden **şüphe edercesine** / **şüphe eder gibi** arkaya doğru döne döne bakıyor.*

Bu zarf-fiil eki, {АН} kuvvetlendirme edatıyla birlikte de kullanılabilir:

Хура пәлётсем пәр-пәрне хәваласа **әмәртнәнах** курәнчәҗ... (S 225: 9-10)

/ĥura pılıtsem pır-pırne ĥıvalaza ĩmırtnınađ ĥurıncıř.../

*Kara bulutlar birbirlerini kovalayıp **yarışır gibi** / **yarışırçasına** göründüler.*

Тәләха **юлнәнах** туйрә хайне Мерккур. (P 228: 13)

/tılıĥa yulnınağ tuyrı ĥıyne merkķur./

*Merkkur kendisini öksüz **kalmış gibi** hissetti.*

Лисук такама **кәтнәнех** васкамасәр утрә. (S 293: 30)

/lisuq taĥama kıtınıneh vaskamazır utrı./

*Lisuk birilerini **bekler gibi** acele etmeden yürüdü.*

Кабина аләкне уҗрә те Роза уҗә сасәпа, кайран илтмен теме ан пултарччәр **тенәнех**, каларә. (P 70: 18-19)

/qabina alıqne uşrı de roza uĥı sazıba, qayran iltmen teme an pultarççır tenıneh, qaları./

*Roza odanın kapısını açtı ve net bir sesle, sonradan duymadık demesinler **dercesine** söyledi.*

5.2.3.2.17. {-нӑ}...{-ман} /{-нӑ}...{-ман} / ZARF-FİİL EKİ

Bu zarf-fiil formu, Türkiye Türkçesindeki {-(X)r}...{-mAz} yapısıyla işlev bakımından denkleşmektedir. TT'de aynı fiille, ikileme yoluyla, sırasıyla, olumlu ve olumsuz *geniş zaman sıfat-fiili eki* eklenmesiyle kurulan bu yapı, Çuv.'da sistem bakımından aynı olmakla birlikte TT'den bir farklılık içermektedir. TT.'de geniş zaman sıfat-fiilleri yapılan bu yapı Çuv.'da *geçmiş zaman-sıfat fiilleri ile* oluşturulmaktadır.

Bu zarf-fiil eki, ünlü uyumuna göre ön ya da art ünlülerle kullanılan iki türe sahiptir: [-нӑ]...[-ман] /[-нӑ]...[-ман] / ve [-нӗ]...[-мен] /[-нӗ]...[-мен] /.

Тепӗр кун сада **тухнӑ-тухман** каллех ӗнерхи пӗчӗк хӗр ачана курнӑ Ваçук. (ӖЕТ 60: 34-35)

/tebîr ğun sada tuĥnı-tuĥman ƙalleh ın̄erhi piĉik ĥır acana ƙurnı vaşuƙ./

Ertesi ğün oyun parkına çıkar çıkmaz yine dünkü küçük kız çocuğunu gördü Vaşuk.

Тӑвансем пуçтарӑнчӗс те, тӑрех пӑрахса хӑвараймарӑм. **Пушаннӑ-пушанман** сан пата васкарӑм - килтех мар-ши тесе кунта вӗçтерсе çитрӗм: алӑк питӗрӗнсех тӑрать иккен. (S 10: 16-19)

/tivanzam puştarıncış de, türeh pıraĥsa ĥıvaraymarım. puşannı-puşanman san pada vişkarım – kildeh mar-şi teze ƙunda vişterze şitrim: alıƙ pidirinzeħ tırat' ikken./

Akrabalar toplandılar da, hemen bırakıp koyamadım. Boşanır boşanmaz senin yanına acele ettim, evde değil mi ki diye buraya uçup geldim: kapı kilitliymiş.

Тул **çутӑлнӑ-çутӑлман** Ультисем патне çупса ƙаçрӗ Ваçук. (ӖЕТ 75: 24-25)

/tul řudılñı-şudılman ul'tizem patne çupsa ƙařrı vaşuƙ./

Dışarısı aydınlanır aydınlanmaz Vaşuk Ul'tilerin yanına koşup geçti.

Çынсем самолетран **тухнӑ-тухман** аэропортри радио вара çапла пӗлтерчӗ: (ӖЕТ 201: 33-34)

/şinzem samolyetran tuĥnı-tuĥman aeroporttri radio vara şapla pıldercı:/

İnsanlar uçaktan iner inmez havaalanındaki radyo şöyle bildirdi:

Чӑваш е вырӑс литератури урокӗнче сӑвӑ вулама **тытӑннӑ-тытӑнман** Игорь хӑйне ƙӑсӑклантаракан ыйтӑва памасӑр чӑтса ларма пултараймасть:

— Ƙӑна пӑхмасӑр калама вӗрӗнмелле-и? Хӑçана? (ŞP 76: 34-38)

/çıvaş ye vırıs literaturi urogınce sıvı vulama tıdinnı-tıdınman igor' ĥıyne ƙızıĥlandarağan ıydıva pamazır çıtısa larma puldaraymast':

— ƙına pıĥmazır ƙalama vırenmelle-i? ĥıjana?/

Çuvaş ya da Rus edebiyatı dersinde şiir okunmaya başlanır başlanmaz İgor' kendini ilgilendiren soruyu sormadan duramaz:

Bunu ezberlemeli miyiz? Ne zamana?

Ӗрне кун ӗçе **çитнӗ-çитмен** Лисук парне хатӗрлеме пикенчӗ. (S 267: 3-4)

/erne ğun işe şitnı-şitmen lisuƙ parne ĥadırleme pigencı./

Cuma ğün işe ulaşır ulaşmaz Lisuk hediye hazırlamaya girişti.

Автобусран **аннă-анман** вăл хайсен ял ҫыннине, газ операторне Пантеева, курах кайрĕ. (P 32: 23-24)

/avtobusran annĭ-anman vĭl ħiŷzen yal ҫinnine, ġaz operatorne panteyeva, ҡuraĥ ҡayı./

*O otobüsten **iner inmez** köylüsü gaz operatörü Panteyev'i görerek yanına gitti.*

Лекци **пĕтнĕ-пĕтмен**, халăх **саланнă-саланман** Владимир Давыдович директор патне чупнă. Пăлхана-пăлхана лекци вăхăтĕнче мĕн пулса иртнине каласа панă. (P 40: 22-24)

/lektsi pĕtnĕ-pĕtmen, ħalıĥ salannĭ-salanman vladimir davidoviĥ direktor patne ҫupnĭ. pĭlĥana-pĭlĥana lektsi vĭĥĭdince mĭn pulza irtnine ҡalaza panĭ./

*Konferans **biter bitmez**, halk **daġılr daġılmaz** Vladimir Davidoviĥ direktörün yanına koştı. Heyecanlana heyecanlana konferans sırasında ne olup bittiğini anlattı.*

Лисук хваттере **кĕнĕ-кĕмен** пысăк сумкине урайне пăрахрĕ те Лариса ҫывăракан пўлĕмелле вирхĕнчĕ. (S 314: 39-30)

/lisuĥ ħvattere ҡinĭ-kimen pıziĥ sumkine urayne pĭraĥrı de larisa ҫıvıraġan pülĕmelle virĥinĉĭ./

*Lisuk daireye **girer girmez** büyük çantasını döşemeye bıraktı ve Larisa'nın uyuduğu odaya doğru atıldı.*

Иван пичче ҫак сăмахсене каласа **пĕтернĕ-пĕтермен** насус сарайĕ айккинчен шурă кĕпеллĕ ҫын лаша ҫавăтса тухрĕ. (Aҫ 116: 27-28)

/ivan piĉçe ҫaĥ sĭmaĥsene ҡalaza pĭdernĭ-pĭdermen nasus sarayĭ aykkincen ҫurĭ ҡebellĭ ҫın laҫa ҫavĭtsa tuĥrı./

*İvan abi, bu sözleri söyleyip **bitirir bitirmez** su deposunun kenarından beyaz elbiseli adam bir at çekerek çıktı.*

Амăшĕ ун нихсан та ĕҫсĕр лармасть. Кăнтăрла вăл заводра. Киле **килнĕ-килмен** апат пĕҫерет. (ĬET 33: 1-2)

/amĭŝĭ un nihšan da ĭŝŝir larmast'. ҡındĭrla vĭl zavodra. kile kilnĭ-kilmen abat pijeret./

*Onun annesi hiçbir zaman işsiz oturmaz. O gündüz fabrikada, eve **gelir gelmez** yemek pişirir.*

Вĕсем колхоз ани ҫинче чавса кĕркунне юлнă паранкăсене шыраса ҫўреҫҫĕ. Юр шывĕ кайса **пĕтнĕ-пĕтмен** ял халăхĕ унта кăткă пекех чаваланчĕ. (ТТҫ 134: 5-7)

/vĭzem ҡolĥoz ani ҫince ҫavza ҡirġunne yulnĭ parangĭzene ҫiraza ҫўreŝŝĭ. yur ҫivĭ ҡayza pĕtnĕ-pĕtmen yal ħalıĥĭ unda ҡitĥĭ bekeh ҫavalancĭ./

*Onlar kolhoz tarlasında güzden kalmış patatesleri kaza kaza arıyorlar. Kar suyu gidip **biter bitmez** köy halkı orayı karınca gibi eşelediler.*

Ĕҫ **вĕҫленнĕ-вĕҫленмен** ресторан хыҫĕнчи стройкăна кайман кун пĕрре те пулман-ха. (P 174: 4-5)

/ĭŝ vĭŝlennĭ-vĭŝlenme restoran ħıŝinci stroyķına ҡayman ġun pĭrre de pulman-ĥa.

*İşi **sona erer ermez** restoranın arkasındaki inŝaata gitmediġi ġün hiç olmadı.*

Bu zarf-fiil ekinin kuvvetlendirme edatı {AH} ile de kullanıldığını görmekteyiz. Edatla kullanımın edatsız kullanımla hemen hemen aynı oranda olduğunu söyleyebiliriz.

Тул **сутӓлнӓ-сутӓлманах** ҫула тухрӓмӓр. (VTҫ 172: 30-31)

/tul şudılñi-şudılmanaḥ şula tuḥrımır./

Dışarısı aydınlanır aydınlanmaz yola çıktık.

— Ай-уй! Эсӓ, ачам, йӓлтах начарланса кайнӓ. Эсӓ мар пекех. — Пӓшӓрханчӓ, тӓлӓнчӓ анне мана **курнӓ-курманах**. (ІҮ 274: 17-19)

/ — ay-uy! ezı, acam, yıldaḥ nacarlanza ḡaynı. ezı mar bekeh. — pıjırhancı, tılcı anne mana ḡurnı-ḡurmanaḥ./

— *Ay, Ay! Çocuğum sen çok zayıflamışsın. Sen değilsin sanki... — annem beni görür görmez, üzüldü, şaşırdı...*

Хветут кукка та ҫак йӓлана пӓсмарӓ, аннене **алӓ панӓ-паманах** аттен, шӓллӓм-йӓмӓкӓн сывлӓхӓ ҫинчен ыйтрӓ, вара тин хӓйне кӓсӓклантарнӓ ытти ыйтусене хускатрӓ. (ІҮ 230: 6-9)

/hvetut ḡuğga da şaḡ yılana pısmarı, annene alı panı-pamanaḥ atten, şillim-yımığın sıvlıḡı şincen ıytrı, vara tin ḡıyne ḡızıḡlandarnı itti ıyduzene ḡuşḡatrı./

Hvetut Dayı da bu geleneği bozmadı, annemle tokalaşır tokalaşmaz babamın, erkek ve kız kardeşimin nasıl olduklarını sordu, sonra hemen kendini ilgilendiren diğer soruları yöneltti.

Кӓнекесене, хитререх курӓннисене, тыткаласа пӓхнӓ-ха эпӓ. Ыкӓрчӓкӓррисене, тиркесе, **уҫнӓ-уҫманах** каялла хӓйсен вырӓнне хураттам. (ІҮ 118: 42-44)

/kinegezene, hitrereh ḡurınnizene, tıḡalaza pıḡnı-ḡa ebı. ügerçıksırrizene, tirgeze, uşnı-uşmanaḥ ḡayalla ḡıyzen vırınne ḡuratım./

Kitaplara, güzel görünenlerine, göz attım. Resimsiz olanları önemsemeyerek açar açmaz tekrar kendi yerlerine koyardım.

Сӓтел хушшинчен (тӓрӓссипе: кӓтесӓнчен) пуринчен малтан анне тухать — **синӓ-ҫименех**, турра апатшӓн тав туса пуҫне пӓкет, сӓхсӓхать. (ІҮ 37: 6-8)

/sıdel ḡuşşincen (tırısıbe: kidezincen) purincen maldan anne tuḡat’ – şını-şimeneḥ, tura abatşın tav tuza puşne pıget, sıḡsıḡat’/

Masanın başından (daha doğrusu, köşesinden) herkesten önce annem kalkar, yer yemez, tanrıya nimetleri için teşekkür edip başını eğer, istavroz çıkarır.

Хӓш учрежденире, мӓн ёҫленӓ ҫеркки — эпӓ пӓлмен, халь те пӓлместӓп. Кӓсӓкланман ун пирки. Ятне те илтес килместчӓ, **илтнӓ-илтменех** чун сӓлетсе каятчӓ, аш-чике сивӓ ҫапатчӓ. (ІҮ 88: 26-29)

/ḡış ucrejdenire, mın işlenı şerkki – ebı pılmen, ḡal’ de pılmestıp. ḡızıḡlanman un birgi. yatne de itles kilmestçı, iltñi-iltmeneḥ çun sületse ḡayatçı, iş-çige sıvı şabatçı./

Hangi kurumda, ne iş yaptı Şerkki, ben öğrenmedim, hâlâ da bilmiyorum. Onunla ilgilenmedim. Adını da duymak istemişyordum, duyar duymaz içim ürperip, kanım donuyordu.

5.2.3.2.18. {-нипе} /{-nibe}/ ZARF-FİİL EKİ

{-нипе} /{-nibe}/ zarf-fiil eki, TT'de {-DXK+iYE+(n)DAn} ve {-mA+iYE+IA} yapılarıyla aynı 'seber', 'amaç' bildirme işlevinde kullanılmaktadır.

Bu zarf-fiil eki, geçmiş zaman sıfat-fiili, teklik 3. kişi iyelik eki ve araç-birliktelik durum ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir: {-нă+и+пe}.

Sıfat-fiilin ünlüsü ile iyelik ekinin ünlüsünün kaynaşması neticesinde bu zarf-fiil eki tek şekilli kalmakta, dolayısıyla ünlü uyumuna tabi olmamaktadır.

Ура пўрни **ыратнипе** эпё вёсем хыççән ёлкёрсе пыраймастăп. (Аç 15: 7-8)
/ura pürni iratnibe ebĭ vĭzem hıçşĭn ĩlgırze pıraymastĭp./
Ayak parmağım ağrıdığından ben onların ardından gidemedim.

Çенёк алăкё шалт! шалтлатса **хупăннипе** вăрантăм. Атте килчё. (ЇY 95: 16-17)
/şenĭk alĭğĭ şalt! şaltlatsa hubĭnnibe vĭrandĭm. atte kilcĭ./
Otluğun kapısının pat diye kapanmasıyla uyandım. Babam geldi.

Граждан вăрçi хыççән вырăнти пуçлăхсем **сённипе** шыв арманё хуçин суртёнче шукул уçнă. (ЇY 204: 33-34)
/ğrajdan vĭrçi hıçşĭn vĭrĭndi puşlıhzem şĭnnibe şĭv armanĭ huçin şurdĭnce şkul uşnĭ./
Vatandaş savaşının ardından yerel yöneticilerin önermesiyle su değirmeninin sahibinin binasında okul açıldı.

Иван чан **çапнипе** вăранса кайрё. (КА 194: 12)
/ivan çan çapnibe vĭranza kayrĭ./
İvan çan vurduğundan / vurmalarıyla uyandı.

Савăннипе чёлём туртса ятăм. (РМК 24: 28)
/savĭnnibe çĭlĭm turtsa yadĭm./
Sevindiğimden / sevinmeleriyle sigara içtim.

Пирён çынсен сәнёсем **хавасланнипе** сүталсах кайрёç. (СА 285: 24)
/pirĭn şınzen şĭnzem havaslannibe şudalzağ kayrĭç./
Bizim insanların yüzleri sevindiklerinden / sevinmeleriyle parladı.

Машина **силленни-чётреннипе** тăрпа хăйне-хăй чалăшаты иккен, вара тырă кăшăлё пёр еннелле сарăлма пуçлать. (ŞP 15: 20-22)
/maşina sillenni-çĭtrennibe tĭrba hĭyne-hĭy çalıjat' ikken, vara tĭrĭ kĭjĭlĭ pĭr yennelle sarĭlma puşlat'./
Makinenin çalışmasıyla boru kendi kendine eğiliyor, sonra ekinler bir yana yığılmaya başlıyor.

Їытти те йёр **çухатнипе** пуçне пăркалать, айăплăн нăйкашса унталла-кунталла чупкалать... (VYV 46: 13-14)
/yĭtti de yĭr şuhatnibe puşne pĭrğalat', ayĭplĭn nĭygĭşsa undalla-ğundalla çupğalat'./
Köpek de izi kaybettiğinden başını sallıyor, suçlu gibi inleyip oraya buraya koşuyor.

Пичкерен сивѣ шыв ѣсса вѣсен умне лартрѣм. Лашасем васкамасѣр ѣсрѣс.
Чун **хурланнипе** мѣйѣсенчен сунпѣрласа ачашларѣм. (ТТҫ 19: 24-26)

/piçkeren sivişiv ıssa vızen umne lartrım. laşazem vaskamazır ışrış. çun
hurlannibe miyızencen şubırlaza açaşlarım./

*Fıçıdan soğuk su getirip onların önüne koydum. Atlar acele etmeden içtiler.
Canım sıkıldığından boyunlarını okşayarak sevdim.*

Эпѣ хамѣн хушамата сасартѣк **илтнипе** тѣлѣнсе алла тытнѣ карабинпах
кѣмака аяккинче хытса тѣтѣм. (VTş 131: 9-11)

/ebı hamın huşamada sazardış iltnibe tilınze alla titni şarabinbağ kımağa
ayakkince hitısa tidım. şama

*Ben kendi soyadımı ansızın duymamla şaşırıp elimde tuttuğum filintayla, ocağın
kenarında hareketsiz bir şekilde kaldım.*

Ekin, [eh] kuvvetlendirme edatıyla da kullanımları mevcuttur:

Йѣкѣнат **пулѣшнипех** Ласѣр дача туса лартрѣ (S 30: 42)

/yığınat pulışnibeh lazır daça tuza lartrı./

Yıkınat'ın yardım etmesiyle Lazır daça²⁶⁹ yaptı.

Bu zarf-fiil ekinin olumsuzunu {-**мАннипе**} şeklinde buluruz. Bu yapı, olumsuzundaki aynı sistemle, geçmiş zaman sıfat-fiil ekinin olumsuz biçimi, teklik 3. kişi iyelik eki ve araç-birliktelik ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir: {-**мАн+(н)и+пе**}²⁷⁰. (bkz. {-**мАннипе**} Zarf-Fiil Eki)

5.2.3.2.19-20. {-**нѣшѣн**} /{-**нїїн**}; {-**нишѣн**} /{-**ниїн**} / ZARF-FİİL EKİ

Bu zarf-fiil ekleri 'sebepe', 'amaç' bildirme işlevleriyle, ТТ'ye {-DXK+İYE+(n)DAn} ya da {-DXK+İYE için} şeklinde aktarılabılır. Bu yapılar, Çuvaş Türkçesi üzerine yapılan incelemelerde bugüne kadar zarf-fiil eki olarak değerlendirilmemiştir. Her iki ek arasında yapı bakımından farklılık olmakla birlikte işlev bakımından herhangi bir başkalık söz konusu değerildir:

Bu eklerin ses-biçim görünümleri {-**нї**} sıfat-fiil ekininki gibidir.

1. {-**нѣшѣн**} /{-**нїїн**}

Geçmiş zaman sıfat-fiil eki {-**нї**} ile Çuvaşçada {-**шѣн**} biçiminde ek halinde kullanılan, ET *uçun* son çekim edatının birleşmesinden meydana gelmiştir.

²⁶⁹ Daça: şehrin dışında bulunan bahçe ve içindeki kulübe.

²⁷⁰ İlk bakışta görülmeyecek derece yapısal bir farklılık mevcut bulunduğundan olumsuz biçimi ayrı bir başlıkta değerlendirdik.

Ek, ünlü uyumuna göre iki değişken biçime sahiptir: **[-нәшән]** /[-нїїн]; **[-нәшән]** /[-нїїн]

Аттепе пичче тәрәс-тәкел **таврәннәшән** эпир питә савантәмәр, анчах яшка çинә хысçәнах эпә пирән пысәк инкек пулнине пәлтәм. (АҢ 82: 25-27)

/attebe piççe tırıs-tigel tavrınnıñın ebir pidı savındımır, ancañ yaşқа şını hışşınañ ebı pirin pızıķ ingek pulnine pıldım./

Babamla ağabeyim sağ salim döndüğü için çok sevindik, ancak yemek yedikten sonra bizim büyük bir sıkıntımız olduğunu öğrendim.

Яланах яка тумланса сүреме **юратнәшән**, ең вәхәтәнче пасартан пасара йәкәртаттарса **чупнәшән** пәрисем әна пирән ялта Яка аппа, теприсем Хитре инке тесе чәнеççә. (ҮЕТ 6: 22-25)

/yalanañ yağa tumlanza şüreme yuratnıñın, iş vıñıdıncе pazardan pazara yığirdattarza çupnıñın pirizem ina pirin yalda yağa appa, teprizem hitre inge teze çineşşı./

Sürekli güzel giyinip dolaşmayı sevdiğinden, iş zamanında pazardan pazara zaman öldürüp koşturduğundan, bizim köyde bazıları onu Yaka abla, bazıları da Hitre yenge diye çağırırlar.

Авә, Юстинов законоучитель Вишневскипе Христофоров çине чәваш шукулне **пуләшнәшән** хәяккән пәха пуçланә. (КА 284: 30-32)

/avı, yustinov zaķonuçitel' vişnevskibe hristoforov şine çıvaş şkulne pulıñnıñın hıyaķķın pıña puşlanı./

İşte, din dersi öğretmeni Yustinov, Vişnevski ile Hristoforov'a Çuvaş okuluna yardım ettikleri için soğuk bakmaya başladı.

Эп ку еçрен **кайнәшән** пәрре те пәшәрханмастәп. Анчах... Ним сәлтав сук çинчен çапла туни питә тарәхтаратъ. (P 190: 8-10)

/ep ku işren қайнıñın pırre de pıñırhanmastıp. ancañ, nim sıldav şuķ şincen şapla tuni pidı tarıhtarat'./

Ben bu işten ayrıldığım için hiç de üzümüyorum. Ancak, hiç sebep yokken böyle yapması çok canımı sıkıyor.

Пирән вара ыран хула конкурсә. Эп хам валли манекенщик тупаймарәм-ха. Атя иккән хутшәнатпәр. Сана конкурса **хутшәннәшән** уқса та тұләç... (S 141: 19-21)

/pirin vara iran hula қонқursı. Ep ham vall manekenşçik tubaymarım-ħa. atya ikkın hutşinatpır. Sana қонқursa hutşinnıñın uқsa da tülüş.../

Yarın bizim şehir yarışması (var). Ben kendim için manken bulamadım. Haydi, ikimiz katıalım. Yarışmaya katıldığım için sana para da verecekler.

Вәрләх участокәнчен илсе килнә тырра кәшәла **пушатнәшән** ятлатъ. (ŞP 12: 35-36)

/vırlıħ uçastokıncen ilze kilnı tirra қıñıla puşatnıñın yatlat'./

Tohumluk yerden getirdiği buğdayı yığına boşalttığı için kızıyor.

Ача чух сарамакпа чирленёччә те, ним сук çёртенех — сар чечек тусанё пит сине **ларнәшән** — больницәна вьрттарчёс. (УН 320: 24-25)

/aca çuh saramakpa çirleniççi de, nim suq şirdeneh – sar cecek tuzanı pit şine larniñin – bolnitsına vırttarciş./

Çocukken sarılık geçirmiştım ve hiç gereksiz yere, sarı çiçek tozu yüzüme yapıştığından hastaneye yatırdılar.

Славик ун сине сәпла тинкерсе **пәхнәшән** хәйёнчен хәй вәтанса кайрә. (УН 481: 20-21)

/slavik un şine şapla tingerze pıhniñin hiyincen hiy vıdanza kayrı./

*Slavik ona böyle dikkatli **baktığından** / **baktığı için** kendi kendisinden utandı.*

Пёрремёш тәнче вәрсинче виçё Георгий медалё илнё К. Рокоссовские граждaн вәрсинче ёç халәхён власне хўтелесе паттәррән **сәпәснәшән** Совет правительстви икё хутчен Хёрлё Ялав орденёне наградәланә. (УТŞ 197: 23-26)

/pirremiş tınce virjince vişi georgiy medalı ilni k. rokossovskiye grajdan virjince iş halihın vlaşne hüdileze pattırın şabişniñin sovet pravitel'stvi igi hutçen hırlı yalav ordenibe nağradlanı./

*Birinci Dünya Savaşında üç Georgiy Madalyası alan K. Rokossovski'yi vatandaş savaşında işçilerin iktidarını savunup, kahramanca **savaştığı için** Sovyet hükümeti iki kez Kızıl Bayrak nişanı ile ödüllendirdi.*

Вәл **усранәшән** эс әна спақсипә кала, вәл сана темшён мар, хәй ыра чёреллё пулнә пирки хёрхеннипе усрать-ха, анчах эсё нимёнле документсәр, ништа сьрәнмасәр **пурәннәшән** никама та мар, сана хәвнах айәплақçё, уншән та срок парақçё! (УŞР 116: 21-25)

/vil ysranıñin es ina spaşşiba qala, vil sana temjın mar, hiy ırı çirelli pulni birgi hirhennibe usrat'-ha, ancañ ezi niminle doqumentsır, ništa şırınmazır purınniñin niğama da mar, sana hivnañ ayıplaşşı, unjın da sroq paraşşı.!/

*Ona seni **koruduğundan** / **koruduğu için** teşekkür et, o seni herhangi bir şey için değil, kendisi iyi kalpli olduğu için, acıdığından koruyor. Ancak sen hiçbir belgesiz, hiçbir yere kayıtlı olmaksızın **yaşadığından** / **yaşadığın için** hiç kimseyi değil, seni suçlarlar, onun için de süre verirler!*

Арәмәр ир **вилнәшён** чунтан хурланатәп, икё хёррер те амәшё пекех кәмәллә та маттур **пулнәшән** чунтан савәнатәп. (РМК 71: 30-32)

/arımır ir vilniñin çundan hurlanadıp, igi hirır de amıji bekeh kimilli da mattur pulniñin çundan savınadıp./

*Karınız erken **öldüğü için** yürekte üzüliyorum, (buna karşılık) iki kızımızın da annesi gibi samimi ve güzel **oldukları için** de yürekte seviniyorum.*

Эпё вәл манран кёске вәхәта уйрәлма **тивнәшён** те сәпла хумханать тесе шутларәм, вәл **салхуланнәшән** вәрттән хепёртерём. (ТТÇ 163: 33-35)

/ebı vil manran kiske viñida uyırılma tivniñin de şapla humhanat' teze şutlarım, vil salhullanıñin vırtın hibirderim./

*Ben onun benden kısa zamanda ayrılması **gerektiği için** böyle endişeleniyor diye düşündüm, **hüzünlendiği için** gizli gizli sevindim.*

Мерккур тѣшмѣртнѣ тѣрѣх, Ильхама Огородников лекцийѣнче сиксе тѣнѣшѣн та вырѣс мар юлташѣсене тухса кайма **чѣннѣшѣн** каѣараймасть ѣнтѣ. (P 44: 41-43)

/merkqur tişmirtni tirih, il'hama ogorodnikov leksiyince sikse tinijin da viris mar yuldaizene tuhsa qatma cinniijn qajaraymast' indii./

Merkkur'un anladiğı kadariyla, Ogorodnikov, İlham'ı dersinde ayağa fırlayıp kalktığından / kalktığı için ve Rus olmayan arkadaşlarını da çıkıp gitmeye çağırdığından / çağırdığı için affedemiyor.

Эпир тухса кайма хатѣрлентѣмѣр, анчах Ультитти пире сасартѣк тытса чарчѣ: чимѣр-ха, кун пек ырѣ ѣѣпе **ѣўренѣшѣн** эп сире пѣрер кучченеѣ парам хѣтъ! (S 149: 42-44)

/ebir tuhsa qayma hadirlendimr, ancah ul'titti pire sazardik tıtsa carci: cimr-ha, kun bek iri işpe şurenijn ep sire pirer qucçeneş param hit'!"

Biz çıkıp gitmeye hazırlandık, ancak Ul'titti bizi ansız tutup engelledi: durun, böyle iyi bir işle uğraştığınız için ben size birer hediye vereyim bari! (dedi)

Винтовкѣпа, автоматпа лайѣх **пенѣшѣн** рота командирѣ темиѣе те тав турѣ: манѣн кашни пуля мишень варрине, хура ѣврашкана е фашист силуѣтне (кѣкѣрне е пуѣне) шѣтарнѣ. (VTş 100: 45, 101; 1-3)

/vintovkiba, avtomatpa layih penijn rota komandiri temije de tav turi: manin kashni pulya mişen' varrine, hura şavraşkana ye faşist silurtne (kiğirne ye puşne) şidarni./

Tüfekte, otomatik silahla iyi ateş ettiğimden bölük komutanı birkaç kere teşekkür etti: benim her mermim hedefin ortasını, yuvarlak daireyi ya da faşist silüetini (göğsünü ya da başını) deldi.

Эс **килнѣшѣн** эпир яланах хавас пулѣпѣр! (YşP 54: 29)

/es kilnijin ebir yalanağ havas pulibir!/
Siz **geldiğiniz için** biz daima mutlu oluruz.

Лисук юнашарри унѣн кѣмѣлне пушшех пусѣрѣнтарчѣ, ѣна йывѣрлѣха кѣртсе **ўкернѣшѣн** ѣшѣнче хѣйне хѣй ятларѣ. (S 396: 39-41)

/lisuk yunaşari unin kimilne puşseh puzirindarci, ina yivirliha kirtse ügernijn ijince hiyne hiy yatları./

Lisuk'un yanındaki, onun gönlünü daha çok sakinleştirdi, onu zora düşürdüğü için içinden kendi kendine kızdı.

2. {-нишѣн} /{-niijn}/

Ek, geçmiş zaman sıfat-fiil eki, teklik 3. kişi iyelik eki ve Çuvaşçada ekleşmiş durumda olan ve önündeki iyelik ekine bağlı olarak ön ünlülü [-шѣн] (ET uçun) edatının birleşmesinden meydana gelmiştir: [-нѣ+и+шѣн]

Bu biçimin {-НӐШӐН} zarf-fiil ekinden en önemli farklılığı ünlü uyumuna tabi olmamasıdır. Ekin ünlü uyumuna aykırı bir hâl alması, ekin bünyesine ünlü uyumu kuralına tabi olmayan teklik 3. kişi iyelik ekinin getirilmesiyle gerçekleşmiştir.

Степа япӕхрах вӕренме **пусланишӕн** хӕйне айӕплӕ туйрӕ. (ŠP 247: 12-13)
/stera yabıhraḡ vırenme puşlaniḡın ḡıyne ayıplı tuyrı./
*Stepa daha kötü öğrenmeye **başladığı için** kendini suçlu hissetti.*

Сана редакция **илнишӕн** эпӕ чӕнах хӕпӕртӕрӕм. (VTŞ 35: 15)
/sana redaksiye ilniḡın ebı çınaḡ ḡıbirderım./
*Seni redaksiyona **aldıkları için** ben gerçekten de sevindim.*

Сирӕн сассӕр илтӕнмест те - чунӕм ыратать. Хамах айӕплӕ паллах **тунсӕхланишӕн, ӕсӕкленишӕн, айванланишӕн...** (S 273: 10-12)

/sirın sassır ildınmest de çunım ıradat'. ḡamaḡ ayıplı pallaḡ tunsıḡlaniḡın, ızıkleniḡın, ayvanlaniḡın.../

*Sizin sesiniz duyulmuyor ve canım sıkılıyor. **Özlediğim için, hıçkırarak ağladığım için, aptallaştığım için** tabii ki suçlu benim...*

Эй, мӕн тери телейлӕ эпӕ! Суня, эс тӕнчене **суралнишӕн** телейлӕ, эс мана **савнишӕн** телейлӕ! (ТТÇ 12: 38-40)

/ey, mın deri teyleylı ebı! sunya, es tıncene şuralniḡın teyleylı, es mana savniḡın teyleylı!/
*Ah, ne kadar talihliyim ben! Sunya, sen **dünyaya geldiğin için** talihliyim, sen beni **sevdiğin için** talihliyim!*

Сывлӕх пур ман, тӕванӕм, ан кулян эпӕ **ырханланишӕн**. (ТТÇ 22: 1-2)
/sıvlıḡ pur man, tıvanım, an қulyan ebı ırḡanlaniḡın./
*Saḡlıḡım yerinde benim kardeşim, **zayıfladığım için** üzülme.*

Эпӕ институт пӕтерсе диплом **илнишӕн** хӕпӕртесе вокзал умӕнче поезд кӕтсе тӕраттӕм. (ТТÇ 75: 10-11)

/ebı institut pıderze diplom ilniḡın ḡıbirdeze vaḡzal umınce poyezd kıtse tıratıtım./
*Ben enstitüyü bitirip diploma **aldığım için** sevinip garın önünde tren bekliyordum.*

Юлташӕ **таврӕннишӕн** савӕннипе Çӕмас унран «сұлсӕрев» сӕнчен тӕплӕн ыйтса та пӕлейменчӕ. (VYV 13: 41-42)

/yuldaḡı tavrınniḡın savınnibe şımas unran “şulşürev” şincen tıplın ıytsa da pıleymençı./

*Arkadaşı **döndüğü için** sevindiğinden, Şımas ondan “seyahat” hakkında ayrıntılı bilgi alamamıştı.*

Эпӕ хӕйне шанманнишӕн е, тӕрӕсрех каласан, шанма **иккӕленнишӕн** кӕренчӕ вӕл. (VTŞ 226: 21-22)

/ebı ḡıyne şanmanniḡın ye, tırsreh қalazan, şanma ikkılenniḡın kürencı vıl./

*Ben kendisine inanmadığım için ya da daha doğrusu, **şüphe ettiğim için** o gücendi.*

Ана шутсәр шеллетәп, хәллеренпех хәй аттепе тахсанхи пек кәмәллән калашманнишән, ялан салхуллә **сүренишән** пәшәрханатәп. (İY 111: 5-7)

/İna šutsır šelledip, hıllerenbeh hıy attebe taḥšanhi pek qımıllın qalaşmannıñın, yalan salḥullı şürenıñın pıñırhanadıp./

*Ona çok üzülüyorum, kıstan beri kendi babasıyla eskisi gibi samimi konuşmadığı için ve sürekli somurtkan **dolaştığı için** endişe ediyorum.*

Çavānşān — мана хәйсемпе тан **хунишән**, ситәннә сынна пек **хисепленишән** — ашра эпә çав тери савәнәттәм. (İY 5: 42-44)

/şavıññın – mana hıyzembe tan hunıñın, şidınnı şınna pek hiseplenıñın – işra ebı şav deri savınattım./

*Bunun için, yani beni onlarla **denk tuttuğu için** ve yetişkin bir insan gibi **saygı gösterdiği için**, içimden oldukça seviniyordum.*

5.2.3.2.21. {-мАнлА} /{-mAnlA}/ ZARF-FİİL EKİ

Geçmiş zaman sıfat-fiilinin olumsuz biçimi **{-мАн}** üzerine, isimlerden zarf-görevli isimler türeten **{-(л)лА}** ekinin getirilmesi ile yapılan bu biçim, TT'ye {-mAdIK+İYE gibi}, {-mAdIK+İYE kadar} şeklinde aktarılabilir.

Ekin eklendiği fiil ile anlamını etkilediği fiil aynı olmaktadır. Kullanımı çok sınırlı olsa da, yapı ve fonksiyon bakımından ilginç bir görünüm arz etmektedir.

Ek, ünlü uyumuna göre iki değişken biçime sahiptir: **[-манла] /[-manla]/**, **[-менле] /[-menle]/**.

Ekin ses-biçim görünümleri **{-мАн}** sıfat-fiil ekininki gibidir.

Эпә сана халиччен никам **юратманла** юратса пәрахрәм, эсә манән! — терә те вәл мана пиләкрән ыталаса илчә. (ТТÇ 175: 26-28)

/ebı sana ḥaliççen niğam yuratmanla yuratsa pıraḥrım, ezı manın! – terı de vıl mana pilıkren ıdalaza ilcı./

*“Ben sana şimdiye kadar kimseyi **sevmediğim gibi** aşık oldum, sen benimsin!” dedi ve bana belimden sarıldı.*

...ниҳсан **хәраманла** хәрани ниепле те иртсе каймарә, кашни саманчә куç умәнче тәчә, кашни сивә сасә, хәрушла сәмахсем тәтәшах хәлхара янәрарәç. (İY 51: 2-7)

/...niḥşan ḥıramanla ḥarani niyeple de irtse qaymarı, qaşni samancı kuş umınce tıçı, qaşni sıvı sazı, ḥıruşla sımaḥsem tıdıjaḥ ḥılḥara yanırariş./

*...hiç **korkmadığı kadar** korkması hiçbir şekilde geçmedi. Her anı gözünün önünde durdu, her soğuk ses, her korkunç kelime sürekli kulağında yankılandı.*

Пёлтём те, ҫак таранчченех хам ун пирки урәхла шуһәшланәшән (Миклайпа пёрле хәйне чылай пәшәрхантарнишән те) аванмарланса, ниһсан **ўкәнменле** ўкәнтём. (IY 287: 28-30)

/pıldım de, ʃıķ taranççeneh ham un birgi urıhla ʃuħıʃlanıjın (miklayba pırle hıyne çılay pıjırhandarnıjın de) avanmarlanza, niħsan ügınmenle ügındım./

Anladım ve bu zamana kadar onun hakkında farklı düşündüğüm için (Miklay'la birlikte kendisini çok üzdüğümüz için de) kötüleşip, hiç pişman olmadığım kadar pişman oldum.

5.2.3.2.22-23. {-мАншӘн} /{-mAnjın}/; {-мАннишән} /{-mAnniğin}/ ZARF-FİİL EKLERİ

Bu zarf-fiil ekleri, {-нӘшӘн} /{-nıjın}/; {-нишән} /{-niğin}/ zarf-fiillerinin olumsuzudur. Olumlu biçimden yapısal olarak farklı bir görünüm arz ettiklerinden bu ekleri ayrı bir başlık altında ele almanın uygun olacağını düşünmekteyiz.

Bu, zarf-fiil ekleri, {-нӘшӘн} /{-nıjın}/; {-нишән} /{-niğin}/ biçimleri gibi, *sebepe*, *amaç* göstermektedir. Ancak, burada olayın gerçekleşmemesinin nedenini, sebebini gösterme işlevine sahiptir. Bu yapılar, TT'ye {-mAdIK+iYE için}, {-mAdIK+iYE+(n)DAN } biçimleriyle aktarılabilir.

1. {-мАншӘн} /{-mAnjın}/

{-мАншӘн} eki, {-нӘшӘн} zarf-fiilinin olumsuzu biçimidir. Ekin oluşum sistemi {-нӘшӘн} biçimiyle aynıdır. Ek, geçmiş zaman sıfat-fiilinin olumsuz biçimiyle {+шӘн} edatının birleşmesinden meydana gelmiştir: {-мАн+шӘн}.

Ek, [-маншән] /[-manjın]/ ve [-меншән] /[-menjın]/ şeklinde iki değişken biçime sahiptir.

Ekin, ses-biçim görünümleri {-mAn} sıfat-fiil ekininki gibidir.

Тавтапуҫ, ачамсем, пире, ватәсене, пәрахманшән. (ТТҫ 106: 3-5)

/tavdapuʃ, acamzem, pire, vadızene, pıraħmanjın/

Teşekkürler çocuklarım, bizi, yaşlıları bırakmadığınız için.

Сана кунта курасса кётменччө... Ирхине поезд ҫинчен тўрех лартса килчөҫ те, лавккуна пырса **кайманшән** кунөпе кулянса ҫўретөп... (S 290: 15-17)

/sana kunda kurassa kıtmenççı... irhine poyezd ʃincen türeh lartsa kilçıʃ de, lavkķuna pırza қayaуmanjın қunıbe қulyanza ʃüredıp.../

Seni burada görmeyi beklemiyordum. Sabahleyin trenden direk arabaya bindirip getirdiler, dükkânına gelemediğim için / gelemediğimden gün boyu üzülüyorum.

Ял ҫыннисене ҫурт-йӗр таврашне йывăҫ **лартманшӑн** сахал ятламан. (ЎР 263: 27-28)

/yal ʃinnizene ʃurt-yӗr tavraʃne yivӗʃ lartmanʃin sahal yatlanan./

Köylüleri, ev bark çevresine ağaç dikmedikleri için / dikmediklerinden az azarlamadı.

Ҫынсем умӗнче тӳрлетсе намӑс **кӑтартманшӑн** ашӗнче тав туса Тимуш ӑна аллинчен тытрӗ. (ӖТ 41: 1-2)

/ʃinzem umince tӳrletse namis kӑdartmanʃin iʃince tav tuza timuʃ ӑna allincen titri./

Timuʃ, insanların önünde bozup utandırmadığı için içinden teşekkür edip, onu elinden tuttu.

Асту, пупа ан ҫиллентер. Чашкасси ачине урок **пӗлменшӗн** вӑл пуҫне стена ҫумне ҫапса шӑтарнӑ. (АҪ 154: 11-12)

/astu, puba an ʃillender. ʃaʃkassi acine uroq pӗlmenʃin vӗl puʃne stena ʃumne ʃapasa ʃidarnı./

Dikkat et, papazı sinirlendirme. O Ҫaʃkassili çocuğun başını dersi bilmediği için / bilmediğinden duvara vurarak deldi.

Вӗсем ҫывӑрса юлнӑшӑн е пуҫӗ **ӗҫлеменшӗн** эфир айӑплӑ пуль. (S 383: 36-37)

/vӗzem ʃıvrısa yulnıʃin ye puʃı iʃlemenʃin ebir ayıplı pul'/

Onlar uyuyup kaldığı için ya da kafaları çalışmadığı için biz suçluyuz herhalde.

Эй, ун ҫинчен каласа пама вӑхӑт ҫук, ачам. Пӑлханнӑ хресченсене пусарма кайсан, пӑшалпа **пеменшӗн** арестлерӗҫ те военно-полевой суда пачӗҫ. Эпӗ тухса тартӑм. (КА 177: 22-25)

/ey, un ʃincen ƙalaza pama vӗhӗt ʃuƙ, acam. pӗlħannı hresçenzene puzarma ƙayzan, pӗʃalba pemenʃin arestleriʃ de voyenno-polevoy suda paçıʃ. Ebı tuħsa tardım./

Ay, onun hakkında konuşmaya vakit yok çocuğum. İsyân etmiş çiftçileri bastırmaya gidince, silahla ateş etmediğim için tutukladılar ve askeri mahkemeye verdiler. Ben kaçtım.

Меркурий Данилович вара Праски валли парне **илейменшӗн** пӑшӑрханса пычӗ. Мускавра туянӑп тенӗччӗ, унта ҫӳреме май килмерӗ. (P 161: 17-19)

/merkuriy daniloviç vara praski valli parne ileymenʃin pӗʃrħanza piçı. muskavra tuyanıp teniççi, unda ʃüreme may kilmerı./

Merkuriy Daniloviç Praski için hediye alamadığı için üzüldü. Moskova'da alacağım demişti, orada dolaşma imkânı olmadı.

2. {-мАннишӗн} /{-mАnniʃin}/

{-нишӗн} zarf-fiil ekinin olumsuz kullanımında karşımıza {-мАннишӗн} şeklinde çıkmaktadır. Ekin üst yazımından da görüldüğü gibi bu kullanımda olumludan farklı olarak iki biçim birim bulmaktayız: [-маннишӗн], [-меннишӗн].

Ek, geçmiş zaman sıfat-fiil ekinin olumsuz formu, teklik 3. kişi iyelik eki ile önündeki iyelik ekine bağlı olarak ön ünlülü [-шән] (ТТ için) edatının birleşmesinden meydana gelmiştir: **[-мАн+(н)и+шән]**. Teklik 3. kişi iyelik ekinden önce bulunan /n/ sesi sonradan ortaya çıkmış olmalıdır, bu biçimin herhangi bir morfolojik görevi yoktur.

Хам җавән җухне **җуралманнишән**, майра патшана җурайманшән җавах җулянтәм. (İY 60: 42-44)

/ham şavın çuhne şuralmannişin, marya patšana çuraymanşin şavaḥ çulyandım./
*Ben o zaman **doğmadığımdan**, kadın padişahı göremediğim için yine üzülüm.*

Ана шутсәр шеллетеп, хәллеренпех хәй аттепе тахҗанхи пек кәмәллән **калаҗманнишән**, ялан салхуллә җүренишән пәшәрханатәп. (İY 111: 6-7)

/İna şutsır şelledip, hıllenrenbeh hıy attebe taḥşanhi pek ķimillın çalaşmannişin, yalan salḥullı şürenişin pıırḥanadip./

*Ona çok acıyorum, kıştan beri babasıyla eskisi gibi samimi **konuşmadığı için**, sürekli hüzinlü dolaştığı için endişeleniyorum.*

— Руски пѣлмест, — терѣ вѣл хуллен хѣй вырѣсла **пѣлменишән** вѣтанса. (İET 195: 23-24)

/— ruski pılmest, — terı vıl hullen hıy vırısla pılmennişin vıdanza.

*O kendisinin Rusça **bilmediğinden** utanıp sessizce “Rusça²⁷¹ bilmiyorum”, dedi.*

5.2.3.2.24. {-мАннипе} /{-мAnnibe}/ ZARF-FİİL EKİ

{-мАннипе} eki, {-нипе} zarf-fiil biçiminin olumsuzudur. Ekin yapısı, olumlu biçimden farklı olduğundan ayrı bir başlık altında değerlendirmeyi uygun görüyoruz. Bu yapı ТТ’ye {-mAdIğIndAn}, {-mAdIğI için} yapıları ile aktarılabilir.

Ek, geçmiş zaman olumsuz sıfat-fiili, teklik 3. kişi iyelik eki ve araç-birliktelik durumu ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Ekleşme esnasında sıfat-fiilinin sonundaki /n/ sesi ikizleşmiştir: **-мАн+и+пе > мАннипе**.

Ekin, sıfat-fiil ekinin biçimlerine bağlı olarak **[-маннипе]** /[-mannibe] ve **[-меннипе]** /[-mennibe] şeklinde iki değişken biçimi vardır. Teklik 3. kişi iyelik ekinden dolayı, bu ek ünlü uyumunu bozucu bir özelliğe sahiptir

Ekin ses-biçim görünümleri {-mAn} sıfat-fiil ekininki gibidir.

Ним тәвайманнипе хәй әшәнче җапла калама тытәнчә: (АҢ 231: 5-6)

/nim tivaymannibe hıy işince şapla çalama tıdinci:/

*Hiçbirşey **yapmadığı için** / **yapmadığından** içinden şöyle söylemeye başladı:*

²⁷¹ “Ruski” şeklinde kullanım Rusçadan bozmadır. Çuvaşça kullanım **вырѣсла** şeklindedir.

Чăтайманнипе темиҫе хут та кăшкăрса ячĕ. (VTŞ 75: 37)

/çidaymannibe temije hut da kışkırza yacı./

Dayanamadığından /dayanamadığı için birkaç kez de bağırdı.

Унăн куҫĕ **çывăрманнипе** хĕрелсе тăртанă. (ТТÇ 238: 41)

/unın kuji şivırmannibe hırelze tırdanı./

Uyumadığından / uyumadığı için onun gözü kızarıp şişmiş.

— Больница... аҫта-ха вăл, больница? — терĕ те амăшĕ ним тума **пĕлменнипе** тутине ҫыртса лартрĕ. (SA 22: 26-27)

/— bol'nitsa... işta-ğa vıl, bol'nitsa? — teri de amiji nim tuma pılmennibe tudine şirtsa lartri./

Annesi hiçbirşey yapamadığından / yapamadığı için (hh. yapmayı **bilmediğinden / bilmediği için**) *dudağını ısırıp “ hastane, nerede ki hastane?” dedi.*

Тĕттĕм пўртре тăрас **килменнипе** эпĕ Ануксем патне чупрăм. (AÇ 80: 6-7)

/tittim pırtre tıras kilmennibe ebı Anuksem patne çuprım./

Karanlık evde durmak istemediğimden / istemediğim için ben Anukgile gittim.

Хăй ҫав хушăра сывлăшĕ **ҫитменнипе** аптраса ҫăварне уҫсах, пуҫне каҫăртса темиҫе хут та чарăнса тăчĕ. (İY 16: 34-36)

/hıy şav huşıra sıvlaşı şitmennibe apraza şıvarne uşsaş, puşne kaçirtsa temije hut da çarınza tici./

Kendisi o sırada nefesi yetmediğinden şaşkınca ağzını açıp, başını kaldırarak birkaç kere hareket etmeden durdu.

Bu yapının isimlemiş sıfat-fiilin araç-birliktelik durumu fonksiyonunda da kullanıldığını hatırlatmalıyız:

... ашшĕ-амăшĕпе, мĕнле кĕнекесем вуланипе, театрсене ҫўрени-**ҫўременнипе** кăсăкланчĕҫ. (S 344: 23-25)

/... aşşı-amışpe, mınle kinegezem vulanibe, teatrzene şüreni-şüremennibe kıziqlançış./

... *annesi babasıyla, hangi kitapları okuduğuyla, tiyatroya gidip gitmediğiyle ilgilendiler.*

Ekin, {АН} kuvvetlendirme edatıyla kullanım örnekleri de mevcuttur:

Вĕсене пĕртте курас килмен, вĕсемпе пĕрле пулас **килменнипех** Илюк палуба ҫине тухса тăчĕ... (YŞP 234: 26-28)

/vızene pırtte kıras kilmen, vızembe pırle pulas kilmennibeh ilyuğ paluba şine tuşsa tici./

Onları hiç görmek istememişti. Onlarla birlikte olmak istemediğinden / istemediği için İlyuk güverteye çıktı.

6. EDATLAR

Edatlar manaları olmayan, sadece gramer vazifeleri bulunan kelimelerdir. Tek başlarına manaları yoktur. Hiçbir nesne ya da hareketi karşılamazlar. Fakat manalı kelimelerle birlikte kullanılarak onları desteklemek suretiyle gramer vazifesi görürler (Ergin 1993: 328-329).

Edatlar, *ünlem edatları*, *bağlama edatları*, *son çekim edatları* olmak üzere üç başlık altında ele alınırlar.

6.1. ÜNLEMLER (Междомети /mejdometi/ ~ Туйăмчав / tuyımcav/)

(Alm. *Interjektion*; İng. *interjection*; Rus. *междометие*)

Bunlar his ve heyecanları, sevinç, keder, acı, nefret, üzüme coşkunluk vb. ruh hallerini; tabiat seslerini, seslenmeleri; onaylama, red, sorma, gösterme gibi beyan şekillerini ifade eden edatlardır (Ergin 1993: 329)

Ünlem edatları, *ünlemler*, *seslenme edatları*, *sorma edatları*, *gösterme edatları*, *cevap edatları* ve *olumsuzluk edatı* olmak üzere altıya ayrılır (Ergin 1993: 329).

6.1.1. Ünlemler

Bunlar, *sevinme*, *şaşıрма*, *kızma*, *beğenme*, *acı duyma*, *korku*, *abartma*, *üzüntü*, *karşı çıkma*, *istek*, *arzu* vb. duyguları ifade etmekte kullanılan ünlemlerle tabiattaki sesleri taklit eden ünlemlerdir (Pavlov 1965: 334-335; Sergejev, Andreyeva 2007: 122; Yegorov 1957f: 343-351; Ergin 1993: 330 vd.) .

Çuvaş Türkçesinde kullanılan kimi duygu ünlemleri ve *yaklaşık* duygu değerlerini şöyle gösterebiliriz²⁷²:

ăx /iħ/ acıma, kızma

ай /ay/ üzüntü, şaşırma

ай-ай /ay-ay/ şaşırma, ürkme, kızma

ай-и /ay-i/ acıma

ай-тур-тур /ay-tur-tur/ acıma, şaşırma, ürkme

ай-турух /ay-turuħ/ acıma, şaşırma, ürkme

ай-уй /ay-uy/ şaşırma, kızma

ай-яй /ay-yay/ kınama, beğenme

²⁷² Bu duygu değerleri, çok çeşitli ve ayrıntılı olarak ele alınabilir. Burada verilenler genel çizgilerdir. Bu duygu değerleri verilirken, bir edebiyat mütercimi olan (Çuvaşça, Türkiye Türkçe, İngilizce ve Rusça) Boris Çindikov'un bilgisine başvurulmuştur.

ак тамаша /aқ tamaşa/ şaşırma
алла /alla/şaşırma
ан калаç /an қалаş/ kızma (hh. sus, konuşma)
ан тив /an tiv/ engelleme, kızma (hh. dokunma)
аппай /appay/ şaşırma, үркме
ах /aḥ/ üzüntü, şaşırma, үркме
ах тәнче /aḥ tence/ şaşırma (hh. ah dünya)
ах-турă /aḥ-turı/ şaşırma, korkma
вай-вай /vay-vay/ şaşırma
ну /nu/ ısrar, isteme
о /o/ şaşırma
ой- ой /oy-oy/ şaşırma
ох /oḥ/ yorgunluk
тс-с-с /ts-s-s/ kızma
тупата /tubada/ pişman olma, şaşırma, kızma
турă /turı/ şaşırma, korkma
урра /urra/ sevinme, isteme
уф /uf/ yorgunluk
ух /uḥ/ şaşırma
фу /fu/ kızma, üzüntü, acıma
фу-у-у /fu-u-u/ beğenmeme, kızma
хă /ḥı/ şaşırma
ха /ḥa/ şaşırma
чим|-ха /çim|-ḥa/ kızma, şaşırma, isteme
чимёр|-ха /çiměr|-ḥa/ kızma, şaşırma, isteme
шел /šel/ acıma, kızma
ш-ш-ш /š-š-š/ kızma
ых /ıḥ/ üzülmе, acıma, yorulma
ы-ых /ı-ıḥ/ yorulma, üzülmе
эй /ey/ neşe, şaşırma
эккей /ekkey/ acıma, üzülmе
эх /eh/ üzüntü, neşe
э-э /e-e/ hatırlatma

— **Ур-ра!** — кăшкăрчѐç капан йѐри-тавра пуçтарăннă шул ачисем. (ТТÇ 24: 39-40)

/— ur-ra! — kişşirciş қaban yıri-tavra puştarınnı şşul acizem./

Ot yığının çevresinde toplanmış okul çocukları “urra!” diye bağıldılar. (sevinme)

Ак тамаша! Санăн арçын ача пулас килет-и? (АÇ 31:5)

/aқ tamaşa! sanın arçın aca pulas kilet-i?/

Aman! Sen erkek çocuk mu olmak istiyorsun? (kızma, şaşırma)

Аля пѣтессине, хам чӑлах пулассине, ҫакӑн пек килсӗр, пурлӑхсӗр юлассине
 эпӗ нихӑҫан та шутламан. **Ах!**.. (Аҫ 223: 20-22)

/alya p̄tessine, Һam ҫilaҺ pulassine, Һaɡin bek kils̄r, purliҺs̄r yulassine ep̄i
 niҺiҺan da Һutlaman. АҺ!.. /

Alya'nın öleceğini, kendimin sakat kalacağını, böyle evsiz, malsız kalacağımı asla düşünmemiştim. Ah!... (üzülme)

Ай-уй, мӗн хӑтланнӑ эсир кунта? (S 16: 22)

/ay-uy, m̄n Һitlann̄i ezir Һunda? /

A, a! Siz burada neden boş boş durmuşsunuz? (ҺaҺırma, kızma)

Чим-ха, мӗнле япала ку капла? (ТТҫ 133: 2)

/çim-Һa, m̄nle yabala Һu Һapla? /

A, a! nasıl bir şey böyle? (ҺaҺırma)

— **Ах тур-тур!**.. — пурне те ўпкелешнӗн, ятланӑн калаҫать кукамай... (ІҮ 81: 18-20)

/— аҺ tur-tur!.. — purne de ўpkelешn̄in, yatlan̄ın Һalajat' Һuɡamay... /

Aman tanrım!... Herkese öfkelenmişcesine, kızmışcasına konuşuyor anneannem. (kızma)

— **Ой!** — тӑп тӑчӗ Аля. Ытлаши калаҫнӑҫӑн каҫару ыйтнӑн, айӑпа кӗнӗн
 пӑхса илчӗ. (VТҫ 40: 20-21)

/— ой! — t̄p t̄içi Alya. itlaҺi ҺalaҺn̄iҺin Һajaru ыytn̄in, aȳba k̄n̄in p̄Һsa ilç̄i.

Oy!,(deyip) sessizleştirdi Alya. Fazla konuştuğu için özür dilercesine, suç işlemişcesine baktı. (pişman olma, utanma)

— **Ай-уй!** Эсӗ, ачам, йӑлтах начарланса кайнӑ. Эсӗ мар пекех. —
 Пӑшӑрханчӗ, тӗлӗнчӗ анне мана курнӑ-курманах. (ІҮ 274: 17-19)

/— ay-uy! ezi, acam, ȳldaҺ nacarlanza Һayn̄i. ezi mar bekeh. — p̄Һirhanc̄i, t̄ilinc̄i
 anne mana Һurn̄i-ҺurmanaҺ. /

— *Ау, Ау! Çocuğum, sen çok zayıflamışsın. Sen değilsin sanki... — annem beni görür görmez, üzüldü, ҺaҺırdı. (ҺaҺırma, üzülme)*

Эй, мӗн тери телейлӗ эпӗ! Суня, эс тӗнчене ҫуралнишӗн телейлӗ, эс мана
 савнишӗн телейлӗ! (ТТҫ 12: 38-40)

/ey, m̄n deri teyleyi eb̄i! sunya, es t̄incene ҺuralniҺin teyleyi, es mana savniҺin
 teyleyi! /

Ah, ne kadar talihliyim ben! Sunya, sen dünyaya geldiğin için talihliyim, sen beni sevdiğin için talihliyim! (sevinme, mutluluk)

Эй, ун ҫинчен каласа пама вӑхӑт ҫук, ачам. Пӑлханнӑ хресченсене пусарма
 кайсан, пӑшалпа пемешӗн арестлерӗҫ те военно-полевой суда пачӗҫ. Эпӗ тухса
 тартӑм. (КА 177: 22-25)

/ey, un Һincen Һalaza pama viҺit Һuқ, acam. p̄lҺann̄i hresçenzene puzarma Һayzan,
 p̄Һalba pemenҺin arestleriҺ de voyenno-polevoy suda pac̄iҺ. Eb̄i tuҺsa tard̄im. /

Ah ah, onun hakkında konuşmaya vakit yok çocuğum. İsyana etmiş çiftçileri bastırmaya gidince, silahla ateş etmediğim için tutukladılar ve askeri mahkemeye verdiler. Ben çıkıp kaçtım. (hatırlama, üzülme)

Hayvanları çağırmak ve yönlendirmek için kullanılan kimi ünlemler şunlardır (Pavlov 1965: 335):

пёпно /pěpno/ (ineği çağırmak için)
пычѐ /pıcı/ (koyunu çağırmak için)
чип-чип /çip-çip/ (tavuğu çağırmak için)
чух-чух /çuḡ-çuḡ/ (domuzu çağırmak için)
хас /ḡas/ (ineği kovalamak için)
тпуच्ча /tpuçça/ (buzağıyı kovalamak için)
качча /kaçça/ (keçiyi korkutmak, engellemek için)
хаç /ḡaṣ/ (domuzu kovalamak için)
кшша /kšša/ (kuşları korkutmak, engellemek için)
прис /pris/ (kedileri korkutmak, engellemek için)
ѐсс /ěss/ (köpeği kovalamak için)
вѐсси /věssi/ (köpeği kovalamak için)
тррр /trrr/ (atı durdurmak için)
тпру /tpru/ (atı durdurmak için)

Kimi yansıma sesler de söz içinde ünlem olarak kullanılabilir (Aşmarin 1898: 250-254; Pavlov 1965: 335). Bunlara bazı örnekler şunlardır:

шăнкăр-шăнкăр /šingĩr-šingĩr/ (su sesi)
чăл- чăл (çıl-çıl) (su sesi)
тăпăр- тăпăр /tĩbir-tĩvir/ (at yürüme sesi)
кăш- кăш /kĩš-kĩš/ (orman sesi)
вăш- вăш /vĩš-vĩš/ (rüzgar sesi)
вăшкăл- вăшкăл /vĩškĩl-vĩškĩl/ (rüzgar sesi)
шăпăр- шăпăр /šĩbĩr-šĩbĩr/ (yağmur, gözyaşı sesi)
чуп /çup/ (öpücük sesi)
тăлт-тăлт /tĩlt-tĩlt/ (yürüme sesi)
тап-тап /tap-tap/ (yürüme sesi)

6.1.2. Seslenme Ünlemleri

Bunlar hitap edatlarıdır. Hiçbir anlamları yoktur. Sadece hitap, seslenme vasıtalarıdır. Bu sahada kullanılan kimi seslenme edatları şunlardır:

э /e/ 'e'
эй /ey/ 'ey'
и /i/ 'ey'
айта /ayda/ 'haydi'
атя /atya/ 'haydi'
айтăр /aydır/ 'haydiyin'
атьăр /at'ır/ 'haydiyin'

Атьӑр губернатор патне! (КА 195: 35)
/at'ir gubernator patne!/
Haydiyin, valinin yanına!

6.1.3. Sorma Edatları

Bunlar sorma anlamı taşıyan, soru için kullanılan edatlardır. Çuvaş Türkçesinde sorma edatları, ek olarak değerlendirilmektedir. Bu konu çalışmanın daha önceki bölümlerinde ele alındığı için tekrar üzerinde durmuyoruz (bkz. İSİM- Soru, FİİL-Soru)

Çuvaş Türkçesinde kullanılan diğer sorma edatları şunlardır:

нивушлӗ /nivuşlı/ 'acaba'
элле /elle/ 'acaba, yoksa'

Нивушлӗ вӑл ҫав тери ыра ҫын? (КА 192: 36)
/nivuşlı vıl şav deri iri şın?/
Acaba o oldukça iyi bir insan mı?

Элле, Альберт тете ҫуптунӑшӑн вӑтанчӑ? (ŞP 90: 21-22)
/elle, al'bert tede ҫuptunıjın vıdançı?/
Acaba /yoksa Albert abi öptüğü için mi utandı.

6.1.4. Gösterme Edatları

Birini, bir şeyi göstermek için kullanılan, işaret sırasında başvuru edatlardır. Çuvaş Türkçesinde kullanılan bütün gösterme edatlarını TT.'ye *işte* edatı ile aktarabiliriz²⁷³.

Bu sahada kullanılan gösterme edatları şunlardır:

акӑ /ağı/ 'işte'
ак /ağ/ 'işte'
авӑ /avı/ 'işte'
ав /av/ 'işte'
вӑт /vıt/ 'işte'
вӑн /vın/ 'işte'

TT ile karşılaştırıldığında standart Çuvaşçada çok sayıda gösterme edatının olduğunu görmekteyiz. Ancak bu edatların köken ve anlam olarak birbirlerinden farklılıkları vardır. Gösterme edatlarını köken ve anlam özelliklerine göre şöyle tablolayabiliriz:

²⁷³ TT.'deki başlıca gösterme edatı *işte* kelimesidir. Konuşma dilinde kullanılan *aha, te* vb. edatlar argo ve ağızlara ait şekiller kabul edilmektedir (Ergin 1993: 331).

Köken	Yakını gösteren edat	Daha uzaktakini gösteren edat
Türkçe	Акă, ак	Авă, ав
Rusça	Вăт	Вăн

Gösterme edatlarının kullanım örnekleri şöyledir:

Ак, çак кевѣпе салтаксене ыяхăран вăратаççѣ. (КА 116: 3-4)

/aç, şak kivi̇be saldaşsene ıyħıran vı̇radaşşı./

İşte, bu müzikle askerleri uykudan kaldırıyorlar.

Акă кур-ха, Сатур, кур! (İY 256: 38)

/aği kur-ħa, satur kur!/
İşte, gör Satur, gör!

— Кайса выля Катя патне. Ан пыр пирѣн хыçран, — терѣ мана аппа, — **ав** Катя унтах ларать. (АÇ 15: 9-10)

/çayza vı̇lya çatya patne. an pır piri̇n ħıçran, - teri̇ mana appa, - av çatya undaħ larat'./

Ablam bana "Katya'nın yanına gidip oyna, arkamızdan gelme. İşte Katya orada oturuyor." dedi.

— Эсѣ нумай ан калаş, Митя, **авă** пуллу вăлтана туртса кѣрсе кайнă,— асăрхаттарчѣ ашшѣ.

Çăнах та, вăлта хулкки пѣрре çамать, тепре сиксе тухать. (КА 353: 15-16)

/- ezi numay an çalaş, mitya, avi̇ pullu vı̇dana turtsa kirze kayni̇, - azırhattarcı̇ aşı̇i.

çinaħ da, vı̇lda ħulkki pı̇rre çimat', tepre sikse tuħat'./

- *Mitya, çok konuşma. İşte oltana balık takılmış, diye babası söyledi.*

Gerçekten de oltanın şamandırması bir batıyor, bir çıkıyor.

Чи хаяр çапăçусем Халхин-Гол патѣнче пулчѣç. Халхин-Гол вăл — юхан шыв. Тарăнах та, сарлаках та мар. **Вăт** çавăнта, çав шыв хѣрринче, тустартăмăр та Япони каппайчăк çарѣсене. (İY 226: 11-15)

/çi ħayar şabi̇juzem ħalhin-ğol padı̇nce pulçi̇ş. ħalhin-ğol vı̇l - yuħan şıv. tari̇naħ da, sarlağaħ da mar. vı̇t şavı̇nda, şav şıv ħırrince, tustardı̇mır da yaponi çappaycı̇k şarı̇zene./

En şiddetli çarpışmalar Halhin-Gol civarında oldu. Halhin Gol bir akarsu. Derin de değil, geniş de değil. İşte orada, bu suyun kıyısında, kendini beğenmiş Japon askerlerini bozguna uğrattık.

— Урăх кам пур ман пекки — хăйѣн мар аслă пушмакпа çўрекенни? (...) **Вăн** мѣнле пысăк!.. (Vtş 18: 37-41)

/urı̇ħ çam pur man pekki – ħı̇yi̇n mar aslı̇ puşmaçpa şüregenni? (...) vı̇n mı̇nle pızı̇k!../
Benim gibi, kendisinin olmayan büyük bir ayakkabı ile yürüyen başka kim var? (...) işte, ne kadar büyük!..

6.1.5. Cevap Edatları

Onaylama ya da reddetme ifade eden edatlardır. Çuvaş Türkçesinde kullanılan en önemli cevap edatları şunlardır²⁷⁴:

çапла /şapla/ 'evet, tamam'

юрать /yurat'/ 'tamam'

сук /şuq/ 'hayır, yok'

юрĕ /yurĕ/ 'tamam, peki'

Юрĕ, анне, ан хăра, сан сăмахунтан тухмăп. (АÇ 125: 7)

/yurĕ,anne, an hĭra, san sĭmaħundan tuħmĭp.

Peki anne, korkma, senin sözünden çıkmayacağım.

— Çĕре çитиччен сума пĕлетĕп, çĕре çитиччен икĕ хут шутласан, икçĕр пулать, çапла-и, Рекеев господин?

— **Çапла**, Володя. Ытла маттур эсĕ,— терĕ Элексей. (КА 309: 10-12)

/— şire şidiççen suma pĕledĭp, şire şidiççen iki ĥut ŝutlazan, ikŝir pulat', şapla-i, rekeyev ĝospodin?

— şapla, volodya. itla mattur ezĭ, terĭ elekŝey./

— *Yüze kadar saymayı biliyorum, yüze kadar iki kere sayınca, iki yüz olur, öyle değil mi, Bay Rekeyev?*

— **Evet**, Volodya. Aferin sana, dedi Elekŝey.

Чăваш халăхĕ вилсе пĕтекен халăх тесе калакансем пур. **Сук**, эфир вилсе пĕтесшĕн мар. (КА 351: 6-7)

/çĭvaŝ ĥalıĥĭ vilze pĭtegen ĥalıĥ teze қалағанзем пур. şuq, ebir vilze pĭtesŝin mar./

Çuvaş halkı yok olan bir halk diye konuşanlar var. Hayır, biz yok olmayacağız.

Эпĕ ача садне урам шăлма ёçe выр-наçрăм... Стипенди те илетĕп, — пĕлтертĕм эпĕ.

— **Юрать**, питĕ лайăх. (...) терĕ Николай Васильевич. (ТТÇ 206: 30-32)

/ebĭ aca sadne uram ŝilma işe vırnaŝrĭm... stipendi de iledĭp, — pĭlderdĭm ebĭ.

— yurat', pidĭ layĭħ. (...) terĭ Niķolay Vasil'yeviç/

Ben çocuk yuvasında temizlikçiliğe başladım... Burs da alıyorum, diye söyledim.

— **Tamam**, çok güzel. (...) dedi Nikolay Vasilyeviç.

6.1.6. Olumsuzluk Edatı

Çuvaş Türkçesinde emir kipi çekiminde, olumsuzluk 1. kişi hariç **ан** /an/ edatıyla yapılmaktadır (bkz. Emir Kipi).

ан манăр /an manĭr/ 'unutmayın' (P 111: 25)

ан хăра /an hĭra/ 'korkma' (VYV 6: 40)

ан курччăр /an қurççĭr/ 'görmesinler' (VTŞ 11: 12)

²⁷⁴ Söz arasında **лайăх** /layĭħ/ 'güzel, iyi'; **пулать** /pulat'/ 'olur'; **пулмасть** /pulmast'/ 'olmaz' gibi isim ve fiillerin de onaylama ve reddetme edatı gibi kullanıldığını söylemeliyiz.

6.2. BAĞLAÇLAR (Союзсем /soyuzsem/ ~ Пётеçтерўсем /pëteçterўsem/)

(Alm. *Konjunction*; İng. *conjunction*; Rus. *союз*)

Kelimeleri, kelime gruplarını ve cümleleri şekil ve anlam bakımından birbirine bağlayan, onlar arasında bir irtibat kuran dil unsurudur (Ergin 1993: 332).

Çuvaş Türkçesindeki bağlaçları şu başlıklar altında ele alabiliriz:

6.2.1. Sıralama Bağlaçları

Bunlar arka arkaya gelen unsurları, kelimeleri, kelime gruplarını ve cümleleri birbirine bağlayan edatlardır. Çuvaş Türkçesinde kullanılan sıralama bağlaçları **тата** /tada/ 've; dahi' ve **та ~ те** /da ~ de/ 've' dir²⁷⁵.

Çемук, Анук **тата** эпë вëсене курма чупрăмăр. (Аç 105: 14-15)

/şemuq, anuq tada ebı vızene qırma çuprımır./

Şemuk, Anuk ve ben onları görmeye koştuk.

Кулма хатёрленнë пек кăшт уçă тăракан тутти хушшипе шап-шурă **та** вëтë шăлëсем курăнаççë. (Şр 37: 31-32)

/qulma hadırlennı pek kışt uji tırağan tudi huşşibe şap-şurı da vıdı şilızem qurınaşşı./

Gülmeye hazır gibi biraz açık duran dudaklarının arasından bembeyaz ve küçük dişleri görünüyor.

Иккëмëш кунне кўршë ялтан тухтăр килчë **те** старике пëрер эрне лăпкă вьртма хушрë, эмелсем парса хăварчë. (İет 6: 13-15)

/ikkımış kunne kūrşı yaldan tuhtır kilci de starike pırer erne lıpkı vırtma huşrı, emelzem parza hıvarcı./

İkinci gün komşu köyden doktor geldi ve yaşlıya bir hafta kalkmadan yatmasını söyledi, ilaçlar verdi.

Yukarıda gösterdiğimiz bağlaçlardan başka, isimleri birbirine bağlama işlevi ile araç-birliktelik durumu ekinin de işlek olarak sıralama bağlacı olarak kullanıldığını söylemeliyiz.

Ун ашшëпе амăшë Рязань пасарëнче сутă туса пурăннă. (Р 7: 38-39)

/un aşşıbe amıjı ryazan' pazarınce sudı tuza purınnı./

Onun annesi ve/ile babası Ryazan Pazarı'nda satıcılık yaparak geçinmişler.

²⁷⁵ Çuvaşistan'da bulunduğumuz sürede kimi idiolektlerde Rusça **и** 've' bağlacının kullanıldığını görsek de metin külliyatımızda standart dilde bu kullanımın mevcudiyetini göremedik.

6.2.2. Denkleştirme Bağlacı

Birbirine denk olan, birbirinin yerini tutabilecek olan iki unsuru birbirine bağlayan, birbiriyle karşılaştıran edatlardır. Çuvaş Türkçesinde kullanılan yegâne denkleştirme bağlacı **e** /ye/ 'ya da; veya'dır.

Юлташĕ ăна Сызране **e** Чĕмпĕре кайма канаш пачĕ, анчах Иван килĕшмерĕ, (...)
(КА 189: 26-28)

/yuldaŝı ına sızrane ye çimbire qaıma kanaş paçı, ancah ivan kilışmerı, (...)/
Arkadaşı ona Sızran'a ya da / veya Simbirsk'e gitmesini öğütledi, ancak İvan uygun görmedi, (...)

Ют ынпа мар, юратнă шăллĕпе **e** тусĕпе калашнăн калаçрĕ вăл. (VTŞ 30: 29-30)

/yut ınba mar, yuratnı ŝillĕbe ye tuşibe qalaşnın qalaşrı vıl./
Yabancı bir kişiyle değil, sevdiği bir kardeşi veya / ya da dostuyla konuşurcasına konuştu.

6.2.3. Karşılaştırma Bağlaçları

Karşılaştırılan iki ya da daha çok unsuru, dil birliğini birbirine bağlayan bağlaçlardır. Çuvaş Türkçesinde de bu bağlaçların işlevleri üç çeşittir (Ergin 1993: 333-334).

Karşılaştırılan unsurlardan birini ifade için, **{e... e}** /ya... ya/ 'ya... ya'; **{te... te}** /te... te/ / 'ya... ya' bağlaçları; hepsini ifade için **{та... та}** /[da... da], [de... de]/ 'da... da' bağlaçları; hiç biri ifadesi için de **{ни... ни}** /ni... ni/ 'ne... ne' bağlaçları kullanılır²⁷⁶.

Karşılaştırma bağlaçlarından **{e... e}**, **{te... te}** ve **{ни... ни}** karşılaştırılan unsurlardan önce; **{та... та}** karşılaştırılan unsurlardan sonra gelmektedir.

Çĕнĕ хыпарсем **e** çитеймĕççĕ унта, **e** çитиччен урăхла пулса каяççĕ. (КА 221: 27-28)

/şinĕ hıbarzem ye şideymeşşĕ unda, ye şidiççen urĕhla pulza kayaşşĕ./
Yeni haberler, oraya ya ulaşamaz, ya da ulaşınca kadar başka türlü olurlar.

²⁷⁶ Cümleler arasında bağlantıyı nöbetleşme şeklinde kuran bağlaçlar da mevcuttur. Çuvaş Türkçesinde kullanılan nöbetleşme bağlaçları **пĕрре... тепре** /pĕrre... tepre/ ve **пĕр... пĕр** /pĕr... pĕr/ 'bir... bir'dir. Aslında zarf işlevine sahip bu kelimeler, tekrarlama yoluyla bağlaç işlevi kazanmışlardır.

Чăнах та, вăлта хулкки **пĕрре** чăмать, **тепре** сиксе тухать. (КА 353: 15-16)
/çinah da, vılta hulkki pĕrre çimat', tepre sikse tuhat'./

Gerçekten de, oltanın şamandırması bir batıyor, bir çıkıyor.

Улăхра, Атăл хĕрнелле, вут çутисем **пĕр** вăйсăрланса, **пĕр** вăйлăн çуталса куça илĕртеççĕ. (Аç 44: 1-3)

/ulĕhra, adıl ĕrnelle, but şudizem pĕr vıyızrlanza, pĕr vıylın şudalza kuja ilĕrteşşĕ./
Çayırdan, İdil kıyısı tarafında, ateş ışıkları bir zayıflayıp, bir güçlüce parlayıp gözü kamaştırıyorlar.

Пирён хула çине пирвайхи бомбăсем ўксенех, вăл килтен чупса тухса кайрĕ те — урăх эпир ăна пачах та курман. **Те** вилнĕ вăл, **те** чĕрĕ, нимĕн **те** паллă мар... (SA 11: 28-31)

/pirin hula şine pirvayhi bombizem ũkseneh, vıl kilden çupsa tuhsa kayrı de — urıh ebir ina pacağ da kurman. Te vilni, te çiri, nımın de pallı mar.../

Şhrimizin üzerine ilk bombalar düşünce, o evden çıkarak koşup gitti ve daha onu hiç görmedik. Ya ölmüş, ya diri, hiçbir şey belli değil.

Ни малта, **ни** кайра, **ни** айккисенче нимĕн те курăнмарĕ. (SA 25: 33-34)

/ni malda, ni kayra, ni aykkiszence nımın de kurınmarı./

Ne önde, ne arkada, ne kenarda hiçbir şey görüldü (hh. görünmedi).

— Ывăл пулман-çке çак ача. Ывăл пулнă пулсан хайне **те**, пире **те** ырăччĕ, — терĕ анне хурлăхлăн. (AÇ 31: 16-17)

/ — ıvıl pulman-şke şağ aca. İvıl pulnı pulzan hıyne de, pire de ırççı, — terı anne hurlıhlın./

*Annem üzülerek “Bu çocuk erkek olmadı ki... Erkek olsaydı kendisi için **de** bizim için **de** iyiydi.” dedi.*

Вăтăрмĕш çулсен варриçчен пирĕн ял халăхĕ çуран **та**, урапапа **та** Шупашкар еннелле Кўкеç шыв арманĕ пĕви урлă çўретчĕ. (VTŞ 43: 3-5)

/vidirmiş şulzen varriççen pirin yal halıhı şuran da, urababa da şubaşkar yennelle kügeş şıv armanı pıvi urlı şüretçi./

*Otuzlu yılların ortasına kadar bizim köylüler Şubaşkar yönüne yayan **da**, arabayla **da** Kügeş su değirmeninin seti üzerinden giderlerdi.*

6.2.4. Cümle Başı Bağlaçları

Cümleleri anlam bakımından birbirlerine bağlayan edatlardır. Çuvaş Türkçesinde kullanılan kimi cümle başı bağlaçları şunlardır:

анчах /ancağ/ ‘*ancak, ama*’

çапах /şabağ/ ‘*ancak, ama*’

енчен /yencen/ ‘*eğer*’

эхер /eher/ ‘*eğer*’

мĕншĕн тесен /mėnşėn tezen/ ‘*çünkü*’

ма тесен /ma tezen/ ‘*çünkü*’

çитменнине /şitmennine/ ‘*üstelik*’

урăхла каласан /urıhla қalazan/ ‘*yani; diğer bir ifadeyle*’

эппин /eppin/ ‘*öyleyse, o halde, demek ki*’

тен /ten/ ‘*belki, galiba*’

муш /muş/, **мушчĕ** /muşçı/, **мушĕт** /muşėt/, **мушт** /muşt/ ‘*belki, galiba*’

шет /šet/ ‘*belki, muhtemelen*’

атту /attu/ ‘*yoksa*’

унсăрăн /unşırın/ ‘*yoksa; aksi takdirde*’

паллах /pallah/ 'tabii ki'
путех /pudeh/ 'sanki'
тёрёссипе /tirissibe/ 'doğrusu'
чӕнах /çinaḥ/ 'gerçekten'
ара /ara/ 'tabii ki'
калӕн /qalın/ 'sanki'
пӕхӕсӕн /p̄iḥiz̄in/ 'sanki, görünüşe göre'
элле /elle/ 'sanki, belki, galiba'
тата /tada/ 'dahası, üstelik'
çапла вара /şapla vara/ 'demek ki, şu halde'
ман шутпа /man şutpa/ 'bence'
иçмасса /işmassa/ 'hiç değilse'
сӕмахран /simaḥran/ 'meselâ, örneğin'
калӕпӕр /qalīb̄ir/ 'meselâ, örneğin'
апла пулсан /apla pulzan/ 'öyleyse; o halde'
çавӕнпа /şavınba/ 'bu yüzden; böylelikle'

Манӕн çав хӕр ача çине пӕхас килет, каялла çаврӕнса ун патне пырса ларас кӕмӕл пур, **анчах** эпӕ хӕйймастӕп, ашшӕнчен те именетӕп. (Аç 15: 3-5)

/manın şav h̄ir aca şine p̄iḥas kilet, qayalla şavr̄ınza un patne pırza laras q̄im̄il pur, ancaḥ eb̄i ḥ̄iyaumast̄ip, aşş̄incen de imened̄ip./

*Bu kıza bakmak istiyorum, geriye dönerek gidip yanına oturma isteğim var, **ancak** cesaret edemiyorum, babasından çekiniyorum.*

Вӕл вуннӕпа пырать, **çапах** школа çӕремест. (КА 204: 40)

/v̄il vunn̄iba p̄irat', şabaḥ şq̄ula ş̄üremest./

*O on yaşıının içinde, **ancak** / ama okula gitmiyor.*

Енчен хӕрах алӕпа таврӕнсан эпӕ ӕна пӕчӕк ачана пӕхнӕ пек пӕхӕттӕм. (ТТç 27: 9-10)

/yencen ḥ̄iraḥ al̄iba tavr̄ınzan eb̄i ina p̄ic̄ik acana p̄iḥn̄i pek p̄iḥatt̄im./

Eğer tek elle dönerse ben ona küçük bir çocuğa bakar gibi bakardım.

Вӕсенчен кам та пулин тепрне ятарласа вӕлернӕ пулсан вӕсем уншӕн ӕна асаплантарса вӕлереççӕ. **Эхер те** ӕна асӕрхамасӕр вӕлернӕ пулсан ӕна валли хурӕн хӕмаран арча тӕваççӕ, çынна çавӕнта хупаççӕ те çиелтен пӕтапа çапса лартаççӕ, хӕйпе пӕрле виçӕ икерчӕпе пӕр курка шыв хурса яраççӕ. (Çs10: 21-25)

/v̄izencen q̄am da pulin teprine yadarlaza v̄ilern̄i pulzan v̄izem un̄j̄in ina azaplandarza v̄ilereşş̄i. Eher de ina azır̄hamazır v̄ilern̄i pulzan ina valli ḥur̄in ḥ̄ımaran arca t̄ivaşş̄i, şınna şav̄ında ḥubaşş̄i de şiyelden p̄idaba şapsa lartaşş̄i, ḥ̄iybe birle viş̄i igerc̄ibe p̄ir q̄urqa şiv ḥurza yaraşş̄i./

Onlardan herhangi biri, başkasını kasten öldürmüştse, onlar bunun için o kişiyi işkence ederek öldürürler. Eğer kazara öldürmüştse o kişi için kayın tahtalarından sandık yaparlar, kişiyi oraya kapatırlar ve üstünden çiviyle çakarlar, kendisiyle birlikte üç poğaçâ ile bir bardak su koyarlar.

Вырăс чѣлхине те пѣлмеллех, мѣнле хѣн пулсан та вѣренмеллех ăна, **мѣншѣн тесен** чăваш чѣлхипе кăна ял тулашне те тухаймастăн. (КА 241: 39-42)

/vırıs çilhine de pilmelleh, mınle hın pulzan da vırenmelleh ina, mınjın tezen çıvaş çılhibe kana yal tulaşne de tuhaymastın./

*Rusçayı bilmek gerek, ne kadar zor olsa da onu öğrenmeli, **çünkü** sadece Çuvaşça ile köyün dışına bile çıkamazsın.*

Эпѣ сѣлленмерѣм, **ма тесен** вăл тѣрѣсне каларѣ. (ŞP 33: 20)

/ebı şillenmerım, mat ezen vıl tırısne kaları./

*Ben sinirlenmedim, **çünkü** o doğrusunu söyledi.*

Элле, пѣтѣм вăйне пухса, юри хытă чăмăртарѣ. (ŞP 22: 12-12)

/elle, pıdım vıyne puhsa, yuri hidı çımırdarı./

***Sanki**, bütün gücünü toplayıp, kasten böyle sert sıktı.*

Матви, хăй ѣслекен промартельте пысăк растрата тунă иккен, пилѣк пин тенкѣ ытла халăх укşине салатнă. **Урăхла каласан** — вăрланă! (YŞP 36: 9-11)

/matvi hıy işleken promartel’de pızık rastrata tunı ikken, pilık pin tengı itla halıh ukşine salatnı. urıhla kalazan – vırlanı!./

*Matvi, çalıştığı kooperatifte büyük yolsuzluk yapmış, beş bin rubleden fazla halkın parasını kaybetmiş, **yani**, çalmış.*

Укşa пух та лайăх сурт ларт, **калăпăр**, Чѣмпѣрте, Атăл хѣррине. (КА 207: 24-25)

/ukşa puğ da layıh şurt lart, kalıbir, çimbırde, adil hırrine./

*Para biriktir de bir ev yaptır, **meselâ**, Simbirsk’te, İdil kenarına.*

Тен, ыйтсан та каламѣ. (İY 68: 29-30)

/ten, ıytzan da kalamı./

***Belki** sorsan da söylemeyecek.*

Маншăн вара çакăн пек çын сăнарѣ шăпах халѣ çак умри сѣрусем авторѣпе пѣр пулса тăчѣ, **тѣрѣссипе**, ик-виç сұл каялла ман ятпа сѣру сѣрнă хѣр ачапа... (UH 183: 25-27)

/manjın vara şağın bek şın sınarı şıbağ halı şağ umri şıruzem avtorıbe pır pulza tıcı, tırısıbe, ik-viş şul kayalla man yatpa şıru şırnı hır acaba.../

*Benim için ise böyle bir insanın siması tam da şimdi önümde olan mektupların yazarıyla bir oldu, **doğrusu**, iki üç yıl önce bana mektup yazan kızın simasıyla...*

Университетра вѣренес тѣлѣше те Иванăн кăмăлѣ улшăнчѣ: математика факультетѣнчен историпе филологи факультетне куçрѣ. Унти программа пулас ѣçшѣн усăллăрах, вăл тавракурăма ытларах ўстерме пултарать. **Çитменнине тата**, унта тѣрлѣ чѣлхене вѣрентнѣ. (КА 277: 38-42)

/universitetra vırenes tılışpe de ivanın kımilı uljıncı: matematika fakül’tetıncen istoribe filoloji fakul’tetne kuşrı. undi programma pulas işşın uzıllarağ, vıl tavraçurıma itlarağ üsterme puldarat’. şıtmennine tada, unda tırlı çilhene vırentnı./

*Üniversitede öğrenme konusunda İvan’ın fikri değişti: matematik fakültesinden, tarih ve filoloji fakültesine geçti. Oradaki müfredat, yapılacak işler için daha yararlı; dünya görüşünü daha da arttırabilir. **Üstelik** orada çeşitli dilleri de öğretmişler.*

Мәнле қаламалла-ши сире. Вәл, **сәмахран**, ак ҫак кәнеке листине куҫпа пәр хут пәхса тухсан ҫаванта мән ҫырнине пәтәмпех пәхмасәр каласа пама пултарать. (ТТҫ 41: 12-14)

/m̄nle ҡalamalla-ʃi sire. V̄il, s̄imahran, aқ ҫaқ k̄inege listine ҡuҫpa p̄r hut p̄h̄sa tuhsan ҫav̄ında m̄n ҫırnine p̄d̄imbeh p̄h̄maz̄ir ҡalaza pama puldarat'./

*Size nasıl söylemeli... **Meselâ**, işte bu kitabın sayfasına bir kez göz atsa, orada ne yazdığını ezbere söyleyebilir.*

Кала луччә, әҫта чикрән ман япаласене, **атту** халех хәлхусене тәпәлтарса кәларатәп! (SA 100: 28-30)

/qala luçç̄ı, iṣta çikr̄ın man yabalazene, attu h̄aleh h̄ılhuzene t̄ib̄ildarza ҡ̄ılarad̄ip!/
Çabuk söyle, benim eşyalarımı nereye koydun, **yoksa** şimdi kulaklarını çeker kopartırım.

6.2.5. Sona Gelen Edatlar

Bunlar dil birliklerinin, kelimelerin, kelime gruplarının, cümlelerin sonlarına gelerek onları önceki ya da sonraki unsurlara, kelimelere, kelime gruplarına ve cümlelere bağlayan edatlardır (Ergin 1993: 337).

Çuvaş Türkçesinde sona gelen edatları şu başlıklar altında inceleyebiliriz:

a. İhtimal Edatları

пулӗ /pul̄i/ 'herhalde, galiba'

пуль /pul' / 'galiba, herhalde'

пулас /pulas/ 'galiba, herhalde'

пулмалла /pulumalla/ 'galiba, herhalde'

-тӑр /-t̄ir/ '-dır; herhalde'

Ирт те апата лар, сивӗнсе кайрӗ **пуль**. (S 82: 14-15).

/irt de abada lar, siv̄ınze ҡayr̄ı pul' /

Geç de yemeğe otur, soğumuştur herhalde.

Эп сире иксӗре чӑрмантаратӑп **пулас**. (UH 66: 16-17)

/ep sire iks̄ire ç̄ırmantarad̄ıp pulas./

Ben sizin ikinizi engelliyorum galiba.

— Мәншӗн ҫапрӗ-ши ку чан? — Ыйтрӗ анне.

— Пуп вилнӗ **пулмалла**. Сайра ҫапать, — терӗ Иван пичче. (AÇ 170: 37-39)

/— m̄n̄j̄ın ҫap̄r̄ı-ʃı ku çan? — ıytr̄ı anne.

— pup viln̄ı pulmalla. sayra ҫabat', — ter̄ı ivan piççe./

— *Niçin vuruyor ki bu çan, diye annem sordu.*

— *Papaz ölmüş galiba. Seyrek vuruyor, dedi İvan abi.*

Кӗнекесем ҫине ҫырнӑ-тӑр. (KA 83: 20)

/k̄inegezem ҫine ҫırn̄ı-d̄ir/

Kitaplara yazmıştır (herhalde).

Аренда мән иккенне те пәртак әнланатәр **пулѐ**. (ŞP 60: 8-9)

/arenda mın ikkenne de pırdağ ınlanadır pulı./

Kiralamanın ne olduğundan da biraz anlarsınız herhalde.

Коля тытқана лекнѐ ахәр. Вәл мәнле майпа унта лекнине тәрәсләсчѐ **пулас**.
(УН 112: 12-13)

/qolya tutqına lekni aħır. vıl mınle mayba unda leknine tırısleşşı pulas/

Kolya kesin esir düştü. Onun ne sebeple orada olduğunu araştırıyorlar herhalde.

b. Şart Edatları

пулин те /pulin de/ 'ise; ise de'

пулсан та /pulzan da/ 'ise; ise de'

-тәк ~ тәк /-tık ~ -tik/ 'ise; ise de'

Тулта тәттәм **пулин те**, Бурлаков ҫав ҫынна тўрех палласа илчѐ. (SA 169: 36-37)

/tulda tıttım pulin de, burlakov şav şınna türeh pallaza ilci./

Dışarısı karanlık olsa da, Burlakov o kişiyi hemen tanıdı.

Халәх ҫав тери нумайччѐ пулсан та, пирән патри пек, ни ҫәр ҫәмәрсе кәшкәрашни - юрлани илтәнмерѐ, ни ўсәрсем ҫапкаланса-хәләҫланса ҫўрени курәнмарѐ. (İET 235: 29-32)

/ħalıħ şav deri numayççı pulzan da, pirın parti pek, ni şır şimırılze kışkıraşni-yurlani iltınmerı, ni üzırzem şapqalanza-ħılaşlanza şüreni kırınmarı./

Halk oldukça çok ise de bizim oralardaki gibi, ne yeri yıkar gibi bağırsıp çağrışıldığı duyuldu, ne sarhoşların düşüp sallanarak yürüdüğü görüldü.

Ан ләркәр пустуя, паян мар-тәк — ыран ҫитеҫчѐ вәсем, курәр акә! (SA 285: 15-16)

/an lırķır pustuya, payan mar-tık — ıran şideşşı vızem, kurır ağı!./

Boşuna saçta sapan konuşmayın, bugün değil ise de yarın ulaşırlar, göreceksiniz işte!

c. Olumsuzlayıcı Edatlar

мар /mar/ 'değil'

Иңсе **мар**. (ТТҫ 205: 30)

/inşe mar./

Uzak değil.

d. Katılma Edatları

та ~ те /da, de/ 'da, de'

вара /vara/

әнтә /ĩndĩ/

тата /tada/

Манән та пур... (P 318: 30)

/manĩn da pur.../

Benim de var...

Çäkärë pitë лайах тата. (КА 167: 2)

/řĩgĩri pidĩ layĩħ tada/

Ekmek de çok iyi...

Амма килтән тата? (АÇ 52: 1)

/ĩmma kildĩn tada?/

Niçin geldin peki?

Халь эфир эсә мәнле җырса пынине пәлетпәр әнтә (ТТÇ 272: 36)

/ħal' ebir ezĩ mĩnle şırza pĩnine pĩletpĩr ĩndĩ./

Artık biz senin nasıl yazdığını biliyoruz.

Мәнле җитнине җырса пәлтер вара. (P 88: 21)

/mĩnle şitnine şırza pĩlder vara./

Nasıl ulaştığını yazıp söyle.

е. Аyrıştırma Edatları

анча /ancaħ/ 'ancak, yalnız, sadece'

кәна /ķĩna/ 'ancak, yalnız, sadece'

җеҗ /şeş/ 'ancak, yalnız, sadece'

Эфир җикелесе пәхрәмәр та әна — чән та тын (дыня) евәрә пур. Ун пек пылак мар җеҗ. (ЇЕТ 250: 5-6)

/ebir şikeleze pĩħrimĩr da ĩna – řĩn da tĩn (dĩnya) yevĩřĩ pur. Un bek pĩlaħ mar şeş.

Biz onu yiyip baktık da, gerçekten kavun tadı var. Sadece onun gibi tatlı değil.

(hh. *Onun gibi tatlı değil sadece.*)

Пәтәм әҗә те җав кәна. (YşP 12: 28)

/pidĩm ĩřĩ de şav ķĩna./

Bütün işi sadece bu. (hh. *Bütün işi bu sadece*)

Тәллеве пурәнәҗа кәртес тесен, ку, паллах, сахал, тинәсри тумлам анча.

(Ka 278: 9-11)

/tĩlleve purĩnĩja ķĩrdes tezen, ķu, pallaħ, saħal, tinĩsri tumlam ancaħ./

Amacı gerçekleştirmek için, bu, tabii ki az, denizdeki damla ancak.

6.2.6. Kuvvetlendirme Edatları

Sona gelen bağlama edatlarının iki fonksiyonundan genellikle kuvvetlendirme işlevi daha belirgindir. Bu yüzden, bu edatları diğer bağlama edatlarından ayırarak kuvvetlendirme edatları adı altında değerlendirmek uygundur (Ergin 1993: 341)

ак /aқ/
вѣт /vĕt/ (< Rus. ве́дь)
мѣн /mĕn/
çав /şav/ 'kuvvetlendirme'
вӑл /vĭl/
-çке /-şke/ ki
-иç /-iş/ ki
-ха /-ħa/
-ах, -ех²⁷⁷ /-aħ, -eh/

Gerçekte, kuvvetlendirme edatı olarak kullanılan bu unsurlardan , **вӑл** /vĭl/ ve **çав** /şav/ işaret zamiri; **мѣн** /mĕn/ soru zamiri; **ак** /aқ/ gösterme edatı; **вара** /vara/ ve **ѣнтѣ** /ĭndĭ/ zaman zarfı; **тата** /tada/ miktar zarfı kökenlidir. Ancak, diğer dil unsurlarından sonra gelerek kuvvetlendirme edatı işlevinde kullanılmaktadırlar. **Вѣт** /vĕt/ ise Rusçadan alınmıştır. Bu durumda Çuvaş Türkçesindeki kuvvetlendirme edatlarından **та ~ те** /da, de/ 'da, de', **-çке** /-şke/ 'ki; ya' **-иç** /-iş/ 'ki, ya'; **-ха** /-ħa/; **-ах, -ех** /-aħ, -eh/ gerçek birer edat karakterlidir.

Статьяра эп хама хӳтӳлеместӳп вѣт, ыйтӳва анлӳрах хускататӳп. (S 383: 9-11)

/stat'yara ep ħama ħüďimelestĭp vĭt, ıyďĭva anlĭrah ħuşkadadıp./
Makalede ben kendimi savunmuyorum ki, sorunu detaylı irdeliyorum.

Шкула та каймастӳп ак!.. (VTŞ 18: 35)
 /škula da ħaymastĭn aқ!../
Okula da ğitmiyorsun!

Кевтипе манран пӳр ал лаппи чухлӳ çӳллӳ вӑл. (ŞP 22: 3-4)
 /kevťipe manran pĭr al lappi çuħlĭ şűllĭ vĭl./
Kevťipe benden bir el ayası kadar uzundur.

Пурнӳç çӳнах та юмах пекех çав. (P 304: 10)
 /purnĭş çĭnaħ da yumaħ pegeh şav./
Hayat gerçekten de masal gibi.

²⁷⁷ Çuvaş Türkçesinde oldukça sık kullanılan bu kuvvetlendirme edatı GT ök edatıyla denktir. Bu edat, bir ek işlevine sahip olduğundan, kullanıldığı çalışmanın içinde her bölümde ayrı ayrı gösterilmiştir.

Ку статьяпа пилёк şул таран тёрмене лартма пултарарşсё-мён. (S 395: 20-21)
/ku stat'yaba pilik şul taran tirmene lartma puldaraşşı-mın./
Bu makaleden dolayı beş yıla kadar hapse koyabilirler.

Иван Петрович аса илех кайрё: радио пур-şке. (ЇЕТ 201: 32)
/ivan petroviç asa ileh қайрё: radio pur-şke./
İvan Petroviç hatırladı: radyo var ya.

Ан пашархан, эпё пёчёк ача мар-иç. (ТТÇ 234: 38)
/an pıjırhan, ebı pıçık asa mar-iş./
Endişelenme, ben küçük çocuk değilim ki.

Їşтан илнё-ха эс ăна? (АÇ 253: 19)
/ıştan ilnı-ğa es ina?/
Nereden aldın sen onu?

6.3. SON ÇEKİM EDATLARI (Хыçсăмах /hışsımaḥ/) (Alm. *Postposition*; İng. *postposition*; Rus. *послелог*)

Çekim eki vazifesi gören edatlardır. İsimlerden sonra gelerek onların çeşitli zarf hallerini yaparlar.

Çekim edatları ihtiyaç duydukları hâl eklerine ve işlevlerine göre iki başlık altında tasnif edilebilirler.

6.3.1. Durum Eki İstemlerine Göre (Pavlov 1957b; 1965):

1. Öteki isimlerin yalın, zamirlerin ilgi durumu ile kullanılanlar

валли /valli/ 'için'
витёр /vidır/ '-den; içinden'
евёр /yevır/ 'gibi, -e benzer'
пек /pek/ 'gibi'
пирки /pirgi/ 'hakkında'
şинчен /şinçen/ 'hakkında, üzerine, dair'
тавра /tavra/ 'civarında'
тăрăх /tırıḥ/ '-den; yoluyla; boyunca'
урлă /urlı/ 'öte, aşırı'
хыçсăн /hışşın/ 'sonra'

2. Yalın hâlle kullanılanlar:

каça /kaja/ 'boyu'
каşипе /kaşibe/ 'boyu'
май /may/ 'göre'
таран /taran/ 'kadar'

тери /teri/ 'kadar, gibi'
тесе /teze/ 'diye
хута /ħuda/ 'boyu'
хатер /ħader/ 'kadar'

3. Hem yalın hem de yönelme-belirtme durumu ekiyle kullanılabilenler (Pavlov 1957b: 308)

валли /valli/ 'için'
тăрăх /tĩrĩħ/ '-den; yoluyla; boyunca'
май /may/ 'göre'
яхăн /yaħĩn/ 'yakın'

4. Yönelme-belirtme durumuyla kullanılan son takılar:

кура /kura/ 'göre'
пула /pula/ 'yüzünden; sebebiyle'
çити /şidi/ 'kadar'
çите /şide/ 'kadar'
çитиччен /şidiççen/ 'kadar'
хирёç /hirĩş/ 'karşı; karşın'

5. Ayrılma durumuyla kullanılan son takılar:

пуçне /puşne/²⁷⁸ 'başka'
пуçласа /puşlaza/ 'itibaren'
вара /vara/ 'sonra'
урăх /urĩħ/ 'başka'

6. Araç-birliktelik durumuyla kullanılan son takılar:

пёрле /pĩrle/ 'birlikte, beraber'

6.3.2. İşlevlerine Göre:

1. Vasıta ve beraberlik edatları

пёрле /pĩrle/ 'birlikte, beraber'
тăрăх /tĩrĩħ/ 'yoluyla; aracılığıyla; vasıtasıyla'
урлă /urlĩ/ 'yoluyla; aracılığıyla; vasıtasıyla'

2. Sebep, maksat edatları

валли /valli/ 'için'
пирки /pirgi/ 'dolayı'
пула /pula/ 'dolayı; yüzünden'
парши ~ пирши /parʃi ~ pirʃi/ 'dolayı' (ağ.)²⁷⁹

²⁷⁸ Bu son çekim edatı {-sİr} ~ TT. {-sXz} yokluk ekiyle de kullanılabilir. ²⁷⁹

3. Benzerlik edatları

евѣр /yevır/ 'gibi, -e benzer'**пек** /pek/ 'gibi'**майлах** /maylah/ 'gibi'**-шкал ~ -шкел** /-şkal ~ -şkel/ 'gibi; benzer'**манер ~ манир** /maner, manir/ 'gibi, benzer' (ağ.)²⁸⁰

4. Başkalık edatları

пушне /puşne/ 'başka'

5. Miktar edatları

таран /taran/ 'kadar'**тери** /teri/ 'kadar, gibi'**яхән** /yaħın/ 'yakın, kadar'**çити** /Şidi/ 'kadar'**хатер** /hader/ 'kadar'

6. Zaman edatları

пусласа /puşlaza/ 'itibaren'**валли** /valli/ 'sularında; civarı'**вара** /vara/ 'sonra'**каса** /kaja/ 'süresince; boyu, boyunca'**каçипе** /kaçibe/ 'süresince; boyu, boyunca'**хирёç** /hiriş/ 'doğru; civarları'**хута** /ħuda/ 'boyu'

7. Yer-yön edatları

пусласа /puşlaza/ 'itibaren'**тăрăх** /tīrīħ/ 'boyunca'**май** /may/ 'göre'**çити** /Şidi/ 'dek, değin; kadar'**çите** /şide/ 'dek, değin; kadar'**çитиччен** /şidiccen/ 'dek, değin; kadar'**хирёç** /hiriş/ 'karşı'**тавра** /tavra/ 'civarı'**урлă** /urlī/ 'öte, aşırı, -den'

8. Aitlik, ilgililik edatları

çинчен /şincen/ 'hakkında'**пирки** /pirgi/ 'hakkında'**тăрăх** /tīrīħ/ 'göre, uygun olarak'²⁷⁹ Pavlov 1965: 322.²⁸⁰ Pavlov 1965: 322.

9. Nispet edatları

кура /kura/ 'göre'

тăрăх /tîrîḥ/ 'göre, uygun olarak'

10. Karşılık, zıtlık edatları

хирёс /hirîş/ 'karşın'

Çuvaş Türkçesindeki son çekim edatları ve kullanım özellikleri şöyledir:

6.3.2.1. валли /valli/

валли son çekim edatı TT 'için' anlamında bir son çekim edatıdır. Bu edat hem yalın hem de yönelme-belirtme durumundaki adlardan sonra kullanılabilir.

Çершыв хайён мухтавлă **сарё валли** мён кирлине, мён чухлё кирлине пурне те яланах çителёклё хатёрлесе парё. (İY 249: 11-13)

/şirşiv ḥiyin muḥtavlı şarî valli mîn kirline, mîn çuhlı kirline purne de yalanaḥ şidelikli ḥadîrleze parî./

Ülke kendisinin namlı ordusu için gerekenleri, ne kadar gerekiyorsa hepsini daima yeteri kadar hazırlayıp verecek.

...Bărman касса пётертёмёр те **киле валли** кучченеç хатёрлеме тытăнтăмър. (ТТÇ 100: 31-32)

/...vîrman қасса пётёрдёмёр де киле valli қуççенеç ḥadîrleme тидиндёмёр./

...Ormanda ağaç kesip işimizi bitirdik ve ev için hediyelik eşya hazırlamaya başladık.

Kişi zamirlerinden sonra ise ilgi ve yönelme durumunda kullanılmaktadır²⁸¹.

Хăш чух вăл **ман валли** улăмран çыхнă пукане илсе килетчё. (АÇ 47: 34-35)

/ḥîş çuh vîl man valli ulîmran şıḥnî puğane ilze kiletçî./

O, bazen benim için samandan yaptığı bebeği getirirdi.

Ан йёр, хёрём, ан йёр. Ав аннў **сана валли** шурă пиртен кёпе касрё. (АÇ 31: 10-11)

/an yîr, ḥîrîm, an yîr. Av annü san valli şurî pirden ķebe қasrî./

Ağlama kızım, ağlama. Bak annen benim için beyaz bezden elbise kesti.

Bu son çekim edatı kuvvetlendirme edatıyla birlikte de kullanılır. Bu kullanımda kuvvetlendirme edatından önce /y/ sesi girer.

Титанинпа Амелин ав ёçe çичçёreh килеççё, килте те **хамър хаçат валлиех** сыраççё. (УН 282: 26-27)

/titaninba amelin av işe şicçîreh kileşşîr, kilde de ḥamîr ḥaşat valliyeḥ şıraşşî./

Titanin ile Amelin işe yedide geliyorlar, evde de gazetemiz için yazıyorlar.

²⁸¹ Ancak teklik 3. kişi zamiriyle kullanımında yalın durum ile de kullanılabilir: **вёсем валли** /vîzem valli/ 'onlar için' (İY 18: 44)

6.3.2.2. пирки /pirgi/

Bu son çekim edatı TT'deki 'hakkında, için, -den dolayı' son çekim edatlarının anlamdaşdır. Yalın durumdaki isimlerden sonra kullanılmaktadır.

Ёне пирки җапла шутлап: усси җуққă, сётне антармасть, утă-улăм нумай ыйтатъ... (İy 347: 20-22)

/İne pirgi җapla şutlap: ussi җuққı, şıtnе andarmast', udı-ulım numay ıydat'./

İnek hakkında şöyle düşünüyorum: faydası yok, süt vermiyor, ot samanı çok istiyor...

Хёр ачу пирки ан пашăрхан, кирлĕ хутсене хамах хатĕрлесе кирлĕ җĕре тăратăп. (S 199: 40-41)

/hır acı pirgi an pışırhın, kirlı hıtsene hamağ hadırleze kirlı şire tıradıp./

Kızın için endişelenme, gerekli kağıtları kendim hazırlayıp gerekli yere giderim.

Эпĕ пĕчченех юлтăм, юлташсем **җук пирки** кичемленсе киле кĕтĕм. (Aҗ 78: 24-25)

/ebı pıççeneh yuldım, yuldaşzem řuқ pirgi kiçemlenze kile kıdım./

Ben tek kaldım, arkadaşlarım yokluğundan dolayı sıkılıp eve girdim.

Kişi ve işaret zamirleriyle ilgi durumu ile kullanılmaktadır.

Хаҗатра **кун пирки** статья та кăларчĕҗ. (KA 266: 12)

/haşatra kun pirgi stat'ya da kılarçış./

Bunun hakkında gazetede yazı da yazdılar.

Эсĕ вара ăна **ман пирки** мĕн каларăн? (S 250: 40-41)

/ezı vara ina man pirgi mın қaların?/

Peki sen benim hakkımda ne söyledin.

6.3.2.3. кура /қura/

Bu son çekim edatı TT'deki 'göre' ile denktir. Çuvaş Türkçesinde '-den dolayı' anlamı da vardır. Yönelme durumu ile birlikte kullanılır.

Мёне кура усрава параҗҗĕ вара ачасене? (S 214: 33)

/mıne қura usrava paraşşı vara acazene?/

Çocukları neye göre himayeye veriyorlar ki?

Укахви тепĕр утăм мала ярса пусрĕ те кушак виҗĕ утăмра җеҗ тăнине **кура** каллех чарăнчĕ. (UH 79: 19-20)

/uқahvi tebır udım mala yarza pusrı de қuђa vişı udımra şeş tınine қura қalleh қarıncı./

Ukahvi ileri bir adım daha attı, ancak, kedinin sadece üç adım uzakta olmasından dolayı yine duraladı.

6.3.2.4. пула /pula/

ТТ.'ye '-den dolayı, nedeniyle; yüzden' şeklinde *neden, amaç* belirtme anlamıyla aktarılabilecek bu son çekim edatı yönelme-belirtme durumu ekiyle birlikte kullanılmaktadır.

Џумәр ялан кирлӗ вӑхӑтра та җителӗклӗ **җунине пула** калчасем хитре ўссе аталанчӗ. (VTҖ 55: 24-25)

/şumır yalan kirlı vıhıtra da şidelıklı şunine pula ƙalcazem hitre ўsse adalancış./
Yağmur her zaman gerektiği vakitte ve yeterli yağması nedeniyle ekinler iyi büyüyüp geliştiler.

Edat, ET [ök] kuvvetlendirme edatının Ғuvaşçadaki [aһ] biçimiyle de kullanılır.

Қапала җанталӑк пушшех тӑвӑрланса җитрӗ, сывлама кансӗрлене пушларӗ. **Ғавна пулах** вечерта ташлакансем сахал пулчӗ. (İET 186: 30-32)

/қапала җандалıќ пуşşeh tıvırlanza şitri, sıvlama ƙanzırlene puşları. şavna pulaһ veҗerda taşlağanzem sahal pulcış./
Akşamleyin hava daha da daraldı, nefes almayı engellemeye başladı. Bu yüzden gecede dans edenler az oldular.

6.3.2.5. пек /pek/

ТТ'deki 'gibi' benzerlik edatının dengidir. Adlarla yalın; kişi ve işaret zamirleri ile ilgi durumu ekiyle kullanılmaktadır.

Мӗтрин пичӗ-куҗӗ **кӗл пек** шурса кайнӑ. (AҒ 7: 25)

/mıtrin picı-ƙuđı kıl pek şurza ƙaynı./
Mitri'nin yüzü gözü kül gibi beyazlaşmış.

Ғамрӑксем хушшинче халь **пирӗн пек** тумланса җўрекенсем те сахал мар. (İET 241: 25-26)

/şamrışsem huşşınce hal' pirın pek tumlanza şüregenem de sahal mar./
Gençler arasında da şimdi bizim gibi giyinip dolaşanlar da az değil.

Edat, kuvvetlendirme edatının [eh] şekliyle de kullanılabilir.

Унсӑрӑн эфир суккӑр җурасем **пекех**. (VTҖ 43: 38)

/unzirın ebir suƙƙır şurazem pegeh./
Aksi hâlde biz kör hayvan yavruları gibiyiz.

6.3.2.6. евӑр /yevır/ ~ евӑрлӗ /yevırlı/

ТТ'deki 'gibi, benzer' son çekim edatlarının dengidir. Adlarla yalın durumda kullanılır.

Индуссемпе Буддана ёненекенсем сылах каçарттарма çўрекен вырән теççе
ăна. Мусульмансен **Мекка хули евёрлĕ**... (ЇЕТ 243:24-26)

/indussembe buddına ĩnenegenzem şılıĥ kajattarma şūregen vırın teşşı ĩna.
musul'manzen mekka ĥuli yevırlı.../

*Hinduistlerle Buda'ya inananların gūnah çıkartmak için gittikleri yer diyorlar
ona. Müslümanların **Mekke şehri gibi**...*

Zamirlerle ilgi durumunda kullanılır.

Эп хам та **кун евёрлĕ** путек курман. (РМК 79: 25-26)

/ep ĥam da kun yevırlı pudek kurman./

*Ben kendim de **bunun gibi** kuzu görmemiştim.*

Евёрлĕ son çekim edatı, kuvvetlendirme edatı [eh] ile birlikte de kullanılmaktadır. Kuvvetlendirme edatının eklenmesinden sonra edat şu şekilde olmaktadır: **евёрлĕ+ех > евёрлех**.

Юмахри **Йăван евёрлех** туютăп хама. (VTŞ 11: 34)

/yumaĥri yıvan yevırlıreh tuyadıp ĥama./

*Kendimi masaldaki **Yıvan gibi** hissediyorum.*

Edat, [+reh] karşılaştırma ekiyle de kullanılabilir. Ancak, ek böyle kullanımlarda karşılaştırmadan çok kuvvetlendirme anlamında olmaktadır.

Пысăк **такана евёрлĕрех** пирĕн пахча. (ЇҮ 18: 33)

/pıziĥ tagana yevırlıreh pirin paĥça./

*Bizim bahçe büyük **çamaşır teknesi gibi**.*

6.3.2.7. пёрле /pırle/

ТТ. 'ile; beraber, birlikte' edatlarının dengidir. Her durumda araç-birliktelik durumu ekiyle kullanılmaktadır.

Мĕн тери ыра вăл **аннепе пёрле** сĕтел хушшинче ларма! (УН 385: 25-26)

/mın deri iri vil annebe pırle sıdel ĥuşşine larma!

*Ne kadar güzel **anneyle birlikte** masa başına oturmak!*

Манăн **сирĕнпе пёрле** ўкерттернĕ сăнўкерчĕк те пур-ха. (ŞР 185: 34)

/manın sirinbe pırle ũgetternı sınũgerçĕk de pur-ĥa./

*Benim **sizinle birlikte** çektilmiş fotoğrafım da var.*

Edat, kuvvetlendirme edatıyla da kullanılabilir.

Çав кун каçхине Касак Ваççин çухалнă шурă сурăхĕ кĕтўрен пирĕн
сурăхсемпе пёрлех таврăнчĕ. (АÇ 36: 36-38)

/şav gün kaşhine қазақ vaşşin şuĥalnı şurı surıĥı kĕdüren pirin surıĥsembe pırleh
tavrınçı./

*O gün akşamleyin, Kazak Vaşşı'nin kaybolan beyaz koyunu, sürüden bizim
koyunlarla **birlikte** döndü.*

6.3.2.8. таран /taran/

Bu son çekim edatı TT'deki '-e kadar' ile aynı işlevdedir. Yalın durumda kullanılır.

Иккѣшѣ те пилѣк таран йѣп-йѣпе. (КА 127: 18)

/ikkîjî de pilik taran yîp-yîbe./

İkisi de bele kadar ıpslak.

Куллен 50 литр таран кăмăс хатĕрлеме май пур пирĕн. (ŞP 71: 17-18)

/kullen allî litr taran kîmîs ĥadîrleme may pur pirîn./

Bizim her gün 50 litre kadar kımız hazırlama imkânımız var.

Kuvvetlendirme edatıyla birlikte de kullanılabilir: таран+ах > таранах /taranah/

Пăрлă шыва кăкăрĕ таранах кĕрсе тăнă. (SA 187: 10-11)

/pîrlî şıva kîĝîrî taranaĥ kîrze tînî./

Göğsüne kadar buzlu suya girip durmuş.

6.3.2.9. яхăн /yaĥîn/

Tatarca'dan (ya da Başkurtça'dan) alıntılandığı ortada olan bu edat, yönelme-belirtme durumunda kullanılır. TT'deki 'yakın' ile aynı anlamdadır.

Вĕсем икĕ сехете яхăн ларчĕç. (YŞP 214: 36)

/vîzem igî sehede yaĥîn larcîş./

Onlar iki saate yakın oturdular.

Виçĕ талăка яхăн Илюк пĕр-пĕччен читлĕхе хупса хунă кайăк пек пурăнчĕ. (YŞP 92: 8-9)

/vişî talîga yaĥîn ilyuĥ pîr-pîççen çitlihe ĥupsa ĥunî ĥayıĥ pek purîncî./

İlyuk üç güne yakın, tek başına kafese kapatılmış bir kuş gibi yaşadı.

Kuvvetlendirme edatıyla birlikte de kullanılır: яхăн+ах > яхăнах /yaĥînah/

Çур сехете яхăнах кĕтсе ларма тиврĕ Мерккурăн. (P 256: 17)

/şur sehede yaĥînah kîtse larma tivrî merĥĥurîn./

Merkkur'un yarım saate yakın beklemesi gerekli oldu.

6.3.2.10. çити /şidi/

Sınırlandırma anlamındaki bu edat, TT.'deki '-e kadar' biçimiyle aynı işlevdedir. Yönelme-belirtme durumu ekiyle kullanılır.

Пĕрремĕш идея — чăваша вырăс халăхĕпе туслаштарасси, чăваш халăхне вырăс культурипе паллаштарса, унăнне те вырăс культурине çити хăпартасси. (КА 270: 39-42)

/pîrremîş ideya – çıvaşa vırîs ĥalıĥĕpe tuslaştarassi, çıvaş ĥalıĥne vırîs ĥul'turibe pallaştarza, unîinne de vırîs ĥul'turine şidi ĥîbardassi./

İlk ülkü, Çuvaşları Rus halkıyla dost yapmak, Çuvaş halkını Rus kültürü ile tanıştırmak, onununki de Rus kültürü kadar yükseltmek.

Эпё, Шупашкара юлаканскер, а́на **пристане** **çити** а́сатрәм. (УН 347: 8-9)
/ebĩ, şubaşqarda yulağansker, ĩna pristane şidi ĩsatrĩm./
Çeboksarı 'da kalan ben, onu iskeleye kadar geçirdim.

Çити edatı kuvvetlendirme edatıyla da kullanılır; bu kullanımda iki edatın arasına /y/ girer: **çити+ех > çитиех** 'şidiyeh'.

Килёнче, икё чўрече хушшинче, маччаран урайне **çитиех** Ленин портречё çаканса тәрать; çуллă сăрсемпе сăрласа турё а́на вăл. (İY 238: 10-12)
/kilĩnce, igĩ çũrece ĥuřřĩnce, maççaran urayne şidiyeh lenin portrecĩ řağĩnza tĩrat':
şullĩ sĩrzembe sĩrlaza turi ĩna vĩl./

*Evinde, iki pencere arasında, tavandan yere **kadar** Lenin portresi asılı duruyor; yağlı boylarla boyayıp yapmış onu.*

çити edatıyla aynı işlevde olan **çите** /şide/ şeklinde yaygın olmayan bir edat daha vardır. Söz konusu edatın kuvvetlendirme edatıyla birlikte oluşturulan **çитех** /şideh/ biçimi de mevcuttur.

6.3.2.11. тери /teri/ ~ /deri/

Sadece yalın durumdaki, soru zamiri **мён** /mĩn/ 'ne' ve **ку** /ku/ 'bu', **çак** /şak/ 'bu', **вăл** /vĩl/ 'o', **çав** /şav/ 'şu; bu' işaret zamirleriyle kullanılmaktadır (Pavlov 1957: 306). Sınırlama ve derece bildiren bu edatın işlevi TT'deki 'kadar' ile aynıdır. Bu kelimelerle edat grubu oluşturduğunda TT'ye 'çok; oldukça' şeklinde aktarmak daha uygundur.

Мён тери хаклă сăмах вăл: атте! (İy 30: 16)
/mĩn deri ĥaklı sĩmaĥ vĩl: atte!
Ne kadar değerli bir kelimedir o: baba!

тери, kuvvetlendirme edatıyla da kullanılır. Bu kullanımda araya /y/ sesi yerleşir: **тери+ех > териех** /teriyeh/.

Халъ мён пулнă вара а́на? **Çав териех** ывăнса çитнё-ши? (SA 88: 6)
/ĥal' mĩn pulnă vara ĩna? řav deriyeh ıvĩnza řitnĩ-řĩ?/
*Şimdi ona ne oldu ki? **Bu kadar** yoruldu mu ki?*

6.3.2.12. хатер /ħader/

TT'deki 'kadar' ile aynı kökenden olan ve aynı işlevde sınırlandırma ve derece göstermekte kullanılan bu son çekim edatı, bütün isimlerle birlikte kullanılmamaktadır. Edatın kullanımını yalnızca **çав** /şav/ 'şu; bu' işaret zamiri ile tespit edebildik.

Çав хатер çилленмелёх мёнле усал ёç турăмăр эфир? (VYV 41: 18-19)
/şav ĥader řillenmeliĥ mĩnle uzal ĩř turĩmir ebir?/
Bu kadar sinirlenilecek nasıl kötü bir iş yaptık biz?

хатер, kuvvetlendirme edatıyla birlikte de kullanılmaktadır.

Шәшиқкай*, ма **çав хатерех** хуйхәратән? (РМК 78:17)

/šijikqay, maş av hadereh huyhıradın?/

Şijikkay, neden bu kadar kederleniyorsun?

6.3.2.13. хута /huda/

Bu son çekim edatı, modern edebi dilde sadece **çөр** /şer/ ‘gece’, **кун** /kun/ ‘gün’, **хёл** /hıl/ ‘kış’, **çу** /şu/ ‘yaz’ gibi zaman bildiren kelimelerle birlikte kullanılır. ТТ.’ne ‘boyunca’ şekliyle aktarılabılır.

Аңстан килетән капла **çөр хута**? (SA 252: 18)

/ıştan kiledın qapla şır huda?/

Böyle gece boyunca nereden geliyorsun?

6.3.2.14. урлә /urlı/

Bu son çekim edatı ‘aracılığыyla, vasıtasıyla’ anlamlarıyla vasıta; ‘-den’ ve ‘sonra’ anlamıyla yer bildirmektedir. Ayrıca yaş ifadelerinde kullanılmaktadır.

Пирёнтен **пёр кил урлә** хәйсен хапхи умёнче шурә кепеллә хёр ача тәрать. (АÇ 27: 17-18)

/pirından pır kil urlı hıyzen hapıı umınce şurı kibellı hır aca tırat’./

Bizden bir ev sonra, onların kapısının önünde beyaz elbiseli bir kız duruyor.

Крым вәрçi пётни çинчен кушкәсем çав **хәрарәм урлә** пёлчөç. (Ka 16: 21-22)

/qırım vırji pıtnı şincen kuşkızem şav hırarım urlı pılcış./

Kuşkılılar, Kırım savaşının bittiğini bu kadın aracılığыyla öğrendiler.

Вун иккё урлә каçнәччё ун чухне Лисук. (S 15: 8)

/vun ikki urlı qaşnıççı un çuhne lisuk/

Lisuk o zamanlar on iki yaşını geçmişti.

Кёпер урлә каçсан, шофер хәвәртләха чакарчө. (ŞP 129: 32)

/kiber urlı qaşsan, şofer hıvırtlıha çagarcı./

Köprüden geçince, şoför hızı azalttı.

Вәл манпа **аләк урлә** калаçрө. (ТТÇ 29: 43-44)

/vıl manba alık urlı qalaşrı./

O benle kapıdan konuştu.

урлә son çekim edatı {АН} kuvvetlendirme edatıyla kullanıldığında **урлах** biçimini alır.

* Пёчөк хәлхаллә путеке çапла чёнеçчө. /pıçık hılhallı pudege şapla çıneşşı./ *Küçük kulaklı kuzuuyu böyle çağırırlar.*

Йёр ялтан тухса **кёпер урлах** қаһать, хыр вәрманё еннелле қаять. (УН 363: 33-34)

/yır yaldan tuhsa kiber urlah qasat', hır vırmanı yennelle qayat'./
İz, köyden çıkıp köprüden çıkıyor ve çam ormanına doğru gidiyor.

6.3.2.15. хирёс /hirış/

Zaman ve durum anlamında 'karşı' edatının dengi olan bu yapı, yönelme-belirtme durumu ekiyle kullanılmaktadır.

Германире авă фашистсем, Гитлер йышшисем, влаҫа илнё, **пире хирёс** вәрҫа хатёрленеҫё... (ІҮ 129: 31-33)

/germanire avı faşistsem, Gitler yışşizem, vlaja ilni, pire hirış vırja hadirleneşşı.../ *Almanya'da faşistler, Hitler grubu iktidarı aldı, bize karşı savaşa hazırlanıyorlar.*

Ҫиччён-саккәрән ҫеҫчё вёсем, **қаҫа хирёс** ҫула тухма пуҫтарәннәскерсем. (S 253: 8-10)

/şiççin-sakķırın şeşçi vızem, qaja hirış şula tuhma puştarınnıskerzem./ *Akşama doğru (hh. karşı) yola çıkmaya hazırlananlar, sadece yedi-sekiz kişiydi.*

Bu son çekim edati, kuvvetlendirme edatıyla birlikte de kullanılmaktadır.

Ку хыпара илтсессён **қаҫа хирёсех** Левән ама ҫури амәшөпе Шупашкара кайрәм. (ІҮ 350: 24-25)

/qu hıbara iltsessın qaja hirışeh levın ama şuri amışepe şubaşqara qayım./ *Bu haberi duyunca, Leva'nın üvey annesiyle akşama doğru (hh. karşı) Şubaşkar'a gittim.*

6.3.2.16. тәрәх /tırıh/

Bu son çekim edatının işlevlerini şöyle gösterebiliriz:

a) TT'ye bulunma durumu ekiyle ya da 'boyunca' biçimiyle aktarılabilir.

Хир тәрәх тәман евөрлө ыраш шәрки вёҫет. (КА 23: 36-37)

/hir tırıh tıman yevırlı ıraş şırđi vişet./ *Kırda / kır boyunca duman gibi çavdar tozu uçuyor.*

Ман пү тәрәх атте юнө, Патраев юнө чупать. (ŞP 44: 18-19)

/man pü tırıh atte yunı, patrayev yunı çubat'./ *Benim bedenimde / benim boyunca babamın kanı, Patrayev kanı akıyor.*

b) Bağlılık anlamında, durum belirtme işleviyle TT.ve 'göre; uyarınca' şeklinde aktarılabilir.

Çав проект тәрәх вырәс мар халәх ачисене вырәсла вөрентмелле, пөлмен япаласене ҫеҫ тәван чөлхепе әнлантарса памалла. (КА 241: 3-6)

/şav proyekt tırıh vırıs mar halıh acizene vırısla vırentmelle, pılmen yabalazene şeş tıvan çılhebe inlandarza pamalla./

Bu projeye göre, Rus olmayan halkların çocuklarına Rusça öğretmeli, sadece bilmedikleri şeyleri ana dilleriyle açıklamalı.

c) Aracılık anlamında durumu belirtme. TT.'ye 'göre, aracılığıyla, yoluyla; yardımıyla, -dan' şeklinde aktarılabilir.

Кушләхлә ҫын аллинчи **хут тәрәх** вулама тытәнчә. (SA 49: 7)
/kuşlıhli şın allinci hut tırıh vulama tudıncı./
Gözlüklü kişi elindeki kağıda göre / kağıttan okumaya başladı.

6.3.2.17. витәр /vidır/

Bu son çekim edatı, "iç; öte" anlamlarında yer göstermektedir. TT'ye çıkma durumu eki ve çeşitli durum ekleriyle "iç, öte" kelimeleriyle aktarılabilir.

Кәшт ҫеҫ уҗәлнә **аләк витәр** пуҫне чиксе, вәл малти пүртелле пәхса илчә. (SA 78: 27-29)

/kışt şeş ujlñә alıķ vidır puşne çikse, vıl maldi pürdelle pıhsa ilcı./
Birazcık açılmış kapıdan başını sokup, öndeki binaya doğru baktı.

Аләк кәленчи витәр залри ҫынсем кураңаҫҫә. (KA 254: 37-38)
/alıķ kılenci vidır zalri şınzem қurınaşşı./
Kapı camından (kapı camı ötesinden) salondaki insanlar görünüyor.

Son çekim edatı durum gösteren bir özellik de kazanmıştır.

Сәпаҫҫипә, нихәҫан та манас ҫуқ! — тав түрә **куҫсуль витәр** Ванькка. (KA 51: 23-24)

/sıpaşşibı, nihişan da manas şuқ! – tav turı kuşşul' vidır van'kka./
"Teşekkürler, asla unutmayacağım!", Van'kka gözyaşları içinde teşekkür etti.

6.3.2.18. хыҫҫән /hışşın/

TT'de 'sonra' edatıyla denk gelen bu yapı, yalın durumdaki isimlerden ve ilgi durumundaki zamirlerden sonra gelir.

Пире, уполномоченнәйсене, **пуху хыҫҫән** питә ятларәҫ. (İY 84: 37-38)
/pire, upolnomoçennıyzene, puhu hışşın pidı yatlarış./
Bizi, temsilcileri, toplantıdan sonra çok azarladılar.

Шәнкәрав хыҫҫән, урок пуҫлансан, коридор ҫапла шәпланса юлать. (ŞP 36: 36-38)

/şingırav hışşın, uroқ puşlanzan, қoridor şapla şıplanza yulat'./
Zilden sonra, ders başlayınca koridor böyle sessizleşiyor.

Әс хәв ман **хыҫҫән** хәпарнине никам та курмарә-и? (S 40: 36)
/es hıv man hışşın hıbarnine niğam da қurmarı-i?/
Senin benden sonra yukarıya çıktığını kimse görmedi mi?

Хыҫҫән, kuvetlendirme edatıyla birlikte de kullanılabilir: **хыҫҫәнах**.

Сан **хыҗҗанах** акă мана та илӗҗ, нумай усрамӗҗ кунта. (VTҗ 57: 29-30)

/san hıŋŋanaħ aġi mana da ilıŋ, numay usramıŋ ħunda./

Senden sonra işte beni de alacaklar, çok bırakmayacaklar burada.

6.3.2.19. **қаҗа** /ħaja/

Yalın haldeki zaman kelimelerinden sonra gelen bu edat ‘*boyu, boyunca*’ anlamıyla süreç gösterme işlevine sahiptir.

Хӗл қаҗа **ӗҗлени**, сулӗсене антарса асапланни пирӗн — сая кайрӗ... (Aҗ 82: 33-34)

/ħıl ħaja işleni, sulızene andarza azaplanni pirin – saya ħayrı./

Kış boyu çalıştığımız, salları (suya) indirip sıkıntı çektiğimiz boşa gitti.

Edat kuvvetlendirme edatı [-aħ] ile de kullanılmaktadır.

Эпӗ җав җул **җу қаҗах** чирлесе ыртрӗм. (Aҗ 12: 8-9)

/ebı ħav ħul ŋu ħajaħ ħirleze vırtım./

Ben o yaz boyunca hasta yattım.

6.3.2.20. **җинчен** /ŋincen/

İsimlerle yalın halde; kişi ve işaret zamirleri ile kullanımında ilgi durumu gerektiren bu edat, ilgililik, aitlik gösterme işleviyle TT’ye ‘*hakkında, dair*’ şeklinde veya belirtme hal ekiyle aktarılabilir.

Яккун авланма вӗхӗт **җитни җинчен**, ун юратӗвӗ **җинчен** сӗмаха шутарса калаҗрӗм. (ТТҗ 14: 30-31)

/yaħkun avlanma vıħıt ŋitni ŋincen, un yuradıvı ŋincen sımaħa ŋudarza ħalaŋım./

Yakku’nun evlenme vakti geldiğine dair, onun sevgisine dair sözler söyleyip konuştum.

Ўсӗр арҗынсем **мӗн җинчен** калаҗчӗр? (S 76: 12)

/üzır arjnzem mın ŋincen ħalaŋçır?/

Sarhoş erkekler ne hakkında konuşunlar.

Паян ӗҗре кунӗпе **җакӗн җинчен** калаҗрӗҗ-җке. (S 228: 29)

/payan işre ħunıbe ŋaġın ŋincen ħalaŋrıŋ-ŋke./

Bugün işte, bütün gün bunun hakkında konuştular.

Хӗвӗр пирки җеҗ мар, **пирӗн җинчен** те шутлӗр. (S 398: 13)

/ħıvır pirgi ŋeŋ mar, pirin ŋincen de ŋıtlır./

Sadece kendiniz hakkında değil, bizim için de düşünün.

җинчен, kuvvetlendirme edatıyla da kullanılabilir: **җинченех**.

Эпӗ Ваҗук **җинченех** шухӗшлатӗп. (İҮ 140: 3-4)

/ebı vaŋuħ ŋinceneħ ŋuħıŋladıp./

Ben Vaşuk hakkında / Vaşuk’u düşünüyorum.

6.3.2.21. майлах /maylaḥ/

Yalın haldeki isimlerden sonra kullanılan bu edat, benzerlik gösterme işleviyle TT'ye 'gibi' edatıyla aktarılabilir.

Ўкерчәк ҫине пәхаттам та, ҫав шуйттан сәнә **Касак Ваҫси майлах** туйғанатчә. (Аҫ 34: 26-27)

/ügerçik ʃine pıḥattım da, ʃav ʃuyttan sını ʃazaq vaʃsi maylaḥ tuyınatçı./
*Resme bakıyordum da, bu şeytanın yüzü **Kasak Vaʃsi gibi** geliyordu.*

Ҫырәва вәл пәр ырәнта сиктерсе хәварнине шута илмесен **кәлтәксәр майлах** вуласа пачә, анчах сиктерсе хәварнә йәркесемшән әна тепәртақран ытларах та намәс түрәҫ. (УН 111: 36-39)

/ʃırıva vıl pır vırında sikterze ḥıvarnine ʃuda ilmezen ʃıldıksır maylaḥ vulaza paçı, ancaḥ sikterze ḥıvarnı yırgezemjın ina tepirtaqrان ıtlarah da namıs turıʃ./

O, mektubu bir yerde atladığını hesaba katmazsak eksiksiz gibi okudu, ancak atladığı satır için biraz sonra onu çok rezil ettiler.

6.3.2.22. Май /may/

Yalın ve yönelme-belirtme halindeki isimlerden sonra kullanılan bu edat, 'göre, uygun olarak; devamda' şeklinde aktarılabilir.

Ҫула май Чәшқасси вәрманне кәрсе мәйәр татрәмәр. (Аҫ 163: 35-36)

/ʃula may ʃıʃqassi vırmanne kırze miyır tatrımır./

***Yola göre, yola uygun olarak** Ҫaʃqassi ormanına girip fındık topladık.*

Кайәкәсем вәсем никама та сәтәр тумаҫҫә, — терә мучи, ҫавантах сәмах **май** хушса хучә: — Асәрханәр-ха, хәвәра тем ан пултәр... (ІҮ 54: 36-38)

/ḥayıgızem vızem niğama da sıtır tumaʃşı, - terı mucı, ʃavındaḥ sımah may ḥuʃsa ḥucı: - azırḥanır-ḥa, ḥıvıra tem an puldır.../

*Kuʃlar kimseye zarar vermezler, dedi amca, orada söze **devamda** ekledi: dikkat edin, kendinize bir şey olmasın.*

6.3.2.23. Тесе /teze/

Bu son çekim edatı *sebeup, amaç, durum* bildirme anlamlarındadır. TT'deki 'diye' son çekim edatıyla denktir. Bu edat, TT'ye zaman zaman 'olarak' ve 'için' biçimleriyle de aktarılabilir.

Хәр ача ҫуралә тесе шухәшласанах хәрарәмән пичә-күҫә тәксәмленнә, инкек пулассине сиснә пек, унән әш вәрқама тапратнә. (Аҫ 6: 21-23)

/ḥır aca ʃuralı teze ʃuḥıʃlazanaḥ ḥırarımın picı-ḥuʃı tiksımlenni, ingek pulassine sizni pek, unın iş vırğama tapratni./

*Kız çocuk doğacak **diye** düşününce kadının yüzünün gözünün rengi kaçmış, sıkıntı olacağını sezmiş gibi içi acımaya başlamış.*

Уйăхран-уйăх ҫурăран Мерккур хайне руль умѐнче мар, сѐтел хушшинче лармах ҫуралнă **ҫын тесе** шутлама пуҫларѐ. (P 4: 39-41)

/uyıḡran-uyıḡ ṣurıran merḡḡur ḡıyne rul' umınce mar, sıdel ḡuṣṣınce larmaḡ ṣuranlı ṣın teze ŗutlama puṣları./

*Bir, bir buçuk ay sonra Merkkur kendisini direksiyonda değil, masada oturmak için doğmuş bir **kişi** olarak düşünmeye başladı.*

Ҫакăн хыҫҫăн Ильхама вѐренекенсем те, вѐрентекенсем те **Ильхам тесе** мар, **Илья тесе** чѐнме пуҫларѐҫ. (P 8: 38-39)

/ṣaęın hıṣṣın il'ḡama vırnegenzem de, vırendegenzem de il'ḡam teze mar, il'ya teze çınme puṣlarıṣ./

*Bunun ardından İlham'a öğrenciler de, öğretmenler de **İlham diye** değil, **İlya diye** seslenmeye başladılar.*

Bu edat [eh] kuvvetlendirme edatıyla da kullanılmaktadır.

Укахви вара ҫав каҫхине кăшт кăмăла **уҫма тесех** урама тухрѐ. (UH 105: 35-36)

/uḡaḡvi vara ṣav ḡaṣhine ḡıṣt ḡımıla uṣma tezeh urama tuḡrı./

*Ukahvi o akşam biraz gönlünü **ferahlatmak için** sokağa çıktı.*

6.3.2.24. вара /vara/

Son çekim edatından başka çeşitli fonksiyonlara da sahip olan bu edat çıkma durumu ekinden sonra kullanılır. TT.'ye 'sonra', 'itibaren' yapısıyla aktarılabilir.

Ҫав самантран вара манăн — урăх никам та мар! (İY 136: 29)

/ṣav samantran vara manın - urıḡ niğam da mar./

***Ṣu andan sonra**, benim başka bir şeyim değil.*

6.3.2.25. пуҫне /puṣne/

Başkalık, ayrılık gösterme işleviyle çıkma durumu veya {-SĂr} yokluk eki ile kullanılmaktadır. TT.'deki *başka* edatının dengidir.

Хисеплеҫҫѐ, чун-чѐререн юратаҫҫѐ ентешѐсем а̀на: **шкултан пуҫне**, ытти пысăк пулăшу та панă-ҫке. (KA 388: 33-34)

/hizepleṣṣı, çun-çıreren yuradaṣṣı yendejēzem ina: ṣḡuldan puṣne, itti pızıḡ pulıju da panı-ṣke./

*Hemşerileri onu gönülden seviyorlar, saygı gösteriyorlar: **okuldan başka**, büyük bir yardım daha etti./*

Пүлѐмѐсѐр пуҫне залѐ те пур иккен. (VTṢ 234: 28)

/pülēmēzēr puṣne zalē de pur ikken./

Odasından başka salonu da varmış.

6.3.2.26. пусласа /puşlaza/

Zaman ve yer bakımından başlangıç noktasını gösteren bu çekim edatı, çıkma durumuyla kullanılmaktadır. TT.ye ‘*itibaren; başlayarak*’ yapıları ve çıkma durumu ekiyle aktarılabilir.

Пёрре, такама кётсе тәнә чухне, **умёнчен пусласа** вёсне җитиех вуларәм. (P 210: 18-19)

/përre, tağama kıtse tññ çuħne, umñncen puşlaza vıñne şidiyeh vularım./
*Bir keresinde, birini beklediğim sırada, **baştan** sona kadar okudum.*

Паянтан пусласа санән асу җук! (ТТҢ 253: 39)

/payandan puşlaza sanñ aju şuķ!/
***Bugünden itibaren** senin baban yok!*

6.3.2.27. тавра /tavra/

İsimlerle yalın, zamirlerle ilgi durumunda kullanılan bu edat yer göstermektedir. TT.ye buluma durumu eki veya ‘*civarında, etrafında*’ yapısıyla aktarılabilir.

Сәмаха **пуҗ тавра** шухәшламасәр пат персе ямасть. (КА 137: 24-26)

/sımaħa puş tavra şuħıñlamazır pat perze yamast’./
*Lafı **kafasında** düşünmeden pat diye söylemez.*

Туристсем пурте **Меркурий Данилович тавра** пуҗтарәнчәҗ. (P 141: 2-3)

/turistem purde Merķuriy daniloviç tavra puştarñncıñ./
*Turistlerin hepsi **Merkuriy Daniloviç’in etrafında** toplandılar.*

Хапха умёнче **вёсен тавра** тата темиҗе җын пуҗтарәнать. (АЕТ 74: 28)

/ħapħa umñnce vizen tavra tada temije şın puştarñnat’./
*Kapının önünde **onların civarında** birkaç kişi daha toplanıyor.*

7. SONUÇ

Çuvaş Türkçesinin şekil bilgisinin çekim özelliklerini ele aldığımız çalışmamızın sonuçlarını, tezimizin kısımlarına uygun olarak madde madde olarak ele almak uygun olacaktır.

İsim

1. Çuvaş Türkçesi çokluk eki bakımından GT'den tamamen farklıdır. Çuvaş Türkçesinde çokluk eki {+Sem} biçimindeyken, geri kalan bütün Türk dili kollarında ET {+lAr} biçimi kullanılmaktadır. Bu ekin, Volga Bulgarcasında mevcut olması, {+lAr} biçimine ait en ufak bir izin bulunmayışı, {+Sem} biçiminin önceden beri var olduğunu göstermektedir.

2. Çuvaş Türkçesinin iyelik biçimlerinde GT için geçerli morfolojik yolun yanında, ilgi hâli ekli kişi zamiri ve yalın hâldeki addan oluşan söz dizimi yolunun daha işlek olduğunu görmekteyiz.

Çuvaş Türkçesinin iyelik ekleri, kendi tarihsel gelişimine göre, GT ile denktir.

3. Çuvaş Türkçesinde isim hâllerinin sayısı diğer Türk lehçelerine oranla daha fazladır. Bu sahada, son çekim edatlarının ekleşmesi sonucunda ortaya çıkmış başka hâl biçimleri de mevcuttur.

Çuvaş Türkçesinde yönelme ve belirtme hâlleri tek bir ekle kurulmaktadır. Bu hâdise, ses değişimleri neticesinde oluşmuş olmalıdır.

4. Çuvaş Türkçesinin soru biçimleri GT {-MX} şeklinden farklı biçimbirimlerle işaretlenmektedir. Çuvaş Türkçesinde, anlam özelliklerine göre, soru eki, {i}, {Ŗi}, {im}, {Ŗim} biçimlerine sahiptir.

Sıfat

5. Çuvaş Türkçesindeki sıfat kullanımı GT ile denktir. Ancak, KVK^Å düzenindeki sıfatlarda, son sesteki /ã/, /ẽ/ sesleri düşerek de kullanılabilir.

Ayrıca, Çuvaş Türkçesinde sıfatlar isimleştirilirken teklik 3. kişi iyelik eki oldukça işlek bir biçimde kullanılmaktadır. Bu ek, iyelik eki özelliğini yitirerek bir

belirtme eki işlevi kazanmıştır. Ekin ses-biçim görünümü de iyelik eki olarak kullanımından farklıdır.

Zamir

6. Çuvaş Türkçesi, kişi zamirlerinde, GT'ye bakılınca asli şekilleri daha iyi korumaktadır. Ana Altayca'da kişi zamirleri yalın ve çekimli hâllerde farklı biçimlere sahipken, GT çekimli biçimleri genelleştirerek tek bir kişi zamiri şekline geçmiştir. Oysa Çuvaş Türkçesinde kişi zamirleri yalın ve çekimli hâllerde birbirinden farklıdır.

Çuvaş Türkçesinin teklik-çokluk 1.ve 2. kişi zamirlerinin yalın biçimlerinde deiktik bir [e-]'nin varlığı söz konusudur.

7. Çuvaş Türkçesinin dönüşlülük zamirleri GT *öz, kentü, bod* düzleminden farklı, İran dillerinden kopyalandığı düşünülen bir ***ha** biçimine sahiptir. Söz konusu zamirin şahıslara göre çekimi GT'de olduğu gibi iyelik ekleri ile yapılmaktadır.

Zarf

8. Çuvaş Türkçesinin zarf sistemi GT ile herhangi bir farklılığa sahip değildir. Ancak bu sahanın zarf kadrosu kendi leksikolojik gelişimine göre farklılıklara sahiptir.

Fiil

9. Çuvaş Türkçesinde şahıs ekleri GT'de olduğu gibi, iyelik ekleri, kişi zamirleri ve emir ekleri kaynaklıdır.

10. Çuvaş Türkçesinde şimdiki zaman kategorisi kendine has bir biçime sahip değildir. Bu sahada şimdiki ve geniş zaman tek bir biçime sahiptir. Diğer zaman kategorileri GT ile denktir.

11. Çuvaş Türkçesinde gereklilik biçimi iki, istek biçimi ise beş biçime sahiptir. Bu sahada şart kipi {-SAn} zarf-fiil eki ile kurulmaktadır. Bu sahada, GT mevcut olmayan “Bırakım Kipi” mevcuttur.

Emir kipi, GT olduğu gibi her şahısta ayrı bir biçimbirime sahiptir. Bu kipin olumsuz teklik-çokluk 1. ve 2. kişi çekimlerinde Türk dil sisteminde yer almayan [an] şeklinde olumsuzluk ifadesi sağlayan bir ön edat ortaya çıkmaktadır.

12. Çuvaş Türkçesinde fiillerin birleşik çekimlerinde GT'de olduğu gibi kurallı bir yardımcı fiil kullanımı mevcut değildir. Sadece hikaye birleşik zaman çekimlerinde ET *erti* biçimiyle denk olan {- (ç)çĭ} biçimi mevcuttur. Şart birleşik zamanlar, **pul-** 'ol-' fiili üzerine, {-SAn} ekinin getirilmesi ile oluşmuş biçimler aracılığı ile kurulmaktadır. Rivayet çekimlerinde ise, **tet**, **teşşĭ**, **ikken**, **imġ** gibi gramerleşmiş biçimler kullanılır.

13. Çuvaş Türkçesinde mastar eki olarak {-mA} ve {-mAŞKĭn} biçimleri gösterilmektedir. Bu biçimlerden {-mAŞKĭn}, aslında zarf-fiil ekinden başka bir şey değildir. {-mA} eki ise, mastar eki işlevinin yanında çok sayıda işleve sahip olması nedeniyle zayıflamıştır. Günümüz Çuvaş Türkçesinde mastar eki olarak {-ni} biçimi oldukça işlek olarak kullanılmaktadır. {-ni} ekinin yanında {-Assi} biçimi de mastar eki işlevinde kullanılmaktadır.

14. Çuvaş Türkçesinin sekiz sıfat-fiil biçimi mevcuttur. Bu biçimlerden {-mAllA} eki {-mAlli} şekline de sahiptir. Çuvaş Türkçesinin sıfat-fiil eklerinin Oğuz Türkçesi karakterli olduğu görülmektedir.

15. Çuvaş Türkçesi zarf-fiil ekleri bakımından oldukça zengindir. Çalışmamızda bu sahada kullanılmakta olan toplam otuz beş zarf-fiil biçimi tespit ettik. Çuvaş Türkçesinin zarf teşkil yollarının oldukça işlek olması, bu kadar zengin bir zarf-fiil kadrosu oluşturmada oldukça etkilidir.

Edat

16. Çuvaş Türkçesinin edat sistemi GT ile büyük farklılıklara sahip değildir. Bu sahada işaret zamirlerinin kuvvetlendirme edatı olarak kullanıldığı görülmektedir.

Çuvaş Türkçesi son çekim edatları bakımından GT ile aynı şekillere sahip olduğu gibi, kendine has biçimlere de sahiptir.

Genel Değerlendirme

1. Çuvaş Türkçesi Türk dil ailesinden en erken ayrılan kol olmasına rağmen çekim sistemi GT ile denktir. Ancak bu lehçenin çok uzun bir süredir Fin dilleri olan Marice (Çeremisce), Mordvince, Udmurtça ile komşu olması, Çuvaşçaya Türk dışı

unsurların yerleşmesine yol açmıştır. Bu şekilde Türk dili sisteminde mevcut olmayan [an] olumsuzluk ön edatı gibi biçimler bu lehçeye girmiştir.

2. Çuvaş alfabesinin, bu lehçenin ses düzenini iyi yansıtmaması neticesinde kimi biçimbirimler hakkında yanlış bilgiler ortaya çıkmıştır. Örn. Tek bir biçime sahip olduğu söylenen **{+cem}** çokluk ekinin aslında [+sem] ve [+zem] şeklinde iki değişken biçime sahip olduğu görülmektedir. Yine bunun gibi, bulunma durumu eki için gösterilen **[+ta], [+te]** biçimlerinin tonsuz ünsüzlere sahip biçimler olmadığı; bu eklerin aslında [+da], [+de] şeklinde oldukları ortaya çıkmaktadır.

3. Çuvaş Türkçesinin ses-biçim görünümüleri GT'den oldukça farklı bir sisteme sahiptir. Bu sahada yardımcı ses kullanımı oldukça nadirdir.

KAYNAKÇA

- ABONDOLO, Daniel (ed.) (1998) *The Uralic Languages*, New York: Routledge.
- ADALI, Oya (2004) *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler*, İstanbul: Papatya Yayıncılık.
- ADAMOVIÇ, M. (1984) “Deiktika im Tschuwaschischen” *Central Asiatic Journal*, S. 28, s. 1-10.
- AGYAGASI, K. (1982) “On the Edition of Chuvash Literary Sources” *Chuvash Studies*, Budapeşte, s. 7-18.
- AHMANOVA, O. S. (1966) *Slovar’ Lingvističeskih Terminov*, Moskova: İzdatel’stvo Sovyetskaya Entsiklopediya.
- AHMET’YANOV, R. G. (1978) *Sravnitel’noye-İssledovaniye Tatarskogo i Çuvaşskogo Yazıkov (Fonetika i Leksika)*, Moskva: Nauka.
- ALEKSEYEV, Andrey Alekseyeviç (2002) *Çıvaş Çilhin Orfografi Slovarı*, Şupaşkar: Çıvaş Kineke İzdatel’stvi.
- ANDREYEV, İ. A. (1961) *Priçastie v Çuvaşskom Yazıke*, Çeboksarı: Çuvaşskoe Gosudarstvenoe İzdatel’stvo.
- ANDREYEV, İ. A. (1966) “Çuvaşskiy Yazık” *Yazıki Narodov SSSR 2, Tyurkskiye Yazıki*, Moskva: s. 43-63.
- ANDREYEV, İ. A. (2002) *Çuvaşskiy Yazık: Praktiçeskiy Kurs*, Çeboksarı: Çuvaşskoe Knijnoe İzdatel’stvo.
- ANDREYEV, İ. A.; PETROV, N. P. (Red.) (1971) *Russko-Çuvaşskiy Slovar’*, Moskova, İzdatel’stvo Sovyetskaya Entsiklopediya.
- ANDREYEV, İ. A.; GORŞKOV, A. Ye.; İVANOV, A. İ. vd. (1985) *Çuvaşskogo- Russkiy Slovar’*, Moskva: Russkiy Yazık.
- ANDREEV, N. A. (1957a) “İmya Suşçestvitel’noye” *Materialı po Grammatike Sovremennogo Çuvaşskogo Yazıka*, Çeboksarı: Çuvaşgosizdat, s. 5-61.
- ANDREEV, N. A. (1957b) “İmya Prilagatel’noye” *Materialı po Grammatike Sovremennogo Çuvaşskogo Yazıka*, Çeboksarı: Çuvaşgosizdat, s. 62-106.
- ANDREEV, N. A. (1957c) “İmya Çislitel’noye” *Materialı po Grammatike Sovremennogo Çuvaşskogo Yazıka*, Çeboksarı: Çuvaşgosizdat, s. 107-123.
- ANDREEV, N. A. (1957d) “Mestoimeniye” *Materialı po Grammatike Sovremennogo Çuvaşskogo Yazıka*, Çeboksarı: Çuvaşgosizdat, s. 124-150.
- ANDREEV, N. A. (1982) “Affiksı Çuvaşskogo Yazıka” *Nauçno-İssledovatel’skiy İstitut Yazıka, Literaturı i İstorii pri Sovete Ministrov Çuvaşskoy ASSR, Zapiski*. Vıpusk 6, Çeboksarı, s. 166-195.
- ANDREYEV, V. V.; DANILOVA, M. G. (2001) *Çıvaş Terminologiyı: Pığımışle İytusem, Çilhe Pılñm Terminžem, Vırenü Posobiyı*, Şupaşkar: İzdatel’stvo Çuvaşskogo Gosuniversiteta;

ARAT, R. Rahmeti (1953) "Türk Şivelerinin Tasnifi" *Türkiyat Mecmuası*, X, s.59-138+1.

ARIK, Durmuş (2005) *Hıristiyanlaştırılan Türkler (Çuvaşlar)*, Ankara: Aziz Andaç Yayınları.

AŞMARİN, N[ikolay] İ[vanoviç] (1898) *Materialı dlya İssledovaniya Çuvaşskogo Yazıka*, Kazan: Tipo-litografiya İmperatorskago Universiteta.

AŞMARİN, N[ikolay] İ[vanoviç] (1994-2000) *Slovar' Çuvaşskogo Yazıka – Çıvaş Şimahışem Kñeki*, 17 Cilt, Çeboksarı: Russika, Tıpkıbasım.

ATA, Aysu (2002) *Harezmi-Altın Ordu Türkçesi*, İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 36.

BANG KAUP, W. (1980) *Berlindeki Macar Enstitüsünden Türkoloji Mektupları*, (Çev. Şinasi TEKİN), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

BASKAKOV, N. A. (1952) *Karakalpakskiy Yazık II: Fonetika i Morfologiya (Çast' Pervaya)*, Moskva: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.

BASKAKOV, N. A. (1966) *Yazıki Narodov SSSR - II: Tyurkskie Yazıki*, Moskva: Nauka.

BASKAKOV, N. A. (1975) *Grammatika Hakasskogo Yazıka*, Moskva: İzdatel'stvo Nauka.

BENZİNG, Johannes (1943) *Kleine Einführung in die tschuwaschische Sprache*, Berlin.

BENZİNG, Johannes (1959a) "Das Tschuwaschische" *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Wiesbaden: Steiner, s. 695-751.

BENZİNG, Johannes (1959b) "Das Hunnische, DonauBölgarische und WolgaBölgarische" *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Wiesbaden: Steiner, s.687-695.

BENZİNG, Johannes (1988) "Türk Dillerinin Sınıflandırılması I", (Çev. R. KÜÇÜKBOYACI) *Tarihî Türk Şiveleri*, Ankara: TKAE Yayınları, İlaveli 2. baskı, s. 1-7.

BENZİNG, Johannes (1993) *Bölgarish-tschuwaschische Studien*, (Herausgegeben von Claus Schönig), Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

BENZİNG, Johannes (2005) "Çuvaşça" (Çev. Zeki KAYMAZ), *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt V, Sayı 2, s. 303-309.

BAYRAM, Bülent (2007) *Çuvaş Türkçesi – Türkiye Türkçesi Sözlük*, Konya: Tablet Yayınları.

BODROGLİGETİ, András J. E. (2001) *A Grammar of Chagatay*, Münih: Lincom Europa.

BODROGLİGETİ, András J. E. (2003) *An Academic Reference Grammar of Modern Literary Uzbek I-II*, Münih: Lincom Europa.

BUBENİK, Vit (1999) *An Introduction to the Study of Morphology*, München: Lincom Europa.

BUDENZ, József (1862) “Czuvas Közlések és tanulmányok, I Czikk” *Nyelvtudományi Közlemények*, s. 200-268.; Budenz, J. (1862) “Czuvas Közlések és tanulmányok, II Czikk” *Nyelvtudományi Közlemények*, s. 353-433.; Budenz, J. (1862) “Czuvas Közlések és tanulmányok, III Czikk” *Nyelvtudományi Közlemények*, s. 14-68.

BURAN, Ahmet (1999) “Türkçede İsim Çekimi Ekleri” *Türk Gramerinin Sorunları II*, Ankara: TDK. s. 263-277.

CEYLAN, Emine (1994) “Die Sprache der wolgabolgarischen Inschriften, Marcel Erdal, Turcologica; Bd. 13. Otto Harrassowitz. Wiesbaden 1993, 172 s.” *Türk Dilleri Araştırmaları*, Cilt 4, s. 229-231.

CEYLAN, Emine (1997) *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

CLARK, Larry (1998) *Turkmen Reference Grammar*, Wiesbaden: Harrassowitz.

CLARK, Larry (1998) “Chuvash”, *Turkic Languages*, (Edited by Lars Johanson and Éva Ágnes Csató), New York: Routledge, s. 434-452.

CLAUSON, Sir Gerard (1972) *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.

CLAUSON, Gerard (2002) *Studies in Turkic and Mongolic Linguistics*, New York: Routledge.

COŞKUN, Volkan (2000) *Özbek Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

DEGTYARYOV, G. A.; LEBEDEV, E. Ye. (1996) *Çuvaşsko-Turetsko-Russkiy Razgovornik*, Çeboksarı; Çuvaşskoye Knijnoye İzdatel'stvo.

DİLÂÇAR, A (1989) “Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihi” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1971*, Ankara, 2. Bas..

DIRENKOVA, N. P. (1940) *Grammatika Oyrotskogo Yazıka*, Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.

DMİTRİEV, N. K. (1940) *Grammatika Kumukskogo Yazıka*, Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.

DMİTRİEV, N. K. (1948) *Grammatika Başkirkского Yazıka*, Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.

DMİTRİEV, N. K. (ed.) (1951) *Russko-Çuvaşskiy Slovar'*, Moskova.

DMİTRİEV, N. K., GORSKIY, S. P. (1951) “Kratkiy Grammatičeskiy Oçerk Çuvaşskogo Yazıka” *Russko-Çuvaşskiy Slovar'*, Moskova, s. 872-896.

DOBROLYUBOV, İ. A. (1879) *Oznakomleniye s fonetikoy i formami çuvaşskogo yazıka posredstvom razbora i perevoda original'nih çuvaşskih statey*, Kazan.

DOERFER, Gerhard (1988) *Grammatik des Chaladsch*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

ECKMANN, János (1988) *Çağatayca El Kitabı*, (Çev. Günay KARAAĞAÇ), İstanbul : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

ERASLAN, Kemal (1980) *Eski Türkçe'de İsim-Fiiller*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

ERCİLASUN, Ahmet B. (1984) *Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-*, Ankara: Gazi Üniversitesi.

ERCİLASUN, Ahmet B. (2006) *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 3. baskı.

ERDAL, Marcel (1991) *Old Turkic Word Formation I-II*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

ERDAL, Marcel (1993) *Die Sprache der wolgabolgarischen Inschriften*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

ERDAL, Marcel (2004) *A Grammar of Old Turkic*, Leiden: Brill.

ERĞİN, Muharrem (1993) *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Basım, 21. Baskı.

ERSOY, Feyzi (2008) “Çuvaş Türkçesi” *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. A. B. ERCİLASUN), Ankara: Akçağ Yayınları, s. 1285-1339.

FEDOTOV, M[ihail] R[omanoviç] (1963) *Sredstva Virajeniya Modal'nosti v Çuvaşskom Yazıke*, Çeboksarı: Çuvaşkingoizdat.

FEDOTOV, M[ihail] R[omanoviç] (1980) *Çuvaşskiy Yazık v Sem'ye Altayskih Yazıkov (I)*, Çeboksarı: Çuvaşskoe Knijnoe İzdatel'stvo.

FEDOTOV, M[ihail] R[omanoviç] (1983) *Çuvaşskiy Yazık v Sem'ye Altayskih Yazıkov (II)*, Çeboksarı: Çuvaşskoe Knijnoe İzdatel'stvo.

FEDOTOV, M[ihail] R[omanoviç] (1986) *Çuvaşskiy Yazık v Sem'ye Altayskih Yazıkov (III)*, Çeboksarı: Çuvaşskoe Knijnoe İzdatel'stvo.

FEDOTOV, M[ihail] R[omanoviç] (1996a) *Çuvaşskiy Yazık: İstoki Otnoşenie k Altayskim i Finno-Ugorskim Yazıkam, İstoriçeskaya Grammatika*: Çeboksarı: İzdatel'stvo Çuvaşskogo Universiteta.

FEDOTOV, M. R. (1996b) *Etimologiçeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka I-II*, Çeboksarı: Çuvaşskiy Gosudarstvenniy İstitut Gumanitarnih Nauk.

FEDOTOV, M. R. (2000) *İssledovately çuvaşskogo yazıka*, Çeboksarı: ÇGU.

GABAİN, A. von, (1995) *Eski Türkçenin Grameri*, Çeviren: Mehmet AKALIN, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2. Baskı.

GOLDEN, Peter B. (2002) *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (Çeviren: Osman KARATAY) Ankara, KaraM Yayınları.

GORSKİY, S. P. (1959) *Oçerki po İstorii Çuvaşskogo Literaturnogo Yazıka, Dooktyabr'skogo Perioda*, Çeboksarı: Çuvaşskoe Gosudarstvennoe İzdatel'stvo.

GRIGOROVİÇ, Veniamin Putsek (1769) *Soçineniya, prinadlejaşçıye k grammatike çuvaşskogo yazıka*, Moskova.

GÜRSOY-NASKALI, Emine (1997) *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

GÜLENSOY, Tuncer (2004) *Kırgız Türkçesi Grameri I (Ses Bilgisi-Şekil Bilgisi)*, Bişkek-Kayseri, Erciyes Üniversitesi Yayınları.

HAKİMZYANOV, F[arid] S[abirzyanoviç] (1978) *Yazık Epitaftıy Voljskih Bulgar*, Moskva: Nauka.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1991) *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1996) *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1997) *Harezmi Türkçesi ve Grameri*, Ankara: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

HAMILTON, James (1997) "Tokuz-Oğuz ve On-Uygur" *Türk Dilleri Araştırmaları*, C. 7, s. 187-232.

HESSELBÄCK, André (2005) *Tatar and Chuvash Code-copies in Mari*, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.

HVEDİRİ, Timuhha (1928) *Çävaş Çěłhiyěň Grammatikě*, Şubaşkar.

İSHAKOV, G. F.; PAL'MBAH A. A. (1961) *Grammatika Tuvinskogo Yazıka – Fonetika i Morfoloji*, Moskva: İzdatel'stvo Vostočnoy Literaturı.

İVANOV, Vitaliy (2005) *Etničeskaya Geografiya Çuvaskogo Naroda*, Çeboksarı: Çuvaşskoe Knijnoe İzdatel'stvo.

İVANOVA, A. M., vd. (2008) *Çılhe terminışen çıvaşla-vırışla-nimışle-akılçanla slovarı*, Şubaşkar.

JANHUNEN, Juha (ed.) (2003) *The Mongolic Languages*, New York: Routledge.

JOHANSON, Lars (1991) *Linguistische Beiträge zur Gesamtturkologie*, Budapest: Akadémiai Kiadó.

JOHANSON, Lars (1998b) "The Structure of Turkic", *The Turkic Languages*, New York: Routledge, s. 81-125

JOHANSON, Lars (1998b) "The History of Turkic", *The Turkic Languages*, New York: Routledge, s. 81-125

KAHRAMAN, Tahir (1999) "Çağdaş Türkiye Türkçesinde Ad Çekimi Eklerinin Kullanım Özellikleri ve İşlevleri" *Türk Gramerinin Sorunları II*, Ankara: TDK, s. 278-297.

KASAPOĞLU ÇENGEL, Hülya (2005) *Kırgız Türkçesi Grameri: Ses ve Şekil Bilgisi*, Ankara: Akçağ Yayınları.

KAŞGARLI, Sultan Mahmut (1992) *Modern Uygur Türkçesi Grameri*, İstanbul: Orkun Yayınevi.

KLAPROTH (1828) “Comparaison de la Langue des Tchouvaches avec les Idiomes turks”, *Nouveau Journal Asiatique*, 1828, Tome I, s. 237-246

KOCASAVAŞ, Yıldız (2004) *Türkçede Şahıs Zamirleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KONONOV, A. N. (1972) *İstoriya izuçeniya tyurkskih yazıkov v Rossii. Dooktyabr'skiy period*, Leningrad: Nauka.

KORKMAZ, Zeynep (1969) “-ası/-esi Gelecek Zaman İsim-Fiil (participium) Ekinin Yapısı Üzerine” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten 1968*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 31-38.

KORKMAZ, Zeynep (2003a) *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KORKMAZ, Zeynep (2003b) *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, Genişletilmiş 2. Baskı.

KONONOV, A. N. (1982) *İstoriya İzuçeniya Tyurkskih Yazıkov V Rossii*, Leningrad: İzdatel'stvo Nauka.

KORKİNA, E. İ., vd. (1982) *Grammatika Sovremennogo Yakutskogo Literaturnogo Yazıka, Fonetika i Morfologiya*, Moskva: Nauka.

KORMUŞİN, İ. V. (1984) *Sistemi Vremen Glagola v Altayskih Yazıkah*, Moskva: İzdatel'stvo Nauka.

KORNILOV, G. E. (1984) *İmitativi v Çuvaşskom Yazıke*, Çeboksarı; Çuvaşskoye Knijnoye İzdatel'stvo.

KOTLEYEV, V. İ. (1981) *Çıvaş Çılhin Sası Tüim: Fonologi Oçergı*, Şupaşkar: Çıvaş Kİneke İzdatel'stvi.

KRUEGER, John R. (1961) *Chuvash Manual –Introduction, Grammar, Reader and Vocabulary*, Bloomington: Indiana University Publications.

KRUEGER, John R. (1977) *Tuvan Manual – Area Handbook, Grammar, Reader, Glossary, Bibliography*, Bloomington: Indiana University Publications.

LEBEDEV, N. A. (1897) *Posobiye k İzuçeniyu Çuvaşskogo Yazıka*, Kazan.

LEVESQUE (1825) “Grammaire abrégée de la langue des Tchouvaches”, *Journal Asiatique*, Tome V, s. 213-224; 267-276.

LEVİTSKAYA, L. S., (1976) *İstoriçeskaya Morfologiya Çuvaşskogo Yazıka*, Moskva: Nauka.

Li, Yong-Söng, (2004) *Türk Dillerinde Sontakılar*, İstanbul: Yayımlayan: Mehmet ÖLMEZ.

LUKOYANOV, G[eral'd] V[asil'yeviç] (1973) *Mariyskiye Zaimstvovaniya v Çuvaşskom Yazıke*, Çeboksarı: Çuvaşskoe Knijnoe İzdatel'stvo.

LUUTONEN, Jorma (1999) "The History of Permian, Mari and Chuvash plural suffixes in the light of Indo-Aryan parallels" *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, S. 88, s. 73-101.

MATTAYEV, T. M. (1919) *Grammatika Çuvaşskogo Yazıka*, Simbirsk, 1919.

MENGES, Karl H. (1988) "Türk Dillerinin Sınıflandırılması II", (Çev. R. KÜÇÜKBOYACI) *Tarihî Türk Şiveleri*, Ankara: TKAE Yayınları, İlaveli 2. Baskı, s. 7-14.

MENGES, Karl H. (1995) *The Turkic Languages and Peoples*, Wiesbaden: Harrassowitz, Gözden geçirilmiş 2. baskı.

MUSAEV, K[enesbay] M[usaeviç], (1964) *Grammatika Karaimskogo Yazıka; Fonetika i Morfolojiya*, Moskva: İzdatel'stvo Nauka.

ÖNER, Mustafa (1998) *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÖNER, Mustafa (2007) "Türkçede -prAK Zarf-Fiili" *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 3, s. 68-73.

ÖZKAN, Nevzat (1996) *Gagavuz Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÖZTÜRK, Rıdvan (1997) *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÖZTÜRK, Rıdvan (2005) *Özbek Türkçesi El Kitabı*, Konya: Çizgi Kitabevi.

PAASONEN, H[eikki] (1950) *Çuvaş Sözlüğü*, İstanbul: Horoz Basımevi.

PAMİR DIETRICH, Ayşe (2001) *Slovar' Lingvistiçeskih Terminov*, İstanbul: Multilingual Yayınları.

PAVLOV, İ. P., (1953) *Deyepriçastiya v Çuvaşskom Yazıke i ih Sintaksiçeskiye Funksii*, (Avtoferat Dissertatsiya), Moskova.

PAVLOV, İ. P., (1957a) "Deyepriçastiye" *Materialı po Grammatike Sovremennogo Çuvaşskogo Yazıka*, Çeboksarı: Çuvaşgosizdat, s. 240-272.

PAVLOV, İ. P., (1957b) "Poslelog i Slujebniye Slova" *Materialı po Grammatike Sovremennogo Çuvaşskogo Yazıka*, Çeboksarı: Çuvaşgosizdat, s. 296-323.

PAVLOV, İ. P. (1965) *Hal'hi Çıvaş Literaturi Çilhi-Morfologi*, Şupaşkar: Çıvaş ASSR Kİneke İzdatel'stvi.

PAVLOV, İ. P. (1973) "K Voprosı o Genesize Formantov Komitativa v Çuvaşskom Yazıke", *Çuvaşskiy Yazık, Literatura i Fol'klor – Sbornik Statey: Vipusk 2*, Çeboksarı, s. 321-329.

PETROV, N. P. (1978) *Çıvaş literatura Çilhin İstoriyİ*, Şubaşkar: İ. N. Ulyanov Çuvaş Devlet Üniversitesi, s. 79-103.

POKROVSKAYA, L. A. (1964) *Grammatika Gagauzskogo Yazıka: Fonetika i Morfolojiya*, Moskva: İzdatel'stvo Nauka.

POMORSKA, Marzanna (2004) *Middle Chulym Noun Formation*, (Studia Turcologica Cracoviensia), Krakow: Ksiğgarnia Akademicka.

POPPE, Nicholas (1952) "Plural Suffixes in the Altaic Languages", *UAJb*, XXIV / 3-4, s. 65-84.

POPPE, Nicholas (1965) *Introduction to Altaic Linguistics*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

POPPE, Nicholas (1964) *Bashkir Manual*, Bloomington: Indiana University Publication.

POPPE, Nikolaus (1974) "Zur Stellung des Tschuwaschischen" *Central Asiatic Journal*, S. 18, No:2, s. 135-147.

POPPE, Nicholas (1982) *Moğol Yazı Dilinin Grameri*, (Çeviren: Günay Karaağaç), İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

RAMSTEDT, G. J. (1922) "Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen" *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, S. 38, s. 3-34.

RAMSTEDT, G. J. (1952) *Einführung in die Altaische Sprachwissenschaft II, Formenlehre*, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

RAYMOND J. Hebert; POPPE, Nicholas (1963) *Kirghiz Manual*, Bloomington: Indiana University Publications.

RÄSÄNEN, Martti (1920) *Die Tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen*, Helsinki: Société Finno-Ougrienne.

RÄSÄNEN, Martti (1949) *Materialien zur Lautgeschichte der Türkischen Sprachen*, Helsinki: Studia Orientalia XV.

RÄSÄNEN, Martti (1957) *Materialien zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Helsinki: Studia Orientalia XXI.

RÓNA-TAS, András (1978) *Bevezetés a Csúvas Nyelv Ismeretébe*, Budapest: Tankönyvkiado.

RÓNA-TAS, András (1982) "The Periodization and Sources of Chuvash Linguistic History" *Chuvash Studies* (Ed. András RÓNA-TAS), Budapest: Akadémiai Kiadó, s. 113-169.

RÓNA-TAS, András (1987) *Csúvas Nyelv Vázlatos Nyelvtana*, Budapest: Tankönyvkiado.

RÓNA-TAS, András (1986) *Language and History - Contributions to Comparative Altaistics*, Szeged: Universitas Szegediensis.

RÓNA-TAS, András (1999) *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages: An Introduction to Early Hungarian History*, Budapest: Central European University Press.

RÓNA-TAS, A. FODOR, S. (1973) *Epigraphica Bulgarica, A Volgai Bolgár-Török Feliratok*, Szeged: Studia Uralo-Altaica I.

SCHERNER, Bernd (1977) *Arabische Und Neupersische Lehnwörter im Tschuwaschischen*, Wiesbaden: Franz Steiner.

SCHOTT, Wilhelm (1841?) *De Lingua Tschuwaschorum, Dissertatio*, Berolini.

SCHÖNIG, Claus (1995) "Bemerkungen zu den „altaischen“ Personalpronomina" *Türk Dilleri Araştırmaları* 5, s. 33-64.

SCHÖNIG, Claus (1997) "An new attempt to classify the Turkic languages (1)" *Turkic Languages* 1, s. 117-133; (1997) "An new attempt to classify the Turkic languages (2)" *Turkic Languages* 1, s. 262-277; (1998) "An new attempt to classify the Turkic languages (3)" *Turkic Languages* 2, s. 130-151.

SEEGMILLER, Steve (1996) *Karachay*, München – Newcastle: Lincom Europa.

SEREBRENNIKOV, B. A.; GADIJEVA (1979) *Sravnitel'no-İstoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov*, Bakü; İzdatel'stvo Maarif.

SERGEYEV, L. P. (2004) *XVIII ĩmirdi Čıvaş Şırlıhıñ Palıǵızem*, Şubaşkar, İvan Yakovleviç Yakovlev Çuvaş Devlet Pedagoji Üniversitesi.

SERGEYEV, L. P.; KOTLEYEV, V. İ. (1988) *Çıvaş Çılhi*, Şupaşkar: Çıvaş Kineke İzdatel'stvi.

SERGEYEV, V[italiy] İ[vanoviç] (1992) *Hal'hi Çıvaş Çılhi-Morfologi-Virenü Kineki*, Şupaşkar: Çıvaş Üniversitecin İzdatel'stvi.

SERGEYEV, V. İ. (2002) *Morfologiçeskie Kategorial'nie i Nekategorial'nie Formı v Sovremennom Çuvaşskom Yazıke*, Çeboksarı: İzdatel'stvo Çuvaşskogo Gosuniversiteta.

SINOR, Denis (ed.) (2000) *Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

SJOBERG, Andrée F. (1963) *Uzbek Structural Grammar*, Bloomington: Indiana University.

SKVORTSOV, M. İ. (Red.) (1982) *Çuvaşsko-Russkiy Slovar'*, Moskova: Russkiy Yazık İzdatel'stvo.

SKVORTSOV, M. İ.; SKVORTSOVA, A. V. (2002) *Çuvaşsko-Russkiy i Russko-Çuvaşskiy Slovar'*, Çeboksarı: ÇKİ.

STRAHLENBERG, J. von (1730) *Das nord- und östliche Theil von Europa und Asia*, Szeged: Tıpkıbasım (1975).

ŞÇERBAK, A[leksandr] M[ihayloviç] (1970) *Sravnitel'naya Fonetika Tyurkskih Yazıkov*, Leningrad: Nauka.

ŞÇERBAK, A[leksandr] M[ihayloviç] (1977) *Oçerki Po Sravnitel'noy Morfologii Tyurkskih Yazıkov (İmya)*, Leningrad: Nauka.

ŞÇERBAK, A[leksandr] M[ihayloviç] (1981) *Oçerki Po Sravnitel'noy Morfologii Tyurkskih Yazıkov (Glagol)*, Leningrad: Nauka.

ŞÇERBAK, A[leksandr] M[ihayloviç] (1987) *Oçerki Po Sravnitel'noy Morfologii Tyurkskih Yazıkov (Nareçıye, Slujebniye, Çasti Reçi, İzobrazitel'niye Slova)*, Leningrad: Nauka.

TANNAGAŞEVA, N. N. K.; AKALIN, Ş. H. (1995) *Şor Sözlüğü*, Adana: Çukurova Üniversitesi.

TAVKUL, Ufuk (2000) *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TEKİN, Talât (1987) *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TEKİN, Talât (1988) *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TEKİN, Talat (1995) *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Ankara: Simurg.

TEKİN, Talat; ÖLMEZ Mehmet (2003) *Türk Dilleri -Giriş-*, İstanbul: Yıldız Dil ve Edebiyat.

TEKİN, Talât (2000) *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: Yayımlayan: Mehmet ÖLMEZ.

TEKİN, Talat (2005) "Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi" *Makaleler 3*, (Yayına Hazırlayanlar: E. Yılmaz, N. Demir), Ankara: Grafiker Yayınları, s. 361-386.

TEKİN, Talât (2005) "L. S. Levitskaya, İstoričeskaja morfologija čuvaškogo jazyka [Historical morphology of Chuvash Language], Izdatel'stvo 'Nauka', Moskva 1976, 208 pages in 8°, paper, Rbl. 1, 43" *Makaleler 3*, (Yayına Hazırlayanlar: E. Yılmaz, N. Demir), Ankara: Grafiker Yayınları, s. 291-293.

TENİŞEV, E. R.; TODAEVA, B. H. (1966) *Yazık Jeltih Uygurov*, Moskva: Nauka.

TENİŞEV, E. R. (1976) *Stroy Salarskogo Yazıka*, Moskova: Nauka.

TENİŞEV, E. R. vd. (1988) *Sravnitel'no-İstoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov - Morfologiya*, Moskva: Nauka.

TENİŞEV, E. R. vd. (2001) *Sravnitel'no-İstoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov - Leksika*, Moskva: Nauka.

TENİŞEV, E. R. vd. (2002) *Sravnitel'no-İstoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov-Regional'niye Rekonstruksii*, Moskva: Nauka.

TÖMÜR, Hâmit (2003) *Modern Uyghur Grammar (Morphology)*, (Çev. Anne Lee), İstanbul: Yıldız Dil ve Edebiyat.

UZUN, Nadir Engin, (2006) *Biçimbilim; Temel Kavramlar*, İstanbul: Papatya Yayıncılık.

USER, Hatice Şirin (2006) *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*, Ankara: Akçağ Yayınları.

VIŞNEVSKIY, Viktor Petroviç (1836) *Naçertaniye pravil çuvaşskogo yazıka i slovar'*, sostavleniye dlya uçilişç Kazanskoy yeparhi, Kazan.

VLADİMİRİOV, E. V. (1982) "Çuvaşskaya Literatura na Sovremennom Etape" *Chuvash Studies*, Budapeşte, s. 267-274.

WICKMAN, Bo (1998) "The History of Uralic Linguistics", *The Uralic Languages*, (Ed. D. SİNOR), Leiden: Brill. s. 792-818.

YEGOROV, V. G., (1936) "Kratkiy Oçerk Grammatiki Çuvaşskogo Yazıka", *Çıvaşla-Vırışla Slovar'*, Çeboksarı, s. 674-727

YEGOROV, V. G. (1951) "Peryava Peçatnaya Grammatika Çuvaşskogo Yazıka 1769 g." *Tyurkologičeskiy Sbornik I*, s. 85-92.

YEGOROV, V. G., (1954) *Çıvaşla-Vırışla Slovar'*, Şupaşkar: Çıvaş ASSR Gosudarstvo İzdatel'stvi, 2. Baskı.

YEGOROV, V. G., (1957a) "Glagol" *Materialı po Grammatike Sovremennogo Çuvaşskogo Yazıka*, Çeboksarı: Çuvaşgosizdat, s. 151-240.

YEGOROV, V. G., (1957b) "Nareçiyе" *Materialı po Grammatike Sovremennogo Çuvaşskogo Yazıka*, Çeboksarı: Çuvaşgosizdat, s. 273-295.

YEGOROV, V. G., (1957c) "Soyuz" *Materialı po Grammatike Sovremennogo Çuvaşskogo Yazıka*, Çeboksarı: Çuvaşgosizdat, s. 324-330.

YEGOROV, V. G., (1957d) "Çastitsa" *Materialı po Grammatike Sovremennogo Çuvaşskogo Yazıka*, Çeboksarı: Çuvaşgosizdat, s. 331-342.

YEGOROV, V. G., (1957e) "Mejdoimetiye" *Materialı po Grammatike Sovremennogo Çuvaşskogo Yazıka*, Çeboksarı: Çuvaşgosizdat, s. 343-351.

YEGOROV, V. G., (1957f) "Podrajatel'niye Slova" *Materialı po Grammatike Sovremennogo Çuvaşskogo Yazıka*, Çeboksarı: Çuvaşgosizdat, s. 352-360.

YEGOROV, V. G., (1971) *Sovremenniy Çuvaşskiy Literaturniy Yazık v Sravnitel'no-İstoriçeskom Osveşçenii*, Çeboksarı: Çuvaşskoe Knijnoe İzdatel'stvo.

YEFİMOV, N. (1893) *Materialı k izuçeniyu çuvaşskogo yazıka*, (Basılmamış çalışma), Çuvaş Devlet Sosyal Bilimler Enstitüsü Arşivi ot. IV, yed. hr. 11 s. 1-321).

YILMAZ, Emine (2002) *Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji Bir Deneme*, Ankara: Grafiker Yayıncılık.

YILMAZ, Metin (1996) *Çuvaş Türkçesinde Fül*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.

YÜCE, Nuri (1996) "Coğrafya, Tarih, Halk Bilgisi, Dil ve Edebiyat Bakımından Çuvaşlar", *Türk Dili Araştırmaları Yılığы – Belleten 1994*, Ankara: Türk Dil Kurumu, s. 205-229.

ZAKİYEV, M. Z., vd. (1997) *Tatarskaya Grammatika II, Morfolojiya*, Kazan: Tatarskoye Knijnoye İzdatel'stvo.

32. ZIMONYI, İstvan (1990) *The Origins of the Volga Bulgars*, Szeged: Studia Uralo-Altaica

ZIMONYI, İstvan (2002) “Bulgarlar ve Ogurlar” *Genel Türk Tarihi*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, C. 2. s.203-220.